

“TIL VA IMLO MUAMMOLARI”

mavzusidagi respublika
ilmiy-amaliy anjumani
materiallari

“TIL VA IMLO MUAMMOLARI”

mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani
materiallari

Toshkent – 2023

Mazkur to‘plam “Til va imlo muammolari” mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumaniga tilshunos olimlar, vazirlik, idoralar, mahalliy ijro etuvchi organlarning davlat tili bo‘yicha maslahatchilari, tadqiqotchilar tomonidan yuborilgan materiallardan tashkil topgan. Undagi maqolalarda davlat tilining dolzarb muammolari, ularni hal qilish bo‘yicha takliflar, yechimlar berilgan. To‘plam tilshunoslar, professor-o‘qituvchilar tadqiqotchilar, magistrlar va talabalarga mo‘ljallangan.

(Maqolalarning ilmiy saviyasi uchun mualliflarning o‘zlari mas’uldirlar).

Mas’ul muharrirlar:

Sh.Sirojiddinov, filologiya fanlari doktori, professor

Tahrir hay’ati:

I.Azimov, filologiya fanlari nomzodi, dotsent

A.Eminov, pedagogika fanlari nomzodi

O.Jamoldinova, pedagogika fanlari doktori, professor

B.Jo‘rayeva, filologiya fanlari doktori, professor

M.Abdiyev, filologiya fanlari doktori, professor

F.Bobojonov, filologiya fanlari nomzodi, dotsent

M.Saparniyozova, filologiya fanlari nomzodi, dotsent

M.Hakimova, filologiya fanlari doktori

M.Umirzoqova, filologiya fanlari nomzodi, dotsent

N.Ahmedova, filologiya fanlari nomzodi, dotsent

H.Suyunov, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent

S.Ahmedov, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori

Muhammad Ismoil

I.Ermatov, filologiya fanlari doktori

SO‘ZBOSHI

Har qanday jamiyat taraqqiyotini belgilab beruvchi bir qator muhim omillar mavjud. Ana shunday omillardan biri, shubhasiz, davlat tilining jamiyatdagi o‘rni hamda milliy tilning istiqboli sanaladi. “Tarixi ming asrlar”ga borib taqaladigan xalqimiz tiliga bugungi kunda o‘zgacha e’tibor va munosabat berilmoqdaki, buning birinchi omili mamlakatimiz mustaqilligi, yurt taqdiri hamda millatimiz kelajagini o‘zimiz belgilash imkoni mavjudligidir. Ikkinchidan, so‘nggi yillarda yuz berayotgan keskin o‘zgarishlar, shaxsan yurtboshimiz tashabbusi bilan amalga oshirilayotgan yangilanish jarayonlari, Yangi O‘zbekiston konsepsiyasi sharoitida ijtimoiy hayotni yuksak pog‘onaga ko‘tarish g‘oyalarining bosqichma-bosqich tatbiq etilayotganidir. Ayni vaqtda ushbu jarayonda o‘zbek tilining mavqeyini oshirish, uning, avvalo, yurtimizda, shuning barobarida jahon hamjamiyatida alohida nufuzga ega bo‘lgan rivojlanish istiqboli qat’iy qonunlar bilan kafolatlangan til sifatida mavjud bo‘lishiga erishish masalasi kun tartibiga qo‘yildi. Buning uchun ilk va dadil qadamlar qo‘yildi. O‘zbek tili xalqaro doiralarda yangradi, rasmiy til sifatida qo‘llanishi bilan bog‘liq huquqiy-me’yoriy asosi mustahkamlanib bormoqda, eng muhimi, uning soha mutaxassislari tomonidan qayta ishlanishi, sayqallanishi uchun zaruriy shart-sharoitlar yaratildi, uning ilmiy-fundamental tadqiqi, o‘quv-metodik bazasini takomillashtirish uchun imkoniyat yanada takomillashdi. O‘zbek tilini rivojlantirish jamg‘armasi tomonidan 6 tomdan iborat “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”ning nashr qilinishi yuqoridan aytganlarimizning yorqin misolidir.

Shuningdek, tashkil qilinganidan buyon qisqa davr mobaynida Markaz tomonidan yuqorida urg‘u berib o‘tilgan masalalarda qator ishlar amalga oshirib kelinmoqda. Jumladan, Markaz tashabbusi bilan davlat tili taraqqiyoti va istiqboliga bag‘ishlangan, sohadagi mavjud muammolar yechimi muhokamasiga bag‘ishlangan anjumanlarni tashkil etish va bunday anjumanlarga yetakchi olim-u mutaxassislarni jalb etgan holda, davlat tili rivoji masalalarini atroflicha muhokama etib borish an’ana tusiga kirdi.

O‘zbek tili muammolariga bag‘ishlanib o‘tkazilgan respublika ilmiy-amaliy anjumani ham bu sohadagi muammolar, ularning maqbul yechimlari masalalariga bag‘ishlangan. Mazkur to‘plamda alifbo, imlo, davlat tilida ish yuritish, milliy nomlash masalalari va lingvistik ekspertizaga bag‘ishlangan maqolalar o‘rin olgan.

**Inomjon Azimov, filologiya fanlari nomzodi, dotsent,
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va
adabiyoti universiteti huzuridagi Davlat tilida ish yuritish
asoslarini o‘qitish va malaka oshirish markazi direktori**

Nomlarni to'g'ri yozish – savodxonlikning bosh mezonlari

Sobirov Abdulhay,

filologiya fanlari doktori, professor,
Zahiriddin Muhammad Bobur nomidagi
Andijon davlat universiteti,
sobirov-1957@ mail.ru,

Annotatsiya. Maqolada o'zbek tilidagi so'zlar, ularni og'zaki va yozma nutqda to'g'ri qo'llash, bugungi o'zbek yozuvi muammolari va yechimlari haqida so'z yuritilgan.

Kalit so'zlar: so'z, og'zaki shakl, yozma shakl, adabiy me'yor, orfoepiya, orfografiya, xorijiy so'zlar, xato yozish, imlo qoidalarlari.

Bugun dunyo manzarasi o'zgaryapti. Biz – o'zbek millati farzandlari keyingi 33 yil ichida sobiq ittifoq yasab bergan “sun'iy quti” ichidan chiqdik, o'zgalarning bosimisiz mustaqil yashash tarziga ko'chdik. Bu bizga nima berdi? Davlatimizning oqilona siyosati tufayli o'zligimizga qaytdik, milliy urf-odatlarimiz, an'analarimiz tiklandi, dunyoning kengligini, unda har bir millatning o'z o'rnini topib yashashi naqadar baxtli, hayotiy masala ekanligini anglab yetdik, bir so'z bilan aytganimizda, hayotimiz, dunyoqarashimiz tubdan o'zgardi. Bu jarayonda baribir so'z biz uchun eng muhim vosita vazifasini o'tamoqda. Faqat biz milliy qadriyatlarimizning boshi, asosi sanalgan so'zga yaxshi e'tibor qilmayapmiz, to hana jiddiy ahamiyat bermayapmiz. Eskilari ustida bosh qotirganimizcha yangi so'zlar turmushimizga har yondan yog'ilib kirib kelmoqda.

Qadimgi Rim shoirlaridan biri Kvint Goratsiy Flokk: “Har yili daraxtlarning bargi yangilanib turgani kabi so'z ham umrini yashab, yangi tug'ilayotganlarga o'z o'rnini bo'shatib beradi”, – deb aytgan edi [1]. Darhaqiqat, inson hayotida tilning eng asosiy birligi sanalgan so'z va undan foydalanish masalasi har doim muhim o'rin tutib kelgan. So'zni og'zaki talaffuz qilish va undan nutqda o'rinli foydalanish masalasi nafaqat mutaxassislar, balki shu tildan foydalanuvchi barcha insonlar uchun muntazam ravishda muammolarni tug'dirib kelgan. So'zning og'zaki shaklidan tashqari ikkinchi eng muhim jihati bor: bu – so'zning yozuv bilan bog'liq tomonidir (!)

Jamiyatning eng birinchi talabi – so'z hamma joyda: maktabda, o'quv dargohlarida, ishlab chiqarish korxonalarida, kitobda, gazeta va jurnallarda, reklama matnlarida, shaxsning oddiy, kundalik yozishmalaridan tortib to binolar peshtoqidagi zamonaviy, ulkan, hashamdor, jozibali ko'rinishlargacha amaldagi imlo qoidalariga mos ravishda to'g'ri yozilishi kerak. Dunyodagi barcha tillarda bu oltin qoida mavjud va u hech qachon zavol topmaydi. Shu o'rinda savol tug'iladi. “Bizda-chi, ahvol qanday? So'zlarni to'g'ri yozmasak nima bo'ladi?” Javobi oddiy: tildagi yagonalik, jipslik yo'qoladi, undan foydalanishdagi tamoyillarga putur yetadi, parokandaliklar yuz beradi, har xillik kuchayadi, borib-borib so'zlar “begona”ga aylanib qoladi. Bunga aslo yo'l

qo'yib bo'lmaydi. Til – millat ruhi, milliy qadriyatlarning so'nmas bulog'i, har bir xalq dunyoqarashi, tarixi, urf-odatlarining o'lmas obidasi sanalar ekan, uning buzilishlariga loqayd qarab turish shu millat vakili uchun haqiqiy fojeadan boshqa narsa emas.

Aslida, insonning olamni tushunishi murakkab va serqirra jarayon bo'lib, bu jarayonda so'z, uning strukturasi, ma'no qirralari, vazifalari, qo'llanilish ko'lamini bilish juda-juda muhim narsa, lekin so'zlar ko'lami va qo'llanish vazifalariga ko'ra mislsiz va ular har vaqt ham insonga – o'z sohibiga tutqich bermaydi, sohibi chizib bergan "jo'yak"dan yurmaydi, kutilmagan va aqlga kelmagan "o'zanlar"ga qarab oqa boshlaydi. So'zlarni tartiblash, ulardan foydalanishda aniq va puxta ishlangan tamoyillarni qo'llashi talab etadi.

E.Gusserlning fikricha, insonning o'z "hayot dunyo"sida va undan tashqarida so'zlari bo'ladi. "Hayot dunyo"sidagi so'zlar individ uchun ma'no va mazmuni to'liq tushunilgan so'zlar bo'lsa, hali ma'nosi to'la tushunilmagan, tafakkurda mustahkam o'zlashtirilmagan so'zlar "hayot dunyo"sidan tashqaridagi so'zlar hisoblanadi [2]. Har ikkisidan o'rinli foydalanish zarur.

Tilning vazifalari nihoyatda ko'p va serqirra. Mutaxassislarning fikricha, uning 100 dan ortiq funktsiyalari mavjud va til barchasini bekamu ko'st bajarishga qodir. Ular ichidan muloqotni ta'minlashi, ya'ni ijtimoiy funktsiyani bajarishi, kumulyativligi (so'z zaxiralarini yig'ib borishi) hamda emotsional-ekspressivligi tilning birinchi galdagi eng muhim vazifalari sanaladi. Boshqa bir tomondan yondashadigan bo'lsak, til jamiyatning yo'ldoshi, insoniyatning eng qudratli va beminnat ish quroli sanaladi. Jamiyatdagi eng kichik o'zgarishlar ham tilda muntazam ravishda o'z aksini topib boradi. Qaysi jamiyatda yashovchi insonlarning tafakkuri baland, iste'dodi yorqin bo'lsa, shu jamiyatda yashovchi odamlarning tili ham keng qamrovli bo'ladi. Jamiyatdagi har bir yangilik til orqali boshqalarga o'zlashadi va singadi. O'z taqdiri, turmush tarzi ustida qayg'urmagan xalqlar esa nafaqat kundalik turmushda, balki til borasida ham boshqalarga qaram bo'lib qoladi. Tilning nufuzi unga bo'lgan munosabatda ko'rinadi.

Hozirgi davr munosabatlar to'qnashgan, rang-baranglik kasb etgan davr maqomiga o'tdi. Hamma narsani shu jamiyatning tirgagi, ishonchi sanalgan yosh avlodning fikrlashiga, dunyoqarashiga, bilimi va malakasiga bog'liq bo'lib qoldi. Iqtidorli, tafakkuri teran, millat kelajagini o'ylaydigan yoshlar uchun ona tilida to'g'ri so'zlash va yozish masalasi kun tartibiga chiqdi. Boisi, o'z fikrini ona tilida ham og'zaki, ham yozma ravishda ifodalab bera olmaydigan, o'zbek tilida no'noq gapiradigan, yozma nutqi bir navi bo'lgan arosat avloddan bir narsa kutishning yaxshilikka olib bormasligi aniq bo'lib qoldi.

Yozma nutq og'zaki nuqtadan so'ng yozuv ta'sirida paydo bo'lgan adabiy tilning imloviy, punktatsion, uslubiy qonun-qoidalariga bo'ysunuvchi grafik shakldagi nutqdir [3]. Yozma nutqdagi eng zarur narsa bu – undagi me'yorlarga qat'iy amal qilish, xatoliklarga yo'l qo'ymaslikdir. Afsuski, keyingi yillarda so'zlovchilar nutqida o'z ona

tili soʻz va iboralari bilan birga oʻzga til elementlarining aralashtirilib ishlatilishi va til meʼyorlarining buzilishiga bilan bogʻliq makaronizm tushunchasi paydo boʻldi. Bu holat keyingi oʻn-oʻn besh yil ichida yana-da kuchayib ketdi. Oldinlari nutqimizda amalda boʻlgan ruscha tayyor qoliplarga mahkam yopishib olish, inglizcha soʻzlarni koʻr-koʻrona qoʻllash avj oldi.

Lisoniy bagʻrikengligimiz davlat tilining barcha sohalarda faol qoʻllanishiga maʼlum bir maʼnoda “soya” tashlab kelmoqda, yurtdoshlarimiz kayfiyatidagi davlat tiliga bepisandlik, “lisoniy erinchoqlik”, “savodsizlik” hamon oyogʻimizga osilgan toshdek mahkam turibdi. Buni joylardagi peshlavhalarda, yorliqlarda, koʻrsatkichlarda har qadamda uchratish mumkin. Ularni toʻgʻrilash – davr talabi, millatning birinchi galdagi yumushi.

Davlatimiz rahbari katta shijoat, mislsiz saʼy-harakatlar bilan keyingi toʻrt-besh yil ichida davlat tilining mamlakatimiz ichida va xalqaro maydonda nufuzini koʻtarish boʻyicha olamshumul ishlarni amalga oshirib berdi. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yilning 20-oktabr kungi “Oʻzbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeini tubdan oshirish chora-tadbirlari toʻgʻrisida”gi PF-5058-, 2020-yilning 21-oktabr kungi “Mamlakatimizda oʻzbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari toʻgʻrisida”gi PF-6084-sonli Farmonlari til siyosatida tub burilishlarga olib keldi. Hukumatimiz tomonidan davlat tilini rivojlantirish, oʻzbek tilini yanada takomillashtirish, uning xalqaro nufuzini oshirish boʻyicha yetarlicha meʼyoriy-huquqiy baza yaratilganiga qaramasdan soʻzlarni imlo qoidalariga xilof ravishda xatoliklar bilan yozish anʼana tusiga kirdi. Ayniqsa, peshlavhalar, ishlab chiqarish korxonalari, tashkilotlar, muasasalar, xususiy firmalar, fermer xoʻjaliklari, maʼsuliylati cheklangan, ochiq va yopiq jamiyatlar, qoʻshma korxonalar nomlarini yozishda katta xatoliklar koʻzga tashlanmoqda. Masalan, birgina misolni keltiraylik. Umra va haj safarlariga keng yoʻl ochilishi mamlakatimizda yuzlab sayyohlik byurolarining faoliyat koʻrsatishi uchun sabab boʻldi. Qoʻyilgan nomlar ichida oʻzbek tilining qonun-qoidalariga mutlaqo javob bermaydiganlari, notoʻgʻri yozilganlari juda koʻp. Andijon shahrida ochilgan sayyohlik byurosi ichida **MAKKAH TRAVEL, SALAM TRAVEL, Zamzam travel, AZN TRAVEL, In Tour Andijan, Safo tour haj va umra, Osiyo travel, Mavoraunnahr travel, Amir vip tour, Ezgu tour, Kontinent travel, Uneversal dream travel, Umra al-Haram** kabi nomlar bor va ular shu koʻrinishda yozilgan. Hatto **Zamzam** soʻzini **Zam-Zam Med Servise, Zam zam cafe, Zam-zam. Uz. Market, Zam-Zam milliy taomlar, Zam zam water** kabi chiziqcha bilan, alohida, birinchi soʻzni bosh va ikkinchi soʻzni kichik harf bilan 4-5 xil koʻrinishda yozish holatlari mavjud. Bularning qaysi biri toʻgʻri? Toponimik obyektlar nomini birinchidan, toʻgʻri qoʻyish va ikkinchidan, toʻgʻri yozish ustida Hukumat darajasida bosh qotirilayotgan bir paytda bu kabi oʻzbek tili qonun-qoidalariga tushmaydigan nomlarni qoʻllash hech bir qolipga tushmaydigan ish. Bu ham mayliga. Zamzam suvi eʼtiqodimizga koʻra ilohiy neʼmat, uning nomini toʻgʻri kelgan

narsaga qo'yish islomga zid, lekin **"ZAMZAM gilam tozalash korxonasi"** deb mantiqan xato yozib olganlariga ne deysiz?!

Respublikamizda 500 000 dan ortiq shu kabi mas'uliyati cheklangan ochiq va yopiq jamiyatlar, firma va korxonalar faoliyat olib borayotganini, har yili ular safiga minglab yangi tashkilotlarning qo'shilayotganini e'tiborga oladigan bo'lsak, qo'rqib ketasan kishi. Bu kabi nomlar o'z ona tilisining taqdiri ustida bosh qotirayotgan har bitta insonni o'ylantirishi kerak. Sababi har bitta nom ostida ona tili taqdiri, ona tilidan unumli va o'rinli foydalanish masalasi yotibdi. O'zbek tili taqdiriga panja ortidan qarayotgan, ma'naviyatdan ko'ra moddiyatni ustun qo'yayotgan mutasaddilar ona tili sofligiga qanchalar putur yetkazayotganini o'ylab ko'risharmikan?

Foodmarket, Obod market, Vip market, Baraka market, Shox (Shoh o'rnida), Ali market, Tutzor market, minimarket, freshmarket, makromarket, lavashmarket, market Burger .ro'yxat uzun va oxiri yo'q, imloviy, ma'noviy xatoliklarga to'la.

"Sanjar Alimardon umid" (Sirdaryo), "Setora Ishkom plus" (Qashqadaryo), "Shamsiddin – Bibixonim" (Samarqand), "BAKIR – ANGOR" (Surxondaryo), "Euro Pack Tashkent", "Jamshid sarmoya", "Daka omad", "Mirkomil plus servis", "Zuhayl Baraka", "Nazar tex servis", "Golden taxi", "HASANDEKOR" tsvetochnaya masterskaya, "Mega grant idea", "Iftixor trans", "Max Auto universal" MChJ, "FABERIC", "MIA GABE", "QUATTRO", "LORDINI", "LORD", "BOGOSSO", "ORANGE MARKET", "ORANGE KIDSLAND", "SALAMANDER", "FERRA", "IDEAL", "GROSS", "VITA", "ENGELBERG", "TOPKIDS", "DIDA", "FOOD BEST", "AZZARA", "ALL HOME", "STULE JAB", "POLLO FRITTI", "BOVARIYA PLAZA", "ARIANA", "DÚKÚM", "VICCO", "ENRIKO MARINELLI", "RENZO RINALDI", City group, Honeywell – bu nomlarning qaysi biri o'zbek tilining imlo qoidalariga javob beradi?!

"Tok-shou MFY", "Chayxana Babay", "Lola Burger", "Yevro Burger", "Burger Drujba", "Chig'atoy House", "Zebo Nur", "Yevroremont" MCHJ, "Stroyvektor" MCHJ, Home BEKA, "Shifoko'znur", "Аты-баты", "Stilyaga", "Salon krosaty Adam i Yeva", "Pyatrochka", "Znayka", "Vkusnyashka", "Umka", "Umnichka", "Garant", "Zaydi, poprobuy", "Pryaja", "Knopka", "Royal" ko'rinishidagi nomlarni inglizlar va ruslarning o'zlari ham shu holda yozmasa va binolari peshtoqlariga osib qo'ymasa kerak.

To'plagan materiallarimiz shuni ko'rsatadiki, bitta nom uch-to'rt xil shaklda, ustiga-ustak hashamdor, kechqurunlari yonadigan neon lampalari uslubida yozilgan: **XIJOMA, XIJAMA, XIJJAMA; Qo'shqo'ndi, Qo'shqo'ndi max., Kush-qo'ndi; Qora-qamish, Q/QAMISH, Tosh MI, ToshMi, Tosh MI 2, ToshMI II, Chor-su, Chorsu A.SH.B.** kabi. Bu kabi nomlar butun Respublikamizda istagancha topiladi.

Sirdaryodagi *Dilya, Aist, Grand Farm (dorixona nomlari), Tri korolya, Beer hause, Panda Hokkah* va hokazo nomlar biz uchun nima beradi?

Maktabda, ta'lim-tarbiya jarayonlarida qanchalik urinmaylik, o'quvchilarning yozma savodxonligini oshirish, imlosini to'g'rilash ustida jonbozlik qilmaylik, ko'chada noto'g'ri yozilib turgan bitta nom butun mehnatimizni, sa'y-harakatimizni chippakka chiqarishi aniq.

Nomlarni to'g'ri qo'yish va yozish uzoqni o'ylamaydigan bir hovuch muvaqqat tadbirkorlarning, ular ortidan mo'maygina foyda topayotgan mutasaddi insonlarning ishi emas, balki millat ishi, umumxalq ishi, ona tili taqdiri ustida bosh qotirayotgan ezgu niyatli barcha hamyurtlarimizning yelkasida turgan burchi, eng muhim vazifasidir. Bu borada Ishohxon Ibratning "Bizning yoshlar, albatta, boshqa tilni bilish uchun sa'y-harakat qilsinlar, lekin avval o'z ona tilini ko'zlariga to'tiyo qilib, ehtirom ko'rsatsinlar. Zero, o'z tiliga sadoqat – bu vataniy ishdur", – degan so'zlari har birimiz uchun dastur ul amal bo'lishi kerak. Shundagina biz ko'zlagan maqsadimizga, albatta, yetamiz va ona tilimiz oldidagi farzandlik burchimizni ado etgan bo'lamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Vorontsov V. Tafakkur gulshani. – Toshkent: G'afur g'ulom nomidagi Ababiyot va san'at nashriyoti, 1981. – 215 bet.
2. Гуссерль Э. Логические исследования. Ч.1. Прологомены к чистой логике. – Киев: Вентури, 1995. – 460 с.
3. Mamatov A. Nutq madaniyati va til normasiga oid terminlar va tushunchalar izohi. – Toshkent: Bayoz nashriyoti, 2014. – 15-bet.

Ona tilini tiniqlashtirish – hammamizning burchimiz

Sobirov Abdulhay,

filologiya fanlari doktori, professor,
Zahiriddin Muhammad Bobur nomidagi
Andijon davlat universiteti,
sobirov-1957@mail.ru

Azimov Inomjon,

filologiya fanlari nomzodi, dotsent,
Alisher Navoiy nomidagi ToshDO'TAU
huzuridagi Davlat tilida ish yuritish asoslarini
o'qitish va malaka oshirish markazi direktori,
azimov@navoiy-uni.uz

Annotatsiya. Maqolada Sirdaryo viloyatidagi korxona, tashkilot, muassasalarga qo'yilgan nomlar yuzasidan fikr-mulohazalar berilgan. Nomlashda nomlash san'atidan foydalanish bo'yicha tavsiyalar aytilgan.

Kalit soʻzlar: oʻzbek tili, ingliz tili, nom, soʻz, neyning, imloviy xato, uslubiy gʻalizlik, til masʼuliyati.

Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yilning 20-oktabr kungi “Oʻzbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqei tubdan oshirish chora-tadbirlari toʻgʻrisida” gi PF-5058-, 2020-yilning 21-oktabr kungi “Mamlakatimizda oʻzbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari toʻgʻrisida”gi PF-6084-sonli Farmonlari, “2020-2030 yillarda oʻzbek tilini rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish konsepsiyasi” til siyosatida tub burilishlarga olib keldi. Yuqoridagi huquqiy-meyoriy hujjatlarda bir qator muammolar bilan birgalikda “lotin yozuviga asoslangan oʻzbek alifbosini, imlo qoidalarini yanada takomillashtirish va yangi yozuvga toʻliq oʻtishni taʼminlash” [1] masalasiga alohida urgʻu berilgan.

Bugungi globallashuv jarayonlari barcha milliy tillarda boʻlgani kabi oʻzbek tilida ham dunyoning lisoniy manzarasini butunlay oʻzgartirib yubordi. Bu jarayon jamiyatning barcha jabhalarida, ayniqsa, oʻzbek tilining yozma uslubida faol kechmoqda.

Oʻzbekiston Respublikasining “Davlat tili haqida”gi Qonunining 22-moddasida *“Respublikaning maʼmuriy-hududiy birliklari, maydonlari, koʻchalar va geografik obyektlarining nomlari davlat tilida aks ettiriladi”* degan oltin qoida bor [2].

Oradan 30 yildan ortiqroq vaqt oʻtganiga qaramay yuqoridagi masalada koʻplab jiddiy muammolar paydo boʻlmoqda. Bugungi tezkor zamon korxona va tashkilotlar, muassasalar, binolardagi peshlavhalar va yozuvlarning davlat tilidan tashqari boshqa, jumladan, ingliz, rus tillarida hech qanday moneʼsiz, bemaolol qoʻllanishiga keng yoʻl ochib berdi: yozuvlarda bir xillik yoʻqoldi, oʻzbekcha yozuvlar oʻrnida inglizcha, ruscha yozuvlar paydo boʻldi, ustiga-ustak ularning aksariyatida imloviy xatoliklar mavjud. Buni mamlakatimizning barcha hududlarida kuzatish mumkin.

Sirdaryo viloyati Respublikamizda oʻz oʻrni va nufuziga ega boʻlgan hududlardan sanaladi. Aholisining etnik tarkibi, iqtisodiy, maʼnaviy, madaniy hayotning oʻziga xos jihatlari bilan boshqa hududlardan ajralib turadi. Bu yerda xalqimizning salkam bir millionga yaqin mehnatsevar, zahmatkash, mehmondoʻst vakillari istiqomat qiladi. Sirdaryoliklar har sohada mamlakatimizda oldingi oʻrinlarda boʻlishga harakat qilishadi. Davlat tili qonun-qoidalariga rioya qilish, peshlavhalar, shiorlar, yorliqlar, toponimik nomlar va shu kabilarni yozishda ham ular toomnidan amalga oshirilayotgan ishlar tahsinga sazovar, ammo tanganing ikkinchi tomoni boʻlgani kabi bu boradi hudud aholisi tomonidan amalga oshirilishi kerak boʻlgan amaliy ishlar bir talay. Buni quyidagilarda koʻrish mumkin:

Bugun dunyodagi barcha tillarda korxona, tashkilot va muassasa nomlariga nom qoʻyishga alohida eʼtibor berilmoqda. Nom qoʻyish ilm darajasiga koʻtarildi. Asrimiz boshlariga kelib dunyodagi yetakchi tillarda atoqli otlarni, ularning paydo boʻlishi va oʻzgarishi qonuniyatlarini oʻrganuvchi onomastika (yun. onomastike – nomlash, nom

qo'yish san'ati) bosqichidan nomlashning tezkor, zamon talablariga har jihatdan javob bera oladigan, iste'molchilarning talablarini to'la qondiragan yangi sifat bosqichiga – neymingga o'tildi. Dunyo ilm-fanida neyming (inglizcha nomlash) san'ati paydo bo'ldi va hozirda keng miqyosda taraqqiy etib bormoqda [3]. Neyming zamonaviy marketing, marketologiya, bozor iqtisodiyoti, tovarlar ishlab chiqarish, reklama qilish, sotish, shaharsozlik, shaharlar ko'rki, chiroyi, ishlab chiqarishda ATK lardan foydalanish va boshqa bir qancha omillarga borib taqaladi. Unga yo'ldosh tushunchalar sifatida *semonemika*, *imidjmeiking*, *kopirayting*, (*reklama matni*), *brendologiya* sohalari ham jadal rivojlanmoqda [3].

Davlat tili va neyming talablariga rioya qilish Sirdaryo viloyatida qanday kechmoqda. Quyida shu savolga javob topishga harakat qildik.

Avvalo, alohida qayd etish lozimki, qo'yilgan nomlar: davlat va nodavlat korxonalari, tashkilot va muassasalar, xususiy firmalar, mas'uliyati cheklangan, ochiq va yopiq jamiyatlar nomlarida milliy qadriyatlarga, o'zbekcha nomlarga e'tibor kuzatiladi. **ASR, AFROSIYOB, BAXT, BEK, BILLUR, BISIYOR, VATAN, VISOL, DUNYO, FAYZ, FIRDAVS, ZAYTUN, IMBIR, KARVON, LAZZAT, MAZZA, MARVARID, MINOR, NAVROZ, OSIYO, JASUR, XOTIRA, TURON, CHEHRA, CHORRAHA, SHIYPON, SHODIYONA, YOGANA** kabi o'z qatlamga oid so'zlar viloyatda qad rostlayotgan zamonaviy, shinam va muhtasham binolarning peshtoqlariga, qavatlariga yarashib turganiga guvoh bo'lasiz. Bu juda yaxshi, xayrli ish, sirdaryoliklarning davlat tiliga, o'zlarining ona tillariga bo'lgan hurmat-e'tiboridan nishona. Ularga qarab turib hududda davlat tiliga e'tibor yuksalayotganiga ishinch hosil qilasiz, quvonasiz, ammo masalaning ikkinchi tomoni ham bor...

Yozilgan nomlar, toponimik belgilar, shiorlar va shu kabitlarda mamlakatimizning boshqa hududlaridagi kabi davlat tiliga e'tiborsizlik, so'zlarni imlo qoidalariga mos ravishda yozmaslik, zamonasozlik, ingliz tilidagi so'zlarga ko'r-ko'rona ergashish, xorijiy so'zlarni o'rinsiz qo'llash kabi holatlar mavjud. Xatoliklar bilan yozilgan nomlar ko'zga tushgan cho'pdek og'riq berib turibdi.

Ularni shartli ravishda quyidagi guruhlariga ajratish mumkin:

1. O'z qatlamga oid so'zlarni imlo xatoliklari bilan yozish: *Ming Chinor* (Mingchinor), *Shoxon* (Shohona), *Mazza* (Maza), *Дильхуш* (Дилхуш), *Navruz* (Navro'z), *Firuz* (Feruz), *Timur* (Temur), *Uzbek* (O'zbek), *Shuxrat* (Shuhrat) kabi.

2. Izofali so'z birikmalarini noto'g'ri qo'llash: *Restoran Shoxon* (Shohona restorani), *NUR kafe* (NUR kafesi), *Choyxona Hamid* (Hamid choyxonasi) va h.k.

3. Ruscha o'zlashmagan so'zlarni noo'rin qo'llash: *Granat* (Анор), *Синий мостик* (Moviy ko'prikcha), *Три короля* (Uch qirol), *Одноклассники* (Sinfdo'shlar), *Ugolog surer Market*, *Creative*, *Лаваш центр*, *Tabaka Centre* va h.k.

4. O'zbek tilida sintaktik usul bilan so'z yasashida ikki leksemani bir-biriga qo'shish orqali sintaktik usul bilan so'z yasalishi faol usullardan biri sanaladi, ammo bu

usulda har ikki soʻz isteʼmolchilarga tushunarli, amalda qoʻllanayotgan boʻlishi lozim. Oʻzlashmagan inglizcha soʻzlar yordamida yangi birlik hosil qilish bu tilni siyqalashtiradi, qashshoqlashtiradi. Bunga *Sirdaryo Cinema, Timur Food, Uchrashuv best, Choʻntak burger, Mebel sity, Ulugʻobod Tsentr, Sadaf hotel, Firuz plaza, Burger 55* kabi nomlarni misol qilib olish mumkin.

Shuxrat Market, Samo Market, Marjon Market, Murod Market ham shu usulda yasalgan.

5. Uchta soʻz ishtirokida hosil qilingan *Ixtiyor DUNYO Market, Giper Market Bahor, Sher kafe bar* kabi nomlarda sunʼylik koʻzga tashlanadi. Bunday soʻz yasalihi oʻzbekcha qoliplarga mutlaqo tushmaydi.

6. Ingliz tilida tayyor holda qoʻllanadigan *Green Hause, Gar wash, ICE RICN, LUX PETROL My Food, Park Food, Moda Food* kabi nomlardan faol foydalanish. Holbuki, mazkur birliklar oʻzbek tiliga hali oʻzlashmagan sanaladi va ulardan foydalanish til qoidalariga mos emas.

7. Uch va undan ortiq soʻzlar ishtirokida yasalgan nomlar. Bularda ham yuzakichilik, inglizcha qoliplarga ergashish kuchli: *OK Malika Budur, Leyli Fast Food, Murzachul donald duck, PANDA Gaming Club, Came Club Aligator, L.A Turkish Fast Food, I love lavash, Yagona Steak hause, Chehra Palase Hotel, Comford Apart Hotel, Shirin lavash-centr, L.A Turkish Fast Food.*

8. Chiziqcha va nuqtani *El-Aziz Food, Sim-sim, La-ziyofat, Kuk-su №1, Uz.bek restoran* kabi nomlarda nooʻrin ishlatish.

Yana bir narsani alohida taʼkidlash oʻtish joiz. Zamonaviy ishlab chiqarish, iqtisodiyot, korxonalar oʻrtasidagi raqobat reklama va uning tkoʻrinishlarinikuchaytirish uchun xizmat qilmoqda. Oʻzbek tilida ham xaridorlarni, mijozlarni chorlash, diqqatini tortish masadida seminemika (yunoncha semon – belgi + nemein – tayinlash) – kompaniyalar, tovarlar yoki xizmatlarni aniqlash uchun original tijorat nomlari va nomlarini yaratish sanʼatidan keng foydalanilmoqda [4, 5].

Korxona, ishlab chiqarish tashkilotlari firmalar nomlari rangli, kechqurunlari yonadigan yoki yonib oʻchadigan neon chiroqlari, qoʻshimcha belgilar, smayliklar, bezaklar bilan yozilmoqda. Bunda harflarning shakliy jihatlariga alohida eʼtibor qaratilmoqda. Bu kabi holatlar Sirdaryo viloyati shahar va tumandlarida ham oʻziga xos koʻrinishda namoyon boʻlgan.

Bunga quyidagilarni misol qilib keltirish mumkin.

Uch yulduzli “Sayhun” mehmonxonasidagi hotel soʻzi uchta yulduz shaklidan keiyn yuqorida, mehmonxona soʻzi pastda kichikroq koʻrinishdagi bosh harflar bilan yozilgan “SAYXUN” oʻrtada ularga nisbatan bosh harflarda koʻrinarli qilib yozilgan.

★ ★ ★
HOTEL
SAYXUN

MEHMONXONA

Bunday yozuv, albatta, reklama uchun, mehmonxonani tez va oson topib olish maqsadida yoziladi.

SAFAR OBOD

MEXMONXONASI

Bu yozuvda o'rtadagi nuqta nimaga qo'yilgani noma'lum, chunki Safarobod qo'shib yoziladi, mehmonxona so'zida "H" o'rnida "X" yozilgan

uz.BEK so'zining yozilishi jimjimador, inglizcha variantda berilishi, o'rtada nuqtaning ishlatilishi va "BEK" so'zining "UZ"ga nisbatan kattaligi emas tuyuladi.

kuk-su №1,

DORIXONA 5+

kafe

ZAYTUN

la-ziyofat kabi yozuvlar ham o'zbek tilining qonun-qoidalariga to'g'ri kelmadi. Aslida "Ko'ksuv", 5-dorixona, "Zaytun" kafesi, "Ziyofat" restorani tarzida yozilishi kerak.

Umuman olganda, har bir tilda me'yor tushunchasi bor. Agar e'tibor berilmasa, oldi olinmasa, yuqoridagi kabi xatoliklar hech qachon to'xtamaydi.

Sirdaryo viloyatida birgina sanoat korxonalarining soni 2198 ta ekanligini e'tiborga oladigan bo'lsak, hududda tashkilot nomlari miqdorining ulkan ekanligini tasavvur qilishimiz mumkin. Ulardagi birgina xatolik ham hamyurtlarimizning, ayniqsa, yoshlarimizning ona tilimizga bo'lgan muneosabatiga putur yetkazishi mumkin. Shu ma'noda davlat tili mavqeini ko'tarish, so'zlarni to'g'ri qo'llash va yozish boshqa hududlarda bo'lgani kabi sirdaryoliklarning ham ularni tarbiyalab voyaga yetkazgan O'ZBEK xalqi oldidagi muqaddas burchi sanaladi. Chunki bu yurt xalqimiz ardoqlagan, ona tilimizning sha'nini yuksaklarga ko'targan To'ra Sulaymonlar, Halima Xudoyberdiyevalar yurti.

Xalqimizning sevimli shoiri To'ra Sulaymon aytganidek: "Hamma jabhalarda kechayotgan go'zal jarayonlar qatorida ona tilimiz kun sayin, yil sayin tiniqlasha borishi kerak. Bu tilni tiniqlashtirib, cho'p-u xaslardan, kurmak-abaslardan tozalay borish birgina tilshunoslarning emas, hammamizning ishimiz, burchimizdir" [5: 301].

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. 2020-2030 yillarda o'zbek tilini rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish konsepsiyasi//lex.uz
2. "O'zbek tiliga davlat tili maqomi berish to'g'risida"gi Qonun. – Toshkent: O'zbekiston, 1989. – 2-bet.
3. <https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/269320>

4. Елистратов В.С., Пименов П.А. Нейминг: искусство называть: учебно-практическое пособие . – Омега-Л, 2012 . – С. 393.

5. Тўра Сулаймон. Сенсиз ёлғиз, ғариб бўлдим...Тошкент: Ко‘hinur MCHJ, 2013. – 297-315 б.

Alifbo va imlo muammolariga doir

Baxtiyor Mengliyev,

filologiya fanlari doktori, professor,
Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU

Annotatsiya. Maqolada alifboning turlari, ahamiyati va mazmuni haqida so‘z boradi. Shuningdek, muallif alifboning til uchun muhim masala ekanligini alohida ta’kidlaydi.

Kalit so‘zlar: o‘zbek tili, o‘zbek alifbosi, alifbo, imlo, harf, tovush, yozuv

Alifbo – til tovushlarini yozish uchun ishlatiladigan belgilar tizimi. Bu bir necha sababga ko‘ra til uchun dolzarb muammo:

1) *tilning fonetik tabiati.* Har bir tilning o‘ziga xos fonetik tabiati bor, uni yozma shaklda ifodalash qiyin. Ba’zi tovushlarni yozish qiyin bo‘lishi mumkin, ayniqsa, ular boshqa tillarda bo‘lmasa;

2) *tarixiy-madaniy omillar.* Tilning alifbosi uning tarixiy va madaniy omillari bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Masalan, rus alifbosi slavyan tillarini yozish uchun ishlab chiqilgan va yunon alifbosi negizidagi kirill alifbosiga asoslangan;

3) *standartlashtirish.* Tilning alifbosini standartlashtirish, ayniqsa, tilda ko‘p dialekt va talaffuz mavjud bo‘lsa, qiyin bo‘lishi mumkin. Ba’zi tovushlar turli hududlarda turlicha yozilishi holatlari uchraydi, bu esa imlo nomuvofiqligiga olib keladi;

4) *texnologik o‘zgarishlar.* Texnologiyaning rivojlanishi, Internet va mobil qurilmalar kabi yangi aloqa vositalarining paydo bo‘lishi bilan til alifbosi yangi muammolarga duch kelishi mumkin. Masalan, ba’zi tillar o‘z belgilarini mobil qurilmalarda yoki ijtimoiy tarmoqlarda ko‘rsatishda qiyinchiliklarga duch kelishi ko‘zga tashlanadi.

Umuman olganda, alifbo til uchun dolzarb masala, chunki u – yozma tilda bilim va ma’lumotlarni yozib olish va yetkazish uchun asosiy vosita. Shunga qaramay, til alifbosini ishlab chiqish va standartlashtirish – tilni asrab-avaylash va jahon miqyosida targ‘ib qilish uchun muhim qadam.

Alifboning bir necha turi mavjud. Ulardan ahamiyatlilari:

1) *fonetik alifbo* – til tovushlarini ifodalash uchun ishlatiladigan belgilar tizimi. U so‘zlarning qanday talaffuz qilinishini ko‘rsatish uchun transkripsiya qilishda ishlatiladi. Eng keng tarqalgan fonetik alifbolar – Xalqaro fonetik alifbo (IPA) va Amerika fonetik alifbosi (APA);

2) fonologik alifbo – til fonemalarini ifodalash uchun ishlatiladigan belgilar tizimi. Fonemalar tildagi soʻzlarni bir-biridan farqlovchi birliklardir. Fonologik alifbo tilning tovush tizimi va uning fonologik qoidalarini tasvirlash uchun ishlatiladi. Bu lingvistik tadqiqotlar va transkripsiya qoidalarini ishlab chiqish uchun foydali boʻlishi mumkin.

3) fonetik-fonologik alifbo, bir tomondan, maʼno farqlovchi fonemalarga asoslangan, ikkinchi tomondan, tilning talaffuz xususiyatlarini ifodalovchi alifbo. Singarmonizmli tillarda ushbu alifbo qoʻllanadi.

Oʻzbek kirill alifbosi – Oʻzbekistonda 1940-yillardan 1990-yillargacha qoʻllangan alifbo. 1993-yilda 1940-yillargacha qoʻllangan lotin alifbosiga oʻtish toʻgʻrisida qaror qabul qilindi. Yangi oʻzbek lotin alifbosi 29 ta harfdan iborat, 3 ta qoʻshimcha harf lotin alifbosidan foydalangan holda boshqa tillarda uchramaydigan tovushlarni ifodalash uchun ishlatiladi.

Lotin alifbosiga asoslangan oʻzbek alifbosi oʻzbek tilining fonetik xususiyatini toʻliq aks ettirmaydi. Ayrim oʻzbek tovushlarini lotin alifbosida toʻgʻri ifodalab boʻlmaydi, shuning uchun bu tovushlarni ifodalash uchun ayrim qoʻshimcha harflar qoʻshilgan. Biroq bu qoʻshimcha harflar bilan ham oʻzbek lotin alifbosi oʻzbek tilidagi barcha tovushlarni toʻliq aks ettira olmaydi.

Bundan tashqari, oʻzbek tilida koʻplab sheva va turli talaffuzlar mavjud, ular oʻzbek lotin alifbosida yozilgan standart oʻzbek tilidan farq qilishi mumkin. Shuning uchun ham oʻzbek alifbosi oʻzbek tilini transkripsiya qilishda foydali vosita boʻla olmasda, oʻzbek tilining butun fonetik tabiatini toʻliq aks ettira olmaydi.

Singarmonistik alifbo – turli turkiy xalqlar oʻrtasida axborot almashishni osonlashtirish maqsadida tovushlar uygʻunlashuviga asoslangan holda yagona standartga keltirilgan alifbo. Bu jarayon 1920-yillarda boshlanib, 1930-yillarda Sovet Ittifoqida davom ettirilgan va lotin alifbosi asosida turkiy alifboning bir qancha variantlari ishlab chiqilgan.

1939-yilda lotin alifbosiga asoslangan va lotin alifbosida uchramaydigan tovushlarni ifodalovchi qoʻshimcha harflarni oʻz ichiga olgan umumiy turkiy alifbo qabul qilindi. Bu alifbo turk, ozarbayjon, oʻzbek, turkman, qozoq, qirgʻiz kabi koʻplab turkiy tillarda qoʻllangan. Biroq 1940-yillarda Sovet Ittifoqi kirill alifbosiga oʻtdi va turkiy tillar kirill alifbosiga oʻtkazildi. 1990-yillarda Sovet Ittifoqi parchalanganidan keyin koʻplab turkiy davlatlar lotin alifbosiga oʻtdi, jumladan, Ozarbayjon, Turkmaniston va Oʻzbekiston.

Bugungi kunda turkiy tillar mamlakat va mintaqaga qarab turli alifbodan foydalanadi. Turkiya va Ozarbayjon kabi baʼzi davlatlar lotin alifbosidan foydalansa, Qozogʻiston va Qirgʻiziston kabi boshqa davlatlar kirill alifbosidan foydalanadi. Biroq unlilar uygʻunligi turkiy tillar uchun muhim mavzu boʻlib qolmoqda va ayrim mamlakatlarda yagona turkiy alifbo yaratish ustida ish olib borilmoqda. Oʻzbekistonning

madaniy takomillashuvi jarayonida o‘zbek alifbosini o‘zbek tilining singarmonistik tabiatidan kelib chiqqan holda isloh qilish – dolzarb vazifa.

Lotin alifbosi asosida tuzilgan o‘zbek alifbolari xususida

Azimov Inomjon,

filologiya fanlari nomzodi, dotsent,
Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU
huzuridagi Davlat tilida ish yuritish asoslarini
o‘qitish va malaka oshirish markazi direktori

Annotatsiya. Maqolada boshqa turkiy tillardagi kabi lotin alifbosiga o‘tish jarayonida jadid ziyolilari tomonidan tuzilgan alifbo loyihalari M.Bogdanova maqolasida berilgan ma’lumotlar asosida tahlilga tortilgan. Muallif ma’lumotidagi kamchiliklar boshqa manbalar bilan taqqoslangan holda ko‘rsatib berilgan.

Kalit so‘zlar: alifbo, imlo, singarmonizm, harf, tovush, unli, unsiz.

Arab yozuvidan lotin yozuviga o‘tish harakatlari boshlangandan keyin o‘zbek ziyolilari tomonidan mavjud tovushlarga harf tanlash, ularni ilmiy asoslash bo‘yicha matbuotda maqolalar e‘lon qilinib borildi, turli kengash yig‘ilishlari, anjumanlar tashkil qilindi. Mazkur tadbirlar natijasi o‘laroq, to‘rtta alifbo loyihasi ishlab chiqildi.

M.Bogdanova “Ələngə” jurnalining ikkinchi, to‘rtinchi, beshinchi va oltinchi sonlarida (1926-yil) mazkur alifbolar tarixiga bag‘ishlangan “latın alifbasıda tyzilgən özбек laуьhalarınyı tarıxıya bir qaraş” maqolasida bu alafbolar haqida mufassal ma’lumot beradi. Quyida muallifning ushbu maqolasi asosida jadidlar tomonidan tuzilgan alifbo loyihalariga to‘xtalinib o‘tiladi.

Mazkur alifbo loyihasining dastlabkisi 1926-yil 19, 20, 21-may kunlari Samarqandda bo‘lib o‘tgan anjumanda muhokama qilinadi. Ushbu anjuman O‘zbekiston xalq maorifi komissarligi ma’lumotiga ko‘ra o‘zbek alifbosini lotinlashtirish uchun chaqirilgan kengash bo‘lgan. Mazkur loyihada unli tovushlar (ular “ovozlar” va “cho‘zg‘i harflar” deb yuritilgan) 10 ta, undosh tovushlar (ular “harflar” deb yuritilgan) 22 ta deb belgilangan. M.Bogdanova uni quyidagicha beradi:

Bb ب	Pp پ	Tt ت	Zz ج	Cc چ	Xx خ
Dd د	Rr ر	Zz ز	Ss س	Şş ش	Gg گ
Ff ف	Qq ق	Kk ك	g گ	Nn ڭ	Ll ل
Mm م	Nn ن	Vv و	Hh ه	Jj ي	Mas’ala

Unli harflar: و - o, ئو - o, و - y, ئو - u – و, آ - A, ا - a, ە - ə, ى - i, ئ - h, ي - e.

Mazkur loyiha haqida quyidagi fikrlarni bildiradi:

1. Unli tovushlarning tarkibiga qaraganda bu loyiha singarmonizm shevalariga asoslanib tuzilgandir.

2. O‘zbek tilida 10 unli tovush borligi tayinlanib, bular uchun 10 harf belgilangandir.

3. Unsiz tovushlarning soni 23 ta tayinlanib, bular uchun ham mustaqil harflar belgilangan. Alifboga apostrof alomati ham kiritilgan.

4. Yozuv va matbaa uchun harflar bir shaklda olingani, ya’ni bosh harflar qabul qilinmasdan yolg‘iz kichkina harflar olingandir. Orqa tanglay “a” tovushi uchun olingan “A” katta harf shaklida bo‘lsa ham, lekin kichkina harf o‘rnida olingan [1].

M.Bogdanova loyihada ko‘rsatilgan unli tovushlar haqida fikr bildirib, 10 ta tovush olinganini, qo‘shimcha orqa tanglay “A” tovushini ma’qullaydi. Ilmiy markaz esa bu tovushning ortiqcha ekanini aytadi. Haqiqatan ham, bu tovush turkiy tillar uchun xos bo‘lmagan tovush hisoblanadi.

N.Yangibayeva (’ – apostrof)ni negadir tushirib qoldiradi, ehtimol, bu texnik xatodir [2:25]. U loyihaning quyidagi kamchiliklarini aytib o‘tadi:

1. Unlilar uchun harf belgilashdan avval o‘zbek adabiy tili uchun tayanch bo‘ladigan dialektni aniqlab olish zarur edi.

2. Bu loyiha o‘zbek yozuvining barcha nozikliklarini to‘la ifoda qila olmagan. Jumladan, “uzun”, “qisqa” deb yuritilgan “vov” harfining lotincha ekvivalentini bir xil “u” harfi bilan ifodalamoqda. Ehtimol, bu nashriyot xatosidir. Shunday bo‘lsa-da, unlilarni ifodalovchi harflarni tanlash tamoyillari (prinsiplari) aniqlab olinishi lozim edi.

3. Undoshlardan “shin” uchun olingan z, “jim” uchun olingan z harfi, “g‘ayn” uchun olingan g harfining qo‘llanishiga, ڭ, ڭ harflari uchun bir belgining qo‘llanishiga asoslar berilmagan [2: 25].

Ikkala mutaxassis ko‘rsatib o‘tgan alifbolarda o‘zaro farqli jihatlar mavjud¹, ular quyidagilar:

N.Yangiboyeva ikki xil “j” (ڭ, ڭ) tovushi uchun “z” harfi olinganini aytadi, 1-loyihada bitta “ج” tovushi beriladi va u uchun “z” harfi olingan.

1-loyihada “sh” tovushi uchun nimagadir “s” harfi olingan, 2-loyihada esa “3” olingan. Bu yerda N.Yangiboyevaning varianti o‘rinli, chunki shu yili avgust kengashida tuzilgan loyihada ham “3” olingani, uning olinish sabablarini Abdulla Alaviy aytib o‘tadi [3].

1-loyihada “yozuv va matbaa uchun harflar bir shaklda olingani, ya’ni bosh harflar qabul qilinmasdan yolg‘iz kichkina harflar olingandir” deyiladi-da, berilgan jadvalda

¹ Qaytariqlardan qochish maqsadida G.Bogdanova ma’lumot bergan loyihani 1-loyiha, N.Yangiboyeva ma’lumot bergan loyihani 2-loyiha deb ataymiz.

kichik harflar bilan birgalikda bosh harflar ham ko'rsatilgan, 2-loyihada faqat kichik harflar bilan ko'rsatilgan va bu loyihachilar nuqtai nazaridan to'g'ri.

1-loyihada غ (g) tovushi uchun alohida harf berilmasdan g' va g tovushlari uchun g harfi olinganini ko'ramiz, ehtimol bu nashriyot xatosidir. 2-loyihada esa غ uchun z (ozl-o'g'li) harfi olingani aytiladi, lekin yuqorida ko'rsatilgan uchinchi kamchilikda "g'ayn" uchun olingan g harfining olingani aytib o'tilgan. Demak, "g'ayn" (g') tovushi uchun g ni olingani to'g'ri, N.Yangiboyevadan xatolik o'tgan.

Ikki tovush uchun bir harfning olinishi O'zbekiston xalq maorifi komissarligi huzuridagi Ilmiy markaz tomonidan ham jiddiy kamchilik sifatida e'tirof etiladi. 11-avgustda bo'lib o'tgan majlisda ushbu alifbo muhokama qilinib, uning quyidagi kamchiliklari aytib o'tilgan:

- may oyidagi kengash loyihasi "singarmonizm qonuniga tamoman rioyat qilmag'an";

- قول, گول so'zlaridagi "qisqa zamma"larga birgina harf olingan, boshqa cho'zg'ilarga (unlilarga) ikki harf olingan;

- turkiy tillar imlosiga ko'ra alif juft harf (old va orqa qator tovush) bo'lishi lozim edi, loyihada uch shakl olingan (bu yerda A, a, ə ko'zda tutilmoqda);

- har bir xalqning harfi va imlosi o'z tilidagi fonetik tizimiga (savtiy asos) muvofiq bo'lishi lozim, shuning uchun fors tilidan o'zlashgan Ā (A) ortiqcha (ya'ni transkripsiyada ko'rsatadigan bo'lsak – "آ");

- arab harflaridan lotinga o'tishdan maqsad imloni yengillatish va aksariyat Yevropa mamlakatlarida qo'llanib kelgan asl lotin harflarini olish edi. Loyihada esa ruscha u, g harflari, slavyancha u va shuningdek ə harflari qabul qilingan. Bu belgilar faraziy shakllar deb yuritilgan;

- boshqa turk o'lkalarida tuzilgan alifbolar (lotin) e'tiborga olinmagan [2; 4, 4].

Ilmiy markaz mazkur sabablarga asoslanib o'zining tomonidan yangi loyiha taqdim qiladi.

Ilmiy markaz tomonidan taqdim qilingan loyihada:

- 1) o'zbek tilida 9 unli tovush borligi tayinlanib, bular uchun 9 ayrim harf belgilanadi;

- 2) shu 9 unli tovush qatoriga yana 3 murakkab bo'lgan unli tovush borligi iqrор qilinib va ular uchun alifboda 3 murakkab belgi beriladi;

- 3) harflar belgilanadi;

- 4) o'zbek tiliga kirgan arab so'zlarining talaffuzini saqlash uchun alifboga (') "apostrof" belgisi kirgiziladi;

- 5) bosh harflar qabul qilinmasdan yolg'iz kichik harflar olingandir.

Ilmiy markaz loyihasi

Unli harflar

Eʃlik	Eʃsiz
ا - a	ه - a
و - o	ؤ - o
و - u	ۇ - u
ئ - i	ي - i
ئې - iy	ئي - iy

M.Bogdanova unlilarni 2 guruhga (qattiq-yumshoq) ajratadi-da, lekin ularning shaklini bir xilda beradi. Aslida jadvalning oʻng tomonidagi harflar ə, ɵ, y, i, iy shakllarida boʻlishi kerak edi. Chap tomondagi “ئ - i”, “ئې - iy” lar ham “ئ - ɤ”, “ئې - ɤy” shaklida boʻlishi lozim edi. Murakkab tovushlarning berilishi ham tanqidga uchraydi.

Unsiz harflar

B ب	c چ	d د	f ف	g گ	h ه
ç ج	k ك	l ل	m م	n ن	ng نگ
p پ	q ق	q غ	r ر	s س	ş ش
t ت	v ڤ	x خ	z ز		

Mazkur loyihada “غ” uchun alohida q, “ش” uchun ş, “ج” uchun ç shakllarining olinishi mutaxassislarning izlanishidan dalolat beradi, lekin “نگ” uchun ng harfiy birikmasining olinishi muvaffaqiyatsiz chiqqan, chunki bu holat bir tovushga bir harf prinsipidan chekinish boʻlgan.

Avgust kengashidan keyin shu yilning sentabr oyida yana yangi kengash chaqiriladi. Bu kengashning vazifasi bir-biridan savtiy, hatto sarfiy yoqdan birmuncha farqli boʻlgan oʻzbek shevalari uchun umumiy bir imlo tuzish koʻzda tutilgan edi. Sentabr kengashi imloda murakkab prinsip, yaʼni savtiy va sarfiy prinsipni qabul qildi.

Sentabr kengashi oʻzbek tilida singarmonizm qonunining saqlanganini ochiq koʻrsatadi. Imloda birlikni saqlash uchun oʻzbek tiliga kirgan ajnabiy soʻzlarni ham oʻzbek soʻzlaridek shu singarmonizm qonunini eʼtiborga olib yozishni qaror qiladi. Sentabr kengashi oʻrtoq Alaviy tomonidan tuzilgan imlo loyihasini qabul qiladi. Lekin M.Bogdanova mazkur loyihani bermaydi. Mazkur loyiha quyidagicha:

b ب	p پ	t ت	z ج	c چ	x خ
d د	r ر	z ز	s س	3 ش	g گ
f ف	q ق	k ك	ql غ	η ڭ	l ل
m م	n ن	v و	h ه	j ي	' Mas'ala

Ko'rib turganimizdek, xuddi birinchi loyihadagi kabi "ج" uchun z, "ش" uchun ruscha 3 shakli olingan, "ڭ" uchun alohida harf (η) olinganligi ma'qul bo'lgan.

Loyihada quyidagi to'qqizta unli tavsiya qilinadi:

1. (l) a-alif: at, tal, qalg'an
2. (o) ə-hoyi-havvaz: mən, səmən, tən
3. (y) ye-yo: er, sel, ter
4. (o) o-vov: qol, yol, tor
5. (o) o-vov: kəl, cəl, tər
6. (u) u-vov: qul, ur, tuz
7. (u) u-vov: kyl, yr, tyz
8. (y) yo: ql, il, alm
9. i- yo: sil, til, bilim

Aytish mumkinki, mazkur loyiha eng mukammal loyiha sifatida Boku qurultoyiga tavsiya qilinadi.

Shu bilan birga, O'rta Osiyo turkiy xalqlari o'zaro yaqin qo'shniçilikni rivojlantirish, madaniy yaqinlikni yo'lga qo'yish maqsadida mushtarak alifbo tuzish harakatiga tushishadi. Shu munosabat bilan 1927-yilning iyun oyida O'zbekiston Xalq Komissarligi tomonidan Samarqand shahrida O'zbekiston, Qozog'iston, Qirg'iziston vakillarining ishtiroki bilan O'rta Osiyo kengashi bo'lib o'tadi. Kengash yakuniga ko'ra birlashgan alifbo loyihasi ishlab chiqiladi. Bu alifbo quyidagicha ko'rinishda bo'lgan:

Unli harflar

a	-	ا
o	-	ۇ
u	-	و
i	-	ئ
e	-	ي

Agarda so'z ingichka qatordan kelsa, ul vaqtda so'zning boshiga "v" alomati qo'yiladi.

Unsiz harflar

B ب	c چ	d د	y ۇ	f ف	g گ
h ھ	ç چ	k ك	l ل	m م	n ن
ng ئڭ	p پ	q ق	q غ	r ر	s س
ş ش	t ت	v ۋ	x خ	Zz ز	' apostrof

Qo'shnilarning bunday hatti-harakatlarini turkiy xalqlarning yaqinlashuviga muhim qadam deb hisoblash mumkin, lekin Bokudagi plenumda butun turkiy xalqlar uchun yagona alifboning qabul qilinishi bilan bu loyiha kun tartibidan tushib qoladi.

Jadidlar boshqa alifbolardan qolishmaydigan, har tomonlama mukammal milliy alifbo yaratishni orzu qildilar. Buning uchun turli manbalarni, boshqa tillar alifbolarini o'rganib, bir necha loyihalar tuzdilar. Mazkur loyihalar qizg'in muhokamalar, munozaralar, tortishuvlar natijasida mukammallashib bordi.

Yana bir holatni alohida ta'kidlashni istardik. O'sha davrda faoliyat olib borgan jadidlarning ilmiy merosi hali to'liq o'rganilmaganligi, davr tilshunoligi to'g'risida ilmiy xulosa berilmaganligi sababli ularda ilmiy tajriba yetarli bo'lmagan, tilshunoslik bo'yicha xorij tajribalari bilan tanish bo'lmagan kabi xato tasavvurlar bor. Yuqorida ko'rib o'tilganidek, Xalqaro fonetik alifbo (Международный фонетический алфавит), Leningrad (Peterburg) fonologik maktabi (Ленинградская (Петербургская) фонологическая школа) faoliyati bilan tanish bo'lib, unga havola berishlari, ingliz, nemis, fransuz, dat, polyak kabi tillar alifbolari haqida fikr yuritishlari ularning yuqori ilmiya salohiyatidan darak beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Bog'danova M. Latin asasida tuzilgan o'zbek layihalarining tarixig'a bir qarash// Ələngə, 1926. – №2, 4, 5, 6.
2. Янгибаева Н. XX асрнинг 20-йилларида ўзбек тилшунослиги жараёни. Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс... – Қарши, 2019. – Б.127.
3. O'zbek yangi alifbasini tuzishda asoslar (Matiriyalardan to'plab tuzguchi: Abdulla Alaviy). – Samarqand – Tashkent. – 1927 (arab yozuvida).
4. Жамолхонов Х., Умаров А. Ўзбек ёзувининг XX аср тарихи. I китоб. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2017. – 446 б.

Annotatsiya. Maqolada o‘zbek tiliga “Davlat tili” maqomining berilishi munosabati bilan amalga oshirilgan ishlar va yutua hamda muammolar tahlilga tortilgan. Muallif lotin alifbosiga asoslangan o‘zbek alifbosi muammolariga munosabat bildirgan.

Kalit so‘zlar: o‘zbek tili, davlat tili, alifbo, imlo, harf, tovush.

Mamlakatimiz mustaqillikka erishgan dastlabki yillardanoq siyosiy, iqtisodiy masalalar bilan bir qatorda ijtimoiy hayotimizning muhim uzvi bo‘lgan, madaniyatimiz, ma’naviyatimiz ko‘zgusi sanaluvchi til masalasiga alohida e’tibor qaratildi. Jumladan, o‘zbek tilining amaliyotga tatbiqi, uning sohada qo‘llanishi masalalari davlat siyosati darajasiga ko‘tarildi.

Jamiyatimizning hozirgi taraqqiyot bosqichida, ijtimoiy hayotimizning barcha jabhalarida yuz berayotgan globallashuv jarayonlarida ma’naviy, madaniy o‘zlikni saqlash, milliy qadriyatlarimizni asrab-avaylash masalalari kun tartibidagi dolzarb masalaga aylangan bir paytda milliy ruhimiz, milliy madaniyatimiz belgisi, milliy qadriyatlarimiz namunasi bo‘lgan, bundan 32 yil muqaddam “Davlat tili” maqomini olgan ona tilimizning mavqeini ko‘tarish, undan foydalanish, davlat tilini muhofaza qilish, uning qo‘llanishini nazorat qilishni tartibga solish masalasi ham bugungi kunimizning dolzarb masalasiga aylandi.

O‘zbek ma’rifatparvarlaridan biri, o‘zbek tilining jonkuyari A.Fitrat o‘z davrida turkchaning (o‘zbek tili – D.N.) taqdiri xususida fikr yuritarkan: “turk tili shuncha boylig‘i, shuncha tugalligi bilan baxtsizliqdan qutula olmamishdir. Turk tili dunyoning eng baxtsiz tilidir. Turkchaning baxtsizlig‘i arab bosqini bilan bog‘lanmishdir. Arablar bosdiqlari o‘lkaga yolg‘uz hukumatlarini emas, dinlarini, yo‘sunlarini-da tanitgan, oldirg‘an edilar. Musulmonliqlarning tubi, tomiri Qur‘on bilan Hadisdir. Shuning uchun yangi musulmonlar arabcha o‘rganishga o‘zlariga vojib deb bildilar, o‘qidilar, o‘rgandilar, sevdilar. Bundan keyin forsi(y)cha va turkcha arabcha bo‘g‘uviga kirib qoldilar” [1: 125], – deb kuyungan edi. Negaki, “daqqi” va “qabo” ona tilimiz dam arab tilining, dam fors tilining, dam rus tilining soyasida qolib, oddiy so‘zlashuv tili – “ko‘cha tili”ga aylanib qolgan edi.

H.Jamolxonov ham o‘zbek alifbosi va imlosi masalalariga e’tibor qaratarkan, hozirgi o‘zbek adabiy tili taraqqiyotining ilk boskichidan (XX asrning birinchi choragidan) hozirga qadar amalga oshirilgan alifbo va imlo islohotlariga oid hujjatlar va matbuot materiallari tahlilidan shunday xulosaga keladi: “o‘zbek maktablarida va ruscha

bo'lmagan boshqa maktablarda rus tilini majburiy ravishda o'qitishning joriy qilinishi rus tilining madaniy, ilmiy-ma'rifiy va ijtimoiy-siyosiy hayotimizdagi rolini yanada oshirishga intilish, bu harakatning zo'r berib targ'ib qilinishi sobiq SSSR dagi til siyosatining O'zbekistondagi ko'rinishi bo'lgan, bu siyosat bora-bora o'zbek yozuvini lotin grafikasidan rus grafikasi asosidagi yangi alifbega (kirill alifbosiga – D.N.) ko'chirish uchun jiddiy zamin hozirlagan, chunki rus tilini ikkinchi ona tili darajasida o'zlashtirish ishini tezlashtirish va osonlashtirishda o'zbek va rus tillari yozuvlarining bir xil grafik tizimda bo'lishi nihoyatda muhim omil bo'lib xizmat qilishi kerak edi" [2: 67].

1989-yilning 21-oktabrida O'zbekiston Respublikasining "Davlat tili to'g'risida"gi 3561-XI-son Qonuni qabul qilindi va unda o'zbek tilining O'zbekiston Respublikasining butun hududida (maydonida) davlat tili sifatida amal qilishining huquqiy asoslari belgilab qo'yildi [3: 61]. Qonunning ikkinchi moddasida: "O'zbek tili o'zbek xalqining ma'naviy mulkidir. O'zbekiston Respublikasi davlat tilining ravnaqi, qo'llanishi va muhofazasini har tomonlama ta'minlashga oid barcha masalalar O'zbekiston Respublikasi huquqi doirasiga kirishi" ta'kidlangan.

So'nggi yillarda yurtimizda olib borilayotgan til siyosati ona tilimizning takomili uchun, uning yanada ravnaq topishi uchun xizmat qilmoqda. Ona tilimizning – milliy ruhimizning nufuzini oshirish va martabasini saqlash davlatimiz siyosatining ustuvor masalalaridan biriga aylandi. Qator qonun, farmon, qarorlarda o'zbek tilining barqaror taraqqiyoti belgilab berildi. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 21-oktabrda o'zbek tiliga "Davlat tili" maqomi berilganining 30 yilligi munosabati bilan e'lon qilingan "O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF 5850-sonli farmonida "mamlakatimiz ijtimoiy hayotining barcha sohalarida, jumladan, davlat boshqaruvi, zamonaviy va innovatsion texnologiyalar, sanoat, bank-moliya tizimi, huquqshunoslik, diplomatiya, harbiy ish, tibbiyot va boshqa sohalarda davlat tilining imkoniyatlaridan to'liq va to'g'ri foydalanishga erishish" hamda "davlat tilining amal qilishi va sohalarda qo'llanishi bilan bog'liq muammolarni bartaraf etish chora-tadbirlarini ishlab chiqish" vazifasi belgilab qo'yildi, uning bajarilishi soha vakillari va tilshunoslar zimmasiga yuklatildi. Shuning uchun har bir sohada qo'llaniluvchi so'z va terminlar lug'atlarini tayyorlash va amaliyotga joriy etish masalasi ustuvor masalalardan biriga aylandi.

Shu bilan birga, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 20-oktabrdagi "Mamlakatimizda o'zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 6084-son Farmoni ham mamlakatimizdagi lisoniy vaziyatni tartibga solishga qaratilgan bo'lib, unda "O'zbek tilining xalqimiz ijtimoiy hayotida va xalqaro miqyosdagi obro'-e'tiborini tubdan oshirish, unib-o'sib kelayotgan yoshlarimizni vatanparvarlik, milliy an'ana va qadriyatlarga sadoqat ruhida tarbiyalash, mamlakatimizda davlat tilini to'laqonli joriy

etishni ta'minlash, O'zbekistondagi millat va elatlarning tillarini saqlash va rivojlantirish, davlat tili sifatida o'zbek tilini o'rganish uchun shart-sharoitlar yaratish, o'zbek tili va til siyosatini rivojlantirishning sirategik maqsadlari, ustuvor yo'nalish va vazifalarini belgilash" maqsad qilingan va a) 2020-2030-yillarda o'zbek tilini rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish kontseptsiyasi; b) 2020–2030-yillarda o'zbek tilini rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish kontseptsiyasini 2020–2022-yillarda amalga oshirish dasturi; v) 2020-2030-yillarda o'zbek tilini rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirishning asosiy yo'nalishlari tasdiqlangan.

Xulosa qilib aytganda, tilga e'tibor – elga e'tibor!

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Фитрат А. Танланган асарлар. 4 жилдлик. 4-жилд. –Тошкент: Маънавият, 2006. – 125-б.
2. Жамолхонов Х., Сапаев Қ. Имлю муаммолари. –Тошкент: ТДПУ, 2007. – 64-67-б.
3. Lex.uz Ўзбекистон Республикасининг Қонуни, 21.10.1989 йилдаги 3561-XI-сон.

Rasmiy uslubning o'rganilishi tarixi xususida

Abdiyev Murodqosim,

filologiya fanlari doktori, professor,

Davlat tilida ish yuritish asoslarini

o'qitish va malaka oshirish markazi

Samarqand viloyati hududiy bo'linmasi rahbari

Annotatsiya. “Rasmiy ish uslubi” tushunchasiga, avvalo, hukumat faoliyatidagi rasmiy ish-qog'ozlari, xalqaro munosabat sohasi, yurisprudensiya, savdo va iqtisod, harbiy hayot faoliyatida, rasmiy idora va tashkilotlarda, alohida shaxsning hayotida ishlatiladigan til kiradi. E'tibor beradigan bo'lsak, rasmiy hujjatlar yuz yilliklar osha davlat ijtimoiy-siyosiy boshqaruvi, xalqaro diplomatiya, jamiyat qurilishi, kishilar o'rtasidagi oldi-berdi munosabatlarining huquqiyligini, ishonchliligini kafolatlovchi, shuning bilan birgalikda, ularning bajarilishini ta'minlovchi vosita bo'lib kelgan.

Kalit so'zlar: rasmiy uslub, hujjatlar, ish qog'ozlari, idora va tashkilotlar.

Hozirgi davrda Respublikamizda ta'lim sohasida ko'plab islohotlar amalga oshirilmoqda. Buning yaqqol misoli sifatida Prezidentimiz Sh.M. Mirziyoyev tomonidan qabul qilinayotgan bir qator farmonlari va qarorlarini olishimiz mumkin. Mustaqillik davrida o'zbek tilshunosligi ham milliy istiqlol g'oyalaridan ilhom olib rivojlandi. Millatimiz ma'naviy qadriyatlaridan biri – ona tilimiz mavqeyi tiklanib, davlat tili

maqomiga ega bo'ldi. Uning nufuzini oshirish, qo'llanish doirasini kengaytirishga qaratilgan targ'ibot va tashviqot ishlari qatorida ilmiy-amaliy tadqiqotlar olib borish kuchaydi. Xalqaro doiralarda olib boriladigan diplomatik munosabatlar, davlatni boshqarishning zamonaviy usullari, ijtimoiy-siyosiy va gumanitar sohalarda jahonning ilg'or andozalari va texnologiyalarning mamlakatimiz hayoti va xalq xo'jaligiga tatbiq etilishi, respublikamiz hududidagi ma'muriy idoralar va korxonalar, tashkilotlar va muassasalarda muomala vositasi sifatida o'zbek tilining amal qilishi qonuniy asosga qo'yilib, ish yuritish shu tilda olib borilishi natijasida o'zbek tilini bilishga va o'rganishga bo'lgan talab yanada kuchaydi. Hozirgi kunda ona tili, o'zga tillarga hurmat muammosi bilan birgalikda davlat tili madaniyatini yuksaltirish asosiy vazifalardan biri bo'lsa, iste'molga kirayotgan davlat tili madaniyati tushunchasi esa axloqiy, ma'naviy kategoriyadan biri sifatida namoyon bo'lmoqda. O'zbek tili davlat tili sifatida ijtimoiy turmushimizning barcha sohalarida qonuniy ravishda qo'llanmoqda, milliy ma'naviyatimizning betakror ko'zgusi sifatida xalqimizning borligi va birligi sifatida o'rganilmoqda, o'rgatilmoqda. O'zbek tilshunosligida o'zbek tilining funksional stilistikasi haqida bir qator ilmiy tadqiqotlar olib borilgan, darsliklar, monografiyalar yaratilgan. Milliy til stilistikasining mundariyasi birmuncha keng bo'lib, u tilning barcha stilistik sistemasini tekshiradi,- degan edi soha tadqiqotchilaridan biri I.Rasulov. Tilshunoslik sohasi bilan shug'ullangan deyarli barcha taniqli olimlar funksional uslublarni tasniflash borasida o'zining fikrlarini bayon etganligini ko'rishimiz mumkin.

Xususan, A.Sulaymonovning "Til stillari haqida" nomli maqolasida, G'.Abdurahmonovning "Stilistik normalar", B.O'rinboyevning "Funksional uslubiyat va uning mohiyati", S.Muhammedovning "O'zbek tili funksional stillarini belgilash to'g'risida" nomli maqolalarida funksional uslublarni tasniflash borasidagi qarashlarini ko'rishimiz mumkin. Rasmiy uslub turli mualliflar tomonidan turlicha atalib kelingan. Masalan, L.G.Barlas "Rasmiy ish uslubi", E.G. Tumanyan "Rasmiy ish uslubi" A.N.Kojin, O.A.Krilova, V.V.Odinsev "Rasmiy ish vazifaviy uslub", E.R.Tenishev "Ish hujjatlari uslubi", A.N.Baskakov "Ish qog'ozlari va rasmiy uslub", R.Qo'ng'urov, S.Karimov, T.Qurbonov "Rasmiy ish qog'ozlari uslubi" kabi ishlarda rasmiy uslubning turli masalalari tahlil etilgan. O'zbek tilidagi ishlarda ko'proq rasmiy uslub termini qo'llanadi. I.Qo'chqortoyev "rasmiy uslubni rasmiy publitsistik" uslub deydi va uni ijtimoiy-siyosiy uslubning bir tarmog'i deb hisoblaydi. "Ijtimoiy -siyosiy uslub keng omma o'rtasida ishlatiladi. Bu uslubning rasmiy publitsistik tarmog'i davlat-idora ishlari, vaqtli matbuot kabilarni o'z ichiga oladi. Tatar tilshunosi X.R.Kurbatov rasmiy uslubni "ishqog'ozlari uslubi" deb ataydi. "Ish-qog'ozlari uslubining ko'p turlari bor. Ehtimol, ular orasida birinchi va so'zlashuv nutqiga ancha yaqin epistolyar uslubdir. U epistolyar uslubning rasmiy xarakterga ega bo'lganini "idora hujjatlari uslubi", - deydi: Rasmiy xarakterga ega bo'lgan (har xil xatlar, munosabatlar, murojaatlar) maktublarga kelganda, ular ko'p hollarda idora qog'ozlari uslubining bir turi hisoblanadi.

Tilshunoslar rasmiy ish qog'ozlari uslubini epistolyar uslub, idora qog'ozlari uslubi, rasmiy idora qog'ozlari [1]. uslubi kabi turlarga bo'ladi. A.I.Yefimov ham rasmiy ish-qog'ozlari uslubini yana mayda turlarga bo'ladi: farmonlar, rasmiy farmoyish yoki buyruqlar, qonun chiqaruvchi hujjatlar...[2: 19]. Rasmiy uslubning bunday xilma-xil terminlar bilan atalishining sababi rasmiy matnlarning ko'p va turlicha bo'lishi bilan bog'liq. "Rasmiy ish uslubi" tushunchasiga, avvalo, hukumat faoliyatidagi rasmiy ish-qog'ozlari, xalqaro munosabat sohasi, yurisprudensiya, savdo va iqtisod, harbiy hayot faoliyatida, rasmiy idora va tashkilotlarda, alohida shaxsning hayotida ishlatiladigan til kiradi. E'tibor beradigan bo'lsak rasmiy hujjatlar yuz yilliklar osha davlat ijtimoiy-siyosiy boshqaruvi, xalqaro diplomatiya, jamiyat qurilishi, kishilar o'rtasidagi oldi-berdi munosabatlarining huquqiyligini, ishonchliligini kafolatlovchi, shuning bilan birgalikda, ularning bajarilishini ta'minlovchi vosita bo'lib kelgan. O'tmish jamiyat boshqaruvi va huquqiy, iqtisodiy munosabatlarning shakllariga qarab rasmiy hujjatlarning turlari ham farqlangan. Zero, hujjatlar kechagina paydo bo'lgan emas, kishilik jamiyati shakllanishi bilanoq bu jamiyat a'zolari o'zaro munosabatlardagi muhim holatlarni muntazam va qat'iy qayd etib borishga ehtiyoj sezganlar. Ana shu ehtiyojga javob sifatida, tabiiyki, ilk ibtidoiy hujjatlar yuzaga kelgan.

Dunyoning har bir mamlakatida qadimdan rasmiy ish-yuritish qog'ozlari qo'llanib kelgan. Masalan, eramizdan avval bo'lgan Bobil (Vavilon) davlatining 1792-1950- yillar podshohi Xammurapining buyrug'i biln tayyorlangan qonunlar majmuasi mavjudligi haqida amerikalik sharqshunos Edvard Kera "Они написал на глине" (1984-yil) asarida ma'lumot beradi. Qonun majmuasi 247 moddadan iborat bo'lib u busalt ustuniga qadimgi mixxat bilan yozilgan. Qonunda yerga egalik, savdo-sotiq, iqtisodiy -ijtimoiy munosabatlar aks etgan. Rossiyada ish yuritish IX-X asrlardan boshlangan. X asrlarga kelib shartnomalarga muhrlar qo'llanila boshlangan. XIV asr oxirlaridan boshlab hujjatlar qog'ozlarda o'z ifodasini topishga o'tgan. Manbalar Pyotr I davrida "Документ" so'zining ishlatila boshlaganidan dalolat beradi. U tor ma'noda shaxsni tasdiqlovchi hujjat (pasport) o'rnida ishlatilgan. Keng ma'noda guvoh beruvchi, ibratli, namunali, dadil isbotlovchi ma'nosida qo'llangan[3]. Turkiy yozma hujjatlarning tarixiy ildizlari ilk o'rta asrlarga qadimgi turk xoqonliklari davriga to'g'ri keladi. Bu davrdagi hujjatlarni ikkiga ajratish mumkin: biri ko'k turk xoqonliklari (Birinchi va Ikkinchi turk xoqonliklari) davri hujjatchiligi.

Keyingi davr esa uyg'ur xoqonligi davri hujjatchiligi bo'lib, u ko'k turk xoqonliklari hujjatchiligining davomida turadi. Muhim jihati shundaki, dastlabki turkiy rasmiy hujjatlarning ilk bosqichlarida yurt egasining ulusga qaratilgan chaqirig'i, yorlig'i hatto davlatning bosh qonuni, tuzuklari epigrafik shaklda bayon qilingan. Buni birinchi turk xoqonligi davrida tiklangan Bug'ut yodgorligi, ikkinchi turk xoqonligi davrida tiklangan Kultigin va Bilga xoqon yodgorliklarida kuzatishimiz mumkin. Shuningdek, Berdak Yusufov ham o'zining "Qadimgi turkiy tilning rasmiy uslubi" nomli maqolasida

turkiy xalqlarda rasmiy uslubning shakllanishi borasida o'zining mulohazalarini ham bildirib o'tgan. Rasmiy uslubning paydo bo'lishi davlatchilik tarixi bilan bog'liq bo'lib, u uzoq o'tmishga borib taqaladi. 552-yil turkutlar Bumixon boshchiligida jujanlar ustidan g'alaba qozonadi va Mo'g'uliston cho'llarida o'zlarining davlatini quradi. Turkutlar 580-yilgacha o'z davlat chegaralarini Koreyadan Volga daryosigacha kengaytiradi. Shu tariqa "Buyuk turk xoqonligi"ga asos solingan. Shuni ta'kidlash lozimki, qadimgi turk unvonlar tizimi yuz yillar davomida shakllandi. Ushbu tizim shakllanishining manbasi sof turkiy va qo'shni xalqlardan o'zlashtirgan unvonlar hisoblanadi. Bu jarayonning boshlanishi Xun (suyunnu) davlati birlashmasini barpo etishga olib kelgan va u turk xoqonligini qurishni davom ettirgan. Bu vaqtda qadimgi turk unvonlar tizimi to'la shakllandi hamda aniq iyerarxiyaga ega bo'ldi. Davlat tuzilishi, davlat an'anasi va unvonlar tizimi Turk xoqonligini nafaqat turkiylar uchun, balki o'sha va keyingi davr uchun o'rnak vazifasini bajardi [4: 3]. Rasmiy uslubning paydo bo'lishi uzoq davrlarga borib taqaladi Olimlarning fikricha, "rasmiy yozmalar" uslubi adabiy tildan oldin yuzaga kelgan. To'g'rirog'i turkiy yozma adabiy tilning ilk ko'rinishi rasmiy til ko'rinishida bo'lgan. Ma'lumki, O'rxun-Enasoy toshbitiklarining tili ancha rivojlangan. Demakki, mazkur toshbitiklar tilining salafi bo'lgan. Bu haqda A.N.Kononov shunday deydi: "Turk-runik yodgorliklari, ulardan VII asr oxiri deb aniqlangan eng qadimgisi ularning morfologiya va sintaksisi taraqqiyoti darajasiga qaraganda adabiy yodgorliklar sifatida ularning salafлари bo'lishi kerak. Afsuski ular bizgacha yetib kelmagan" S.G.Klyashtorniy ham runik yozuvidan oldin ma'lum bir an'ana bo'lgani haqida quyidagilarni bayon etadi: "VIII-IX asrlardayoq yodgorliklar tili, albatta, ma'lum darajada arxaik, sun'iy ekanligini taxmin qilishga asos bor. Undan oldin o'tgan adabiy til an'anasi haqida savol tug'iladi".

Runik yozuvining nisbatan kech paydo bo'lganligini (VII asrdan kech emas) agar real taxmindan kelib chiqilsa, u holda yodgorliklar tilning sayqallanganlik darajasi bilan kelmasligi ko'zga tashlanadi. Ba'zi mutaxassislarning fikricha, eramizdan oldingi ikki yuz yilliklarda xunlarning xitoyliklarga yuborgan rasmiy xatlarda O'rxun-Enasoy toshbitiklari boshida bir qolipdagi gaplar uchrar ekan. Shuningdek, xunlar tomonidan xitoylarga yo'llangan rasmiy yozmalar Kultegin va Bilga xoqon toshbitiklaridagi unvon kabi ekan. Davlatchilik, xalqaro diplomatik munosabatlar tarixida rasmiy ish yozishmalarning roli katta bo'lgan. Chunki bunday rasmiy yozmalar uzoq davrlar qo'llanishi natijasida qoliplashgan, bir qolipga tushirilgan, trafaret holga kelgan [5: 6]. Umuman "rasmiy uslub adabiy tilning shakllanuvda yadro vazifasini o'tagan...

Rasmiy til adabiy tilning eng qadimgi uslubi deyishga imkon beradi". Rasmiy uslubning ilk xun davrlariga oid bosqichi (miloddan burungi III asrdan milodiy besh yuz yilliklargacha) Ko'k-turk davri xonliklari davridan qolgan vasiqalar uslubi (milodning VI- X yuz yilliklari). Qoraxoniylar davri rasmiy matnlarining uslubi (X asrning ikkinchi yarmidan XII asrga qadar). Chig'atoy xonlari davridan qolgan rasmiy yozmalar uslubi (XII-XIV asrlar). Temuriylar davriga tegishli hujjatlar uslubi (XIV asrning ikkinchi

yarmidan XV yuz yillikka qadar) Ushbu bosqichlarning har biri o'ziga xos xususiyatlarga ega. Rasmiy uslub har bir bosqichda rivojlanib borgan rasmiy uslubning ilk davri haqida xunlar davrida yozilgan biror yozma yodgorlik bizgacha yetib kelmaganligi sababli u davr rasmiy uslubi haqida to'liq ma'lumot berish qiyin. Lekin Barnshtamning yozishicha, ushbu uslub ba'zi xitoy solnomalarida xunlarning xitoyliklarga yuborgan rasmiy xatlaridagi yodgorliklarda uchraydi ekan. Shunga asoslanib, xunlar davrida ham rasmiy uslubning ba'zi elementlari borligi haqida fikr yuritish mumkin. O'rxun-Enasoy yodgorliklari rasmiy uslubi xunlar davri rasmiy uslubining davomi deyish mumkin. Ko'k turk bitiktoshlari tili uslub jihatdan ancha rivojlangan. Mazkur davrda davlatchilikka oid terminlar, umuman, rasmiy uslubga oid maxsus atamalar paydo bo'lganligini ko'rish mumkin. O'sha davrdayoq, ya'ni VI asrda el tutsiqi birikmasi "davlatning bosh qonuni (konstitutsiya)" ma'nosida ishlatilgan, -deya Malov o'z fikrlarini bildirib o'tganligini ko'rish mumkin. Ko'k turk bitiktoshidagi jumlar xalqqa murojaat tarzida yozilgan.

Ma'lumki, tarjimai hol rasmiy uslubning bir janri hisoblanadi. Ikkinchi turk xoqonligi asoschisi Eltarish xoqonning maslahatchisi va sarkardasi To'nyuquqqa bag'ishlangan bitiktoshdagi yozuv shunday boshlanadi: "Men o'zim, donishmand To'nyuquqman. Tabg'ach davlatida tarbiyalandim. Turk xalqi Tabg'achga qaram edi". Shuningdek, rasmiy uslubning bir janri hisoblangan tarjimayi hol shaklidagi jumlar temuriylar davridagi manbalarda ham uchraydi. Bori o'g'lonlaridin uluq men -Zahiriddin Muhammad Bobur edim. Bunday rasmiy uslubda vorisiylik mavjudligi yaqqol ko'zga tashlanadi. Bu haqda S.G. Klyashtorniy shunday yozadi: "O'rta asrlar turkiy yodgorliklaridan hech biri qadimgi turk urug' aristokratiyasining tafakkur tarzini "Qutadg'u bilig"chalik to'la aks ettira olmasa kerak. O'sha zamonning yodgorliklaridan hech biri eng qadimgi turkiy matnlar runik toshbitiklariga shu qadar jonli o'xshamaydi" [6]. M.Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asarida "Bushug" so'zi uchraydi. U elchiga qaytib ketish uchun beriladigan ijozat qog'ozi, shuningdek, elchilarga beriladigan sovg'a ma'nolarini beradi. Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilik" asarida yorliq va noma ma'nosi o'rnida "Bildargulik" so'zi ishlatilgan. Hozirgi kunda faol qo'llashga o'tgan "bildirishnoma", "bildirish" shu so'zdan olingan. Sho'rolar davrida bu so'z "raport" deb yuritilardi. Qadimshunos olimlar tomonidan olib borilgan izlanishlar natijasida ko'pgina ma'lumotlarga ega bo'lindi.

Namangan viloyati Kosonsoy shahri yaqinidagi Mog'il qal'asidan VII-VIII asrlarga oid 800 ta rasmiy hujjatlar topilgan. Ular milliy so'g'd yozuvida bo'lib toldan kesilgan tayoqcha, teri va xitoy qog'ozlariga bitilgan. Shuningdek, Xorazm xarobalaridan ham charm va taxtachaga yozilgan rasmiy hujjatlar topilgan. Tuproqqal'adagi xonadan a'zolarining ro'yxati, harbiy chaqiriq, soliq, jon-mol ro'yxati, xo'jalik asboblarning olingani haqidagi tilxat qadimgi rasmiy uslubning ildizlaridan darak beradi. Turkiy tillar mutaxassisi S.E.Malov "Памятники древнетюрской письменности" asarida turkiy yozuvida XII asrlarda yaratilgan qadimgi rasmiy hujjatlar

(shikoyat, oldi-sotdi, ijaraga qo'yish, tilxat) namunalarini keltiradi. Ajdodlarimiz o'zaro huquqiy munosabatlarini qayd etishga alohida e'tibor berganlar. Shu bois, o'tmish yozma merozimizning anchayin katta qismini rasmiy matnlar tashkil etgan. Rasmiy matnlarda so'z tanlashga katta ahamiyat berilgan. Davlat institutlari, devonga tegishli ish yozmalari bilan shug'ullanuvchi mas'ul xodimlar "alimg'a", "bitigchi" deb nomlangan [7: 11].

Bugungi kunda yurtimiz tarixiga oid ko'plab rasmiy hujjatlarga oid manbalar Germaniyada Berlin fanlar akademiyasida saqlanayotganiga ham guvoh bo'lamiz. Mazkur manbalarda o'zbek rasmiy uslubining turli qirralari namoyon bo'lgan. Rasmiy yozmalarning salmoqli bo'lagida oldi-berdi munosabatiga kirishayotgan shaxslardan biri shaxsan, o'z qo'li bilan hujjatni tuzganligi ochiq ko'rsatilgan. Rasmiy hujjatlarni tuzish jarayonini biror bir huquqshunos yoki notarius nazorat qilgani rasmiy matnning hech qayerida qayd etilmagan. Bundan kelib chiqadigan muhim xulosa shuki, hujjat tuzishning yo'lyo'riqlari va unda qo'llaniluvchi huquqiy atamalar jamiyatning barcha qatlami uchun o'zlashtirilgan ko'rinadi. Turkiy rasmiy uslubda bitilgan hujjatlar vaqti Yevropada salib yurishlaridan oldingi davrlarga to'g'ri keladi. O'sha kezlarda Yevropada oliynasab feodallarning qanchasi bu kabi rasmiy yozma manbalarni risoladagidek tuza olamagan. Shunday qilib, ayni turkiy xalqlar rasmiy uslubning taraqqiy etganligi jihatidan anchayin ustun bo'lganliklarini ko'rishimiz mumkin. Ilk o'rta asrlarning rasmiy yozma nashri bilan bog'liq o'ta muhim masalaga to'xtalamiz. Tariximizda kechgan davlatlarning boshqaruv tizimi, qonunchiligi, ijtimoiy-iqtisodiy, xo'jalik va siyosiy hayotidan so'zlovchi nodir rasmiy manbalarning katta qismi o'tgan asrning birinchi choragida nashr etilgan. Endilikda, qadimgi rasmiy matnlarni tadqiq etish sohasida to'plangan tajribalarni qo'llagan holda, qadimiy yozuvlarimizda bitilgan ko'hna rasmiy matnlarning barini mujassamlashtirib bir tadqiqot doirasida jamlab qayta chop etishning vaqti keldi.

Xullas, ushbularni o'rganish o'rta asrlardagi o'zbek davlatchiligining ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy tarixi, qonunchilik tizimining shakllanishi, shuningdek, ajdodlarimiz bunyod etgan saltanatlarda ona tilimizning huquqiy maqomini belgilashda qimmatli ma'lumotlar berishi bilan muhimahamiyat kasb etadi hamda ularni tadqiq etish tilshunosligimiz oldidagi muhim vazifalardan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Барлас Л.Г.Русский язык. Стилистика. –М., 1978. –С.78; Туманян Э.Г. Язык как система социо-лингвистических систем. – М., 1985. – С.190; Баскаков А.Н. Развитие функциональных стилей в современном литературном турецком Языке // Социальная и функциольная дифференциация литературных языков. – М., 1977. – С.284; Қўчқортөев И. Адабий тилнинг стилистик табақаланиши ва нутқ маданияти // Ўзбек тили нутқ маданиятига оид масалалар. – Тошкент, 1973. –Б.111.

2. Ефимов А.И. Стилистика Русского языка.–М., –1969. –С.19.

3. Ефимов А.И. Стилистика Русского языка.—М., —1969. —Б.19-20; Yusufov B. Qadimgi turkiy tilning rasmiy uslubi // O‘zbek tili va adabiyoti .2020-yil. B.12; Брандес. М.П. Стилистика немецкого языка.— М., 1983. —С.160.

4. Қосимжон Содиқов. Туркий хужжатчилик тарихидан:Филол.фан.номз. ... автореф.дисс. —Т., 1995. —Б. 3.

5. Исҳоқов М., Содиқов Қ.,Омонов Қ. Мангу битиклар. Ўрта Осиё халқларининг энг эски ёзма ёдгорликлари бўйича тадқиқотлар. —Тошкент., 2009. —Б.86.

6. Исҳоқов М., Содиқов Қ.,Омонов Қ. Кўрсатилган асар. —Тошкент, 2009. —Б.86.; В.Усuf. Qadimgi turkiy tilning rasmiy uslubi // O‘zbek tili va adabiyoti. —Toshkent, 2020. —№3. —В.12-16.

7. Malov С. Е. Памятники древнетюрской письменности. — М. — Л., 1960.

Ergonimlarning hosil bo‘lishida reklamaning o‘rni

Saparniyazova Muyassar,
filologiya fanlari nomzodi, dotsent,
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o‘zbek tili va adabiyoti universiteti

Annotatsiya. Reklama marketingning tarkibiy qismi hisoblanib, talab va iste’molchilar didining shakllanishiga ta’sir ko‘rsatadi. Reklama korxona imijini yaratish (uzoq davrli ta’sir ko‘rsatish), joriy sotish hajmini ko‘paytirish (qisqa davrli ta’sir ko‘rsatish), xaridorlarga nima sotib olishni va uni nima uchun sotib olish zarurligini hal qilishda yordamlashish va boshqa maqsadlarda olib boriladi. Reklamaning asosiy vazifasi — xaridorni qiziqtirish, mijoz xaridorlarni yo‘qotmaslik va ularni kengaytirishga qaratiladi. Maqolada reklamalarning vazifalari aniq ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: reklama, ergonim, marketing, xaridor, onomastika, nomlar.

Reklama (lotincha “reklamo” — qichqirmoq) — tovarlarning sifati, ularni sotib olishdan ko‘riladigan naf haqidagi axborot; bevosita yoki bilvosita foyda (daromad) olish maqsadida yuridik va jismoniy shaxslar yoki mahsulot to‘g‘risida tarqatiladigan maxsus axborot. Reklama marketingning tarkibiy qismi hisoblanib, talab va iste’molchilar didining shakllanishiga ta’sir ko‘rsatadi. Reklama korxona imijini yaratish (uzoq davrli ta’sir ko‘rsatish), joriy sotish hajmini ko‘paytirish (qisqa davrli ta’sir ko‘rsatish), xaridorlarga nima sotib olishni va uni nima uchun sotib olish zarurligini hal qilishda yordamlashish va boshqa maqsadlarda olib boriladi. Reklamaning asosiy vazifasi — xaridorni qiziqtirish, mijoz xaridorlarni yo‘qotmaslik va ularni kengaytirishga qaratiladi. Reklama bir necha vazifani bajaradi: 1) tovarlar va xizmatlar iste’molchilarini xabardor qilish, ma’lumot berish vazifasi — reklama e’lonlarida tovar va xizmatlarning sifati,

ishonchliligi, ularni qo'llash sohalari, ishlab chiqaruvchilari va sotib olish yo'llari haqida ma'lumot beriladi; 2) ishontiruvchi reklama — mavjud tovarga iste'molchi va haridorlarning moyilligini oshirishga xizmat qiladi; 3) eslatuvchi reklama — mavjud, ammo bir qadar unutilgan talabni, haridorlarning o'zlari uchun ma'lum bo'lgan tovarlarga munosabatni kengaytirishda muhim o'rinda turadi [1].

Ergonimlar, onomastik tizimdagi boshqa birliklar kabi, asosan informativ va kommunikativ funksiya bajaradi, ya'ni o'zi nomlayotgan obyektning faoliyat turi haqida ma'lumot beradi va nom orqali iste'molchi bilan samarali kommunikativ muloqotni amalga oshirishni maqsad qiladi. Samarali kommunikativ muloqotni amalga oshirish esa bevosita reklama bilan chambarchas bog'liq. Reklama nom hosil qilishning barcha sohalarida eng faol bo'g'inlardan biri sanaladi. Ergonimlarda asosiy maqsad iste'molchilar diqqatini jalb qilish bo'lar ekan, bunda reklama va unda o'rinli qo'llangan til vositalarining ahamiyati katta. Ayniqsa, intensiv so'z yaratish jarayonlari, tilshunolar uchun qiziqish reklama nominatsiyasi sohasida yuzaga keladi. Manbalarga tangan holda, reklama funksiyalarini bajaradigan har qanday turdagi tijorat korxonasi nomiga nisbatan *ergoreklamonim* atamasini qo'llaymiz. "Ergoreklamonim" termini "kommersonim", "emporonim", "oykomodonim", "ergourbonim" kabi terminlar qatorida "ergonim" konseptual maydoniga mansubdir" [1].

R.I Kozlov ergonimlarni shahar toponimik mikrotizimining bir qismi sifatida farqlanishini ta'kidlaydi va uni ergourbonim termini bilan ataydi: «Ergourbonim avvalo, reklama va attraksion vazifani bajaradi. Uning vazifasi axborotni kodlash emas, aksincha, uni ochiqlash, iste'molchilarga obyekt va uning spesifikasi haqida tasavvur hosil qildirishdan iborat. Shu tarzda ergourbonim nominatsiyasining kommunikativ (attraksion – potensial xaridorlarni jalb qilishga qaratilgan hamda kvalifikativ – tijorat obyekti joylashuvi haqidagi aniqlashtiruvchi axborot berish) funksiyalari reallashadi" [3]. Ko'rinadiki, muallif reklama berish vazifasini ergonimning attraksion funksiyasi sifatida farqlaydi. Ergonimlarning bu funksiyasi Ye.S.Butakova, V.D.Bondaletov, I.E.Ratnikova, Xoang Txi Ben ishlarida ham qayd etilgan [4]. Ergonimlarning attraktiv funksiyasi ularning kommunikativ-funksiyasi ularning kommunikativ-pragmatik vazifalari asosiga quriladi va, o'z navbatida, asosiy maqsad keng xaridorlar auditoriyasini jalb qilishga qaratiladi. Nominatorlar, shuningdek, savdo, ishlab-chiqarish, tijorat obyektlarining egalari o'z obyektlarining muvaffaqiyatli nomlari orqali iste'molchilarni ko'proq jalb etishga harakat qiladi. Odatda, bu nomlar iste'molchilarda ijobiy emotsiyalar va assotsiatsiyalarni chaqirishi va nominatsiya obyektiga nisbatan qiziqish uyg'otishi maqsad qilinadi. Bunda ergonimning onomastik komponenti reklama nominatsiyasini hosil qilishda asosiy rolni o'ynaydi: "OMAD SARI" (MCHJ), "YETTINCHI OSMON" (bolalar kiyim do'koni), "HALOL" (kolbasa va go'sht mahsulotlari), "ARZON APTEKA". Mazkur ergonimlar obyektini atash bilan birgalikda, xaridorlarni jalb qilish, mahsulot sifatiga ishora qilish, narxlarining arzonligini ta'kidlash orqali reklama

funksiyasini ham bajarmoqda. Poytaxtimizda joylashgan “YAPONAMAMA” (yapon taomlari), “У БАБУШКИ” (rus taomlari) kafelari nomlari ham ona va buvilar tayyorlagan taomlar haqida iliq xotiralarni, ijobiy hissiyotlarni uyg‘otadi, shu orqali nom ayni paytda reklama funksiyasini ham bajaradi. Aksariyat hollarda, nominatorlar obyekt nomini xorijiy tilda nomlash orqali iste’molchilarni jalb qilish va reklama qilishga harakat qilishadi. GOLD BIZNES GARANT”, “PLATINUM TRUCK LOGISTICS”, “MASTER CONSALT”, “IDEAL CAKE” kabi ergonimlarni hosil qilishda nomning jarangdor bo‘lishi, go‘yoki «o‘zimizniki emas, xorijniki» ekanligini targ‘ib qilish maqsad qilingan. Bu kabi nomlar diqqatni jalb qilishi mumkin, biroq aksariyat hollarda informativ xususiyatga ega bo‘lmaydi.

Dunyo, olam, uy kabi so‘zlar ergoreklamonimlar tarkibida faol qo‘llanuvchi so‘zlardan sanaladi va obyektning kattaligi, ko‘rsatiladigan xizmat yoki mahsulotning va turlarining ko‘pligiga ishora qiladi: “BOLALAR DUNYOSI”, “KITOBLAR OLAMI”, “МИР ОБОЕВ”, “MEBELLAR UYI”, “KITOBLAR UYI”, “ДОМ ТЕКСТИЛЯ” kabi.

Ergoreklamonimlarni hosil qilishning bir qancha usullari mavjud. Quyida ular xususida so‘z yuritamiz.

1. Ergoreklamonim semantik strukturasi milliy-madaniy xususiyatga ega konnotativ semaga asoslanadi: “SHOHSAROY” turarjoy kompleksi, “XON CHOPON” restoran nomlari nominatsiyasida yuqori darajadagi hashamatga ishora qilsa, “ALPOMISH AVLIDLARI” nodavlat maktabgacha ta’lim muassasasi nomi ta’lim sifatining yuqori darajasini reklama qilish orqali diqqatni jalb etishni maqsad qilgan;

2. Ergoreklamonim tarkibidagi so‘zlarning birikuvida mantiqiy nomuvofiqlik orqali iste’molchida qiziqish uyg‘otish maqsad qilinadi: “ROZOVAYA PANTERA”, “YASHIL BULUTCHA” nodavlat maktabgacha ta’lim muassasasi.

3. Ergoreklamonim tarkibi uzual bo‘lmagan qismlardan hosil bo‘lgan so‘z yasalihi natijasida yuzaga kelgan noodatiy so‘zlardan iborat bo‘ladi: “KINOMANIYA”, “КАНИТОБАПИЦ”.

4. Ergoreklamonim antroponimizatsiya va toponimizatsiya asosidagi so‘z yasalihi ko‘rinishida bo‘ladi: “SMETANA SMETANOVNA”, “ECOBOZOR”, “ANJIROBOD”, “САМ САМЫЧ”.

5. Imlo qoidasini ataylab buzish orqali hosil qilingan noodatiy nom va qo‘shimcha tagma’no ifodalash: “SupermarKIT”, “СТОМАТОЛОГИЯ”.

6. “Allyuziyaga asoslangan gap shaklidagi ergoreklamonimlar”. Bu turdagi nomlar pretsedentga murojaat shaklidagi mustaqil gaplar (matnlar)dan tashkil topadi: “XUSH KELIBSIZ!” kafesi, “АВТОМОБИЛДАН САQLANING” avtoservisi, “SALOMAT BO‘LING” dorixonasi.

Ko‘rinadiki, ergoreklamonimlarning ko‘p qatlamli va ko‘p aspektli lug‘aviy semantikasi nominatsiya obyektini ko‘p tomonlama tavsiflash, uning reklama qiyofasini shakllantirish, nomni pragmatik effektni hosil qilish imkonini beradi.

Ergoreklamonimlarda garchi mahsulot va xizmatlar haqida to‘g‘ridan to‘g‘ri ma’lumot bermasa ham, informativlik xususiyatining kamligi noodatiy original nom va mazmunning o‘ziga xos ifodasi orqali ustunlikka ega bo‘ladi. Ularda nominatsiyalarning badiiyligi kreollashgan matn tuzilishida aks etadi hamda qo‘shimcha assotsiatsiyalarni keltirib chiqaradi.

Ergoreklamonimlar reklama to‘g‘risidagi qonun hamda himoya qilish vazifasini amalga oshiruvchi mualliflik huquqi bilan bog‘liq mulk ham sanaladi. Zamonaviy reklama tilida ergoreklamonimlarning o‘rni masalasi amaliy tilshunoslikning dolzarb muammolaridan sanaladi va monografik tadqiqotlarni talab qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Reklama>
2. http://ejournal.khstu.ru/media/2010/TGU_02_07.pdf
3. Козлов Р.И. Эргоурбонимы как новый разряд городской ономастики. Автореф.дисс.канд.филол.наук. – Новосибирск, 2007. – С. 5-6.
4. Бутакова Е.С. Эргонимы иноязычного происхождения в коммуникативном пространстве города. Автореф.дисс.канд.филол.наук. – Томск, 2013; Бондалетов В.Д. Русская ономастика. / Изд.2. дополненное. – М,2012., Ратникова И.Э., Хоанг Тхи Бен. Эргонимы в ономастическом пространстве языка (на материале названий предприятий Минска и Ханоя. //Вестник БДУ. Сер. 4 2016. №1. – С. 56-61.

Metaforaning tilshunoslikda namoyon bo‘lishi va ilmiy ahamiyati

Jo‘rayeva Bibish,

filologiya fanlari doktori, professor,
Davlat tilida ish yuritish asoslarini
o‘qitish va malaka oshirish markazi
Buxoro viloyati hududiy bo‘linmasi rahbari

Sharipova Ozoda,

Buxoro davlat universiteti tayanch doktoranti,
Ozodaxon925@gmail.com

Annotatsiya. Tilshunoslikda metaforaga bo‘lgan qiziqish tobora ortib bormoqda. Tilda so‘zlardan o‘rinli foydalanish jarayonida ularning o‘z ma’nosi bilan birga majoziy ma’nolarini ham bilish zarurdir. Har bir til foydalanuvchisining so‘zlarning atash ma’nosi bilan birga matn tarkibidan anglashinuvchi ko‘chma ma’nolaridan ham xabardor bo‘lishi nutqini to‘g‘ri tashkil qilish uchun xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: metafora nazariyasi, metonomiya, o‘xshashlik, til birliklari, ko‘chim, majoziy ma’no, so‘zlardagi uslubiy bo‘yoqdorlik.

Borliqdagi narsa-hodisa, belgi-xususiyat, harakat-holat nomlari ma'lum bir asosga ko'ra boshqa narsa-hodisa, belgi-xususiyat, harakat-holat nomi sifatida ham qo'llaniladi. Bunda bir leksema ma'no ko'chishi asosida bir necha predmetlarni nomlab keladi. Omonimdan farqli ravishda ko'chimda yangi ma'no hosil qiluvchi so'zning o'z va ko'chma ma'nosi o'rtasida muayyan ma'noda bog'liqlik mavjud bo'ladi.

“Metafora” atamasi ilk bor Izokrat tomonidan “Evagorus” asarida qo'llangan. Ko'chimning bu turi ikki narsa yoki hodisa o'rtasidagi har qanday jihatdan o'xshashlikka asoslanadi. Metaforik ma'nolar insonning tashqi ko'rinishiga, jismoniy va ruhiy holatiga, tana a'zolari harakatiga, hayot bosqichlariga, kiyim-kechaklari va ularning qismlariga asosan yuzaga kelishi mumkin.

Ingliz olimi E.Ortoni kundalik hayotda metaforadan foydalanishning quyidagi uch asosiy sababini ko'rsatgan:

1. Ular bizga qisqacha gapirishga yordam beradi.
2. Ular bizning nutqimizni yorqin qiladi.
3. Ular ifodalab bo'lmaydigan narsani ifodalashga imkon beradi [5: 215].

Metaforik modellar millatning ijtimoiy-siyosiy onglik darajasini aniqlash, shunga mos xulosalarni chiqarish imkonini beradi. Uni o'rganish orqali xalqlarning milliy, mental, madaniy qarashlariga ham baho berish mumkin. Jahon zamonaviy metaforologiya ilmiga katta ta'sir ko'rsatgan olimlardan J.Lakoff va M.Jonsonning “Metaphors we live by” asarida bildirgan ushbu fikrida ham shunga ishora bor: “Metaforalar nafaqat kundalik hayot, til, balki tafakkur va faoliyatimizga ham kirib boradi. Bizning kundalik tushunchaviy tizimimiz ham o'z mohiyatiga ko'ra metaforikdir”. Metafora misolida gnoseologik mohiyat ochiladi, insonning ruhiy dunyosiga aloqador bo'lgan belgi anglatuvchi so'z shakllanadi. Shu boisdan ham unga “ideal mohiyat” sifatida qaraladi.

Turli denotatlarni semantik taqqoslashga imkon yaratib beradigan belgilar va majoziy obrazning mavjudligi metaforaning asosiy xususiyatlaridandir. Matn tarkibigi o'z denotatidan “uzoqlashib” ko'chma – metaforik ma'no anglatayotgan so'zni aniqlash uchun fanda quyidagi usullarga amal qilish tavsiya etiladi[3].

Original (asl) metaforalar va ularning tarjimalarini qiyoslash usuli. Bunday turdagi lingvomadaniy birliklarni qiyoslashda yoki ularni bir tildan ikkinchi tilga tarjima qilishda o'sha davr madaniyati, xususan, xalq og'zaki ijodining o'ziga xos xususiyatlarini ham inobatga olish zarur. Masalan, o'zbek paremiologiyasida an'anaviy tarzda “kal” obrazi orqali ifodalangan “ayyorlik” ramzi keyinchalik “tulki” obrazi orqali anglashila boshlandi. “Ushbu holatda tarjimadaasliyatning davr talabiga e'tibor qaratish kerak bo'ladi. Hozirgi davrda makkorlik va mug'ombirlik tulki fe'l atvoriga badiiy muqoyasa etilishi an'anaviy tus olgan bo'lsa-da, o'tmish o'zbek adabiyotida, xususan, xalq og'zaki ijodida bu xulq “kal kirdikorlari”ga muqoyasa etilganligini ham inobatga olish zarur” [4: 214-215].

2. Magnit-soha – metaforik bir-biriga intiluvchi metaforalarni parallel ravishda qiyoslash usuli (Ye.Kolotnina, N.Krasilnikova, S.Mishlanova, N.Sansevich, O.Shaova, G. Lakoff va b.).

3. Metaforik ekspansiyaning manba-sohasiga ko‘ra birikuvchi metaforalarni parallel qiyoslash usuli.

4. Manba-soha metaforik ekspansiyali metaforalarni qiyoslash usuli.

5. Milliy tildagi metaforik modelning kontrastiv hamda uning o‘zga madaniyatdagi ekvivalentini tavsiflash usuli (A.Kaslova, A.Chudinov). Ushbu usul milliy tilning an‘ana, madaniyat, milliy ong va dunyoqarash, mentalitet, xalq tarixi bilan chambarchas belgilarini yuzaga chiqarishda ahamiyatga ega.

Metaforik ma’no leksema bosh sememasi tarkibidagi denotativ (atash) va konnotativ (ifoda) semalari nisbatining o‘zgarishi asosida sodir bo‘ladi. Hosila ma’no esa semema darajasida (lisoniy) bo‘lishi ham, semema darajasida bo‘lmasligi (nutqiy bo‘lishi) ham mumkin. Bunday metaforaning lisoniy tasnifida ilk bo‘linish ularning lisoniy va nutqiy ko‘rinishlari bilan bog‘liq. Nutqiy antroposentrik metaforalar vaqt o‘tishi bilan lisoniylashib borishi mumkin.

Shoxista Maxmaraimovanning “O‘zbek tili metaforalarining antroposentrik tadqiqi” dissertatsiyasida ko‘chimning bu turi haqida batafsil to‘xtalangan:

Mohiyatga taalluqli belgini ajratib ko‘rsatish barobarida, metafora gnoseologik maqsadlarga yo‘l beruvchi umumiy bilimlarga ishora qiladi, insonning insoniyligini belgilovchi ruhiy dunyosi – “ko‘rinmas olami”ga aloqador bo‘lgan belgi anglatuvchi leksikaning shakllanishiga xizmat qiladi. Metaforaning “yaratuvchanlik” qobiliyatiga ilmiy uslubda ehtiyoj nihoyat darajada katta bo‘lib, ilmiy konsepsiyalarni yangi terminlar bilan atashda muammo tug‘ilganida metaforalarga tayaniladi. Metaforik usulda hosil qilingan terminlarning lisoniy iste’moldagi qulayligi, tilda tejamkorlikni yuzaga keltira olishi hamda xotiraga ortiqcha yuklama bermasligi fanda isbotlangan. Metaforik terminlar fikrni ifodalash va ilmiy nazariy bilimlarni kengaytirish uchun zarur. Bu singari terminlar qiyos etilayotgan ikki obyekt o‘rtasidagi sifatiy belgilarni mantiqiy aloqadorlikda bog‘laydi. Bunda metaforik terminlar negizidagi taqqoslanayotgan obyektlar: shakl, rang, xil-xususiyat, miqdor-hajm va vazifaviy o‘xshashlik munosabatiga kirishadi. Metafora lisoniy tizimning alohida olingan birligi emas, yaxlit tizimlarni tashkil qilgan holda lisonning makrotizimlariga daxl qiluvchi tafakkurning lingvomantiqiy hodisasidir.

Afsuski, o‘zbek tilshunosligidagi metaforani butundan qismga tamoyilida tekshirishning ko‘p yillik tajribasi uni butundan qismga emas, qismdan butunga tamoyili asosida tekshirish zarurligini ko‘rsatmoqda. Binobarin, o‘zbek tili metaforalarini serqirra yondashuvda tekshirish evaziga umumiy metaforologiya tamoyillarini kashf etish imkoni tug‘iladi. Til insonning, eng avvalo, tafakkuriga qaratilgan tarjimondir. Uning ushbu “tarjimonlik” ishida, asosan, ekspressiv-baholovchi konnotatsiyalarni ifoda etuvchi

obrazli metaforalar yuzaga chiqadi. Ushbu jihat metaforaning pragmatik qimmatini oshiradi, uning konseptual hamda nominativ vazifasi negizida ontologik yangi bosqich – keyingi bilish bosqichi uchun dastlabki darajani ifoda etuvchi kategoriyani yuzaga chiqaradi. Metafora olam to‘g‘risidagi haqqoniy axborotni tashuvchi konseptual hodisa sifatida olamni kategoriyalashda bevosita ishtirok etadi. Binobarin, kategoriya – insonning borliq haqidagi bilimlarini tushunchalar barobarida saqlash shaklidir. Fanda grammatik kategoriya qatoriga metaforiklik kategoriyasi qo‘yiladi. Bu – real va noreal, o‘zaro muvofiq va nomuvofiq mohiyatlarni birlashtirish san’atidir. Bu sintetik kategoriya lisoniy kategoriyalarning mantiqiy kategoriyalarga mos tushmay qolishi (grammatik-mazmuniy nomuvofiqlik, nutq mantiqiyligining buzilishi)ga doir holatlarni tushuntirishni osonlashtiradi.

Metaforada asosiy ikki jihatni bir-biridan farqlamoq lozim bo‘ladi: 1) metafora – bilishning asosiy uch mexanizmlaridan biri (bilish: rasional, empirik va metaforik turlarga bo‘linadi); 2) metaforik tafakkur bilishning ma’lum bosqichi.

Matn tarkibida metaforaning ikki turini uchratish mumkin:

1) muallif tomonidan qo‘llangan individual metaforalar. Bunday turdagi metaforalar okkazional xarakterda bo‘lib, metaforik ma’no tashiyotga birlikning ma’nosi faqat shu matn tarkibidagina anglashiladi, boshqa matnlarda uchrovchanligi o‘ta chegaralangan bo‘ladi;

2) umumxalq yoki turg‘un (doimiy) metaforalar. Bunday turdagi metaforalar anglatadigan ma’no til foydalanuvchilarining barchasi uchun tushunarli va keng qo‘llanish chastotasiga ega. Tildagi metaforalarni tadqiq etgan tilshunoslarning aksariyati turg‘un metaforalarning idiomalarga yaqin turishini yoki idioma maqomida bo‘lishini, ular ko‘p asrlar mobaynida kishilar nutqida qo‘llanishi natijasi sifatida turg‘unlashib, so‘zlovchilar ongida muayyan modellar shaklida mustahkamlanib qolishini, metaforik etalonining belgi-predmet bilan muntazam va qat’iy bog‘liq bo‘lishini ta’kidlaydi. Idiomaga beriladigan: “Ma’nosi tarkibidagi lug‘aviy birlik yoki birliklarning to‘g‘ri ma’nolariga bog‘liq bo‘lmagan, yaxlit holda umumiy ko‘chma ma’no beruvchi so‘z yoki so‘zlar bog‘lanmasi” [2: 20]. ta’rifi ham shunga ishora qiladi.

Inson nutqida metaforalarning tez-tez uchrab turishi mazkur mexanizmning ma’lum bir tizim asosida o‘rganilishi kerakligini taqozo etgan. Shuning uchun ham olimlar ularni alohida tizimga birlashtirgan holda tahlil qilib, “metaforik konseptlar” yoki “konseptual metaforalar” deb atashgan.

“Blending nazariyasi” asoschilaridan M. Turner va J. Fokonye kognitiv (konseptual) metaforalarni murakkab dinamik va birlashtiruvchi jarayonni namoyon etuvchi, yangi – qorishiq mental maydonlar yaratilishiga sabab bo‘luvchi hodisa sifatida baholaydilar. Kognitiv metaforalarning diskursiv tadqiqi ularning, asosan, publitsistik va siyosiy diskursda alohida modellarni hosil qila olish imkoniyatini isbotlaydi. Bunda metaforik model atamasi: 1) metaforaning o‘zini; 2) freym (mavhum tasvirning modeli, obyekt,

hodisa, jarayon mohiyatining eng kichik tavsifi)li tahlilga asoslangan metaforik ifodalarning tizimli konstruksiyasini ifodalaydi.

Kognitiv metafora borasida Durdona Xudoyberganova ham fikr bildirib, undagi zamonaviy metaforologiyaning g'oyalariga uyg'un holda, ularning antroposentrik tabiatiga urg'u beradi. Kognitiv metaforani bilish, tushunchani kategoriyalashtirish, konseptuallashtirish, baholash va olamni tushuntirishning samarali usullaridan biri sifatida baholab, uni shaxs kognitiv faoliyatiga tegishli, bir tushuncha yoki hukm haqidagi bilim tuzilmalari asosida ikkinchi tushuncha yoki hukmni konseptuallashtirish hodisasi sifatida ta'riflaydi [9].

Hozirgi vaqtda esa kognitiv metaforalar nazariyasi ko'plab sohalarga tatbiq qilingan bo'lib, bilish, tushunchani kategoriyalashtirish, konseptuallashtirish, baholash va olamni tushuntirishning samarali usullaridan biri bo'lib kelmoqda. Shuningdek, kognitiv metaforalar har bir millat vakilining tafakkuri mahsuli bo'lganligi sababli unda o'sha xalqning lingvomadaniy merosi yoxud izlari ham yashiringan bo'ladi. Ya'ni har bir konseptual metaforani hosil qiluvchi konseptlarda til va madaniyat uyg'unligi yaqqol ko'zga tashlanadi.

Konseptual (kognitiv) metafora nazariyasi asoschilari J.Lakoff, M.Jonson va yana bir qator amerikalik olimlar metaforalarni uch guruhga ajratishgan: oriyentatsion metafora, ontologik metafora va strukturaviy metafora.

Oriyentasion metaforalar insonlarning fikr mulohazalaridagi tasviriy ifodalar ma'lum bir joy yoki yo'nalishga ishora berilishini anglatadi. Masalan, *boshi osmonga yetdi, boshi ko'kdakabi*.

Ontologik metaforalar mavhumlikning mavjudlikka aylanishini ta'minlovchi konseptual metafora turi: *Vaqting – naqding*.

Strukturaviy metaforalar inson tafakkurida mavjud murakkab tizimli tushuncha orqali boshqa bir so'z mohiyati shakllanishini anglash usuli. Masalan, *Umr – sinov*.

Shu o'rinda metafora va o'xshatishning bir-biridan farqi haqida ham to'xtalib o'tish zarur. Metaforaning yuqorida keltirganimiz xosliklaridan farqli ravishda o'xshatishda o'xshatiladigan narsa yoki subyekt, o'xshatish etaloni, o'xshatish asosi va o'xshatishning shakliy ko'rsatkichi – vositasi kabi to'rt unsur bo'lishi talab etiladi. Masalan:

Tog'lardagi qip-qizil lola,
Bo'lib guyo yoqut piyola.
Buloqlardan uzatadi suv,
El ko'zidan qochadi uyqu.

H.Olimjon

Bunda o'xshatish subyekti – *lola*, o'xshatish etaloni – *piyola*, o'xshatish asosi – *yoqut*, o'xshatish vositasi – *go'yo*. O'xshatishda chog'ishtiriladigan narsa ham asosan uning to'g'ri ma'nosida qoladi. Adabiyotshunoslik terminologiyasi doirasida

nomlaydigan bo'lsak, metafora istiora san'atini, o'xshatish esa tashbeh san'atini hosil qiladi.

Xulosa qilib aytganda, metafora har bir xalqning mentalligini, milliy ongini, badiiy tasvir vositasini, folklori, diniy-dunyoviy tafakkur tarzini o'zida yaqqol namoyon qiluvchi birlikdir. Insonning uzoq yillik hayot tajribasi, milliy-madaniy qadriyatlari, tarixiy kechinmalari hamda geografik joylashuvi metaforalarning shakllanishida muhim omil vazifasini o'taydi. Metaforaga kognitiv yondashuv ularni inson tafakkuri va bilish faoliyatining mahsuli, uni konseptual ifodalovchi konstruksiyalar sifatida ko'rish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdurahmonov X. O'zbek xalq og'zaki ijodi asarlarining sintaktik xususiyatlari bo'yicha kuzatishlar. – T.: Fan, 1971.
2. Jo'rayeva B.M. O'zbek xalq maqollari shakllanishining lingvistik asoslari va pragmatik xususiyatlari: Filol.fan.dok. ...dis. – Samarqand, 2019. - 20 b.
3. Maxmaraimova Sh. O'zbek tili metaforalarining antroposentrik tadqiqi: Filologiya fanlari doktori (Dcs) diss. avtoref. – Самарқанд, 2020.
4. Musayev K. Tarjima nazariyasi asoslari. Darslik. – T.:Fan, 2005. - B. 214.
5. Ortoni E. Assimilyatsiya va metaforada o'xshashlikning roli // Metafora nazariyasi / Otv. ed. N.D. Arutyunov. – M.: Progress, 1990. – B. 215 b.
6. Xo'jamqulov A. O'zbek tilida metaforaning tasniflanishiga doir. O'zbekiston Respublikasi mustaqilligining 20yilligiga bag'ishlab chiqarilgan ilmiy maqolalar to'plami. Lingvist. 2-kitob. – T.: Akademnashr, 2011. – B. 85–88.
7. Xudoyberganova D. Matnning antroposentrik tadqiqi. – T.: Fan, 2013.
8. Хожиев А.П. Тилшунослик терминларининг изохли луғати. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2002. – 163 б.

XX asr boshlarida o'zbek jamiyatida til va imlo muammolari

Ermatov Ixtiyor,

filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent,

Guliston davlat universiteti,

ermatov_7070@mail.ru

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'tgan asrning boshlarida til va imlo muammolarini isloh qilinishi, lotin alifbosiga asoslangan yangi o'zbek alifbosiga o'tilishi, unda jadidchilarning sa'y-harakatlari, yozuvimizning qatag'on qilinishi, krill alifbosiga o'tilishi hamda qo'shalifbolikning oqibatlariga haqidagi masalalar yuzasidan fikr yuritiladi; imlo qoidalarining ishlab chiqilishi hamda darslik-saboqliklarda tutgan o'rniga baho beriladi.

Kalit soʻzlar: harf, til, imlo, yozuv, lotin alifbosi, yangi oʻzbek alifbosi, qoʻshalifbo, jadid, saboqlik, darslik.

Oʻzbek imlosining takomili va uning yozuvda aks etishi haqida gap ketganda, jadidchilik harakatiga toʻxtalmay oʻtish mumkin emas. Maʼlumki, bugungi yosh avlodning barkamol boʻlib shakllanishida oʻquv-tarbiya jarayoni muhim oʻrin tutadi. Ayniqsa, oʻquvchining milliy qadriyatlarga sodiq, milliy gʻururli boʻlishida oʻzbek millati tarixi, tili, imlosi, urf-odatlar haqida bilim beruvchi fanlarning ahamiyati katta. Shu maʼnoda alifbo, imlo boʻyicha darslar va darsliklar oʻquvchilarga milliy oʻziga xosligimizni singdirishga yordam beradi. Buni toʻgʻri anglagan jadidchilar XX asrning boshidanoq Turkistonda toʻqqiz oylik maktablarni tashkil etganlar. Oʻsha davrdagi ilm-fan darajasi, milliy pedagogikaning saviyasiga mos tarzda yaratilgan ona tili darsliklari, xususan, alifbe saboqligi, albatta, bugungi ona tili darsliklaridan farq qilgan. Bu davr darsliklari milliy pedagogikamizning dastlabki shakllari sifatida nechogʻlik ahamiyatga molik boʻlmasin, baribir, oʻsha davr darajasida, saviyasida edi.

XIX asrning 50-yillaridan boshlab maʼnaviy uygʻonish sari yuz tutgan turkiy xalqlar millat koʻzgusi, taraqqiyot omili boʻlgan til masalasiga jiddiy eʼtibor berdilar. Matbuotning yuzaga kelishi, nashr ishlarining shakllanishi, maktab va maorifga eʼtiborning ortishi natijasida imlo masalasi birinchi oʻringa chiqdi. Maʼrifatparvarlarning dunyoviy ilm-fan va madaniyat sari intilishlari tilni ilmiy asosda oʻrganishni dolzarb masala qilib qoʻydi.

Turkistonda Fitrat boshchiligidagi “Chigʻatoy gurungi” aʼzolari ilk bor oʻzbek tilini ilmiy oʻrganishga kirishdilar. Ular milliy til qoidalarini arab yoki rus tili grammatikalari asosida emas, balki milliy tilning ichki tabiatidan kelib chiqib yaratilishi kerakligini anglaganlari sababli ham tilni tarixiy asarlar, xalq ogʻzaki ijodi namunalari va shevalar materiallari asosida oʻrgana boshladilar. Natijada XX asr boshlarida oʻzbek tilshunosligining dastlabki nazariy asoslari yaratildi.

XX asr boshlariga kelib fan va madaniyat oʻchogʻiga aylangan Istanbul, Qozon, Qrim, Boku shaharlarida turk tilini tadqiq etuvchi tilshunos olimlar guruhi shakllandi va ular alifbo hamda imlo muammolarini oʻrganib, turkiy tillarning grammatikasini tuzishga kirishdilar. Natijada, grammatikaga oid qator asarlar yaratildi.

XIX asrning oxiri – XX asrning boshlarida Qrimda ham qrimtatar tili va madaniyati taraqqiyoti uchun kurash gʻoyasi keng yoyila boshladi. Bu harakat “Tarjimon” gazetasining taʼsis etilishi va uning muharriri Ismoil Gasprinskiy faoliyati bilan bogʻliq. Bu davrning mashhur pedagog va tilshunoslari I.Gasprinskiy, M.Abdulqodir, Sh.Bektoʻra va boshqalar qrimtatar tilini omma savodini chiqarish maqsadida isloh qilishga kirishdilar. Yangicha oʻqitish, savod chiqarish uchun boʻlgan kurashlarning natijasi oʻlaroq, Hodi Maqsudiyning “Birinchi darslik” [1: 8], M.Abdulqodirning “Qavoidi lisani turkiy” (“Turk tili qoidalar”) [2: 69] asarlari yuzaga keldi.

Turkiyshunoslikda umumturkiy adabiy til nazariyasini yaratish g'oyasini ilk bor Ismoil Gasprinskiy "Tarjimon" gazetasi orqali tashviq qildi va bu gazeta sahifalarida turkiy xalqlarning umumiy adabiy tili g'oyasi ilgari surila boshladi [10: 134].

Ilk darslik va qo'llanmalar yaratishga bo'lgan urinishlar natijasida 1907- yilda Boqchasaroyda "Tarjimon" gazetasi tahririyati tomonidan 26 sahifalik "Sarf-i tyurkiy" ("Turk tili grammatikasi") chop etildi [5: 15].

O'tgan asrning 20-yillarida qrimtatar tilshunosligi Bakir Cho'ponzoda (1893–1937)ning "Turk-tatar lisaniyatna medxal" [15: 241], (Turk-tatar tilshunosligiga kirish), "Kirimtatar ilmiy sarfi" [16: 188] ("Qrimtatar tilining ilmiy grammatikasi"), "Tyurk grammeri" [17: 202] ("Turk grammatikasi") asarlari asosida yuzaga keldi.

XX asrning boshlarida Turkistonda yaratilgan ilk darslik va qo'llanmalar sifatida Sh.Bekto'raning "Tatarcha sarf, nahv" [4: 110], M.Abdulqodirning "Qavoidi lisoni turkiy" (Turk tili qoidolari) [2: 69], "Sarf-i tyurkiy" (Turk tili grammatikasi) [3: 26] kabi asarlarini ko'rsatish mumkin.

Turkistonlik jadidlar ona vatanlarini mustaqil, ozod holda ko'rishni o'zlarining bosh maqsadlari deb bildilar. Natijada jadidlarning xalqqa hamma narsadan oldin ma'rifat berish lozim, degan g'oyasi yuzaga keldi. O'rta Osiyoda birinchi marta o'zbek tilida tovush usulida xat-savod o'rgatish ishiga toshkentlik Saidrasul Saidazizov kirishib, tovush usulida yaratgan kitobini "Ustodi avval" deb nomlagan va bu alifbe-darslik 1902-yildan boshlab har yili nashr qilinib turgan. Muallif "Ustodi avval"ning "alifbe davri" oxirida shunday yozgan: "Alhamdulillah, bizlar ushbu bitilgan 33 saboqda harf o'qimoqni tamom qildik, 32 harf, 109 surat" [9: 3] (*surat* deyilganda arab alifbosidagi harflarning yozuvda hosil qiladigan shakllari nazarda tutilgan).

Chorizm istilosining ilk davrlarida rus missionerlari tomonidan o'zbek tili va madaniyatini rus xalqi vakillariga tanishtirish maqsadida amaliy xarakterdagi bir qator asarlar yaratildi. Bu asarlar saviyasi va yaratilish maqsadidan qat'i nazar, o'zbek tili va madaniyatining yevropalik mutaxassislar tomonidan o'rganilishida poydevor rolini o'ynadi [8: 330].

XX asr birinchi choragida o'zbek tilini o'qitish va o'rgatishning qator masalalariga bag'ishlangan asarlar, jumladan, M.M.Faxriddinovning "Turkcha qoida" (Toshkent, 1913), Elbekning "Bitik yo'llari" (Toshkent, 1919), "Yozuv yo'llari" (Toshkent, 1921), Shorasul Zunnunning "O'zbekcha til qoidolari" (Toshkent, 1925), Munavvarqori, Qayum Ramazon va Shorasul Zunnunning "O'zbekcha til saboqlig'i" (Toshkent, 1925) singari darslik va qo'llanmalari yaratildi [21: 5]. Fitratning "O'zbek tili qoidolari to'g'risida bir tajriba" kitobi o'zbek tilining fonetikasi, morfologiya va sintaksisi izchil yoritilgan baqquvat grammatika sifatida yuzaga keldi [8: 354].

XX asr boshlarida Turkistonda ochilgan usuli jadid maktablarida ona tili o'qitish o'quv rejasiga kiritilgan bo'lib, ularda til qoidalarini bayon qilishda turk va tatar tillari asosida tuzilgan darsliklardan foydalanilar, tilshunoslik terminlari ham o'sha tillar

tabiatiga mos edi. O'zbek tilining ilmiy qoidalarini yoritilgan asarlar yo'q edi. Shu ma'noda M.Faxriddinovning "*Turkcha qoida*" [21: 5] asari ham usmonli turk olimlarining arab tili sarf-nahvi asosida yaratilgan grammatikasining nusxasi edi, xolos.

Ona tili darsliklarining milliy xarakterga ega emasligi, o'qitishdagi noqulayliklar sababli 20-yillarga kelib, matbuotda Elbek, Qayum Ramazon, Shokirjon Rahimiy, Shorasul Zunnunlarning o'zbek tilining tovushlar tizimi, morfo-sintaktik hodisalar yuzasidan maqolalari elon qilindi. Bu maqolalarni o'zbek tili tabiatini yoritishga bag'ishlangan dastlabki tadqiqotlar deyish mumkin.

Shu davrda Fitrat va Q.Ramazonning o'zbek tilshunosligining nazariy masalalariga bag'ishlangan "Bitim yo'llari" [18: 32] qo'llanmasi yaratildi va u keyingi til saboqliklarining, xususan, Elbekning "Yozuv yo'llari" darsligining yuzaga kelishiga xizmat qildi. "Bitim yo'llari" o'qituvchilarga qo'llanma sifatida tuzilgan, "Yozuv yo'llari" saboqligi esa boshlang'ich sinf o'quvchilariga mo'ljallangani uchun unda asosan imlo qoidalarini va imlo o'rgatish masalalari yoritilgan. 1921-yildagi til-imlo qurultoyi xulosalari [22: 52] asosida yozilgan ushbu darslik o'sha davrdagi tilshunoslik darajasida imkon qadar o'zbekcha terminlardan foydalanilgani bilan xarakterlidir.

XX asrning 20-yillarida va 30-yillar boshida hozirgi o'zbek tili va terminologiyasi hamda imlosining nazariy asoslarini ishlashda, o'sha davr maktablariga mo'ljallangan darslik va qo'llanmalarni yaratishda Fitrat boshchiligidagi "Chig'atoy gurungi" to'garagi, keyinchalik uning a'zolari ishtirokida O'zmaorifqo'm (O'znarkompros) qoshida tuzilgan O'zbek bilim hay'ati, O'zbek yangi alifbo markaziy qo'mitasi, Til-termin davlat qo'mitasi singari tashkilotlar olib borgan ishlar katta ahamiyatga ega bo'ldi. Ularda faoliyat ko'rsatgan bir qator ma'rifatparvarlar tashabbusi bilan turli fan sohalariga oid o'nlab darsliklar, o'quv qo'llanmalari [6: 35], terminologik lug'atlar yuzaga keldi.

O'tgan asrning 20–30-yillarida "Imlo qoidalarini" joriy etilishi munosabati bilan Ashurali Zohiriy o'zbek tilshunosligiga *bosh harf* bilan yozish qoidalarini olib kirdi [8: 351]. Arabcha *harf* termini dastlab o'zbek tilida *surat* deyilgan va arab alifbosidagi harflarning yozuvda hosil qiladigan shakli nazarda tutilgan.

O'zbek tili bo'yicha tuzilgan ilk saboqlik yoki qo'llanmalar boshqa til egalari tomonidan yozilgan bo'lib, ularda o'zbek tiliga xos hodisalar o'zga tillar qonuniyatlari asosida izohlangan edi. Bu borada arab, tatar, turk va rus tillari grammatikalaridan foydalanilgani sir emas. Dastlabki milliy grammatikamiz mualliflari ham, foydalanish uchun boshqa tadqiqot yoki qo'llanmalar bo'lmagani sababli, mazkur tillar grammatikalaridan foydalangan edilar.

Bu davrda o'zbek tilini ilmiy o'rganish ishlari Abdurauf Fitrat boshchiligidagi "Chig'atoy gurungi" tashkilotida boshlandi. Mazkur jarayonning ilk natijasi Fitratning "Sarf" va "Nahv" [10: 42] asarlari bo'ldi.

Shuni ta'kidlash lozimki, bu va boshqa darsliklarning yaratilishigacha ham o'zbek tilida yozuv masalalari borasida bahs-munozaralar bo'lgan. Ba'zi mutaxassislar arab

yozuvini, boshqalari esa krill alifbosiga asoslangan o'zbek alifbosida yozishni yoqlagan, yana boshqalari lotin grafikasiga asoslangan alifboda yozishni yoqlaganlar. Ushbu masalaning yechimida Abdurauf Fitrat, Ashurali Zohiriy va Elbeklarning faoliyati alohida ahamiyatga ega.

XIX asr oxiri–XX asr boshlarida ilm-fanning darajasiga muvofiq yaratilgan darslik va qo'llanmalarda asosiy e'tibor grammatika masalalariga bag'ishlangan, tilshunoslikning boshqa sohalariga yo'l-yo'lakay to'xtalangan edi. Masalan, imlo muammolari, imlo qoidalari dastlab yaratilgan darsliklarda juda qisqa berilgan.

...biroq hanuz tilimizning belgili qoidalarini maydong'a qo'ya olmadiq. Yozuvlarimizning shakliga "birlik", yangi yozg'uvchilarimizg'a qulayliq bermak uchun tilimizning qat'iy qoidalarini (imlo qoidalarini – izoh bizniki I.E.) bildirish kerak. Hamadan burun u qoidalarni o'zimizning-da bilishimiz lozimdir. Ilmiy axtarishlar bo'lmag'uncha bunlarning birtasi ham bo'lajaq emasdir [13:4]. Abdurauf Fitratning bu fikrlari bundan 100 yil oldin aytilgan edi. Hozirgi kunda ham bu masalalar o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Aks holda dolzarblik kasb etmoqda.

Yangi maktablar ochmoq, yangi kitoblar yozmoq, gazetalar, xatlar, chiqarmoq istadik: ochdiq, yozdiq, biroq hanuz – til, imlo masalalariga ochiq belgili bir yo'l bera olmag'an edik. Butun turk dunyosi "bir yalpi til" qabul etmak xayollari bilan ovora bo'ldiq. Tilimizni shunga to'g'ri yurg'uzmoq uchun unumsiz tirishdik. Bu xayollarning ishka oshmag'anin bilgandan keyin o'z tilimizni, o'z imlomizni tushuna boshladiq. Bu yo'lda birinchi odimni qo'qonliq Ashurali Zohiriy otdi. Imlo bitik so'zini yozib chiqardi (Taniqli tilshunos olim Ashurali Zohiriyning "Imloga oid" kitobi nazarda tutilgan – izoh bizniki I.E.). Undan so'ngra Toshkentda "Chig'atoy gurungi" ochildi. "Gurung" til, imlo masalalari bilan teranroq mashg'ul bo'ldi. Turkiyalı Shayx Vasfiy tomonidan arabcha, forsi(y)chag'a ergashib yozilgan eski usmonli "Sarf", "Nahv" kitobini maktablarimizdan surib chiqardi-da, o'z tilimizning qoidalarini kirgizdi. Turkiston o'qituvchilarining ikkinchi, uchinchi qurultoylarida (Ikkinchi Til va imlo qurultoyi 1921-yilda Toshkentda, Uchinchi qurultoy esa 1926-yili Bokuda chaqirilgan edi) eski imlog'a (arab alifbosiga – izoh bizniki I.E.) qarshi keng suvratda kurash ochib o'z fikrlarini o'tkazdi. Eski imlo o'rnig'a yangi imloni yetkazmak bilangina bog'lanib qolmadi. Bir yoqdan o'lkada lotin harflarini qabul etmakni yoqlovchilar tayyorladi. Til, imlo fikrlarining tegrasida yig'ilishg'anlar, mana shunday qilib, birinchi galdagi ishlarni bitirdilar. Butun turk tillarini birlashtirmak xayoli xayolg'ina bo'lib qoldi. Eski imloning izlari ko'kka uchirildi.

...hali ko'rilajak bir ko'b ishlarimiz bordir va u bizni kutib turadir. Eski imloni yengdik, ko'b yaxshi. Yangi imlomizning-da vaqtlig'ina bir narsa ekanini bilaylik. Bukun har tomonda lotinchiliq oqimi kuchlanib boradir. Yaqin, juda yaqin bir zamonda arab harflarini (eski, yangi imlolari bilan birga) tomiridan uzib tashlasa kerak. Bu ko'zga ko'rinib turadir, aniqdir: lotin harflarini qabul etmak uchun bukundan boshlab tayyorliq

ko‘rishimiz lozim [13: 4]. Yuqorida aytilgan fikrlardan shunday xulosaga kelish mumkin-ki lotin alifbosiga o‘tish ishlari o‘tgan asrning 20-yillaridan boshlangan. Nafaqat boshlangan, balki amalda ham faol qo‘llangan. Bunga misol sifatida o‘tgan asrning 25–30-yillarida yaratilgan Abdurauf Fitratning “Sarf” va “Nahv” darsliklarini [14: 38] ko‘rsatish mumkin. Bu darsliklar lotin grafikasiga asoslangan o‘zbek yozuvida yozilgan edi va maktablarda darslik sifatida o‘qitilgan.

Fitratning yuqoridagi fikrlaridan kelib chiqib quyidagilarni aytish mumkin. *Alifbo, o‘zbek alifbosi* terminlarining qo‘llanishi 1926-yilda boshlangan bo‘lib, shu yili 27–29-avgustda Yangi alifbo qo‘mitasi va Ilmiy markaz til mutaxassislari ishtirokidagi alifbo konferentsiyasida yangi tuzilgan lotin grafikasidagi alifbo muhokama qilinadi. Bu alifboda unlilarni 9 ta, undoshlarni 23 ta harf bilan ifodalashga qaror qilinadi. O‘sha yili tarixda birinchi marta lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosini tuzish masalasi hal qilinadi va harflar tartibi belgilanib, ilk alifbo tuziladi. Shu yili o‘sha davr tilshunosligi darajasida “Imlo qoidalari” ishlab chiqiladi [20: 24].

Bu imlo qoidalari haqida “Maorif va o‘qitg‘uchi” jurnalida shunday deyiladi: “...imloda ikki usul qo‘llanadi: *savtiy* (fonetik) ham *sarfiy* (morfologik). Bizning tilimizda bir qancha shevalar bo‘lganidan ta’lim-tarbiya ishlarida yengillik uchun har ikki usuldan foydalanishga qaror berdik. So‘zning tomiri (asos – I.E.) eshitilgancha yozildi, qo‘shimchalar sarfiy usul bilan yoziladi. Bularning haqida izohat va misollar quyida yozilgandir” [7: 41]. Bu qoidalarda ilmiy umumlashmalar juda oz bo‘lib, fe’llarning zamonlari, tuslanishi va imlosi berilgan.

Bu davr o‘zbek tilshunosligidagi muhim yangiliklardan biri Ashurali Zohiriyning bosh harflarni amaliyotga kiritishi va bu harflarning ishlatilish o‘rinlarini qat’iy belgilab berishi bo‘ldi [8: 351]. Lotin grafikasi asosidagi o‘zbek alifbosi tartibga solinib, bu alifbe (alfavit) [12: 256] 1939-yilda yana tuzatildi va “O‘zbek tili grammatikasi” darsligida berildi.

Afsuski lotin grafikasiga asoslangan o‘zbek alifbosi ham jadidchilarga qo‘shilib qatag‘on qilindi. Hatto bu yozuvda bitilgan asarlar o‘tda kuydirildi. 1940-yildan kirill alifbosiga asoslangan o‘zbek alifbosiga o‘tildi. Ruslashtirish siyosatining ta’sirida lotin alifbosi asosidagi o‘zbek alifbomizga chek qo‘yildi. Biz bugungi kunda ham bu siyosat ta’siridan qutila olmayapmiz. O‘zbek tiliga Davlat tili maqomi berilganiga yarim asr bo‘lyapti. Lotin alifbosiga asoslangan o‘zbek alifbosiga o‘tishimiz to‘g‘risida 1995-yilda hukumat qarori qabul qilingan bo‘lsada, hanuz qo‘shalifbolik hukm surmoqda. Bu holat yaxshi emas, albatta.

Jadidchi bobolarimiz ruslar siyosatining ta’siri ostida bo‘lsa ham natijaga erisha oldilar. 1925-yildan 1940-yilgacha lotin alifbosiga asoslangan o‘zbek alifbosi to‘liq amalda bo‘ldi. Qo‘shalifbolik bo‘lmadi. Boshqa yozuvlar (arab yozuvi, krill yozuvi)ining amalda qo‘llanishiga chek qo‘yganlar. Biz hozir Mustaqil davlat bo‘lib ham lotin grafikasi asosidagi o‘zbek alifbosiga to‘liq o‘ta olmayotganimiz achinarli.

Til, imlo masalalarida Abdurauf Fitratning tilshunoslik merosi alohida ahamiyatga ega bo'ldi. Fitratning buyuk xizmatlari shundan iboratki, olimning o'zbek tilshunosligi tarixidagi o'rni, panturkizmga va purizmga munosabati, tilning rivojlanishiga qo'shgan hissasi, alifbo va imlo muammolari, o'zbek tili milliy grammatikasini yaratishdagi xizmatlari ahamiyatlidir.

XX asrning 20-yillaridan yangi o'zbek alifbosini tuzish o'zbek tilshunoslari oldida turgan asosiy muammolardan biri bo'lib qoldi. Shu munosabat bilan Turkiston Maorif komissarligi huzuridagi Bilim kengashida o'zbek tilining yangi alifbosini tuzishda qanday yo'l tutilishi kerakligi muhokama qilinadi. Elbekning "Turk tillarining qonunlari to'g'risida mulohazalar" maqolasi ham shu munosabat bilan yozilgan bo'lib, unda o'zbekcha bilmasdan turib uning grammatikasini, imlosini tuzmoqchi bo'lganlar tanqid qilinadi. Bu vazifani o'zbek tilida so'zlashuvchi, shu til ruhi bilan tanish kishilargina bajarishga loyiqligi aytiladi [19: 3].

Yangi lotin alifbosiga asoslangan o'zbek alifbosida asarlar yuzaga kela boshladi. Bu borada Fitrat, Munavvarqori Abdurashidxonov, Shokirjon Rahimiy, Elbek, Ashurali Zohiriylarning alohida xizmatlari bor.

XX asrning 20-yillarida va 30-yillar boshida lotin grafikasiga asoslangan yangi o'zbek alifbosi hamda imlosining nazariy asoslarini ishlashda, o'sha davr maktablariga mo'ljallangan darslik va qo'llanmalarni yaratishda Fitrat boshchiligidagi "Chig'atoy gurungi" to'garagi, keyinchalik uning a'zolari ishtirokida O'zmaorifqo'm (O'znarkompros) qoshida tuzilgan O'zbek bilim hay'ati, O'zbek yangi alifbo markaziy qo'mitasi, Til-termin davlat qo'mitasi singari tashkilotlar olib borgan ishlar katta ahamiyatga ega bo'ldi. Ularda faoliyat ko'rsatgan bir qator ma'rifatparvarlar tashabbusi bilan turli fan sohalariga oid o'nlab darsliklar, o'quv qo'llanmalari [6: 35], terminologik lug'atlar yuzaga keldi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, quyidagi xulosalarni aytish mumkin. XX asrning boshlarida, o'zbek tilining imlo muammolari hal etilmagan bir davrda, jadid ma'rifatparvarlarining sa'y-harakatlari bilan lotin alifbosiga asoslangan yangi o'zbek alifbosiga o'tilishi, maktablarda lotin alifbosiga asoslangan yangi o'zbek alifbosida dunyoviy fanlarning o'qitilishi bu davr uchun muhim o'rin tutdi. Jadidchi bobolarimiz o'zbek tili kelajagini rus yoki arab yozuvi asosida emas, balki lotin alifbosiga asoslangan yangi o'zbek alifbosining imkoniyatlari keng ekanligi va o'zbek tili tabiatiga mos tushishi haqidagi qarashlarini ilgari surganlar va yangi o'zbek yozuvini qabul qilishda ham shu g'oyaga amal qilganlar.

XX asrning 20-yillariga kelib ayrim nuqsonlar bilan bo'lsa-da, lotin alifbosiga asoslangan o'zbek alifbosiga o'tish amalga oshirilgan. Bunday kamchiliklarga yo'l qo'yilishi bu davr uchun tabiiy hol edi. Sababi ming yillardan buyon amalda bo'lgan arab alifbosidan lotin alifbosiga o'tish bilan bog'liq ekanligidir.

Jadidchilar, jumladan, Fitrat, Elbek, Ashurali Zohiriy kabi olimlar lotin alifbosiga asoslangan o'zbek alifbosining yaratilishi va rivojiga asos solganlar, birinchilardan bo'lib o'zbek tilining imlo qoidalarini ishlab chiqqanlar.

Kirill yozuviga asoslangan o'zbek alifbosi rus tili orqali kirib keldi. Bu alifbo 1937-yillardagi qatag'on va ruslashtirish siyosati bilan bog'liq. Bu yillarda jadidchilar va ilg'or ziyoli olimlar purizm g'oyalarini ilgari surgan va til sofligi uchun kurashgan edilar. Bu davrda lotin alifbosiga asoslangan o'zbek alifbosidan voz kechib, o'rniga kirill yozuviga asoslangan o'zbek alifbosi bilan zo'rma-zo'raki almashtirildi. O'zbek tili tabiatiga mos kelmasa-da **и, ы, е, ё, ю, я** harflari, **ь** belgisi kabilar shoshilinch tarzda qabul qilindi. Natijada rus tilidan o'zlashma so'zlar o'zlashtirish yanada tezlashdi.

O'tgan asrning 20-yillarida yaratilgan alifbo darsliklari o'quvchilar savodini chiqarish uchun yozilgan bo'lsa, hozirgi alifbo darsliklari adabiy tilni, undan amalda to'g'ri foydalanish yo'llarini ham o'rgatishni nazarda tutadi. Shunga muvofiq, lotin alifbosiga asoslangan o'zbek alifbosi ham Alifbe darsliklarida takomillashib, boyib bormoqda.

Nutqni ro'yobga chiqishi uchun so'z qanchalik katta rol o'ynasa, uni yozma nutqda ifodalash shunchalik muhim ahamiyatga ega bo'ladi. Hozirgi "Ona tili" darsliklarida ham asosiy e'tibor og'zaki va yozma nutqni ifodalash mutanosibligiga qaratilgan.

Bir tilda ikki alifboning amal qilishi ijobiy holat emas. Qo'shalifbolik xoh ilmiy-nazariy, xoh ta'lim nuqtai nazaridan bo'lsin, hech qanday amaliy ahamiyat kasb etmaydi. Shunday ekan, tilda doimo bir alifboga amal qilish o'zini oqlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ахунов А. Хади Макъсуди – журналист и педагог//Татарстан, 2003. – №8 (интернет материали).
2. Абдулькадир М. Къаваид-и лисан-и тюркий (Правила тюркского языка). – Бахчисарай, 1914. – 69 с.
3. Абдулькадир М. Сарф-и тюркий (Тюркская грамматика) – Бахчисарай: Изд-во газеты "Терджиман", 1907. – 26 б.
4. Бекторе Ш. Татарджа сарф, нахв. – Тотайкой: Татар окъув ишлери, 1923. – 110 б.
5. Кононов А.Н. В.В.Радлов и отечественная тюркология / Тюркологический сборник. 1971. – М.: Наука, 1972. – С. 7-15.
6. Мирахмедова З. Ўзбек тилининг анатомия терминологияси ва уни тартибга солиш муаммолари. – Т.: Фан, 2010. – 128 б.
7. "Маориф ва ўқитғувчи" журнали, 1926. – №5. – Б. 41.
8. Нурмонов А. Танланган асарлар. 3 жилдлик. 2-жилд: Лингвистик таълимотлар тарихи. – Т.: Akademnashr, 2012. – 448 б.

9. Сайидазизов Саидрасул. Устоди аввал (2-нашри). – Т.: 1903 (араб графикасида).
10. Турсунов У., Ўринбоев А. Ўзбек адабий тили тарихи. – Т.: Ўқитувчи, 1982. – 175 б.
11. Usmon O., Avizov B. Grammatika. I bo'lim. Morfologiya. O'rta maktablarning 5-6-sinflari uchun darslik. – Т.: O'zdavo'quvpednashr, 1938.
12. Usmon O., Avizov B. O'zbek tili grammatikasi. I bo'lim. Fonetika va morfologiya. To'liqsiz o'rta va o'rta maktablar uchun darslik. – Т.: O'zdavo'quvpednashr, 1939. – 256 б.
13. Fitrat. O'zbek tili qaydalar to'g'risida bir ta'crib, Birinci kitab. Sərf. Samarqand – Tashkent: O'zdəvnəşr, 1930. – 42 б.
14. Fitrat. O'zbek tili qaydalar to'g'risida bir ta'crib, Ikkinchi kitab. Nəhv. Samarqand – Tashkent: O'zdəvnəşr, 1930. – 38 б.
15. Чобан-заде Б. Тюрк-татар лисаниятына медхал (араб графикасида). – Баку: Азернешр, 1924. – 241 б.
16. Чобан-заде Б. Къырымтатар ильмий сарфы. (араб графикасида). – Акъмесджит: Къырымдевнешир, 1925. – 188 б.
17. Чобан-заде Б. Тюрк грамери (лотин графикасида). – Баку: Азернешр, 1929. – 202 б.
18. Чиғатой гурунги. Битим йўллари. Маориф комиссарлиги рухсати билан босилгон. 1919. – Б. 32.
19. Элбек. Турк тилларининг қонунлари тўғрисида мулоҳазалар // Қизил байроқ, 1922. – 8 май.
20. Ermatov I. O'zbek tilshunoslik terminologiyasi. Monografiya. – Toshkent: «TURON-IQBOL», 2021. – 152-b.
21. Қурбонова М. Фитрат – тилшунос. – Т.: Университет, 1996.
22. 1921 йил январда бўлгон биринчи ўлка ўзбек тил ва имло қурултойининг чиқаргон қарорлари. – Т.: Туркдавнашр, 1922. – 52 б. (араб графикасида).

Bolalarga xos matnlarning tavsifi va tasnifi

Murodova Nigora,

filologiya fanlari doktori, professor,
Navoiy davlat pedagogika instituti
murodova59@inbox.ru

Yarashova Nasiba,

filologiya fanlari bo'yicha
falsafa doktori, dotsent v.b.,
Navoiy davlat pedagogika instituti
yarashovanasiba4445@gmail.com

Annotatsiya. Bolaning kishilik jamiyatining a'zosi sifatida shakllanishi butun bolalik davrida yuz beradi, biroq ancha oldinroq, hayotining birinchi haftasidanoq boshlanadi. Bunda oila, ota-onaning o'rni, bolani kishilik munosabatlari olamiga tayyorlashi hamda zarur bo'lgan yordami va ko'magi asosiy vazifani bajaradi.

Kalit so'zlar: muloqot, munosabat, bola, bolalik, oila, ota-ona.

Muloqot vositasida kattalar (avvalo, ota-ona) bolaga ta'sir o'tkazadi. Bu ta'sirning yo'llari turlicha bo'lishi mumkin. Birinchidan, muhimi shuki, bola tomonidan katta subyekt, shaxs, jamiyat vakili sifatida qabul qilinadi. Maktabgacha yoshda, ayniqsa, katta maktabgacha yoshdagi bolalarda muloqotda shaxsiy motiv ustunlik qiladi. Ikkinchidan, kattalar bolaga biror narsani bilish uchun topshiriq va qandaydir harakatlarni o'zlashtirish vazifalarini beradi. Ma'lumki, topshiriqni bajarish maqto'v yoki dakkini vujudga keltiradi. Bu munosabat, kattaning bahosi muloqot doirasiga kiradi hamda bolaga ta'sir qilishning bir yo'li sifatida qaraladi. Uchinchidan, bolalar va uning o'zidan katta insonlar bilan muloqot vaziyati do'stona munosabatni ifodalab, nutqni o'zlashtirishga imkon yaratadi.

Tilshunos olim M.Yo'ldoshev matnni turli tiplarga ajratib ko'rsatadi [1: 36]. Har qanday yaratiladigan matnda *voqelik – ong – olam manzarasi – til – matn tuzuvchi – retsipyent – matn proyeksiyasidan iborat tizim unsuri* [2: 12] bolaning ruhiyati bilan chambarchas bog'liq bo'ladi. Biz bolalar adabiyoti matnlarini psixolingvistik xususiyatiga ko'ra quyidagi guruhlariga ajratib tasnifladik:

1. *Bolaning til dunyosiga xos sodda matnlarda* bolaning kundalik hayotidagi voqealar rivoji, ularning tavsifi oddiy tarzda namoyon bo'ladi. Ko'pincha ushbu matnlar o'tgan zamonda ifodalanib, tavsifiy xarakterga egaligi bilan ajralib turadi. Bu kabi matnlarga asosan avtobiografik xarakterdagi asarlarni keltirish mumkin. Mazkur tipli matnlarda bolalar olamiga xos tasviriy, tavsifiy, izoh, xabar, hissiy ifoda mushtarak holda qo'llanilishi mumkin. Masalan, O'tkir Hoshimovning "Dunyoning ishlari" qissasida

yozuvchi bolalikdagi barcha sarguzashtlarini hech qanday mubolag'alarsiz, real voqelik asosida tavsiflaydi: – *Qish kechalari sandalga tiqilib yotarkanman, yalinaman:*

– *Oyi, cho'pchak aytib bering.*

– *Uxla, bolam, charchaganman.*

– *Ayta qoli-i-ing.*

– *Xo'p, ko'zingni yumib yotgin-da, eshit... Bir bor ekan, bir yo'q ekan, qadim-qadim zamonda...*

– *Gap qayoqqa ketayotganini darrov bilaman.*

– *Yana obkashmi?*

– *Yo'q, oftob...*

– *Uniyam aytgansizku*

– *Boshqasini bilmaymanda...*

– *Mayli ayta qoling. (O'.Hoshimov, Dunyoning ishlari. 9–10-b.)*

Bolalar o'z fikrlarini ifodalash maqsadida barcha qarashlarini ochiq-oydin, sir saqlamagan holda bayon etadilar. Bu esa bola tilining naqadar sof va beg'ubor ekanligini ko'rsatadi: – *Amaki, men-chi kechasi yotayotganimda kindigimga yog' surtib yotaman!.. Undan keyin-chi, amaki, men ovqat yeyishdan oldin qo'limni yuvaman... Undan keyin-chi, amaki men ovqat yeganimda labimni chapillatmayman... Davron-chi, amaki juda yomon bola. Har kuni mening katta tuxumimni olib qo'yadi. (X.To'xtaboyev, Qaylardasan bolaligim. 13–14-b.)*

Matndan ko'rinadiki, "Qaylardasan bolaligim" asarining 4 yoshli qahramoni Omonboyning maqsadi o'ziga notanish bo'lgan kimsaga barcha voqea-hodisalar haqida xabar berishdir. Yetkazilayotgan xabar aniq, adresli va dalillar asosiga ega bo'lgani uchun o'quvchida e'tiroz tug'dirmaydi. Bola tomonidan yetkazilayotgan xabar ham mazmunan, ham til ifodasiga ko'ra oddiy va soddaligi bilan kitobxonda katta qiziqish uyg'otadi.

2. *Bolaning til dunyosiga xos yorqin matnlarda diniy-ma'rifiy g'oyalar yetakchilik qilib, bu orqali bolalarni yaxshilikka undash, yomonlikdan nafratlanish, to'g'ri va halol yashashga chaqirish singari fazilatlar ruhida tarbiyalashga yo'naltiriladi:* – *Taom yeyishdan oldin "Bismillohu rahmonir rahim" deydi.*

– *Barakalla, qizim, ofarin!*

– *Qorni to'yganda "Alhamdulillah, xudoga shukr" deydi.*

– *Yaxshi, davom etaver, qizim, ko'p odobli ekansan.*

– *Nonushta tugaganda, dasturxonni qoqib, savobini umidvor arvohlarga bag'ishladim, deydi... Chuchkurganda kafti bilan og'zini berkitib, "la ilaha illolloh", deb turadi. Bo'lmasa og'ziga shayton kirib qoladi.*

– *Barakalla, qizim, barakalla. (X.To'xtaboyev, Jannati odamlar. 63-b.)*

Yuqoridagi matnda bola tilidan ifodalangan fikr orqali bolalarni odobli bo'lishga chaqirish, turli yomon odatlardan saqlanishga intilish kabi fazilatlar mujassamlashtirilgan. Ushbu matnda bola nutqi vositasida mazmun aniq, izhor sodda,

tushunarli va lo'nda ifodalangan. Shu sababli bunday matnlarni o'qigan bolada e'tiroz va savollarga o'rin qolmaydi. Chunki yorqin matnlarda majburiyat ruhi bo'lmaydi, balki tavsiya, taklif qilish birinchi o'rinda turadi. Shuningdek, yosh qizaloq sanayotgan odoblarning kattalar (bobo) tomonidan rag'batlantirilib turishi (*Barakalla, qizim, ofarin; Yaxshi, davom etaver, qizim, ko'p odobli ekansan; Barakalla, qizim, barakalla*) bolani yanada ruhlantirib, fikrini teran aniq ifodalashga xizmat qilmoqda. Shuningdek, kattalar tomonidan bolalarga nisbatan qo'llanilayotgan iliq munosabatlar o'zbek milliy mentalitetini ko'rsatib bera olgan.

3. *Bolaning til dunyosiga xos faol matnlarda* muayyan xatti-harakatni, ishlarni bajarishga undash, jonbozlik ko'rsatish, targ'ib qilish hamda faol harakatlarni amalga oshirishga chaqirish yetakchilik qiladi:

– *Men Azroilman.*

– *Azroil?!*

– *Ha, Azroilman, joningni olgani keldim.*

– *Oyijon! Men o'lyapman...*

– *Dodlama, – deb boshiga bir shapaloq urdim, – menga qara, Hoshim degan bolani taniysanmi?*

– *Taniyman, Azroilbobo, taniyman.*

– *Tanisang, nega unga velosipedingni berib turmading?*

– *Berdim-ku!*

– *Nega uni akang bilan ikkovlashib urdilaring?*

– *Tavba qildim, endi urmaymiz...*

– *Demak, hammasi yolg'onmi?*

– *Yolg'onligini maktabga borib aytasanmi yoki joningni olib qo'ya qolaymi?*

– *Aytaman, bugunoq aytaman. (X.To'xtaboyev, Sariq devni minib. 17–18-b.)*

4. *Bolaning til dunyosiga xos quvnoq matnlar* asosan bolalarning lingvopsixologik holatini ifodalab, yengil va quvnoq uslubda yoziladi. Bolalar nutqidagi voqealarning rivoji va bir-biriga o'tishi quvnoq va yengil asosda ko'chadi. Quvnoq matnlar bolaning nimadandir mamnunligi, ruhiy ko'tarinki kayfiyati ifodasidir. Zero, quvnoqlik bola ruhiyatining ajralmas qismidir. Bolalar adabiyotidagi sarguzasht asarlarning deyarli barchasida kishini beixtiyor kayfiyatini ko'tarishga mo'ljallangan o'rinlar juda ko'pchilikni tashkil etadi. Chunki bunday matnlarni o'qiganda kishida qandaydir kulgili, quvnoq kayfiyat tug'iladi, o'quvchi matn mazmunini beozor, yengil qabul qiladi:

– *Yo'lda ketayotganda:*

– *Bobojon, nega meni olib ketyapsiz, rostdanam sizni ko'tarib olamanmi? – so'radim.*

Bobom kuldi:

– *Yo'q, o'g'lim, meni ko'tarolmaysan.*

– *Nega bo'lmasa unday dedingiz?*

- Qiziq-qiziq gaplardan gaplashib ketaylik dedim-da.
- O‘zingiz qiziq gaplardan bilmaysizmi:
- Endi, o‘g‘lim, sen ko‘proq bilasan-da.

To‘g‘ri, menga qaraganda bobojonim qiziq-qiziq gaplardan kamroq biladi. Bir marta, bolam, og‘zingga qarab gapir, degandi, bobojon, og‘zingga qanday qilib qarayman, qarasam gapirolmayman-ku, desam, bobojonim:

– Sen, o‘g‘lim, qiziq gap aytding-ku, – deb rosa kulgan. (X.To‘xtaboyev, Jannati odamlar. 65-b.)

5. Bolaning til dunyosiga xos chiroyli matnlarda asosan, hayotning yorqin tomonlari, tabiat manzaralari, peyzaj tasviri go‘zal ifodalar asosida tavsiflanadi. Masalan, Anvar Obidjonning “Ona yer” she‘rida bola ruhiyatiga ta’sir qiluvchi go‘zal manzara bor:

*Raketamda g‘izillab,
Parvoz qildim men Oyga.
Insonlar yuz ming yillab
Orzu qilishgan joyga.*

*Keyin o‘tdim Saturn,
Mars hamda Yupiterga.
O‘xshatmadim hech birin*

Baxt bergan ona yerga. (A.Obidjon, G‘alati maktublar. 26-b.)

Chiroyli matnlarning go‘zalligini ta’minlovchi asosiy omil matnda tasvirning ta’sirchan, kishi ruhiyatini ko‘taradigan, uni go‘zallik olamiga olib kirishga qodir bo‘lgan so‘z va iboralarning mavjud bo‘lishidir. Ko‘p holda bunday matnlarda real, go‘zal olam, romantik ravishda badiiy obrazlar orqali tavsiflanadi. Yuqoridagi satrlarda Anvar Obidjon ona zaminning naqadar buyukligini, uni hech bir sayyoraga qiyoslab bo‘lmasligini ta’kidlagan. Ushbu holat ijodkorning nozik tuyg‘ulari orqali ifodalanishi matnni yanada ishonarli bo‘lishiga xizmat qilgan. Bularning bari ushbu matnning ham mazmunan, ham tasviriy jihatdan go‘zal bo‘lishini ta’minlagan.

6. Bolaning til dunyosiga xos horg‘in matnlarda bolalarning juda ham kuchsiz harakati orqali hayotda hech narsaga erisha olmasligiga ishora qilinadi. Ayniqsa sarguzasht romanlar qahramonlari xayolot olamiga berilib, o‘zining subyektiv passiv harakatlari, pessimistik xarakter-xususiyatlari tufayli baxtsizlik, omadsizliklarga duch kelishadi:

- Hoshim, beriroq kelchi, – dedi Otajon Azizovich barmog‘i bilan jurnaldagi bahoni ko‘rsatib, – bu baholarni kim qo‘ydi?
- Bilmasam... – dedim yelkamni qisib.
- Sen qo‘ydingmi? – so‘radi Qosimdan direktor:
- Nimani? – mendan batarroq hayron bo‘lib dedi Qosim...
- Kechirasizlar, bu ishni men qilganman.

– Nimaga?! – sakkiz kishi birdaniga shu savolni berdi.

– Ha, men qilganman. Qosimning bu ishdan mutlaqo xabari yo‘q. Undan keyin, xullas, bu ishni men qilganman...

Tamom, hali aytganimdek obro‘ ikki pul bo‘ldi. Aytilmagan gapu, qilinmagan nasihat qolmadi. Mendan shu ketishda ketaversam, tuzukroq odam chiqmas emish, agronom ham, injener ham, zootexnik ham bo‘la olmas emishman.

– Yo‘q, – dedim qaysarligim tutib, – mendan agronom chiqadi, albatta.

– Chiqmaydi! – sakkiz kishi bir ovozdan takrorlashdi.

– Bo‘lmasa zootexnik bo‘laman.

– Ilmsiz bo‘lsang, zootexnik tugul molboqar ham bo‘lolsan!

– Bo‘la olaman.

– Gapni ko‘paytirma, bo‘lolsan! – achchig‘i chiqib dedi direktor.

– Bo‘laman, bo‘laman, bo‘laman! – dedimda, eshikni tarsillatib yopib chiqib ketdim. (X.To‘xtaboyev, *Sariq devni minib*. 20–21-b.)

Bola bolada baribir. U toqqa chiqmasdan do‘lanani olishni, kon qazimasdan xazina egasi bo‘lishni, kitoblarni o‘qimasdan obro‘-e‘tibor qozonishni, ilmni egallamasdan turib barcha kasb egasi bo‘lishni, aqlni ishlatmasdan o‘z raqiblarini yengishni orzu qiladi. “Sariq devni minib” qahramoni Hoshimjon ham roviy sifatida barcha narsaga o‘qimasdan turib ham ega bo‘la olish mumkin deb o‘ylaydi. Biroq asar voqealari shu darajada keskin tus oladiki, qahramon hech qanday kasb egasi bo‘la olmaydi, balki muvaffaqiyatsizliklarga duch kelaveradi. Asar so‘nggida obraz barcha narsaning kaliti ilm hamda kitob ekanligini anglab yetadi.

7. *Bolaning til dunyosiga xos g‘amgin matnlarda* kompozitsiyasidagi holat odatdagidan ko‘ra ham lirik bo‘yoqlarda namoyon bo‘ladi. Struktur jihatdan bunday matnlar juda ham sodda tarzda shakllanadi: – *Achchiq taqdirim, goho charaqlagan, goho bulutli o‘tgan kunlarim haqida so‘rayapsizmi, sizga bularning hech hojati yo‘qku yoki suhbat borasida dilimdagi mayda-mayda qora tugunchalardan, yelkamdan tog‘dek bosib turgan g‘am yuklaridan qutulib olishimni istayapsizmi? Bilib turibman, menga rahmingiz kelyapti, achinyapsiz. Yo‘q, menga achinishlarini hecham istamayman, ilgari istasam ham endi istamayman. Kech bo‘ldi. O‘zlari loyqa to‘la iflos chuqurga itarib yuborishadida, “voy o‘lmasam, kiyim-boshlaring loy bo‘pti-ya, kelaqol, yuvib, tozalab beraman”, deyishadi.* (X.To‘xtaboyev, *Mungli ko‘zlar*. 10-b.).

Matndan ko‘rinadiki, uning tarkibida qo‘llangan *achchiq taqdir, bulutli o‘tgan kunlar, qora tugunchalar, yelkamdan tog‘dek bosib turgan g‘am yuklari, rahmi kelmoq, achinmoq, iflos chuqur* so‘zlari “Mungli ko‘zlar” romani personaji Zafarjonning yuragidagi benihoya kuchli ruhiy iztirobni ifodalashi bilan birga, o‘quvchida ham g‘amginlik hislarini paydo qiladi. O‘quvchi go‘yoki asarning boshidanoq Zafarjon bilan birga umidsizlikka tushadi. Hayotdan bezadi. Bu matndagi leksik birliklar mashhur ruhshunos P.Pavlov aytganidek, ikkinchi signal vazifasini bajarib, insonning markaziy

asab tizimidagi ma'lum nuqtalarni "uyg'otadi", ya'ni assotsiativ maydonga kiruvchi so'zlar haqidagi obrazlarni qayta tiklaydi. Demak, adabiyotshunos olimlar tomonidan "so'z sehri" deb ta'riflanuvchi ushbu jarayon ma'lum ma'noda o'z moddiy asosiga ega, deyish mumkin. Bunda matn o'quvchisining tezaurusi, so'zni va ohangni his etish salohiyati, shuningdek, muayyan adabiy jarayon me'yorlari haqidagi bilimi ham muhim ahamiyatga ega. Bu borada matn muallifi va o'quvchi teng darajada bo'lmas ekan, o'quvchi matnda ifodalangan badiiy mazmunni hech qachon uning muallifi darajasida anglab yetolmaydi.

8. *Bolaning til dunyosiga xos aralash matnlarda* bola ruhiyatining holati aralash tarzda ifodalanib, g'amgin va quvnoq matnlar, chiroyli va horg'in matnlar bir paytning o'zida namoyon bo'ladi. Bola xarakter-xususiyati ko'pincha bahorga o'xshatilishi ham shundandir balki. Bir qarasangiz kulgili vaziyatni ifodalasa, bir qarasa tushkun holatga tushib qoladi: – *Keyin, hali aytganimday, quyoshning nurini hovuchimga yig'ib yotaverdim. Rostdan ham o'sha nurlar qayoqqa yo'q bo'lib qolarkin, bordiyu, hovuchimni yozib deraza yoniga borib o'sha yerda oynaga qisib turib, ushlasamchi, deb sekin-asta borib ikki kaftimni oynaga bosib turgan edim, enam kirib:*

– *Nima qilyapsan? – deb so'radi.*

– *Nurlarini ushlayapman, – dedim.*

– *Qanaqa nurlar?*

– *Quyoshning nuridaqa nurda, mana, oynadan o'tib kelyapti, hovuchimga anchasini ushlab turibman...*

Kaftimni oynadan olgan edim, yana hovuchimda hech narsa yo'q. Alam qildi, judayam alam qildi. Enajonim anavi kuni olib kelganimiz oq qanddan olib holvaytar pishirgan ekan, o'shani yeyayotgandayam alamim hech tarqamadi. (X.To'xtaboyev, Jannati odamlar. 78–79-b.)

Umuman olganda, matnning psixolingvistik tipologiyasida asosiy tadqiqot obyekti badiiy matndagi bolalar nutqida kuzatiladigan sodda matnlar, yorqin matnlar, faol matnlar, quvnoq matnlar, chiroyli matnlar, horg'in matnlar, g'amgin matnlar, aralash matnlar kabi turlari psixokognitiv metod uchun muhim asos vazifasini bajaradi. Bu boradagi tahlillar ontolingvistikada bola ruhiyatini yanada chuqurroq o'rganishga zamin hozirlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Xudayberganova D.S. O'zbek tilidagi badiiy matnlarning antroposentrik talqini: Filol. fanlari doktori ... diss. – Toshkent, 2015. – B. 36.

2. Yo'ldoshev M. Badiiy matn va yning lingvopoetik tahlili asoslari. – Toshkent: Fan, 2007. – B. 12.

3. To'laboyeva R. Bolalar xarakterini tasvirlashda kulgining o'rni. // <http://www.sharqyulduzi.uz/shyu/2011/2011-5/rt.html>

4. Ulug'ov A. Har bolada shaxs ulg'ayadi // Hurriyat. – Toshkent, 1998. – № 24 (76). – B. 1.

5. Umarxo'jayeva O. Bolalar nutqining ba'zi fonetik xususiyatlari. O'zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 1997. – № 5. – B. 52–53.

Xalq eposining badiiy tili

Bahodir Rahmonov,

filologiya fanlari doktori, dotsent,

Andijon davlat universiteti

Annotatsiya. Maqolada xalq eposining badiiy tili va o'ziga xos xususiyatlari qisqacha yoritib berilgan. Shuningdek, epos tili hozirgi real voqelikni aks ettirishga mos emasligi ilmiy jihatdan asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: Badiiy til, epos, obraz, doston, an'anaviy xalq eposi.

An'anaviy xalq eposi nafaqat voqealar, qahramonlari hamda makon va zamoni bilan an'anaviy bo'lib qolmay, ular badiiy tili, ifoda vositalari hamda tasvir imkoniyatlari bilan ham yangi dostonlardan farqlanib turadilar. Chunki xalq dostonlari badiiy so'zning tasvir hamda ifoda qudratiga asoslangan janr ekan, uning yashovchanligi ham badiiy tilning tarixiyliги bilan belgilanadi.

Xalq eposi poetik tizimi va unda badiiy so'zning o'rni nihoyatda ulkanligini taniqli rus folklorshunosi V.Y.Propp ham qayd etadi. Uning, ayniqsa, epitet va o'xshatishlarning epik bayondagi o'rni haqidagi qarashlari xalq eposining tili o'ziga xosligini, uni maxsus o'rganish lozimligini anglatib turadi. Eng muhimi shundaki, V.Y.Propp baxshilar epik bayonda voqealarni tugallanmagan zamon fe'llari vositasida yoki hozirgi zamon fe'li shaklida ifodalashlari voqea hodisalarning tinglovchilar ko'zi oldida kechayotgandek taassurot qoldirishi haqidagi fikrlari eposga xos badiiy tilni o'rganishda olg'a bosilgan bir qadam bo'ldi [5: 519-542] Chunki bu narsa epik tasvirda so'z yoki so'z birikmasini tanlash, shu orqali obrazning yorqin siymosini yaratishga intilishdan iborat estetik prinsipning ichki qonuniyatlarini ochishga olib kelar edi. Shunga qaramay Fr.Mikloshich, N.P.Andreev, va V.Y.Propplar epos tiliga xos yetakchi va umumiy xususiyatlar nimadan iboratligini aniq ochib bera olmadilar.

Serb-Xorvat eposining mashhur tadqiqotchisi N.Kravsov yunoq eposi badiiy tilining eng muhim xususiyatlarini aniq misollar tahlili asosida ochib berishga erishadi. Uning ko'rsatishicha, yunoq eposining tili arxaik va barqaror bo'lib, u jonli xalq so'zlashuv tili hamda xalq qo'shiqlari tilidan farqlanadi [4: 155-160]. Bu farq, eng avvalo, eposning obrazlari va ko'pgina so'zlari eskirgan, o'z umrini o'tab bo'lgan narsa hamda tushunchalar bilan bog'langan. Ammo epos tilining arxaikligi ularning ifoda kuchini,

yorqin va ta'sirchanligini inkor etmaydi. Muhimi epos tilidagi so'zlarning arxaikligida emas, balki ularning o'ziga xos ma'no tovlanishlari va ritmik tuzilishidadir. Tantanavorlik, kuchlilik va bosiqlik epos tilini xalq qo'shiqlari tilidan alohida farqlab turadi. Bundan tashqari, N.Kravsov xalq eposi tiliga xos mubolag'aviylik, epitet, o'xshatish va badiiy ko'chimlar hamda barqaror formulaviylik kabi xislatlarni alohida-alohida tahlil qilib ko'rsatadi.

O'zbek eposshunosligida epik uslub va eposning badiiy tili masalalarini o'rganish XX asrning 40-yillarida boshlangan edi. Akademik V.M.Jirmunskiy va professor H.T.Zarifovlarning "O'zbek xalq qahramonlik eposi" nomli monografiyasi buning yorqin dalili bo'la oladi [2: 45]. Mualliflar o'zbek xalq dostonlaridagi tasvir va bayonda keng qo'llaniladigan tipik o'rinlar, asar zachinlari, she'riy parchalardagi epik formulaviylik, shuningdek, epitet va o'xshatishlarning muayyan vazifalarda istifoda etilishini keng tahlil qiladilar. Ular xalq eposining tili va uslubi keyingi davrlarda badiiy ijod amaliyotida, xususan, zamonaviy voqealarni aks ettirishga bag'ishlangan dostonlarda qay darajada istifoda etilishi, aniqrog'i, xalq eposining yaratilish jarayonini davom ettirishda ularning roli kabi masalalar haqida hech narsa demaydilar. Holbuki, xalq eposining jonli an'analari davom ettirishda badiiy til va uslub masalalari belgilovchi ahamiyatga ega.

O'zbek xalq dostonlarining tili masalasi maxsus ilmiy tadqiqotlarga ham ob'ekt bo'ldi. Jumladan, 1949-yilda Sh.Shoabdurahmonov "“Ravshan” dostonining badiiy tili haqida” mavzuida nomzodlik dissertatsiyasini yoqladi. Shundan keyin u ayni shu dostonning til xususiyatlari haqida qator maqolalar e'lon qildi [6]. Olim ularning barchasida doston tilidagi arxaik, tarixiy leksika, dialektizmlar, so'zning ma'no xususiyatlari va poetik fonetika masalalarini o'rgandi.

Xalq dostonlari tili masalalarini o'rganishda marhum tilshunos A.Ishayevning xizmatlari beqiyosdir. Uning maqolalarida arxaik va tarixiy, shuningdek, o'zbek shevalariga mansub ko'pgina so'zlarning etimologiyasini aniqlash, bunda qardosh turkiy tillarga qiyosiy o'rganishning ahamiyati, so'z shakllarining qisqarishi, dostonlardagi ayrim so'zlarning morfologik tabiati, boshqa tillardan o'tib o'zlashgan so'zlarning tutgan o'rni, ularning g'oyaviy-badiiy vazifalari atroflicha yoritilgan [3: 173-179].

O'zbek xalq dostonlarining badiiy tiliga oid ilmiy ishlar bilan tanishish shuni ko'rsatadiki, ushbu masalaga qo'l urgan olimlarning barchasi epos tilining sof lingvistik masalalari bilan shug'ullanganlar. Ular dostonlar leksikasi, morfologiyasi, fonetikasi va sintaksisi, shuningdek, ayrim so'zlarning etimologik tahlili doirasida mulohaza yuritganlar. O'z-o'zidan ma'lum bo'ladiki, xalq eposining tili va uning o'ziga xosligi nimalarda ko'zga tashlanadi, uning hozirgi o'zbek badiiy tili uchun foydali jihatlari bormi, ayniqsa, zamonaviy xalq dostonchiligidan davomiyligini ta'minlashda qay darajada ahamiyatga ega kabi muhim konseptual muammolar lingvistlar diqqat-e'tiboridan chetda qolgan. Zotan, bunday masalalar tilshunoslarning emas, balki birinchi navbatda eposshunoslarning vazifasi hisoblanadi. Chunki eposning tarixiy taraqqiyot

masalalari, ana shu jarayonda an'anaviy eposning til boyligi va badiiy tasvir uslubining tutgan o'rni masalalari folklorshunoslikning zimmasida turadi.

An'anaviy eposning badiiy tilini umumiy tavsif etishda real voqelikni epik ideallashtirish, mubolag'aviylik, shartlilik, situativlik asosida qayta yaratishdan iborat epik ong faoliyati sifatida olib qarashga [1: 30-31], shu asosda qayta baholashga harakat qilamiz.

O'zbek xalq an'anaviy eposining badiiy tiliga xos yetakchi xususiyatlardan biri arxaik mifologik tasavvurlar hamda feodal ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy tartibotlari bilan shartlanganligida ko'zga tashlanadi. Shu bois dev, balo, ajdar kabi mifologik kuchlarga qarshi turuvchi epik bahodirlar tasvirida mubolag'aviylikni, ideallikni ta'minlovchi leksik qatlam vujudga kelgan. Alp, g'uchchoq (jasur), parizot, pari, arslon kabi so'zlar epos qahramonlariga nisbatan qo'llanilgan epiteta va metaforalardir. Bundan tashqari, epos tilida "qoyim" (o'ng'ay), "qalloch" (kambag'al), "lalovlash" (qichqirish), "jonsiz" (josus), "darimoq" (hujum qilmoq), "kundal" (zarboft mato), "qabla" (karvon), "lipopa" (xatdon), "ko'lbar" (xalta) kabi so'zlar ko'p uchraydiki, ular hozirgi adabiy va badiiy tilda ishlatilmaydi. Ular faqat an'anaviy epos leksikasiga xos.

An'anaviy xalq dostonlari tilining muayyan tarixiy muhit, shart-sharoit bilan bog'liqligi ularda tasvirlangan voqealar, turli ijtimoiy tabaqalarga oid shaxslarning mansabi, unvoni hamda har xil narsalarning nomlanishida ham namoyon bo'ladi. Bunday tarixiy leksik qatlam faqat an'anaviy xalq eposidagina saqlanib qolgan. Masalan: bek, sulton, sipoh, lashkar, baydoq, bakovul, yasovul, xirovul, qalqon, yoy, nayza, qalandar, darvesh kabi tarixiy so'zlar o'zlari ifodalagan narsa va tushunchalar bilan birgalikda unutildi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, xalq eposining tasvir ob'ekti bugungi real voqelikka mutlaqo mos kelmay qoldi. Davr bilan birga odamlarning dunyoqarashi va badiiy tafakkur tarzi o'zgardi. Endilikda an'anaviy epos leksikasidagi arxaik va tarixiy qatlam kundalik hayotimizda iste'moldan tushib qoldi. Demak, xalq eposi bugungi real voqelikni aks ettirishi uchun arxaik va tarixiy mifologik va etnografik leksikadan kechishi lozim. Bu mumkin emas, chunki an'anaviy leksikasiz an'anaviy eposning o'zi ham bo'lmaydi. Arxaik, tarixiy va mifologik leksik qatlam turgan gapki, zamondoshlarimiz ma'naviy-estetik ehtiyojini qondira olmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Азбелев С.Н. Историзм былины и специфика фольклора. -Л.: Наука. 1982.
2. Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т. Узбекский героический эпос. – М., 1959.
3. Ишаев А. Достонлар тилининг баъзи бир хусусиятлари. // Эргаш шоир ва унинг достончиликдаги ўрни. – Тошкент: "Фан", 1971.
4. Кравцов Н. Сербские юкацкие песни. – Л.: АCADEMIA, 1933.

5. Пропп В.Я. Русский героический эпос. – М.: ГХИЛ, 1958.

6. Шоабдурахмонов Ш. “Равшан” достонининг бадий тили хақида. Номзодлик диссертацияси. – Тошкент, 1949.

Kompetentlik va pragmatika

Rahimov Usmonjon,

filologiya fanlari nomzodi, dotsent,
Davlat tilida ish yurtish asoslarini oqitish
va malakasini oshirish markazi
Andijon viloyati hududiy bo‘linmasi rahbari
usmon-rahim@mail.ru

Annotatsiya. Maqolada shaxsning lingvistik kompetentsiyasi shakllanishi tahlil qilingan. Insonning umumiy bilish xazinasini bo‘yib borishida lingvistik kompetentsiyalarning o‘rni bosqichma-bosqich yoritilgan. Insonlarda kreativ faoliyatni shakllantirish bo‘yicha tavsiyalar berilgan.

Kalit so‘zlar: lingvistik kompetentsiya, sotsial kompetentsiya, pragmatik kompetentsiya, umumiy bilish xazinasini, kreativ tafakkur.

Hozirgi kunda kommunikativ muloqot madaniyati, kommunikativ muloqot odobi, kommunikativ muloqot shakli kabi atamalar tez-tez qo‘llanilmoqda. Kommunikativ muloqot bu so‘zlovchi va tinglovchi o‘rtasidagi munosabatlar majmuyi bo‘lib, turli xil omillarga bog‘liq holda yuzaga chiqadi. Dastlabki omil sifatida kompetensiyani tushunish shart. Chunki, muloqotga loyiq bilim va ko‘nikmaga ega bo‘lish bosh talab hisoblanadi.

Kompetentlik tushunchasi hozirgacha ilmiy manbalarda turlicha talqin qilinmoqda. Kompetentlik kompetensiya so‘zidan olingan. Kompetensiya lotincha compete – so‘zidan olingan bolib, musobaqalashmoq, raqobatlashmoq, bellashmoq degan ma’noni anglatadi. Umumiy ma’noda musobaqalashishga layoqatlilik tushunchasini ifodalaydi. Layoqat tushunchasi juda keng qamrovli bolib, ko‘plab layoqatlarni tushunish mumkin. hozirgi kunda samaradorlik, moslashuvchanlik, uquvlilik, muvaffaqiyatlilik, tushunuvchanlik, sifatlilik, miqdor kabi ma’nolarda qo‘llanilmoqda [1.243]

Kompetensiya	Bilimlar majmuyining amalda qo‘llanilishi
	Shaxsning uquvi, hislatlari, fazilatlarini
	Amaliy faoliyatga tayyorgarlik o‘lchovi
	Muammolarni hal qilish, natijalarni qolga kiritish
	Professional faoliyatni ta’minlovchi bilim
	Konikma, malakalar yaxlitligi
	Amaliyotga tatbiq etilgan bilim, o‘quv, tajriba
	Maqsadli yo‘naltirilgan emotsional iroda kuchi

Kompetensiyani dastlab quyidagi turlarga ajratish mumkin:

1. Standart kompetensiya – doimiy va odatiy vaziyatlarni bajarish qobiliyati (Ertalab internet, OAV, dunyodagi bo‘layotgan yangiliklardan, kasbiga oid yangiliklar bilan tanishib borish, qurollanish – g‘oyaviy-siyosiy kompetentlik).

2. Asosiy kompetensiya – egallab turgan lavozimiga oid innovatsion vazifalarni bajarish qobiliyati. (Muayyan lavozim doirasida muammolarni individual yondashgan holda hal qilish).

3. Yetakchi kompetensiya – kasb faoliyatining yangi turlarini yarata olish qobiliyati (Kasbi nuqtayi nazaridan yetuk bilimga ega bolish, muammolarini ko‘ra olish, yangi turlarini yaratishga faollik ko‘rsatish hamda bosh bo‘lish qobiliyati).

Demak, dastlabki kompetentsiyalarni egallash uchun quyidagi kompetentsiyalarni bilish shart. Ular quyidagilar:

1. Lingvistik kompetensiya (kommunikativ muloqot layoqatiga ega bolish).

2. Sotsial kompetensiya (muayyan sotsial qatlamlar, madaniyatlarni tushunish layoqati).

3. Pragmatik kompetensiya (muayyan vaziyatlardan ustalik bilan chiqib keta olish qobiliyatiga ega bolish) [3: 112].

Ko‘rinadiki, har qanday kompetensiyaning bosh omili til kompetentligi yoki kommunikativ muloqot kompetentligidir. Shuning uchun til kompetentligiga erishish tamoyillariga e‘tibor qaratish lozim. Bu jarayon insonning atrof-muhitni tushuna oladigan, “tili chiqayotgan” paytdan boshlanadi. Turli xil omillar tasirida lingvistik qobiliyati shakllanib boradi. Lingvistik kompetentlikka ega bo‘lish asnosida ozining “umumiy bilish xazinasini”dagi tushunchalar asosida kommunikativ muloqotga kirishadi. Muloqot turli xil omillarga bog‘liq holda “oson” va “qiyin” bo‘lishi mumkin. “Oson” bo‘lganda, bolaning umumiy bilish xazinasidagi (UBX) mavjud tushuncha va kompetentlik qobiliyatiga mos vaziyat bo‘ladi. “Qiyin” bo‘lganda, bolaning UBXdagi tushuncha va kompetentlik qobiliyatiga mos kelmagan vaziyat yuzaga kelgan bo‘ladi. Yosh bolaning UBX ning rivojlanishiga ta’sir etuvchi vaziyat bu “qiyin” vaziyatdir. Chunki bolaning UBXda yangi tushunchalar, yangi so‘zlar paydo bo‘ladi va kommunikativ muloqot kompetentlik qobiliyatini rivojlantiradi. Shu tarzda bolaning UBXsi boyib borib, kompetentligi yangi darajaga ko‘tariladi. Bu kompetentlik ijtimoiy munosabatlarda shakllanadi. Shuning uchun kommunikativ muloqot va lingvistik kompetensiya ijtimoiy munosabat omili ta’sirida ham boyib boradi. Natijada inson “tili chiqqani”dan boshlab to umrining oxirigacha kompetentlikni rivojlantirib boradi. Unga dastlab quyidagi omillar ta’sir qiladi:

1. Ijtimoiy munosabat (oilasi, mahalla, maktab, Oliy tahlim, kasbdoshlar, OAV, ...).

2. Ijtimoiy muhit (ichki va tashqi muhit).

3. Ta’lim (maktab, AL va KHK, Oliy ta’lim, Oliy ta’limdan k.t.).

4. Tarbiya (oilasi, maktab, mahalla, jamiyat);

5. Kasb-kor (kasbiy muloqotdan olingan kompetentsiya).

6. Fan va ilm (MD, PgD, DDLarning ta'siri).

Yuqoridagi omillar ta'sirida UBX boyib, lingvistik kompetensiya bosqichma-bosqich shakllanadi va rivojlanadi. Bizningcha, bu bosqichlarni quyidagicha ajratish mumkin:

1. Empirik bosqich ("tili chiqqani"dan boshlab umumiy o'rta ta'lim, tizimini tamomlashgacha bolgan davr). Bu davr inson munosabatlar ta'sirida UBXni boyitib boorish, materiallar toplash bosqichi deb atash mumkin.

2. Nazariy bilish bosqichi. (toplangan materiallar asosida sistemaviy munosabatni yuzaga chiqarish va nazariy xulosalar chiqarish davri) Bu davrni umumta'lim, maktabni bitirgandan keyingi davr – biror bir kasb-korga ega bolish, (AL, KHK, OTM, Oliy ta'limdan keyingi ta'lim) davri deb atash mumkin.

3. Mental bilish bosqichi [4: 94].

Ko'rinadiki, muayyan bosqichlar inson tili chiqqanidan boshlab to umrining oxirigacha bo'lgan davrlarni o'z ichiga oladi. Bu bosqichlar har qanday inson ongidan kechadigan bosqichdir. Bu jihatdan muayyan fanning rivojlanish bosqichlari bilan o'xshash. Chunki, har qanday fan 3 bosqichni o'z boshidan kechiradi.

Inson ham hayoti davomida shu bosqichlardan o'tadi. Ba'lzi bir insonlar hamma bosqichni o'z boshidan kechirmasligi mumkin. Chunki inson tafakkuri bir xil emas.

Ba'lzi bir insonlar yashash tarzi, turmush sharoiti, ijtimoiy muhiti, sotsial aloqalariga bog'liq holda UBX material to'lash bosqichida to'xtab qolishi mumkin. Oliy ta'limda tahsil olib, biror bir sohada ishlaydigan insonlar nazariy bilish bosqichiga o'tadi. Voqea-hodisalarni tahlil etishda analiz kuchayadi, voqea-hodisalarni o'zaro o'xshash va noo'xshash tomonlari jihatidan ajratadi va faoliyati davomida qollaydi. Bu kompetentlikning nazariy bilish bosqichi hisobladi. Lekin, shuni unutmaslik kerakki, yuqorida ko'rsatilgan bosqichlarda bitta kompetentlik rivojlanadi deb o'ylash to'g'ri emas. Chunki, bu davrda insonda turli xil kompetentsiyalar rivojlanib boradi. Masalan, lingvistik yoki kommunikativ kompetentsiya, sotsial kompetentsiya, kasbiy kompetentsiya, pragmatik kompetensiya va h.k.. Demak, bu bosqichda insonning barcha kompetentsiyalari rivojlanadi va analiz qilish tizimiga o'tadi.

Kompetentlikning mental bosqichi ilmiy tadqiqot ishlari bilan shugullanuvchilar, ixtirochilar, o'z kasbini yuqori darajada egallagan, ustoz darajasiga yetgan insonlardagina bo'ladi. Chunki, bu davrda inson ongida sintez va baholash kuchayadi. Natijalar sintez orqali umumlashtiriladi, xulosa qilinadi va baholanadi. Bu bosqich inson kompetentsiyalarining eng yuqori bosqichi hisoblanadi. Bu davrda barcha kompetentsiyalar bir-birini toldiradi, rivojlantiradi, bir umumiylikni tashkil etadi, yahni bir makrosistemaga birlashadi. Bu bosqichda kreativ tafakkur shakllanadi. Bizningcha, barcha kompetentsiyalarning shakllanishiga va umumlashishiga, yahni bir makrosistemaga birlashishiga lingvistik kompetensiya eng asosiy hisoblanadi. Chunki,

inson UBX sining boyib borishi til bilan bog'liq. Shuning uchun lingvistik kompetensiyaning rivojlanishiga alohida e'tibor qaratish lozimligi yuzaga kelmoqda.

Hozirgi kunda lingvistik kompetensiyani rivojlantirishning qanday omillari bor? Dastlab, maktabga kirgunga qadar ijtimoiy va sotsial omil ta'sir qiladi. Chunki, bu davrda bola muayyan qonun-qoidalar asosida emas, o'zaro ijtimoiy muhit ta'sirida o'rganadi va rivojlantiradi. Maktabga kirgandan keyin muayyan lingvistik qoidlarni organadi va til kompetentligi yangi bosqichda rivojlanadi. Muayyan qonun qoidalarga amal qiladi, nutqiy barkamollik yuzaga keladi. Demak, maktabga kirgunga qadar ijtimoiy-sotsial omil ta'sirida bo'lsa, maktabda esa ijtimoiy-ilmiy omil ta'sirida bo'ladi. Maktab davrida lingvistik kompetensiyani rivojlantirish uchun “nimani o'qitamiz?”, “qanday o'qitamiz?”, “qachon o'qitamiz?” degan savollarga javob izlashimiz kerak bo'ladi. Bu esa o'ta murakkab va serqirra jarayon. Bunda quyidagi holatlarni hisobga olish kerak:

1. Insonni muayyan bilimlarni qabul qila olish imkoniyati.
2. Insonning yoshini hisobga olgan holda muayyan davrlarda lingvistik qoidalarning qaysi jihatlarini o'rgatish dasturining optimal shakli.
3. Insonning umumiy UBXsidagi leksik minimum – lug'at boyligini oshirishga qaratilgan dastur.
4. Bilish, tushunish, qo'llash, tahlil qilish, sintez va baholash texnologiyasi asosida ish yuritishga o'rgatish dasturi.
5. Innovatsion tafakkurni shakllantirishga olib boruvchi dasturlar.
6. Muayyan kasbiy kompetentlik va kreativ mahsulot yaratishga psixologik imkoniyatni shakllantiruvchi dasturlar.
7. Har qanday sohada menejment va menejerlik psixologiyasini shakllantirish dasturlari;
8. Kreativ tafakkurni shakllantirish dasturi.
9. Tafakkurni integratsiyalash.
10. Irsiyat, tarbiya, muhit ta'sirida fikrlay olish qobiliyatini shakllantirish dasturi.

Ko'rinadiki, kompetentsiyalar “til-olam-inson” modeli asosida shakllanuvchi murakkab sistema-makrosistema. Bu makrosistemaning muayyan mikrosistemalari borki, ushbu elementlar shakllanmasa, makrosistema butunligi ta'minlanmaydi. Shuning uchun barcha mikrosistemalar rivojlansa, makrosistemaning butunligi ta'hminlanadi. Bunday butunlikni qanday? qachon? nima bilan? tahminlash kerak. Biz ularni quyidagi bosqichlarga bolishni tavsiya qilamiz:

1. Maktabgacha ta'lim,— oddiy muloqotga organish va eslash qobiliyatini rivojlantirish bosqichi.
2. Boshlangich ta'lim,— o'qish, yozish, hisoblashni o'rganish, lug'at boyligini oshirish bosqichi.
3. Umumiy o'rta ta'lim – ijtimoiy, sotsial, kommunikativ kompetentlikni rivojlantirish bosqichi.

4. O'rta maxsus, kasb-hunar ta'lim – kasbiy kompetentlik kreativ mahsulot (moddiy va mahnaviy)lar yaratish psixologiyasini shakllantirish bosqichi.

5. Oliy ta'lim,— bilish, tushunish, qo'llash, tahlil qilish, sintez, baholash texnologiyasi asosida ish yuritish va innovatsion tafakkur hamda kreativ qobiliyatini shakllantirish bosqichi.

6. Oliy ta'limdan keyingi ta'lim,— muayyan sohalar bo'yicha tafakkur integratsiyasini shakllantirish bosqichi.

Bu bosqichlarni turli xil davlatlarda xilma-xil tarzda ataydilar. Bu tasniflarning umumiy printsipli bor. U ham bo'lsa, inson ongining rivojlanish bosqichlaridir. Ular turlicha nomlansa ham, pirovard natijada ong rivojlanish bosqichi aks etadi.

Kompetentlikni rivojlanish bosqichlariga ta'sir etuvchi omillar, rivojlanish bosqichlari insonning ongi bilan bog'liq holdagi shakllarining davrlari alohida-alohida tadqiqot obyektlari hisoblanadi va monografik asosda organishni talab etadi.

Biz lingvistik kompetensiyaning darajalanishiga e'tiborni qaratishimiz kerak. Chunki, hayotning barcha jabhalarida lingvistik kompetensiyaga talab bir xil emas. Masalan, o'qituvchilar va vrachlar (sohasidan qat'i nazar) bilan injener-texnologlar uchun lingvistik kompetentlik bo'yicha talab har xil. O'qituvchi va vrachlar uchun lingvistik kompetensiya kasb nuqtayi nazaridan eng asosiysidir. Injener-texnologlar uchun esa asosiy emas. Ko'rinadiki, umumiy o'rta ta'lim va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limida optimal grammatika orgatilishi kerak. Optimal grammatika bilan inson o'z fikrini bayon qila oladi, izchil tushuntira oladi, mustaqil holda yozma va og'zaki muloqot qilish imkoniyatiga ega bo'ladi. Hozirgi kunda esa boshqacharoq holat ko'zga tashlanadi. Yani, yuqoridagi o'quv muassasalarida ilmiy grammatika elementlari o'qitiladi. Vaholanki, sinfdagi 25 ta oquvchidan 1 ta yoki 2 tasi filolog bolishini hisobga olsak, bolalarga ilmiy grammatika o'qitish zaruriyati yo'qligi ko'zga tashlanadi. Demak, OTMning filologiya fakultet (o'zbek, qozoq, qirg'iz, rus, ingliz, nemis, fransuz ...) larida ilmiy grammatika o'qitilishi maqsadga muvofiqdir. Kelajakda ular uchun zarur.

Maktab, AL va KHK ning dasturlarini qayta ko'rib chiqish zarur va zamon talabi hisoblanadi. Masalan, umumiy o'rta ta'lim, maktablarining 1-sinfidan ingliz tili, rus tili fanlari o'qitila boshlandi. Maktabni bitirgunga qadar o'qitiladi. Oliy tahlimda ham o'qitiladi. Bizningcha, Oliy tahlimning nofilologik guruhlarida xorijiy tillar kommunikativ muloqot madaniyati tarzida o'qitilsa, pirovard maqsadga muvofiq bo'ladi. Kasbiy kompetentlikka mos holda muloqot madaniyati shakllanadi. Bu esa davr talabi. Biz uzviylik va uzluksizlikni to'g'ri talqin qilishimizni davr talab etmoqda. Umuman, lingvistikaga oid fanlarning o'qitilishi va dasturlarini qayta ko'rib chiqish kerak. Akreditatsiya va inventarizatsiyadan o'tkazish shart. Nafaqat lingvistikaga oid fanlarni, balki boshqa fanlarning dasturlarini ham ko'rib chiqish kerak.

Har bir sohada optimal mezonni tanlab, interfaol usullarda o'qitish hozirgi davr talabiga mos kompetensiyani shakllantiradi.

Xullas, bizning davr bilan hamnafas yurishimiz uchun to'siq bo'layotgan muammolarni dastlabki ildizlaridan qidirish kerak. Bu esa alohida tadqiqotlarni talab qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Василгевс М.Л. Современная лингвистическая семантика. – М., 1990.
2. Nurmonov A. Tanlangan asarlar, I-II-III jildlar. –T.: Akademnashr, 2013.
3. Розентал Д., Теленкова М. Словарь-справочник лингвистических терминов. – Москва, 1976.
4. Sossyur F.de. Курс общей лингвистике. – Труды языкознанию. – М., 1977.
5. Safarov Sh. Pragmalingvistika. –T.: OzME, 2008.
6. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. – Jizzax: Sangzor, 2006.

Lingvistik ekspertiza obyekti va aspektlari

Bobojonov Farhod,

filologiya fanlari nomzodi, dotsent,
Davlat tilida ish yuritish asoslarini o'qitish va
malaka oshirish markazi Qoraqalpog'iston
Respublikasi hududiy bo'linmasi rahbari,
farxod.7272@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada o'zbek tilshunosligida lingvistik ekspertiza sohasining shakllanishi, sohaga oid huquqiy-meyoriy hujjatlar, ilmiy-amaliy adabiyotlar xususida ma'lumotlar berildi. Shuningdek, lingvistik ekspertizaning ilmiy tadqiqot predmeti sifatida belgilash mezonlari, lingvistik ekspertiza maqsadlari, obyektlari va aspektlari xususida so'z yuritildi.

Kalit so'zlar: lingvistik ekspertiza, normativ-huquqiy hujjatlar lingvistik ekspertizasi, lingvistik ekspertiza obyekti, lingvistik ekspertiza predmeti, lingvistik ekspertiza subektlari, lingvist-ekspert, mutaxassis-ekspert, lingvistik aspekt, yurislingvistika aspekti, psixolingvistik aspekt, lingvostatistik aspekt.

Amaliy tilshunoslikning yangi sohalaridan biri – nutqiy faoliyat mahsulini lingvistik ekspertizadan o'tkazish jarayoni nafaqat tilshunoslik aspektida, balki yuridik sohada ham muhim amaliy tadqiqot hisoblanadi.

Muayyan nutq faoliyati mahsuli bo'lgan og'zaki yoki yozma matnlarni til me'yorlariga muvofiqligini tekshirish, imloviy va uslubiy xatolarni bartaraf qilish bo'yicha tavsiyalar berish, matnda qo'llanilgan lug'aviy birliklarning qanday mazmun ifodalashini, matn talablariga muvofiqligini, qaysi obyektga qaratilganligini aniqlash, matnda yashirilgan tag ma'noni ochib berish, matnda ko'zlangan ma'no to'g'ri aks

etganligini aniqlash, matn tahriri bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqish, nutqiy faoliyat mahsulining huquqiy oqibatlariga doir tahlillar o'tkazish kabi muayyan maqsadlar asosida matnning shakliy va mazmuniy tahlili bo'yicha olib boriladigan tadqiqotlar lingvistik ekspertiza jarayoni hisoblanadi.

Akademik Akmal Saidov ta'kidlaganidek, *lingvistik ekspertiza o'ziga xos bilim va fanlar majmui bo'lib, dunyo ilmiy texnik taraqqiyotida ushbu soha maxsus fan darajasiga ko'tarilgan*. Shu bois dunyoning ilg'or oliy o'quv yurtlarida ayni soha bo'yicha maxsus mutaxassislar tayyorlanmoqda [4]. O'zbekistonda ham lingvistik ekspertiza sohasi bo'yicha mutaxassislar tayyorlash tizimini yo'lga qo'yish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biridir.

O'zbek tilshunosligida mazkur muammoga qaratilgan ayrim normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilingan, biroq ilmiy-nazariy va amaliy tadqiqotlar juda kam. 2022-yilda Adliya vazirligi qoshidagi Yuristlar malakasini oshirish markazi tomonidan nashr etilgan professor Shuhrat Ko'chimovning «*Normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarini lingvistik ekspertizadan o'tkazish*» nomli qo'llanmasi [3] mazkur sohadagi dastlabki amaliy manba hisoblanadi.

A.N.Baranov lingvistik ekspertiza xususida shunday yozadi: "Lingvistik ekspertiza – muhim faktlarni aniqlashga va mutaxassisga qo'yilgan savollarga javob olishga qaratilgan nutq faoliyati mahsullarini o'rganish jarayoni hisoblanadi. Lingvistik ekspertiza obyekt haqida tavsiflovchi bayonotlarning to'g'riligini (noto'g'riligini) yoki mumkinligini (mumkin emasligini) aniqlashga imkon beradi. Lingvistik ekspertiza amaliy tilshunoslikda lingvistik obyektlarni o'rganish uchun ishlab chiqilgan lingvistik nazariyalar va usullarga asoslanadi" [2: 5]. Darhaqiqat, lingvistik ekspertiza natijasida matnning axborot tashishdagi aniqlik va tushunarlilik darajasi ortadi, og'zaki va yozma matnlar bilan bog'liq ko'plab munozarali masalalar yechim topadi.

Muayyan material lingvistik ekspertiza uchun taqdim qilinganda ekspert oldiga aniq maqsad qo'yiladi. Nutqiy faoliyat mahsuliga qo'yilgan maqsaddan kelib chiqqan holda lingvistik yondashuv amalga oshiriladi. Ekspertiza sof lingvistik aspektda yoki huquqiy-lingvistik, sotsiolingvistik, psixolingvistik, pragmalingvistik, etnolingvistik yoki boshqa aspektlarda olib borilishi mumkin. Lingvistik ekspertiza o'tkazishda mutaxassis-ekspertning kvalifikatsiyasi, malaka va tajribasi ekspertizaning xolisligi va haqqoniyligini ta'minlashda muhim o'rin tutadi. Shu bois lingvist-ekspertdan o'z sohasining – amaliy lingvistikaning mutaxassisi bo'lishi bilan birga huquq, psixologiya, pragmatika, jestologiya, mantiq sohalaridan ham xabardor bo'lishi talab qilinadi. Aksariyat hollarda lingvistik ekspertiza xulosasi bo'yicha jarayonga huquqiy baho berilib, matnning mazmuniy talqiniga asoslangan holda nizolarga barham beriladi. Sud jarayonlarida lingvistik ekspertiza orqali gumondorning aybi (yoki aybsizligi) isbotlanishi mumkin. Shu bois lingvistik ekspertiza o'ta mas'uliyatli vazifa bo'lib, kompetentli va xolis yondashuvni talab qiladi.

Lingvistik ekspertiza asosan quyidagi maqsadlarda o'tkaziladi:

- matnning adabiy til me'yorlariga muvofiqligini aniqlash;
- imloviy, ishoraviy (tinish belgilari) yoki uslubiy xatolarni bartaraf qilish;
- muallifning so'z boyligini, til birliklaridan foydalanish mahoratini va o'ziga xos uslubini aniqlash;
- matnning qaysi davrga yoki qaysi muallifga tegishliligini aniqlash;
- og'zaki matn egasining rost yoki yolg'on gapirayotganligini, munosabatning xolis yoki noxolisligini aniqlash;
- matnning qaysi yosh darajasiga muvofiqligini belgilash (darsliklar ekspertizasi);
- matnda ishlatilgan birliklarning mantiqiy yoki huquqiy jihatdan to'g'ri (yoki noto'g'ri) qo'llanilganligini belgilash;
- huquqiy-me'yoriy hujjatlar matnidagi ko'zda tutilgan holatlarni to'g'ri izohlanganligini aniqlash;
- nizoli holatlar keltirib chiqargan hujjat matnlarining mazmun-mohiyatini xolis talqin etish;
- har xil talqin etiladigan matnlarni qayta tahrirlash;
- reklama yozuvlari va savdo belgilarining to'g'ri yozilishini tekshirish;
- matn mazmunida haqorat, tuhmat, qo'rqitish alomatlari yoki inson sha'nini kamsitishga qaratilgan birliklar mavjudligini aniqlash;
- qo'llanilgan so'zlar, jumla qurilishi asosida nutq egasining ruhiy holatini baholash;
- lug'aviy birliklarning qo'llanilish statistikasini aniqlash orqali nutq egasining e'tibor qaratayotgan masalalarini belgilash;
- verbal (nutqiy) va noverbal (mimika, jestlar) vositalarning bir-biriga muvofiqligini solishtirish orqali nutq egasining xolis (yoki noxolis) fikr bildirayotganligiga aniqlik kiritish;
- og'zaki yoki yozma matn vositasida ifodalanayotgan tag ma'noni (yashirin mazmunni) aniqlash kabi maqsadlar lingvist ekspert oldiga vazifa qilib qo'yilishi mumkin.

Sanab o'tilgan holatlardan tashqari zaruratga qarab lingvistik ekspertizadan boshqa maqsadlar ko'zlanishi ham uchraydi.

Lingvistik ekspertizada xolis va aniq xulosa berish uchun nutqiy faoliyat mahsuli (og'zaki yoki yozma matn) bilan ekspert to'liq tanishib chiqishi maqsadga muvofiqdir. Zarur hollarda ekspertga qo'shimcha materiallar ham taqdim etiladi. Matndan yoki og'zaki nutqdan kesib olingan parchalar xolis va aniq xulosa qilish imkonini bermaydi. Qisqa matnlar yoki to'liq matndan yuluq parchalar noto'g'ri talqinga olib kelishi ehtimoli yuqori. Ba'zan istisno tarzida ekspertiza maqsadidan kelib chiqib, buyurtmachi talabi bo'yicha matndagi biror lug'aviy birlik ma'nosini izohlash uchun bir jumla yoki matn parchasiga tayanib ham ish ko'rish mumkin.

Lingvistik ekspertiza obyekti juda keng bo'lib, normativ-huquqiy hujjatlar, me'yoriy hujjatlar, shartnoma matnlari, ish qog'ozlari, turli xil mazmundagi matnlar, nashr qilingan badiiy yoki ilmiy ijod namunalari, ijtimoiy tarmoqlardagi rasmiy ma'lumot va norasmiy muloqotlar, fuqarolar orasidagi ziddiyatli muloqotlar va yozishmalar lingvistik ekspertizadan o'tkazilishi mumkin.

Tilning sofligini saqlash, ommaviy savodsizlikning oldini olish maqsadida, ko'cha va peshlava yozuvlarining, OAV va ijtimoiy tarmoqlardagi rasmiy saytlar hamda kanallardagi e'lon qilinayotgan axborotlar va ma'lumotlarni ham lingvistik ekspertizadan o'tkazish talabini kiritish maqsadga muvofiqdir. Shuningdek, bunday talabni barcha turdagi ta'lim muassasalari darslik va qo'llanmalari uchun ham joriy qilish davr talabi hisoblanadi. Har qanday darslik yoki qo'llanmada qo'llaniladigan so'zlar o'quvchining yosh darajasiga mos bo'lishi mutaxassislar tomonidan o'rganib chiqilsa maqsadga muvofiq bo'lar edi. Bu muammoni lingvistik eksperiza o'tkazish orqali hal qilish mumkin.

Umuman olganda, lingvistik ekspertiza oldiga qo'ygan maqsadiga qarab turli aspektda olib boriladi:

1) sof lingvistik aspektida – nutqiy faoliyat mahsulining (og'zaki va yozma matnlar) adabiy til normalariga muvofiqligini aniqlash, davr va shaxs uslubini belgilash, til birliklarining qo'llanilishi statistikasini hisoblash, so'z ma'nosi, jumla ma'nosi va tag ma'noni ochib berish kabi maqsadlarda – *adabiy-badiiy nutq mahsuli bo'lgan og'zaki va yozma matnlar*;

2) yurislingvistika aspektida - hujjatlar matnida orfografiya, punktuatsiya, til uslubi (rasmiy-qonunchilik uslubi) me'yorlariga amal qilinishini, yuridik atamalarning to'g'ri qo'llanilganligini aniqlash, voqea, hodisa, holat va jarayonni aniq, xolis yoritish, baholash hamda matnda shu ma'noni to'g'ri aks ettirish maqsadida – *normativ-huquqiy hujjatlar matnlari*;

3) sud lingvistikasi aspektida - nutqiy faoliyat mahsuli bo'lgan og'zaki va yozma matnlar mazmunida nutq egasining davlat va davlat tuzilmalariga nisbatan jamoatchilik orasida salbiy munosabat shakllantirishga xizmat qiluvchi buzg'unchilik g'oyalarning mavjudligi, ekstremistik g'oyalarning targ'ib qilinishi, davlat tuzumiga qarshi g'oyalarning ilgari surilganligini yoki bunday holatlar mavjud emasligini aniqlash, shuningdek, o'zga shaxslarga nisbatan tuhmat, haqorat, shaxsni kamsitish, uning sha'nini yerga urish kabi alomatlar mavjudligini (yoki mavjud emasligini) aniqlash maqsadida – *ijtimoiy chiqishlar, shaxsiy yozishmalar, audio va videoyozuvlardagi muloqotlar*;

4) psixolingvistik aspektida - nutqiy faoliyat mahsuli bo'lgan og'zaki va yozma matnlarni nutq egasining to'g'ri (yoki noto'g'ri) gapirayotganligini aniqlash, qo'llanilgan so'zlar, jumla qurilishi asosida nutq egasining ruhiy holatini baholash, nutq va qarashlar (nigoh)ni, nutq va mimikani, nutq va jestlar (qo'l harakatlari)ni qiyoslab nutq egasining

xolisligini (yoki noxolisligini) baholash maqsadida – *audioyozuvlar, videoyozuvlar va asosan og‘zaki ko‘rsatmalar*;

5) lingvostatistik aspektida – og‘zaki va yozma matnlarda so‘zlarning qo‘llanilish statistikasini aniqlash orqali nutq egasining so‘z qo‘llash uslubini, notiqning asosiy e‘tibor qaratayotgan masalasini belgilash maqsadida – *badiiy matnlar, siyosiy nutqlar*.

Amaliyotdagi ehtiyoj va zaruratga qarab lingvistik ekspertiza boshqa aspektlarda va maqsadlarda ham amalga oshirilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 28-oktabrdagi “Normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarini lingvistik ekspertizadan o‘tkazish tartibi to‘g‘risidagi Nizomni tasdiqlash haqida”gi 662-sonli qarori.

2. Баранов А.Н. Лингвистическая экспертиза текста: теория и практика: Учебное пособие. – М.: Флинта: Наука, 2007. Стр. 5.

3. Кўчимов Ш. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар лойиҳаларини лингвистик экспертизадан ўтказиш. Методик қўлланма. – Т.: Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги Юристлар малакасини ошириш маркази. 2022. - 26 б.

4. Саидов А. Куч – адолатда. 2022 йил 9 сентябрь, 36(914)-сон: <http://insonhuquqlari.uz/uz/news/m8701>.

Davlat tiliga amal qilish: mulohaza va takliflar

Muzaffar Mamatqulov,

filologiya fanlari doktori, professor,
Guliston davlat universiteti

Obidaxon Fayzullayeva,

filologiya fanlari nomzodi, dotsent,
Guliston davlat universiteti

Annotatsiya. Mazkur maqolada o‘zbek tilining xalqaro miqyosdagi nufuzini oshirish chora-tadbirlari va shu vazifa yuzasidan takliflar, rasmiy til, Davlat tilida ish yuritish bo‘yicha qilinadigan ishlar, “2020-2030-yillarda o‘zbek tilini rivojlantirish hamda til siyosatini takomillashtirish konsepsiyasi” haqidagi mulohazalar o‘rin olgan.

Kalit so‘zlar: Davlat tili, milliy til, konsepsiya, davlat tilini rivojlantirish, til siyosatini takomillashtirish, kommunikatsiyalar, faol integratsiya, Davlat tilining xalqaro miqyosdagi o‘rni, Davlat tili nufuzi.

***“Dunyoda millatning borligini bildiradigan oynai
hayoti – bu uning tili va adabiyotidadir”.***

(A.Avloniy)

Har bir millatning o‘z ona tili – o‘sha millatning ruhi, uning or-nomusi, ma’naviy qiyofasi, orzu-umidlarining ifodasidir. Ona tili millatning birligi va birdamligining timsolidir. Men tilni millatimiz poydorligining bosh asosi deb bilaman. U millatni yagona xalq sifatida o‘z atrofida birlashtiradi va dunyoda borliqni ta’min etadi. Har bir millatning o‘z Vatani, oilasi bo‘lgani kabi uning jonajon va betakror ona tili ham bo‘ladi. Inson uchun uning vatani, ota-onasi, oilasi qanchalik qadrlil bo‘lsa, uning ona tili ham shu qadar aziz va muqaddas, ulug‘ va mo‘tabar bo‘ladi. Hattoki, go‘dak ham o‘z vatanini, ota-onasini, dunyoni o‘z ona tili orqali anglaydi va atay boshlaydi. Farzand tarbiyasida onaning o‘rni beqiyos bo‘lganidek, insonning hayotda o‘z o‘rnini topishida, kamolotga erishuvida tilning o‘rni ulkan ahamiyatga ega. Til farzandga ona vositasida uqtiriladi. Shu bois tilni, onaga qiyoslab, ona tili deb ataydilar. Til inson vujudida qon-qoniga singib oqadi. Jamiki, ezgu fazilatlar, avvalo, ona allasi va ona tilining bebaho jozibasi orqali singadi. Inson qalbida ona tiliga nisbatan sof tuyg‘u, mehr-muhabbat alanga oladi. Turk dunyosining buyuk ma’rifatparvar ijodkori Ismoilbek Gaspirali aytganidek, “Millatning ikki asosi bordur. Bu – ularning tili va dinidir. Agar millat hayotidan shu ikkisidan biri sug‘urib olinsa, bu millat tanazzulga yuz tutur”. Ne’matning qadri undan ayrilgach ayon bo‘ladi. Dunyoni kuzatar ekanmiz, chet ellik o‘zbeklarning ona tillari, madaniyatlarini asrab qolish uchun qilayotgan jonkuyarliklariga tasannolar aytamiz. Amerika, Arabiston, Eron, Turkiya va Afg‘onistondagi millatdoshlarimiz milliy tilini saqlab qolish, avlodlarga bu buyuk merosni yetkazish borasida harakat qilmoqdalar. Ajab saodatki, biz bunday ne’matdan, ya’ni ona tilida so‘zlashish baxtidan mustaqil Vatanimizda bahramandmiz.

1989-yil 21-oktabrda o‘zbek tiliga davlat tili maqomi berildi. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida o‘zbek tili maqomi huquqiy jihatdan mustahkamlab qo‘yildi. O‘zbek tili haqidagi qonun qabul qilinganidan so‘ng barcha davlat hujjatlari o‘zbek tilida yuritiladi, gazeta va jurnallar o‘zbek tilida chop etila boshlandi. 1993-yil 2-sentabrda “Lotin tiliga asoslangan o‘zbek alifbosini tuzish tog‘risida”gi qonun qabul qilingandan so‘ng, mamlakatimizning boshqa shu yozuvdan foydalanuvchi mamlakatlar bilan tillashishiga keng imkon tug‘ildi. Ushbu yozuvdagi manbalarni keng targ‘ib qilish imkoniyati kengaydi.

Dunyoda 5600 dan ortiq tillar mavjud bo‘lib, bundan 200 tasigina davlat tili sifatida qabul qilingan. Ularning orasida o‘zbek tilining borligi ulkan sharaf. Bu holat ona tilimizning naqadar sof, mukammal, purma’no va jozibadorligidan darak beradi. Rossiyalik tilshunos olim, professor A.Kozlyanina “O‘zbek tili nafis va musiqa ohangidek jozibador” deb bejiz ta’kidlamagan. Ona tilimizning sofligini saqlab, keyingi avlodlarga yetkazish bizning vazifamizdir. Negaki, Ona tilini ulug‘lash, asrab-avaylash o‘sha tilda so‘zlashadigan har bir insonning burchidir.

Respublikamiz Konstitutsiyasida davlat tilining maqomi huquqiy jihatdan belgilab qo‘yilgan. Ona tilimizga 1989-yil 21-oktabrda davlat tili maqomi berildi. Bu yurtimiz hayotidagi tarixiy voqea bo‘ldi. O‘zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi

xalqimizning milliy mustaqillikka erishish yo‘lidagi muhim qadamlaridan edi. O‘zbek tilining xalqaro miqyosda obro‘-e‘tibori oshdi. “Davlat tili haqida”gi qonun ona tilimizning go‘zalligi va jozibasini namoyon etdi.

Dunyodagi barcha xalqlar o‘zlarining milliy rasmiy tiliga ega deb aytolmaymiz. Chunki bu xalqning milliy mustaqilligi bilan bog‘liq. Ma’lumotlarga ko‘ra, hozirgi kunda har ikki haftada bitta til yo‘qolib bormoqda. Bu o‘z navbatida o‘sha tilda so‘zlashuvchi xalqlarning yo‘qolishini anglatadi. YUNESKO vakillarining so‘zlariga qaraganda, qachonlardir odamlar so‘zlashadigan tillarning soni 7 mingdan 8 mingtagacha yetgan bo‘lsa, bugungi kunda sayyoramizda 6 mingta til mavjud bo‘lib, ularning 90 foizi yo‘qolib ketish arafasida. Mazkur raqamlardan ko‘rinadiki, har bir millat, yoki xalq o‘z ona tilining rivoji uchun amaliy harakat qilmasa, vaqt o‘tib o‘sha millat o‘z ona tilini yo‘qotishi mumkin. Mamlakatimizda ona tilimizni boyitish, uning nufuzini oshirish yo‘lida salmoqli ishlar olib borilmoqda.

Ma’lumki, “2020-2030-yillarda o‘zbek tilini rivojlantirish hamda til siyosatini takomillashtirish konsepsiyasi” ishlab chiqildi. Undagi har bir bob va har bir bo‘limlar “Davlat tili” bo‘lgan o‘zbek tilini rivojlantirish uning nufuzini balnd etishga qaratilgan.

Konsepsiyaning 1-bobi “Umumiy qoidalar” deb nomlanib, unda 2020-2030-yillarda o‘zbek tilini rivojlantirish hamda til siyosatini takomillashtirish konsepsiyasi o‘zbek tilining xalqimiz ijtimoiy hayoti va xalqaro miqyosdagi obro‘-e‘tiborini tubdan oshirish, yoshlarni ona tiliga mehr-muhabbat, vatanparvarlik, milliy an‘ana va qadriyatlarga sadoqat, ulug‘ ajdodlarimizning boy merosiga vorislik ruhida tarbiyalash, mamlakatimizda davlat tilini to‘laqonli joriy etishni ta’minlash maqsadida, shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 21-oktabrdagi PF-5850-son “O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni ijrosi yuzasidan ishlab chiqilganligi ta’kidlangan. Shuningdek, unda mazkur konsepsiya O‘zbekiston Respublikasida davlat tilini rivojlantirishning strategik maqsadlari, ustuvor yo‘nalishlari, vazifalari, istiqboldagi bosqichlarini belgilashi hamda sohaga oid dasturlar va kompleks chora-tadbirlarni ishlab chiqish uchun asos bo‘lishi ham alohida ta’kidlangan. Konsepsiyaning 2-bobi “Davlat tilini rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlari” nomida bo‘lib, unda “Mamlakatimiz ijtimoiy-siyosiy hayotining barcha sohalarida davlat tili imkoniyatlaridan to‘liq va to‘g‘ri foydalanishga erishish”, “Ta’lim tashkilotlarida davlat tilini o‘qitish tizimini yanada takomillashtirish, uning ilm-fan tili sifatidagi nufuzini oshirish”, “Davlat tilining sofligini saqlash, uni boyitib borish va aholining nutq madaniyatini oshirish”, “Davlat tilining zamonaviy axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalariga faol integratsiyalashuvini ta’minlash”, “Davlat tilining xalqaro miqyosdagi o‘rni va nufuzini oshirish, bu borada xorijiy hamkorlik aloqalarini rivojlantirish”, “Mamlakatimizda istiqomat qiladigan barcha millat va elatlar tillarini rivojlantirish maqsadida keng va teng imkoniyatlar hamda

ularga davlat tilini o'rganish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish" kabi masalalar bo'limlar shaklida o'z ifodasini topgan.

3-bob "Konsepsiyani amalga oshirishdan kutilayotgan natijalar" deb nomlangan va unda o'zbek tilining Davlat tili maqomida tom ma'nodagi buyuk milliy qadriyatga aylanishi yuzasidan fikrlar mufassal bayon etilgan.

Har qanday xalqning tarixi, o'ziga xos tabiati, qadriyatlari, avvalo, o'sha xalqning ona tilida aks etadi. Bejiz tilni millatning ma'naviy immuniteti deb baholamaganlar. Boisi, o'z tilini asrab-avaylagan, uni zamonlar osha rivojlantira olgan millatgina o'zligini, milliy qiyofasini saqlab qoladi. Bu yil "Davlat tili haqida"gi qonunimizning qabul qilinganiga 32 yil to'ladi. Ushbu qonunning mustabid tuzum hukmronligi davrida qabul qilinishi xalqimizning o'ziga xos jasorati timsoliga aylangan edi. Bu qonun o'z vaqtida xalqimizning Istiqloлга bo'lgan umid-ishonchini, milliy g'urur tuyg'usini kuchaytirdi, Mustaqilligimizning o'ziga xos poydevori vazifasini bajardi desak, mubolag'a bo'lmaydi. Shu ma'noda davlat tiliga amal qilish bilan bog'liq bir qator muammolar bor ekanligi hech kimga sir emas.

Xususan, "Davlat tili haqida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonunining ijro etilishini ta'minlash ishlarining amalga oshirilishi bo'yicha quyidagi taklif va mulohazalarni ilgari surish mumkin:

1. Xususiy telekanallarning davlat tiliga rioya qilgan holda ko'rsatuvlar tayyorlashlarini nazorat qilish;

2. Oliy ta'limning nofilologik ta'lim yo'nalishlarida o'zbek tili va adabiyoti fanlarini o'qitish orqali ularning savodlilik darajasi va so'z boyligi oshirilishiga erishish;

3. Mutaxassislik fanlaridan malaka oshirish jarayonida ixtisoslik fanlariga ko'proq soatlar ajratilishiga ahamiyat qaratish. Chiqish testlarida ham ixtisoslik fanlaridan kamida 50% savollar bo'lishiga e'tibor berish;

4. O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzini oshirish maqsadida o'zbek tilining omonimlar, sinonimlar lug'ati kabi bir tilli lug'atlarni qayta nashr etish orqali ushbu tilning so'z boyligini namoyon qilish;

5. Ijtimoiy tarmoqlardagi yoshlarning bilim olishlari uchun foydali bo'lgan saytlarning o'zbek tilidagi variantlarini yaratish;

6. Lotin grafikasidagi bosma "I"- "I" va "l" – "l" harflarining bir-biriga juda o'xshash ekanligi uni o'rganish jarayonida qiyinchilik tug'dirayotganligini hisobga olib, ularni farqlashni osonlashtiruvchi biror belgidan foydalanish;

7. Boshqa millat vakillari o'rganishlari uchun o'zbek tilining ko'p tilli lug'atlarini joriy qilish; mutafakkir ijodkorlar va mumtoz adabiyot namoyondalari ijodini oliy ta'lim yo'nalishlarida maxsus kurslar sifatida o'rgatish.

8. O'zbek tili va adabiyoti nufuzini oshirishga qaratilgan chora-tadbirlar ishlab chiqishda "Savodxonlik musobaqasi" ta'lim yo'nalishlari o'rtasida o'zbek tiliga Davlat tili maqomi berilishi sanasi arafasida o'tkazilishini tavsiya etish.

9. Nofilologik ta'lim yo'nalishlarida badiiy adabiyotga qiziqishni kuchaytirish maqsadida "Badiiy adabiyot" yoki "O'zbek adabiyoti" fanining kiritilishi va "Kitobxonlik musobaqasi"ni tashkil etish.

10. Ta'lim yo'nalishlarida Hozirgi o'zbek adabiy tili va O'zbek adabiyoti tarixi fanlaridan davlat imtihonlari qo'yilishi.

Yana qo'shimcha ravishda quyidagi takliflarni ham aytib o'tish joiz:

Keyingi yillarda ish yuritish hujjatlari bilan ishlash, rasmiy yozishmalarda Davlat tili haqidagi Qonunda belgilangan tartib-intizomga rioya qilmaslik, ayrim hollarda buni, hatto, ochiqdan ochiq mensimaslik hollariga bot-bot duch kelinyapti. Bu masalada Qonun qabul qilingan dastlabki yillarda mamlakatdagi barchamiz bu masalaga tolerantlik bilan munosabatda bo'lingan. Ana shu ruhni mustahkam ushlagan holda bu masalaga munosabatdagi fidoyilik va millatparvarlikni susaytirmasligimiz kerak.

Professor-o'qituvchilar O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 21-oktabrdagi "O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni ijrosini ta'minlash maqsadida barcha oliy ta'lim muassasalarida o'zbek tili va adabiyoti fanlarini, jumladan, nofilologik oliy ta'lim muassasalari o'quv rejalariga "Nutq va mutolaa madaniyati" hamda "Davlat tilida ish yuritish" fanlarini kiritish taklifini ma'qullaydi.

"Davlat tilida ish yuritish" fani Guliston davlat universitetida "Terminologiya va davlat tilida ish yuritish asoslari" nomi bilan universitetdagi barcha ta'lim yo'nalishlarida qo'shimcha fanlar blokida bir necha yildan buyon o'tib kelinmoqda. U faqat 18 soat amaliy soatlardan iborat edi.

Hozirgi loyihada ushbu fanlar 1-blok fanlari qatorida ekanligi, soatlari ham "Davlat tilida ish yuritish" 30 – amaliy, 30 – mustaqil ta'lim, "Nutq va mutolaa madaniyati" 4 – soat ma'ruza va 30 soat – amaliy, 26 soat – mustaqil ta'lim ekanligi ham ma'qul.

O'quv rejalariga mazkur yangi fanlar kiritilganda ular, asosan, nofilologik ta'lim yo'nalishlarida o'tilishini nazarda tutilsa, ular uchun adabiyotlar bilan ta'minlanganlik masalasini ham hisobga olgan holda, fanlarda doir o'quv qo'llanma yoki darsliklar tayorlanishida turdosh OTMlarning yetakchi professor-o'qituvchilari ham jalb qilinsa maqsadga muvofiq bo'lar edi.

Ona tili – millatning ruhidir. Til – davlatning timsoli, mulki. Tilni asrab-avaylash orqali millat yuksaladi. Shunday ekan, har birimiz, o'z Vatani oldida burchli fuqarolar sifatida Ona tilimiz sofliğini saqlashga bo'lgan e'tiborni susaytirmasligimiz, uning dunyo hamjamiyatida o'z nufuziga ega bo'lishida o'z hissamizni qo'shishimiz zarur deb bilamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. "O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni. PF-5850-son. 2019.21.10.

2. “O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 20-oktabrdagi PF-6084-son Farmoniga 1-ilova. 2020-2030-yillarda o‘zbek tilini rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish Konsepsiyasi”. Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi (www.lex.uz) 2020-yil 21-oktabr.

3. “O‘zbekiston Respublikasining 1989-yil 21-oktabrda qabul qilingan “O‘zbekiston Respublikasining davlat tili haqida”gi Qonuniga (O‘zbekiston Respublikasi Oliy Sovetining Vedomostlari, 1989-yil, № 26-28, 453-modda).

4. “O‘zbekiston Respublikasining Davlat tili haqida”gi qonunga o‘zgartishlar va qo‘shimchalar kiritish to‘g‘risida”. 1995-yil 21-dekabr, 167-I-son.

5. Nurmonov A. O‘zbek tilshunosligi tarixi. – T.: O‘zbekiston, 2002. – 229 bet.

Sinonimik paradigmaning pragmatik tadqiqi

Rahimov Usmonjon,

filologiya fanlari nomzodi, dotsent,
Davlat tilida ish yuritish asoslarini o‘qitish
va malaka oshirish markazi
Andijon viloyati hududiy bo‘linmasi rahbari
usmon-rahim@mail.ru

Annotatsiya. Ushbu maqolada sinonimiya hodisasi, sinonimik paradigma leksik-semantik, morfologik-sintaktik, pragmatik tahlil qilingan

Kalit so‘zlar: paradigma, sinonimiya, sinonimik paradigma, pragmatik sinonimiya, semasiologiya, onomosiologiya, pragmatika.

Fanda “paradigma” tushunchasi ilk marta G.Bergman tomonidan metodologiyaning normativligiga nisbatan qo‘llanilgan. Lekin paradigma atamasining keng ishlatilishi amerikalik olim T.Kun nomi bilan bog‘liq. Olim ushbu terminni birinchi marta 1977-yilda o‘zining “Ilmiy inqiloblar strukturasi” nomli asarida qo‘llagan: “Jamiyatda inqiloblar tez-tez yuz beradi. Fandagi inqilob obyektga bo‘lgan yondashuvning o‘zgarishi bilan bog‘liq bo‘ladi. Muayyan fanning taraqqiyot bosqichida ilmiy jamoatchilik tomonidan qabul qilingan, muammoning qo‘yilish va hal etilishi uchun model sifatida xizmat qilgan nazariya, qoidalar, metodlar tizimi, yondashuv va ilmiy qarashlar **paradigma** deb ataladi” [1: 7].

Fan falsafasi tarixida “paradigma” tushunchasiga mos keluvchi bir necha terminlar mavjud bo‘lib, lekin ularning hech biri mazkur tushuncha singari ommalashib ketgan emas. Xususan, “*epistema*” (M. Fuko), “*tafakkur stili*” (M.Born), “*ilmiy tadqiqot dasturi*” (I.Lakatos) kabi tushunchalar “paradigma”ning mohiyatiga yaqin keladi, lekin ular ilmiy jamoatchilik tomonidan keng e’tirof etilmadi.

Y.V.Yakovets paradigma deganda, olamning ilmiy manzarasini tasvirlovchi ustuvor qarashlar va nazariyalar tizimini nazarda tutgan. V.S.Stepinning fikricha, paradigma ratsionallikning bir ko‘rinishi bo‘lib, ideallar, me‘yorlar, olam manzarasi, falsafiy talqinlarni o‘z ichiga oluvchi ilmiy strategiyadir [2: 3]. T.Kiselning fikricha, ilmiy paradigmani keng va tor ma‘noda tushunish mumkin [3: 82]:

- keng ma‘noda paradigmalar – tadqiqot texnikasida qo‘llaniladigan qarashlar, mezon va me‘yorlar majmuyi;

- tor ma‘noda paradigmalar – aniq masalani yechish namunalari bo‘lib, ular keyinchalik boshqa muammolarning talqinida ham ishlatiladigan tadqiqot namunalaridir.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda lingvistik paradigmaga shunday ta‘rif berish mumkin: “**Lingvistik paradigma** tilshunoslik fani amaliyotida hamma tomonidan e‘tirof etilgan qoidalar, qarashlar namunasi bo‘lib, u tadqiqotlar olib borish jarayonida olimlar tayanuvchi modeldir”. V.fon Gumboltning “antinomiyalari” yoki F.de Sossyurning “til va nutq”, “sinxroniya va diaxroniya” haqidagi qarashlari lingvistik paradigmaga misol bo‘la oladi.

Tilshunoslik istoriografiyasida “paradigma” tushunchasining tatbiq etilishi turlicha. Ayrim tilshunoslar eng qadimgi davrlardan to hozirgi kungacha bo‘lgan tilshunoslikdagi qarashlar, g‘oyalarning barchasiga nisbatan “paradigma” tushunchasini qo‘llash mumkin deb hisoblasalar, ba‘zi olimlar bunga qarshi chiqadilar. Ikkinchi guruh olimlarning fikricha, tilshunoslik mustaqil fan sifatida ajralib chiqqan davrdan, ya‘ni XIX asrdan boshlab yuzaga kelgan yondashuvlarga nisbatan “paradigma” terminini qo‘llash maqsadga muvofiq. Tilshunoslik tarixiga chuqur nazar tashlagan holda 3 asosiy ilmiy paradigmani ajratib ko‘rsatish mumkin:

1. Tilshunoslik fani tarixidagi tom ma‘nodagi birinchi paradigma XIX asrda shakllangan qiyoslash va tarixiylikni tadqiqot prinsiplari sifatida belgilovchi **komparativistik paradigmadir**. Bunda tilni tadqiq etishning birinchi metodi tavsiya etilgan bo‘lib, u tillarning qarindoshligi va genetik yaqinligini aniqlashga yo‘naltirilgan. Butun XIX asr tilshunos olimlari mana shu paradigmaga tayangan holda izlanishlar olib bordilar. Mazkur paradigma 2 kichik-paradigmani o‘z ichiga oladi: a) A.Shleyxer nomi bilan bog‘liq bo‘lgan biologik kichik-paradigma (naturalizm); b) G.Shteyntal nomi bilan bog‘liq bo‘lgan psixologik kichik-paradigma (psixologizm).

2. Yaxlitlik va sistemaviylikni tadqiqotning muhim prinsiplari sifatida belgilovchi **sistem-struktur paradigma**. Bunda til sistemachalar – lisoniy sathlar hamda til-nutq birliklari asosida tadqiq etiladi. Ushbu paradigmaning asoschisi F.de Sossyurning fikricha, bunda til “o‘z ichida va o‘zi uchun” o‘rganiladi, ya‘ni til strukturasi va til sistemasi boshqa sistemalardan izolyatsiyalangan holda tadqiq etiladi.

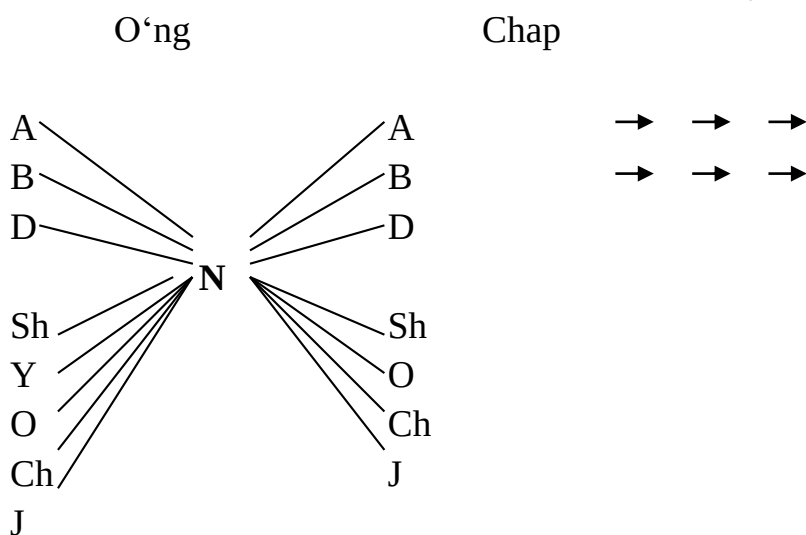
3. **Antropotsentrik paradigma (kommunikativ yoki nominativ-pragmatik paradigma)** – tilni quruq struktura sifatida emas, balki jonli muloqot va kommunikatsiyaga asoslangan ochiq sistema sifatida o‘rganuvchi, boshqa sistemalar –

jamiyat, inson, madaniyat, inson ruhiyati kabilar bilan uzviy aloqadorlikda tahlil etuvchi, insonni til ichida yoki tilni inson ichida tahlil etishga yo'naltirilgan qarashlar, g'oyalar va ta'limotlar majmuyidir. Mazkur paradigma o'z ichida turli kichik-paradigmalariga bo'linib ketadi: a) kognitiv paradigma; b) etnolingvistik paradigma; d) sotsiolingvistik paradigma; e) psixolingvistik paradigma; f) neyrolingvistik paradigma; g) lingvokulturologik paradigma; h) pragmalingvistik paradigma. Yuqoridagilardan xulosa shuki, paradigma makrosistema bo'lib, o'zida turli mikrosistemalarni birlashtiradi.

Biz tahlil qilmoqchi bo'lgan paradigma nominativ-pragmatik paradigmaga kiradi va uni ko'pchilik sinonimik paradigma deb ham atashadi.

Sinonimik paradigma tilshunoslikda atroflicha o'rganilgan masalalaridan biridir [4: 3-6, 151-154, 222-242]. Lekin tilshunosligimizning hozirgi kungi taraqqiyoti sinonimiya hodisasini nafaqat leksik, grammatik sathda, balki pragmatik jihatdan ham tadqiq etishni taqozo etadi. Ayniqsa, bu hodisani til va nutq bosqichida o'zaro aloqadorlikda tadqiq etish uning o'ziga xos yangi-yangi xususiyatlarini ochib beradi. Chunki sistem leksikologiya va hozirgi semasiologiya hamda onomosiologiya tilshunoslikda mufassal tavsiflangan lug'aviy sinonimiya masalasini yangi nuqtayi nazardan tadqiq etish muammosini o'rta qo'yadi [5]. Shuning uchun bu hodisani til va nutq bosqichida o'zaro aloqadorlikda hamda qarama-qarshilikda (oppozitsiyada) tahlil etish zarurati yuzaga keladi [6: 17]. Til bosqichida sinonimiya hodisasi muayyan qolip sifatida mavjud bo'lib, atash va ifoda ma'nosi bilan umumiylikni hosil qiladi. Masalan: Aft, bashara, doxt, shixt, yuz, oraz, chehra, jamol kabi sinonimlar atash ma'nosi bilan bir sinonimlik qatorni tashkil etadi. Agar biz har bir so'zni muayyan belgilar bilan ifodalasak, u holda quyidagicha holat yuzaga keladi:

A-aft. B-bashara, D-dox, Sh-shixt. Y-yuz, O-oraz, Ch-chehra, J-jamol: ularning atash ma'nosi-N. $A+B+D+Sh+Y+O+Ch+J = N$ yoki

o'ng tomondan atash tomon borilsa, semasiologik jihatdan yondashiladi, chap tomondan atash tomon borilsa, onomosiologik jihatdan yondashiladi [7: 79]. Agar sinonimik

qatordagi soʻzlar S bilan, ularning sonini N bilan belgilansa, u holda $S_N qN$. Chunki sinonimiyaning sharti atash maʼnosi bir xil boʻlishligidir. Soʻzlarning soni qancha boʻlishligidan qatʼiy nazar barchasi atash maʼnosi bilan umumlashadi. Ushbu model-qolip til bosqichida leksik sinonimiyaning aks ettiradi. Agar grammatik sathdagi sinonimiyaning aks ettirsa, u holda soʻz-S oʻrnida grammatik shaklni $GrSH_N$ deb belgilasak, grammatik shakl yoki soʻz shaklining sinonimik sharti ifoda maʼnosi – grammatik maʼnosining bir xilligida boʻladi. Bunday grammatik sinonimiyaning til bosqichida $GrSH_N qI_{gr.m.}$ qolip-model orqali ifodalash mumkin. Agar sinonimiya hodisasi sintaktik butunliklar – soʻz birikmasi va gap doirasida boʻlsa ham, yuqoridagicha holat takrorlanadi. Faqat sinonimik qator elementi soʻz birikmasi yoki gap boʻlib qoladi. Agar biz soʻz birikmasini SB_N deb belgilasak, u holda bunday sinonimiyaning til bosqichida qolipi $SB_N qN_{sb}$ tarzida ifodalanadi. Agar sinonimik qator elementi gap boʻlsa, gapni G-deb belgilasak, u holda bunday sinonimiyaning til bosqichidagi modelini $G_N qN$ tarzida ifodalash mumkin. Agar sinonimik qator elementi tekst boʻlsa, $T_N qN$ tarzidagi model bilan ifodalash mumkin boʻladi. Yuqoridagi holatlarni umumlashtiradigan boʻlsak, quyidagicha tarzda koʻrinishga ega boʻladi:

1. $S_N qN$ -leksik sinonimiya
2. $GrSH_N qI$ -morfologik sinonimiya
3. $G_N qN$ -sintaktik sinonimiya
4. $SB_N qN$ -sintaktik sinonimiya
5. $T_N qN$ -matn sinonimiyasi

Biz yuqoridagi soʻzning, grammatik shaklning, soʻz birikmasining, gapning, matnning atash va ifoda maʼnolari oʻzaro teng kelib qolish sharti asosidagi sinonimiya hodisasining til bosqichidagi qoliplarini koʻrib chiqdik.

Koʻrib oʻtilgan qoliplarning nutq bosqichidagi monefestatsiyalarida oʻziga xos murakkablik yuzaga keladi. Bunday murakkablik, hattoki cheksizlikkacha yetib borishi mumkin. Sinonimiya hodisasi nutq bosqichidagi ifoda va atash maʼnosi yoki pragmatik maʼnosining teng kelishi bilan sinonimik qatorni tashkil etadi. Pragmatik maʼno bilan sinonimik qatorni tashkil etgan sinonimlar pragmatik sinonimlar deb ataladi [8: 8-10]. Ularning atash maʼnolari oʻzaro teng kelmasligi nutqiy jarayon bilan bogʻliq.

Masalan: “aft” soʻzi leksik jihatdan “yuz” maʼnosini ifodalaydi. Lekin nutqiy vaziyat, obyektiv holatga bogʻliq holda baʼzan ust-bosh maʼnosini ham ifodalaydi. Chunki nutqiy vaziyatda bir bola-tinglovchi ust-boshlarini kir qilgan boʻlsa, soʻzlovchi unga nisbatan “Aftingni qara!” degan gapni ishlatadi. Obyektiv holatdan kelib chiqib, “aft” soʻzi anglatgan maʼnoni har qanday til egasi ust-bosh-kiyim tarzida tushunadi. Yaʼni, nutqda “aft” soʻzi oʻziga xos maʼno ifodalab, “kiyim-bosh” soʻzi bilan bir uyada birlashadi va sinonimiyaning hosil qiladi.

Baʼzan nutqiy vaziyat va kontekst asosida “aft” soʻzi dunyoqarash, soʻzlangan nutq, bilim, saviyani ham ifodalab keladi. Soʻzlovchi tinglovchilar uchun maʼqul

kelmaydigan fikrlar, soʻzlar aytsa, tinglovchi unga nisbatan “Aftini qarang!” gapini ishlatadi. Nutqiy vaziyat va obyektiv holatdan biz “aft” soʻzi orqali insonning yuzini emas, umumiy dunyoqarashini anglaymiz. Bunday holatning yuzaga kelishi nutqiy vaziyat bilan bogʻliq boʻlganligi uchun koʻplab keltirish mumkin. “Aft” soʻzning muayyan nutqiy vaziyat bilan bogʻliq holda ifodalagan maʼnosi pragmatik maʼno hisoblanadi [9: 64]. Shuning uchun yuqorida koʻrib oʻtilgandek, “aft” soʻzining “ust-bosh”, “dunyoqarash” soʻzlari ifodalagan maʼnolar bilan teng kelgan maʼnosi pragmatik jihatdan yuzaga kelganligi bu hodisaning nutq bosqichidagi xususiyliklarini tahlil etishni talab qiladi.

Sinonimiya hodisasining leksik sathdagi xususiyatlarini toʻrt xil yondashuv asosida tahlil etish anʼanaga aylangan. Maʼno tomondan bir xilligi, oʻzaro paradigmada erkin almashinishi, uslubiy oʻxshashligi va kontekstual-matniy bogʻliqlik kabi asoslar orqali leksik sinonimiya tadqiq etiladi [10: 222-223]. Mantiqiy bogʻliqlik asosida ajratilgan sinonimlar nutqiy jarayonda nutqiy vaziyat bilan bogʻliq boʻlgan maʼnolar oʻxshashligi orqali belgilanadi. Shuning uchun ularni sinonimlar deb atash mumkin va ularni baʼzi ishlarda denotativ sinonimlar deb ham ataydi hamda lisoniy sinonimiyadan bir muncha cheklanganligi uqtiriladi [10: 224].

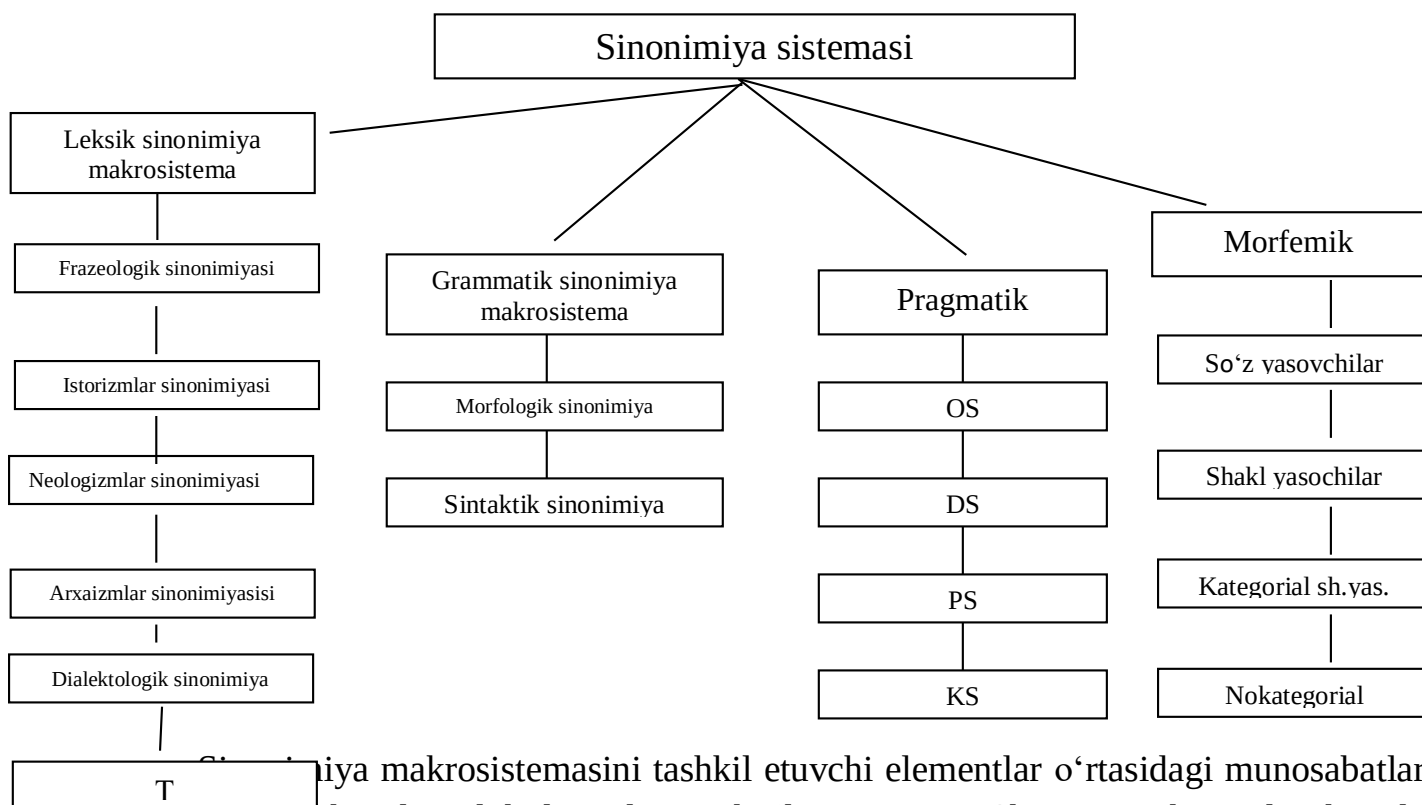
Sinonimiya hodisasiga kategoriya sifatida yondashilsa, uning lisoniy, mazmuniy, pragmatik kategoriya ekanligi aniq boʻladi. Lisoniy kategoriya sifatidagi sinonimiya pragmatik sinonimiya bilan oʻzaro teng munosabatda turmaydi. Ularni bir uyani hosil qilish asoslari ham turlicha boʻladi. Leksik sinonimiya lisoniy kategoriya sifatida belgilanib, umumiy atash maʼnosi bilan bir uyani tashkil etadi. Pragmatik sinonimiya esa mazmuniy kategoriya boʻlib, soʻzlarning nutqiy vaziyatda anglatgan maʼnolari oʻzaro teng kelib qolishi orqali bir uyani tashkil etadi. Soʻzlarning nutqiy jarayon bilan bogʻliq holda anglatgan maʼnolari okkozional maʼno boʻlib, boshqa nutqiy vaziyatda ushbu maʼno bilan ishtirok etmaydi. Hattoki, atash maʼnosiga oʻxshamagan maʼno kasb etishi ham mumkin. Bunday holatning yuzaga kelishiga nutqiy jarayon, nutqiy vaziyat, nutqdan tashqari ohang, imo-ishora, soʻzlovchi va tinglovchi oʻrtasidagi shartnomaviy munosabat taʼsir etadi. Masalan, muvozanat soʻzi – leksik jihatdan jismlarning qarama-qarshi yoʻnalgan teng kuchlar taʼsiridagi tinch, turgʻun holati; qarama-qarshi kuchlarning tenglashuvi, uygʻunlashuvi tufayli sodir boʻlgan nisbiy turgʻunlik, osoyishtalik [11: 475]ni ifodalaydi. Ushbu soʻz muayyan nutqiy vaziyatda “munosabat” soʻzi bilan sinonimik uyani tashkil etishi mumkin: Tabiat hodisalari oʻrtasida munosabat – tabiat hodisalari oʻrtasidagi muvozanat.

Baʼzan oʻzaro bogʻliqlik asosida sinonimiyani tashkil etadi. Shuning uchun ularning barchasini bir umumiy nom – pragmatik sinonimiya nomi bilan umumlashtirib, uning ichida turuvchi mikrosistemalarning oʻziga xos tomonlarini yoki farqlanuvchi xususiyatlarini ochib berish hozirgi kunda dolzarblik kasb etmoqda.

Adabiyotlarda ta'kidlanayotgan kontekstual, denotativ, okkozional, presuppozitsion sinonimlar leksik sinonimlardan farqlanadi. Ular atash ma'nolari bilan emas, nutqiy-pragmatik ma'nolari bilan bir uyani tashkil etadi.

LS	KS	OS	'S	Farqlanish asoslari
+	-	-	-	1. Atash ma'nosi
-	+	+	+	2. Nutqiy vaziyat bilan bog'liq ma'nosi
-	-	+	-	3. Nutqiy vaziyat bilan bog'liq ma'no so'zning biror bir semasi bilan teng kelib qolishi
+	-	-	-	4. Denotativ ma'nosining teng kelib qolishi
-	-	-	+	5. Presuppozitsion ma'nosining teng kelib qolishi
-	+	-	-	6. Kontekstdagi ma'noning teng kelib qolishi
-	+	-	-	7. Uslubiy ma'noning teng kelib qolishi

Pragmatik sinonimiya makrosistema bo'lib, leksik sinonimiya bilan o'zaro oppozitsiyada turadi va shu ziddiyat asosida belgilanadi. Leksikologik kategoriyalar asosida belgilanadigan sinonimlar hosil qilgan mikrosistemalar leksik sinonimiya makrosistemasining elementi bo'ladi. Pragmatik kategoriyalar orqali belgilanadigan sinonimlar: okkozional, kontekstual, presuppozitsion sinonimlar mikrosistemasini tashkil etib, pragmatik sinonimiya makrosistemasining elementi bo'ladi.

Grammatik sinonimiya makrosistemasini tashkil etuvchi elementlar o'rtasidagi munosabatlar xilma-xil bo'lib, ular alohida tadqiqot ko'lamiga ega. Shuning uchun ular haqida to'xtalmadik.

Xullas, sinonimiya hodisasining onomosiologik tahlili uning o'ziga xos yangi qirralarini ochib beradi. Bu esa sinonimiya hodisasi bilan bog'liq bo'lgan boshqa lisoniy birliklarning ham tadqiqida o'ziga xos o'rin tutadi. Ayniqsa, adabiyotshunoslikdagi germeneytika, tilshunoslikdagi pragmatik yo'nalishdagi ilmiy izlanishlarning mohiyatini ochib beruvchi uzvlardan biri sifatida alohida ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Kuhn T.S. The structure of scientific revolutions. – Chicago, 1962. – 213.
2. Яковец Ю.В. Формирование постиндустриальной парадигмы: истоки и перспективы // Вопросы философии. 1997. - № 1. – С. 3.
3. Kisiel T. Paradigms // Contemporary philosophy: A new survey: Vol.2. Philosophy of science / Ed. by Floistad G. – The Hague etc., 1982. – P. 87–110.
4. Hojiyev A. O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati. – T., 1974-yil. 3-6-betlar;
5. Вешл Л. М. Современная лингвистическая семантика. – М., 1990 г. 151-154-стр.
6. Новиков Л.А. Семантика русского языка. – М., 1982 г., стр-222-242.
7. Toirova G. Leksik sinonimlarni o'rgatishdagi muammolar. O'zbek tili va adabiyoti.
8. Rahimov U. Kosa, kosa tagida nim kosa. – Andijon, 1995-yil. 17-bet.
9. Новиков Л. А. Семантика русского языка. – М., 1982. стр-79.
10. A.Nurmonov va boshqalar. O'zbek tilining nazariy grammatikasi (morfologiya). – T., 2001-yil. 8-10-betlar.
11. Rahimov U. O'zbek tilida yuklamalar presuppozitsiyasi. Nomzodlik dissertatsiyasi. – Samarqand, 1994. 64-bet.
12. Новиков Л.А. Семантика русского языка. – М., 1982 г. стр-222-223.
13. O'zbek tilining izohli lug'ati. 1-tom. – М., 1981-yil. 475-bet.

O‘quvchilarning imloviy savodxonligini oshirishda essening o‘rni

Suyunov Husniddin,

pedagogika fanlari nomzodi, dotsent,

Davlat tilida ish yuritish asoslarini

o‘qitish va malaka oshirish markazi

Navoiy viloyati hududiy bo‘linmasi rahbari

Sodiqova Nasiba,

Ma‘naviy-ma‘rifiy ishlar samaradorligini oshirish,

davlat tili to‘g‘risidagi qonun hujjatlariga rioya

etilishini ta‘minlash masalalari bo‘yicha maslahatchi

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘quvchilarning mustaqil fikrlashini, og‘zaki va yozma nutqlarini o‘stirishda hamda imloviy savodxonligini takomillashtirishda essening ahamiyati katta ekanligi bayon etilgan. Shuningdek, essening tarbiyaviy ahamiyati, so‘z birikmasi va gap ustida ishlash, lingvistik baza, bog‘lanishli nutqning lingvistikaga asoslanishi ko‘rsatib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: So‘z, nutq, mustaqil fikrlash, imloviy savodxonlik, esse, tarbiya, gap, matn, lug‘at, savol.

Bilimli, yuqori darajada salohiyatli, oqimishli, dunyoqarashi keng, har tomonlama yetuk, o‘z mustaqil fikriga, o‘z mustaqil g‘oyasiga ega bo‘lgan yoshlar mamlakatimiz kelajagidir. Har bir mustaqil fikrli, ma‘naviyatli, o‘zining xolis fikriga ega inson kelajagini buyuk qilib yarata oladi. Uning oldida aniq maqsadlar, ulkan rejalar qo‘yiladigan qadami uchun mustahkam poydevor turadi.

Og‘zaki va yozma nutq o‘stirish nima? Agar o‘quvchi va uning tildan bajargan ishlari ko‘zda tutilsa, nutq o‘stirish deganda tilni har tomonlama talaffuzi, lug‘ati, sintaktik qurilishini, bog‘lanishli nutqni faol amaliy o‘zlashtirish tushuniladi.

Nutqni egallashning qator usullari mavjud. Bular:

1. Adabiy til me‘yorlarini o‘zlashtirish. Maktab o‘quvchilarini adabiy tilni sodda so‘zlashuv tilidan, sheva va jargosidan farqlashga o‘rgatadi, adabiy tilning badiiy, ilmiy so‘zlashuv variantlari bilan tanishtiradi.

2. Jamiyatimizning har bir a‘zosi uchun zarur bo‘lgan muhim nutq malakalarini, ya‘ni o‘qish va yozish malakalarini o‘zlashtirish. Bu bilan o‘quvchilar yozma nutqning xususiyatlarini, uning og‘zaki so‘zlashuv nutqidan farqini bilib oladi.

3. O‘quvchilarning nutq madaniyatini takomillashtirish. Til jamiyatdagi eng muhim aloqa vositasidir. Tilning manba shu ijtimoiy ahamiyatidan kelib chiqib, maktabda o‘quvchilarning nutq madaniyatiga alohida e‘tibor beradi. Bu vazifalarni bajarish uchun o‘qituvchi, o‘quvchilar bilan rejali ish olib borishi lozim. Buning uchun

esa o'quvchilar nutqini o'stirish ustida ishlash tushunchasiga nimalar kirishini bilib olish muhimdir.

Bu, avvalo, bilim nuqtayi nazaridan, savodxonligidan, go'zal fikrlashidan, nutqiy so'zamolligidan bilinib turishi kerak. Buning uchun ta'lim-tarbiya jarayonida o'quvchiga malaka ko'nikmasini shakllantirib berish, keng mushohadali fikrlashga o'rgatish, chiroyli, aniq, qisqa, ma'noli, mazmundor gaplar, so'z birikmalari yaratishga yordam berish lozim. O'quvchi chiroyli fikrlasagina chiroyli, mantiqqa boy jumlar yaratadi. Chunki, har kim o'z fikri nuqtayi nazaridan kelib chiqib jumla tuzadi, matn yaratadi. O'quvchi tuzgan gaplarida, qo'llagan birikmalarida, iboralarida ma'nodosh, shakldosh, paronim, zid ma'noli so'zlarni ishlata olishi, imloviy, uslubiy, ishoraviy xatoliklarga yo'l qo'ymasligi kerak. Bu jarayonni mustaqil fikr asosida yaratgan ijodiy ishlar: insho, esse, bayon kabilar bilan shakllantirish, mustahkamlash, boyitish mumkin.

Xo'sh, esse o'zi nima? U boshqa ijodiy ishlardan nimasi bilan farqlanadi? Bu savollarga javob berish uchun biz "Esse" so'ziga to'xtalamiz. Uning ma'no belgisi nimada ekanligiga, o'quvchiga fikrlash jihatidan qanday yordam berishiga to'xtalib o'tamiz. "Esse"- bu fransuz tilida "essai"- "tajriba", ingliz tilida "assay"- "intilish", "ijodiy sinov", lotinchada "o'ylash" degan ma'noni bildiradi. Esse inshodan farqli bo'lib, unda reja tuzilmaydi, fikrlar jamlanib, kirish qismi, asosiy qism, xulosa shaklida yoritiladi. Har bir esse muallifi mustaqil fikrlari asosida ijodiy yondashadi. Mustaqil fikrlarini, berilgan mavzu bo'yicha yoritib, bu fikrlarni qo'llashi yoki qo'llamasligini bemalol yoza oladi. Xulosa chiqarib, teran fikr qiladi. Hayotiy dalillar keltiradi, asoslab beradi.

Yozgan fikrlarini dalillash uchun kirish so'zlar, kirish birikmalar, aforizmlar, xalq maqollari, iqtiboslar, hayotiy dalillar keltira oladi. Bu esa o'z navbatida o'quvchining husnixatiga, imlosiga, so'z qo'llash uslubiga ijobiy yondashuv bo'ladi. Insho yozishda esa o'quvchi ma'lum bir mavzuni, o'qilgan badiiy asarni, yoki bo'lmasa, biror tanlangan erkin mavzuni yoritadi.

Esse – qisqa hikoya, ocherk hisoblanadi. Umumiy qo'llangan so'zlar miqdori 200-250 ta bo'lishi ham uning ixcham so'zda keng ma'no ekanligini isbotlaydi.

Esse yozishda uch yo'nalish aniq ajratiladi: 1) so'z ustida ishlash. 2) so'z birikmasi va gap ustida ishlash. 3) bog'lanishli nutq ystida ishlash. So'z, so'z birikmasi va gap ustida ishlash uchun lingvistik baza bo'lib leksikologiya (frazologiya va stilistika bilan birgalikda), morfologiya, sintaksis xizmat qiladi; bog'lanishli nutq esa mantiqqa, hayot ko'nikmalari va murakkab sintaktik butunlik lingvistikasiga asoslanadi.

Ko'rsatilgan uch yo'nalish parallel olib boriladi: lug'at ishi gap uchun material beradi; so'z, zo'z birikmasi va gap ustida ishlash bog'lanishli nutqqa tayyorlaydi. O'z navbatida, bog'lanishli esse lug'atini boyitish vositasi bo'lib xizmat qiladi.

Maktabda o'quvchilarni esse ustida ishlashga o'rgatishda ona tili o'qitishning asosiy vazifasi deb qaraladi. Esse ustida ishlash faqat ona tili va adabiyot darslarininggina

emas, balki o'quv rejasidagi barcha fanlarning, shuningdek, sinfdan tashqari o'tkaziladigan tadbirlarning ham vazifasidir.

Bog'lanishli nutq tugallangan mazmunni ifodalaydigan mantiqiy va grammatik qoidalar asosida tuzilgan mustaqil va o'zaro bog'langan ma'noli qismlarga bo'linadigan nutqdir. Maktab sharoitida bog'lanishli nutq birligi o'qituvchi bergan savollariga o'quvchilarning keng, mukammal og'zaki javobi, yozma bayonni, insholari va esselari hisoblanadi.

Esse kichik og'zaki axborot va ematsional hikoyadan boshlanib, o'z fikrini ifodalashga o'quvchi shaxsining kamol topishiga xizmat qiladigan, ta'limiy- tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lgan jiddiy hayotiy ishga aylanadi. Esse shaxsni shakllantirishda foydali vosita bo'lib, his-hayajon uyg'otadi, aqliy mustaqillikka, fikrlashga, ko'rgan kechirganlari va o'zlashtirganlarini baholashga o'rgatadi, kuzatuvchanlikni o'stiradi, voqea – hodisalar o'rtasidagi sabab natija bog'lanishini topishga, ularni qiyoslashga xulosa chiqarishga o'rgatadi. Esse fikrni tartibga soladi, o'quvchilarda o'ziga, o'z kuchiga va imkoniyatiga ishonch tug'diradi.

Esse o'quvchilardan faollik, qiziqish fikr bildirishni, talab qiladi. Material tayyorlash uni tartibga solish, o'ylash mantiqiy bog'lanishini belgilash, so'z birikmasi tanlash, gap tuzish va uni o'zaro bog'lash, imloni tekshirish, bu barcha ishlar o'quvchidan aqliy kuchni to'la ishga solish bilan birga, o'z ma'naviy faoliyatini boshqarish kunikmasini talab etadi. Esseda til nazariyasi nutq tajribasi bilan qo'shiladi.

Esse ustida ishlashga o'rgatish jarayonida o'quvchilarda mavzuni tushinish va yoritish, hayotiy material to'plash, uni tartiblash, mazmunga mos bo'lgan til vositalaridan foydalanish, yozgan esseni takomillashtirish ko'nikmalari hosil qilinadi. Bundan tashqari, essenini yozishda matnni qismlarga bo'lish, xat boshidan boshlash, hoshiyaga, imlo va xusnixat qoidalariga rioya qilish kabi talablarga amal qilinadi.

Essening tarbiyaviy ahamiyatini oshirish uchun quyidagilarga rioya qilish talab etiladi:

1. Osondan qiyinga tamoyiliga rioya qilgan holda essenini muntazam o'tkazib borish bilan o'quvchilarda mustaqillikni tarbiyalash. Mustaqil esse o'quvchilar faolligini o'stiradi.

2. Essenini hayot bilan bog'lash. Bunda kuzatishlar asosidagi esse, kundalik yuritish, qilingan ishlar yuzasidan hayotiy yozma ma'lumot berish kabilarning tarbiyaviy ahamiyati juda katta.

3. Esse uchun maktab va o'qituvchining tarbiyaviy vazifalariga mos bo'lgan mavzu tanlash. Bunday mavzularga davlat tili haqidagi, kishilarning maqtovg'a loyiq ishlari haqidagi, axloqiy muammolar, Vatan haqidagi mavzular kiradi. Mavzuni o'qituvchi maktab sharoiti va o'z sinfi o'quvchilarining xususiyatlarini hisobga olgan holda tanlaydi.

Esse yozish jarayonida o'quvchining savodxonligi ham rivojlanadi. Chunki har bir ishlatilgan so'z, yangi ma'no, yangi fikr, yangicha yondashuv o'quvchini bilim jihatdan

charxlaydi. Imloviy xatoliklarga yo‘l qo‘ymaslikka, tinish belgilarini o‘rinli qo‘llashga undaydi.

Esse yozishda kirish so‘zlardan o‘rinli foydalanish lozim. Har bir kiritmalar o‘rniga ko‘ra vergul bilan ajratiladi. Agar kirish birikma qo‘llansa, u kengroq bo‘lib, ko‘pincha gapning boshida yoki o‘rtasida qo‘llanadi.

Esse yozishdan ko‘zlangan maqsad – o‘quvchining tushunchasi asosidagi fikrini shakllantirish, nutq jarayonini boyitish, mustaqil fikrga o‘rgatish, tilimizdagi qator so‘zlar ma‘nodoshlarini topa olish, imloviy jihatdan xatosizlikka erishish. Til unsurlaridan o‘rinli foydalanib, o‘z mustaqil fikrini bildirgan o‘quvchi mavzuda qo‘yilgan muammolarni erkin tarzda yecha oladi. Bu o‘z o‘rnida kelajakda hayot qiyinchiliklarini yenga olishga, hayotda uchragan hodisalarga befarq bo‘lmaslikka undaydi. O‘quvchilar esse yozish bilan birga hayotga munosabat bildiradi. Mavzuni, unda qo‘yilgan muammoni yechish uchun badiiy asarlarga, hikoyalarga, she‘riyatga murojaat qiladi. Bu holat o‘quvchini diqqatini jalb qilishga, izlagan so‘zini topishga, uning ma‘nodoshini qidirishga undaydi. Bu jarayonning borishi savodxonlik rivojini keltirib chiqaradi.

Demak, maktablarda ona tili fanlarida ko‘proq esse yozish lozim. Esse yozish ijodkorlik bilan birga, fikr rivojlanishini, mantiqiylikni, savodxonlikni, mustaqil tushuncha bildiradi olishni, o‘z ustida ko‘proq ishlashni ta‘minlaydi.

O‘quvchiga “Mening go‘zal hayot haqidagi o‘ylarim”, yoki “Haqiqiy baxt nima?” mavzularida esse yozish topshirig‘i berilsa, bola, albatta, essenini yozishga kirishishdan avval fikr yuritadi. Hayotidagi, yon-atrofidagi insonlar, ularning hayot yo‘li, qiziqishlari, yashash tarzini ko‘z oldidan o‘tkazadi. Qay biri baxtliroq? Nega unisi? Menimcha boylik baxtmikin? Halollik, halol yashash – baxtmi? Biz oilamiz bilan qaysi jihatdan ulardan ko‘ra ustunmiz?. Balki, baxt tinch hayot kechirishdir? Mashinaning markasi boshqalarning mashinasidan ustun turishi- baxtdir, go‘zal hayotdir? - degan qator savollar uning butun vujudini, miyasini, fikrlarini qamrab oladi. Bu fikrlar girdobida essenini yozish uchun kerakli so‘zlarni jamlay boshlaydi. U so‘zlar jamligini eng noyobini, doimiy neytral so‘zni emas, uning ma‘nodoshini izlay boshlaydi. Albatta, men, menimcha, mendagi, mening fikrimcha, shunday fikrdaman, shunday o‘ylayman, shu qarorga keldim, mening xulosam shuki kabi so‘z va birikmalardan foydalanadi. Bu o‘quvchining kirish so‘zlar va kirish birikmalarga e‘tibor bilan qarashini ta‘minlaydi. Yoki hikoya jarayonida hayotiy misollar keltirishi lozim bo‘lsa, ko‘chirma gaplarga, muallif gapiga, undagi tinish belgilariga alohida e‘tiborli bo‘ladi. Chunki, ko‘chirma gaplarda, aforizmlarda, maqollar va matallardan namunalar keltirishda tinish belgilari e‘tibor talab qiladi. Ikki nuqta, vergul, tire, chiziqcha, qo‘sh tirnoq, nuqta – kabilar.

“Haqiqiy baxt nima?” mavzusini yoritishda bir qator so‘zlar qo‘llash mumkin. Hayotni “go‘zal” demasdan “totli”, “sevimli”, “osuda” deyish ham mumkin. Yoki “baxt” so‘zini ham o‘rni bilan “chiroyli yashash”, “tinch hayot”, “sog‘lom turmush” kabi so‘zlar bilan almashtirib qo‘llash mumkin. Har qanday ijodiy ish mashqlar natijasida sayqal

topadi, rivojlanadi, o'qishli bo'ladi. Maktab darsliklarida ko'proq kichik-kichik hikoyatlar, hadislar, buyuklar pand-nasihatlaridan namunalar berib borish kerak. O'sha berilgan hikoyani, hadisni o'qib, bola xulosa qiladi. Qolaversa, ko'zi bilan ko'rgan yozuvda, o'qigan jumlasida berilgan so'z va so'z birikmalarida, gaplarda o'quvchi hech qachon xato qilmaydi. Shuning uchun darsliklarda matnlar berilgan joyda ko'proq amaliy mashq qilish, nutqiy faollikni oshirish, nutq tezligini oshirish, ifodali o'qish jarayoniga amal qilish kerak. Shunda biz ko'zlagan maqsadlarga erishamiz. Ifodali o'qish mashqi o'quvchi uchun juda foydali hisoblanadi. Bunda ham so'zni yodda saqlaymiz, ham ifodali o'qiymiz ham ko'ramiz. Shu so'z xotirada qoladi.

Tilimizda bir qator so'zlar bor. Ulardan har doim o'z o'rnida foydalansh lozim. Agar so'zlarni to'g'ri tanlay olsak, uslubiy jihatdan ham xatolik bo'lmaydi. Ma'nodoshlikning asosiy ko'rinishi ham shunda aslida. Masalan, [kulmoq] fe'lining bir qator ma'nodoshlari bor. Bu so'z esa dominant so'z hisoblanadi. E'tibor qiling. [jilmaydi, iljaydi, tirjaydi, irshaydi, xandon otdi, miyig'ida kuldi, og'zi qulog'iga yetdi] Bunday so'zlar uslubiy jihatdan farq qiladi. Har biri o'ziga xos salbiy va ijobiy bo'yoqdorlikka ega. [Iljaydi, tirjaydi, irshaydi] kabi so'zlar salbiy bo'yoqdorlikka ega bo'lib, ko'proq so'zlashuv va badiiy uslubga xos.

O'quvchi esse yozishda gap qurilishiga ham ahamiyat berishi lozim. Matn yaratishda sodda va qo'shma gaplarning o'ri muhim. Sodda gaplar tuzilishi, grammatik asosi, gap bo'laklarining joylashish o'rniga ko'ra ham farq qiladi. Agar gap darak gap, so'roq gap, buyruq gap tarzida aks etadigan bo'lsa, ma'lum tinish belgilari bilan farqlanadi. Gaplarda inversiya hodisasi yuz berishi mumkin. Ya'ni, ega, kesim, to'ldiruvchi, aniqlovchi, holning o'ri almashinib qoladi. Aslida bu she'riyatda, badiiylikda ko'proq aks etishi kerak. Mustaqil fikr asosida yozilgan ijodiy ishda ham gap qurilishi o'zgarishi mumkin.

Masalan, [Hovliga ikki bolali ayol kirib keldi] gapi berilgan. Agar bu gapda ma'lum o'rinda to'xtam bilan aytilsa, gap qurilishi va mazmun o'zgaradi. [Hovliga ikki // bolali ayol kirib keldi]. Birinchi gapda ikkita bolasi bor bir ayolni tushunamiz. Ikkinchi gapda esa hovliga bolasi bor ikkita ayol kirib kelganini tushunamiz. Demak, ohang (intonatsiya) gapning nafaqat tuzilishini, balki mazmuniy-hissiy yo'nalishini ham o'zgartiradi.

Tilimizda nafaqat so'zlar, balki iboralar ham keng qo'llanadi. Ibora til boyligi hisoblanib uning jozibasini oshiradi. Tinglovchi yoki o'qiyotgan kishi uchun tushunarli birlik bo'lib xizmat qiladi. Chunki, iboralarda ham xuddi so'zlardagi kabi o'zaro zid ma'nolilik, omonimlik (shakldoshlik), sinonimlik (ma'nodoshlik) mavjud.

Masalan, [Labi labiga tegmaydi. Juda tez va ko'p gapirmoq]

[Labini tishlamoq. Kutilmagan hodisaga duch kelib, nima deyishini bilmay qolmoq. O'xshashi: tilini tishlamoq]

[Xamirdan qil sug'urganday. Oson]

[Yog‘ tushsa, yalaguday. Toza. Oyoq bosishga tortinasan.Toza]

[Boshi osmonga yetmoq. Og‘zi qulog‘ida. Xursand bo‘lmoq]

[Yuragiga qil sig‘maydi. Dili xufton bo‘lmoq. Sertashvish. Ishi yurishmagan kabi ma‘nolarda qo‘llanadi.]

Iboralar ma‘nosi so‘zga tenglashganiligi uchun bemalol og‘zaki va yozma nutqda qo‘llash mumkin. Bunda mazmunga va fikriy mantiqqa hech qanday putur yetmaydi. Bunda gap qurilishi boyiydi, mantiqiy bog‘lanish bo‘ladi, mazmun tushunarli bo‘ladi.

Esse yozish qoidalariga to‘liq amal qilgan holda o‘quvchining savodxonligini oshirish, imloviy, ishoraviy, uslubiy jihatdan uning ko‘nikmalarini boyitib borish lozim. Shundagina maqsadga muvofiq tarzda savodxon, bilimli mustaqil holda o‘z fikrini yoritadigan, kelajakda hayot sinovlariga bardosh bera oladigan, o‘ziga ishonchi baland mukammal shaxsni tarbiyalay olamiz. Bu faqat ijodkorlikda emas, nutq jarayonida, teran fikrlashda aks etib turishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 jildli. – Toshkent: “O‘zbekiston nashriyoti”, 2020-yil.
2. O‘zbek tili me‘yorlari (punktuatsiya). – Toshkent: “Zamin nashr”, 2021-yil.
3. Karimov B. So‘z xiyoboni. – Toshkent: “Fan”, 2020-yil.
4. Tolipova R. Ona tili o‘qitish muammolari // Til va adabiyot ta’limi. – Toshkent, 2010. – № 1. – B. 3-12.
5. Jamolxonov H. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: O‘zME, 2013-yil.

Til bor – millat yashaydi

Ermatov Ixtiyor,

filologiya fanlari doktori, dotsent,

Guliston davlat universiteti,

ermatov.ixtiyor@mail.ru

Annotatsiya. Ushbu maqolada til, til taraqqiyoti, jumladan, o‘zbek tili va unga davlat tili maqomining berilishi, hozirgi kundagi til rivoji va imlo muammolari bilan bog‘liq bo‘lgan masalalarga bag‘ishlanadi. Jamiyatning tilga munosabati, mavjud muammo va tahlillar maqolaning illyustrativ materiali sifatida xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: til, tafakkur, milliy, davlat tili, o‘zbek tili, lotin yozuvi, alifbo, so‘z, gap va b.

Inson dunyoni idrok etishi, atrof-muhitni anglashida tilning ahamiyati beqiyosdir. Ma‘naviyatni tildan, tilni esa ma‘naviyatdan ayri holda tasavvur ham etish mumkin emas.

Til millat ko'zgusi. Millatning o'zligini anglatuvchi omillardan biridir. Tilsiz millat-millatsiz til ham bo'lmaganidek, ma'naviyatsiz til – tilsiz ma'naviyat ham bo'lmaydi.

1989-yilning 21-oktabrida “Davlat tili haqida”gi Qonunning qabul qilinishi xalqimiz ma'naviyatini yuksaltirish, milliy an'ana va qadriyatlarimizni asrab-avaylash, bebaho boyligimiz bo'lmish ona tilimizni rivojlantirish yo'lida ulkan tarixiy voqea bo'lgan edi.

O'zbek tiliga Davlat tili maqomini bergan Qonun qabul qilinganiga o'ttiz ikki yil bo'ldi. Bu albatta, tarix uchun juda qisqa fursat. Ammo shu qisqa vaqt ichida ona tilimizning sofligini saqlash, mavqeini yuksaltirish yo'lida ulkan ishlar amalga oshirildi.

Mamlakatimizda o'zbek tili erkin qo'llanmaydigan birorta soha yo'q. O'zbek tili o'zining keng imkoniyatlarini xalqaro munosabatlarda, eng murakkab fan sohalarida to'liq namoyon qilmoqda. Bugungi kunda davlat ahamiyatiga molik yirik uchrashuvlar, xalqaro anjumanlar, tadbirlar, nufuzli sport musobaqalarida o'zbek tili faol qo'llanilmoqda.

Til tarixiga nazar tashlar ekanmiz insoniyatga xos til qachon paydo bo'lganligi, dastlabki tillarda qanday so'zlar bo'lganligi, uning grammatik xususiyatlari nimalardan iborat ekanligi hal qilingan emas. Lekin bizga shu narsa ma'lumki, kishilik tarixidagi barcha ma'naviy boyliklar til orqali yetib kelganligi hech kimga sir emas. Xalq dostonlari, qo'shiqlari, afsonalari, ertaklari va boshqalar og'izdan og'izga o'tib bizgacha yetib kelgan. “Alpomish” dostoni xalqimizning ana shunday ma'naviy boyligidir.

Til taraqqiyoti jamiyat taraqqiyoti bilan zich bog'langan: til jamiyat taraqqiyoti bilan birga taraqqiy qiladi, boyiydi. Kishilik jamiyati tarixi shuni ko'rsatadiki, jamiyat a'zolarining avval urug'dosh tili, qabila tili, keyin elat, xalq va ayrim millat tili paydo bo'ladi. O'zbek tili o'zbek xalqining milliy tilidir.

Milliy tilning yagonaligi shundaki, til shu millatning barcha tabaqalar, guruhlar va sinflariga bir xil xizmat qiladi, ularning hammasi uchun birdan bir aloqa vositasi hisoblanadi. Chunki tilni xalq yaratadi, til – jamiyatning barcha a'zolari umumxalq tomonidan yaratilgan ijtimoiy hodisadir.

O'zbek tili ta'limi mazmunining tubdan isloh qilingani, shunga muvofiq yangi darsliklar yaratilgani, ularning nashrdan-nashrga to'ldirilgan va takomillashtirilgan holda chop etilayotgani yosh avlodning til tarbiyasida muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Mamlakatimizda istiqomat qilayotgan barcha millat vakillari o'zbek tiliga mustaqil davlatimizning muqaddas timsollaridan biri sifatida ehtirom ko'rsatib, uni o'qib-o'rganmoqda. Shu bilan bir qatorda, ularning ham o'z ona tili va madaniyati rivoji uchun berilgan imkoniyatlar samaralarini har qadamda uchratish mumkin. Sirdaryo viloyatida ta'lim o'zbek, rus, qozoq, tojik tillarida olib boriladi. Bu tillarning barchasida darslik va o'quv adabiyotlari nashr etilmoqda.

Sirdaryo viloyatida faoliyat ko'rsatayotgan milliy madaniy markazlar turli millat vakillarining urf-odatlarini, an'analarini, madaniyatini, tili kabi bebaho milliy qadriyatlarining saqlanishi va rivojlanishiga xizmat qilmoqda.

Inson, avvalo, o'z ona tilini mukammal bilsagina boshqa tillarga hurmat bilan qaraydi va uni ham muhabbat bilan o'rganadi.

Sho'rolar davrida umumiy bir madaniyat, baynalminal do'stlik, birodarlik niqobi ostida millatlarni yaqinlashtirish, birlashtirish umumiy bir tilni olg'a surish siyosati olib borildi. Natijada milliy tillar, mayda kichik-kichik xalq, elat tillari siquvga olinib, aloqa vositasi sifatida ularning ishlatilish doirasi borgan sari cheklana bordi. Shular qatorida o'zbek tili ham katta siquv ostida qolib, uning yirik bir millat tili sifatida taraqqiyot yo'llari to'siqlarga uchragan edi. O'zbek tili o'zbek xalqining milliy tili bo'lsa ham davlat tili darajasiga ko'tarilmagan edi.

O'zbek tiliga davlat tili maqomi berilishi bilan til bilan bog'liq muammolar hal qilindi. Ona tili taraqqiyoti uchun keng imkoniyatlar yaratildi. Xalqimizning asrlik orzusi ro'yobga chiqdi.

O'zbekistonda yashovchi turli millat va elat vakillari ham o'z ona tillarini rivojlantirish uchun zarur shart-sharoitlar yaratildi. Maktablar ochildi, madaniy markazlar tashkil etildi, gazeta va jurnallar chiqarila boshladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev o'zbek tiliga davlat tili maqomi berilganining o'ttiz yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimda so'zlagan nutqida tilimiz haqida to'xtalib "Ona tilimiz – milliy ma'naviyatimizning bitmas-tuganmas bulog'idir. Shunday ekan, unga munosib hurmat va ehtirom ko'rsatish barchamizning nafaqat vazifamiz, balki muqaddas insoniy burchimizdir", - degan edi [2: 1].

Til tafakkur inikosidir. Inson qalbida kechgan his tuyg'ularni, ichki kechinmalarini til orqali ifodalaydi. Odamlar imo-ishoralar, turli hatti-harakatlari bilan ham fikrini tushuntira olishi mumkin. Lekin bu fikrni ifodalash uchun yetarli emas. Til orqali inson eng nozik ichki his tuyg'ularini ham ifodalay oladi.

Lekin kishilar o'rtasida bo'ladigan muloqotlarda adabiy til qoidalariga rioya qilmaslik, sheva elementlarini qo'shib gapirish, yozishmalarda esa o'zbek tilining asosiy imlo qoidalariga amal qilmaslik holatlarini uchratish mumkin. Bu esa Davlat tili masalalarining hali-hanuz dolzarb bo'lib qolayotganini ko'rsatadi.

Til haqida so'z ketganda Alisher Navoiyning "Tilga e'tiborsiz – elga e'tiborsiz" degan hikmatlarida katta ma'no mujassam ekanligiga amin bo'lamiz.

Fikrini o'z ona tilida ravon va ixcham ifodalay oladigan, hozirgi o'zbek adabiy tili me'yorlarini o'zlashtira olgan yoshlarni tarbiyalash dolzarb masaladir. O'zbek tili davlatimizning bayrog'i, gerbi, madhiyasi, Konstitutsiyasi qatorida turadigan muqaddas timsollardan biriga aylandi.

Ilk yoshdanoq oilada, maktabgacha ta'lim tashkilotlarida bolaga to'g'ri nutq, to'g'ri talaffuz meyorlarini singdirib borish yosh ota-onalar, tarbiyachilarga katta mas'uliyat yuklaydi. To'g'rida, o'zi adabiy til normalariga amal qilmagan tarbiyachi yoki murabbiydan qanday to'g'ri nutqli, ma'naviyatli avlodni kutish mumkin. Haqiqatdan hayotda uchrab turadigan bunday hodisalarni ko'p va xo'p uchratish mumkin. Nutq bu olloh tomonidan insonga berilgan buyuk ne'mat. Lekin uni o'rnida qisqa va lo'nda ishlata bilish ham inson ma'naviyatining bir ko'rinishidir.

Hazrat Alisher Navoiy [4: 2] bobomizning ushbu misralariga izohning hojati bo'lmasa kerak.

Oldiga kelganni yemak hayvonning ishi,

Og'ziga kelganni demak nodonning ishi.

Donishmandlarning aytishicha dono ko'p tinglaydi oz so'zlaydi, nodon esa ko'p so'zlaydi, oz tinglaydi. Uni shuning uchun ham nodon deydi.

Xalqimizda shunday ajoyib maqol bor: "O'ynab aytsang ham o'ylab ayt". O'ylamay, mushohada qilinmay aytilgan gaplar kishilar boshiga ko'p tashvishlar keltirgan. Buyuk so'z ustasi Abdulla Qodiriy "So'z so'zlamakda, jumla tuzmakda uzoq andisha kerak" deydi.

Talabalarimizning kundalik hayotdagi yoki dars mashg'ulotlaridagi o'zaro so'zlashuvi, fikr almashuvi bilan chegaralanib qolishiga yo'l qo'ymaslik lozim. Kundalik hayotimizda qo'llanadigan so'zlarning ko'lami juda keng emas. Yoshlarni ko'proq badiiy asarlar mutoalaa qilish orqali nutqini o'stirish mumkin. Chunki badiiy asarlarda kitobxon ko'p so'zlarga duch keladi. Jumla tuzish, so'zlash madaniyati shakllanadi. So'z qo'llashda so'zlarning bir qancha variantlaridan-sinonimlaridan foydalanib jumla tuzish ko'nikmasi shakllanadi.

Hozirgi kunda yoshlarimiz uchun keng imkoniyat eshiklari ochilmoqda. Shulardan biri kutubxonalaridir. Ularda o'zbek tilidagi badiiy adabiyotlar, o'quv qo'llanmalari, ilmiy-siyosiy adabiyotlar, lug'atlar bilan boyitilib borayotganligi yosh avlod tilini, tafakkurini yuksaltirishda katta ahamiyat kasb etmoqda.

Nutq og'zaki va yozma shaklda bo'ladi. O'zbek tili tarixidan ma'lumki asrlar mobaynida biz turli xil yozuvlardan foydalanib keldik. Lekin hech qaysi yozuv o'zbek tili tovushlarini o'zida lotin yozuvi asosidagi o'zbek alifbosi kabi to'liq aks ettira olmadi. Shuning uchun 1995-yil 24-avgustda "Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risida"gi qonun qabul qilindi. O'zbek tilining lotin yozuvi asosidagi imlo qoidalari ishlab chiqildi. Bu yo'nalishda mamlakatimizda juda katta ishlar amalga oshirildi. Xalqimiz ma'naviy mulkiga aylanib qolgan ko'plab kitob va darsliklar, gazeta-jurnallar va boshqa matbaa mahsulotlari chop etildi.

Umumta'lim maktab o'quvchilarining to'liq lotin yozuvidagi yangi o'zbek alifbosidagi darsliklar bilan ta'minlanganligi mustaqillik yillarida erishilgan yutuqlardan biri bo'ldi.

Jamiyatning aloqa quroli bo'lgan til tarixiy taraqqiyot jarayonida jamiyatning ma'naviyatini, madaniyatini, hayotini, turli urf-odatlarini aks ettirib boraveradi. Tilning taqdiri jamiyat taqdiri, tilni yaratgan xalq taqdiri bilan bog'liqdir. O'zbek tili o'zbek xalqining, o'zbek millatining bitmas-tuganmas boyligi shu xalqning ma'naviyatini, madaniyatini ko'tarishda eng muhim vositadir.

Barcha tillar, jumladan, o'zbek tili ham o'z xalqiga xizmat qilib, ma'naviy, madaniy, iqtisodiy va boshqa sohalarda eng muhim aloq vositasi bo'lib qolaveradi.

Bularning barchasi Prezidentimiz Shavkt Mirziyoyev rahnamoligida mamlakatimizda ona tilimizni ko'z qorachig'idek asrab-avaylash, uning nufuzini yanada yuksaltirishga [1: 488] qaratilayotgan ulkan e'tibor va g'amxo'rlikning amaldagi yorqin ifodasidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirziyoyev Sh. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – T.: “O'zbekiston”, 2016. – 488-b.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning o'zbek tiliga davlat tili maqomi berilganining o'ttiz yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi nutqi // Xalq so'zi, 2019-yil, 22-oktabr.
3. Mahmudov N., Madvaliyev A., Mahkamov N., Aminov M. “O'zbek tilida ish yuritish” “O'zbek sovet ensiklopediyasi Bosh redaksiyasi”. – Toshkent, 1990.
4. Alisher Navoiy. Muhokamat ul lug'atayn. // To'la asarlar to'plami. O'n jildlik. O'ninchi jild. – T.: G'afur G'ulom nomidagi NMIU, 2013. – B. 505-531.
5. O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jildli. 1-jild. – T.: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006. – 680 b.

Ish qog'ozlari uslubida olmoshlarning qo'llanishi

Sadinova Nafisa,

filologiya fanlari bo'yicha

falsafa doktori, dotsent,

Navoiy davlat pedagogika instituti

Annotatsiya. Ushbu maqolada olmoshlar nutq uslublarida qo'llanish jihatidan o'ziga xos xususiyatlarga ega ekanligi xususida fikrlar bayon etilga. Suningdek, hujjatchilikni shakllantirish va takomillashtirishdagi eng muhim va dolzarb masalalardan biri hujjatlarning tili va uslubi masalari hamda hujjatlar tilida so'z turkumlarining, jumladan, olmosh so'z turkumining qo'llanishida o'ziga xos xususiyatlarga ega ekanligi ta'kidlangan.

Kalit so'zlar: Davlat tili, ish yuritish, zamonaviy atama, til, normativ-huquqiy hujjat, bildirishnoma, vasiyatnoma, ishonchnoma, tavsiyanoma, ish qog'ozlari.

O‘zbekiston Respublikasining “Davlat tili haqida”gi qonunining qabul qilinishi va o‘zbek tiliga Davlat tili maqomining berilishi ona tilimiz qadrini tiklash yo‘lidagi muhim bir hodisa hisoblanadi. “Davlat tili haqida”gi qonun va uning amalga oshirilishi ilm-fan, ta’lim-tarbiya, madaniyat va san’atning barcha sohalarini respublika davlat tilida rivojlantirish va idora, tashkilot, korxonalarining davlat tilida ish yuritishi uchun zarur bo‘lgan hamma shart-sharoitlarni yaratib berishni taqozo etadi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2019-yil 21-oktabrdagi PF-5850-sonli “O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi farmonida mazkur fikrlar yanada aniq ifodalanib, unda “davlat tilini rivojlantirish bo‘yicha normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarini ishlab chiqish; ilmiy asoslangan yangi so‘z va atamalarni iste‘molga kiritish; zamonaviy atamalarining o‘zbekona muqobillarini yaratish va bir xilda qo‘llanishini ta‘minlash; davlat tilini rivojlantirishga oid ilmiy-tadqiqot ishlarini qo‘llab-quvvatlash” [1: 3] kabi masalalar muntazam bajarilishi lozim bo‘lgan asosiy vazifalar sifatida belgilangan. Ayni shu jihatdan o‘zbek tilida mukammal hujjatchilikni, ish yuritish terminologiyasini rivojlantirish va takomillashtirish hozirgi kunning dolzarb zarurati ekanligini ko‘rsatadi.

Hujjatchilikni shakllantirish va takomillashtirishdagi eng muhim va dolzarb masalalardan biri hujjatlarning tili va uslubi masalasidir. Hujjatlar tilida so‘z turkumlarining, jumladan, olmosh so‘z turkumining qo‘llanishida o‘ziga xos xususiyatlar mavjud. Ma’lumki, olmoshlar nutq uslublarida qo‘llanish jihatidan o‘ziga xos xususiyatlarga ega. Rasmiy uslubda ham olmoshlarning qo‘llanishi o‘ziga xos bo‘lib, ba’zi manbalarda bu uslubda I va II shaxs kishilik olmoshlari ishlatilmasligi ta’kidlanadi [2: 74]. Boshqa manbalar esa bu fikrni rad qilib, sof kishilik olmoshlari faqat qonun tilida qo‘llanmasligini, ayrim ish qog‘ozlarida, albatta ishlatilishi aytib o‘tiladi [3: 44]. Bizning kuzatishlarimiz rasmiy uslubning alohida yo‘nalishini tashkil qiluvchi Ariza, Shartnoma, Bildirishnoma, Vasiyatnoma, Ishonchnoma, Tavsiyanoma, Tilxat, Tushuntirish xati kabi ish yuritish hujjatlarida kishilik olmoshlari qo‘llanishini tasdiqladi. Fikrimizning isboti sifatida hujjat matnlaridan misollar keltiramiz.

Ariza janrida: ”Meni o‘z ixtiyorimga ko‘ra ...”;

Shartnoma janrida: ”Biz, ...da yashovchi Sodiq Xoliqovich Salimov va ...da yashovchi Qodir Mo‘minovich Ibrohimov, ushbu shartnomani quyidagilar haqida tuzdik.” [4: 81];

Bildirishnoma janrida “Sizning ko‘rsatmangizga binoan ...”[4: 173];

Vasiyatnoma janrida “Men, ...da yashovchi Sodiq Sobirovich Ikromov, ushbu vasiyatnoma orqali ...”

Dalolatnomada “Men, ... taftish kildim.”;

Ishonchnomada “Men, Sobir Karimqulov, ...ga ishonch bildiraman”;

Tilxatda “Men, ...”;

Tushuntirish xatida “Men ... davrda ... tufayli ... qatnasha olmadim.” kabi.

Xizmat yozishmalari turlariga kiruvchi da’vo xati, ilova xat, iltimos xat, kafolat xat, so’rov xati, tasdiq xat, farmoyish xat va eslatma xatlarda Siz olmoshi qo’llanadi: ”Sizdan ... so’raymiz”, “Sizga ... ma’lum qilami”, “Sizga ...ni yana bir bor eslatamiz“ kabi. Yo’riqnoma, Nizom-ustav, Ko’rsatma, Farmoyish, Bayonnoma janrlarida kishilik olmoshlari deyarli ishlatilmaydi. Ba’zan Buyruqda qo’llanishi mumkin: ”1. Men bo’lmagan davrda zavodga direktorlik vazifasi direktor o’rinbosari E.R. Solihovga yuklatilsin” [4: 102]. Qolgan hujjatlarda o’zlik, ko’rsatish olmoshlari ishlatiladi: o’z vakolati, o’z faoliyati, o’zining asosiy va aylanma mablag’larini, ushbu nizomga binoan, shu asosda, shu munosabat bilan, bu mahsulotlarni tarzida.

Ish qog’ozlari uslubida olmoshlar kelishiklar bilan turlanadi. Ariza, Bildirishnoma, Vasiyatnoma, Ishonchnoma, Tarjimayi hol kabi hujjatlarda I shaxs kishilik olmoshlarining meni, mening, menga, mendan, bizni, bizning kabi shakllari, bildirishnoma, da’vo xati, ilova xat, iltimos xat, kafolat xat, so’rov xati, farmoyish xat, tasdiq xat, eslatma xat kabi hujjatlarda II shaxs kishilik olmoshlarining sizni, sizning, sizga, sizdan kabi shakllari uchraydi. Ishonchnoma, tavsiyanoma kabilarda III shaxs kishilik olmoshlarining unga, uning kabi shakllari qo’llanadi.

Kam bo’lsa-da, bo’lishsizlik va so’roq olmoshlari qo’llangan o’rinlar ham uchraydi: ”... uning nimalardan iborat ekanligi va qayerda joylashganidan qat’iy nazar, qizim ...ga vasiyat qilib qoldiraman” (vasiyatnomadan), “... hech kimga sotilgan emas” (shartnomadan), “... hech qanday nizo va taqiqlar bo’lmagan” (shartnomadan).

Umuman, ish qog’ozlari uslubida kishilik olmoshlari qo’llanadi, shu jumladan, o’zlik va ko’rsatish olmoshlari ham faol ishlatiladi. Shuningdek, rasmiy ish uslubida olmoshlarning kelishiklarda turlangan shakllari, jumladan, qaratqich, tushum, jo’nalish, chiqish kelishigida turlangan shakllari qo’llanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti 2019-yil 21-oktabrdagi PF-5850-sonli “O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni //Xalq so‘zi, 2019-yil 29-oktabr.

2. Бабаханова Д.А. Официально-деловой стиль современного узбекского литературного языка: Дисс.... канд. филол. наук. – Ташкент, 1987.

3. Ko‘chimov Sh.N.O‘zbekiston respublikasi qonunlarining tili: filol. fanlari nomzodi diss... – Toshkent, 1995.

4. Aminov A., Madvaliyev A., Mahkamov N., Mahmudov N. Ish yuritish. –Toshkent, 2002.

Badiiy asarda til va uslub masalasi

To‘rayeva Dilnoza,

filologiya fanlari bo‘yicha
falsafa doktori (PhD), dotsent,
dilnozatorayeva1983@yandex.ru

Annotatsiya. Maqolada til badiiy obraz yaratishdagi asosiy vosita ekanligi, shuningdek, badiiy g‘oya, ijodiy tasavvur va estetik talqin masalasini tadqiq etishda, yozuvchi va badiiy asar juftligi, ijodkor poetik olami va uslub masalasi o‘rganilgan.

Kalit so‘zlar: Badiiy nutq, muallif nutqi, bayonchi nutqi, badiiy ijod olami, badiiy uslub, ijodkor psixologiyasi, ijodiy laboratoriya, adabiy ijod, konseptual umumlashma, ijodiy reja, poetik idrok, badiiy g‘oya, ijodiy tasavvur.

Til badiiy obraz yaratishdagi asosiy vosita sanaladi. Badiiy asarda muallif nutqi va bayonchi nutqi o‘ziga xos xususiyatlarga egadir. Ijodkorning bilimi, dunyoqarashi, o‘ziga xos fazilatlari u yaratgan badiiy asarlarda ma’lum darajada namoyon bo‘ladi. Badiiy asarning tili uni o‘qimishliligini ta’minlaydi. Personajlar nutqini tipiklashtirish va individuallashtirishning badiiy asarda o‘ziga xos mezonlari va tamoyillari mavjud. Har bir obraz ma’naviy-axloqiy dunyosini adib badiiy-estetik olamidan ayri tasavvur etish qiyin. Badiiy nutq muallif nutqi, personajlar nutqi va hikoyachi bayonidan iborat matndir. Adabiyotshunoslikdagi bunday o‘rinli mulohaza va talqinlar ijodkorning ma’naviy dunyosini tushunish va u yaratgan asarlarni tarixiy voqelik bilan qiyoslab o‘rganishda alohida ahamiyatga ega. Adabiyotshunos Sh.Hasanov haqli e’tirof etganidek: “Olamni obyektiv va subyektiv talqin etishda ijodkorni voyaga yetkazgan ijtimoiy, ruhiy-psixologik jarayonlarning ta’siri o‘z izini qoldiradi. Xolislik – ijodkor uchun yaxshi fazilat. Har qancha xolislik bo‘lsa-da, tarixiy voqelik baribir ijodkor xarakteri, tafakkuri va qalbi “tahriri”dan o‘tib, muayyan bir asar shakliga kiradi. Ijodkorning xarakteri, tafakkuri, qalbi esa uni qurshab kelgan muhit va sharoitning “havosidan nafas oladi” [1: 25]. Darhaqiqat, adib ijodiy jarayonda badiiy asar uchun taassurotlarini, avvalo, o‘zini qurshagan muhitdan olar ekan bevosita uni o‘z shaxsiyatiga xos fazilatlar bilan boyitadi. Yaratgan obrazlarida yozuvchining qaysidir ma’noda o‘zi “yashaydi”, qahramonlari esa, aytmoqchi bo‘lgan ijodiy niyati bilan uzviylikda bo‘y ko‘rsatadi. Masalan, yozuvchi Mirkarim Osim shaxsidagi kamtarlik va zahmatkashlikni ko‘p ijodkorlar alohida qayd etishadi. Jumladan, adabiyotshunos olim I.G‘afurov shunday xotirlaydi: “Mirkarim Osim suv bo‘ylarida jimgina xayol surib o‘tirishni sevardi. U doim tarixga g‘arq edi. Kamdankam odamlar davrasida ba’zan Tolstoy, ba’zan Sholoxov asarlaridan yod o‘qirdi. Yigirma besh yil Mirkarim Osim atrofida yurdim. Lekin u biron marta ismimni aytib chaqirganini eslolmayman. U hech kimni ismini aytib chaqirmasdi, chamamda. Shunchalar iboli edi Mirkarim Osim!” [2: 3]. Adibdagi madaniy-badiiy saviya, keng qamrovli iqtidor,

umuman, tabiatida olijanob insoniy xislatlari boʻrtib turganligi, uning hayotni, tarixni oʻrganishga moyilligi bilan izohlanadi. Vatanparvarlik va ochiqkoʻngillilik, zahmatkashlik va rostgoʻylik, kamsuhanlik va kamtarlik bevosita Mirkarim Osim shaxsiyatiga xos boʻlib, bu insoniy hislatlari adibning badiiy asarlariga singib ketgan, deyish oʻrinli. “Mirkarim Osimning asarlari el orasida mashhur, bir necha avlodni vatanparvarlik ruhida voyaga yetkazgan boʻlsa-da, adibning oʻzi va shaxsi haqida jamoatchilikda shu qadar maʼlumot kam ediki, Mirkarim Osim ismi-sharifini koʻpchilik Navoiy zamondoshlaridan Xondamir, Zayniddin Vosifiy kabi tarixchilar davrdoshi deb bilardi” [3: 3]. Koʻrinadiki, adib shaxs sifatida kamtar boʻlsa-da, asarlari barcha davrlar uchun maʼnaviy-maʼrifiy ahamiyatga egaligi bilan ajralib turadi.

“Yozuvchining hayotga munosabati, uning eʼtiqodi, imoni, kimlarni yoqlashi, nimalarga qarshi kurashishi, talantining xarakteri, hayotiy tajribasi, uslubi – hammasi ijodiy mehnat jarayonida yaratilgan obrazlarga, xarakter va tiplarga oʻtadi” [4: 109]. Ijodkor yaratgan obrazlariga oʻziga xos jihatlarni yuklaydi, ular xarakterida gavdalandiradi. Bu obrazlar badiiy gʻoyani yuzaga chiqarishga xizmat qiladi. Chunki, yozuvchilar uni oʻzining qarashlari bilan toʻyintiradi. Mirkarim Osimning ijodkor sifatidagi fazilatlarini yozganlarida namoyon boʻlishi xususidagi masalani adib asarlarini tahlil qilish orqali oydinlashtirish maqsadga muvofiq. Eʼtibor beradigan boʻlsak, yozuvchi asarlarida soʻzamol, betgachopar obrazlarni uchratmaymiz. Yaratgan barcha qahramonlari hayotga teran nigoh bilan qaraydigan, keng mulohazali vatanparvar kishilardir. Zotan, adibning oʻzligi uning asarlarida oʻzining “iz”ini qoldirgan, deyish oʻrinli. Adib shaxsiyati bilan bogʻliq jihatlar sifatida, ijodkor iqtidorini, kuzatuvchanligini, uning teran tafakkur va keng tasavvurga egaligini sanash mumkin. Mirkarim Osim asarlarida avvalo, milliy gʻurur va iftixor tuygʻusi ufurib turganligi guvohi boʻlamiz. Shiroq va Toʻmarisdagi jasorat, Spitamen, Jaloliddin Manguberdi va Temur Malikdagi vatantparvarlik hissi bevosita oʻz tarixini ardoqlagan adib qalbidan sizib chiqqan. Abu Rayxon Beruniy, Ibn Sino, Alisher Navoiy xarakteridagi xalqparvarlik, ilmu fanni ulugʻlash tuygʻusi ham yozuvchi ruhiyati bilan hamohang. Darhaqiqat, Vatani ardoqlagan, millatini sevgan insongina uning tarixini bilishga qiziqadi. Oʻzligini anglashni burchi deb biladi va uning qalbi milliy ruh degan moʻtabar tushuncha bilan toʻyinadi. Shubhasiz, Mirkarim Osimda yuqorida sanalgan barcha fazilatlar mujassam ekanligi bois, uning asarlarida ham shu jihatlar yetakchilik qiladi.

Adabiyotshunos Oʻ.Nosirov taʼkidlaganidek: “Ijodkor shaxsiyati, xarakteri, tuygʻulari, nainki, ijtimoiy sotsial faol insonni anglashda, balki badiiy ijodni, undagi qahramonlarni, ularning turmush tarzi, xarakteri, tuygʻularini va shu asno ijodkor uslubiga tegishli muhim qirralarni bilish uchun ham muhim omillardir” [5: 7]. Shuning uchun ham hayotiy voqea-hodisalarning badiiy talqinida ijodkor ruhiy kechinmalari, hayotiy tajribalari oʻz aksini topadi. Adabiyotshunos Mahmud Sattorovning “Mirkarim Osimning “isi” nomli maqolasida adib shaxsiyati haqida qimmatli maʼlumotlar

keltirilgan. Olimning ustoz-shogird – Ibrohim G‘afurov va Mirkarim Osim bilan bog‘liq xotiralari adibning shaxsiyatiga xos xususiyatlarni ancha oydinlashtiradi. “Ibrohim G‘afurovning “Hayo – xaloskor” kitobini ohista varaqlarkanman, ne sababdandir, ko‘z o‘ngimda fidoyi tarixchi adibimiz Mirkarim Osim siymosi gavdalanaveradi. Kitob muallifi-yu, Mirkarim Osim, kitob sarlavhasi ham Mirkarim Osim, kitobga kirgan maftunkor asarlar ham Mirkarim Osim... Bular orasida qandaydir ko‘zga ko‘rinmas bir ip bor. Bu ip ikki adib, ikki fidoyi ziyolini bir-biriga bog‘lab turadi. Ibrohim G‘afurovdan, uning “Hayo – xaloskor”idan ajabki, Mirkarim Osimning “isi” kelib turadi” [6: 3]. Adabiyotshunos ikki ziyolini bog‘lab turuvchi jihatlar xususida so‘z yuritir ekan, millatni, tarixni, adabiyotni, azim Toshkentni ularni birlashtiruvchi kuch, deya izohlaydi.

“Mirkarim Osimning tarixiy qissa va hikoyalari o‘zining professionalligi, sof tarixiy asarligi bilan alohida ahamiyat kasb etadi. O‘zbek adabiyotida tarixiy proza bo‘shlig‘ini hamisha to‘ldirib turadi” [7: 103]. Mirkarim Osim buyuk ajdodlarimiz obrazini yaratar ekan, ularning bosgan har bir qadamini avlodlar uchun o‘rnak bo‘larli darajada qalbga yaqin qilib tasvirlaydi. Yozuvchining “Aljabrning tug‘ilishi” va “Jayhun ustida bulutlar” asarlarida ham ilmu fan qadri doimo balandligi, vatanparvarlik tuyg‘usining ulug‘ligi qalamga olinadi. Bu asarlar bevosita adib shaxsiyati bilan bog‘liq ravishda yuzaga chiqqan, deyish o‘rinli. Negaki, qomusiy olimlarning jahon ilmiga qo‘shgan hissalar, ulardagi yuksak insoniylik xislati yuqoriligi dastlab adib ijodiy laboratoriyasida uning qalbi orqali his qilinib, so‘ngra badiiylik tusini olgan.

Mirkarim Osimning “Jayhun ustida bulutlar” asari Abu Rayhon Beruniy hayotiga bag‘ishlangan. Adibning boshqa qator tarixiy asarlaridagi kabi bu qissaning ham asosiy g‘oyasi – vatanparvarlik. Asarda Beruniy va uning zamondoshlari haqiqiy yurt taqdiri yo‘lida jonini fido qiladigan insonlar qiyofasida gavdalanadi. Qissada ilm o‘chog‘i bo‘lgan Bayt ul-hikma kalitining Abu Abdulloh Muhammad ibn Musobekka topshirilishi ham uning buyuk olim darajasiga yetishiga bir ishoradir. Abu Nasr va Ibn Sino obrazlari ham Beruniy safdoshlari sifatida asarga kiritilgan. Garchi siyosiy hayotda bo‘layotgan munozaralar, hokimiyat uchun talashlarda, ba‘zi boylar, savdogarlar millat sha’nini sotishga tayyor bo‘lsalar-da, Beruniyga o‘xshagan mamlakatning oddiy fuqarolari uchun vatanning har bir qarich yeri muqaddas ekanligi asar mohiyatiga singdirilgan. Qissada Beruniy va uning safdoshlari yurtni shunchaki yaxshi ko‘rmaydi, balki o‘z bilimlari orqali ilmu fan taraqqiyotiga katta hissa qo‘shadi. Xalq qalbiga ilm chirog‘ini yoqish orqali mamlakatda tinchlik, osoyishtalik o‘rnatishga, xalqni farovon hayot kechirishga undaydi. Asarda Mahmud G‘aznaviyning josuslariga sotilgan xoinlar qiyofasi orqali adib haqiqiy vatanfurushlar kimligiga urg‘u beradi. Yuksak madaniyati bilan O‘rta Osiyoda dong taratgan Xorazmning bosib olinishiga, xalq ichidan chiqqan mana shunday kimsalar sabab bo‘lganligini badiiy talqin zimiriga singdiradi. Asarda Mahmud G‘aznaviy tomonidan Xorazm zabt etilgandan so‘ng asir olinganlar orasida Abu Nasrning ro‘molchaga tugib olgan bir hovuch ona yurt tuprog‘ini bag‘riga bosib, bir vatanparvar

sifatida vidolashuvi bilan bog‘liq tasvirda aynan adib shaxsiyati, qalb to‘ridagi tug‘yoni yorqin aksini ko‘rsatadi. Millati taqdirini o‘zining taqdiri deb bilgan yozuvchi, doimo vatani va xalqi tarixiga bo‘lgan ehtiromini qalbida asrab yashaydi. Bu tuyg‘u uni shu ruhdagi asarlar yozishga chorlayveradi.

Mirkarim Osimning “Aljabrning tug‘ilishi” qissasi qomusiy olim Al-Xorazmiy hayotiga bag‘ishlangan. Asarda Al-Xorazmiyning nafaqat ilmiy faoliyati, balki 813-yilda taxtga o‘tirgan Xorun ar-Rashid o‘g‘li Ma‘munning Marv shahriga hukmronligi davrida Xorazmda ilmu fan va madaniyatning gullab yashnashi, o‘sha davrga xos ijtimoiy va siyosiy voqealar ham o‘z aksini topgan. Asar mohiyatiga vatan osoyishtaligi, uning rivoji ilmu fanga bo‘lgan e‘tibor bilan bog‘liq ekanligi g‘oyasi singdirilgan. Yozuvchi qissada Al-Xorazmiy va halifa Ma‘mun obrazlarini hamohanglikda yaratadi. Tarixdan ma‘lumki, Xorazmda ilm- fan va madaniyatning eng rivojlangan davri Ma‘mun hukmronligi davriga to‘g‘ri keladi. Shuning uchun bu obraz asarda ilmu fan homiysi sifatida gavdalanadi. Uning ilm ahliga bo‘lgan e‘tibori, olimu fozillarni qadrlashi badiiy chizgilar orqali mahorat bilan yoritiladi. “Halifa xalq qo‘zg‘olonlarini bostirish to‘g‘risida gapirayotganda, qovog‘ini uyib, mushtini qisar, olimlarning kashfiyotlari to‘g‘risida gapirilayotganida yuzi yorishib, undan nur yog‘ila boshlar edi” [8: 103]. Jumladan, yosh olim Al-Xorazmiyga hisob ilmini vujudga keltirishi uchun barcha imkoniyatlarni yaratib berishi, uni siyosiy ishlarga aralashtirmasdan yozgan kitoblari taqdimotlarini katta olimlar davrasida o‘tkazishi, o‘zi ham bu davralarda muntazam qatnashishi Ma‘munning qanday inson ekanligini ko‘rsatadi. Mirkarim Osim bu bilan Al-Xorazmiydek buyuk allomalar mana shunday ilm-fan peshvolari homiyligida ijod qilganiga ishora qiladi. Darhaqiqat, Halifa Ma‘mun obrazi asarda davlat boshlig‘i sifatida har qanday mushkul vaziyatda to‘g‘ri va oqilona yo‘l tutuvchi inson qiyofasida gavdalangan. Uning O‘tror hokimi boj to‘lashdan bosh tortganda to‘g‘ri yechim bilan vaziyatni to‘g‘rilashi, ya‘ni hukmdor har doim ham qilich va qamchisini ishga solavermasligi, dastavval, dushmani murosaga chaqirish lozimligi haqidagi fikrlari e‘tiborga molik. Qissaga Feruz va Yoqutoy muhabbati aks etgan kichik voqea kiritiladi. Yozuvchi asar badiiyatini oshirishga xizmat qilgan bu tasvir orqali, yetakchi qahramonlar xarakterini yanayam kengroq ochib bergan. Feruz va Yoqutoy Al-Xorazmiy oldiga boshpana so‘rab kelishganida allomaning ularga bergan beminnat yordami, Yoqutoyning otasi Fo‘lodbek jonini xondan so‘rab qutqarib qolishi, ikkala yoshning baxtli bo‘lishiga ko‘maklashishi bu obrazning nafaqat buyuk olim, balki samimiy va bag‘rikeng inson ekanligini ham ko‘rsatadi. Asarda adib kechinmalari tarixiy haqiqat zamiriga mana shu taxlit ishonarli va hayotiy lavhalar vositasida singdirilgan. Bularning barchasi Mirkarim Osim qalbidan chiqqan.

“Mirkarim Osim siniqlik, xokisorlik, hayo, andisha singari insoniy sifatlarning timsoli edi. Bu zot birovning yuziga, ko‘ziga tik qarab gapirolmadi. Ijodiy idoralar yo‘laklarida shunchalar devorga yaqin yurardiki (boshqalarga keng yo‘l berish uchun),

hamisha kamzulining ikki yengi ohak bo'lardi" [8: 8]. Mirkarim Osim yaratgan obrazlari o'zi singari sof va samimiy qalb egalari bo'lishi bilan birga, kurashuvchan va mehnatkashdir. "Badiiy asar xoh lirik, xoh nasr, xoh drama bo'lsin – yozuvchining ijod mahsuli. Farzand ota-onaga o'xshamasligi mumkin emas. Badiiy asar tahlil, talqin qilinganda, tabiiyki, yozuvchining ruhiy holati, kayfiyati hisobga olinadi" [6: 75]. Yozuvchining ijodiy jarayondagi holati butun borlig'i bilan o'zi yaratgan obrazlariga ma'lum darajada singib ketadi. Endi u beixtiyor yaratgan qahramonlari bilan bo'y ko'rsatadi. Mirkarim Osim vatanparvar yozuvchi, uning qalbidagi milliy ruhning yuqoriligi barcha asarlari g'oyasiga singdirib yuborilgan. Yozuvchining qahramonlari tilidan aytilgan sodda, lekin kishini o'yga to'ldiruvchi mulohazalarida, millat tarixi aks etgan badiiy talqinlarida vatanni sevishi, unga bo'lgan cheksiz muhabbati ko'zga tashlanib turadi.

Adabiyotshunos olim Sh.Hasanov ta'biri bilan aytganda, "Ijodkor shaxsiyati alohida olingan vakuumda emas, jamiyatda kamol topadi. U jamiyatdagi mavjud aqidalarni o'zgartiradi, qarashlarni yangilaydi. Uning asari muayyan bir davrda yaratilsa-da, o'sha davr doirasida qolib ketmaydi. Zamonlar, tuzumlar o'zgarishi barobarida badiiy so'z o'zining yangi qirralarini namoyon etaveradi" [1: 31]. Binobarin, har bir badiiy asar ijodkor qarashlarini o'zida mujassamlashtiradi. Vaqt o'tgani sari bu qarashlar mohiyati ochilib boraveradi. "Mirkarim Osim tarix haqida yozdi. Lekin bu tarix ichiga odam xuddi ertak ichiga kirib borgani kabi harakatlanadi. Mirkarim Osim Jo'rji Zaydon, Vasiliy Yanga o'xshab yozardi. Adib o'tmishni insonparvarlik, yurtparvarlik, qahramonlik fani deb bilardi [4: 3]. Mirkarim Osim shaxsiyati bilan to'yingan tarixiy asarlari bugungi kun kitobxoni qalbida milliy g'urur va vatanparvarlik tuyg'ularini shakllantiradi.

"Mualliflarning shaxs va adib sifatidagi mentalitetini o'zgartirmay turib, adabiyotimiz mentalitetini, tiynatini o'zgartirib bo'lmaydi" [3: 6], – deb yozadi, Xurshid Do'stmuhammad. Qodiriy nasridagi badiiy yetuklik, Cho'lpon she'riyatidagi nozik tuyg'ular sarchashmasi vujudga kelishini yozuvchi muallif «men»i bilan bog'laydi. Ko'rinib turganidek, shaxs sifatidagi barkamollik bevosita badiiy asarda – obrazlarda o'z aksini ko'rsatadi. Insonlar xarakteri bir xil bo'lmaganidek, ijodkor shaxsiyatining, ruhiyatining asarda aks etishi barcha yozuvchilarda turlicha namoyon bo'ladi. Bu holat uning ijodiy jarayonda badiiy asarga munosabatida o'zini namoyon qiladi. Hayot haqiqati ijodkor qalbiga ko'chib, uning his-tuyg'ulari bilan qorishiq holda yuzaga chiqadi. Ijodkorning hayot haqidagi qarashlari unga munosabati bilan uyg'unlashib, badiiy-estetik mohiyat kasb etadi. Yozuvchi o'zi tasvirlayotgan olamda yashaydi va uni ijodiy imkoniyatidan kelib chiqqan holda talqin qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Hasanov Sh. Ijodkor shaxsiyati va voqelik talqini // O'zbek tili va adabiyoti. 2018. 4-son. – B. 25.

2. G'afurov I. O'tror bog'larida // Osim M. Temur Malik. Saylanma. www. kh-davron.uz.
3. Sattorov M. Mirkarim Osimning "isi" // Xurriyat gazetasidan. kh-davron.uz.
4. Jamoa. Adabiyot nazariyasi. II jildlik II jild. Ijodiy jarayon. – Toshkent: Fan, 1979. – B. 109.
5. Nosirov O'. Obrazlarda uslub jilolari. – Toshkent: Fan, 1991. – B.7.
6. Rasulov A. Tanqid, talqin, baholash. – Toshkent: Fan, 2006. – B.75.
7. Hasanov Sh. Ijodkor shaxsiyati va voqelik talqini // O'zbek tili va adabiyoti. 2018. 4-son . – B.31.

Yangi alifbomiz va imlomiz muammolari haqida ayrim mulohazalar

Jumanazar Abdullayev,
filologiya fanlari nomzodi, dotsent,
Guliston davlat universiteti,

Annotatsiya. Mazkur maqolada til va imlo muammolariniing isloh qilinishi, lotin alifbosiga asoslangan yangi o'zbek alifbosiga o'tilishi xususidagi masalalar yuzasidan fikr yuritiladi; imlo qoidalarining ishlab chiqilishi va uning amaliga baho beriladi.

Kalit so'zlar: harf, til, imlo, yozuv, lotin alifbosi, yangi o'zbek alifbosi.

Bugun yozuv va imlo masalasida loqayd tomoshabin yoki befarq ijrochi rolidagi oddiy ogohlik emas, dadil faollik davr talabiga aylandi. Shu ma'noda, birinchi galda, ushbu ilmiy-amaliy anjumanning tashkil etilgani ayni muddao bo'lganini ta'kidlab o'tmoqchimiz. Yuzaga kelgan o'ta dolzarb ijtimoiy muam-moga befarq emaslikning yorqin isboti bu.

Yashirib nima qildik, bugunga kelib o'z vaqtida faollik ko'rsatmaganimiz, e'tiborsizligimiz tufayli yuzaga kelgan yozuv va imlo muammolariga har birimiz amalda duch kelyapmiz va bu holatga o'zimiz ham aybdorligimizni his etyapmiz. Vaziyat maydonga chiqib, muammolarni hal qilish ishida shaxsan qatnashishimizni talab qilmoqda. Ana shu talab bizni ham qo'lga qalam olib, quyidagilarni siz bilan o'rtoqlashishga undadi.

Avvalo, yuzaga kelgan muammolarning ko'pchiligi yangi alifbomizdagi va shu asosda qabul qilingan imlo qoidalaridagi ayrim mulohazatalab jihatlar tufayli yuz berayotganini ta'kidlab o'tmoqchimiz. Negaki, alifbodagi kamchiliklarning nuqsi qonuniy ravishda imloga ham uradi, yozuvda ham o'z aksini topadi (Alifbomizni takomillashtirmagunimizcha mazkur imlo xatolari yuz beraveradi, degani bu). Misol uchun, yangi alifboga asoslangan imlo qoidalarida 9-, 10- oylarning nomi *sentabr*, *oktabr* shaklida fonetik tamoyil bo'icha yozilishi ta'kidlangan. Qiziq, ularning shunday tamoyil bo'yicha yozilishi kimlarning, qaysi ziyolilarning talaffuziga binoan ishlab chiqilgan?

Yoshlarimizni qoya turaylik, bugun faoliyat yuritayotgan ziyolilarimizning necha foizi mazkur soʻzlarni *oktabr*, *sentabr* deb talaffuz qiladi? Bir foiz chiqarmikan ular?! Endi shu kishilarni deb 99 foizdan ortiq xalq shuuriga singib ketgan oʻz talaffuz meʼyorini va imloni oʻzgartirishi kerakmi? Shuni toʻgʻri tanlangan tamoyil desa boʻladimi? Aniqki, yoʻq. Buning xato ekanligini 9-10-oyga oʻxshash elementga ega boʻlgan 11-oyning toʻgʻri talaffuzi va imlosi ham tasdiqlab turibdi: hamma *noyabr* ~ *nayabr* deb aytadi va *noyabr* deb yozadi. Albatta, oʻzbek tilida oy va shunga oʻxshash yumshatish belgisi boshqa soʻzlarning rus tilidagi kabi yumshoq talaffuz qilish xususiyati yoʻq. Shu sababli yumshatish belgisining yangi alifboda qabul qilinmagani oqilona ish boʻlgan. Lekin baʼzi hollarda oʻzbekchalashtirish harakatiga keragidan ortiq va nooʻrin berilib ketilgani orfoepiya – toʻgʻri talaffuzda ham, orfografiya – toʻgʻri yozuvda ham zamon talabiga javob bermaydigan ayrim imlo qoidalarini ishlab chiqishga olib kelgan, deb oʻylaymiz. Fikrimiz isboti uchun bir qancha muammoli holatga eʼtibor qarataylik.

Maʼlumki, oʻzbek tilida boshqa tillardan kirib kelgan soʻzlarning orfoepiyasi va orfografiyasida, asosan, gʻrafik-etimologik tamoyilga rioya qilinadi. Yani ona tilimizdagi chet tillarga oid soʻzlar koʻp hollarda manba tillarda qanday boʻlsa, shunday yoziladi va talaffuz ham shunga moslashtiriladi. Bu, ayniqsa, allaqachon oʻzlashib ketgan ruscha va ruscha-baynalmilal soʻzlarga taalluqli. Oʻylaymizki, bunday soʻzlarning orfoepiyasi va orfografiyasini yangi yozuv bahonasida oʻzgartirishga hojat yoʻq. Genrix Geyne, Gimler, Gitler kabi 70-80 yillik stajga ega boʻlgan oʻzlashmalarni Haynrix Hayne, Himler, Hitler qilib aytish ham, yozish ham erish tuyiladi. Bizning adabiy talaffuz meʼyorimiz va imlomiz, buni xohlaymizmi-yoʻqmi, uzoq yillar davomida, asosan, rus tili talaffuzi va imlosi qoidalari taʼsirida shakllangan. Bundan yutgan boʻlsak yutganmiz-u yutqiznaganimiz aniq. Oʻzbek tilining koʻp lahja-shevali til ekanligi shuni taqozo qiladi. Binobarin, ana shu shakllangan meʼyor, tartib-intizomni har xil arzimasi asoslar bilan oʻzgartirishga intilish yaxshi natija bilan tugamaydi, ayniqsa, orfografiyamizda tartibsizlikni keltirib chiqaradi, yoʻq joydan muammolar paydo qiladi. Amalda allaqachon shunday muammolar hukm suryapti. Buni juft va takroriy soʻz, shakllar imlosi misolida koʻplab nashr manbalaridan topish mumkin. Chunki bu vositalarning imlosida avvaldan shakllanib, xotiramizda mustahkam oʻtmashib qolgan qoidalariga chuqur ilmiy asoslanmagan, oʻzini oqlamaydigan ayrim oʻzgarishlar kiritildi. Aslida, ushbu hodisalarning, yaʼni juft va takroriy soʻz va takroriy shakllar masalasining oʻzi hali uzil-kesil hal qilinmagan, imlodagi bu oʻzgartirishlar tufayli chalkashlik yanada kuchaydi, aslo yechilgani yoʻq. Shu sababli ularning yozilishida har xilliklarga har qadamda duch kelish mumkin. Nazarimizda, koʻplar ularni yozishda, lotin yozuvida ishlayotgan boʻlsa-da, Kirill alifbosiga asoslangan imlo qoidalariga rioya qiladi. Chunki shu qoidalar uning ongiga singib ketgan va eng muhimi, ularning ilmiy asoslari yangisiga qaraganda mustahkamroq, oqilonaroq. Bu boradagi yangi imlo qoidalarini oʻzlashtirishga yoshlarimiz ham qiynalishyapti. Yangi imlo qoidalari boʻyicha xatosiz yozadigan

o'quvchi-talaba bormi, uchratganmisiz? Ayni masalada shubhali savollar, munozarali masalalar yetarli.

E'tibor beraylik: *uy*ma – *uy*, *kun*ma-*kun* chiziqcha bilan yozilishi, uydan uyga, kundan kunga, *ko'p*dan *ko'p*, *tek*ndan *tek*in, *yangi*dan *yangi*, *ochi*qdan *ochi*q esa chiziqchasiz yozilishi lozim. Vaholanki, ularning barchasi mazmunan bir xil vazifa bajaradi – ma'noni obyektiv holatga mos qilib yoki uni kuchaytirib ifodalashga xizmat qiladi. Xo'sh, siz quyidagi juftlikni *unga bunga* deb yozasizmi, yoki *unga-bunga* deb yozasizmi? Qaysi biri to'g'ri? Bizningcha, albatta, ikkinchisi. Chunki u juft so'z. Ammo yangi imlo qoidalarida shunga o'xshash, biroq kelishik qo'shimchali yildan yilga, o'zidan o'zi kabi takror so'zlar chiziqchasiz, *o'z-o'zidan* bo'lsa chiziqcha bilan yozilishi qoidalashtirilgan. *Kundan kunga* va *kundan kun* yangi imlo bo'yicha ajratib yoziladi. Vaholanki, ular o'rtasida ma'no-vazifa jihatidan prinsipial farq yo'q – ikkisi ham ma'noni kuchaytirib ifodalashga xizmat qiladi – ular so'z birikmasidan ko'ra takror so'zga yaqin bo'lib, qismlarining mustaqilligidan ko'ra takroriylik xususiyati kuchliroq. Shunga ko'ra ularni chiziqcha bilan yozishni qoidalashtirish maqsadga muvofiq bo'lar edi. Umuman, takroriy lingvistik vositalar masalasi va imlosini qayta ko'rib chiqishga ilmiy-amaliy ehtiyoj katta, deb o'ylaymiz.

Masalaning alohida o'rganilishi bu boradagi muammolarga yanada aniqlik kiritadi. Juft va takroriy til birliklari, darhaqiqat, maxsus tadqiqqa muhtoj. Masalaning o'ta nozik kuzatishlarni talab qiluvchi muammolari tilshunoslarimiz oldida turgan eng dolzarb masalalardan biri. Masalani ijobiy hal qilish imlo bilan bog'liq muammolarni bartaraf etish uchun ham zarur. Aks holda, o'zimizda ham bimalol kuzatilishi mumkin bo'lgan imlo xatoli yozuvlar davom etaveradi.

Yozuv va imlomizdagi muammolar faqat shular bilan chegaralanmaydi, albatta. Imlo xatolari Kirill yozuviga asoslangan yozuvda mavjud bo'lgan portlovchi-sirg'aluvchi, qorishiq, til oldi jarangsiz tovushni ifodalovchi “I” harfining yangi alifboda yo'qligi va uning ruscha-baynalmilal so'zlarni yozishda ifodalanishi masalasida ham ro'y bermoqda. Yangi yozuv va imlo bo'yicha bu harfni so'z boshida va oxirida, shuningdek, so'z tarkibida undoshdan keyin kelsa, “s” harfi bilan, so'z tarkibida ikki unli orasida kelsa, “ts” harfiy birikma bilan yozish to'g'riligi qabul qilingan. Ayrim muammoli istisno holatlarda, masalan, ikki unli orasidadek tuyulgan “антициклон”, “эпицентр”, “геоцентр” kabi so'zlarda “ц”ni “ts” harfiy birikmasi bilan emas, o'zbek tilining talaffuziga mos ravishda “s” harfi bilan yozish ma'qulligi va to'g'riligi qayd qilingan. Ammo yangi yozuvdagi matnlarda bu qoidalarga amal qilishda xatoga yo'l qo'yilayotganidan ko'z yumib bo'lmaydi. So'z tarkibidagi undoshdan keyin ham, so'zning oxirida ham “ts” harfiy birikmasidan foydalanish holatlari ko'p uchramoqda. Shu munosabat bilan yuqorida ta'kidlaganimiz istisno holatdagi kabi ruscha “сценарий” so'zini “senariy” shaklida bir “s” harfi bilan yozish to'g'risidagi fikr-tavsiyaga biz ham qo'shilamiz.

Qayd etilgan imlo xatolari grammatik xatolar emas, shu sababli ular jiddiy yoki qo‘pol xatolar sirasiga kirmaydi. Ularni yangi yozuvni takomillashtirish va qoidalarini o‘zgartirish hamda o‘zlashtirish bilan barham berish mumkin. Ammo hali-hanuz tez-tez uchrab turadigan grammatik-uslubiy xatolar ham bor. Ana shunday xatolardan biri ko‘pincha qaratqich kelishigi o‘rnida tushum kelishigi yoki aksincha, tushum o‘rnida qaratqichdan foydalanishda kuzatiladi. Ba‘zan qaratqichni ortiqcha qo‘llashga yo‘l qo‘yiladi. Bunday holatlar, ayniqsa, ketma-ket yoki distant holdagi qaratqichli tuzilmalarni ishlatishda ko‘zga tashlanadi. Masalan: bir dissertatsiyaning mavzusi shunday shakllantirilgan: “Pedagogik ta’limda bo‘lajak o‘qituvchilarning ustoz-shogird an‘analari asosida o‘qitishning zamonaviy texnologiyalari”. Bu yerda tushum o‘rnida qaratqichni qo‘llab xatoga yo‘l qo‘yilgan: o‘qituvchilarning emas, o‘qituvchilarni bo‘lishi kerak edi. Egalik kategoriyasini yaxshi bilmaslik shunday kamchiliklarga yo‘l qo‘yilishiga olib kelmoqda. Shakl jihatdan bir-biriga juda yaqinligi sabab og‘zaki so‘zlashuvda qaratqich kelishigi o‘rnida ham ko‘pincha tushum kelishigi qo‘shimchasi qo‘llaniladi. Masalan, o‘rikning sharbati o‘rniga o‘rikni sharbati deyiladi. Shuning ta’sirida ko‘pchilik ularni og‘zaki nutqda qanday bo‘lsa, shunday yozadi. Vaholanki, qaratqich va tushun mohiyatiga ko‘ra farq qiladi. Bunday xato qilmaslik uchun hokim so‘zning ifodalanishiga e’tibor berish kerak.

Agar hokim bo‘lak sof fe‘l bilan ifodalansa va bu fe‘l kimni? nimani? qayerni? so‘roqlariga javob bo‘luvchi so‘zni talab qilsa, tobe bo‘lak tushum kelishigida qo‘llanadi, hokim bo‘lak egalik qo‘shimchasini olgan ot, ba‘zan harakat nomi va sifat-dosh bilan ifodalansa, tobe bo‘lak qaratqich kelishigida qo‘llaniladi.

Shu o‘rinda ona tili o‘qitishning grammatika o‘qitishdan iborat bo‘lib qolganligi, yangi davrda bunday grammatizmdan voz kechish to‘g‘risidagi da’volarga o‘z munosabatimizni bildirib ketsak.

Bilamizki, o‘zbek tili agglutinativ tillardan biridir. Bunday tillarda ayni grammatika juda rivojlangan bo‘ladi. Har bir grammatik ma’no uchun alohida grammatik shakl bor, bir grammatik shakl bir necha grammatik ma’no ifodalashi mumkin yoki bir necha shakl bir grammatik kategoriyani hosil qilishi mumkin. Grammatik shakllar o‘rtasida ma’nodoshlik, zid ma’nolilik, ko‘p ma’nolilik yoki omonimlik bo‘lishi ham mumkin. Birgina hozirgi zamon ma’nosi bir necha grammatik shakllar yordamida ifodalanadi: *kelyapti, kelmoqda, kelayotir, kelayotibdi*. Bularni o‘zlashtirmagan shaxs o‘z fikrini mazmunan va usluban aniq va izchil, ta’sirli, grammatik-imlo jihatidan esa bexato ifodalashi mumkin emas.

Binobarin, o‘zbek tilini o‘rganishda grammatika hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Grammatizm bahonasida uni chuqur va har tomonlama o‘rganishdan voz kechish tilni o‘rganishni juda jo‘n tushunishdan boshqa narsa emas. Hamma gap grammatikani maqsadga muvofiq o‘qitishda, o‘qitish usuli, texnologiyasini zamon talabi darajasiga ko‘tarishda. Darsni ilmiy asosda qiziqarli tashkil eta olishda. Ingliz tili grammatikasi

bo'yicha yuzlab qo'llanma, risolalar bor. Vaholanki, u flektiv til hisoblanadi. O'zbek tili esa undan ham murakkabroq grammatik tabiatli agglyutinatív tildir. Mashina haydagan odam uni tuzatishni, sozlashni ham bilsa, qanday yaxshi. Tilni bilishda esa u ana shunday bo'lishi shart. Chunki hech kim boshqa birovning nutqini sozlab berolmaydi, buni nutq egasining o'zi bajaradi. Buning uchun u o'z tilining lug'aviy boyligi va grammatikasini yaxshi bilishi shart. Imloviy va uslubiy xatolarning ko'pchiligi ayni grammatikani yaxshi o'zlashtirmaganlik tufayli sodir bo'ladi. Qiziq, butunlay bilmaganimiz chet tilini, uning grammatikasini o'rganish qiyin emas ekanda, ona tilimizning grammatikasini o'zlashtirish og'ir ekan. Bu nafaqat o'rgatuvchining bilimi, mahoratiga, shu bilan babbaravar o'rganuvchining astoydil intilishi, irodasiga ham bog'liq. O'quvchi-talaba o'zi ham darsdan keyin mustaqil o'qimasa, kutilgan natijaga erishilmasligi aniq. Chet tilini mustaqil o'rganishga qancha vaqt sarflaymiz-u, o'z ona tilimizni mustaqil o'qib-o'rganishga qancha vaqt sarflaymiz? Hisoblab ko'rganmisiz, shunday hisob-kitob bormi? Grammatizm deb grammatikani chetga surib qo'ygan bilan ona tilimizning ichki tuzilishi, botiniy olamini o'zlashtirib bo'lmaydi. Shu yaroqsiz asos bilan grammatikadan yuz burish emas, grammatikaga astodil yuz burish afzalroq va foydaliroqdir. Qarang, jadidchilikning yorqin namoyandalaridan biri Ishoqxon Ibrat bundan yuz yil oldin ona tilimiz haqida nima deganlar: "Bizning yoshlar, albatta, boshqa tilni bilish uchun sa'y-harakat qilsinlar, lekin *avval o'z ona tilini ko'zlariga to'tiyo qilib, ehtirom ko'rsatsinlar*. (Ta'kid bizniki – A.J.) Zero, o'z tiliga sadoqat – bu vataniy ishdir". Bu hikmatli fikrlar o'zbekning yuragiga jo bo'lib, ma'naviy-ma'rifiy hayot mazmuniga aylanmog'i lozim. Shunda ona tilimizning grammatikasini o'rganish uning sevimli mashg'ulotiga aylanadi. Aslida, imlo xatolariga yo'l qo'yishimizning asosiy sababi grammatikani sust o'zlashtirganimizda. Xatosiz yozadiganlarning istisnosiz barchasi grammatikani juda yaxshi biladilar. O'zbek tilida mukammal imloviy savodxonlikka erishish uchun grammatikani zabt etish shart.

Demak, bizning yo'limiz grammatikadan qochish, uni chetlab o'tish emas, aksincha, unga tobora yaqin borish, uning ichki olamiga kirib borish, uning go'zalliklarini kashf qilish, ulardan bahramand bo'lish yo'lidir. Imlo muammolarini ijobiy hal qilish uchun ham shu yo'lni tanlash to'g'ri bo'ladi. Tilning bor boyligi, go'zalligi grammatika orqali, grammatik vositalar yordamida muhtasham ifodasini topgandan keyin bundan boshqacha bo'lishi mumkinmi?! Albatta, yo'q. Qadimgilar grammatikani bejiz yozuv san'ati demaganlar. Ular grammatikada go'zallikni ham ko'rganlar. Demak, biz grammatik qonun-qoidalarini o'rganish bilan ona tilimizning go'zallik sirlarini ham o'zlashtira, ocha boramiz. Shunday mashg'ulotni grammatizm deb pastga urish hech bir tilshunosga, ayniqsa, o'zbek tilshunosiga yarashmaydi. Bunday nomaqbul so'zni o'zbek tilshunosligidan umuman chiqarib tashlash kerak. Imloviy xato qilish buning oldida hech gap emas. Bizningcha, bu o'zbek tilshunosligi uchun eng katta xato bo'ladi. Binobarin, bunday xatoga yo'l qo'ymasligimiz zarur. Kelajakda hozirgidan ham ayanchliroq imlo

muammolari kelib chiqmasligi uchun ham grammatikaga yuzlanishimiz lozim. Ammo ayni damda mavjud imlo muammolariga barham berish uchun nima qilishimiz kerak?

“Hilolnashr“ nashriyotining bosh musahhihi G‘iyosiddin Yusuf bugungi kunimiz uchun juda muhim bo‘lgan ana shu muammoni bartaraf qilish, imlo xatosiga yo‘l qo‘ymaslik uchun ikkita narsa zarur deb biladi va biz ham bunga to‘liq qo‘shilamiz. Bular: e‘tibor va imlo qoidalarini bilish. Shu munosabat bilan u quyidagilarni ta‘kidlaydi:

“Ko‘pchilik nima yozayotganiga e‘tibor qilmagani sababli xato yozishga o‘rganib qolgan. ...Har bir harf, har bir nuqta-vergulg ahamiyat berish lozim. To‘g‘ri, boshida bu sizga biroz mushkullik qiladi. Lekin doimiy ravishda to‘g‘ri yozishga harakat qilaversangiz, o‘z-o‘zidan e‘tibor qiladigan, buning uchun alohida kuch sarflamaydigan bo‘lib qolasiz. Ya‘ni sizda to‘g‘ri yozishga harakat qilish refleksi hosil bo‘ladi.

Imloviy xatolarsiz yozish uchun bizga lozim bo‘lgan ikkinchi narsa bu –imlo qoidalarini bilish. Har bir tilning o‘z yozuv qoidalari bor. Xususan, o‘zbek tilining ham. Siz bu qoidalarga amal qilgan holda yozar ekansiz, jonajon tilimizning hurmatini o‘z o‘rniga qo‘ygan bo‘lasiz.

Afsuski, so‘nggi vaqtlarda qo‘pol imloviy xatolari talaygina bo‘lgan kitob, gazeta-jurnallar uchrab turibdi. Shuning uchun ishonchli nashriyotlarda chop qilingan kitob, gazetalarni o‘qib, to‘g‘ri yozish bo‘yicha malakamizni oshirishimiz mumkin. Chunki ko‘p o‘qish orqali yozuvlar ko‘zda muhrlanib qoladi. Natijada yozayotganingizda qanday yozsa, to‘g‘ri bo‘lishi ko‘z oldingizga kelaveradi.”

Ayon bo‘lyaptiki, yangi o‘zbek alifbosini takomillashtirish, imlo qoidalariga ayrim o‘zgartishlar kiritish, grammatikani o‘zlashtirish va shu asosda imlo qoidalarini bilish, ishonchli nashriyotlar materiallari: gazeta, jurnal, kitoblarni o‘qib borish yuqori imloviy savodxonlikka erishishning muhim omillaridir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. “Маориф ва ўқитғувчи” журнали, 1926. – №5. – Б. 41.
2. Нурмонов А. Танланган асарлар. 3 жилдлик. 2-жилд: Лингвистик таълимотлар тарихи. – Т.: Akademnashr, 2012. – 448 б.
3. Турсунов У., Ўринбоев А. Ўзбек адабий тили тарихи. – Т.: Ўқитувчи, 1982. – 175 б.
4. Чиғатой гурунги. Битим йўллари. Маориф комиссарлиги рухсати билан босилгон. 1919. – Б. 32.
5. Элбек. Турк тилларининг қонунлари тўғрисида мулоҳазалар // Қизил байроқ, 1922. – 8 май.
6. Курбонова М. Фитрат – тилшунос. – Т.: Университет, 1996.

Boshlang'ich ta'limda o'quvchilarning imloviy malakalarini shakllantirish

Jumaniyozova Muhabbat,
filologiya fanlari nomzodi, dotsent,
Urganch davlat universiteti,
khiva1970@mail.ru

Annotatsiya. Mazkur maqolada boshlang'ich ta'limda o'quvchilarning imloviy malakalarini shakllantirish masalasi yuzasidan fikrlar bayon qilinadi. Unda "Ona tili va o'qish savodxonligi" darslarida imlo qoidalari asosida boshlang'ich sinf o'quvchilarining imloviy malakalarini shakllantirishning metodik jihatlari ko'rsatib beriladi.

Kalit so'zlar: ona tili, boshlang'ich ta'lim, to'g'ri yozuv, ona tili va o'qish savodxonligi, imloviy malaka, imlo qoidalari, Milliy o'quv dasturi, imloviy savodxonlik.

Til o'rganishda uzluksiz ta'limning boshlang'ich va umumiy o'rta bosqichlarida til ta'limining lisoniy, lingvopsixologik, sotsiopsixologik va paralingvistik va, muhimi, umumdidaktik va o'ziga xos metodik xususiyatlardan kelib chiqqan holda hosil qilinadigan nutqiy-kommunikativ, grammatik va umumtarbiyaviy vazifalar belgilanadi.

DTSDa ona tili fanini o'qitishning asosiy maqsadi sifatida o'z fikrini og'zaki va yozma tarzda to'g'ri va ravon bayon qiladigan, kitobxonlik madaniyati shakllangan, mustaqil va ijodiy fikrlay oladigan, o'zgalar fikrini anglaydigan – muloqot va nutq madaniyati rivojlangan shaxsni kamol toptirishdan iboratligi belgilangan. [1: 15]

"Ona tili" nafaqat leksik va grammatik me'yorlarni o'rgatuvchi, balki o'quvchi nutqiy faoliyatida ixtiyoriy mavzu, fanlar kesimidagi matnlarni tinglab tushunish, to'g'ri o'qish, orfoepik va orfografik me'yorlarni qo'llash salohiyatini rivojlantirishiga xizmat qiladigan fandır. O'quvchining mantiqiy, tanqidiy, ijodiy fikrlashi uchun ona tili darslarida o'qib tushunishga alohida e'tibor qaratiladi. Ona tilini puxta o'zlashtirgan o'quvchi boshqa fanlarni qoniqarli o'zlashtiradi. O'qish savodxonligi mukammal bo'lgan o'quvchi boshqa fanlarda o'rganayotgan matnlarni o'qish orqali mantiqiy, tanqidiy, ijodiy fikrlaydi, olgan bilimlarini hayotda qo'llay olish layoqati rivojlantiriladi. [2: 5]

Boshlang'ich ta'limda joriy etilgan "Ona tili va o'qish savodxonligi" darslari bolalarning aqliy va nutqiy qobiliyatlarini muvaffaqiyatli o'stirish zaminida kelgusida fanlarni puxta o'zlashtirishga imkoniyat yaratadi. Shu sababli boshlang'ich sinf ona tili va o'qish savodxonligi darslarining asosiy vazifalaridan biri ham o'quvchilarning nutqiy qobiliyatlarini o'stirishdir. Binobarin, ta'lim jarayonida o'quvchilar yozma nutqini o'stirishga ham ona tili o'qitishning asosiy vazifasi sifatida yondashiladi. Ma'lumki o'quvchilarning yozma nutqini shakllantirish bevosita imloviy savodxonlik bilan bog'liq. Bu esa o'quvchilarda orfografik malakalarni shakllantirishni tizimli ravishda amalga oshirish muhimligini belgilaydi.

Imloviy (orfografik) malaka maxsus nutq malakasi hisoblanadi. Zero, to‘g‘ri yozuv maxsus nutq faoliyatidir. Bilamizki, yozuv ham murakkab harakat bo‘lib, uning asosida nutq yotadi. Nutq faoliyatining komponenti sifatida imloviy malaka gapni sintaktik jihatdan to‘g‘ri tuzish, so‘zni uslubiy aniq qo‘llashni ham ifodalaydi. Ilmiy-metodik adabiyotlarda, imloviy malaka murakkab malaka ekanligi, u uzoq davom etadigan mashqlar jarayonida yaratilishi hamda so‘zni fonetik tomondan tahlil qilish, uning morfemik tarkibini aniqlash ko‘nikmasi kabilarga asoslanishi ta’kidlanadi. [3: 604] Aytish joizki, psixologiya malakani avtomatik harakat, ya’ni mashqlar natijasida asta-sekin avtomatlashgan ongli harakat deb belgilaydi. Avtomatlashish o‘rganilgan imlo qoidasining oson yoki qiyinligiga bog‘liq. Imloviy malaka o‘z tabiati bilan avtomatik hisoblanmaydi. Malaka asosiga qo‘yilgan ko‘nikma mustahkamlanadi, takomillashadi, yaxshilanadi (harakat tezlashadi, aniq va to‘g‘ri bo‘la boshlaydi, ishonarli va tejamli bajariladi); shuning bilan birga, faoliyatning tuzilmasi qayta quriladi: mayda birlik bilan ishlash kengroq, butun, qo‘shilgan birliklar bilan ishlashga o‘tadi (masalan, so‘zni harflab ko‘chirish, bo‘g‘inlab ko‘chirish bilan, keyin so‘zni yaxlit ko‘chirish bilan, so‘ngra u gapni ko‘chirish bilan almashadi). Bir imlo malakasi avtomatlashadi, imloga oid boshqa hodisa o‘rganiladi va asta-sekin so‘zni to‘g‘ri yozish malakasi hosil bo‘ladi. Ko‘rinadiki, yozuv murakkab harakat sifatida ongli jarayonligicha qolaveradi.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchisining to‘g‘ri yozuv malakasi shakllanishi uchun undan fikrlash faoliyati talab etiladi. Biror to‘g‘ri yozuv hodisasini o‘zlashtirish uchun o‘quv va yodda saqlashgina emas, balki analiz va sintez ham tatbiq etiladi. Bunda grammatik va imloviy hodisalarning o‘xshash va farqli tomonlarini aniqlash uchun taqqoslash usulidan foydalanish hamda so‘z va so‘z shakllarini ma’lum grammatik yoki grafik guruhlariga ajratish, muayyan tizimga solish, tushuntirish va isbotlash mashqlaridan foydalanish muhim o‘rin tutadi.

Milliy o‘quv dasturida til ta’limida lingvistikaga oid nazariy bilimlarning amaliy tabiatli nutqiy kompetensiyalar ustida ishlashga yo‘naltirilishi va unga bo‘ysundirilishi yetakchi tamoyil sifatida belgilandi. O‘quvchilarning nutqiy faoliyat turlarini (tinglash, o‘qish, so‘zlash, yozish) yaxlit o‘zlashtirish, muloqotning barcha sohalarida nutq malakalaridan to‘g‘ri foydalanish kompetensiyalarini shakllantirishga alohida e’tibor qaratilmoqda.

Imloviy malakalar grammatikaga bog‘lab o‘rgatiladi. Chunki imlo qoidalarini bir so‘znigina emas, balki umumiylik mavjud bo‘lgan butun so‘zlar guruhining yozilishini tartibga solar ekan, bu xususiyati bilan u o‘quvchilarni har bir so‘zni yodda saqlash, xotirlashdan qutqaradi hamda qoidaga amal qilgan holda so‘zlarni to‘g‘ri yozish imkonini beradi. Misol tariqasida 1-sinf o‘quvchilarida harflar imlosiga oid qoidalar ustida ishlash orqali imloviy malakani shakllantirishni keltirib o‘tamiz.

1-sinf “Ona tili va o‘qish savodxonligi” darsligining II bo‘limi “Tabiat ne’matlari” deb nomlangan bo‘lib, shu bo‘limdagi “Suvning vatani” matni yuzasidan berilgan savol

va topshiriqlarni to‘g‘ri anglash, savollarga tartibli javob bera olish mashqlari bilan bir qatorda x va h tovushlarini o‘zaro farqlash, ushbu tovushlar ishtirok etgan so‘zlar imlosi ustida ishlash mashqlari “Mashq daftari” da bajariladi. O‘quvchilarga “h” tovushi bo‘g‘izda, “x” esa tilning eng orqasida paydo bo‘lishi haqida ma’lumot beriladi.[4: 83]

Darslikning “Sog‘ tanda sog‘lom aql” nomli III bo‘limidagi “Xotiram kuchli bo‘lsin desangiz” mavzusida bu imloviy malaka yanada takomillashtiriladi. “H”ning aytganlari she‘rini o‘qish orqali o‘quvchilar baho, bahor, Bahora, hatto, anhor, mahorat va axloq, xabar, xabardor, xorij, xola, xaridor so‘zlarining imlosini o‘zlashtirib oladilar. Darslikda berilgan rasmlı diktantdagi h va x tovushli so‘zlarnı o‘zlashtirgan bilimlariga tayanib yozadilar.

Bo‘limning “Foydali sabzavotlar” mavzusidagi berilgan matn asosida d-t, b-p, z-s, j-ch, g-k, v-f undoshlarining talaffuzi, imlosi, d-t undoshlarining talaffuzda tushib qolishi, yozuvda saqlanishi, q va g‘ tovushlari, ularning talaffuzda va yozuvda qo‘llanilishi bo‘yicha mashq va topshiriqlar ustida ishlaydilar. Audio matnnı tinglash davomida so‘zlarnı yozish mashqlari ham undosh harflar imlosini esda saqlashga yordam beradi. O‘quvchilar o‘rganilgan qoidalar asosida ikki yoki undan ortiq gap tuzib, o‘z fikrini yozma ifodalash topshirig‘ini ham bajaradilar. [4: 74]

Tutuq belgisi ishtirok etgan matnlar ustida ishlash orqali o‘quvchilarga tutuq belgisining qo‘llanilishiga doir imlo qoidalari o‘rgatiladi. Tutuq belgisining ikki vazifasi: unli tovushdan keyin kelsa, shu unlini cho‘zib aytilishi va undosh tovushdan keyin kelsa, talaffuz vaqtida shu undoshdan keyin biroz to‘xtalish sodir bo‘lishi amaliy tarzda o‘rgatiladi. O‘quvchilarga tutuq belgisining vazifasini tushuntirish bilan bog‘liq mashq va topshiriqlar bajartiriladi. Tutuq belgisi tushib qolganda so‘z ma‘nosining (sa‘va-sava, she‘r-she‘r, qala-qal‘a, sanat-san‘at kabilarning) o‘zgarishi bilan bog‘liq topshiriqlarnı “Mashq daftari” da bajartirilishi ham o‘quvchilar imloviy malakasini shakllantirishga xizmat qilishi shubhasizdir. Ta‘kidlash joizki, ma‘nosi izohlanishi kerak bo‘lgan so‘zlar izohi bilan tanishish orqali o‘quvchilarning so‘z boyligi ham ortib boradi.

Darslikning keyingi bo‘limlarida ham harflar imlosi mustahkamlanib boriladi. So‘zlarning ma‘nosini aniqlashda tovushlarning o‘rni haqida ma’lumot berilib, so‘zdagi bir tovushni o‘zgartirish orqali so‘zning ma‘nosini o‘zgartirish mashqlari ustida ishlanadi.

2-sinfdan boshlab bosh harflar imlosi va bo‘g‘in ko‘chirish qoidalari bo‘yicha bilimlar amaliy tarzda matnlar ustida ishlash orqali berib boriladi. 2-sinf “Ona tili va o‘qish savodxonligi” darsligining III bo‘limi “Tabiat ne‘matlari”dagi “Qishda uxlaydigan hayvonlar” mavzusini o‘rganish jarayonida hayvonlar nomlari va hayvonlarga atab qo‘yilgan nomlar imlosi yuzasidam ma’lumotlar beriladi. [5: 43] Matn ustidagi amaliy ishlar o‘quvchilarnı bosh harflar imlosiga doir qoidalar bilan tanishtiradi. Qoidalarga oid savol va topshiriqlar esa o‘quvchilarning bilim va ko‘nikmalarini chuqurlashtiradi.

Shuningdek, berilgan matn tarkibidan ayrim so‘zlardagi bo‘g‘inlarning tarkibini aniqlash mashqlari o‘tkaziladi. O‘quvchilar so‘zlarnı bo‘g‘inlab ko‘chirishdan maqsadni

hamda bo'g'in ko'chirish qoidalarini bilib oladilar. Ular bir unli tovushdan iborat bo'g'inlar, bir unli tovush va bir undosh tovushdan iborat bo'g'inlar, bir unli tovush va bir necha undosh tovushdan iborat bo'g'inlarga ajratish malakalarini egallaydilar. Shuningdek, matn tarkibidan atab qo'yilgan joy nomlarini aniqlab, ular imlosiga oid topshiriqlarni "Mashq daftari"ga yozib boradilar.

Shu tarzda o'quvchilarning imloviy malakalarini imlo qoidolari asosida shakllantirib borish yuzasidan tizimli ishlar darslikning boshqa bo'limlaridan o'rin olgan mavzularni o'rganish darslarida ham amalga oshirib boriladi.

Ko'rinadiki, imlo qoidolari ustida ishlash murakkab jarayon hisoblanib, qoidaning mohiyatini ochish, o'quvchilarning qoida ifodasini o'rganib olishlari, qoidani yozuv tajribasiga tatbiq etish uning asosiy komponentlari sanaladi va bu o'qituvchidan lingvistik bilimdonlik va pedagogik mahoratni talab qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Umumiy o'rta ta'limning Davlat ta'lim standarti va o'quv dasturi (Boshlang'ich ta'lim). – Toshkent, 2017.

2. Umumiy o'rta ta'limning Mliiy o'quv dasturi. Ona tili. (Loyiha). – Toshkent, 2021.

3. Matchonov S., Bakiyeva H. va b. Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi. – Toshkent: "Ishinchli hamkor", 2020.

4. Azimova I., Mavlonova K., Quronov S. va b. Ona tili va o'qish savodxonligi. Umumiy o'rta ta'limning 1-sinfi uchun darslik. 1-qism. – Toshkent: Respublika ta'lim markazi, 2021.

5. Azimova I., Mavlonova K., Quronov S. va b. Ona tili va o'qish savodxonligi. Umumiy o'rta ta'limning 2-sinfi uchun darslik. 1-qism. – Toshkent: Respublika ta'lim markazi, 2021.

Stereotiplarda milliy qadriyatlar manzarasi

Kazakov Ilhom,
filologiya fanlari nomzodi, dotsent,
Berdaq nomidagi Qoraqalpoq
davlat universiteti,
ikazakov1973@ mail.ru

Annotatsiya. Maqolada bir-biriga qarindosh bo'lgan o'zbek va qoraqalpoq tillaridagi lingvokulturologik birliklar tarkibiga mansub ayrim etnomadaniy stereotiplar qiyosiy holda o'rganilgan. Bunda har qaysi xalq milliy-madaniyatini ta'riflashga

xoslangan stereotip o'sha millat xarakterini ifodalovchi ko'zgu sifatida baholashga loyiqqligi ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: stereotip, milliy-madaniy qadriyat, lingvokulturologiya, etnomadaniyat, lison, urf-odat, an'ana, rasm-rusum, milliy nigoh, mentalitet.

O'zbek va qoraqalpoq xalqlari milliy-madaniy qadriyatlari turkumiga mansub stereotiplarni lingvokulturologik jihatdan o'rganish zamonaviy tilshunoslikdagi g'oyat e'tiborga molik masaladir. Chunki shu taxlitdagi tadqiqot natijasida o'zbek va qoraqalpoq millatiga xos qadimiy xususiyatlarni o'zida yorqin namoyon etadigan etnomadaniy unsurlarni lisonda qay tarzda ifodalanishiga doir tasavvurotga ega bo'lish mumkin. Bu bilan til va madaniyatning azaldan uzviyligi, har ikki qardosh xalq vakillarining olamni o'ziga xos va mos tarzda idrok etganligi hamda o'sha anglagan narsa-hodisalarini lisonda turfa xil nomlaganligi bilan bog'liq holatlar yanada oydinlashadi.

O'zbek xalqi hayoti, turmush tarzi bilan chambarchas bog'liq bo'lgan, o'z bag'rida xalqimizning o'tmishdagi tarixi, dunyoqarashi, urf-odat va an'alarini saqlab kelayotgan *yor-yor* qo'shiqlari butun millat qiyofasini o'zida namoyon etuvchi stereotip sifatida muhim o'rinni egallaydi. Bu qo'shiq nikoh to'yi marosimi kuni qizlarni uzatish chog'ida ijro etiladi. Qiz xonadonida aytiladigan *yor-yor*larda, asosan, xayrlashish ruhi aks etadi. Ularda ota-ona uyini tark etishning o'ta og'irligi, qizlarning taqdiri hamisha shundan iborat ekanligi, ularning borgan joyida tinib-tinchib, baxtli hayot kechirib ketishlari mazmuni ifodalanadi. Ta'kidlash kerakki, avvallari *yor-yor*ni kelinning yangalari yoki dugonalari kuylashgan. Bugungi kunda *yor-yor* qo'shiqlarini ijro etish uchun maxsus qo'shiqchi ayollar nikoh to'yi marosimiga taklif etiladi.

Xorazm viloyatida nikoh to'yining *qiz uzatar* udumi paytida bu vohaning o'ziga xos folklor ijrochilari – xalfalar tomonidan *yor-yor*lar aytilgan. O'tmish davrlarda nikoh to'yi o'tkaziladigan kun kuyov tarafidan kelinni olib ketish uchun chiroyli qilib bezatilgan arava yuborilgan. Kelinning yangalari va dugonalari uni ana shu aravaga mindirib, kuyovning uyi tomon yo'l olishgan. Albatta, xalfalar ham ularga hamrohlik qilib, kuyov uyiga yetib borgunga qadar kelinning barcha fazilatlarini ochib berishga qaratilgan *yor-yor* qo'shiqlarini ijro etishgan. Xalqimiz orasida qizni olib ketish uchun uning xonadoniga tashrif buyurgan kuyov hamda kuyov jo'ralarning ham *yor-yor* aytishiga doir ma'lumotlar uchraydi. Xususan, Farg'ona viloyatining ayrim hududlarida qiz uzatilayotgan xonadon ahli alohida bitta uyni kuyov va uning jo'ralari uchun ajratib, dasturxonni bezatib, turli xil noz-u ne'mat va pishiriqlar bilan to'ldirib qo'yishadi. Kuyov jo'ralar qizning uyiga *yor-yor* aytib kelishadi. Ular kiradigan uyni ostonasi oldiga yangi matodan poyandoz to'shab qo'yiladi. Kuyov unga qadam qo'ygani zahoti uning jo'ralari sho'x-shodon qiyqiriq va kulgu bilan o'sha matoni talashib-tortishib qo'lga kiritishadi [1]. Bu odat zahirida o'sha jo'ralarning o'z do'sti – kuyovga bo'lgan havasi,

shuningdek, kelajakda yaratganning ularni ham ana shunday baxtli kunlarga yetkazishiga bo'lgan ishonch yashiringan.

Qoraqalpoq xalqining azaliy milliy-madaniy nigohini o'zida yorqin aks ettiruvchi, nikoh to'yi marosimida kuylanadigan **háwjar** qo'shig'ida ushbu millat mentalitetiga xos stereotipik xususiyatlar umumlashganligini ta'kidlash kerak. Aslida, *háwjar* so'zi tarkibida *háwj* – «zarb, kuch» ma'nosini ifodalaydi. Bu so'zda avj olish, kuchga minish, keyingi bosqichga o'tish degan mazmun mujassam [2: 477]. Shunday ekan, dastlabki davrlarda qoraqalpoq xalqi orasida nikoh to'ylarida kuylanadigan *háwjar* qo'shiqlari ham yor-yor deb yuritilgan. *Qoy súydi balasin, Qozim-aw dep yar-yar, Hesh náirse kórmegen, Bozim-aw dep háwjar* («Qaraqalpaq folklori») [3: 477]. Fikrimizcha, bu xildagi qo'shiqlarda avval mungli ohang aks etib, so'ngra bosqichma-bosqich ko'tarinki ruh namoyon bo'lishiga muvofiq holda ularning nomlanishida o'zgarish sodir bo'lgan. Nihoyat bu qo'shiqlar *háwjar* deb atala boshlagan.

Ushbu qo'shiq qiz o'z uyini tark etishi va uning kuyov xonadoniga kuzatilishi vaqtida aytilgan. Qo'shiqda kelinning tamoman boshqa ovulga ko'chib o'tishiga doir g'amgin holati ifodalangan. Shuningdek, uning bo'lajak turmush o'rtog'iga sevimli yor bo'lib, u bilan butun umri davomida baxtli hayot kechirishi, kuyov va uning qarindoshlari bilan samimiy munosabat o'rnatishi niyat qilingan. Ota uyidan o'zga xonadonga qattiq qayg'u chekib, g'amnok holatda borayotgan kelinning dugonalari uni qanday bo'lmasin tinchlantirishga, unga tasalli berishga harakat qilishgan. Dugonalar tomonidan qaynonaning uyi ham kelin uchun xuddi o'z uyi singari qadrdon sanalishi, u boradigan yangi xonadonning ostonasi tillolardan yasalganligi qo'shiq qilib kuylangan.

Dastlabki davrlarda *háwjar* qizlarning o'zi sevmagan yigitga turmushga uzatilayotganligi bois ularning bundan noroziligi tufayli yaratilgan bo'lsa, keyingi davrlarda har bir oila qurayotgan qizlarning ushbu qo'shiqni kuylashi odat tusiga aylangan. Haqiqatan ham, o'tmishda qizlar ota-onasining izmidan chiqa olishmagan. Ular o'n sakkiz yoshga to'lgach, ba'zan undan ham ertaroq kuyovga berilgan. Ota-onalar o'z qizining uzatilayotgan kuyovda ko'ngli bormi yoki yo'qmi, buni hisobga olishmagan. Bunday g'am-hasratga to'la damlarda qizlarning o'zboshimchalik bilan harakat qilishlariga esa aslo yo'l qo'yilmagan. Ular faqat ota-onasining qaroriga itoat qilishga majbur bo'lishgan.

Shu tariqa, ya'ni, birinchidan, qizlarning o'z tanlovi asosida emas, balki oldin ko'rmagan-bilmagan yigitga unashtirilishi, ikkinchidan, tug'ilib o'sgan, voyaga yetgan ovulini butkul tark etishi va notanish odamlar xonadoniga borishni xohlamasligi kayfiyatini bildirish maqsadida *háwjar* qo'shiqlari vujudga kelganligini ta'kidlash kerak. Shuni ham aytish joizki, *háwjar* va yor-yor qo'shiqlari qadimgi davrlarda g'am, qayg'uni ifodalagan bo'lsa, keyingi vaqtlarda, xalqlarimiz yangi zamon ostonasiga qadam qo'ygan davrda ularda shodlik, xursandchilik hamda kulgili holatlar ham aks etganligini kuzatish mumkin [4: 171].

O'tmishda qoraqalpoq xalqining *háwjar* qo'shiqlarini kuylashda kelin va kuyov dastlab ikki guruhga ajralgan. Shundan keyin *juwap-aytis* shaklida qo'shiq ijro etilgan. Kuyov tomon bo'lg'usi kelinning qaynota va qaynonasini, kuyovning atrofidagi kishilarga xos xulq-atvor, fazilatlarini, oilaviy an'analarni maqtab borishgan. Kelin tomon ham o'z navbatida, kelinning ota-onasi, ular qarindoshlarining ochiq ko'ngilligi va mehribonchiligini, kelin dugonalarining go'zalligini ta'riflashgan [5: 122]. Xalq orasida kelinni kuzatish to'yida *háwjar* qo'shiqlarini maxsus tarzda ijro etuvchi ayollar bo'lib, ular *h wjarpazlar* (*h wjarshilar*) degan nom bilan yuritilgan [6]. Qadimiy odatga ko'ra, yosh kelin o'z ota uyiga to'ydan bir yil o'tganidan keyingina kelishi mumkin bo'lgan. Shungacha kelinning o'z ota-onasi, yaqinlarini ko'rishga borishi nojoiz hisoblangan. Shuning uchun ham ushbu marosim muhim ahamiyatga ega bo'lib, kelinni bo'lajak oilaviy hayotga ko'nikishiga katta yordam bergan [7: 122].

O'zbek va qoraqalpoqlarda islom dini bilan bog'liq farzandga ism qo'yish an'anasi borki, u chaqaloqning qulog'iga **azon G'G' azan** aytilish bilan birga o'tkazilishini ta'kidlash kerak. Bu marosim ushbu xalqlarning o'tmish davrlardan shu bugungacha bo'lgan uzoq yillik tarixiy, stereotipik xususiyatlarini saqlab kelayotganligi bilan alohida ahamiyatga ega. U islomiy manbalarda *aqiqa* deb nomlangan. Qoraqalpoqlarda ham yangi tug'ilgan chaqaloqqa *azan* aytilish marosimini o'tkazish farz deb qaraladi. Bunda dastavval bolaga ism beriladi. Marosimning o'zi ancha kech bajarilishi kuzatiladi [8].

Eng avval, marosimda ishtirok etish uchun kelgan mehmonlarga, qarindoshlarga ziyofat beriladi. Tansiq taomlardan, asosan, osh (palov), beshbarmoq – gurtik tayyorlanib, ular oldiga tortiq qilinadi. Albatta, marosimga mulla ham chorlanishi kerak. Marosim o'tkazilayotgan vaqtda go'dak janubga yuzlantirilib, uning o'ng qulog'iga uch marta *azan*, chap qulog'iga uch marta *takbir* va yana uch marta unga qo'yiladigan ismning o'zi aytiladi. Bu amallar bajarilayotganda bolaning og'ziga xurmo solinadi [9: 509]. Qoraqalpoq xalqida chaqaloqqa turshak yoki novvotli suv berilib, *balani' tili birinshi bolip, shiyrin s z benen shiqsin* (bolaning tili eng avval shirin so'z bilan chiqsin) degan so'zlar takrorlanadi [10]. Barcha rasm-rusumlar o'z qoidasiga binoan o'tkazilib bo'lingach, domlaga sovg'a-salomlar (pul yoki kiyim) tortiq qilinib, u kuzatib qo'yiladi.

Ta'kidlashni istardikki, bizning ota-bobolarimiz tomonidan bugungi kungacha yetib kelgan an'analardan biri bu – islomiy qadriyat sifatida oltmish uch yoshga to'lgan har bir kishi tavallud kunini xonadonining barcha yaqinlari, qarindoshlari, qo'ni-qo'shnilar, do'stlari bilan hamkorlikda nishonlash bo'lib hisoblanadi. Ushbu odat orqali o'zbek va qoraqalpoq xalqlarining islomga bo'lgan azaliy e'tiqodi, milliy stereotipi yorqin namoyon bo'ladi. Haqiqatan ham, jamiki musulmon xalqlarida bu sana juda muqaddas sanaladi. Chunki islom dinining rahnamosi Muhammad Payg'ambar ham oltmish uch yil umr ko'rgan. Shunga muvofiq, agar har qanday kishiga ushbu yoshni sog'omonlikda qarshi olish nasib etsa, u ortda qolgan umridan o'zi uchun tegishli xulosa chiqarishga intiladi. Bundan buyog'iga ham butun oilasi, farzandlari davrasida, ular

ardog'ida mazmunli hayot kechirishni yaratgandan astoydil so'raydi. Kuzatish mumkinki, ba'zi oilalarda ushbu tabarruk sana tantanali ravishda nishonlanib, mehmonga tumonat odam aytiladi. Ayrim xonadonlar esa bu tadbirni faqat o'ziga yaqin tug'ishganlari, do'stlari qurshovida o'tkazishni, ularga ixchamroq dasturxon yozib, kichikroq ziyofat berish bilan cheklanishni afzal biladi. O'sha to'y o'tkaziladigan kunda qon chiqarilib, ya'ni jonliq (qo'y, echki) so'yib, tashrif buyurgan mehmonlar uchun har xil shirin taomlar pishiriladi. Shundan keyin Qur'on tilovat qilinib, tabarruk yoshga kirgan kishiga, uning oilasi, farzandlariga eng ezgu tilaklar bildiriladi. Xullas, ana shu sana – to'y o'zbek va qoraqalpoq xalqida **Payg'ambar yoshi G'G' Payg'ambar jasi** degan nom bilan ma'lum.

Turkiy xalqlarda inson bu dunyoni tark etgach, uning **joni** (ruhi) turli ko'rinishlarga kirishga qodirligiga doir stereotip saqlangan. Xususan, V.V.Bartoldning qayd qilishiga ko'ra, xalq tasavvurlariga muvofiq, marhumning joni *qush* yoki *hasharotga* aylanadi [11: 30]. O.A.Suxareva vafot etgan kishining joni *kapalak* yoki *pashsha* shaklini olishi haqida yozgan [12: 31]. Qoraqalpog'istondagi ayrim hudud o'zbeklari tasavvur va e'tiqodlari asosida aytish mumkinki, joni uzilayotgan odam tanasini jon qushi odatda *kaptar* yoki *parvona* ko'rinishida tark etadi [13]. Qoraqalpoq xalqi orasida eng ko'p tarqalgan qarashga muvofiq, marhumning joni misoli *shubin* (pashsha) qiyofasiga kiradi [14].

Turkiy xalqlar mentalitetida vafot etgan kishilarning ruhi yog' hidi bilan to'yinishi to'g'risidagi tasavvurlar uchraydi. Shunga ko'ra, o'zbek va qoraqalpoqlar xonadonlarida maxsus odat o'tkazilishining o'ziga yarasha sabablari mavjud. U ham bo'lsa, har qaysi oila a'zolari o'tganlar ruhi shod bo'lsin, degan maqsadni ko'zlab Ro'zai ramazon oyining oxirgi arafa kunida, shuningdek, Qurbon hayitidan bir kun oldingi arafa kuni bo'g'irsoq pishirishga odatlanishgan. Bunda bo'g'irsoq emas, balki uni pishirish jarayonida atrofga taralayotgan is shu xonadonda yashab o'tgan kishilar ruhi uchun ozuqa manbai hisoblanadi. Shu sababli har ikki xalqda o'sha ruhlarni oziqlantirish marosimiga nisbatan **is chiqarish G'G' iyis** degan tasavvur shakllangan. Aynan o'sha is chiqarilgan kunda bu hayotdan ko'z yumgan ajdodlar yodga olinadi. Ular ruhi taskin topishi uchun duo o'qiladi. Shuni ta'kidlash muhimki, ushbu marosim o'tkaziladigan kun o'zbeklarda *is*, qoraqalpoqlarda *iyis kuni*, turkmanlarda esa *ys guni* kabi tavsiflanadi [15: 205; 15: 200]. Bu odat o'z davrida o'zbek va qoraqalpoqlar milliy nigohida afsungarlik bilan bog'liq qandaydir ilohiy kuchlarga bo'lgan ishonch tufayli shakllangan va bugunga kelib ushbu xalqlar milliy-madaniy xususiyatlarini o'zida aks ettiruvchi stereotip sifatida qat'iy o'rin olgan.

Umuman, muayyan millat madaniyatini tavsiflashga ixtisoslashgan stereotip lingvokulturologik birlik sifatida o'sha xalq madaniyati qa'ridagi o'tmishga aloqador milliy qiyofani o'zida gavdalantiradi. U olam lisoniy manzarasini, millatga xos xususiyatlarni yorqin aks ettiruvchi ko'zgu maqomida baholanadi. Stereotiplarda

dunyodagi xalqlarning azaliy milliy qiyofasi, o‘tmishi, urf-odat, an’ana, rasm-rusumlari yashiringan bo‘lib, ularni o‘rganish orqali ajdodlardan avlodlarga yetib kelgan milliy-madaniy qadriyatlar borasidagi tasavvurlarning yanada kengayishi uchun imkon tug‘iladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Dala yozuvlari. Farg‘ona viloyati Yozyovon shaharchasi. 2006-yil.
2. Qaraqalpaq tiliniڭ tysindirme sozligi. IV tom. –Nekis: Qaraqalpaqstan, 1992. – B. 477.
3. O‘sha manba. – B. 477.
4. Mambetov K. Qaraqalpaqlardo‘ڭ etnografiyaloo‘q tariyxoo‘.–Nekis: Qaraqalpaqstan, 1995. – B. 171.
5. Begjanova B.K. Qoraqalpoq to‘y marosimi folklorining tarixiy-etnografik xususiyatlari (nikoh to‘yi marosimlari misolida): tarix. fan. falsafa dok-ri diss (PhD). – Nukus, 2020. –B. 122.
6. Dala yozuvlari. Qoraqalpog‘iston Respublikasi Kegayli tumani Xalqobod MFY. 2018-yil.
7. Begjanova B.K. Ko‘rsatilgan ish. – B. 122.
8. Dala yozuvlari. Qoraqalpog‘iston Respublikasi Nukus shahri 23 kichik tuman. 2023-yil.
9. Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy. Xadis (Al jomi’ As-sahih). 3-jild. – Toshkent: Qomuslar bosh tahririyati, 1997. – B. 509.
10. Dala yozuvlari. Qoraqalpog‘iston Respublikasi Sho‘manay tumani Sho‘manay MFY. 2014-yil.
11. Bartold V.V. Sochineniya. Tom 5. – M.: Nauka, 1968. – S. 30.
12. Suxareva O.A. Islam v Uzbekistane. – Tashkent: AN UzSSR, 1960.
13. Dala yozuvlari. Qoraqalpog‘iston Respublikasi Ellikqal’a tumani Saribiy OFY. 2023 yil.
14. Dala yozuvlari. Qoraqalpog‘iston Respublikasi Kegayli tumani G‘uzor mahallasi. 2018-yil.
15. Ashirov A. O‘zbek xalqining qadimiy e’tiqod va marosimlari. –Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi, 2007. – B. 205.

Ta'lim jarayonida yozma savodxonlikni oshirishning asosiy omillari

Turakulova Okila,

filologiya fanlari bo'yicha
falsafa doktori (PhD), dotsent,
Alisher Navoiy nomidagi ToshDO'TAU,
shahrizodf@mail.ru

Annotatsiya. Mazkur maqolada ta'lim sifatini oshirishning eng muhim omillaridan biri sifatida o'quvchilarning yozma savodxonligini oshirish borasida olib borilishi kerak bo'lgan ishlar haqida aytilgan. Shu o'rinda, o'quvchilarining yozma savodxonligini oshirishda asosiy ustuvor usullaridan ongli o'qitish, nutq madaniyatini o'stirish, yozma va og'zaki nutq mashqlarini uyg'un holatda olib borish, "Imlo lug'ati" bilan ishlash, yuzasidan fikr-mulohazalar va metodik tavsiyalar keltiriladi.

Kalit so'zlar: yozma nutq, savodxonlik, mashq, orfografik malaka, matn, til vositalari, to'g'ri yozishga o'rgatish.

Bugungi kunda yosh avlodni barkamol, mustaqil fikrga, jamiyatda o'z o'rniga ega shaxs qilib tarbiyalash davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. Bir qator islohatlar amalga oshirilib, yoshlarning zamon talabi darajasida bilim olishlari uchun zarur shart-sharoitlar yaratilmoqda.

O'zbekiston mustaqillikka erishganidan so'ng aholining savodxonlik darajasini yuksaltirishga alohida e'tibor qaratildi. Chunki jamiyat a'zolarining savodxonlik darajasi mamlakat taraqqiyotini ta'minlaydigan asosiy omillardan biri ekanligi anglab yetildi. Eng muhimi, ta'limning mazmuni, uni tashkil etish yo'li, ta'lim mohiyatini belgilash borasida yangi konsepsiyaga amal qilina boshlandi. Milliy istiqyaol g'oyasini singdirish umumdavlat ahamiyatiga ega tadbir sifatida qaraladigan bo'lishi bilan savodxonlikning ahamiyati ham sezilarli darajada ortdi.

Ma'iumki, yozma nutq savodxonligi hozirgi kunda jamiyatimizdagi dolzarb masalalardan biridir. Yozma nutq savodxonligi til vositalaridan o'rinli va unumli foydalangan holda imlo qoidasiga mos o'z fikrini to'g'ri, ravon va sodda bayon qilish malakasidir. Yozma nutqni rivojlantirish og'zaki nutqqa qaraganda ancha murakkab jarayon sanaladi. Yozma nutq grammatik va mazmun jihatdan to'g'ri jumla qurishni, har bir so'zni o'z o'rnida to'g'ri qo'llashni, fikrni ixcham, izchil, ifodali, uslub jihatidan sodda va ravon ifodalashni, bayon qilingan fikrlar asosida xulosalar chiqarishni talab etadi. Bu nutqning murakkab tabiati yana shundaki, u imlo, tinish belgilari va uslub bilan bog'liq. So'zni to'g'ri yozish, tinish belgilarini o'rinli qo'llash, fikrni uslub talabiga muvofiq bayon qilish o'quvchidan katta mas'uliyatni talab etadi. Shu sababli nutqning bu turiga xos me'yor foydalanuvchilarda asta sekin shakllanadi.

O'quvchi yozma nutqining o'sishi, fanga bo'lgan qiziqishi va o'qishga ijobiy munosabati o'z-o'zidan shakllanib qolmaydi. Yozma savodxonlik birinchi sinfdan boshlab o'qituvchilar tomonidan ilg'anib, ta'lim jarayonida rivojlantirib borilishi zarur.

O'quvchilarning og'zaki va yozma savodxonligini uyg'un ravishda oshirish maqsadida qiziqarli o'quv materiallari, didaktik o'yinlar, muammoli vaziyat va bahs-munozaralar bilan birga, to'g'ri yozishga o'rgatuvchi turli xil qiziqarli mashqlardan foydalanish maqsadga muvofiq. Shu ma'noda, ta'lim sohasi o'qituvchidan doimiy izlanishni, ijodkorlikni talab etadi. O'quvchilarning mustaqil aqliy faoliyat ko'rsatishini ta'minlash maqsadida darslarda ertak, she'r va topishmoqlar, shu jumladan, kichik matnlardan foydalanish o'rinlidir. Darsga tayyorlanishda o'qituvchi matnning hajmi, unga sarflanadigan vaqtni ham aniq belgilab olishi, maqsadga muvofiq matnlarni tanlash lozimligini ham unutmasligi kerak.

Matn bilan ishlashga ortiqcha vaqt sarflash o'quvchilar faoliyatini sustlashtiradi. O'quvchilarni matnlar bilan ustma-ust band qilib qo'yish ta'lim samaradorligiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Bundan tashqari, matnlarning sharti o'quvchilarning yosh xususiyati va o'quv imkoniyatlariga to'la mos kelishi zarur. O'quvchi kichik hajmli matnlarni yaxshi o'zlashtirib olishi uchun, unda matnni yaxshilab o'qish, mazmunida nimaga ishora qilinayotganini tushunish ko'nikmasini shakllantirish lozim. Matnlar o'quvchilarning yozma nutq faoliyatini rivojlantirish, tushuncha va tasavvurlarini boyitishga xizmat qiladigan mazmun kasb etishi kerak. Matn bilan ishlash jarayonida o'quvchilarga yozma nutqni rivojlantirishga oid vazifalar qo'yilishi o'quvchilarning nafaqat fikrlash qobiliyatini shakllantiradi, balki yozma nutq ko'nikmalarini ham rivojlantirib boradi. O'quvchilarning yozma nutqini yaxshilashda quyidagi orfografik malakalarni o'rgatish maqsadga muvofiq [1: 39].

Orfografik malakalarni o'rgatishda:

- eshitilgani kabi yoziladigan harflardan tashkil topgan so'zlarni yozishdan boshlash;

- ochiq va yopiq bo'g'inlarni tushuntirish;
- yozish va tagiga chizish;
- sodda uch bo'g'inli so'zlardan foydalanish usullarini qo'llash maqsadga muvofiqdir.

Insho va bayon yozishda:

- rasimli mashqlar: rasm yuzasidan bir qancha savollar berish, rasimga yozma dialog yozish;

- vaziyatli mashqlar;
- matnga oid savollarga yozma javob berish, matnga yozma savollar tuzish, hikoyaga reja tuzish, qisqacha bayon qilish, nuqtalar o'rniga kerakli so'zlarni qo'yish kabilar.

Orfografik malakalarni o'rgatish o'qitishning asosiy tarkibiy qismi hisoblanadi va umumta'lim maktablarida yozuvni o'rgatishning maqsadi hisoblanadi.

Tilga oid yozma bajariladigan leksik mashqlar so'zlarni – qo'shimchalar, o'zakni to'g'ri yozishni o'rgatishga xizmat qiladi.

Bunda:

- so'zlarni tahlil qilish mashqi;
- so'zlarni turli xil so'z yasovchi qo'shimchalar orqali guruhlariga ajratish mashqi;
- xatolarni topish va to'g'ri yozish mashqi;
- so'z yasash mashqlaridan foydalanish mumkin.

Shuni ham alohida ta'kidlash joizki, yozma nutq savodxonlik darajasining katta bir omilidir. Chunki yozma nutqda grammatik, uslubiy, imloviy xatolarga yo'l qo'ymaslik talab etiladi. Odam qanchalik ko'p yozsa, uning husnixati ham shunchalik chiroyli bo'lishi ma'lum. Shuning uchun boshlang'ich sinflarda birgina harfni o'qituvchilar qayta-qayta yozdirishadi. Bundan maqsad esa – o'quvchining husnixati chiroyli bo'lishiga erishish va savodxonligini oshirishdir. Bu esa, o'z navbatida, bilim sifatiga ta'sir etuvchi ikki omilning uyg'unlikdagi yutug'i hisoblanadi.

O'quvchilarning yozma savodxonligini oshirishda lug'at ustida ishlashni tashkil etish, ularning nutqini o'stirish bilan uzviy bog'liqdir. Ta'lim jarayonida yozma savodxonlikni oshirishning bir necha omillari bo'lib, bularga mantiqiy fikrlash, xotira ziyorakligi kabilar kiradi. O'quvchilarning savodxonligini oshirishda so'zlarni to'g'ri yozishga o'rgatish muhim rol o'ynaydi, ya'ni bu o'rinda yozma mashqlarning ahamiyati katta. O'qituvchi o'quvchilarga so'zlarning qanday yozilishi haqida izchillik bilan bilim berib boradi. Natijada ularning lug'at boyligi o'tilgan mavzularga oid so'zlar hisobiga boyiydi. Yozma savodxon bo'lish o'qituvchi va o'quvchilardan katta mehnat talab qiladi. Bunda takrorlash darslari orqali yaxshi natijalarga erishish mumkun. Ba'zi so'zlar ayrim matnlarda bir necha marta takrorlanadi. Ularni o'quvchi bir necha marta yozadi va shu orqali endi o'tilgan qoidani eslamasdan ham to'g'ri yozib keta oladi, demak, yozuv ko'nikmaga aylanadi. Bunga birdaniga erishib bo'lmaydi, albatta. Bu uzoq davom etadigan jarayon bo'lib, tinimsiz mashqlar samarasida yuzaga chiqadi.

Yozuvning ko'nikmaga aylanishi o'quvchining yetarli savodli bo'lganligidan dalolat beradi. Lekin ayrim hollarda o'quvchi xatolikka yo'l qo'yishi mumkin. Bu hol muntazam mashq o'tkazmaslik natijasida kelib chiqadi. Mashqsiz savodxon bo'lish yoki savodxonlik ko'nikmasini saqlab qolish mumkin emas.

Bolalarni yozma savodxon qilib tarbiyalashda quyidagi qoidalarga amal qilsak, ijobiy natijaga erishish mumkin.

1. Ongli o'qish;
2. Nutq madaniyatini o'stirish;
3. Yozma va og'zaki nutq mashqlarini uyg'un holda olib borish;
4. O'quvchilarning mustaqil ishlashini tashkil etish va sharoit yaratib berish.

O'quvchilarning yozma va og'zaki nutqini o'stirishda, ayniqsa, diktantlarning ahamiyati katta. O'quvchi diktant yozayotganda xatò qilmaslik uchun orfografik va punktuatsion qoidalarni eslashga, ularni ko'z oldiga keltirishga harakat qiladi. Diktantlar o'quvchilarning savodxoligini aniqlanibgina qolmay, ta'limiy xarakterga ham ega, ya'ni bunda ko'pgina imlo qoida esga tushiriladi.

Yozma savodxonlikni oshirish borasidagi yana bir usul "Imlo lug'ati" bilan ishlashdir. "Imlo lug'ati" bilan ishlash o'quvchilarni to'g'ri yozishga o'rgatishning muhim vositalaridan hisoblanadi. Ta'limning bu turi o'quvchilarda kuzatuvchanlikni tarbiyalaydi, ularning nutq madaniyatini, fikrlash qobiliyatini o'stradi, lug'at boyligini kengaytiradi, o'quvchilarda savodli yozish malakasini takomillashtiradi.

Ta'lim jarayonida yozma savodxonlikni oshirishda yana bir usul "Lug'at doskasi" dir. O'quvchilarning savodxonligini oshirishda "Lug'at doskasi"dan ham keng foydalaniladi. O'quvchilarning yozma ishlarida ko'pincha xato yozilgan so'zlar, yozilishi haar xil bo'lgan so'zlar, ruscha va internotsional so'zlar "Lug'at doskasi" orqali o'rnatiladi va har haftada yangilab turiladi. O'quvchilar ko'proq qo'shma otlarda adashishlarini inobatga olib, mashqlarni shunga qaratish kerak. Masalan: olaqarg'a, qizilishton, achchiqtosh, ko'zoynak, nosqovoq kabi.

Yozma savodxonlikda "Xatolarni tuzatish" usuli alohida o'rin tutadi. O'qituvchi o'quvchilarning yozma ishini tekshirib, xatolarini tuzatib bormasa, o'quvchi keyingi mashqlarni bajarishga qiziqmaydi yoki beparvo qaraydi. O'quvchi o'zining har qanday yozma ishi o'qituvchining e'tiborida bo'lishini sezib turishi kerak. Bu o'quvchiga ruhiy dalda beradi. Xatolarni tuzatishga o'quvchining o'zini jalb qilish kerak. Sinfda bajarilgan mashqlar shu yerning o'zida o'qituvchi rahbarligida tekshiriladi. Bunda o'quvchi o'z yozganlarini tekshiradi va xatolarini tuzatadi. [2: 4]

Fransuz adibi, Nobel mukofati sohibi Alber Kamyu: "Ona tilim mening vatanimdir. Vatanni qanchalik sevsam, tilni ham shunchalik sevaman", - deydi.

Haqiqiy vatanparvarlik ona tilini sevishta ko'rinadi! Ona tilimizni muqaddas bilib, uni yuksak darajada o'rganaylik va sevaylik. [3: 21]

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Qosimova K. Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1985. 39-b.
2. Matqurbanova Z. To'g'ri yozish – savodxonlik asosi. – Xorazmnoma.uz. 2022.
3. R.Komilova. O'quvchilarning yozma savodxonligini oshirish omillari.
4. Ta'lim taraqqiyoti. Boshlang'ich ta'lim, "Sharq" 1999-yil, 7-maxsus son
5. Fuzailov S., Xudoyberganova M. Ona tili darslik. – Toshkent: O'qituvchi, 2016
6. Ikromova R. Grammatika, imlo va nutq o'stirishdan tarqatma materiallar. – T.: "O'qituvchi", 1993-yil.

Imlo masalalariga psixolingvistik nazar

Shirinova Yekaterina,

filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),
Alisher Navoiy nomidagi ToshDO'TAU
moxi5690@mail.ru; yekaterina@navoiy-uni.uz

Iskandarova Gulbahor,

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO'TAU,
O'zga tilli guruhlarda o'zbek tili ta'limi
kafedrası katta o'qituvchisi
iskandarovagulbahor@navoiy-uni.uz;
gulbahoriskandarova2@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada imlo masalalariga psixolingvistik nuqtayi nazardan yondashiladi. Savodxonlikka zarar yetkazuvchi omillar, imloviy xatolarga yo'l qo'yilishining ayrim sabablari xususida mushohada yuritiladi. Imloviy xatolarga yo'l qo'ymaslik uchun imlo lug'atlari va rasmiy manbalarga tayanish lozimligi qayd qilinadi. Savodli yozishga jamiyatning har bir a'zosi mas'uliyat bilan yondashishi lozimligi uqtiriladi.

Kalit so'zlar: imlo, psixolingvistika, savodxonlik, imlo lug'ati, imlo saytlari.

Insoniyat tarixida yozuvning paydo bo'lishi eng olamshumul hodisa bo'lgan. Zero, yozma nutq og'zaki nutqqa xos axborot uzatish, hissiyotlarni ifodalash singari qator vazifalarni bajarishi bilan bir qatorda, undan farqli o'laroq, zamon va makon chegaralarini yengib o'tishga qodir. Yozuvning nihoyatda katta ahamiyatga egaligi X asrdayoq Abu Rayhon Beruniy tomonidan qayd etilgan: "Til so'zlovchi istagini eshituvchiga yetkazuvchi tarjimon. Shuning uchun til zamonning bir oni kabi turg'un qismi bilan cheklanib qoladi. Agar insondagi so'zlash quvvati hamma joyga shamol singari yoyiluvchan bo'lmaganda edi va zamonlardan zamonlarga nafas singari o'tuvchi xat yozish sinoatini keltirib chiqarmaganda edi, o'tmish zamonlarning xabarini, ayniqsa, uzoq zamonlar o'tganda, hozirgi zamon tillariga qanday ko'chirib bo'lar edi".

Yuqorida qayd qilib o'tilganidek, yozuv insoniyatga egallangan tajribani ajdodlardan avlodlarga yetkazish, bir-biridan uzoq masafodagi insonlarning xabarlarini o'zaro almashish imkoniyatlarini taqdim qildi. Ma'lumki, jamiyatda insonning ijtimoiy o'rni, mavqeyi ko'p jihatdan uning nutqiga bog'liq. Xususan, o'g'zaki nutq o'z so'zlovchisidan kuchli notiq bo'lishni, favqulodda nutq so'zlaganda ham fikrlarni to'g'ri, aniq, ravon, ishonchli, ta'sirchan, mantiqan uzviy qilib yetkazishni talab qilsa, yozma

nutq xuddi shunday nutqni imlo, uslub va punktuatsiya nuqtayi nazaridan to'g'ri ifodalashni ham talab qiladi. Bularning barchasi savodxonlik masalalaridir.

Yosh bola esini tanib, tili chiqib, maktab yoshiga yetganidan keyin rang-barang rasmlar bilan bir qatorda sirli shakllardagi belgilar zanjiri – alifbo va yozuv olami bilan tanishadi. Bolalar nutqining rivojlanishi, bolalar nutqida lingvomadaniy elementlarning shakllanishida lisoniy muhitning o'rni kabi masalalar bir qator ilmiy maqolalarda tahlil qilingan [1].

Maktab ostonasiga qadam qo'ygan lahzadan boshlab bola o'quvchi sifatida savod chiqara boshlaydi. Albatta, o'quvchilarning savodxonlik darajasi bevosita boshlang'ich sinf o'qituvchilarining bergan ilk sabog'iga bog'liq. Ammo shunday e'tiborga molik jihat ham borki, juda bilimli, talabchan, o'zi nihoyatda savodli bo'lgan o'qituvchilar ta'lim bergan o'quvchilarning hammasi ham u kabi savodli va chiroyli husnixatga ega bo'lavermaydi. Xo'sh, buning sababi nimada? O'quvchilar nima sababdan imloviy xatolarga yo'l qo'yadilar?

Albatta, bu masalaning bir sinfga qamrab olingan o'quvchilar sonining ko'pligi va o'qituvchi bir darsning o'zida 30 nafardan ortiq bolaning savodxonligi va husnixati ustida birdek ishlay olmasligi (jismonan 45 daqiqa ichida buning imkoni yo'q) kabi pedagogik asoslari ham bor. Bularni aslo inkor etib yoki nazardan chetda qoldirib bo'lmaydi. Bu jihatning yechimini topish bo'yicha mutasaddilar ta'limda islohotlarni olib borayotganlariga va olib borishlariga ishonchimiz komil. Biz ayni maqolada o'quvchilar, umuman insonlar nima sababdan imloviy xatolar qilishini psixolingvistik jihatdan tahlil qilishga harakat qilamiz.

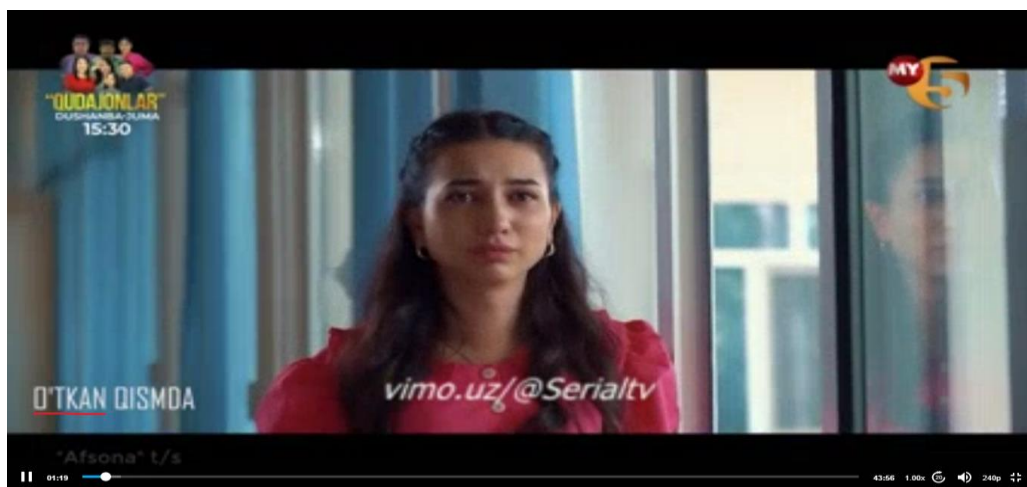
Ma'lumki, psixolingvistika fani psixologiya va lingvistika fanlari kesishmasida, ularning integratsiyasi natijasida yuzaga kelgan, nutqiy faoliyatni (nutqning yaratilishi, nutqning idrok qilinishi, ona tilining o'zlashtirilishi, o'zga tilning o'zlashtirilishi masalalarini) o'rganuvchi zamonaviy fandir. Nutqiy faoliyat deganda ham og'zaki, ham yozma nutq ko'rinishlarining dinamik (harakatdagi) holati nazarda tutiladi.

Nutq o'z subyektini tomonidan bir qator bosqichlar (ichki nutq va uning ichki dasturlash hamda ichki so'zlash fazalari) natijasida yaratilishi va tinglovchi (o'quvchi)ga kodlashtirilgan holda (og'zaki nutqda tovushlar orqali, yozma nutqda harflar orqali) yetkazilishi ilmda o'z tasdig'ini topgan masalalardandir [2: 3]. Yozma nutqda yo'l qo'yiladigan xatolar masalasini insonning ko'rish va eshitish sezgilari ta'siri asosida psixolingvistik jihatdan tahlil qilishga urinib ko'ramiz.

Ma'lumki, inson ko'rish orqali berilgan axborotning 75 foizini, sezish orqali berilgan axborotning 12 foizini, eshitish orqali berilgan axborotning 13 foizini o'zlashtirishi mumkin bo'lar ekan [4]. Demakki, savodxonlikni oshirishda ham, ko'p yo'l qo'yiladigan imloviy xatolarning asoslarini inson xotirasining ushbu xususiyati bilan bog'lash maqsadga muvofiqdir.

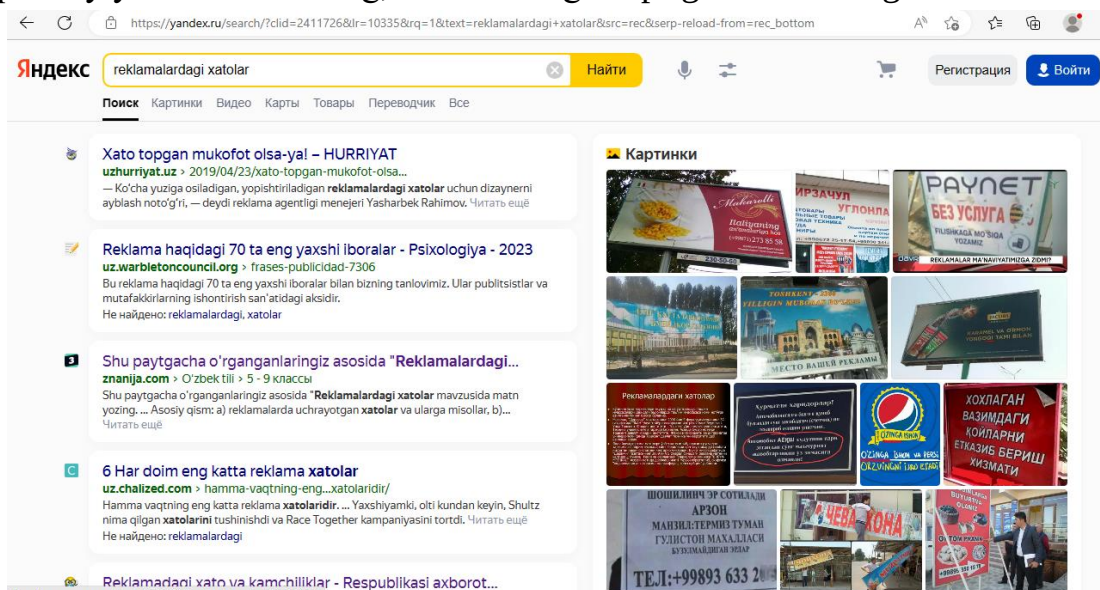
Darslarda ustozlar o'quvchilarga imlo sirlarini o'rgatib, ularning savodxonligi ustida har qancha ishlamasinlar, ota-onalar farzandlarining darslarini o'z vaqtida va to'g'ri bajarilishini nazorat qilmasinlar, bugungi globallashuv jarayonida ular kattalar va bolalar e'tiboriga havola qilinuvchi juda katta hajmdagi axborotlar oqimi bilan yetarlicha kurasha olmaydilar. Bu axborotlarning tarbiyaviy mazmuni masalasining o'zi nihoyatda katta va dolzarb masaladir. Ammo bu o'rinda bunday axborotlarning aynan vizul tarzda ko'z xotiramizda qoluvchi va savodxonlik darajamizga zarar yetkazuvchi jihatiga to'xtalib o'tmoqchimiz.

Kun davomida har bir inson o'zining jamiyatdagi faol ijtimoiy vazifalarni bajarishi barobarida televizor tomosha qiladi, sayr qiladi, kitob, gazeta mutolaa qiladi, ijtimoiy tarmoqlarda faol bo'ladi. Kattalar va yosh avlod bu kabi ishlarni bajarayotib, ma'naviy ozuqa olish, madaniy hordiq chiqarish, dunyoqarashini kengaytirish, bilim olish bilan bir qatorda matnli axborotlardan savodxonligini oshirib borishi, yoki aksincha ko'plab xatoliklarni me'yor sifatida qabul qilib, savodxonligi pasayishi ham mumkin. Aksariyat filmlar va reklamalar titrlarida xatoliklar kuzatiladi.

Mazkur rasmda ko'rib turganimizdek, ayni kunlarda efirga uzatilayotgan "Afsona" milliy serialida o'tgan qismdagi voqealar "*o'tkan qismda*" titri bilan berilmoqda [5]. Tog'ri, bu so'zning xato yozilishiga shunday titrlarni yozishga mas'ul bo'lgan xodimning ushbu so'zning yozilishi bilan bog'liq vizual xotirasi (A.Qodiriyning "O'tkan kunlar" romani nomidagi birinchi so'zning yozuvchi davri uchun me'yor sanalgan va fonetik tamoyil asosida *-gan* sifatdash shaklining *-kan* shaklida jarangsizlanishi va shunday yozilishi) sabab bo'lgandir. Ammo bu kabi so'zlar bugungi kunda morfologik tamoyil asosida, ya'ni talaffuzi va eshutilishiga muvofiq emas, balki asos va qo'shimchalarning asliga muvofiq yozilmoqda. Matnlar bilan ishlashga mas'ul bo'lganlar esa buni bilishi shart. Shuni ham (bir qadar mamnuniyat bilan) qayd qilish joizki, shu haftadan boshlab ushbu xatolik to'g'rilangan. Yo'l qo'yilgan imloviy xatolikning tuzatilgani ham bu boradagi ijobiy siljish sifatida baholanishi mumkin.

Ko'chada duch keladigan matnlarimiz: reklamalar, e'lonlar, peshlavhalardagi yozuvlarni kimlar yozib, kimlar tahrir qilyapti ekan, deb o'ylab qolasan kishi. Reklamalardagi xatolar masalasi nihoyatda dolzarb ekanligini Internetda shu masalaga bog'liq salbiy yondashuvlarning, tahlillarning ko'pligidan ham anglash mumkin [5].

Turli ko'cha, mahalla, maishiy xizmat ko'rsatish muassasalarining nomlaridagi xatolar miqdori ham yetarlichadir. Imloviy xatolarning rasmiy manbalarda uchrashi esa millat uchun katta fojia.

M.Rahmatullayeva tomonidan o'rinli qayd qilib o'tilganidek, reklamalar psixologik qonuniyatlar asosida tayyorlanadi. Ruhshunos olim Ibengauz tez-tez takrorlanadigan harakat yoki so'zlarga xotirada uzoq vaqt saqlanishini aytib o'tgan. Telereklamalar xuddi shu qonuniyatga muvofiq ixtiyoriy-majburiy tarzda berib boriladi. Bunday takroriy tasvirlar ong ostini harakatga keltiradi, oqibatda ko'pchilikda asabiylashish, zo'riqish yuzaga keladi. O'zbekiston Respublikasining "Reklama to'g'risida"gi Qonuni 6-moddasida "Qonuniylik, aniqlik, ishonchlik, reklamadan foydalanuvchiga zarar, shuningdek, ma'naviy zarar yetkazmaydigan shakllar va vositalardan foydalanish reklamaga doir asosiy talablardir", deyiladi. Ammo qonunda reklamaning tibbiy-psixologik tomonlari hisobga olinmagan... Xo'sh, mana shu reklamalarda til qoidalari va mantiq buzilayotgan bo'lsa-chi? Unda ular ikki hissa zararli ekan-da?! Tushunganlar "shu xatoni haliyam tuzatishmadi", deb asabiylashsa, bunday xatolar tushunmaganlarning yanada chalasavod bo'lishiga olib kelishi turgan gap [6].

Darhaqiqat, miyaning xotira funksiyasi shunday: har kuni bir xil xatolikni ko'raversak, avvaliga unga ko'nikamiz, keyinchalik to'g'ri va noto'g'ri yozuv shaklini tanlashda ikkilana boshlaymiz, bora-bora ko'z xotiramizda noto'g'ri shaklda saqlanib qolgan so'zlarni biz ham hech narsa bo'lmagandek xato yozaveramiz. Psixolingvistik jihatdan qaraganda bu holat ona tilining o'zlashtirilish jarayonida ham, o'zga tilni o'zlashtirish jarayonida ham savodxonligimizga jiddiy zarar yetkazadi. Albatta, ta'limda

bu kabi xatolar bilan kurashish, yosh avlodda imloviy xatolarga nisbatan “immunitet”ni hosil qilish uchun reklamalardagi xatolarni topa olish, ularga nisbatan tahliliy yondashishni taqozo etadigan mashq topshiriqlari ishlab chiqilgan [7]. Bu ham bir chora, albatta. Biroq, kasallik belgilari bilan emas, balki uning o‘zi bilan, uni keltirib chiqaruvchi sabablar bilan kurashish samaraliroq bo‘lgani kabi imkon qadar imloviy xatolarga yo‘l qo‘ymaslik choralarini ko‘rish joiz.

Yozma nutq ham, og‘zaki nutq ham kommunikatsiya jarayonini yuzaga keltiradi. Har qanday aloqa kanali muayyan o‘tkazish qobiliyatiga ega bo‘lib, u axborot miqdoridan ortig‘ini o‘tkaza olmaydi. Shuning uchun aloqa kanalidan foydalanish samaradorligini oshirish juda muhim. Masalan, bir xil xabarni aloqa kanali orqali tez yoki sekin uzatish mumkin. Tabiiyki, samaradorlik qancha ko‘p bo‘lsa, xabarni uzatishda shuncha kam vaqt va kuch sarflanadi. Shuning uchun kishilar xabarlarni imkon qadar qisqa va lo‘nda uzatishga harakat qilishadi. Bu tilshunoslikda tejamkorlik tamoyili deb nomlanadi. Biroq kommunikatsiya jarayonida nafaqat tejamkorlik, balki ishonchlilik tamoyili ham muhim tamoyil hisoblanadi. Turli ta‘sir etuvchi omillar tufayli har doim ham 1-xabar 2-xabarga mos kelavermaydi.

Psixolingvistikada shunday mulohazalar borki, odatda, og‘zaki nutqda so‘zlovchi tinglovchi bilan qandaydir matnni tezda gapirib tugatish uchun emas, balki so‘zlovchi aytmoqchi bo‘lgan narsani tinglovchi mos holda qabul qilishi uchun muloqotga kirishadi. Shuning uchun har qanday muloqotning vazifasi 2-xabarning 1-xabarga maksimal darajada mos kelishiga erishishdir. Demak, ikkinchi xabarning 1-xabarga mos kelish darajasi ishonchlilik deb nomlanadi. Tinglovchi so‘zlovchini yaxshi tushunishi va xabar ishonchli bo‘lishi uchun so‘zlovchi xabarni dona-dona, sekinroq, takrorlab uzatishi kerak. Samaradorlik va ishonchlilik o‘z xususiyatiga ko‘ra qarama-qarshi o‘lchovlardir. Samaradorlik qancha yuqori bo‘lsa, ishonchlilik shuncha past bo‘ladi yoki aksincha. Bir o‘lchovning ikkinchisidan oshib ketishi turli anglashilmovchiliklarga olib kelishi mumkin. Yozma nutqda ham mazkur tamoyillar mutanosibligi talab etiladi. Ko‘pincha yozma matnlarda ham tejamkorlik hamda samaradorlik tamoyillari asosida katta hajmli axborotni tez yetkazishga harakat qilamiz. Natijada ko‘plab imloviy xatoliklarga yo‘l qo‘yamiz va ishonchlilik tamoyiliga putur yetadi.

Bugungi kunda hamma ham matn yozayotganida ikkilanib qolsa, imlo lug‘atidan bir qarab ko‘rib, ishonch hosil qilib yozavermaydi. Biror so‘zning yozilishida ikkilanib turganlar ham ko‘pi bilan yon-atrofidagi bir-ikki kishidan so‘rab ko‘radi va nisbatan ko‘pchilik e‘tirof etgan shaklni yozib qo‘yaveradi. Biroq shu maslahat berganlar ham biz yuqorida tilga olgan kabi turli omillar ta‘sirida noto‘g‘ri yozuvni to‘g‘ri shakl sifatida o‘zlashtirmaganiga kim kafolat beradi?

To‘g‘ri, kitob hoida nashr qilingan imlo lug‘ati har vaqt va har joyda qo‘l ostimizda bo‘lmasligi mumkin. Lekin, bugun biz axborot va kommunikatsiya texnologiyalari taraqqiy etgan va takomillashib borayotgan davrda yashayapmiz.

Endilikda lugʻatlarning elektron nusxasini, imlo saytlarini [8] Internetdan qidiruv berib, osongina topib, foydalanish mumkin. Juda katta qismi yengil-yelpi, behuda maʼlumotlar bilan tanishishga ketayotgan vaqtimizning atigi bir necha daqiqasini shunday zarur maʼlumotlarni topish uchun sarflashga qizgʻaniladi baʼzida. Ammo oʻz ona tiliga, kelgusi avlod savodxonligiga befarq boʻlmagan har bir inson, har bir jamoa keng ommaga uzatilayotgan matnlarni yaxshilab tahrir qilishi, ishonchli manbalarga asoslangan holda imloviy xatolarga yoʻl qoʻymasdan yozishi muhimdir.

Imlo xatolari bilan kurashishni faqat oʻzimiz uchun yozilgan matnlardan boshlasak, yozayotgan har bir soʻzimiz nechogʻlik ahamiyatga egaligini, til insoniyatga ato etilgan neʼmat ekanligini his qila olsak, omma uchun uzatiladigan matnlardagi imloviy xatoliklar ham bir qadar kamayishi mumkin. Zero, jamiyatning har bir aʼzosi – har birimiz ona tilimizning qadr-qimmatini saqlab qolish, uning nufuzini oshirish, millat savodxonligi uchun masʼuldirmiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Искандарова Г. “Роль языковой среды в формировании лингвокультурологических элементов в детской речи”. O‘zbekiston: til va madaniyat. Amaliy filologiya. 2(5): 26-34 (3) (PDF) Роль языковой среды в формировании лингвокультурологических элементов в детской речи. Available from: https://www.researchgate.net/publication/369795359_Rol_azykovojsredy_v_for_mirovanii_lingvokulturologiceskih_elementov_v_detskoj_reci [accessed May 02 2023]. – T., 2022.
2. Usmonova Sh. Psixolingvistika: maʼruzalar kursi. – Toshkent, 2015. 97 bet.
3. Shirinova, Y. (2023). NUTQIY TAFAKKURNING PSIXOLINGVISTIK MUAMMOLARI. *Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари / Актуальные проблемы социально-гуманитарных наук / Actual Problems of Humanities and Social Sciences*, 3 (3), 172–178. <https://doi.org/10.47390/1342V3I3Y2023N23>
4. Mehmonova N.K. Informatika darslarida oʻyin texnologiyalari. Научная статья: Применение игровых методов на уроках информатики - информатика, уроки (kopilkaurokov.ru)
5. AFSONA 17-18 QISM / O‘ZBEK SERIAL / YANGI SONI (vimo.uz)
6. reklamalardagi xatolar — Яндекс: нашлось 10 тыс. результатов (yandex.ru)
7. M.Rahmatullayeva. Reklamadagi xato va kamchiliklar - Respublikasi axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalarini rivojlantirish vazirligi muhammad (fayllar.org)
8. Shu paytgacha oʻrganganlaringiz asosida “Reklamalardagi xatolar mavzusida matn yozing. Matnda - Школьные Знания.com (znaniya.com); Uyga Vazifa 406-mashq. Koʻcha koʻydagi peshtaxtalarda, reklama va eʼlonlarda xato yozilgan soʻzlarni topib, daftaringizga koʻchiring. - Мегамозг.com (megamozg.com)
9. Imlo.uz — O‘zbek tilining imlo lugʻati

O'zbek tilining ilk yozma yodgorligi haqida

Boynazarov Zokir,

filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),

Samarqand davlat universiteti,

<https://orcid.org/0000-0001-5874-4246>

Annotatsiya. Ushbu maqolada xalqimiz tarixi va madaniyatida muhim o'rin egallaydigan bitigtoshlar, jumladan, o'zbek, umuman, turkiy xalqlarining bizga yetib kelgan eng birinchi yozma obidasi bo'lgan Choyr bitigtoshi, uning ahamiyati va topilish tarixi, yozilish sanasi va tadqiq etilishi, shakli va matnining mazmuni, unda ishlatilgan belgi va harflar, ularning ma'no va anglamlari, shuningdek, yozuv va yozuv madaniyatining shakllanishi, uning tarixiy ahamiyati, qardosh xalqlar tarixida yozuvning paydo bo'lishi haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: qadimiy yozuvlar, yozuvning ahamiyati, bitigtoshlar, Choyr bitigi, bobo tosh, turk-run yozuvi, belgi, harf, tamg'a, turkolog, Eltarish xoqon, Ton Bilga, Ton Yegan Erkin.

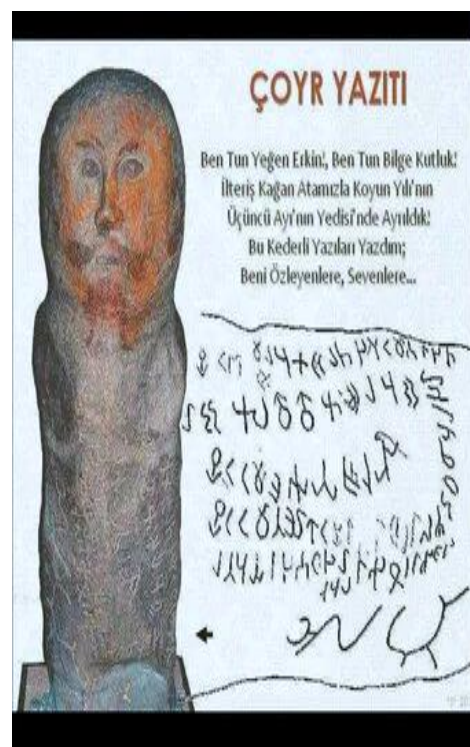
O'zbek tilining davlat tili sifatidagi maqomini muhtakamlash va mavqeyini oshirish borasidagi izchil islohatlar olib borilayotgan bugungi kunda uning tarixiy taraqqiyoti hamda asl ildizlarini tadqiq qilish muhim masalalardan biri hisoblanadi. Zero, ona tilimiz nihoyat boy tarix va takrorlanmas an'analarga ega. Til tarixini, tadrijiy bosqichlarini o'rganishda shu vaqtgacha tosh, sapol, teri, shisha kabi buyumlarga hamda qog'oz yozilgan bitiglar orqali yetib kelgan ma'lumot vositalariga tayanamiz. Xalqimizning kechmishi suronli bo'lsa-da, juda qimmatli bitiglar va qo'lyozmalar saqlanib qolgan. Shunday yodgorliklarda biri bitigtoshlar hisoblanadi. Barcha turkiy xalqlar uchun mushtarak moddiy-madaniy meros hisoblanadigan bu bitigtoshlar millatimiz tarixida muhim ahamiyatga ega. Turk xoqonligi davridan bizgacha yetib kelgan yozma obidalarining soni bir necha yuzliklarni tashkil qiladi. Xo'sh, bu bitigtoshlar ichida eng qadimiysi qaysi biri? Turkolog-olimlarning fikricha, Choyren bitigtoshi eng qadimiy turkiy yozma yodgorlik hisoblanadi. Bu kichik tadqiqotimiz Choyren yozuvi haqida.

Aslida...Turkiy xalqlarning eng unumli moddiy meroslaridan biri hisoblanadigan va fanimizda "Urxun-Yenisey bitigtoshlari" nomi bilan ataladigan bu ulkan adabiy meros topilgan joyi va ayrim belgilarning turlichaligiga qarab bir necha turlarga bo'linadi. Turkolog olim, professor Q.Sodiqov o'zining "Eski o'zbek yozma adabiy tili" nomli asarida To'nyuquq bitigi, Kul tigin bitigi, Bilga xoqon bitigi, O'ngin bitigi, Ko'li-chor bitigi, Yenisey bitiglari, Qorabalg'asun bitiglari, Suji bitigi kabi guruhlariga ajratib tahlil qiladi. Shu bilan birgalikda, olimning ushbu tadqiqotida yurtimiz hududlaridan topilgan bitiglar ham o'rin olgan. Jumladan: Lo'mbitepa, ko'hna Kesh, Chachmimiron va boshqa

joylardan topilgan bitiglar alohida tasniflangan. Bundan tashqari, Qadimiy turk-moniy, turk-budda yozma yodgorliklari ha alohida tadqiq qilinadi (Sodiqov, 2021, 25-54-betlar). “Qadimgi turkiy til” kitobining mualliflari toshbitiglarni O‘rxun, Yenisey, Talas yodgorliklari sifatida 3 guruhga ajtadi (Azimov, 2005, 6-bet). Turkolog olim Hatije Shirin ushbu yozma obidalarni 3 guruhga tasniflaydi: Mo‘g‘iliston hududidan topilgan bitiglar, Yenisey daryosi havzalaridan topilgan bitigtoshlar va Oltoy mintaqasidan topilgan bitigtoshlar (Şirin 2020. 17-bet). Umuman, ushbu yodgorliklar, asosan, Mo‘g‘iliston, Rossiya, Xitoy, shuningdek, Qozog‘iston, Qirg‘iziston, O‘zbekiston, Tojikiston va ayrim Sharqiy Yevropa davlatlaridan topilgan.

Oltoy tillari orasida qadimiy turk tili eng unumli va keng tarqalgan til hisoblanadi. Bu tilda so‘zlashuvchilar Shimoliy muz okeanidan Sharqiy Yevropagacha tarqalgan bo‘lib, keng iste’molda bo‘lgan. Bundan tashqari, oltoy tillari orasida bizgacha yetib kelgan eng qadimiy manba ham turkiy tilga oid bo‘lib, VII asrga tegishli, taxminan, 688-692-yillarda yozilgan Choyren (*Çoyren, Çoyr, The Choir monument, Чойренская надпись*) bitigtoshi hisoblanadi. Umuman, hozircha insoniyatga ma’lum bo‘lgan turkiy tillarga oid eng qadimiy yozma manbalar VII asrga tegishlidir. Turkiy yozuv tilining ilk namunasi bo‘lgan Choyren yozuvi va keyinchalik yaratilgan Kul Tigin, Bilga Kag‘an va Tonyuquq kabi bitiglar ham qabrtoshlari hisoblanadi. Bu bitigtoshlar Choyren yozuvidan, taxminan, 40 yildan so‘ng bitila boshlangan. Shu o‘rinda boshqa oltoy tillari ilk yozma manbalarining bitilish sanasiga e’tibor qaratib o‘tmoqchimiz. Hozirgacha fanga ma’lum bo‘lgan ma’lumotlarga ko‘ra, mo‘g‘ul tiliga oid ilk yozma 1225-yilda yozilgan bo‘lsa, tungus tiliga tegishli yozma manba 1413-yilga bitilgan. Manjur tiliga oid eng qadimiy yozma yodgorlik XVI yuz yillikda yaratilgan. Koreys tiliga tegishli eng qadimiy bitiglar parcha-parcha shaklida bizga yetib kelgan bo‘lib, u 1443-yilda yozilgan. Ko‘pgina ilmiy manbalarda Oltoy tillar oilasiga mansub deb hisoblanadigan yapon tiliga oid eng birinchi yozma yodgorlik yaratilish tarixi 712-yil sanaladi (Ata, 2011). Bu ma’lumotlardan ko‘rinib turibdiki, Choyren bitigtoshi, nafaqat, turkiy tillarning, balki, qarindosh tillar uchun ham eng qadimiy yozma manba, tarixiy-madaniy yodgorlik hisoblanadi. Shuning uchun ham bu bitigtoshlarda bitilgan har bir belgini o‘rganish hamda boshqa yozma manbalar bilan qiyoslab tadqiq qilish muhim ahamiyat kasb etadi.

Manzili va topilishi. Choyr bitigtoshi Mo‘g‘iliston davlati Dornogov (Domogovi aymag‘i) hududidagi Choyr temiryo‘l vokzalidan 15 km uzoqlikda Sansar (yoki Bogo Sansar) tog‘ yonbag‘irlaridagi Urga-Kalgan yo‘lining sharqida, shimoli-sharqiy

yo‘nalishda joylashgan qadimiy qo‘rg‘ondan Jamsarano Seveen va Sendsurenlar (ruscha: Жамсарано Цэвээн, Цендсүрэн) tomonidan topilgan (Sertkaya O.F. 1998). Bitigtosh 1929-yilda Jamsarano Seveen tomonidan Ulan-Batorga olib ketiladi va hozirda Mo‘g‘iliston Markaziy davlat muzeyida saqlanmoqda. Ikkinchi Turk hoqonligi davrida yaratilgan ushbu qabrtoshning nomlanishi esa uning topilgan joyiga nisbat hisoblanadi.

Shakli va o‘rganilishi. Ushbu yozuv inson qiyofasi shaklida yo‘nib yaratilgan toshga bitilgan bo‘lib, o‘lchami 135:43 sm dan iborat. Tadqiqotlarda maskur inson shaklidagi bitigtoshning bo‘yni, boshi, yelkasi va belining o‘lchamlari keltirilgan (Özönder, 2006, 108). Obida keksa odam ko‘rinishidagi toshga bitilgani uchun ilmiy manbalarda “bobo tosh” (baba taş, каменной бабы) nomi bilan ham tilga olinadi (1-rasm). Ushbu bitigtoshni tadqiq qilishda rus turkologi S.E.Malovning xizmatlari katta. Dastlab fotosurati, 1933-yilda yozuvning qog‘ozga ko‘chirilgan nusxasini qo‘lga kiritgan olim, uni o‘qib transkripsiya va tarjima qiladi hamda 1936-yilda nashr ettiradi (Malov, 1936, 255). Umuman, Choyren bitigtoshi bo‘yicha S.J.Jamtsarano, S.E.Malov, H.N.Orxun, O.F.Sertkaya, S.G.Klyashtorniy, F.S.Barutcu Özönder kabi turkolog-olimlar tadqiqotlar olib borgan.

Yodgorlik ikkinchi Turk hoqonligi hukmdori Iltarish hoqonligi vaqtida, olimlarning taxminicha, milodiy 688-691-yillar oralig‘ida yozilgan. Bitigtoshning matnida ayrim harflar o‘chib, o‘qib bo‘lmaydigan holatga kelgan. Bundan tashqari, tushunarsiz, yot belgilar, turkolog-olimlar va paleograflar tomonidan aniqlashning imkoni bo‘lmagan holatlar ham mavjud. Dastlab olimlar tomonidan 50 ta run belgisi mavjud ekanligi haqida ma‘lumot berilgan. Keyinchalik bu belgilarning 17 tasi xato ko‘chirilganligi aniqlangan (Pandya, 2022). Boshqa bir manba esa Choyr bitigining birinchi tadqiqotchi S.E.Malov hozirgacha aniqlangan 80 ga yaqin belgidan 50 tasini ko‘ra olganligini va bor-yo‘g‘i 17 ta run harfini to‘g‘ri talqin etganligini ta’kidlaydi (Uqusturk, 2022). Bu holat mo‘g‘ul tadqiqotchilarining yozuvni qozog‘ga ko‘chirishda va fotosuratga olishda xatoga yo‘l qo‘yganligi bilan izohlanadi. Turk olimi H.N.Orxun 1939-yilda o‘z tadqiqotini e‘lon qiladi va Choyr yozuvidagi belgilar Yenisey bitigtoshlarining belgilariga yaqin ekanligini qayd etadi (Orhun, 1939, 166). Mashhur turkolog S.G.Klyashtorniy ushbu qabrtoshni tadqiq qilib, mavjud 70 ta belgidan 61 tasi run harfi ekanligini aniqladi. Olim o‘z davrigacha bo‘lgan barcha tadqiqotlarni o‘rganib chiqdi va ularda yo‘l qo‘yilgan xato va kamchiliklarni tuzatishga harakat qildi. Mavjud bilimlarga tayanib olib borgan tadqiqotlarining xulosasi sifatida Choyren yozuvi bo‘yicha o‘z talqining e‘lon qildi. Olimning 1969- va 1971-yillarda nashr qilingan ishlarida bitigtoshning transliteratsiyasi, transkripsiyasi va tarjimasi o‘rin olgan (Klyashtorniy, 1980, 252). Olimning ushbu tadqiqoti satrlarning aniqlanganligi, birinchi satrda Iltarish Xoqon nomining keltirilganligi va aynan, Iltarish Xoqon hukmdorligi yillarida yozilgani aniqlanganligi bilan ahamiyatlidir. Shuningdek, S.G.Klyashtorniy Xitoy manbalariga asoslangan holda bitigtosh milodiy 682-691-yillar orasida yozilgan, degan xulosaga

keladi. Olimning Iltarish Xoqon hukmdorligining so‘nggi yillarida yozilgan Coyren bitigtoshi butun turkiy xalqlarning ilk yozma obidasi, degan fikri akademik A.N.Kononov tomonidan ham qo‘llab-quvvatlanadi (*Kononov, 1980, 3-bet*). Bundan tashqari, rus turkologi S.G.Klyashtorniy bitig mantnining boshida qadimiy turk tamg‘a-belgilari (2-rasm) mavjudligini va ular o‘ziga xos mazmun anglatishini ta’kidlagan. Yani Markaziy Osiyo va unga tutash hududlarda chorvadorlikning yiriklashishi natijasida tamg‘alar paydo bo‘lgan va o‘ziga xos mazmun. shakl evolutsiyasini boshdan kechirgan. Aksariyat hollarda “mol-mulk belgisi” ma’nosidan qo‘llanilgan. Bunday madaniy yodgorlik belgilari Yenisey yozuvlarida ham faol ishlatilganligi uchun uning Choyr yozuviga aloqadorligi haqidagi H.N.Orxunning fikrlarini qo‘llab-quvvatlaydi. Tamg‘alarning birinchisi tog‘ echkisining sxematik tasviri bo‘lib, bunday belgi Kul tigin va Ongin bitigtoshlarining yuqori qismida ham mavjud. Bu belgini V.V.Radlov “Xon tamg‘asi” deya e’tirof etadi. Ikkinchi tamg‘aning ma’nosi ilmiy manbalarda qayd

etilgan (*Klyashtorniy, 1980, 96-bet*). Turk olimlari A.B.Erjilasun va O.F.Sertkaya Ulan-Bator shahrida joylashgan Mo‘g‘iliston Markaziy tarix muzeyida saqlanayotgan Choyren bitigtoshini bevosita tadqiq qilib, o‘z xulosalarini 1996-yilda o‘tkazilgan ilmiy anjumanda e’lon qiladi. Tadqiqotchilar yozuv matnidagi 83 belgidan 66 harfning anglamini kashf qilganligini qayd etadi. S.G.Klyashtorniyning tadqiqotidan farqli ravishda O.F.Sertkaya bitigtosh matnida keltirilgan sanani, ya’ni obidaning yozilish tarixini (*uchinchi oy*) o‘zgacha talqin qiladi (*Sertkaya, 1998, 33-38-betlar*). Bundan tashqari, F.S.Barutchu-Ozonder (*Özönder, 2006, 108-124*) va K. Suzuki (*Suzuki, 2009*) kabi turkologlar tomonidan ham bu yo‘nalishda qator tadqiqotlar olib borilgan.

Matn va belgilar. Bitigtosh, yuqorida ta’kidlaganimizdek, 135:43 o‘lchamda, qalinligi 46 sm bo‘lgan, inson haykali shaklida tarashlangan maxsus toshning old qismiga o‘yib yozilgan. Taniqli turkolog H.N.Orxun e’tirof etganidek, “Bobo tosh” ning ko‘krak qismidan o‘rin olgan yozuv matni 6 satrdan iborat. Ularning 4 satri yuqoridan pastga, qolgan ikki qatori pastdan yuqoriga qarab yozilgan.

Ammo uning satrlari va o‘qilish yo‘nalishi haqida qadimshunos turkolog va paleograflarning fikrlari yakdil emas. Kimdan o‘ngda chapga yoki pastdan yuqoriga (yo aksincha) o‘qib, turli ma’no-mazmunni qayd etadi. Shu vaqtgacha olib borilgan tadqiqotlarni tugal deyish qiyin. Choyr yozuvi haqida ilmiy ishlar davom etmoqda. Keyingi yillarda olib borilgan tadqiqotlarning eng unumlisi sifatida rus turkolog olimi Igor Kormushinning ishlarini qayd etish mumkin. Olimning Mo‘g‘ilistonda topilgan VII asr oxiriga oid Choyren yozuvining o‘qilishi va yangicha talqini malasasi haqidagi ilmiy ishida bitigning o‘qilishi borasidagi ayrim muammolarga yechim topishga harakat qilgan. Olim, avvalo, bitigtosh matnining o‘qilishi, tuzilishi, satrlarining joylashuvi, ayrim qator

va soʻzlarning oʻrni va mazmuni haqida bildirilgan fikrlarni oʻzaro qiyoslaydi. S.E.Malov (SEM), S.G.Klyashtorniy (SGK), O.F.Sertkaya (OFS), F.S.Barutju Ozonder (FSB-O), K. Suzuki (KS) kabi olimlarning tadqiqotlari bilan birgalik oʻzining tahlillari aks etgan solishtirma jadvalni eʼlon qildi (*Kormushin, 2020, 209*).

SEM	SGK	OFS	FSB-Ö	KS	İVK	Satır metni / satır kısmının metni
-	2	5	1	1	1	İlt(ä)r(i)ş q(a)ğ(a)nqa
-	-	5a	16	5a	1a	...[yī]l üçinç (a)y
II	5	56	1b	56	1b	y(ä)tiqa
IV	5a	2	1r	5b	1b-r	(a)d(ī)r(ī)l(ī)m(ī)z t(a)t b(a)rdī
-	3	4	2	5	2	ton b(i)lgä [şad]
I	4	3	3	2	3	ton j(ä)g(ä)n (ä)rkin
-	6	1	4	3	-	Ton' [uquq] / tolqu~toluq
III	6a	1a	4a	3a	4	bit(i)[t]d(i)m ĩrqcu (a)yğ(i)l q(a)ñ
V	1	6	1a	4	4a-r	ög(ä)niş b(ä)n öz(ü)ñ(ü)z

Bundan tashqari, matnni rus tiliga tarjima qildi (*Kormushin, 2020, 212*).

	Transkripsiya	Tarjimasi
1	iltäriş qağanqa ... [yī]l üçinç ay yätiqa	С Ильтериш-каганом в... год третий месяц седьмого [числа]
1r	adīrīlīmiz tat bardī	произошла наша разлука (навсегда). [Ho] чужеземец отступил.
2	ton bilgä [şad]	[Это мы:] Тон Бильге[-шад]...
3	ton jägän äркиn	[и] Тон Йеген Эркин.
4	biti[t]dim ĩrqcu ayğıl qañ	Я, [тот, кто повелел] написать [эту надпись], — отец Айгыл-прорицатель.
4r	ögäniş bän özüniz	[Это] я — Огениш, ваш близкий родственник.

“Eski türk yazıtları söz varlığı incelemesi” kitobida Choyr bitigi boʻyicha ilmiy tadqiqot olib borgan olimlarning ishlari asosida tayyorlangan matn nashr qilingan boʻlib, uni eng soʻnggi tadqiqotlar biri sifatida eʼtirof etish mumkin. Mantning transkripsiyasi quyidagicha:

1.(e)lt(e)r(i)ş k(a)g(a)nka (i)ç(i)<k(i)ñ>ög(ü)ni s(ä)b(i)ni b(a)r(i)ñ üç(ü)nç (a)y y(e)tika (a)dr(i)ldım(i)z (a)t t(a)b(a)rda

2. tun b(i)lgä

3. tun y(e)g(ä)n (e)rk(i)n

4. toluk bitidim irk açu aygıl baṅ<a> (*Şirin. 2020, 643*).

Umuman, Choyr bitigtoshi matnida 80 dan ortiq belgi mavjud boʻlib, ularning 2 tasi qadimgi turk tamgʻalari hisoblanadi. Matn 6 qatorda iborat boʻlib, 21-24 soʻzdan tashkil topgan. Dastlab, rus olimi S.E.Malov (SEM) 13 ta soʻzli matn sifatida tadqiq qilgan boʻlsa, boshqa bir olim S.G.Klyashtorniy (SGK) 21 ta soʻzli matn deb, tahlil qilgan. O.F.Sertkaya (OFS), F.S.Barutju Ozonder (FSB-O), K. Suzuki (KS) kabi turkologlarning tadqiqotlarida Choyr matnidagi soʻzlar soni 24 tadan iborat ekanligi koʻrsatib oʻtilgan.

Choyr yozuvida *Eltarish Xoqon* (Iltäris qağan), *Ton Bilga* (shad) (Ton Bilgä (şad), *Ton Yegan Erkin* (Ton Yegän Ärkin), *irqchi Aygil* (ırqçu Aygıl) va bitigchi *Oganish* (Ögäniş, ayrim manbalarda Toluk (Tolku) nomlari zikr etilgan. Bizga maʼlumki, *Eltarish Xoqon* tarixiy shaxs boʻlib, Ikkinchi Turk xoqonligining asoschisi (680-691-yillar) hisoblanadi. Yodgorlik *Ton Bilga Shad* va *Ton Yegan Erkin* ismli kishilarning vafoti munosabati bilan yozilgan. Bu ikki shaxs esa, ularning nomlaridan ham anglash mumkinki, xoqonlikning muhim lavozimlarda faoliyat olib borgan. Manbalarda ton soʻzi *vazir*, *bosh vazir* maʼnosini anglatuvchi lavoizim, unvon nomi sifatida qayd etiladi. Shuningdek, shad (şad) soʻzi ham unvon, lavozimga nisbat hisoblanadi. Bilga soʻzi esa *bilimdon*, *alloma* mazmunini ifoda etuvchi unvon (*Sodiqov, 2021, 27*) va kishi nomi hisoblanadi. Irqchi – folbin, bashorat qiluvchi maʼnosida boʻlib, Choyr matnida *Aygil* folbin nomi qayd etilgan. Bitigtosh matnida uning yozilish sanasi ham qayd etilgan: [yī]l üçinç ay yätika - ...yil uchinchi oy yettinchi (kun). Qadimgi turkiy xalqlar 12 hayvon nomi bilan ataluvchi oy nomlaridan foydalangan boʻlib, Choyr bitigi matnida oy nomi hozirgacha nomaʼlum boʻlib qolmoqda. Chunki toshda yemirilish boʻlib, aynan shu joyni oʻqish imkoni yoʻq. Bitigtoshdagi kan soʻzi *ota*, *bobo* maʼnosini anglatdi (*Ata, 2011, 186*). Balki, shuning uchun ham turkologlar ushbu madaniy yodgorlikni “bobotosh” deb atar. Yuqorida taʼkidlaganimizdek, ushbu qabrtosh bitigi haqida oʻnlab turkologlar tadqiqot olib borgan boʻlsa-da, matnning mazmun yechimini toʻla aks ettira olmagan. Ammo ilk turkiy yozma manba sifatida oʻqib-oʻrganish va talqin qilishga harakat qiladilar. Bizning fikrimizcha, Choyr bitigi matnining mazmuni taxminan quyidagi koʻrinishda: *Ikkinchi Turk Xoqonligi (688-691-yillar) asoschi Eltarish Xoqon hukmdorligi yillarida (qaysidir) yil uchinchi oy yettinchi kuni uning Ton Bilga Shad va Ton Yegan Erkin ismli vazirlari (balki bosh vazir yoki sarkardalari) ning vafoti munosabati bilan irqch-folbin Aygil bitigchi Oganish(Toluk)ga ushbu qabrtoshni yozdirgan*, deb xulosa qilish mumkin.

	Turkcha	Oʻzbekcha
1	Iltariş Kağana tābi olun; öğünerek-sevinerek hayat sürün. Üçünçü ay(ın)	Eltarish Xoqonga itoatkor boʻl; sevinib, oʻrnak boʻlib hayot kechiring.

	yedısında ayrıldık, at(tan) davardan (mal-mülkten).	Uchinchi oyning yettinchisida ot(dan), mol-mulkdan ayrildik.
2	Tun Bılgä.	Ton Bilga.
3	Tun Yägän Ärkin.	Ton Yagan Erkin.
4	Toluk yazdım. Baht açıklığı dile bana.	Toluk (Oganish) yozdim. Menga baxt ochiqligini tilang.

Ma'lumki, yozuv insoniyat qo'lga kiritgan eng muhim kashfiyotlardan biridir. O'z yozuviga ega bo'lgan xalq milliy davlatchiligiga, rivojlangan til, madaniyat, ilm-u fan va diniga, munosib yashash tarziga ega xalq sifatida qaraladi. O'zbek xalqi ana shunday munosib tarixga ega bo'lgan millatlardan biri hisoblanadi. Tarixni o'rganish yo'lida yozilgan ushbu kichik tadqiqotdan maqsad Choyr bitigining tarixiy ahamiyati haqida fikrlarimizni bayon qilishdir. Chunki ushbu yozuv, dunyo turkologlarining yakdil fikricha, butun turkiy xalqlarining, shu jumladan, o'zbek xalqining shu vaqtgacha topilgan eng birinchi yozma madaniy merosi hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ata, 2011, - Ata Aysu, Orhun Türkçesi. Anadolu University, 2011. 190 b.
2. Özönder, 2006, - Barutcu Özönder F.S. Çöyr Yazıtı. Modern Türklük Araştırmaları Dergisi.Cilt 3, Sayı 3. Ankara, Telif Hakkı, 2006, – B. 108-124.
3. Orhun, 1939, - Orhun H.N. Eski Turk Yazitlari (Bir baba yaziti), Istanbul, 1939, T-2. – B. 164-168.
4. Sertkaya, 1998, - Sertkaya O.F. Čöyr yaziti, Orkun, Turkce Dergi. Sayi-5, temmuz,1998, – s.33-38.
5. Sertkaya, - Sertkaya O.F. Göktürk harfli Čöyr yaziti /www.turan.tc/kalem/ss. 1-11.
6. Şirin, 2020, - Şirin Hatice. Eski Türk yazıtları söz varlığı incelemesi. Ankara, 2020, 750 bet.
7. Suzuki - Suzuki K. Revision and reinterpretation of the Choir inscription // Current archaeological research in Mongolia. Bonn, 2009.
8. Azimov, 2005 - Азимов И., Раҳматов М., Қадимги туркий тил. Тошкент, 2005, 134-бет.
9. Klayashtorniy, 1971 - Кляшторный С.Г. Руническая надпись из восточной Гоби // Studia Turcica, Budapest 1971, pp. 249-258.
10. Klayashtorniy, 1980 - Кляшторный С.Г. Руническая надпись на каменном извине из Чойрена // Страны и народы Востока, XXII, Москва, 1980, С. 90-102.
11. Конопов, 1980 - Кононов Н.А. Грамматика языка тюркских рунических памятников (VII-IX вв.). Ленинград. 1980. 256 б.

12. Kormushin, 2011 - Кормушин И.В. Новое в чтении и толковании Чойренской рунической надписи конца VII в. из Монголии. Тюркологический сборник. Москва, 2011. 202-213 с.
13. Malov, 1936 - Малов С.Е. Новые памятники с турецкими рунами // Язык и мышление ИЯ имени Н.Я.Марра АН СССР. Ленинград, 1936. № VI-VII, - С. 251-259.
14. Radlov, 1892 - Радлов В.В. Атлас древностей Монголии. СПб., 1892.
15. Sodiqov, 2021 - Содиқов Қ. Эски ўзбек ёзма адабий тили. -Тошкент: “Akademnashr”, 2021 – 592 б.
16. Atalarmirasi, 2022 - <http://atalarmirasi.org/ru/25-nadpisi-na-kamennom-izvayanii-choyren>.
17. Pandia. 2022 - <https://pandia.ru/text/78/005/85028.php>
18. Uqusturk, 2022 - <https://uqusturk.wordpress.com/2011/06/10/coyr-runik-kitabesinin-yeni-okuma-yorumlamasi-hakkinda>.

Reklama va targʻibot matnlari til xususiyatlari

Mamajonov Muhammadjon,
filologiya fanlari boʻyicha
falsafa doktori (PhD), dotsent,
Fargʻona davlat universiteti

Adhamov Yusufjon,
Fargʻona davlat universiteti magistranti

Annotatsiya. Maqolada oʻzbek tilidagi reklama va tijorat eʼlonlarini toʻgʻri qoʻllash, bugun oʻzbek tilida reklama berish muammolari va yechimlari haqida soʻz yuritilgan.

Kalit soʻzlar: reklama, eʼlon, adabiy meʼyor, orfografiya, xorijiy soʻzlar, xato yozish, imlo qoidalari.

Hozirgi kunda isteʼmolchilar har kuni koʻplab reklamalarga duch kelishmoqda. Bugungi kundagi kompaniyalar toʻgʻri maqsadli guruhga erishish uchun oʻz mahsulotlarini bredlash orqali kompaniya nomini yuqoriga koʻtarishmoqda. Shunday qilib, isteʼmolchi qarorlarini qabul qilishni soddalashtiradigan, sotib olish xavfini kamaytiradigan va taxminlarini belgilashga qodir kuchli brendga ega boʻlish babaho boʻlib bormoqda. Ushbu vadani amalga oshiradigan kuchli bredlarni yaratish butun dunyo boʻylab koʻplab tashkilotlar uchun muvaffaqiyat kalitiga aylandi. Reklama beruvchi oʻz mahsuloti yoki xizmatini keng isteʼmolchilar eʼtiboriga namoyish qilish uchun reklama axboroti va faoliyatini qanday olib borishni oʻzi tanlaydi. Bunda, albatta,

iste'molchi ongiga yaxshi ta'sir ko'rsatishi va o'sha mahsulot yoki xizmatni uzoq vaqtgacha eslab qolishi, shuning bilan birgalikda undan foydalanishi kerakligi hisobga olinadi. Negaki, reklamaning samaradorligi aynan uni qanday usulda va shaklda olib borilganligi bilan bog'liq. Shu nuqtai nazardan reklama matnlarini ma'lum tasniflarga birlashtirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Reklamada marketing kommunikatsiyalari bugungi kunda rivojlanib bormoqda. Marketing kommunikatsi – bu kompaniya yoki tashkilotning potentsial iste'molchilar bilan qanday aloqa qilish jarayoni. Bundan tashqari, samarli muloqot orqali kompaniya tinglovchilarni o'z mahsuloti yoki xizmatiga ishontishiga harakat qiladi. Bugungi kompaniyalar turli sabablarga ko'ra jamoatchilik bilan aloqa qiladi.

Muloqot vazifalarini aniqlashtirish uchun kompaniya tomonidan yaratilgan DRIP modeliga murojaat qiladi, nu esa aloqa vazifalarini tushuntiradi.

Hozirgi kunda oddiy reklama yetarli emas, reklama iste'molchilarda hissiyotlarini uyg'ota olsagina muvaffaqiyatli bo'ladi. Shu sababli, iste'molchi mahsulotning imidjini yaratish uchun kompaniyalar o'z shaxsiyatini auditoriyaga aniq yetkazishlari juda muhimdir. Samarli reklamalar iste'molchilarni o'zi jalb qila oladigan reklamadir. Bundan tashqari, bugungi kunda ayrim reklamalarda insonning psixologiyasiga ta'sir o'tkazadigan, inson uchun zararli bo'lgan jihatlarni ham ko'rishimiz mumkin. Reklamaning jamiyatdagi roli qanday ekanligi ko'rib chiqamiz.

Shuni ta'kidlash kerakki, reklama jamiyatda juda muhim rol o'ynaydi. Ko'plab reklamalar ijtimoiy standartlar, turmush tarsi, qardiyatlar va intilishlarni ko'rsatadi, ko'pincha ideallashtirilgan shkalda bo'ladi. Reklamachilar buni potentsial auditoriyaga ular tushunilganligini ko'rsatish uchun qiladi va bu xaridorlar bilan munosabatlarini yaxshilashga va kompaniya nomi o'sishiga yordam beradi. Bugungi kundagi kompaniyalar televidenye reklamalari ular reklama qilayotgan muhsulot turlari uchun ancha samaraliroq, shuning uchun ham kompaniya audio va visual elementlardan foydalanadi.

Reklama qimmatli aloqa vositasi, shuningdek, nufuzli ijtimoiy institut bo'lib, reklama va jamiyat bir-biri bilan chambarchas bog'liqligini bizga ko'rsatadi. Dyer ta'kidlaganidek, "reklama jamiyatni, undagi o'rnimizni va kimligimizni anglashimizga yordam beradigan ijtimoiylashtiruvchi vosita sifatida asosiy rol o'ynaydi". Yuqorida aytib o'tilganidek, reklamadan foydalanish orali mahsulotga ijtimoiy va shaxsiy o'lchovlar qo'shilishi mumkin, bu esa keyinchalik iste'molchilar ahtiyojini his qilishga olib keladi va qondirishni xohlaydilar. Jamiyatdagi kishilar, ya'ni xaridorlar, ehtimol, ma'lum mahsulotlarni iste'mol qilish bizga reklama beruvchi tomonidan ko'rsatiladigan ma'lum turmush tarzining atributlarini beradi deb ham o'ylashadi. Uellsning fikriga ko'ra, "dunyoda televizorning yaratilishi natijasida reklama darvri keskin o'zgarganligini ta'kidlab o'tadi". Keling shu o'rinda reklama tarixiga ham bir nazar tashlab o'tamiz. Bu televedeniya va reklamalarini amalga oshirish haqida keng tasavvurga ega bo'lish uchun

zarur bo‘ladi. Reklamaning birinchi bosqichi “Bosma asri” bo‘lib, unda reklama beruvchilar o‘z mahsulotlarini bosma reklama orqali targ‘ib qilish imkoniyatiga ega bo‘lishdi, shu bilan birga potensial iste‘molchilarni jalb qilish va ularga ta’sir qilish uchun matnli ma’lumotlar va tasvirlarni taqdim etishdi. Shundan so‘ng “Sanoat inqilobi va iste‘mol jamiyatining paydo bo‘lishi” davri vujudga keldi va ijtimoiy va texnologik o‘zgarishlar tufayli reklama sifat va hajm jihatdan ancha o‘tdi. ”Zamonaviy reklama davri” Reklama evolyutsiyasining uchinchi bosqichi bo‘lib, “Agentlik davri” deb ataladigan to‘rtinchi bosqichda reklama sohasi nihoyatda o‘tdi, yangi texnikalar joriy qilindi va reklama agentligi joriy etildi. Bu bosqichda radio muhim reklama vositasi sifatida ishlab chiqildi. Axborot reklamalarga qaraganda samarliroqdir. Burnettning fikriga ko‘ra, “xabarlar hissiy va funksional xususiyatlarini o‘z ichiga olishi juda muhimdir”. Kompaniyalar o‘z xabarlarini samarali tarzda yetkazib beradigan va iste‘molchilar uchun noaniqlik xavfini kamaytiradigan to‘g‘ri vositalar haqida o‘ylashlari kerak. Kompaniyalarning asosiy aloqa vositasi televideniye va radio hisoblanadi. Jamiyatga har qanday tovarni yoki mahsulotni reklama qilish kompaniya obro‘cini ko‘tarib qo‘ymaydi. Reklama odatda juda qimmat turadi. Shuning uchun ham firma uning asosiy vazifasi nimadan iborat ekanligini unutmagan holda qilinajak reklama haqidagi o‘zining chuqur o‘ylangan marketing yechimini qabul qilishi kerak bo‘ladi. Mablag‘ haqida masala ravshanlashsa, reklama bo‘yicha shug‘ullanuvchi kishilarga mas‘uliyat tushishini ko‘rishimiz mumkin, ya’ni reklama bo‘yicha mutaxassis tajribali bo‘lmasa va mavjud imkoniyatlardan foydalana olmasa, avvalo, o‘z ishi, qolaversa kompaniyaning mavqeyini ham tushirib yuborishi mumkin. Shuning uchun reklama bo‘yicha mutaxassis marketing muhitini va tashkilotdagi marketing strukturasini juda yaxshi bilishi shart. Aks holda kompaniya tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulotlar, iste‘molchilar e’tiboridan chetda qolishi mumkin.

Reklamalarning matn xususiyatlaridan kelib chiqib, ularni ma’lum guruhlariga tasniflash uchun tadqiqotchi olimlar bir qancha jihatlariga e’tibor qaratish lozimligini ta’kidlashadi.

Jahon tilshunosligida reklama matnlarini o‘ziga xos til sifatida tushunishini ta’kidlash lozim. Aynan reklama matnlari hech bir adabiy tur va tillarga o‘xshamaganligidan ushbu fikrga qo‘shilish mumkin. Biroq yuqorida aytganimizdek, reklama beruvchi kompaniya yoki tadbirkorlar reklama uchun o‘zlari xohlagan boshqa tillarda namoyish qilishlari mumkinligini ham unutmaslik kerak. Bizning nuqtai nazarimizdan, reklamani mustaqil uslub sifatida ajratib ko‘rsatish noqonuniydir, chunki u turli faoliyat sohalariga xizmat qiladi va o‘ziga xos til vositalariga ega emas.

Xulosa qilib aytganda, biz doimo o‘zgarib turadigan dunyoda yashayapmiz va shuning uchun bozorda muvaffaqiyat qozonish uchun reklama tili va uslubini yaxshilash kerak bo‘ladi. Reklama matnlari tilshunoslikda o‘ziga xos til sifatida e’tirof etiladi. Shu bilan birgalikda adabiy va jurnalistik tillardan ham unumli foydalaniladi. Qaysi bir

shakldan foydalanishni reklama beruvchi mustaqil tanlaydi. Buning uchun, albatta, reklama samaradorligi nazarda tutiladi. Reklama matnlarini tayyorlashda til birliklarining oʻrni muhim. Zero, reklama qilinayotgan maxsulotlarning xususiyatlarini adrisatga (isteʼmolchiga) tushunarli tilda va shaklda taqdim etish reklama samaradorligini oshirishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Огилви Д. Тайны рекламного двора. 2009. – 145 с.
2. Фарби Э.Д. Как создать усрешнюю рекламу. СПб., 2004. –123 с.
3. Максимова В.И. Стилистика и литиратурное редактирование. – Москва, 2004. – С.158.
4. Sh.K. Kudratova. Reklama matnining oʻziga xos xususiyatlari. Scientific journal Impact Factor. 188-192. www.oriens.uz
5. X.Aybeshov va boshq.Marketing asoslari. Oʻquv qoʻllanma.-T.,”ILM ZIYO” nashryot uyi, 2013.

Rasmiy nutqiy muloqotda rasmiy uslub birliklarining ifodalanishi

Xurshida Narxodjayeva,
filologiya fanlari boʻyicha
falsafa doktori (PhD), dotsent,
Qarshi davlat universiteti
4603448@mail.ru

Annotatsiya. Maqolada rasmiy muloqotda lisoniy vositalarini tanlab qoʻllanilishi va uning nutqiy muloqot mazmuniga taʼsiri, oʻzbek rasmiy muloqot madaniyatida ham ayrim til vositalarining qoʻllanishi, rasmiy nutqiy muloqotda muayyan til birliklarining tanlanishidagi omil bayon etilgan.

Kalit soʻzlar: muloqot, nutqiy muloqot, rasmiy muloqot, lisoniy vositalar, muloqot mazmuni, soʻz birikmalari, qoliplar.

Rasmiy nutqiy muloqotda lisoniy birliklar tanlovi rasmiy nutqning uslubiy xususiyatlari bilan bogʻliq. Rasmiy nutqiy muloqotda rasmiy uslubga xoslangan til birliklari, ayniqsa, leksik birliklar, turgʻunlashgan soʻz birikmalari, qoliplarga tushirilgan sintaktik birliklarning qoʻllanishi betaraf leksikaga nisbatan faol. Bunday til birliklari nutqiy muloqotning rasmiy yoki norasmiy xarakterda ekanligini yaqqol koʻrsatib turadi.

Rasmiy nutqiy muloqotda muayyan til birliklarining tanlanishiga yana bir muhim tashqi omil – kommunikantlarning ijtimoiy mavqei, jamiyatda bajarayotgan rollari ham sabab boʻladi. Bu omil barcha davrlarda rasmiy nutqiy muloqotda eʼtiborga olinishi lozim boʻlgan omillardan biri boʻlib kelgan. Jumladan, rasmiy nutqiy muloqotda til

birliklarining tanlovi oʻrta asrlar diplomatik nutqiy muloqotida ham yaqqol kuzatiladi. Q.Sodiqovning qayd etishicha, oʻrta asrlarning diplomatik hujjatlarida oʻziga qaram kishilarga, qaram yurt egalariga nisbatan *ini-oyulluq, xidmatkārliq, yaqinlik* maʼnosida *dostluq, qarīndašliq* birikmalari ishlatilgan. Bunda hukmdorning siyosiy maqsadi ham boʻlgan, qaram yurt egasini oʻziga yaqin tutayotganligini bildirib qoʻyish, avrab qoʻlga olish uchun ham shunday yoʻl tutilgan. [1]

Bugungi kunda ham rasmiy nutqiy muloqotda til birliklarining tanlanishida, ayniqsa, adresatning ijtimoiy maqomi, ijtimoiy rolini inobatga olish nihoyatda ahamiyatga ega. Sh.Iskandarova qayd etganidek, “Har bir soʻzlovchi oʻzining va suhbatdoshining ijtimoiy maqomiga koʻra nutq birliklarini ajratib, saralab qoʻllaydi”. [2]

Bundan maʼlum boʻladiki, ham adresantning, ham adresatning ijtimoiy maqomi, roli rasmiy nutqiy muloqotda til birliklarining tanlanishiga jiddiy taʼsir koʻrsatadi. Masalan, rasmiy nutqiy muloqot ishtirokchisi adresat elchi rolidagi rasmiy shaxs boʻlsa, unga *muhtaram elchi, janob elchi, elchi janoblari* tarzidagi murojaat birliklari ishlatiladi.

Rasmiy nutqiy muloqotda adresatning yoshi, jinsiga koʻra ham lisoniy birliklar tanlovi kuzatiladi. Masalan, rasmiy-idoraviy nutqiy muloqotda adresat ayol jinsiga mansub rasmiy shaxs boʻlsa, unga nisbatan oʻziga mos hurmat shakli va murojaat birliklari tanlab ishlatiladi. Oʻzbek diplomatiyasida ayollarga nisbatan *xonim*, erkaklarga nisbatan *janob* soʻzi hamda soʻz birikmasi shaklidagi janobiy oliylari birliklarining qoʻllanishi qabul qilingan. Yosh boʻlsa-da, oʻzbek xalqi madaniyatida rasmiy shaxslarga Siz deb murojaat qilinadi.

L.Muhammadjonovanning maʼlumot berishicha, rasmiy murojaatda jamoaga *xonimlar va janoblar*, bir insonga *Janob Ivanov* deb, agar familiya ishlatilmasa, *janob direktor, direktor xonim* deb murojaat qilish mumkin. Oʻrtoq soʻzi ichki ishlar xodimlari va harbiylarga nisbatan qoʻllanadi. Yaʼni, *Oʻrtoq Abdullayev, oʻrtoq general*. Elchilarga *Janobi* dindorlarga *hazrat, pirim, hoji, mullo yigit* deb murojaat qilinadi.[3]

Darhaqiqat, oʻzbeklarda suhbatdoshiga familiyasi bilan murojaat qilish faqat rasmiy doirada kuzatiladi. Rasmiylikni kuchaytirish maqsadida shaxsning ismi bilan birga uning ota ismi ham qoʻshib aytiladi. H.Turdiyeva oʻzbek rasmiy muloqotiga bu nutqiy odat rus madaniyati orqali kirib kelganligini qayd etib, quyidagilarni yozadi: “Oʻzbek tilida ism bilan murojaat etish ruslar taʼsirida shakllangan tizim nutqiy etiket qoidalariga juda yaqindir. Familiya bilan chaqirish katta lavozimdagilar kichikroq lavozimdagilarga nisbatan qoʻllanilib, rasmiy xarakterga ega. Oʻta rasmiy holatda, hurmat maʼnosida ism va otasining ismi qoʻllanadi. (Sarvinov Roʻziyevna, Bobur Asrorovich) Bu tarzda qoʻllashda yoshning ahamiyati boʻlmaydi. Familiya yoki ism va otasining ismini qoʻllashda negativ feys yetakchilik qiladi”. [4]

Anglashiladiki, rasmiy murojaatda maxsus til birliklarining tanlovi turli nutq vaziyati bilan bogʻliq holda ham amalga oshiriladi.

Rasmiy nutqiy muloqotda ba'zan adresatga uning millatini ko'rsatib, murojaat qilinishi kuzatiladi. Bunday vaqtda rasmiy munosabat yanada kuchayadi. N.Ahmedova bu holatni quyidagicha izohlaydi: "O'zaro muloqot jarayonida so'zlovchi tinglovchiga millati bilan murojaat qilishi orqali unga alohida hurmat-e'tiborini, yaqinligini ifodalashi mumkin. Bu esa so'zlovchi bilan tinglovchi orasidagi samimiy munosabatni yuzaga keltiradi, ularni bir-biriga yaqinlashtiradi. Bunday murojaat birliklari rasmiy nutqlarda, badiiy asarlarda, ba'zan esa so'zlashuv nutqida ham qo'llanadi. Qiyoslang: Aziz bovurlar! Muhtaram qirg'iz bovurlarim! (I.Karimov). Qadrli qozoq tug'ishganlar! Aziz qozoq birodarlarim! (I.Karimov)".[5]

Bizningcha, bu o'rinda murojaat birliklari tarkibida qo'llangan aziz, muhtaram, qadrli sifatlari orqali N.Ahmedova nazarda tutgan "hurmat-e'tibor" ma'nosi ifodalangan. Egalik qo'shimchasini qabul qilgan bovurlarim, birodarlarim so'zlari orqali esa "yaqinlik" grammatik ma'nosi hosil qilingan.

Ma'lum bo'ladiki, rasmiy nutqiy muloqotda adresatga murojaat qilishda uning kasbi, jinsi, yoshi, millati, qaysi dinga mansubligi kabilar inobatga olinadi va shu asosda til birliklari tanlanadi. Ushbu til birliklari rasmiy nutqiy muloqot strukturasining shakllanishida ham muhim o'rin tutadi. Shu bilan birga, bunday til birliklari muloqot matnining semantik turini belgilashga yordam beradi.

Rasmiy nutqiy muloqot matnlarini semantik jihatdan quyidagi turlarga ajratish mumkin: 1) axborot-ma'lumot berish xarakteridagi rasmiy muloqot matnlari; 2) buyruq berish, talab qo'yish xarakteridagi rasmiy muloqot matnlari; 3) vazifa, majburiyat yuklatish xarakteridagi rasmiy muloqot matnlari; 4) ko'rsatma berish xarakteridagi rasmiy muloqot matnlari; 5) iltimos xarakteridagi rasmiy muloqot matnlari; 6) taklif xarakteridagi rasmiy muloqot matnlari; 7) rozilik, ishonch bildirish xarakteridagi rasmiy muloqot matnlari; 8) ruxsat berish xarakteridagi rasmiy muloqot matnlari; 9) taqiqlash, rad etish xarakteridagi rasmiy muloqot matnlari; 10) tavsiflash xarakteridagi rasmiy muloqot matnlari; 11) tushuntirish berish xarakteridagi rasmiy muloqot matnlari; 12) kafolat berish xarakteridagi rasmiy muloqot matnlari; 13) so'rov jo'natish xarakteridagi rasmiy muloqot matnlari; 14) eslatish xarakteridagi rasmiy muloqot matnlari; 15) qayd etish, ro'yxatga olish, tasdiqlash xarakteridagi rasmiy muloqot matnlari; 16) tashviqot-targ'bot xarakteridagi rasmiy muloqot matnlari; 17) huquqiy majburiyatlarni aks ettiruvchi rasmiy muloqot matnlari va boshqalar.

Rasmiy nutqiy muloqot matnlarining qo'rsatilgan har bir semantik turida o'ziga xos leksik-semantik, grammatik birliklar (morfologik shakllar, so'z birikmalari, gaplar) qo'llanadi. Bu holat ham rasmiy nutqiy muloqot matnlarida til birliklari tanlovi ahamiyatli ekanligini dalillaydi. Masalan, BUYURAMAN jumlası buyruq, farmoyish matnlarida; ...so'rayman (...so'raymiz) fe'l shakllari ariza, so'rovnoma, da'vo xati, shikoyat xati kabilarida, ...iltimos qilaman (...iltimos qilamiz) fe'l shakli iltimos xatida; QATNASHDILAR, ESHITILDI, QAROR QILADI, SO'ZGA CHIQDILAR jummalari

bayonnoma, bayonnoma ko‘chirmasida; bajarilsin, topshirilsin, tayinlansin, bo‘shatilsin, chora ko‘rilsin kabi buyruq-istak maylidagi fe‘l shakllari buyruq matnida ishlatiladi va hokazo.

Ba‘zan muayyan kommunikativ niyatga erishish maqsadida rasmiy nutqiy muloqotda adresatga nisbatan maqtovlar, hurmat ifodalovchi birliklar ishlatiladi. Masalan, Oltin O‘rda xonligi davrida yozilgan diplomatik yozishmalarda adresatga ko‘pincha maqtovlar bildirilgan. Q.Sodiqovning ma‘lumot berishicha, ikki mamlakat o‘rtasida siyosiy-iqtisodiy, madaniy aloqalar o‘rnatish, bordi-keldini mustahkamlash, yovuz kuchlar bilan biron qaltis vaziyat chiqqudek bo‘lsa, tevaragida uni qo‘llovchi xoqon turishini ta‘minlash maqsadida yozilgan maktublarda o‘zaro kelishuvga, diplomatiyaga katta urg‘u berilgan. Adresatga odob doirasida, hurmat va iltifot bilan munosabat bildirilgan, uning hurmati uchun sha’niga maqtovlar aytilgan. Masalan, Mahmud xonning Fotih Sulton Mehmedga yo‘llagan maktubida: Sizniy esänlikni körgüzä ayır salām, yeñil böläk yetkürä avāyıldın berü qadimī du’āçimiz Hāji Aḥmad atlıy elçilärni iddük (“Sizning esonlikni ko‘rgizib, qadrli salom, yengil hadya yetkazib, avoyildan beri qadimiy duochimiz Hoji Ahmad otli elchilarni yo‘lladik”) tarzidagi jumlar qo‘llangan. [6]

Rasmiy nutqiy muloqotda til vositalarining o‘rinli va maqsadga muvofiq tarzda tanlab ishlatilishi muloqotni osonlashtiradi, uning samarali kechishiga xizmat qiladi. Adresant adresatga muayyan rasmiy axborotni uzatar ekan, unda til birliklarining to‘g‘ri tanlanishiga jiddiy e‘tibor qaratishi lozim.

Anglashiladiki, rasmiy nutqiy muloqotda til birliklardan o‘rinli foydalanish lozim. Rus tilshunosi Y.E.Passov til birliklari to‘g‘ri tanlab qo‘llangan nutqiy kommunikatsiyaning quyidagi uch bosqichini ajratadi:

1. To‘g‘ri xabar, axborotni uzatish. Ushbu bosqichda tilning sintaktik qonuniyatlari, grammatik birliklar tarkibi va to‘g‘ri talaffuz muhim rol o‘ynaydi.

2. Axborotning mazmunini to‘g‘ri uzatish, uzatilayotgan axborot mazmunining uni yetkazuvchi til vositalariga muvofiqligi. Ushbu bosqichda semantik qonuniyatlari alohida ahamiyatga ega bo‘ladi.

3. Uzatilayotgan axborotning o‘zga kommunikant tomonidan to‘g‘ri qabul qilinishi. [7]

Anglashiladiki, rus tilshunosi Y.E.Passov nutqiy kommunikatsiya bosqichlarini belgilashda axborotning to‘g‘riligi tamoyiliga e‘tibor qaratgan va bunda til birliklarining rolini inobatga olgan.

Qozoq tilshunoslari B.K.Qasim va F.SH. Orazbayeva kommunikatsiyaning Y.E.Passov tomonidan ko‘rsatilgan ushbu bosqichlarini quyidagicha to‘ldirishgan:

1. Axborotni yaratish. Nutqiy faoliyat orqali reallashuvchi lisoniy kommunikatsiyani amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan birinchi omil bu g‘oyaning tug‘ilishi – ongning tashqi omillar ta‘siriga reaksiyasi sifatidagi aqliy faoliyat natijasidir.

2. Axborotni ifodalash. Fikrni lisoniy shaklga keltirish va nutqiy rallashuvini amalga oshirish, ya'ni axborotning semantik jihatini kodlash, uni inson nutq organlari orqali talaffuz qilish.

3. Axborotni uzatish. Axborot (bayonot, monolog, dialog) faqat jumla va uning talaffuzi bilan chegaralanmaydi, u boshqa kommunikantga yetkazilishi ham kerak. Axborot yozma va og'zaki shaklda berilishi mumkin. Ushbu bosqichsiz nutqiy muloqot o'z maqsadiga erisha olmaydi, kommunikantlar o'rtasida muloqot va o'zaro tushunish o'rnatilmaydi, bu esa ushbu bosqichining nutqiy muloqotda alohida ahamiyatini ko'rsatadi.

4. Axborotni idrok etish. Nutq faoliyatining keyingi bosqichi uzatilgan axborotni idrok etish bilan bog'liq. Ushbu jarayonga hissa qo'shadigan bir qancha qo'shimcha omillar (masalan, ko'rish, o'qish, eshitish, fikrlash) mavjud, ammo tahlil qilish, lingvistik ma'lumotlarni dekodlash va ularning ma'nolarini yetarli darajada tushunish, kommunikantlar o'rtasida aloqalarni o'rnatish idrok etish jarayonning muhim qismi bo'lib qoladi.

5. Axborotga javob. Axborotni faqat idrok etish bilan yakunlanadigan jarayon bir tomonlama xarakterga ega. Zero, lisoniy kommunikatsiya (nutqiy akt) tomonlarning o'zaro aloqasini nazarda tutganligi sababli, uning ajralmas tarkibiy qismi nafaqat informatorning, balki retsiyentning ham nutq faoliyatini qamrab oladi. Shuning uchun kommunikatsiyada adresantning javobi muhim hisoblanadi. Ushbu bosqichda qabul qilingan axborot tahlil qilinadi, undagi muhim fikr aktuallashtiriladi, vaziyat va axborotning mazmuniga baho beriladi hamda sifat jihatidan yangi, muloqotning keyingi bosqichiga o'tishiga sabab bo'lgan javob axboroti ifodalanadi. Bu bosqich darhol, nutqiy akt vaqtida to'g'ridan-to'g'ri, shuningdek, keyinchalik, harakat tugaganidan keyin biroz vaqt o'tgach, amalga oshirilishi mumkin. [8]

Til birliklari nutqiy muloqot jarayonida adresant va adresat o'rtasida lisoniy vositachilik, ya'ni axborot yetkazish vazifasini bajaradi. Shu sababli ularni barcha nutqiy muloqot turlarida to'g'ri va maqsadga muvofiq tarzda tanlab ishlatish muhim ahamiyat kasb etadi.

Xullas, rasmiy nutqiy muloqotning rasmiy-idoraviy, diplomatik, qonunchilik uslubiga xos muloqot turlarida lisoniy vositalar rasmiy uslub talabi asosida tanlab qo'llaniladi. Lisoniy vositalar tanlovi rasmiylik, aniqlik, huquqiy asoslanganlik, qat'iylik, majburiylik kabi rasmiy nutqiy muloqotning kommunikativ sifatlari bilan bog'liq holda amalga oshiriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Содиқов Қ. Кўрсатилган манба // <https://inlibrary.uz/index.php/eastern-torch/article/view/14848>.

2. Искандарова Ш. Ўзбек нутқ одафининг мулоқот шакллари: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Самарқанд, 1993. – Б. 10.

3. Муҳаммаджонова Л. Давлат хизматчиси этикаси ва имижии. Ўқув қўлланма. – Тошкент: Университет, 2017. – Б. 47.
4. Турдиева Ҳ. Нутқий этикет бирликларининг лингвопрагматик тадқиқи (форс ва ўзбек тилларидаги материаллар асосида): Филол. фан. бўйича фалс. докт. (PhD) ... дисс. – Тошкент, 2020. – Б. 91.
5. Аҳмедова Н. Ўзбек тилида мурожаат бирликларининг семантик-коннотатив тадқиқи: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2008. – Б. 19.
6. Содиқов Қ. Турк тилшунослиги сиёсий, расмий-дипломатик нутқ стилистикаси // Sharq mash'ali. – Тошкент, 2020. – №2(2). – Б. 50-61. <https://inlibrary.uz/index.php/eastern-torch/article/view/14848>
7. Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. – М.: Просвещение, 1991. – 222 с.
8. Қасым Б.Қ., Оразбаева Ф.Ш. Речевая коммуникация и методы обучения языку // Вестник Московского университета. Сер. 22. Теория перевода. – М., 2013. – № 4. – С.93. (– С. 92-96)

О‘zbek tilshunosligi tarixida omonimiya va sinkretizm masalasi

Tojiyev Alimjon,
filologiya fanlari nomzodi, dotsent,
Andijon davlat universiteti

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek tilshunosligi tarixida omonim so‘zlarning yoritilishiga to‘xtalinadi. O‘zbek tilshunosligi tarixida omonimlarning yuzaga kelishi sabablari badiiy matnlardagi misollar orqali ochib beriladi. Omonimlarning o‘zbek tili tarixida sinkretizm bilan bog‘liq rivojlanishi asoslanadi.

Kalit so‘zlar: Polisemiya, omonimiya, tuyuq, sinkretizm, semantika, tarixiylik.

Hozirgi o‘zbek tilshunosligida polisemiya va omonimlar bilan bog‘liq tadqiqotlarda tilshunoslarimiz omonim so‘zlarning paydo bo‘lishi bilan bog‘liq masalalarga keng to‘xtalib o‘tmoqdalar. Bu masalaning o‘rganilishi hozirgi kunda ham dolzarb ekanligidan dalolat beradi. Demak, omonim va polisemiyalarning o‘zaro yaqinligi, farqlanuvchanlik jihatlari tilshunoslarimiz tomonidan alohida tadqiqot obyekti sifatida qaralishi ham bejiz emas.

Bu mavzuda bir qator ilmiy izlanishlar olib borilib, ilm sohiblari hukmiga havola etilgani ham ma‘lum.

Shunday bo‘lsa-da, biz ushbu maqolamizda tarixiy matnlar va tilshunosligimiz tarixidagi omonim so‘zlarning tadqiq etilishiga to‘xtalmoqchimiz. Chunki omonimlarning tarixiy matnlarda qo‘llanish doirasi keng bo‘lib, asar mazmunini

boyitishda turli ma'no ifodasini bergan. Shuni nazarda tutib, avvalo omonimlarning kelib chiqish sabablari, uning tarixiyligi, matnning semantik tuzilishidagi roli haqida mulohazalarni bildirmoqchimiz.

Tilshunoslik, jumladan, turkiy tilshunoslik tarixida polisemantik va omonim so'zlarning o'zaro bir-biriga yaqinligi va farqlanuvchanligi haqidagi qarashlar hozirgi kunga qadar ham o'z ahamiyatini yo'qotmasdan tilshunoslarning ilmiy izlanishlarida o'z ifodasini topmoqda.

Bu masalani yoritishda o'zbek tilshunosligi tarixining zukko bilimdonlari S.Mutallibov, E.Fozilov, A.G'ulomov, A.Rustamov, G'.Abdurahmonov, A.Muxtorov, J.Sanaqulov, B.O'rinboyev, M.Mirtojiyev, A.Nurmonov va boshqalarning xizmatlari katta bo'lganligini ta'kidlab o'tish joiz.

Ayniqsa, S.Mutallibov M.Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asari misolida turkiy tillar, jumladan, o'zbek tilida omonimlarning qadimiyligi va matn tarkibida turli ma'nolar ifodalashini yoritib berishi tilshunosligimiz tarixida katta voqea bo'ldi.

Muallifning "Morfologiya va leksika tarixidan qisqacha ocherk" o'quv qo'llanmasi tarixan omonim va polisemantik so'zlarni o'xshash va farqlanishini ochib bergan qimmatli tadqiqot hisoblanadi. Gap shundaki, M.Koshg'ariy asarda ko'p ma'noli so'z bilan omonim so'zlarni umumiy tarzda ifodalaydi. S.Mutallibov esa asardagi ko'p ma'noli so'z bilan omonimik so'zlarni ajratadi. Bu o'rinda M.Mirtojiyev shunday fikr beradi: "So'z shakli leksikografiya sohasida muhim ahamiyat kasb etadi. Bu borada Mahmud Koshg'ariy lug'atiga e'tibor berish mumkin. Lekin ko'p ma'noli (polisemantik) so'z bilan shakldosh so'z (omonimiya)larni o'zaro ajratmagan. Ularni tilning bir fakti sifatida qaragan. Mahmud Koshg'ariy har bir ma'no asosida uning qanday fonetik tarkibiga ega bo'lishidan qat'i nazar, bir so'z mavjud deb hisoblaydi." [4: 4]

S.Mutallibov M.Koshgariyning "Devoni lug'otit turk" asaridagi omonim so'zlarning ma'lum bir qismini tahlil doirasiga tortadi. Asardagi turli narsalar, o'simliklar, hayvonlar bilan bog'langan so'zlar orasidagi omonimik xususiyatlariga e'tibor qaratadi. Ot+fe'l, ot+sifat va boshqa tipidagi so'zlarning ma'nolarini izohlaydi. Jumladan, o't so'zining bir necha ma'nolarini tahlil etadi.

U "O't so'zining o'simlik, quruq xashak, davo va zahar singari to'rt xil ma'noda ishlatilganini aytadi. Hozirgi o't so'zi o'tmoq fe'lining o'zagi kabi yangi ma'no bilan boyigan" degan fikrni beradi.

O't-maysa, o't-inson ta'na a'zosi, o't-harakat qilmoq ma'nosida. O't-olov so'ziga aniqlik kiritmaydi. Tarixan boshqa o'zakdan shakllanganini qayd etadi.

Demak, o't so'zining ikki ot-fe'l tipida ishlatilishi omonimning sinkretizm bilan tarixan aloqadorligini anglatadi.

Olim M.Koshg'ariy o't so'zining asl o'rt tarzida ifodalashini, o't-maysaning o'zagi emasligini ko'rsatib o'tadi. [1: 169].

A.Nurmonov M.Koshg'ariyning lingvistik qarashlariga to'xtalib shunday yozadi. U leksik omonimlarni shakliy o'xshash bo'lgan bir necha so'z sifatida e'tirof etadi. Shuning uchun bunday so'zlarni alohida maqola tarzida beradi va izohlaydi. Masalan, o't, o'simlik: o't undi; hayvonlar yeydigan har turli o't, xashak: Atqa o't bergil; dori, davo: o't indim "dori ichdim"; og'u, zahar: Bek angar o't berdi (Bek unga zahar berdi).

Omonimik paradigma tarkibiga kirgan keyingi ikki leksemaning, ayni paytda, ma'noni zidlash asosida biridan ikkinchisining kelib chiqqanini ta'kidlaydi (DLT. II tom. 20-bet). [2: 259].

Omonimiya masalasi taniqli tilshunos Faxri Kamol ilmiy tadqiqotlarida ham keng yoritilgan. Jumladan, u o'zbek mumtoz adabiyoti vakillarining she'rlarida omonim so'zlar qanday ishlatilgani va omonimlar she'ring semantik tuzilishida turli ma'no voqelantirishini ko'rsatib o'tadi.

U she'rda quyidagi misralar orqali omonimlarning she'r mazmuniga turli ma'no kasb etganiga alohida e'tibor qaratadi:

*Chun pariya hurdir **otning** begim,*

*Sur'at ichra devdir **otning** begim.*

Har hadanggikim, ulus andin bosar,

*Notavon jonim sari **otning** begim.*

Olim she'r tahlilida shunday izoh beradi: "She'ring birinchi va ikkinchi misralaridagi ot so'zi turdosh ot kategoriyasiga mansub bo'lib, birinchi misrada nom ma'nosida, ikkinchi misrada – hayvonning bir turi – xo'jalikda ishlatiladigan va miniladigan ma'lum jonivor ma'nosida keltirilgan. So'nggi misralarda esa ot buyruq fe'lining tinglovchi, birlik formasini bildiradi va u hurmat ma'nosida ishlatilgan" [3: 27].

Keltirilgan she'riy matn hamda olimning tahlilidan matn tarkibidagi **otning** so'zi sinkretik tabiatga ega. Chunki omonimlar bilan sikretizm doimo yonma-yon turadigan nutqiy hodisalar hisoblanadi. **Otning** so'zi bir she'rda uch joyda takrorlanib kelib, uch ma'noni ifodalab misralardagi ma'nolarning o'ziga xos tomonlarini ochib berishga xizmat qiladi.

Tilshunos A.Navoiyning "Muhokamatul lug'atayn" asarining tahlilida ulug' shoir omonim so'zlarga lingvist sifatida ta'rif berishga e'tibor qaratadi.

Olim bunga quyidagicha baho beradi: "Omonimlarning shu xil boy ma'no xususiyatlarini o'z davrida Alisher Navoiy ham qayd qilib o'tgan edi. Navoiy o'zining "Muhokamatul lug'atayn" nomli asarida: tush, yon, bor, sog'in, tuz, ko'k kabi omonimlarning ma'no xususiyatlarini alohida-alohida ko'rsatib o'tdi". [3: 28]

Ma'lumki, Alisher Navoiy tuyuq janrida sermahsul ijod qilgan. Tilshunoslikdagi omonim hodisasi adabiyotda "tuyuq" termini bilan ifodalanadi.

Masalan:

Olmani sundi nigorim –**ol!** –dedi,

Olma birla bu ko'ngilni **ol!** –dedi;
So'rdim ersa olmasining rangini,
Ne so'rarsen? Olma rangi **–ol** –dedi.

Keltirilgan misralarda **ol** so'zi uch joyda takrorlanib to'rtlikka rang-baranglik kiritgan. Uch joyda uch xil ma'no ifodasini bergan. Birinchi misrada fe'l-so'z turkumi, buyruq ma'nosini, ikkinchi misrada ham fe'l – xushlamoq (ko'ngilni ot bilan birikmali holda) ma'no ifodalamoqda.

Uchinchi misrada **qizil** so'zi ma'nosida (sifat). Bu so'z tarixiy manbalarda qizil ma'nosini bildirishi ta'kidlanadi.

Keltirilgan misollardan ma'lum bo'ladiki, omonimlarning semantik taraqqiyoti, uning sinkretik tabiati ochiladi. Keltirilgan misralarda leksik konversiya hodisasi natijasida **ol** so'zining fe'l bilan bog'liq ikki ma'nosi ifodalanadi. Fe'lning ikkinchi misrada sifat so'z turkumiga ko'chishi yuz beradi.

O'zbek mumtoz adabiyotida tuyuqlar orqali ajoyib so'z o'yinlari yaratgan shoir Lutfiydir. Lutfiy tuyuqlarida o'zbek tilining omonim va polisemantik so'zlaridan keng foydalanib, chiroyli so'z o'yinlarini yaratdi.

Ko'nglim har yonki, boqsam, dog'i bor,
Har necha dardimni desam, dog'i bar.
Qilcha tanga bari ishqing yor edi,
Biz sari bo'ldi firaqning dog'i bor.

Bu tuyuqdagi "*dog'i*" so'zi birinchi misrada "*yara*", ikkinchi misrada "*yana, tag'in*" va uchinchi misrada "*tog'*" ma'nosida keladi [4: 8]. Anglashiladiki, *dog'i* so'zi omonim so'z sifatida ikki joyda ot so'z turkumi *yara, tog'* va yuklama *yana, tag'in* ifodalanib semantik sinkretizmni yuzaga chiqarmoqda.

Mumtoz adabiyot namunalarida omonim (tuyuq)lar ifodalanishi Navoiydan keyingi ijodkorlarning asarlarida ham yaratilgan. Bu xalq og'zaki ijodida ham uchraydi.

Masalan:

Qo'lingdan kelganicha chiqar **yaxshi ot**,
Yaxshilik qil, bolam, **yomonlikni ot**,
Nasihatim yod qilib ol, farzandim,
Yolg'iz yursa chang chiqarmas **yaxshi ot**.

Ot so'zi uch o'rinda qo'llanilib, uch ma'noni ifodalaydi. Ot so'zining birinchi ma'nosi nom, shuhrat, dong taratishni ifodalab ot so'z turkumini; ikkinchi misrada fe'l-tark etmoq, tashlamoq; to'rtinchi misrada hayvon nomi – ot so'z turkumini anglatadi. Bu misralardagi ot so'zi ot-fe'l tipida sinkretizmni ifodalaydi.

Z.M.Bobur Navoiydan keyin tuyuq janri bo'yicha mukammal ijod qila olgan iste'dod egasi edi. Bobur Amiriy, Lutfiy va Navoiy singari usta tuyuqchi sifatida ham shuhrat qozondi. U omonim va polisemantik so'zlardan hamda so'z o'yinlaridan ustalik bilan foydalanib, yangi original tuyuqlar yaratdi.

Ulki har ko'zi g'izoli Chindurur, (Chin-Xitoy)

Qoshida payvasta oning chindurur, (chin – peshana tirishi)

Chunki ko'p yolg'on aytti ul manga,

Gar desam yolg'onchi oni chindurur. (chin –rost) [6:591]

Keltirilgan birinchi misrada Chin mamlakat bo'lib ot so'z turkumi qayer? so'rog'iga javob bo'ladi, ikkinchi misrada chin – peshona tirishi ot so'z turkumi nimaning? qayerning? so'roqlariga javob bo'lib keladi. Uchinchi misrada chin –rost sifat so'z turkumi qanday? so'rog'iga javob bo'ladi. Anglashiladiki, bir so'z tuyuqda uch joyda qo'llanib omonim bajargan vazifani bajarib kelmoqda va turli ma'nolarni ifodalamoqda. Ot+sifat ko'rinishida sinkretizm voqelanmoqda. Shuningdek, ikkinchi misrada so'roqning ikki xil bo'lishi ham sinkretizmga xos belgi hisoblanadi.

S.Mutallibovning fikricha, ko'p ma'noli so'zlar va omonimlar XI asrda ancha keng tarqalgan so'zlardir. Bu so'zlardan yozuvchilar u davrda ham so'z o'yinidan foydalanganlar. Qarshi so'zining saroy va teskari kabi mazmunidan XI asrning didaktik dostoni “Qutadg'u bilig”da quyidagicha ifodalangan.

Bu beklar evi odi **qarshi** turur

Bu qarshi ichindagi **qarshi** turur.

XI asr yodgorliklari ustida tekshirishlar u davr so'zlarida bu xususiyat eski hodisa ekanidan XI asr tilida ancha keng tarqalganligidan xabar beradi. [1: 170]

S.Mutallibovning yuqorida keltirgan gapidagi *u davrda so'zlarining bu xususiyati eski hodisa ekani jumlasini, turkiy tillar*, jumladan, o'zbek tilida ham ko'p ma'nolilik va omonimiya hodisalari Yusuf Xos Hojib yashagan XI asrdan avval ham mavjud bo'lgan xulosasini beradi. Bundan kelib chiqib aytish mumkinki, tilimizdagi omonim va polisemiya bilan sinkretizm genetik bog'liq birga taraqqiy etib kelgan hodisalar hisoblanadi.

Omonim so'zlar qadimgi yodgorliklar tilida yangi ma'no va mazmunni ifodalashida keng tarqalgan deyish uchun asos bo'ladi.

Demak, omonim so'zlar tabiatan sinkretizm bilan genetik bog'liq, tarixan rivojlangan, o'zagi bir hodisalar hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mutallibov S.M. Morfologiya va leksika tarixidan qichqacha ocherk. – T.: O'zbekiston fanlar akademiyasi, 1959. – 239 b.
2. Nurmonov A. Tanlangan asarlar. III jildlik. II jild.: “Akademnashr” nashriyoti, 2012. – 440 b.
3. Faxri Kamol. O'zbek tili leksikasi. – T.: O'zSSR Fanlar akademiyasi nashriyoti, 1953. – 40 b.
4. Mirtojiev M. O'zbek tilida leksik omonimiya masalalari. – T.: Fan, 2014. – 125 b.

5. O'zbek adabiy tili. – T.: O'qituvchi, 1982. – 168 b.
6. O'zbek adabiyoti tarixi. – T.: O'qituvchi, 1976. – 660 b.

Halima Ahmedova she'rlarida poetik metaforalarning uslubiy xususiyatlari

Ernazarova Gulnoza,

filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),
Navoiy davlat pedagogika instituti

Jovunboyeva Zilola,

Navoiy davlat pedagogika instituti
O'zbek tili va adabiyoti fakulteti talabasi

Annotatsiya. Mazkur maqolada iste'dodli shoira Halima Ahmedova she'rlarida mahorat bilan qo'llangan poetik metaforalar misollar asosida yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: metaforik ko'chim, lingvistik metafora, badiiy metafora, ekspressiv-stilistik bo'yoq, pragmatik semasi, metaforik ma'no, nutqiy ma'no.

Badiiy nutqda metaforik ko'chimlar muayyan lisoniy qonuniyatlar asosida yuzaga chiqadi. Shu nuqtayi nazarda ba'zi olimlar metaforani **lingvistik** va **badiiy** metafora kabi turlarga ajratishadi. Taniqli tilshunos N.Mahmudov metafora mohiyatidagi ikkiyoqlamalikka ko'ra bu hodisaning ikki asosiy turini: lisoniy **metafora** va **poetik** (badiiy) metaforani farqlaydi. [2: 3-4] F.Usmonov ham **lingvistik** va **badiiy** metaforani farqlar ekan, lingvistik metaforaning ekspressiv emasligi, badiiy metaforaning esa ekspressiv xususiyatga egaligini qayd etadi [5: 35]. R.Suvonova ham metafora natijasida hosil bo'lgan ko'chma ma'noning ba'zi hollarda ekspressiv-stilistik bo'yoqqa ega bo'lishi, ayrim hollarda bunday bo'yoqqa ega bo'lmasligi ko'rsatadi. [3: 111-112]

Korinadiki, metafora turli fan sohalarida mohiyatan farqli belgilarga ega bo'ladi. Shunga qaramay, metafora so'zning ma'no qirralarini namoyon qiluvchi muhim vosita sifatida ahamiyatlidir. O'zbek tilshunosligida komponent-semik tahlilga e'tibor boshlangach, metafora tabiatini o'rganishga ana shu tahlil usullarini tadbiq etishga intilishlar yuzaga kela boshladi. Shu xil yo'nalish namoyondalaridan biri Z.Tohirov metaforani leksema sememasining pragmatik semasi hisoblaydi. [4: 74-77] Anglashiladiki, bunday yondashuvda metaforik ma'no so'zga yuklatiluvchi nutqiy ma'no sifatida emas, balki so'zning ma'no komponentlaridan biri tarzida baholanadi.

G.Kabuljonova metafora haqida fikr yuritar ekan, tilda ilgari mavjud bo'lgan nomning yangi ma'no ifodalash uchun qo'llanishida nominatsiya bilan birga

tinglovchiga ta'sir etish (ekspressiv) vazifasi ham bajarilishi, bunda metafora tilning ifoda imkoniyatlarini kengaytirishini qayd etadi. [1: 3]

Metafora haqidagi yuqoridagi qarashlarga tayanib, ushbu maqolada iste'dodli shoira Halima Ahmedova she'rlarida qo'llangan poetik metaforalarni tahlilga tortamiz. Shoiraning she'rlari o'zining ma'nodorligi, ohangdorligi, ravonligi, badiiy barkamolligi bilan ajralib turadi. U o'zining tarjimai holida bolalik haqida shunday deydi: "Bu shaffof davrning o'z ehsonlari bor. Men bolaligidan shuning uchun minnatdormanki, u menga chiroyli xayollarni berdi, tabiatdan sir terishni o'rgatdi." Ijodkorning diltortar she'rlarini tahlil qilish jarayonida tabiat bilan bog'liq tuyg'ular shu'lasining taftini his qilamiz.

Ko'rdingmi isitmasi baland shafaqni

Bu lahza ko'nglimning tarmoqlariga

Oshiq etgim kelar har bir yaproqni

Xayol kengliklari yashil va qo'ng'ir

Yuqoridagi misralarga e'tibor beradigan bo'lsak, poetik metaforaning yuksak namunasini ilg'aymiz. Shoira o'z yaratilari bilan insonlar qalbiga o'zgacha ruh bag'ishlaganini va o'sha yaratilqlar faqatgina uning o'zigagina xosligini ko'rishimiz mumkin. Misradagi "isitmasi baland shafaq" metaforasi orqali adib insonning isitma qilayotgani va bu holatda yuzlari zahil (kasallik, yuzida rang yo'q) ichidagi otashdan qizarib ketgan holatini shafaqqa ko'chiradi.

Keyingi misralarda xayollarni ranglarga bo'yab, yashillikni ezgulik ramzi sifatida yaxshi, pok xayollarga, qo'ng'ir rangni esa odamlar tabiatidagi yomonlikka o'xshatadi.

Halima Ahmedova she'rlarida qo'llangan metaforalarning nomlash, ifodalash vositasigina emas, tafakkurning ham muhim quroli ekanligiga to'la ishonch hosil qilish mumkin. Ayniqsa, uning she'rlarida yashil rang vositasida hosil qilingan metaforalarning qo'llanishi faol ekanligini ko'rishimiz mumkin. Bu esa tabiatga oshno ijodkor qalbining ma'sumaligi (*qachonlardir men ham yam-yashil edim*) ni o'zida ifoda etgandek go'yo. Misralarda o'ziga xos tarzda qo'llangan metafora natijasida hosil bo'lgan ko'chma ma'noning ekspressiv-stilistik bo'yoqqa ega bo'lishini katta hayotga talpinayotgan mo'rg'ak qalblar daryoga talpingan shaffof jilg'aga qiyoslanganligida ham ko'rishimiz mumkin. Mazkur poetik metafora, ijodkor ta'biri bilan aytganda, "Ko'ngil ko'zgusidagi hayot surati"dir. Keyingi misradagi *maysa dil* poetik metaforasi beg'ubor, sof qalb ma'nolariga ishora qilyapti.

Qachonlardir men ham yam-yashil edim,

Daryoga talpingan jilg'aday yashil.

Yelkamga bosh qo'yib uxlardi quyosh,

Uyg'onda derdi: salom, maysa dil!..

Guvohi bo'lganimizdek, Halima Ahmedova she'rlarida ayniqsa, poetik metafora hosil qilishda *yashil rang* so'zning ma'no qirralarini namoyon qiluvchi muhim vosita sifatida ahamiyatlidir:

Sochib tashlanganman sening poyingda

***Yashil** kundan qolgan gardman, ehtimol...*

Yuqoridagi misralarda ham (*Yashil kundan qolgan gardman*) yashil rang inson hayotining baxtli onlari, osuda hayot kabi ma'nolarni o'ziga mujassamlashtirgan. Misollar tahlilidan anglashiladiki, metaforada insonning metaforik ko'chim orqali narsa-predmet, hodisalarni nomlashida uni qayta idrok etishi, so'zni metaforik qo'llashdagi kommunikativ maqsadi va u yordamida so'zning ifoda imkoniyatlarini kengaytirishi kabi vazifalarini ham o'zda aks ettirgan.

Menga shodlik yubor,

*Va **yashil** umid.*

*Rayhonlar **nafasi** so'nayotgan dam,*

*Ishqday **beg'uborlik** yuborgin yana,*

*O'zimda **tonglarni** ko'rayin men ham.*

Ushbu misol tahlili shuni ko'rsatadiki, so'zni metaforik ma'noda qo'llash orqali insonning tasavvuri imkoniyatlari kengayadi. Mazkur jarayonda metaforaning bilishdagi muhim roli va o'rni namoyon bo'ladi. Demak, ayni paytda metaforaning nomlash, ifodalash vositasigina emas, tafakkurning ham muhim quroli ekanligiga to'la ishonch hosil qilish mumkin. Mazkur fikrlar tasdig'ini quyidagi misralar misolida ham ko'rishimiz mumkin:

***Daraxt** edim **egilmas daraxt**,*

O'sardim nur emganim sayin.

***Yashil** dunyo sog'inchlarida,*

*Bir kun **xazon bo'lmog'im** tayin.*

Muallif yuqoridagi misralarda o'zini gurkirab o'sayotgan, egilmas daraxtga qiyoslaydi. Keyingi misralarda kun kelib shirin hayotni tark etishini obrazli tafakkur hosilasi sifatida yuqori poetik qimmatga ega metafora orqali ifodalaydi. She'rda qo'llangan metaforalar mavhum tushunchalarning mohiyatini aniqroq tushunishga yordam beradi, hissiy bilimning tashqi olam bilan aloqasini ta'minlaydi hamda muallifning poetik niyatini yuzaga chiqarishga xizmat qiladi.

Bir yaproq shaklida Allohim aytgin,

Yam-yashil xayollar surdingmi?!

Ko'nglim kulbasini nigohing bilan...

Sog'inch sohillari aro qurdingmi?!

Halima Ahmedova ijodida har qanday so'z emas, shoiraning qalb tug'yonlarini ifodalaydigan so'zlarga badiiy bo'yoqdorlik, baho munosabati kabi

uslubiy-pragmatik xususiyat kasb etadi. Uning ijodida bunday metaforalarni ko‘plab uchratamiz.

Xullas, Halima Ahmedova o‘z ijodida metaforik qo‘llanishlardan o‘z o‘rnida mohirona foydalangan. Mazkur birlik shoira badiiy tafakkuri va estetik didini namoyon qilishda uslubiy vosita vazifasini bajargan. Shu ma’noda, metafora she’r badiiyligini ta’minlovchi asosiy vositalardan biri sifatida baholasak o‘rinli bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Кабулжонова Г. Метафоранинг системавий лингвистик талқини: Филол. фан. ном. дисс. ... автореф. – Тошкент, 2000. – Б.3.
2. Маҳмудов Н. Термин, образли сўз ва метафора // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2013. – № 4. – Б. 3-4.
3. Сувонова Р. Метафоралар таснифига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2010. – № 6. – Б.111-112.
4. Тоҳиров З. Метафора – лексема семемасининг прагматик семаси // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1983. – № 1. – Б. 74-77.
5. Усмонов Ф. Термин, метафора ва синонимия // Нутқ маданияти ва ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари. Республика илмий-амалий анжумани материаллари. – Андижон, 2015. – Б. 35.

O‘zbek tilidagi nutq stillari va ularga xos til xususiyatlari

Saidova Muhabbatxon,

filologiya fanlari nomzodi, dotsent,
Namangan davlat universiteti

Babaxanova Dilorom,

filologiya fanlari nomzodi, dotsent,
Namangan davlat universiteti

Bayxanova Shoir,

Davlat tilida ish yuritish
asoslarini o‘qitish va malaka oshirish markazi
Namangan viloyati hududiy bo‘linmasi rahbari

Annotatsiya. Maqolada so‘zlashuv, rasmiy-idoraviy, ilmiy, publitsistik va badiiy nutq uslublarining o‘xshash va farqi jihatlari yoritilgan va nutq uslublariga xos leksik-semantik va boshqa xususiyatlar tahlil qilingan. Kishilarning o‘zaro aloqa-munosabat jarayonida tilning fonetik, leksik, frazeologik va grammatik vositalaridan tanlab foydalanishi ko‘rsatilgan. Nutq uslublari umumxalq tili materiallari zaminida ajratilgan va shu nuqtai nazardan talqin qilingan.

Kalit soʻzlar: nutq uslublari, badiiy soʻz, til, nutq, umumxalq tili, til vositalari, nutqqa munosabat, uslubiyat, nutqning barcha faoliyati, ekspressiya.

Maʼlum bir sohaning ish yuritishida bir xil takroriylik, muntazamlilik bilan ajralib turishi va mana shu oʻziga xoslik stil (uslub) nomi bilan yuritiladi. “Stil” soʻzi barcha sohada ishlatiladi. Masalan, Sharq uslubidagi bino, Sharq uslubidagi muzika, Yevropa uslubidagi kiyim va boshqalar.

“Nutq uslubi” tushunchasi ham maʼlum bir shaklning fikr almashuv jarayonida koʻp yoki oz ishlatilishi bilan bogʻliq boʻlgan oʻziga xoslikka aloqador.

Kishilar oʻzaro aloqa-munosabat jarayonida tilning fonetik, leksik, frazeologik va grammatik vositalaridan tanlab foydalanadilar. “... Maftun etishning asosiy vositasi sifatida yozuvchi birinchi oʻringa uslubni qoʻyadi”. [1: 199] Umumxalq tili vositalarining bunday tanlab ishlatilishi nutqning turlicha koʻrinishlarining paydo boʻlishiga olib keladiki, bu “nutq uslublari” deb yuritiladi. Nutq uslublari leksik-grammatik jihatdan farqlanib turadi. Masalan, soʻzlashuv uslubida odatdagi tartib turlicha oʻzgarib tursa, terminlar, murakkab.

Nutq uslublarning har biri tilning bir butun yaxlit tizimi doirasida ish koʻradi va ifoda maqsadiga koʻra til vositalarining uyushishi, takrorlanishi bilan xarakterlanadi. Masalan, ot, kelishik, egalik, sifat, asliy, nisbiy, ega, kesim, ikkinchi darajali boʻlak va hokazo terminlarning tilshunoslikka oid ilmiy ishlarda qoʻllanishi, uyushishi va takrorlanishi ilmiy uslubning oʻziga xos xususiyatlaridan biridir.

Nutq uslublarni belgilashda soʻz, grammatik shakl va grammatik qurilishning uslubiy boʻyogʻi jiddiy hisobga olinadi. Masalan, kichraytirish-erkalash jilosini beruvchi grammatik kategoriyalar, shamol, kuldi, aytdi, gapirdi kabi soʻzlar soʻzlashuv uslubiga xos boʻlsa; tabassum qildi, soʻzladi, sabo, boda kabilar badiiy nutqqa xos. Shuningdek, jilmaydi kabi soʻzlar ijobiy; tirjaydi, ishshaydi kabilar salbiy munosabat bildiradiki, nutq jarayonida bu xususiyatlar hisobga olinadi.

Albatta, soʻzning ijobiy yoki salbiy munosabat ifoda etishi hamisha nutq uslubini belgilashga asos boʻla olmaydi. Biroq sinonimik qatorni hosil qiluvchi bunday soʻzlarning koʻpchiligi soʻzlashuv va badiiy uslubda ishlatilishi, rasmiy-idoraviy va ilmiy uslubda esa sanoqli hollardagina saylab olinishi mumkinligi bilan xarakterlanadi.

Dialektizm, jargon, argo, varvar va vulgar soʻzlar badiiy uslubda obraz yaratish maqsadida ishlatiladi. Ular boshqa nutq uslubi uchun xarakterli emas. garchi sotsiolingvistika nuqtai nazaridan ayrim guruhlariga, shevaga xos soʻz va formalar tilning yashash formalaridan biri boʻlsa-da, umumxalq tili doirasidan chetdadir. Demak, nutq uslublari, umumxalq tili materiallari zaminida ajratiladi va shu nuqtai nazardan talqin qilinadi. Bu jihatdan terminlar oʻziga xoslikni tashkil etadi: ular, asosan, ilm ahli nutqida ishlatiladi. Biroq ilm-fan muayyan millat, muayyan xalqning maʼnaviy mulki, shu

xalqning taraqqiyot darajasini ko'rsatuvchi muhim belgi ekanidan, terminlarga umumxalq tili vositasi sifatida qaraladi.

Nutq uslublari davr o'tishi bilan mukammallashadi, o'zining barqaror vositalariga ega bo'ladi, yangidan paydo bo'ladi. Masalan, rasmiy-idoraviy, badiiy uslub o'tgan asrning 50-yillaridan so'ng boyidi, publitsistik va ilmiy uslub esa yangidan paydo bo'ldi, bugungi kunda esa jamiyatdagi yangiliklar hisobiga har bir uslub yanada rivojlanmoqda.

Nutq uslublari yozma va og'zaki nutq shakllari bilan qat'iy bog'liq. Yozma nutq pishiq-puxta o'ylanganligi, har bir so'z, grammatik forma va qurilishning o'z o'rnida ishlatilishi, mantiqiy izchilligi, takrorlarning bo'lmasligi bilan og'zaki nutqdan farq qilib turadi.

Nutq uslublari qaysi shaklda va qaysi sohada bo'lmasin, milliy adabiy tilning qonun-qoidalariga rioya qiladi. Nutq uslublari, asosan, beshta katta turga bo'linadi: *so'zlashuv uslubi, rasmiy-idoraviy uslub, ilmiy uslub, publitsistik uslub, badiiy uslub*.

So'zlashuv uslubi deganda kishilarning kundalik faoliyatida o'zaro aloqasini ta'minlovchi og'zaki nutq tushuniladi. [2: 9] Bu uslubda sheva elementlari, passiv lug'atga xos so'z va iboralar, boshqacha aytganda, adabiy til normalariga mos kelmaydigan fonetik, leksik, morfologik va sintaktik hodisalar erkin ishlatila beradi. So'zlashuv uslubining o'ziga xos xususiyatlari bo'lib, u fonetik, leksik-frazeologik, morfologik va sintaktik jihatdan boshqa nutq uslublariidan ajralib turadi: fonetik jihatdan tovush o'rni almashadi: yog'mir (yomg'ir), turpoq (tuproq); tovush tushadi: tasha (tashla), ke (kel), yudi (yuvdi); tovush ortadi: chechmoq (yechmoq), yilon (ilon), istakan (stakan); tovush almashadi: minan (bilan), sammi (senmi), mo'nchoq (munchoq); o'zak-affiks o'zgarishi ro'y beradi: opke (olib kel), qo'yvor (qo'yib yubor) kabi.

Leksik-frazeologik jihatdan kundalik hayot bilan bog'liq bo'lgan osh, non, tuz, yer, osmon, quyosh, bola, xotin, o'rtoq, ko'z, qo'l, oyoq, men, sen, u, biz, siz, bir, besh, olti, o'n, ishladi, o'qidi, yetdi, keldi, ketdi, tez, sekin, kabi, shuningdek, san'at, adabiyot, siyosatga doir so'zlardan tashqari, so'zlashuv uslubida farzand, jujuq, churvaqa, zormanda, arzanda, pismiqlik, shalparpishiq, xomkalla, akillamoq, bobillamoq, to'ng'illamoq, po'ng'illamoq kabi uslubiy bo'yoqli so'zlar ko'proq ishlatiladi.

So'zlashuv uslubiga xos yana bir xususiyat so'zni qisqartish va ko'chma ma'noda qo'llashdir. Masalan, kilo (kilogramm), foto (fotografiya), metro (metropoliten), avtomat (avtomat telefon), tushlik (tushlik ovqat), futbolga bormoq (futbol o'yinini ko'rishga bormoq), ovqatga o'tiring (ovqat yegani o'tiring), paxtani bajardik (paxta rejasini bajardik) kabi. Iskovich, tosh, (odam), chayon (gap bilan kishini xafa qiladigan), beliga tepmoq (xalaqit bermoq), loyini chiqarmoq (sirini fosh qilmoq, ishni chigallashtirmoq) kabilar ham, asosan, so'zlashuv uslubiga xosdir.

Ayrim eskirgan patta, chipta, chek, pattachi, po'rim, shayton arava, miri (bir pul, ikki pul) kabi so'zlar ham so'zlashuv uslubining leksik xususiyatlaridandir.

Soʻzlashuv uslubida nisbatan koʻproq ishlatiladigan morfologik formalar asosan, kichraytirish-erkalash oti, sifatlarning intensiv forma hosil qiluvchi affikslari va affiksoidlardir. Fe'llarning ayrim shakllarini “buzib” ishlatish – borib edi (boruvdi), boringizlar, kelingizlar kabi qoʻllanishlar ham soʻzlashuv uslubiga xosdir. Soʻzlashuv uslubi, asosan, dialogik xarakterda boʻlganidan, imo-ishoralar, qoʻshimcha izohlar, takrorlar (soʻzda), qaytariqlardan; (gapda), qoʻl, bosh va gavda harakatlaridan fikr ifodalashda qoʻshimcha vosita sifatida foydalaniladi.

Bu nutqning dialog xarakterda boʻlishi nutq vaziyatiga koʻra koʻproq toʻliqsiz gaplardan foydalanishni taqazo etadi. Bundan tashqari, soʻzlashuv uslubida inversiya, sodda gaplar koʻchirma gapning avtor gapi oʻrtasida kelgan formalari, qoʻshma gapning “u aytdiki, bunday dedi” tipi ham koʻproq kuzatiladi. Huquqiy va diplomatik hujjatlar, davlat qonunlari, idora-tashkilotlarning qaror, buyruqlari, ahdnoma, shartnomalar va kishilarning turli tashkilotlar bilan yozishmalaridagi oʻziga xos soʻz tanlash usul va fikr ifodalash vositalarida rasmiy-idoraviy uslubining xususiyatlari aks etadi. Rasmiy-idoraviy uslubi juda keng va xilma-xil boʻlsa-da, soʻz saylash va ifoda vositalarining yaxlitligi bilan umumiy tizimga birlashadi. Ushbu uslub keng maʼnoda barcha yozishmalarni oʻz ichiga oladi. [3: 5]

Rasmiy-idoraviy uslubi uchun shtamp holiga kelib qolgan ibora-ifodalar xarakterlidir. Masalan, qaror, buyruq va farmonlarda gapning kesimi koʻpincha majhul nisbatdagi buyruq feʼli formasida boʻladi. Bu uslubda har bir sohaning oʻz terminlari boʻladi. Umumxalq tilida ishlatiladigan ayrim soʻzlar rasmiy-idoraviy uslubida terminga, faqatgina bir maʼno anglatuvchi (monosemantik) soʻzga aylanishi mumkin. Masalan mehnat qilish, dam olish, oʻqish kabi umumxalq tilida soʻzlashuv uslubida qoʻllanadigan soʻzlar “Oʻzbekiston fuqarolari mehnat qilish, oʻqish, dam olish huquqiga egadirlar”. Oʻzbekiston Konstitutsiyasi, modda, deganda “jamiyat manfaatlari yoʻlida halol mehnat qilish, oʻqib ilmi boʻlish va 10-11 oy ishlagandan soʻng pul bilan taʼminlangan dam olish (mehnat taʼtili)” degan yagona tushunchani aks ettiradi. Rasmiy-idoraviy uslubida koʻchma maʼnoli, polisemantik, tantanali (badiiy) soʻzlar ishlatilmaydi.

Aksincha, aniq maʼnoli soʻz va iboralar, murakkab gaplar, tarkibi qism va paragraflardan iborat boʻlib, yaxlit bir maqsadga xizmat qildirilgan periodlar koʻp kuzatiladi. Rasmiy-idoraviy uslubida ichki boʻlinish (podstil) ning ham oʻz termin va iboralari, sintaktik qurilishi boʻladi. Masalan, sud ishlarida oliy sud, ochiq sud, yopiq sud, oʻrtoqlik sudi, hakamlar sudi, aybdor, oqlovchi, qoralovchi, ijrochi kabi soʻz-terminlar; diplomatik sohada dekleratsiya, ratifikatsiya, shartnoma, bitim, konsul, konsulxona, status, vizit, ultimatum kabi soʻz-terminlar; rasmiy-idoraviy aloqalar shartnoma, akt, pudrat, shirkat, fermer, pudratchi, shtraf, toʻlov, kredit, debitor qarz, haq kabi soʻz-terminlar ishlatiladi. Idoraviy yozishmalar: spravka, tilxat, chaqiriq xati, tushuntirish xati, taklifnoma, ishonch qogʻozi va boshqalarning ham standart formalari, shtamlari boʻlib, bular yozuvni osonlashtiradi. Masalan, spravkada “Berildi ushbuni ...ga shu haqdakim”

deb boshlanuvchi hujjatlarning tayyor nusxalari ham bo'ladiki, kerak bo'lganda, u to'ldiriladi, xolos.

Ilmiy uslubda obyektiv olam voqea-hodisalarining ichki-tashqi xususiyatlarini ochib, biror xulosaga kelish va buni ta'riflash xarakterli. Ilmiy uslub uchun xos forma masalaning qo'yilishi, ahamiyati, ilmiy izlanishlar, uning natijalari va tegishli xulosa chiqarishdir. Har qanday ilmiy ish ana shu mushtaraklikni aks ettiradi. Ilmiy uslub har bir sohaning terminlari ko'proq ishlatilishi, grammatik qurilishida mantiqiy bog'liqlik, izchillik, aniqlik, bo'laklar to'laligi bilan farqlanadi. [4: 4] Umumxalq tilida-so'zlashuv uslubida qo'llanadigan bir qator so'zlar ilmiy uslubda termin sifatida xizmat qilishi mumkin. Masalan, tilshunoslikdagi ovoz, tovush, bo'g'iz, ot, son, gap, ega kabilar; biologiyada oq tuproq, qora to'proq, sariq tuproq, o'zak, tomir kabilar.

Ilmiy uslub tabiiy fanlarda formulalarga boyligi bilan ajralib turadi. Bu formulalar ideomatik vazifa bajarib, fikr aniqligi, sodda ifoda uchun xizmat qiladi. Ilmiy uslubda badiiy tasvir vositalari, tantanali leksika kabilardan, deyarli, foydalanilmaydi. Biroq ilmiy-ommabop asarlar ham mavjudki, bunda so'zlovchi (yozuvchi) sof ilmiy bayondan chekinadi, o'z fikr-mulohazalarini, ilmiy xulosalarining tushunarli bo'lishi uchun badiiy-publitsistik, shuningdek, so'zlashuv uslubiga xos bo'lgan so'z, ibora va gaplardan foydalanishga harakat qiladi. Ilmiy-ommabop asarlar bunga yorqin misol bo'la oladi. Ijtimoiy-siyosiy hayot masalalarini yoritgan barcha asarlar publitsistik asarlar jumlasiga kiradi. [5: 11] Bu janr o'zbek adabiy tili sistemasida XX asr boshlarida paydo bo'ldi. "Turkiston viloyatining gazetasi" chiqa boshlashi, so'ng matbuot va nashriyot ishlarining kengayishi, Furqat, Ayniy, Sattorxon kabi demokrat shoirlarning ijodida targ'ibotning o'rin olishi publitsistikaning shakllanishiga turtki bo'ldi.

Vaqt o'tgan sayin bu janr yanada rivojlandi. Ayniqsa, keyingi davrda radio, matbuot televideniye va boshqalarning xalq hayotiga kirib borishi, ma'ruza, suhbatlarning o'tkazilib turilishi kabi omillar publitsistika taraqqiyotida muhim omil bo'ldi. Publitsistik uslub yozma va og'zaki shaklga ega bo'lib, yozma shakli gazeta-jurnallarning bosh maqolalari, felyetonlar, pamfletlar, murojaatnomalar, chaqiriqlar, deklaratsiyalardan iborat, og'zaki shakli esa, notiqlik san'atidir. Og'zaki shaklga kundalik axborotlar, sharhlovchining chiqishlari ham kiradi.

Har ikki formada ham siyosiy faollik, hozirjavoblik, o'tkir va ta'sirchan nutq, mantiqiy salobat, targ'ibot-tashviqot kabi xususiyatlar mavjud bo'ladi. Publitsistik uslubda avtorning voqelikka munosabati aniq sezilib turadi. Avtor hayotiy masalalarni chuqur mulohaza yuritib tahlil qiladi, isbotlaydi, asoslab tushuntirishga urinadi, tinglovchini ishontiruchi detal va faktlar keltirish bilan kishida tasvirlanayotgan voqelikka salbiy yoki ijobiy munosabat tug'diradi, unga ta'sir etadi. Shuning uchun ham bu uslubda tilning barcha vositalaridan foydalanish mumkin.

Badiiy uslub inson amaliy faoliyatining barcha sohasini qamrab olishi, umumga qaratilganligi, barcha kasbkor egasi uchun mo'ljallanganligi bilan boshqa nutq

uslublaridan farqlanib turadi. [6: 10] Badiiy uslubda hayot voqealari va kishilar to'g'risida oddiy axborotlar berilmaydi, aksincha, ular o'quvchi ko'z o'ngida, jonli tarzda, so'z bo'yoqlari yordamida barcha detal va xarakter-xususiyatlari xayol pardasi ortida gavdalanib, o'quvchida estetik zavq uyg'otiladi, salbiy yoki ijobiy shaxs, hodisalarga nisbatan jiddiy qarash, kurash tuyg'usi hosil etiladi, shuningdek, o'quvchi voqelik ichiga tortiladi va natijada yuksak badiiy zavq oladi.

Demak, badiiy uslubning vazifasi estetik zavq va voqelikka biror yo'sinda munosabat uyg'otishdir.

Badiiy uslub boshqa uslublar kabi o'z ichki bo'linishlariga (podstillariga) ega. Masalan, poetik uslub, masal uslubi, ertak uslubi kabilarga bo'linadiki, ularning har biri o'ziga xos tasvir vositalariga ega.

Badiiy uslubning vositasi ham tildir. Lekin bunda til aloqa vazifasini obraz, xarakter va nafis manzaralar yaratish orqali bajaradi, shu yo'l bilan uning ta'sir etish, harakatga keltirish vazifasi namoyon bo'ladi.

Badiiy uslubda so'z, ibora va gaplar sayqal topadi, yangi-yangi ottenka va mazmun kashf etadi. Masalan "Quyosh g'uborsiz ko'kda taltayib porlaydi" (O.) gapida "taltayib", "porlaydi", "g'uborsiz" so'zlari alohida sayqal topgan, alohida jilo, alohida joziba kashf etgan. Gap esa bir butun holda aloqa vazifasi (Quyosh osmonga ko'tarilgan)dan tashqari estetik zavq, badiiy taassurot, ko'tarinki ruhiyat baxsh etishga xizmat qilgan. Bunday misollar yuksak mahorat bilan yaratilgan har qanday asardan ham istagancha topiladi.

Ma'lumki, obrazlilik har qanday san'at asarining bosh mezonidir. Badiiy obrazlilik so'z (ibora, gap) ishlatish san'ati va mahorati demakdir. Adabiyot shu xususiyati bilan san'atning boshqa turlaridan ajralib turadi. Shuning uchun ham "bo'sh asar", "sayoz asar" deyilganda, birinchi navbatda, yozuvchining voqelikni so'z bo'yoqlari orqali o'z holicha, ya'ni, biqiq holda tasvirlay olmaganligi nazarda tutiladi.

Har bir yozuvchining o'ziga xos so'z tanlash va ishlatish usuli bo'ladi. A. Qahhor ijodi uchun xarakterli xususiyat so'zni tejab-tergab ishlatishdir. Yozuvchi har bir so'zga alohida vazifa yuklaydi.

Uyg'un ijodiga xos xususiyat: "o'nlab misollar bir xil so'zlar bilan boshlanadi va tugaydi" va hokazo.

Badiiy uslubga xos bo'lgan eng muhim xususiyat unda tantanali-emotsional so'zlarning ko'p ishlatilishidir. Sabo, yel, chehra, tabassum, takalluf, muhabbat, muyassar, alvon, moviy, silsila kabilar shular jumlasidandir. Badiiy asar turli mavzularda bo'lishi va turli davrning xilma-xil faoliyatini aks ettirishi mumkin. Shunga ko'ra, badiiy uslubda tilning leksik qatlamiga oid barcha so'z, ibora va frazeologik birikmalardan erkin foydalaniladi. Masalan: tarixiy mavzuda yaratilgan asarlarda arxaizm, istorizmlar va o'sha davr tiliga xos grammatik formalardan erkin foydalaniladi. Zamonaviy mavzuga oid asarlarda ular qo'llanmaydi, aksincha, bugungi til leksik qatlamidan, shu jumladan, o'rniga ko'ra, dialektizm, jargon, argo va boshqalardan foydalaniladi. Bu bilan obraz

yaratishda bevosita ifodaga-obrazning qaysi sheva yoki kasb-hunar vakili ekanini qo'shimcha izohsiz tasvirlashga erishiladi. [7: 55]

Badiiy uslubda yozuvchining individual tasviri va ifoda vositalari sezilib turadi. Masalan, H. Olimjon asarlaridagi sho'x va o'ynoqi ohang, G'.G'ulom ijodida masalaga tarixiy-falsafiy yondoshish, M. Shayxzoda ijodida ham falsafiy mushohada, Uyg'un ijodida peyzaj bilan bog'liqlik, A.Qahhor ijodida siqqlik, A. Qodiriy ijodida batafsil tafsilot, Erkin Vohidov ijodida mantiqiy-qiyosiy tasvir sezilib turadi.

Badiiy uslubda so'z yaratish, so'zni ko'chgan ma'noda ishlatish, iboralarni qayta ishlash kabi jarayon kechadi. Bular yozuvchining mahoratiga, ijodiy qobiliyatining darajasiga bog'liq. Bunda yozuvchi xalq jonli tilidan keng foydalanadi. A. Qahhor A.P. Chexovning "Chelovek v futlyare" asarini "G'ilof bandasi" deb tarjima qilishi, G'.G'ulomning «Ko'kan o'zi mening bilan ko'p og'ayni» deb ta'riflashi, A.Oripovning "Qachon xalq bo'lasan, ey, olomon" deb murojaat etishi va boshqalar yuqorida nomi tilga olingan yozuvchi, shoirlarni xalq tili, xalq iboralarini naqadar chuqur bilishini ko'rsatadi.

So'z tanlash badiiy asarning janr xususiyatlariga ham bog'liq. Masalan, arxaik so'zlar ba'zan davr koloriti, shaxs xarakterini ko'rsatish uchun ishlatilsa, ba'zan kulgi-mazax uchun xizmat qiladi. Masalan, A.Qodiriyning romanlarida ishlatilgan arxaik so'zlar davr koloritini ko'rsatishga, satirik asarlarida esa shaxslar ustidan kulishga, mazaxga xizmat qildirilgan.

Badiiy uslubda grammatik shakllardan ham obraz yaratish va kolorit berish maqsadlarida foydalaniladi. Masalan, Oybekning "Navoiy", P.Qodirovning "Yulduzli tunlar" romanlarida -ur, -erdi, andoq, shulkim kabi formalar ishlatilganini kuzatish mumkin.

Nutqning so'zlashuv, rasmiy-idoraviy, ilmiy, publitsistik va badiiy uslublari mavjud bo'lib, ular o'xshash va farqi jihatlariga ega, bu xususiyatlar matnda reallashadi. Nutqning vazifaviy uslublari, umumxalq tili materiallari zaminida ajratiladi va shu nuqtai nazardan talqin qilinadi. Jamiyatdagi yangiliklar uslublarning rivojlanishiga olib keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alimuhamedov A. Antik adabiyot tarixi. – Toshkent: O'qituvchi, 1969. 199-bet.
2. O'rinboyev B. So'zlashuv nutqi. – Toshkent: Fan, 1979. 9-b.
3. Boboxonova D. Ofitsialno-delovoy stil uzbekskogo literaturnogo yazika, AKD, – Toshkent, 1987. 5-b.
4. Mukarramov M. Hozirgi o'zbek adabiy tilining ilmiy stili. –Toshkent: Fan, 1984. 4-b.
5. Abdusaidov A. Gazeta janrining til xususiyatlari. DDA, –Toshkent, 2005.
6. Doniyorov A. Badiiy nutq stilistikasidan materiallar. – Guliston, 1988.
7. Enazarov T. O'zbek nutqi madaniyati. – Toshkent, 2018. 55-b.

O‘zbek xalq maqollarida kontrast
(“Qo‘y” lug‘aviy-ma‘noviy guruhi asosida)

Maftuna Sharipova,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD),
Buxoro davlat universiteti,
behruz.saf.9307@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada “qo‘y” lug‘aviy-ma‘noviy guruhi asosida shakllangan xalq maqollarining ko‘chma ma‘nolari izohlangan. Jumladan, “qo‘y” LMGI asosida shakllangan o‘zbek xalq maqollarida kontrast hodisasi tadqiq etilgan. Maqollar badiiy asarlardan olingan parchalar orqali dalillangan.

Kalit so‘zlar: maqol, lug‘aviy ma‘noviy guruh, ko‘chma ma‘no, kontrast, nomlash, qo‘y.

Ilmiy matn muallifining asosiy e‘tibori axborot berish, bildirish, tegishli qoidalarni ishlab chiqish va umumlashtirish, ilmiy yangiliklarni isbotlash, dalillash, muayyan qonuniyatlardan tinglovchi yoki o‘quvchini xabardor qilishga qaratilgan bo‘lsa, badiiy matn ijodkorining maqsadi tinglovchi yoki o‘quvchining his-tuyg‘ulariga ta‘sir qilish, uning ruhiy olamini zabt etishdan iborat bo‘ladi. Shuning uchun ilmiy matnda fikrning mantiqiy, aniq va ikki xil talqinga yo‘l bermaydigan ifodasi taqozo etilsa, badiiy matnda fikrning obrazli, ko‘p ma‘noli ifodasi birinchi planda turadi [1: 97].

Ta‘bir joiz bo‘lsa, tilning estetik vazifasi badiiy matnda kommunikativ vazifaning ustida “o‘tiradi”, shuning uchun estetik vazifa yaqqol ko‘rinib turadi, kommunikativ vazifa esa uning ostiga ko‘zga tashlanmasdan ishtirok etadi [1: 99].

Barcha fan sohalarida, shuningdek, tilshunoslikda ham bilish vositasi sifatida qo‘llanadigan usul – bu kontrastdir. Kontrast badiiy adabiyotda tazod, zidlash, antiteza, qarshilantirish kabi nomlar bilan atalishi ma‘lum. Kontrast mikromatnning barcha turlariga xos hodisa sifatida baholanar ekan, u maqol tarkibida ham alohida ahamiyat kasb etadi va tadqiqotchilar fikriga ko‘ra aynan shu jihat maqolning o‘ziga xos xususiyatlaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Maqollardagi qarama-qarshilik tamoyilining universalligi uning shakliy va mazmuniy tuzilishidagi o‘ziga xoslik bilan bevosita bog‘liq bo‘lib, bu stereotipik holat yoki hodisalar o‘rtasidagi munosabat belgisini bildiradi.

Topgan qo‘y keltirar, Topmagan jo‘jaxo‘roz.

Mazkur maqolda qo‘y va jo‘jaxo‘roz leksemalari matniy zidlanish asosida kontrast hodisasini yuzaga keltirgangan bo‘lib, qo‘y zoonimi hurmat, yuksak e‘tibor semalarida reallashgan bo‘lsa, jo‘jaxo‘roz atamasi qadr-qimmat jihatdan qo‘yga nisbatan past

darajadagi tortiq ekanligi va majozan har bir inson o'z imkoniyat darajasidan kelib chiqqan holda ish ko'rishi nazarda tutilgan.

Maqolda *qo'y jo'jaxo'rozga qaraganda yuksak in'om ekanligi nazarda tutilgan bo'lsa, Toycha oti bo'lmasa ham, qo'ycha oti bor* maqolida *qo'y* zoomorfi toyga zid qo'yilib, uning bahosi toyning darajasidan ancha pastligi ko'rsatilgan.

Inson dunyoni sharhlash va voqealarni tezda idrok etishi uchun qarama-qarshilik asosida qurilgan bilimlarga asoslanadi.

Yo'lbars yo'lbarsdir, Hech qachon qo'zichoq bo'lmasdir [7] maqolida *yo'lbars* hamda *qo'zichoq* leksemalari kuch-qudrat va zaiflik semasida kontrastni yuzaga keltirgan birliklar sifatida baholanadi. Shuning uchun muayyan ma'noni tavsiflashda u qanday predmet yoki hodisalarni aks ettirishigina emas, balki unda tasvirlangan obrazning qaysi xususiyatlari umumlashirilganligi ham muhimdir. *Yo'lbars* hamda *qo'zichoq* leksemalari zoonimlar sifatida umumiylikni hosil qilsa, maqolda qudrat va ojizlikning ifodasi sifatida ziddiyatni yuzaga keltirgan.

Maqoldagi juftlashgan kontrast tinglovchida shaxsiy munosabatni faollashtiradi, u nafaqat ongga, balki his-tuyg'ularga ham ta'sir qiladi. Jumladan, *Echki qo'y bo'lmas, Eshak – toy* maqolida chorva mollari hisoblanmish *echki* va *qo'y*; *eshak* va *toy* zoomorflari baho nuqtayi nazardan qarshilantirilgan. Maqolning ikkinchi qismida ikki tomonlama kontrast mavjudligini kuzatish mumkin: *eshak*, birinchidan, ot darajasida yugurik emas, ikkinchidan, toy go'shti xalq orasida qimmatbaho hisoblanmish qazi uchun mahsulot hisoblanadi. Har ikki jihatdan ham *eshak* toyga tenglasholmaydi. Mazkur maqolda keltirilgan *echki – qo'y*, *eshak – toy* zoonimlarini qarshilantirish orqali o'z aql-u zakovati, tajribasi, fazilatiga ko'ra boshqalardan ajralib turuvchi insonlar qadrlangan.

Tilda mavjud so'zlar murakkab munosabatlarni ifodalashga xizmat qilar ekan, har qanday fikr qay tartibda tuzilishidan qat'i nazar qaysidir jihati bilan tasavvur qilinadigan predmetlarni bir-biri bilan taqqoslash jarayonida oson anglashiladi. Taqqoslash asosida vujudga kelgan *Echki egiz tug'ib qo'ydan oshmas, It egiz tug'ib eldan oshmas* maqolida *qo'y*ning "qadr-qimmatlilik" semasi faollashgan bo'lib, *qo'y* zoomorfi ushbu jihatga ko'ra *echki*dan ancha yuqori baholanishiga ishora mavjud. Maqol mazmuni umumiylikni, yonma-yon yashash hamda qarama-qarshilik tushunchalarini bir o'rinda keltirish orqali reallashgan. *Echki – qo'y* chorva mollari guruhiga kirishi nuqtayi nazaridan umumiylikni hosil qilsa, *echki qo'y* podasini yetaklash vazifasini bajarganligi uchun uning doimiy hamrohi sifatida yonma-yon yashash; qiymat jihatdan zidlanish semalarini ifodalashga xizmat qiladi. Ushbu uch jihat maqolda *qo'y* hamda *echki* juftlik holida birgalikda qo'llanganda mazmun oson idrok etilishini ta'minlagan.

Eshakning boshi bo'lguncha,

Qo'yning oyog'i bo'l.

Maqolda qarama-qarshilik tamoyili nihoyatda muhim, chunki ikkilik maqolning, odatda, yagona tarkibiy qurilishi bo'lib, uning tashqi va ichki, ya'ni denotativ va

konnotativ semalarini bog'laydi, ifodalanayotgan fikrning yanada aniqroq tushunilishiga xizmat qiladi. Qadimiy diniy tasavvurlarga ko'ra, *qo'y*ning insonni muhofaza etuvchi jonivor hisoblanishi uning e'zozlanish sabablaridan biri bo'lgan. Eshak esa ijtimoiy hayotda qimmat va qiymat jihatdan past sanalganligi sababli bu ikki jonivor nomi maqolda zidlikni yuzaga keltirgan.

*Bir qo'chqorning shoxi singuncha,
Yuzta qo'yning boshi ketadi.*

Maqolda kontrast hodisasi bilan birgalikda undosh tovushlar ohangdorligi, ya'ni alliteratsiya usuli ham mavjudligi kuzatiladi. *Qo'chqor* – *qo'y*, kuch-qudrat va ojizlikni ifodalashiga ko'ra bir-biriga zid *qo'yilishi* tabiiy. Shuningdek, *qo'chqor* leksemasi er-yigitlarga nisbat berilishini inobatga olsak, maqolda genderlikka ko'ra neytral semada reallashuvchi *qo'y* leksemasiga nisbatan yarim zidlanishni shakllantirishga xizmat qilgan.

*Bedov boylovda semirar,
Qo'y-qo'zi yaylovda.*

Bedov, odatda, otga nisbatan ishlatiladi: o'ynoqi, uchqur ot kabi. Ot yaylovda boqilgani bilan semirmaydi, *qo'y-qo'zi* boylovda, ya'ni bog'lab *qo'yilganda* semirmaydi. *Ot* – *qo'y* zoonimlari oziqlanish sharoitiga ko'ra maqolda zidlikni shakllantirishga xizmat qilgan.

*Bo'rini bo'riligi uchun emas,
Qo'yni yegani uchun o'ldiradilar.*

Bo'ri yirtqich hayvon bo'lib, uning yemishi, asosiy ozuqasi *go'sht* mahsuloti hisoblanadi va, odatda, bo'ri uchun ozuqa vazifasini bo'riga nisbatan kuch-qudrat jihatdan ojiz *qo'y* bajaradi. Cho'ponning asosiy daromad manbayi esa *qo'y* bo'lganligi bois, u bo'rining kushandasiga aylanadi. Maqolda yovvoyilik va xonakilashtirilganlik, shuningdek, kuch-qudrat va ojizlik jihatdan *bo'ri* va *qo'y* leksemalari qarama-qarshilikni hosil qilgan. Maqol orqali jamiyatdagi zolim kishilar himoyasizlarga zarar yetkazgani uchun jazolanishi uqtirilgan.

*Ho'kizning o'tini yeb,
Qo'yning qilig'ini qilma.*

Ho'kiz (buqa, novvos, qo'tos) – mehnatiga yarasha oziqlanadi va hayotda, ko'pincha og'ir-vazmin, mehnatkash, sog'lom kishilarga nisbatlanadi. “*Qo'y*” zooleksemasi o'ynoqi, bebosh kishilarga qiyos qilinganda, salbiy ma'noli leksema sifatida maydonga chiqadi. Maqolda “*qo'y*” leksemasi orqali katta va'dalarni berib, so'ng uni bajarishga kuchi yetmay qolganlar ho'kiz hamda *qo'y* zoomorflari zidlanishi asosida ochib berilgan.

1-jadval

Zidlanish jarayonida “qo‘y” LMGiga oid birliklar ustunlik qilgan zoonimlar

T/r	Zoonimlar	Maqollar
1	Qo‘y – jo‘jxo‘roz	<i>Topgan qo‘y keltirar, Topmagan jo‘jxo‘roz.</i>
2	Qo‘y – echki	<i>Echki egiz tug‘ib qo‘ydan oshmas, It egiz tug‘ib eldan oshmas.</i>
3	Qo‘y – eshak	<i>Eshakning boshi bo‘lguncha, Qo‘yning oyog‘i bo‘l.</i>

2-jadval

Zidlanish jarayonida “qo‘y” LMGiga oid birliklardan ustunlik hosil qilgan zoonimlar

T/r	Zoonimlar	Maqollar
1	Toy – qo‘y	<i>Toycha oti bo‘lmasa ham, qo‘ycha oti bor.</i>
2	Yo‘lbars – qo‘y	<i>Yo‘lbars yo‘lbarsdir, Hech qachon qo‘zichoq bo‘lmasdir</i>
3	Bo‘ri – qo‘y	<i>Bo‘rini bo‘riligi uchun emas, Qo‘yni yegani uchun o‘ldiradilar.</i>
4	Ho‘kiz – qo‘y	<i>Ho‘kizning o‘tini yeb, Qo‘yning qilig‘ini qilma.</i>
5	Bedov – qo‘y	<i>Bedov boylovda semirar, Qo‘y-qo‘zi yaylovda.</i>
6	Qo‘chqor – qo‘y	<i>Bir qo‘chqorning shoxi singuncha, Yuzta qo‘yning boshi ketadi.</i>

Xulosa qilib aytganda, o‘zbek xalq maqollarida toy, yo‘lbars, bo‘ri, ho‘kiz, bedov, qo‘chqor zoonimlari “qo‘y” LMGiga oid birliklardan ustunlik semasida reallashsa, jo‘jxo‘roz, echki, eshak zoonimlari bilan kontrastda “qo‘y” LMGiga oid birliklar ustunlikka ega bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Йўлдошев М. Бадий матн лингвопоэтикаси. – Т.: Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси “Фан” нашриёти, 2008. – 160 б.
2. Бегматов Э. ва бошқалар. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 1-жилд. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси давлат илмий нашриёти, 2006. – 680 б.
3. Бегматов Э. ва бошқалар. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 2-жилд. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси давлат илмий нашриёти, 2006. – 671 б.
4. Бегматов Э. ва бошқалар. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 3-жилд. –Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси давлат илмий нашриёти, 2007. – 687 б.

5. Бегматов Э. ва бошқалар. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 4-жилд. –Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси давлат илмий нашриёти, 2008. – 606 б.

6. Бегматов Э. ва бошқалар. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 5-жилд. –Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси давлат илмий нашриёти, 2008. – 591 б.

7. Шомақсудов Ш., Шораҳмедов Ш. Ҳикматнома. – Т., 1990. – Б. 528; Шомақсудов Ш., Шораҳмедов Ш. Маънолар махзани (ўзбек мақолларининг изоҳли луғати). – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2001. – 448 б.

Tilshunoslikda termin tushunchasidagi qarashlar

Sultonova Shahnoza,

filolgiya fanlari boyicha falsafa doktori (PhD),

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent

davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti

sultanova.shaxnoz0908@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqola termin tushunchasi haqida olimlarining qarashlari haqida so'z yuritiladi. Terminologik leksika o'z tarkibiga tor mutaxassislik doirasidan ommaviy muloqot doirasiga ko'chgan noprofessional nutqiy kontekstda keng qo'llanadigan so'z va so'z birikmalarini o'z ishigaoladi. Umumadabiy til doirasiga o'tgan termin mavjud terminologiya doirasi, terminologik maydoni va sistemasidan yiroqlashadi, terminlik xususiyatidan ajralib qoladi.

Kalit so'zlar: Termin, terminologiya, lingvistik maktab, termin sistemasi, substansional prinsip, funksional prinisip, dervatsion, pragmatik prinsip

Hozirgi o'zbek adabiy tili qurilishida terminologiya alohida o'rin va mavqega egaligi bilan ajralib turadi. Terminologiyaning til lug'at tarkibidagi roli haqida ikki xil dunyoqarash mavjud. Bir tomondan, terminologiya adabiy til leksikasining mustaqil qatlami hisoblansa, ikkinchi ta'limotga ko'ra, u adabiy til so'z boyligi tarkibidan farqlanuvchi lisoniy birliklar guruxi sifatida baholanadi va nutqning turlari sheva, jargon va boshqalar bilan bir o'ringa qo'yiladi. V.P.Danilenko terminologiyani umumadabiy tilning mustaqil funksional turi, ya'ni an'anaviy fan tili (ilm, fan yoki texnika tili) sifatida nazarda tutadi.

X.Xyuellning ta'rifiga ko'ra, terminologiya muayyan fanga oid terminlar yoki texnika sohasida qo'llanadigan so'zlar yig'indisi sanaladi. Bunda terminlar ma'nosini qayd etish orqali ular ifodalaydigan tushunchalarni ham qayd etiladi. Termin haqida turli ta'riflar mavjud. Chunonchi, mantiqshunos(logik)lar uchun termin – aniq obyektga

tegishli tavsif (yoki tavsiflar) yig'indisini nazarda tutuvchi va unda tatbiq etiluvchi so'z hisoblanadi. Har qanday tildagi istalgan so'z termin bo'lishi mumkin.

Fan va texnikada termin – sun'iy o'ylab topilgan yoki tabiiy tildan olingan maxsus so'z sanaladi. Bunday so'zlarning qo'llanish sohasi u yoki bu ilmiy maktab vakillari tomonidan aniqlashtiriladi yoxud chegaralanadi. Umumlingvistik terminlaridan farqli o'laroq, ilm-fan, texnikaga xos terminlar ierarxik birliklar sifatida terminologik sistemalarga birlashadi, ular o'z ma'nolariga faqat ayni sistema ichida erishadi, bu sistemada ularga mantiqiy (tushunchaga oid) terminologik maydon mos keladi. Fandagi har qanday rivojlanish, taraqqiyot ilmiy terminlarning yuzaga chiqishi yoki oydinlashishidan darak beradi. Tamg'alangan (markerlangan) va tamg'alanmagan (markerlanmagan) birliklar nazariyasi mantiqiy (logik) bo'linishning rivojlanish va takomillashishida yangi qadam sanaladi.

XX asrning 30-yillarida ushbu masala bilan yaqindan shug'ullangan Praga lingvistik maktabi (PLM) a'zolari (N.Trubetskoy, R.Yakobson) g'oyalarining 60-yillarda matnga mashina (EHM) yordamida ishlov berish, ya'ni matnlarni kodlash va qayta kodlash (dekodlash), ma'lumotlarni mashina yordamida axtarish, matnni bir tildan boshqa bir tilga tarjima qilish singari jarayonlarda o'ta mahsuldor ekanligi isbotlandi. Tamg'alanmagan birliklarning nol ko'rsatkichli, tamg'alangan birliklarning esa tamg'alanmagan birliklarga nisbatan qo'shimcha ma'lumot tashishi jihatidan farqlanishi aniqlandi.

Termin va terminologik leksika tushunchalarini bir-biridan farqlash zarur. Terminologik leksika o'z tarkibiga tor mutaxassislik doirasidan ommaviy muloqot doirasiga ko'chgan noprofessional nutqiy kontekstda keng qo'llanadigan so'z va so'z birikmalarini qamrab oladi. Umumadabiy til doirasiga o'tgan termin mavjud terminologiya doirasi, terminologik maydoni va sistemasidan yiroqlashadi, terminlik xususiyatidan ajralib qoladi.

Termin ta'rifi xususida ilmiy adabiyotlarda ko'p mulohazalar bildirilgan. Deyarli barcha ta'riflarda termin maxsus ilmiy-texnikaviy tushunchani ifodalovchi so'z/birikma tarzida tavsiflanadi. O.Vinokurning fikricha, termin har doim aniq va ravshan. Terminlar sistemasi tili ongli ravishda shakllantiriladi. Zero, termin o'z-o'zidan, stixiyali tarzda paydo bo'lmaydi, balki zarurligi, jamiyatda unga ehtiyoj mavjudligi bois yaratiladi.

A.S. Gerdning fikricha, termin ilmiy tushunchaga oid ma'noni anglatadigan so'zga bog'lanadi. Biroq bu ma'no ilmiy tushunchaning faqat asosiy, muhim belgilarini aks ettiradi. Vaholanki, uning ta'rifida ifodalangan ma'no kengroq bo'ladi. Termin haqidagi masalani hal qilishning kaliti, avvalo, ushbu aniq bilimning maksimal darajada to'liq tuzilishini modellashtirishdan iboratligi ta'kidlangan. O.S.Axmanovanning ta'kidlashicha, terminologiya qaysidir fan o'z taraqqiyotining oliy darajasiga erishgandagina yuzaga chiqadi, ya'ni termin muayyan tushuncha aniq ilmiy ifoda kasb etgandan so'ng tan olinadi. Terminni notermindan farqlashning muhim vositasi uni ilmiy asosda

ta'riflashning mumkin emasligida. V.G.Gak terminning ta'rifini berish qatori, uning mohiyatini ochadi va terminning biror bir til so'z boyligidagi o'rnini belgilaydi. U ilmiy tadqiqotlarda terminga lug'aviy birliklarning alohida turi sifatida qaralishini inkor qiladi hamda termin-funksiya, leksik birliklar qo'llanishining bir shakli degan fikrni ilgari suradi. V.P.Danilenkoning e'tirof etishicha, jamiyatda sodir bo'ladigan har qanday jarayonning in'ikosi dastavval uning terminologiyasida o'z ifodasini topadi yoki muayyan terminlarning transformatsion o'zgarishi oqibatida voqelanadi D.S.Lottening ishlarida terminga alohida belgi sifatida emas, balki aniq sistemaning a'zosi shaklida qarash, munosabatda bo'lish zarurligi ta'kidlangan. Uning fikriga muvofiq mazmun planidagi sistemli munosabatlar terminlarning sistem xarakterga egaligini belgilaydi. Terminlarning terminlar sistemasidagi o'rne, mavqei muayyan tushunchaning tushunchalar sistemasidagi o'rne, mavqei bilan aniqlanadi.

Terminologiya turli-tuman maktab, ilmiy yo'nalish va aniq fikrlarga xos ketegorial apparatni ifodalovchi, terminlar sistemasiga birlashgan maxsus tushunchalar yig'indisi, majmui tarzida qaraladi. Hozirgi tilshunoslikda yangi terminlarning paydo bo'lishi, ularning hayotga tatbiq qilinishidagi to'siqlar, yasaliş prinsiplari va usullari xususida turfa g'oyalar, nuqtai nazarlar ko'zga tashlanadi.

Termin so'zi interpretatsiyasining substansional, funksional, dervatsion, semantik va pragmatik prinsiplari e'tirof etilmoqda. Substansional qarash vakillari termin maxsus so'z yoki so'z birikmasi bo'lib, boshqa nominativ birliklarga nisbatan sistemliligi, kontekstdan xoliligi, bir ma'noliligi, aniqligi va emotsional jihatdan neytralligi bilan ajralib turishini ta'kidlashadi. Derivatsion nuqtai nazar terminlarning yasaliş jarayonlari bilan chambarchas bog'langan. Ushbu g'oya tarafdorlarining fikricha, termin nafaqat oddiy so'zning varianti, shuningdek, yangi o'ziga xos spesifik belgilarga ega maxsus yasalgan birlik sifatida ham tan olinadi. Yangi terminlarning yuzaga chiqish sabablari yangi realiyalarni ifodalash ehtiyoji bilan baholanadi.

Terminga muayyan talablar qo'yiladi, ushbu jihat uni adabiy til, lahja hamda shevalardagi oddiy so'zlardan ajratib turadi. Nomenklatura terminologiyaga nisbatan yangi kategoriya hisoblanadi. Har qanday soha nomenklaturasi shu sohaga oid barcha tur nomlarini o'zida mujassam etadi. Ularning miqdori haddan ortiq darajaga yetganda, maxsus strukturani taqozo etadi. Masalan, hozirgi kunda 200 mingdan ortiq o'simlik turlarining har biriga alohida nom qo'yishga urinish befoyda, buning imkoni ham yo'q. Insoniyatning tabiatni bilish, anglash bosqichlarini o'zida aks ettiruvchi tabiiy fanlar nomenklaturasidan inson tomonidan kashf etiladigan, yaratiladigan (ishlab chiqarish nomenklaturasi) texnik nomenklatura, shuningdek, xaridorbop tovarlar bilan ta'minlash, ularni sotish maqsadida maxsus yuzaga chiqariladigan savdo-sotiq nomenklaturasini farqlash lozim bo'ladi.

Fan turli sohalarining rivojlanishi jarayonida ayrim nomenlar terminlar tizimiga o'tishi, sof leksik nominativ birliklardan mantiqiy (logik) axborot, ma'lumot elementi

sifatida ilm-fan terminiga aylanishi mumkin. Ma'lumki, terminologiyada polisemiya, sinonimiya hodisalarining mavjud bo'lishi ma'qullanmaydi. Ammo qator terminologik sistemalarda muayyan narsa-buyum yoki tushunchani ifodalash jarayonida ba'zan ikki yoki undan ortiq sinonim(dublet)larni ishlatish holatlari uchraydi. Chunonchi, terminologiya masalalariga qaratilgan ayrim ishlarda termin / atama / istiloh so'zlaridan sinonimik uya tarzida foydalaniladi. Ma'lumki, o'zbek tiliga davlat maqomi berilgandan keyin ba'zi subektiv nuqtai nazarlar natijasida termin o'rnida atama derivatini qo'llash faollashdi.

Bir qaraganda, baynalmilal o'zlashmaga har jihatdan mos tushgan o'z qatlam so'zining qo'llanishi ma'quldek tuyuladi. Lekin termin o'zlashmasining ta'rifi bilan atama yasamasi qamrovini qiyoslash har ikki leksemani sinonim tarzda ishlatishning maqsadga muvofiq emasligini ko'rsatadi. O'z vaqtida A.Hojiyev termin so'zini atama yasamasi bilan almashtirishning noto'g'ri ekanligi, uning sabab va oqibatlari xususida jiddiy mulohaza yuritgan edi. Shularni hisobga olgan holda, termin o'zlashmasini ilm-fan, texnika sohalari yoki tarmoqlarida qo'llanuvchi so'z va so'z birikmalari, atama so'zini shartli ravishda qo'yilgan nomlar (nomenklatura, nomenlar), xususan, geografik obyekt, joy nomi (toponim), arabcha istiloh o'zlashmasini esa tarixiy terminologiya aspektidagi izlanishlar, tarixiy manbalar matnidagi tushunchalarga nisbatan ishlatish o'zini oqlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Пospелов Н.С. Соотношение между грамматическими категориями и частями речи в современном русском языке Текст. / Н.С.Поспелов // Вопросы грамматического строя. – М., 1955. – С. 74-91.
2. Реформатский А.А. Введение в языковедение Текст. / А.А.Реформатский. М.: Просвещение, 1967. – 542 с.
3. Калинин А.В. Лексика русского языка. – Москва, 1971. – с. 141.
4. Даниленко В.П. Лингвистический аспект стандартизации терминологии Текст. / В.П.Даниленко, И.Н.Волкова, Л.А.Морозова, Н.В.Новикова. – Москва: Наука, 1993. – 127 с.
5. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. – В 2 т. Текст / А.А.Потебня. – М.: Учпедгиз, 1958. – 536 с.
6. Моисеев А.И. О языковой природе термина Текст / А.И.Моисеев // Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. – М., 1970. – С. 127-138.
7. Герд А.С. Еще раз о значении термина // Лингвистические аспекты терминологии.– Воронеж: Изд-во Воронеж.ун-та, 1980. – С. 3-9.
8. Лотте Д.С. Основы построения научно-технической терминологии. Вопросы теории и методики. – М., 1961. – с. 35.

9. Ходжаева Д. Тилшунослик терминларининг лексикографик таҳлили (инглиз, рус ва ўзбек тиллари изоҳли луғатлари материаллари мисолида). Филол. фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. – Тошкент, 2018. – Б.145.

Tilshunoslik ijtimoiy taraqqiyot asosi sifatida

Xamdamova Xanifaxon,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),
dotsent v.b., Jizzax politexika instituti

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek tilining sofligi, jamiyat hayotidagi o'rni va jahondagi nufuzi haqida, tilning millat ravnaqida tutgan o'rni, uning rivoji uchun yurtimizda amal oshirilayotgan ishlar xususidagi fikrlar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: tilshunoslik, millat, jamiyat, xalqaro, madaniyat, xalq og'zaki ijodi.

Til bu madaniy hodisadir, shuning uchun har mamlakatning merosi uning tiliga bog'liq. Ma'lumki, bugungi ingliz tili xalqaro muloqot tili hisoblanadi, u hayotimizning har bir jabhasiga kirib borgan va siyosiy hamda iqtisodiy masalalarni hal etishni osonlashtiradi. Biroq har bir mamlakat o'z tilini saqlab qolishga harakat qilishi kerak, chunki aynan til uni o'ziga xos qiladi va boshqa mamlakatlardan ajratib turadi. Biz ko'p tilli dunyoni saqlab qolishni istar edik, chunki har bir tilni o'rganishimiz bilan biz yangi bilimlarga ega bo'lamiz, Gyote shunday degan: "Inson nechta til bilsa, u shuncha marta odamdir". [3: 47] Boshqa tarafdin esa bugungi kunda dunyo aholisining katta qismi so'zlashadigan ingliz tilini bilishga yetarlicha baho bermaslik ham to'g'ri emas, chunki u iqtisodiyotning rivojlanishiga yordam beradi. Bu esa o'z navbatida millat, mamlakat va, umuman olganda, jamiyat rivojlanishiga yordam ko'rsatadi.

Inson, eng avvalo, muloqot qiluvchi zotdir, shu bois, millatlarning tili unutilmasligi zarur, biroq rivojlanishimiz va komil bo'lishimiz uchun bir-birimizni tushunish qobiliyatiga ega bo'lishimiz shart. Butun tarix davomida mamlakatlar ko'pgina masalalarni yechish uchun bir-biriga ehtiyoj sezgan va umumiy til ularning o'zaro muloqotini amalga oshirish imkonini bergan.

Tilning millat, davlat, jamiyat taraqqiyotidagi o'rni juda muhim, o'ta zaruriy va dolzarb deb izohlagan bo'lar edim. Zero, bu tushunchalar o'zaro dialektik bog'liq va o'zaro aloqador tushunchalardir. Millat, davlat, jamiyat taraqqiy qilar ekan, uning tili va tilshunosligi taraqqiy qilib boradi. Davlat, jamiyatdagi o'zgarishlar birinchi navbatda tilda, xususan, uning leksikasida – lug'at boyligida o'z aksini topadi. Modomiki, til ijtimoiy xarakterga ega ekan, ijtimoiy hayotdagi taraqqiyot tildagi taraqqiyotni belgilab beradi [2: 73]. Va o'z navbatida til va tilshunoslikning taraqqiyoti jamiyat, davlat taraqqiyotiga o'z ta'sirini ko'rsatadi... Buning isbotini bugungi kundagi dunyo

manzarasidan topish mumkin – qaysi mamlakatda – jamiyatda tinchlik, farovonlik hukm surayotgan bo‘lsa, shu yerda til va tilshunoslik taraqqiy qilyapti va buning aksi bo‘lgan mamlakatlarda til va tilshunoslik rivoji haqida fikr yuritish amrimahol.

Qolaversa, til, avvalo, millatni millat qiluvchi vosita, u millatning ko‘zguvidir. Zero, tilimizda bizning qiyofamiz, ma’naviyatimiz aks etadi, til millat vakilining ma’naviyatini namoyon qiladi. Mustaqillik davrining eng ulug‘ imkoniyat va ne’matlaridan biri bu o‘zbek tilining o‘z yerida obro‘-e’tibor topishi, Davlat tili maqomini olishidir. Bugungi kunda o‘zbek tili milliy mafkuramizning tarkibiy qismlaridan va mustaqilligimizning bosh belgilaridan biri bo‘lib qolmoqda.

Chet tilini o‘rganish “yaxshi taassurot qoldiradigan” tarjimayi holga ega bo‘lish yoki sayohat qilishda qo‘l keladigan vositadan ham jiddiyroq ahamiyatga ega [3: 64]. U sizni aqlliroq, tez qarorga keluvchi insonga aylantiradi va hatto suhbat olib borish qobiliyatingizni oshiradi. Psixologik tadqiqotlar ham ikki va undan ortiq tilda so‘zlashish afzalliklarini namoyon etmoqda. Ikki tilni biladigan odamning miyasi bir tilda so‘zlashadigan odamnikidan boshqacha ishlaydi. Afsuski, bugungi kunda qo‘llanayotgan ba’zi til o‘rgatish metodlari talabalarning vaqti va pulini behuda sarflaydigan mashg‘ulotlar, xolos. Til o‘qituvchilari chet tilini o‘rgatishda adabiyotni o‘qish va grammatik qoidalarni batafsil tahlil qilishga emas, balki ko‘proq suhbatlashish ko‘nikma va malakalariga alohida e’tibor berishlarini xohlar edim. Bunday darslarda o‘qish va yozishga asosiy e’tibor qaratiladi, so‘zlashuv va tinglab tushunishga juda kam yoki umuman izchil e’tibor berilmaydi.

Bugun yer yuzida olti mingga yaqin til va lahja bo‘lsa, ulardan bor-yo‘g‘i yuzga yaqini davlat tili maqomiga ega. Ular orasida o‘zbek tili ham borligi bizning baxtimiz, faxrimizdir. Shunga ko‘ra, O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida o‘zbek tilining davlat tili sifatida huquqiy maqomi aniq belgilab berildi. Shu tariqa, o‘zbek tili mustaqil davlatimizning bayrog‘i, gerbi, madhiyasi, Konstitutsiyasi qatorida turadigan, qonun yo‘li bilan himoya qilinadigan muqaddas timsollaridan biriga aylandi.

Qarangki, dunyo xalqlari tarixini, ayniqsa, 20 asrni kuzatar ekanmiz, ne ajabki, ularning ko‘pchiligi o‘z milliy mustaqilligi uchun kurashni o‘z ona tiliga davlat tili maqomini berish uchun kurashishdan boshlashgan. Xususan, Hindiston, Pokiston, Bangladesh kabi Angliyaning, Afrikadagi Fransiyaning, Amerikadagi Ispaniyaning mustamlakalari bo‘lgan davlatlarda mustaqillik yo‘lidagi dastlabki kurash aynan o‘z ona tiliga davlat tili maqomi berish uchun kurashlardan boshlangan. Ammo, afsuski, ularning barchasi ham hali-hanuz o‘z niyatiga erishgan emas. Hozirgacha ham ayrim davlatlarda ingliz, ispan, fransuz va portugal tillari davlat tili hisoblanadi.

Bugungi kunda O‘zbekiston aholisining 60 foizdan ortig‘ini yoshlar tashkil etadi. Yoshlar jamiyat ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, madaniy-ma’naviy yangilanishining muhim subyektlaridan bo‘lib, jamiyatda sodir bo‘layotgan murakkab jarayonlarga o‘z ta’sirini o‘tkazishda va taraqqiyotni harakatga keltirishda muhim rol o‘ynaydi. Mustaqillik tufayli

jamiyatimizda, ayniqsa, uning madaniy-ma'naviy, ma'rifiy sohalarida sodir bo'layotgan sifat o'zgarishlari yoshlar ongi, dunyoqarashiga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatmoqda.

Yoshlarda ona Vatanga faxr va iftixor tuyg'ularini kamol toptirish, yurtimiz ravnaqi uchun o'z hissasini qo'shishga undash, yoshlarni mustaqil oilaviy hayotga tayyorlash, sog'lom turmush madaniyatini targ'ib etish, mustaqil turmush arafasida turgan yoshlarda oila uchun mas'uliyat hissini shakllantirish, keksa avlod vakillariga hurmat-ehtirom munosabatida bo'lish va xalqimizning boy ma'naviy qadriyatlar ruhida farzand tarbiyalash tuyg'ularini takomillashtirish, iqtidorli yoshlarni qo'llab-quvvatlash hamda ularning o'z aql-zakovatini namoyon etishda badiiy adabiyotning o'rni nihoyatda katta.

Bu borada yana buyuk shoir Alisher Navoiy ijodiga murojaat qilamiz.

Alisher Navoiy butun faoliyati va ijodiyotini insonning baxt- saodati uchun kurashga, xalqning osoyishtaligiga, obodonchilik ishlariga, ilm-fan, adabiyot va san'at taraqqiyotiga baxshida etdi. U juda ko'p o'qishi, o'qiganda ham uqib o'qishi tufayli ulug' donishmand, davlat arbobi, o'zbek adabiy tiliga asos solgan va o'zbek mumtoz adabiyotini yangi taraqqiyot pog'onasiga ko'targan buyuk so'z san'atkori, iste'dodli olim bo'lib yetishdi, juda qimmatli asarlar yaratdi, davrining madaniy hayotiga rahbar, ilm-fan, san'at va adabiyot oqimlariga homiy, ko'plab shogirdlar yetishtirgan ustoz bo'ldi.

Alisher Navoiy juda katta va boy lirik hamda epik xazina yaratib qoldirdi. Ushbu lirik xazinaning asosini o'z ichiga 4 devonni qamrab olgan "Xazoyin ul- maoniy", fors-tojik tilidagi katta asari "Devoni Foni", "Nazm ul-javohir", "Munshaot", "Vaqfiya", "Xamsat ul-mutahayyirin", "Holoti Pahlavon Mahmud", "Holoti Said Hasan Ardasher", "Muhokamat ul-lug'atayin" va "Mezon ul-avzon" kabi asarlar tashkil etgan bo'lsa, epik asarlarning asosini "Xamsa", "Lison ut-tayr" asarlari tashkil etdi.

Navoiy o'z asarlarida u xoh lirik bo'lsin, xoh epik bo'lsin, hayot va insonni tarannum etdi. U hayotni e'tirof qiladi, uni sevadi, insonni sharaflaydi va ulug'laydi. Zero, olamning olam bo'lib yaratilishi ham, asosan, hayot guli bo'lgan inson uchundir.

O'zbek tili oddiy til emas, u agglyutativ tillardan biri bo'lib, xushmuomalalikning turli shakllariga egadir [4: 114]. Bu til boshqa tillarda mavjud bo'lmagan grammatik elementlarga egadir. Shuning uchun ushbu tilni o'rganayotganlar turli qiyinchiliklarga duch kelishlari mumkin. Chunki uni o'zlashtirish asnosida ular nutqning butunlay yangi qirralari bilan to'qnash kelishadi. Biroq bu bilan ular umidsizlikka tushmasligi zarur, har qanday tilni o'rganish mumkin va o'zbek tilini o'rganish yangi hamda qiziqarli madaniyat bilan tanishishni, boy leksikani o'rganishni bildiradi.

So'nggi yillarda O'zbekistonning jahon hamjamiyati bilan iqtisodiy va siyosiy aloqalari tobora kengayib bormoqda. Yurtimizdagi investitsiya uchun yaratilgan qulay sharoitlar sababli tadbirkorlar, bankirlar, dunyo sayyohlari uchun eng qiziqarli mamlakatlardan biriga aylanib bormoqda. Mana yaqinda internetda nufuzli sotsiologik

tadqiqot markazlarining xulosalari asosida dunyoning borib ko'rish zarur bo'lgan eng jozibali 50 ta shahri e'lon qilindi. Bu ro'yxatda Samarqand shahri eng oldingi o'rinlarda turibdi. Shunga ko'ra, dunyo xalqlari orasida o'zbek tilini o'rganishga ehtiyoj va e'tibor ortishi mumkin. Yaponiya, Xitoy, Koreya yoshlarining o'zbek tiliga bo'lgan qiziqishlari va imkoniyatlari kuchli, ular sof o'zbek tilida nutq tuzish imkoniyatiga ega. Garchi AQSh va Yevropa yoshlari, slavyan xalqlari vakillari o'zbek tiliga xos bo'lgan spetsifik tovushlarni to'liq va to'g'ri talaffuz qila olmasalar-da, ularda ham o'zbek tilini o'rganishga ehtiyoj kuchli.

Texnologiyalar tez sur'atlar bilan rivojlanmoqda va bu ta'limga katta ta'sir ko'rsatmoqda. Masofali ta'lim, AKT vositalaridan foydalanish, bugungi kunda daftar va kitoblarning o'rnini bosayotgan ba'zi elementlar hisoblanib bugungi kunda ta'lim jarayonida foydalanib kelinmoqda. Boshqa tarafdin shunday maktablar borki, ular ta'lim uchun boshqa muhitni taklif qiladi va maqsadlarni ko'zlaydi. Texnologiyalarni suiiste'mol qilish mumkin emas, talabalar o'zlariga qiziqarli masalalarda qarorlar qabul qilishda ishtirok etishlari kerak, ta'lim rag'batlantirilishi lozim, to'liq shaxs sifatida shakllanish uchun amaliy bilimlarga ega bo'lishlari lozim.

Tilning barcha tamoyillari bir xildek muhimdir va ularning hammasi o'rganilishi shart, chunki hech bir til to'liq o'rganib chiqilmagan va unda doimo qandaydir yangi qirrasini chiqadi va u ochilishi kerak. Bugungi kunda barcha tilshunoslar shu narsada yakdilki, odamlar so'zlashadigan tilni bilish bu abstrakt predmetni bilishdir. Bunday bilim konkret tovushlar, so'zlar va jummalarni bilishdan ko'ra ovoz chiqarib aytishning va tovushlar qo'llanilishining qoidalarini, yo'llarini va usullarini bilish hisoblanadi. Bu tilga nima tegishli va nima tegishli emasligini bilishdir, nimani aytsa bo'ladi va nimani aytsa bo'lmaslikni bilishdir.

Tilshunoslik va ma'naviyat tadqiqotlarida, sof lingvistik tadqiq usullaridan tashqari, kulturologik va sotsiologik metodlar — konsept tahlili, freymal, narrativ analiz, tasnif va tavsif, lingvistik rekonstruksiya usullari, ma'noning makrokomponent va mikrokomponent modeli, psixosotsiokulturologik eksperimentlar, matnlarning lingvoma'naviy tahlili - germeneytik metod kabilar qo'yilgan muammolarning samarali yechimi uchun muhim vositalar bo'lib xizmat qiladi. Tilshunoslik va ma'naviyat tadqiqotlari ta'lim-tarbiya uchun xizmat qiluvchi, aniq samarani ko'zlab ishlaydigan yaxlit sistemaning lingvoma'naviy bazasini shakllantiradi.

Kun sayin chuqurlashib, o'tkirlashib borayotgan shaxs ma'naviyati muammosini hal etish, kelajak yaratuvchilari bo'lgan yuksak ma'naviyatli yosh avlodni voyaga yetkazishning ilmiy va amaliy asoslarini vujudga keltiradi. Aslida, insonshunoslik fani bo'lgan lingvistikaning shaxs tarbiyasiga o'zining munosib va tabiiy hissasini qo'shishini ta'minlaydi. Tilshunoslikning shunchaki "tadqiqotlar tadqiqotlar uchun" tamoyili [2: 78] asosida ish ko'rishidan shaxs ma'naviyati rivojiga, yosh avlodning shaxsiy

takomillashuviga ko‘maklashadigan, kerak bo‘lsa, bunga daxldor sohalar oqimida yetakchi o‘ringa ko‘tarilishiga olib keladi.

Odamlar orasida bir tilda muloqot qilish qachon mumkin, qachonki ular ushbu tilni o‘zaro tushunishsa; biroq ushbu til ular tarafidan qanday tushunilishi, qanday o‘zlashtirilishini tushunish murakkab masaladir. Albatta, bu yerda psixologik, ijtimoiy va genetik omillar muhim o‘rin egallaydi. Til umumiy foydalanish predmeti hisoblanadi va bir vaqtning o‘zida abstrakt mohiyatga ega.

Qachonki insonlar o‘z ona tillarida o‘qishni to‘xtatar ekan, o‘sha til yo‘qolib ketish arafasiga kelib qoladi. Tillarni saqlab qolish bu o‘sha xalqning madaniyati, urf-odati, rasm-rusumlarining saqlanib qolinishini anglatadi. Chunki xalq taqdiri til taqdiri bilan bevosita bog‘liq. Til har bir millat madaniyatining o‘zagidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirziyoyev Sh.M. Adabiyot va san’at, madaniyatni rivojlantirish – xalqimiz ma’naviy olamini yuksaltirishning mustahkam poydevoridir // Xalq so‘zi, 2017-yil 4-avgust.
2. Аракин В.Д. Сравнительная типология английского и русского языков. – М.: Просвещение, 1990.
3. Буранов Ж. Сравнительная типология английского и тюркских языков. – М.: Высшая школа, 1983.
4. Бўронов Ж. Инглиз ва ўзбек тиллари қиёсий грамматикаси. – Т.: Ўқитувчи, 1973.
5. Абдувахобова Д., Эргашев У. Формирование умений и навыков в учебной работе. Молодой учёный. 2014.762-769.
6. Khamdamova Kh. The study of metaphors in philology. Asian Journal of Research in Social Sciences and Humanities. 11, Issue 11, November 2021.

Buyuk allomalar ijodi barkamol inson tarbiyasi maktabidir

Soatova Dilbar,
filologiya fanlari nomzodi,
Jizzax davlat pedagogika instituti

Annotatsiya. Butun tarix davomida buyuk allomalarimizning bebaho asarlari, insoniyatning hamrohi bo‘ldi. Ushbu maqola ilm-fan olamiga munosib hissa qo‘shgan buyuk allomalarimizning hayoti va ibratli faoliyatlari jahon tarixida eng hayratomuz, eng ajoyib beqiyos bisotlardan biri ekanligini ko‘rsatish maqsadida yozilgan.

Kalit so‘zlar: mutafakkir, voris, an’ana, ahloq, tarbiya.

Kitoblar insoniyat fikri durdonalarini to‘plab avlodlarga yetkazadi.
(Oybek)

Kitobsiz xonadonni go‘yo qalbsiz jasadga qiyoslash mumkin.
(Sitseron)

O‘tmishda yashab ilm-fan olamiga munosib hissa qo‘shgan buyuk allomalarimizning hayoti va ibratli faoliyatlari jahon tarixida eng hayratomuz, eng ajoyib beqiyos bisotlarning biridir. Butun tarix davomida ularning bebaho asarlari, insoniyatning hamrohi bo‘ldi. U ozodlik uchun kurashga undadi, jasoratga chorladi, inson his-tuyg‘ulari go‘zalligini madh etdi, baxtsizlik kunlarida dalda berdi, g‘ayrat bilan ishlashga ilhomlantirdi, qalbida faxr, g‘urur tuyg‘usini shakllantirdi. Shu ma’noda, ibrat tarbiyasi insoniyatni qadimdan qiziqtirib kelgan. Bu, ayniqsa, yunonistonlik mashhur mutafakkirlar Aflotun va Arastularning asarlaridan keng o‘rin olgan Sharq mamlakatlarida Aflotunning Arastuga, Arastuning Iskandarga nasihat va vasiyatlari yaxlit asar sifatida keng tarqalgan.

Arastuning aytishicha, tarbiyachning o‘zi tarbiya ko‘rgan, insoniy fazilatlarini egallagan bo‘lishi darkor. “Shuni bilginki, – deydi Arastu, ta’lim-tarbiya bilan shug‘ullanuvchi odam o‘zi tarbiya ko‘rmagan bo‘lsa, boshqalarni tarbiya qila olmaydi. Agar sen o‘zgalarini tarbiyalamoqchi bo‘lsang, avval o‘z ruhingni yaxshilashdan boshla. Mabodo o‘zgalar aybini bartaraf etmoqni ixtiyor etsang, bundan oldin o‘z nafsingni nuqson va illatlardan tozalashing zarur. Axir, ko‘zi ojiz bo‘lgan kishi qanday qilib ko‘rga yo‘l ko‘rsata oladi? Xor va tuban kishi boshqalarga obro‘ va qadr-qimmat ato qila oladimi?”

Tarixiy taraqqiyot davomida va bugungi kunda o‘zbek hamda jahon adabiyotini tebratib kelayotgan minglab yozuvchi, ijodkorlar o‘z davriga munosib yoshlar tarbiyasi, aql va zakovatning g‘alabasi, insoniyatning buyuk orzu intilishlarini madh etuvchi asarlar yaratganlar va yaratmoqdalar. Bashariyatning buyuk farzandlaridan biri Ch.Darvin “Insonni hayvondan farqlaydigan eng qudratli xislat vijdon va hallolikdir”, buyuk fransuz yozuvchisi R.Rollan: “Olamda vijdoni pok va halol odamdan ko‘ra go‘zalroq hech zot, hech narsa yo‘q”,- degan bo‘lsalar, o‘zbek xalqining buyuk shoir va mutafakkiri, so‘z mulkining sultoni Alisher Navoiy haqli ravishda

Bu gulshan ichra yo‘qtur baqo guliga sabot,

Ajab saodat erur chiqsa yaxshiliq bila ot.

degan edi. [4: 26]

Ana shunday go‘zallik sohibi, yuragida vijdon azobi bir umr jo‘sh uradigan komil insonlarni oila va jamiyatda tarbiyalab, voyaga yetkazishda buyuk yozuvchi va shoirlarimiz tomonidan yaratilgan badiiy adabiyotning o‘rni mislsizdir.

Bugungi kunda O‘zbekiston aholisining 60 foizdan ortig‘ini yoshlar tashkil etadi. Yoshlar jamiyat ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, madaniy-ma’naviy yangilanishining muhim

subyektlaridan bo'lib, jamiyatda sodir bo'layotgan murakkab jarayonlarga o'z ta'sirini o'tkazishda va taraqqiyotni harakatga keltirishda muhim rol o'ynaydi. Mustaqillik tufayli jamiyatimizda, ayniqsa, uning madaniy-ma'naviy, ma'rifiy sohalarida sodir bo'layotgan sifat o'zgarishlari yoshlar ongi, dunyoqarashiga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatmoqda. Yoshlarda ona Vatanga faxr va iftixor tuyg'ularini kamol toptirish, yurtimiz ravnaqi uchun o'z hissasini qo'shishga undash, yoshlarni mustaqil oilaviy hayotga tayyorlash, sog'lom turmush madaniyatini targ'ib etish, mustaqil turmush arafasida turgan yoshlarda oila uchun mas'uliyat hissini shakllantirish, keksa avlod vakillariga hurmat-ehtirom munosabatida bo'lish va xalqimizning boy ma'naviy qadriyatlar ruhida farzand tarbiyalash tuyg'ularini takomillashtirish, iqtidorli yoshlarni qo'llab-quvvatlash hamda ularning o'z aql-zakovatini namoyon etishda badiiy adabiyotning o'rni nihoyatda katta.

Bu borada XI asrning atoqli shoiri, donishmandi Yusuf Xos Hojib ijodiga murojaat qilamiz.

Butun faoliyati va ijodiyotini insonning baxt-saodati uchun kurashga, ilm-fan, adabiyot va san'at taraqqiyotiga baxshida etdi. U juda ko'p o'qishi, o'qiganda ham uqib o'qishi tufayli ulug' donishmand, davlat arbobi, buyuk so'z san'atkori, iste'dodli olim bo'lib yetishdi, juda qimmatli asar "Qutadg'u bilig", ya'ni ("Saodatga yo'llovchi bilim") dostonini yaratdi, u davrining madaniy hayotiga, ilm-fan, san'at va adabiyot oqimlariga katta hissa qo'shdi, ko'plab shogirdlar yetishtirgan ustoz bo'ldi [1: 56].

"Qutadg'u bilig" axloqiy-ta'limiy asardir. Uning odob va axloq masalalariga bag'ishlangan maxsus boblaridagina emas, balki ijtimoiy-siyosiy masalalariga bag'ishlangan boblarida ham Yusuf Xos Hojib o'z axloqiy-ta'limiy qarashlarini ifodalaydi, xalqning turli tabaqalariga o'git beradi, pand-nasihat qiladi [1: 56].

Yusuf Xos Hojib XI asrning donishmandi, ilm-ma'rifatning jarchisi hamda homiysi bo'lgan. U ilm-ma'rifatga porloq kelajakni qulflarini ochuvchi kalit deb qaraydi, olimlarni ulug'laydi, u davlatni boshqaruvchilarni ilm-fan ahllarini saroyga jalb etishga, ulardan ta'lim o'rganishga, maslahatlari bilan ish ko'rishga chaqiradi.

Yusuf Xos Hojib o'z asarlarida hayot va insonni tarannum etdi. U hayotni e'tirof qiladi, uni sevadi, insonni sharaflaydi va ulug'laydi.

Ilm-nur, ilmlilar mash'aladirlardir, - deydi:

Ular ilmi bo'ldi budunqa yo'la

Yorusa yo'la tunda ozmas yo'l-a.

(Ularning ilmi xalqqa mash'ala bo'ldi,

Mash'ala yorusa, tunda yo'ldan adashilmaydi.)

Shoir dostonida til odobi, sevgi va sadoqat, rostgo'ylik va halollik kabi masalalar haqida kuyunib gapiradi, mayxo'rlik va mutakabbirlikni qoralaydi. Asarning "Til ardami", ya'ni ("Til odobi") deb nomlangan 7-bobida o'qish va bilim olishda tilning ahamiyati, qisqa va mazmunli so'zlash, tilga ortiqcha erk bermaslik va boshqalar haqida o'gitlar beradi [1: 56]

Uqushqa biligka bu tilmachi til,
Yaruttachi arni yo‘riq tilni bil.
Kishik til og‘irlar bulur qut kishi,
Kishik til ujuzlar yarir ar bashi.
(Uquvga, bilimga tilmoch-bu til,
Kishini rushnolikka chiqargan ravon til deb bil.
Kishini til e‘zozlaydi, kishi u tufayli baxtga erishadi,
Kishini til qadrsiz qiladi, er boshini yoradi.

Shoirning fikricha, tilga ehtiyotsizlik tishni kesadi, so‘zga ehtiyotsizlik boshni kesadi, so‘zni bilib so‘zlash donolik hisoblanadi, nodonning so‘zi o‘z boshni yeydi.

Yusuf Xos Hojib inson hayotining mohiyati uning qisqa va uzunligi bilan emas, balki mazmuni bilan belgilanadi. Hayotdan murod faqat aysh-ishrat emas, hayotning mezoni insonning faoliyati, xatti-harakati, sifati va fazilatidir. Inson hayotini o‘zi uchun ham, butun jamiyat uchun ham foydali bo‘lgan xizmatga bag‘ishlashi, kasb-hunar o‘rganishi, ma‘rifatli bo‘lishi, yaxshi fazilatlarni egallashi kerak degan fikrni olg‘a suradi.

Badiiy adabiyot bilan doimiy muloqotda bo‘lgan odam bunday go‘zal va abadiy o‘z qadr-qimmatini yo‘qotmaydigan, abadiy hayot asarlarni o‘qisa, har doim o‘ziga tegishli xulosa chiqaradi. Adabiyotning qudrati ham shunda. U faqatgina vijdonimizga ta‘sir ko‘rsatib qolmasdan, ongimiz, madaniyatimiz, his-tuyg‘ularimizga ham o‘z ta‘sirini o‘tkazib, bizga ibratli saboqlar beradigan hayot darsligidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Yusuf Hos Hojib “Qutadg‘u bilig” asari.
2. Vohidov R., Eshonqulov H. O‘zbek mumtoz adabiyoti tarixi. –T.: “O‘zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg‘armasi”, 2006.
3. Alisher Navoiy, Majolisun-nafois, Suyima G‘aniyeva nashrga tayyorlagan tanqidiy matn, 2-3-sahifalar.

Til va madaniyat munosabati

Muqimova Zohida,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori,
O‘zR FA O‘zbek tili, adabiyoti va
folklori instituti doktoranti,
zohidaxon92@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada antropotsentrik paradigmaning mustaqil sohasi sanaluvchi lingvomadaniyatshunoslikning obyekti, vazifalari yoritilgan. Til va tafakkur, til va madaniyat munosabati, o‘zaro bog‘liqligi va o‘zaro ta‘siri haqidagi qarashlar, fikrlar berilgan.

Kalit so'zlar: antropotsentrizm, lingvokulturologiya, til va madaniyat, lisoniy shaxs, lingvomadaniy yondashuv, barqaror birikma.

Tilshunos olimlar tilshunoslik taraqqiyotining turli bosqichlarida olamning lisoniy manzarasining milliy o'ziga xosligi g'oyasiga murojaat qilishdi. Bularning barchasi xilma-xil va ko'p tomonlama xulosalarni ishlab chiqishga yordam berdi. Ularning til va tafakkur, til va madaniyat munosabati, o'zaro bog'liqligi va o'zaro ta'siri haqidagi qarashlari, fikrlari katta ahamiyatga egadir.

Til va madaniyat, til va tafakkur o'rtasidagi aloqa masalasi o'z dolzarbligini yo'qotmaydigan masalalardan hisoblanadi.

Ma'lumki, til, eng avvalo, dunyoni ko'rish, eshitish, bilish, idrok etish vositasidir. Til muayyan millatning ma'rifati, ma'naviyati, madaniyati in'ikosidir. "Til kishilik jamiyatining zimn-u zaminini tashkil etadigan, undagi butun evrilish-u intilishlarni voqelantiradigan, bu jamiyatning borligi va birligini ta'min qiladigan va shuning uchun ham bir qancha vazifalarga sohib bo'lgan murakkab va muhtasham hodisadir" [8: 30]. Haqiqatdan ham, bu ijtimoiy hodisa keng qamrovli kuchga ega. "Til va madaniyatning o'zaro munosabatini shartli ravishda "odam va madaniyat" deb ta'riflash mumkin [10: 45].

Yangi asr tilshunoslik ilmiga ham yangiliklar olib keldi. Tilni tadqiq etishda struktur tilshunoslikning nazaridan chetda qolgan til subyektiga e'tibor ortdi.

Jahon tilshunosligida XX asr oxiridan boshlab tilni antropotsentrik yondashuv, ya'ni tilni o'z sohibi, uning milliy mentaliteti, milliy madaniyati bilan birga tadqiq etish barqarorlashdi. Natijada antropotsentrizmnining pragmalingvistika, psixolingvistika, sotsiolingvistika, kognitiv tilshunoslik, lingvokulturologiya kabi yo'nalishlari vujudga keldi.

"XXI asr tilshunosligi til hodisalarini tavsiflash bilan cheklanib qolmasligi lozim. Endilikda tilni o'rganishda uning madaniyat bilan munosabatini yoritish muhimdir" [11: 13]. "...Har bir millatning o'ziga xos ko'rish tarzi bor, o'ziga xos idrok intizomi bor, umumlashtirib aytganda, o'ziga xos tafakkur tamoyili bor. Shuning uchun ham "milliy ong", "milliy tafakkur", "milliy tuyg'u" degan oddiy tushunchalar, ming yillardir, odam bolasining qalbidagi nurga qudrat va qamrov baxsh etib keladi" [6: 10]. Ma'lum jamiyat tomonidan to'plangan hayot tajribalari, bilimlar, madaniyat olamni idrok etishning o'ziga xos shaklini yuzaga keltiradi. Ular shu til jamoasining dunyoni qanday ko'rish, qanday qabul qilishi – "idrok intizomi" (N.Mahmudov)ni ko'rsatadi. "Atoqli faylasuf va tilshunoslar tomonidan tilga olinuvchi "milliy ruh" tushunchasini "milliy nigoh" sifatida tushunmoq kerak. Milliy nigoh madaniyatning pardasi orqali qaralgan olam, dunyoqarash emas, dunyoni ko'rishdir. Shuning uchun ham til olamning boricha, "sodda" manzarasinigina emas, uning uzvlariga qadriyatli munosabatni ham aks ettiradi. Til kelgusi avlodga millatning ana shu milliy-madaniy bilimlarini lingvomadaniy birliklar

vositasida yetkazadi” [11: 51]. V.Maslovaning ko‘rsatishicha, tilshunoslikdagi antropotsentrik paradigma doirasida rivoj topayotgan asosiy tarmoqlardan biri lingvomadaniyatshunoslikdir [4: 8]. Bugungi davrda lisoniy birliklarni millat madaniyati bilan aloqadorlikda o‘rganuvchi lingvomadaniyatshunoslik (lingvokulturologiya) XX asrning so‘nggi choragida shakllana boshladi, jahon tilshunosligidagi yetakchi hamda istiqbolli yo‘nalishlardan biriga aylandi, tilshunoslikning mustaqil yo‘nalishi sifatida tan olindi.

Lingvomadaniyatshunoslik filologik fan sifatida oldindan tanlangan ma‘naviy qadriyatlar to‘plamini va ma‘lum bir milliy-madaniy jamoaning tilshunoslik tajribasini o‘rganadi, til va madaniyatning o‘zaro bog‘liqlik belgilariga bevosita e‘tibor qaratadi. Til va madaniyat o‘rtasidagi munosabat muammolari lingvomadaniyatshunoslik doirasida ustunlik qiladi. Demak, lingvomadaniyatshunoslik tilni madaniyatning ifodachisi sifatida o‘rganadi.

Ma‘lumki, lingvomadaniyatshunoslikning obyekti lingvomadaniy birliklar (lingvokulturemalar) hisoblanadi. Lingvomadaniy yondashuv tilning asosiy vazifalaridan birini – madaniyatni yaratish, rivojlantirish, saqlash va uzatish vositasi ekanligini ko‘rsatadi. Lingvomadaniy yondashuv quyidagilarga asoslanadi: a) muayyan tilning lingvomadaniy birliklarini o‘rganish; b) lingvomadaniy birliklarining funksional-semantik tavsifini berish, ularning lisoniy va uslubiy vositalar sifatidagi xususiyatlarini yoritish; v) lingvomadaniy birliklarni guruhlash.

Lingvomadaniy yondashuv til hodisalarini inson, uning fikrlash, ma‘naviy va amaliy faoliyati bilan uzviy bog‘liq holda ko‘rib chiqadi. Turli xil tillar va madaniyatlar bilan bog‘liq bo‘lgan lingvomadaniy sohalaridagi umumiy va o‘ziga xosliklarni qarama-qarshi asosda o‘rganadi. Muayyan bir millatning madaniyati va rivojlanishining “jumboqlari”ni o‘rganish lingvomadaniy yondashuvning eng muhim vazifalaridan biri desak, mubolag‘a bo‘lmaydi.

“Madaniyatning tilga ta’siri lisoniy shaxs orqali amalga oshadi. Shuningdek, tilning madaniyatga ta’sirini amalga oshiruvchi tayanch ham lisoniy shaxsdir” [1:46]. Zero, lisoniy shaxs, albatta, ma‘lum madaniyat, shu madaniyatga xos idrok intizomi vakili bo‘ladi. Madaniyat subyekti madaniy kodlarning tashuvchisi, dinamik o‘zgaruvchan matnlarning kesishuv nuqtasi [2: 195] hisoblanadi. Demak, “har qanday nutq ko‘rinishi bu – o‘zida muayyan ijtimoiy-madaniy muhitga mansub, psixologik va kognitiv jihatdan o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘lgan shaxs faoliyatining natijasidir” [12: 28].

XX asrda lisoniy shaxs tushunchasi ilk bor L.Vaysgerber va V.V.Vinogradovlar asarlarida kuzatildi. L.Vaysgerber “Milliy til va ruhning vujudga kelishi” nomli monografiyasida tilning umummadaniy boylik ekanligi, o‘z lisoniy shaxsi tufayli hech kim til mulkini egallamasligi, aksincha, lisoniy mulk uning til jamiyatiga aloqador

bo'lishi asosida o'sib borishini bayon qiladi [3:40]. Anglashiladiki, madaniyat birinchi navbatda, qadriyatlar tizimi, lisoniy shaxs esa uning aks ettiruvchisidir.

Lingvistik ta'limotda e'tirof etilganidek, tilning eng asosiy vazifasi muayyan axborotni belgilar vositasida shakllantirish va uni uzatish hisoblanadi. Ilmiy adabiyotlarda tilning mazkur kommunikativ vazifasidan tashqari yana ko'plab vazifalari qayd etilganki, ularning har biri o'z ilmiy asosiga ega. Lingvokulturologiyada til tizimining quyidagi vazifalari alohida e'tirof etiladi: 1) tilning madaniy axborotni saqlashi va uni meros sifatida avloddan avlodga uzatish vazifasi; 2) olamning lisoniy manzarasini yaratish vazifasi; 3) madaniyatlararo muloqotni amalga oshirish vazifasi. Ushbu vazifalariga ko'ra til nafaqat axborot uzatish va uni qabul qilish vositasi, balki muayyan millat, etnosning madaniy kodi ham hisoblanadi.

XXI asr o'zbek tilshunosligi tilga nafaqat aloqa va bilim vositasi, balki millatning madaniy kodi sifatida yondashiladigan yo'nalishni faol rivojlantirmoqda. Jumladan, N.Mahmudov, D.Xudoyberganova, Sh.Usmonova, N.To'xtaxodjayeva, D.Rustamov, D.Tosheva, G.Nasrullayeva, Sh.Maxmaraimova, F.Usmonovlarning ishlari shu xarakterdagi tadqiqotlar jumlasidandir. D.Xudoyberganova ta'kidlab aytganidek, professor N.Mahmudovning "Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab..." [7: 3] nomli maqolasida "lingvokulturologiya, umuman, antropotsentrik paradigmaning mohiyati va bu boradagi muammolar chuqur va asosli yoritib berilgan" [12: 12]. "Ushbu maqolani o'zbek tilshunosligida lingvokulturologiya haqida jiddiy mulohazalar bayon qilingan birinchi asar sifatida baholash mumkin" [12: 44]. Mazkur maqola, Yorqin Odilov ta'kidlaganidek, "Tilni shaxs omili asosida o'rganishni maqsad qilgan tadqiqotchilar uchun muhim asos bo'lib xizmat qilmoqda" [9: 49].

D.Xudoyberganovanning "O'zbek tilidagi badiiy matnlarning antropotsentrik talqini" [12: 240] mavzusidagi tadqiqotida antropotsentrik paradigmaning nazariy asoslariga doir fikrlar ilgari surilgan. Tadqiqotda lingvomadaniyatshunoslikning matn-metafora, matn-o'xshatish, pretsedent birliklar, lingvomadaniy konsept, olamning lisoniy manzarasi kabi asosiy masalalariga munosabat bildirilgan. Olimaning "Lingvokulturologiya terminlarning qisqacha izohli lug'ati" [13: 41] esa nafaqat o'zbek tilshunosligida, balki turkiyshunoslikda ham lingvomadaniyatshunoslikka oid ilk lug'at hisoblanadi. Unda ayni sohaning asosiy terminlari izohlangan.

Keyingi o'n yillikda amalga oshirilgan tadqiqotlarda universal hamda milliy-madaniy lingvokulturemalarning milliy-madaniy tarjimaviy xususiyatlari, leksemalar milliy-madaniy xoslangan sememalarining lingvomadaniy xususiyatlari, ayrim fe'llarning milliy-madaniy xoslangan ma'noviy xususiyatlari, xalq maqollari, turg'un o'xshatishlarning lingvomadaniy xususiyatlari, antropotsentrik metaforalarning lingvomadaniy, kommunikativ, pragmatik jihatlariga e'tibor qaratildi. Mazkur ishlarda o'zbek tili birliklari xalq mentaliteti, tafakkur tarzi, olamni idrok etishidagi o'ziga xosliklari, milliy qadriyatlari, urf-odatlar, yashash tarzi bilan uzviylikda tadqiq qilindi.

Natijada fanda lingvomadaniy tadqiqotlar ko'lamini kengaytdi, tilshunosligimiz lingvomadaniyatshunoslikka oid bo'lgan yangi nazariy qarashlar bilan boyidi. Bu esa lingvomadaniyatshunoslikning integrativ istiqbolli soha ekanligini ko'rsatadi.

Xalqlarning bir-birini o'zaro tushunishi uchun lingvistik tadqiqotlar zarurati, milliy madaniyatlar muloqoti allaqachon umume'tirof etilgan haqiqatdir. Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan ma'naviy sohadagi islohotlar samarasini oshirish zarurati tilshunoslik sohasidagi ishlarni ham sifat jihatdan yangi bosqichga ko'tarishni talab qilmoqda. Zero, "Bugungi globallashuv davrida har bir xalq, har qaysi mustaqil davlat o'z milliy manfaatlarini ta'minlash, bu borada, avvalo, o'z madaniyatini, azaliy qadriyatlarini, ona tilini asrab-avaylash va rivojlantirish masalasiga ustuvor ahamiyat qaratishi tabiiydir" [<http://uza.uz/uz/documents/>]. Tilimizni milliy ong va milliy tafakkurning ifodasi sifatida lingvomadaniy jihatdan tadqiq etish esa uning betakror jozibasini ko'rsatishga qaratilgan izlanishlarni faollashtirishni taqozo etadi.

Ma'lumki, lingvomadaniyatshunoslik – tarix, etnografiya, psixolingvistika, sotsiologiya, folklorshunoslik kabi fanlar bilan aloqador soha. Lingvomadaniy birliklarni lingvomadaniy jihatdan tadqiq etish ham o'zbek millatining mentaliteti, milliy ongining o'ziga xosliklari, qadriyatlari tizimi mohiyatini yoritishda dolzarb ahamiyat kasb etadi. Lingvomadaniy birliklarning milliy lingvomadaniyatda tutgan o'rnini, ularda aks etgan milliy obrazli tafakkurni tahlil etish milliy o'ziga xos nigojni ochish imkonini beradi. Ularning lingvomadaniy mohiyatini ochib berishimiz, bu borada teran va asosli tadqiqotlarni yaratishimiz lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. <http://uza.uz/uz/documents/uzbek-tilining-davlat-tili-sifatidagi-nufuzi-va-mavqeini-tubd-22-10-2019> // Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 21 октябрдаги “Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони
2. Иванова С. В. Лингвокультурологический аспект исследования языковых единиц: Дисс. ... док. филол. наук. – Уфа, 2003. – С. 46.
3. Культурология. Энциклопедия. Том I. – М.: РОССПЭН, 2007. – С. 195.
4. Лутфуллаева Д., Худойберганаева Д. Тилшуносликда лисоний шахс муаммоси // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2017. – № 6. – Б. 40.
5. Маслова В.А. Лингвокультурология: Учебное пособие – М.: Академия, 2007. – С.8.
6. Маҳмудов Н. Тилимизнинг тилла сандиги. – Тошкент: Гафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2012. – Б. 10.
7. Маҳмудов Н. Тилининг мукамал тадқиқи йўллари излаб... // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2012. – № 5. – Б. 3-16.

8. Махмудов Н. Илмий матн ва иқтибос // Ўзбек тили ва адабиёти, 2017. –№ 6. – Б. 30.
9. Одилов Ё. Ўзбек тилшунослиги мустақиллик йилларида // Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент, 2016. – №4. – Б.49. – 47-52 б.
10. Тарасов Е.Ф. Язык как средство трансляции культуры // Язык как средство трансляции культуры. –М.: Наука, 2000. – С. 45-53.
11. Усмонов Ф. Ўзбек тилидаги ўхшатишларнинг лингвомаданий тадқиқи: Филол.фан. бўйича фалсафа д-ри. (PhD) дисс. –Тошкент, 2019. –Б. 160.
12. Худойберганова Д. Ўзбек тилидаги бадиий матнларнинг антропоцентрик таълими: Филол. фан. д-ри ...дисс. –Тошкент, 2015. – Б. 240.
13. Худойберганова Д. Лингвокультурология терминларининг қичқача изоҳли луғати. –Тошкент: “Turon zamin ziyo”, 2015. – 41 б.

Til va individual shaxs nutqi haqida

Abdurahmonov Shavkatjon,
filologiya fanlari nomzodi, dotsent,
Namangan davlat universiteti

Annotatsiya. Mazkur maqolada tilga e’tibor, bugungi kundagi mamlakatimizda olib borilayotgan til siyosati, tilning jamiyat va inson hayotida tutgan o’rni, til va nutq masalasi, u haqidagi allomalarning qarashlari, tilning ta’sirchanligi, lingvopersonologiya, individual shaxs nutqining xususiyatlari haqida fikr yuritiladi.

Kalit soʻzlar: Til, jamiyat, til va nutq, individual shaxs, sotsiolingvistika, antroposentrizm, lingvopersonologiya.

Mamlakatimizda olib borilayotgan til siyosati – oʻzbek tiliga, shuningdek, yurtimizdagi boshqa tillarga munosabat oʻzining odilonaligi, demokratik mezonlarga tayanishi, ilmiy asosga egaligi, tilning xalqning qadimiy qadriyatlaridan biri sifatida e’tirof qilinishi, uning barkamol avlod tarbiyasida favqulodda muhim qurollardan biri deb hisoblanishi bilan tahsinga loyiqdir.

Til odamga tabiat in’om qilgan bebaho ne’mat, uni maxluqot to’dasidan insoniyat rutbasidagi oliy sinf o’laroq ayirgan qudratdir. Bu oliy sinfning aql va ko’ngil mulki ayni shu tilga ko’ra munavvardir. Bashariyatning necha ming yilliklar mobaynida to’plangan butun aqliy va hissiy tajribalari ayni shu tilga ko’ra salomat saqlanib keladi. Til faqatgina mulohaza quroli emas, u inson ruhiy-ma’naviy dunyosining bikir va betakror tirgagidir. Shuning uchun ham tilsiz muhabbat, sadoqat, e’tiqod kabi bir qator cho’ng tushunchalar tirgaksiz qoladi, shuning uchun ham tilga muhabbatsiz Vatan, el muhabbati muallaqlashadi. Buni ulug’ bobokalonimiz Alisher Navoiy ko’p va xo’b ta’kidlagan,

uning “Tilga ixtiyorsiz – elga e’tiborsiz” degan hikmatli so‘zi ayni shu fikrlarning qaymog‘idir.

Fransuz olimi M.Bellin 1861-yilda yozgan bir kitobida shunday yozgan: “Alisher Navoiy o‘z milliy tilining afzaliyatlarini inkor etib bo‘lmaydigan dalillar bilan isbot etganligi – o‘z xalqi orasida vatanparvarlikni boshlab berganligidan dalolatdir” [1: 3].

Alisher Navoiyning teran tafakkuri va bepoyon badiiy taxayyuli mahsuli bo‘lmish benazir so‘z durdonalari tilimizning butun salohiyatini namoyon etuvchi ulkan qomusdir. Shuning uchun ham, O‘zbekistonning Birinchi Prezidenti aytganidek, “Ona tiliga muhabbat, uni ulug‘lash, beqiyos boyligi va buyukligini anglash tuyg‘usi ham bizning ong-u tafakkurimizga, yuragimizga, avvalo, Navoiy asarlari bilan kirib kelgan” [2: 20].

O‘zbek xalqi o‘z tilini qalbidagi tengsiz gavhar, tabiat in’om qilgan qutlug‘ ne’mat sifatida asrlar davomida ardoqlab, saqlab, uning boyishi, rivoji uchun qayg‘urdi va kurashdi. Bu o‘rinda O‘zbekistonning Birinchi Prezidenti fikrlarini eslash o‘rinlidir: “...Ajdodlarimiz o‘z nasllarini umumbashariy tuyg‘ular, o‘lmas Sharq falsafasi, milliy qadriyatlarimiz ruhida tarbiya qilib kelganlar. Ota-bobolarimiz asrlar davomida tilimizni, dilimiz va dinimizni, o‘zbekning o‘zligini har tomonlama asrab-avaylab, barkamol avlodlarni voyaga yetkazdilar. Bunday fazilatlar asl e’tiboriga ko‘ra bizning zahmatkash xalqimizga munosibdir va bu bilan har qancha g‘ururlansak arziydi” [3: 207-208].

Tilimiz fikr ifodalash, aloqa aralashuv vositasi sifatida nihoyatda boy ichki imkoniyatlarga egadir. O‘zbek tilining boy va go‘zalligini, tildagi so‘zlarning xilma-xil ma’no qirralariga egaligini Alisher Navoiy o‘z davrida umrboqiy asarlari bilan isbotlagan. Tilimizda ajoyib so‘z, ifodalarning ko‘pligi, ayni paytda, murakkab ko‘rinishlarga egaligi haqida A.Navoiy shunday deydi: “... bu tilda g‘arib alfoz va ado ko‘pdur. Muni xush oyana tartib va raboyanda tarkib bila bog‘lanmog‘ining dushvorlig‘i bor” [4: 118].

Zero, tilning jozibasi, nafosati to‘lig‘icha madaniy va ma’naviy boyligimiz bo‘lgan badiiy asarlar, xalqimiz tomonidan yaratilgan askiya, latifalarda namoyon bo‘ladi. Demak, til birliklari nutq jarayonida ta’sir qilish quvvatiga ega bo‘ladi.

Jahon tilshunosligida til va nutq hodisalarining farqlanishi, ijtimoiy nutq ko‘rinishlarining chuqur tahlilga tortilishi, til hodisalari tahlilida dialektik kategoriyalarning metodologik mezon sifatida tanlanishi yangi soha va yo‘nalishlarning o‘rganilishiga keng yo‘l ochib berdi. Ayniqsa, lingvogerantologiya, ontolingvistika, lingvopersonologiya kabi sohalarning chuqur tadqiq etila boshlashi inson, ya’ni alohida shaxs nutqini ham tahlilga tortish ehtiyojini vujudga keltirdi. Muayyan (indivudual) shaxs nutqining o‘ziyoq u so‘zlayotgan tilga mansub bo‘lgan xalqning butun madaniyatini, an’analarini, qadriyatlarini ifodalay oladi. Yoshi, ijtimoiy holati, jinsi, xarakter-xususiyati, dunyoqarashi, dini, e’tiqodi turlicha bo‘lgan shaxs (ayniqsa, mutafakkir)larning nutqini til nuqtayi nazaridan o‘rganish, tahlil etish keyingi avlodlar uchun tilning muayyan

davrdagi leksikasi, morfologiyasi, sintaksisi, dialekt va boshqa jihatlarini bilish uchun manba vazifasini o'taydi. [5: 317]

Tilning obyektiv xususiyatiga muvofiq ravishda antropotsentrik paradigmada inson asosiy o'ringa chiqariladi, til esa inson shaxsini tarkib toptiruvchi bosh unsur hisoblanadi. V. A. Maslova ta'kidlaganiday, inson aqlini insonning o'ziday, tildan va nutq yaratish hamda nutqni idrok qilish qobiliyatidan tashqarida tasavvur etib bo'lmaydi. [6: 56]

Darhaqiqat, tilni «so'zlayotgan kishi» nutqi orqali «tilga xoslik», «tilga daxldorlik» nuqtayi nazaridan o'rganish muayyan tilning madaniyatshunoslik, sotsiologiya, psixologiya, pedagogika, adabiy tanqid, sotsiolingvistika, pragmalingvistika kabi fanlar uchun ham prizma vazifasini o'tay oladi. Shu boisdan ham dunyo tillarining har biri tadqiqida o'sha tilga mansub mashhur kishilarning nutqini tahlilga tortish zamonaviy tilshunoslikning eng muhim sohalaridan biriga aylandi. Shaxs nutqidagi “xoslik” belgisi gumanitar, tabiiy va aniq fanlar doirasida ham tillarni yaxlit holatda tahlil etish, til falsafasi, til psixikasi, til fiziologiyasi, til ijtimoiyligi kabi o'nlab sohalarni bir paradigmada, bir prizmada tekshirishdek global imkoniyatni beradi va fanlararo yaxlitlikning ta'minlanishi uchun “markaz” vazifasini o'taydi.

Zero, induvidual shaxs nutqida xalq madaniyati, ma'naviyati, dunyoni idrok eta olish salohiyati, dunyoqarashi til orqali aks etadi. Induvidual shaxs nutqini uning yoshi, jinsi, kasb-kori, dunyoqarashi, bilimi, ruhiy holati, jismoniy holati, ijtimoiy muhit, zamon, makon bilan bog'liq holatda har tomonlama o'rganish tilning serqirra, moslashuvchan, betakror mohiyatini anglashga yordam beradi. Individual shaxs nutqini o'rganish hozirgi kunda lingvopersonologiya termini bilan atalmoqda. Bu sohasning qo'lga kiritgan yutuqlari nafaqat tilshunoslik uchun, balki telekommunikatsiya, OAV, kriminalistika, jinoyat qidiruv bo'limlari xodimlari, shifokorlar, pedagoglar, til, yurt o'rganuvchilar uchun ham muhim ahamiyat kasb etadi. Keyingi yillarda dunyo tilshunosligida lingvopersonologiya sohasida amalga oshirilgan ishlar ko'lami ortib bormoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Қодиров П. Тил ва эл. –Тошкент: Маънавият, 2010. – Б.3.
2. Ислон Каримов. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. –Тошкент: Ўзбекистон, 2002. – Б.20.
3. Ислон Каримов. Биздан озод ва обод ватан қолсин. – 2-т. –Тошкент: Ўзбекистон, 1996. –Б.207-208.
4. А.Навоий. Муҳокаматул-луғатайн. Асарлар, 14-том. –Тошкент, 1967, –Б.118.
5. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию: Пер. с нем. / Под ред. Г.В. Рамишвили.– М.: Прогресс, 1984. –397 с.–стр.: 317.
6. Маҳмудов Н. Тил тилсими тадқиқи. –Тошкент: “Мумтоз сўз”. 2017. –Б.56.

“Hibat ul-haqoyiq” asari tarkibidagi shaxsga qarindoshlik, yaqinlik tushunchasini ifodalovchi so‘zlar semantikasi

Sindorov Lutfulla,

filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori(PhD),

O‘zMU Jizzax filiali,

lutfulla1803@mail.ru

Annotatsiya. Maqolada Ahmad Yugnakiyning “Hibat ul-haqoyiq” asaridagi shaxsga qarindoshlik, yaqinlik tushunchasini ifodalovchi so‘zlarning semalari, etimologiyasi yoritilgan.

Kalit so‘zlar: “Hibat ul-haqoyiq”, sema, leksema, leksik birlik.

Yozma manbalar tilini o‘rganish leksikologiyaning nazariy qoidalarini asoslashga yordam beradi, mazkur tilda so‘zlashuvchi xalqning boshqa xalqlar bilan o‘zaro aloqa, munosabatlarini belgilash va baholashda muhim vositalardan biri sanaladi. Leksika tilning boshqa sohalariga nisbatan turli ichki va tashqi ta’sirlarni o‘zida mujassam etgani bois, xalqning madaniy, siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy hayotidagi o‘zgarish va o‘sishni aniqlashga ko‘maklashadi [7: 3]. Shu ma’noda, tilning tarixiy rivojlanish jarayoni va lug‘at boyligini o‘rganishning keng tarqalgan usullaridan biri tildagi so‘zlarni mavzuiy guruhlarni ajratib tahlil qilishdir. Manbalarda istifoda etilgan so‘zlarning qaysi soha tarmoqlariga oidligini aniqlash tilshunoslik uchungina emas, boshqa fanlar uchun ham qimmatli ma’lumot beradi. Shuningdek, yozma yodnomalar tilidagi leksemalarni mavzuiy jihatdan guruhlashtirish asar yaratilgan davr xalqlarining ma’naviyati, huquqiy saviyasi, qo‘shni va qardosh xalqlar bilan olib borgan hamkorlik munosabatlari haqida to‘liq tasavvurga ega bo‘lish imkoniyatini beradi [6: 16].

Sharqshunos olim Y.E.Bertels qadimgi o‘zbek adabiy tilidan (aniqrog‘i, eski turkiy adabiy tildan) klassik o‘zbek adabiy tiliga o‘tishda “Hibat ul-haqoyiq” ko‘prik vazifasini o‘tagan deb ko‘rsatadi. Bu borada tilshunos olim Qozoqboy Mahmudov tomonidan bajarilgan ishlar o‘zbek tili va adabiyoti tarixini o‘rganishda muhimdir. U 1964-yilda ““Hibat ul-haqoyiq” tilining fonetik va morfologik xususiyatlari” mavzusida nomzodlik ishini yoqlagan. 1972-yilda ““Ahmad Yugnakiyning “Hibat ul-haqoyiq” asari haqida” nomli monografiyasini e’lon qilgan. Kitobda asarning fonetik va morfologik jihatdan tadqiq etilishi bilan birga ikkinchi nusxaning arab yozuvidagi tanqidiy matni, transkripsiyasi, sharh va lug‘ati berilgani o‘zbek tili tarixini yoritishda katta ahamiyat kasb etdi. Darhaqiqat, asar tiliga mansub leksik qatlamlar, fonetik va grammatik xususiyatlarning qarluq, chigil, yag‘mo, uyg‘ur tillari negizida shakllangan adabiy til bilan mushtaraklik ekanligi, ayniqsa, keyingi asrlarda bitilgan asarlar tiliga yaqinligi kabilar eski turkiy adabiy tildan eski o‘zbek adabiy tiliga o‘tishda “Hibat ul-haqoyiq”ning

vosita bo'lganligini ko'rsatadi. Asar o'zining leksik xususiyatlari bilan o'sha davrdagi eski turkiy adabiy tilining lug'aviy boyligini aks ettiradi.

So'zlarni mavzuiy guruhlariga jamlash tilning ichki qonuniyatlaridan kelib chiqqan holda emas, ko'proq tashqi belgilari orqali amalga oshiriladi. Bunda so'zning ma'nosi qaysi turkumga aloqadorligi yetakchi o'rin tutadi. Bu jihatdan so'zlarni mavzuiy guruhlariga ajratish leksemalarni leksik-semantik guruhlariga bo'lib o'rganish usulidan farq qiladi va u o'zida tilning spesifik munosabatlarini gavdalandirmaydi [9: 163].

Turkologiya va o'zbek tilshunosligida turkiy tillar leksikasini mavzuiy guruhlariga bo'lib tahlil qilish borasida E.Fozilov, F.Isxakov, I.Ismoilov, S.Nominxanov, D.Bozorova, B.Bafojev, E.Begmatov, I.Nosirov, H.Dadaboyev, M.Abdulxayrov, Z.Xolmanova, B. Abdushukurov singari turkolog va tilshunoslar tomonidan turli tadqiqotlar amalga oshirilgan. Mavjud tajribaga tayangan holda "Hibat ul-haqoyiq" leksikasini semantik maydon, mavzuiy guruhlar bo'yicha o'rganishga harakat qildik.

Shaxsga qarindoshlik, yaqinlik tushunchasini ifodalovchi semantik guruh: ata – "ota", ana – "ona", er – "erkak", tişi – "xotin", oğul – "o'g'il".

VI-XI asr bitiglarida "ota" ma'nosida **ata**, **qaŋ** kabi terminlar ishlatilgan, ya'ni dastlabki atama "Oltun yorug'" (DTS,43) hamda "Qutadg'u bilig" asarida kelgan: *Oğul toğsa qılqı ataqa yonur* – Agar o'g'ul tug'lsa, uning qilig'i otasiga o'xshaydi (DTS,65). "Hibat ul-haqoyiq"da ayni semada uchraydi: *Atası atı Mahmudiy Yugnakiy*.

Qaŋ so'zi dastavval Kultegin bitigtoshida qayd etilgan: *Oğlı qaŋiŋ tāk...* (DTS,419). Bu leksema Turfon matnlarida qo'llanishda davom etgan bo'lsa-da, keyingi davr manbalarida kuzatilmaydi. Demak, X asr oxiri – XI asr boshlarida iste'moldan chiqqan.

XI asrlarda, jumladan, "Devonu lug'otit turk" asarida **ata** leksemasi qatori Tibet tilidan o'zlashgan **aba** (DTS,1) istilohi ham qo'llanishda bo'lgan. Ushbu so'zni "ajdodlar» ma'nosidagi arabcha **aba** o'zlashmasidan farqlash kerak. Turfon matnlarida **baba** o'rganilayotgan semani anglatgan (DTS,76). Ammo mazkur ikkala atama ham keyingi yillarda bitilgan manbalar tilida ifodalanmaydi.

VI-X asrlarda "ona" ma'nosi **ög**, **ana** so'zlari bilan berilgan. Ög so'zi qadimgi turkiy yodgorliklar va "Qutadg'u bilig" asarida ko'zga tashlanadi: *On ay eltdi ögüm* – Meni onam o'n oy ko'tarib yurdi (DTS,378). Aqrabolik oti o'rganilayotgan dostonida uchramaydi. Biroq bugungi kunda atama *o'gay* so'zi tarkibida saqlanib qolgan.

ana so'zi "Oltun yorug'" asari va Turfon matnlarida ifodalangan: *Anasin babasın oğlanı sevärçä* – Ota-onasini farzandi kabi yaxshi ko'radi (DTS,43). XI asr yodnomalarida o'z ma'nosini davom ettirgan: *Kenč anasin emdi* – Bola onasini emdi (DTS,43). Leksema "Hibat ul-haqoyiq"da ham qo'llanilgan: *Ata bir ana bir uyalar bu xalq*. Shuningdek, "Devonu lug'otit turk" asarida **aba** (DTS,1) va **apa** (DTS,47) so'zlari "ona" ma'nosini bildirgan. Ko'rinadiki, **ana** termini asosan farzandli ayollarga nisbatan qo'llangan, keyingi davrlarda semantik doirasi kengaygan.

VI-XI asrlarda **är** (er) soʻzi “erkak kishi”, “jangovar, mard” maʼnolarida ishlatilgan (DTS,175). “Devonu lugʻotit turk” asarida **ärän**, **ärkäk** coʻzlari “er kishi” maʼnosini anglatgan (DTS,176, 179). Tadqiqot obyekti qilib olingan dostonida **är**, **ärän** shakllari qoʻllangan: a) “erkak kishi”: *Tišisi qalib bir azin är bilä*; «mard»: *Är eş ezgügisidin öküş xayr kelür*; *Sönäkkä yilik tek äränä bilig*.

Qadimgi turkiy manbalarda **urı** termini “oʻgʻil” (DTS,614), **oğul** (DTS,364) esa “farzand”, “hayvonlar bolasi” maʼnolarida ishlatilgan, VI-X asrlarda *urı oğul* juft istilohi XI asrda *urı oğlan* tarzida qoʻllangan. “Hibat ul-haqoyiq” asarida *oğul* “oʻgʻil” semasida ishlatilgan: *Adib Ahmad oğli yoq ol hiç şaki*.

Tiši Turfon matnlari, “Qutadgʻu bilig” (DTS,565), “Hibat ul-haqoyiq” dostonida “ayol” maʼnosini anglatgan: *Tišisi qalib bir azin är bilä*. Shu bilan birga, Turfon matnlarida **işi**, “Oltun yorugʻ” asarida **işilär**, “Devonu lugʻotit turk” asarida **işlär** (DTS,214-215) shakllari qoʻllanishda boʻlgan. Bundan tashqari, qadimgi turkiy va eski turkiy tilning ilk manbalarida **qatun** (DTS,436), **urağut** (DTS,614), **evlig**, **evlük** (DTS,190) sinonimlari ishlatilgan: *Xan işi bolsa, qatun işi qalur* – Xoqonning ishi boʻlsa, xotin ishi qoldirililar (DLT,I,388). Biroq qayd etilgan istilohlar biz ilmiy izlanish olib borayotgan asar tilida mavjud emas.

Soʻzlarni mavzuiy guruhlariga ajratish muayyan xalq tilida qaysi sohalarga oid leksikaning boy yoki kambagʻalligini belgilashda katta oʻrin tutadi. Oʻz va oʻzlashgan qatlam leksikasini mavzuiy guruhlariga boʻlish va ularni qiyosiy oʻrganish oʻz qatlamda qanday sohalarga oid soʻzlar saqlanib turgani, qaysi sohalarga doir leksemalar tarixan isteʼmoldan chiqib ketgani va ular oʻrnini oʻzlashgan soʻzlar egallaganini aniqlashga yoʻl ochadi. Ayni paytda aytish joizki, xalqning ijtimoiy-siyosiy hayoti, madaniy turmushi, diniy qarashlariga oid maʼlumotlar soʻzning mavzuiy guruhlarida oʻzining yaqqol ifodasini topadi. Demak, leksemalarni mavzuiy guruhlariga ajratib tadqiq etish tilning xalq hayoti bilan bogʻliq tomonlarini yoritish uchun xizmat qiladi [8: 121].

Asarda hayotning deyarli barcha sohalariga oid narsa-predmet, voqea-hodisalarni ifodalovchi leksemalar uchraydi. Binobarin, soʻzlarni mavzuiy guruhlariga ajratish til lugʻat tarkibini tizimli oʻrganishning qulay usullaridan hisoblanib, dostonida qoʻllanilgan leksik birliklarning qaysi sohaga tegishli ekanligini, kelib chiqishini, oʻz qatlamga doir soʻzlarning oʻzlashmalar bilan oʻzaro munosabatini hamda ularning qoʻllanish doirasini aniqlashga, tilning tarixiy va zamonaviy holatini baholashga, qolaversa, xalq tarixini atroflicha yoritishga koʻmaklashadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdushukurov, Baxtiyor. “XI—XIV asr turkiy yozma manbalarda qoʻllanilgan zoonimlar”. *Oltin bitiglar—Golden Scripts* 1.1 (2019).
2. Kurolovich, Sindorov Lutfillo, and Mamaradjabov Yokubjon Umedovich. "PSYCHOLOGICAL TECHNIQUES FOR RAPID MEMORY OF THE ENGLISH

LANGUAGE." *Journal of Academic Research and Trends in Educational Sciences* 1.12 (2022): 170-176.

3. Kurolovich, Sindorov Lutfulla. "Semantic Groups Of The Lexicon Of The Work Hibatul Hakoyik." *The American Journal of Social Science and Education Innovations* 2.07 (2020): 315-321.

4. Lutfulla, S. (2019). SOME ASPECTS OF THEONIMS IN THE WORK "KHIBATUL KHAKOIK" ("Gift of Truth"). *ANGLISTICUM. Journal of the Association-Institute for English Language and American Studies*, 8(10), 91-97.

5. Saidov Sohixon, and Lutfulla Sindorov. "INGLIZ TILIDA SHAKLDOSH SO‘ZLARNING QO‘LLANILISHI". *Zamonaviy dunyoda ilm-fan va texnologiya* 1.7 (2022): 293-297.

6. Абдулхайров М. «Девони Мунис» тилининг лексик қатламлари. Филол. фан. ном. ...дис. автореф. –Т.: 1996. –Б. 16.

7. Бафоев Б. Навоий асарлари лексикаси. –Т.: Фан, 1983. –157 б.

8. Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. –Т.: ФАН, 1985. –Б. 121.

9. Гольдин В.Е. Об одном аспекте изучения тематических групп слов // *Язык и общество*. Вып. 2. –М.: 1970. –С. 163;

10. Маҳмудов Қ. Аҳмад Югнакийнинг "Ҳибат ул-ҳақойиқ" асари ҳақида. –Т.: Фан, 1972. –300 б.

11. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. II (араб сўзлари ва улар билан ҳосилалар). –Т.: Университет, 2001. –599 б.

12. Филин Ф. О лексико-семантических группах слов // *Езиковедски исследования в честь на академ. СТ. Младенова*. –София, 1957. –С. 525-531.

Erkin vohidovning "ruhlar isyoni" asaridagi fe'l metaforalarning uslubiy xususiyatlari

Qozoqova Nozima,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori,
Namangan davlat universiteti,
nozimakozakova2@gmail.com

Turg'unova Xolida,
Namangan davlat universiteti talabasi,

Annotatsiya. Mazkur maqolada fe'l turkumiga oid so'zlarning metafora usulida ma'nosi ko'chishi E.Vohidov asarlari misolida tahlil qilinadi. Fe'l metaforalarning badiiy uslubdagi o'rni va ahamiyati yoritiladi.

Kalit so'zlar: badiiy uslub, badiiy matn, metafora, fe'l, konnotativ ma'no,

Badiiy matn bu sayqallangan, estetik va emotsional-ekspressiv ta'sir uchun mo'ljallangan, o'quvchining ham dunyoqarashiga, ham hissiyotiga ta'sir ko'rsata oladigan, ilhom va g'oyaviy-ruhiy junbush mahsuli bo'lgan matn turi. Badiiy matn ham yozuvchi va shoirga, ham o'quvchiga mas'uliyat yuklaydigan matn. Ijodkor faqat o'zigagina xos bo'lgan uslubda matnni yaratishi, o'quvchu uning oshkora va yashrin ma'nolarini ilg'ay olishi darkor. Badiiy matn – badiiy uslubda yaratiladigan matn. Badiiy uslubda til vositalarini saylashda tematik va uslubiy chegaralanish bo'lmaydi. [6: 13] O'zbek adabiyotida ana shunday ruhiy ko'tarilish va g'oyaviy-badiiy yuksalish mahsuli bo'lgan asarlardan biri – Erkin Vohidovning “Ruhlar isyoni” dostoni. Asar ham adabiyotshunoslik, ham tilshunoslik, ham falsafa nuqtayi nazaridan o'rganilsa arziydigan qimmatga ega. Dostonda qo'llangan barcha til birliklari shoirning haqiqiy so'z zargari ekanligini ko'rsatadi, unda ilgari surilgan g'oyalarning ta'sirchan ifodasi esa hassos qalbini ko'rsatadi. Mazkur maqolada biz asarda qo'llangan ayrim metaforalarning uslubiy jihatlariga to'xtalamiz.

Ma'lumki, metafora – ma'no ko'chishining eng keng tarqalgan turlaridan biri, narsa-hodisalar orasidagi o'xshashlikka asoslanuvchi ko'chim turi. Badiiy matndagi metaforaning ma'nosi g'oyat serqirra, chunki u kontekstdagi boshqa so'zlar bilan birga mazmunan butunlikni tashkil qilar ekan, ular bilan aloqada hosil bo'ladigan assotsiatsiyalar tufayli ma'no diapazoni kengaytiriladi [1]. Badiiy metaforalar originalligi, muallifning individual mahoratini ko'rsatishi bilan an'anaviy metaforalardan farq qiladi hamda ular tabiat hodisalarini aniq tasvirlash, obraz va manzaralar yaratish, tasvirlanayotgan voqeaga ijobiy yoki salbiy munosabat bildirish vositasi bo'la oladi [4: 24]. Aynan shuning uchun ham metafora Aristoteldan tortib to bugungi kunga qadar barcha tilshunos va adabiyotshunoslarning diqqat markazidagi masalalardan sanaladi.

Til materiallarini kuzatadigan bo'lsak, tilda fe'l metaforalarning salmog'i katta. Chunki fe'llarda ko'pma'nolilik hodisasi keng kuzatiladi, shuningdek, fe'l kesimli gaplarda fe'llar fikr markazini ifodalaydi hamda asosiy e'tibor shu bo'lakka qaratiladi, shu bois badiiy nutqda ta'sirchanlikni oshirishda fe'l metaforalarning alohida o'rni mavjud. Ta'kidlash joizki, leksik sistemada fe'l leksemalar semantik murakkabligi, serqirraligi, birikuvchanligi, munosabatlarga boyligi jihatidan markaziy o'rinda turadi. M.Sodiqova ta'biri bilan aytganda, “Tabiatda yuz beradigan turli harakatlar, holatlar, sezish va ta'sirlanish hodisalari benihoya turli-tuman, murakkab va maydadir. Bunday hodisalarning deyarli hammasi tilda fe'l formalari orqali ifoda etiladi.” [60] Fe'l turkumi harakat va hodisalardagi ko'p qirralilikni keng ko'lamda eng kichik qirralargacha aks ettirishga xizmat qiladi.

R. Rasulov ta'kidlaganidek, fe'l boshqa so'z turkumlariga nisbatan eng amaliy, eng murakkab va ayni vaqtda, semantik jihatdan rang-barang grammatik kategoriyadir. [2] Darhaqiqat, obyektiv borliqdagi narsa-predmetlar, insonlar va hayvonlarning turli xil

holatlarini, shu jumladan, ish-harakatlarini ifodalovchi fe'llar o'zining nutqiy faolligi hamda murakkab semantik qurilishga ega ekanligi bilan ajralib turadi. Shuningdek, fe'llar subyektiv baho va ekspressivlikni ifodalashda faolligi bilan uslubiyatda ham e'tiborni jalb etadi. Shuningdek, qofiyaga olingan so'z she'riy asarda muhim hisoblanadi va ko'zga ko'rinib turadi. Shuning uchun, "Ruhlar isyoni" asarida ot va sifatdan ko'ra fe'lga oid ma'nosi ko'chgan so'zlar eng ko'p qo'llangan. Masalan:

Kimning dildosh

Bor ulfati,

Dardin unga **to'kadi**.

Yolg'izlarning bor kulfati

Dil tubiga **cho'kadi**. [1]

Ushbu parchada **to'kadi** fe'li dardini aytmoq, yuragini bo'shatmoq, bildirmoq, ifoda etmoq, so'zlam, so'ylamoq kabi so'z yoki birikmalar bilan kontekstual sinonim. Biroq matnda aynan to'kmoq fe'lining qo'llanishi samarali. To'kmoq fe'li dardning ko'p ekanligini bo'rttirib tasvirlasa, cho'kadi fe'li yolg'izlikning og'ir holat ekanligi, dardning dilga cho'kish, esa qalbning bir umr azob chekishi, yashirin og'riq dil tubida turishini, hech qachon yo'q bo'lib ketmasligi obrazli tarzda tasvirlashga xizmat qilmoqda.

Yana bir quyidagi parchada ham yuqoridagicha so'z ma'nosi ko'chgan:

Uni hech kim

yuragidan

Hech kimsaga

to'kmaydi. [2]

Yoki yana bir parchani ko'raylik:

Goh shodlik,

goh alamid

*Dil chashmasi **ochildi***. [1]

E'tibor bersak, Erkin Vohidov „Ruhlar isyoni“ asarida dil chashmasi, ishq dog'i, ishq mayi, she'r osmoni, el dog'i, she'r dardi, davron sozi, shukronalik mayi kabi takrorlanmas yangi birikmalarni yaratadi. Yuqoridagi baytda ham dil chashmasi ochildi, deb qo'llaydi. Ochilmoq fe'li ochmoq fe'lining majhul nisbat shakli. Izohli lug'atda ochmoq fe'lining 17 ma'nosi, ochilmoq shaklining 6 ma'nosi keltirilgan [163: 164.] Mazkur fe'l fikri ochilmoq (tiniqlashmoq), bahri-dili ochilmoq (quvonmoq), guldek ochilmoq (go'zallashmoq), baxti ochilmoq, chehrasi ochilmoq (xafaligi tarqamoq), basharasi ochilmoq (kidikori fosh bo'lmoq), qiyg'os ochilmoq (gullamoq) kabi qator birikmalarda ko'chma ma'no ifodalaydi. Yuqoridagi **dil chashmasi ochildi** birikmasida ham qalbning hayotdagi turli sinovlar, quvonch-u tashvishlar tufayli to'lib-toshishi, evrilishi, dil buloqday qaynab-toshishi mohirona tasvirlanadi.

To'ymoq so'zi polisemantik so'z sifatida turli xil ma'nolarga ega. Uning o'z ma'nosi yeyish, ichishga bo'lgan talabi qonmoq, qonib yemoq, ichmoq, ovqatga, suvga

qonmoq. Bundan tashqari, suv, ozuqaga to'yinmoq (yer va o'simliklarga haqida), ko'chma ma'noda rohatlanib miriqmoq ma'nosida yoki chidab, toqati tugab charchamoq, toqati toq, bezorijon bo'lmoq kabi ma'nolarda qo'llanadi.[3] Quyidagi misralarda toqati toq bo'lmoq ma'nosida qo'llangan:

Bu dunyodan **to'ydim** oxir

Ado bo'lsam mayliga.[2]

Bu so'zning shu ma'nodagi sinonimlari: zerikdim, charchadim, jonimga tegdi kabi so'zlarni qo'llash mumkin edi, biroq shoir to'ydim so'zini qo'llagan va bu ta'kidni yanada oshirgan. Ayni paytda, quyidagi parchani oladigan bo'lsak, to'ymoq so'zini boshqa bir ma'noda ko'rishimiz mumkin:

Lazzat shirin,

Davlat shirin,

Hech to'ymaslar odamlar.[1]

Bu yerda esa talabi qonmoq ma'nosida qo'llangan.

Yana bir fe'lga oid metaforani quyidagi baytda ham ko'rishimiz mumkin:

Ko'tarolmay

dardlar yukin

*Zamin **qalqib** turibdi.[1]*

Qalqimoq so'zi suyuqlikning betida chayqalmoq, tebranmoq, silkinmoq, ixtiyorsiz, qandaydir ta'sir bilan biror tomonga siltanmoq, ko'chma ma'noda notinch, holatda, harakatda bo'lmoq, biror narsaning ostidan, tubidan sirtga chiqmoq, o'tirgan, yotgan o'rnidan turmoq, paydo bo'lmoq, ikkilanmoq ma'nolarida qo'llanadi. [2] Bundan baytda notinch holatda harakatda bo'lmoq ma'nosida qo'llangan.

Qalqimoq fe'li orqali shoir o'z zamonasidagi qarama-qarshi qutblar, ziddiyatlar, kelishmovchilik va urushlar, insoniyatning bor yoqadan bosh chiqara olmasligi, umumbashariy muammolarning ko'p ekanligi va yechimlar uchun astoydil harakat qilinmasligi kabi qator holatlar natijasida butun insoniyat taqdirining xavf ostida ekanligi, muvozanat saqlash murakkab masala ekanligi ta'kidlanadi. Navbatdagi parcha:

Bu shoirning

*dilin **ezgan***

Istibdodning dardidir.[1: 27]

Ezgan so'zi o'rnida o'rtaqan, qiynagan siqqan, azoblagan so'zlarini muqobil qilib olishimiz mumkin. Ezmoq so'zining o'z ma'nosi bosib, siqib yumshatmoq, yanchmoq, siquvga olmoq, ko'chma ma'noda esa ruhan qiynoqqa solmoq, qiynamoq yoki kuy qo'shiqqa nisbatan juda ta'sirli ijro etmoq kabi ma'nolarga ega. [3] Bu yerda shoir ruhiy azob bermoq, ruhiy qiynamoq ma'nosida qo'llagan.

Asarda **isyon qilmoq** fe'li metafora asosida ma'nosi ko'chgan holda qo'llanadi:

Zamiz uzra qor quyunin

Yog'dirganda charx-falak

Qish qahriga egmay bo'yin

Isyon qilar boychechak.[1: 22]

Qahr - insonga xos salbiy tuyg'u. Qattiq achchiqlanish, jahl tuyg'usi, g'azab ma'nolariga ega. Ko'chma ma'noda esa ba'zi tabiiy ofatlarning „alamli" kuchi ta'siriga nisbatan qo'llanadi. [3] Isyon qilmoq esa bosh ko'tarmoq, noroziligini oshkor qilmoq, norozilik bildirmoq, qarshilik bildirmoq ma'nolariga ega. Ko'chma ma'nodagi qahr, egmay bo'yin, isyon qilar so'z va birikmalari qish va boychechak ramziy obrazlariga jonli badiiy tasvirni qo'shadi.

She'riy asarda barcha til birliklari uyg'un holda yaxlit ma'noni ifodalashga, shoir fikrini aks ettirishga, voqelikni obrazlar vositasida tasvirlashga xizmat qiladi. Quyidagi satrga e'tibor qarataylik:

Qaro qilgan ko'k daftarin

Qorong'ulik qasdiga

Tong yig'adi nur lashkarin

Shafaq tug'i ostiga [1: 22]

Ko'k daftari, *qorong'ulik* birliklari *qaro qilgan* harakati ostida ma'no jihatdan birlashayotgan bo'lsa, *nur lashkari*, *shafaq tug'i*, *tong* obrazlari **yig'moq** harakat fe'li orqali ma'noviy jihatdan birlashtiriladi.

Hayvonlarga xos xatti-harakatlarni insonlarga ko'chirish nutqda ko'pincha mutlaq salbiy bahoni, salbiy munosabatni, kinoya, g'azab, nafrat kabi his-tuyg'ularni ifodalashga xizmat qiladi. Masalan:

O'rab uning naq yurakdek

ona Hindistonini

Zobitlar oq o'rgimchakdek

so'rardilar qonini. [1: 27]

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, Erkin Vohidov hassos shoir, o'zbek tili badiiy uslubini yuksak badiiy asarlar bilan boyitgan so'z ustasi sifatida ma'no ko'chishining eng faol usuli sanaladigan metaforadan "Ruhlar isyoni" dostonida ham unumli foydalangan, individual metaforaning original ko'rinishlarini qo'llagan. Bu birgina fe'l metaforalarning ayrim namunalari tahlilida ham yaqqol ko'rinadi. Mazkur dostonning uslubiy va lingvopoetik qirralarini to'liq ochib berish navbatdagi tadqiqotlarni talab qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Vohidov E. Ruhlar isyoni. – Toshkent: G'afur G'ulom, 2019.
2. Расулов Р. Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари ва уларнинг облигатор валентликлари. –Тошкент, 1989.
3. Расулов Р. Глаголы состояния в узбекском языке и их валентность. Автореф. Дисс. Док. Фил. Наук. Ташкент, 1989.
4. Содиқова М. Феъл стилистикаси. –Тошкент "Фан", 1975.

5. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. www.ziyouz.com
6. Қиличев Э. Ўзбек тилининг практик стилистикаси. – Тошкент, 1985.
7. Куранов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. – Тошкент: Академнашр, 2010.

Omon Matjon ijodida okkazionalizmlar masalasiga bir nazar

Javlanbek Matnazarov,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD),
Urganch davlat universiteti,
javlanbek.matnazarov.85@bk.ru

Annotatsiya. Ushbu maqolada shoir Omon Matjonning so‘zlardan foydalanish mahorati, ijodkorlik potentsiali ba’zi okkazional (muallifning o‘zi yasagan so‘zlari) yasalmalari misolida ko‘rsatib berilgan.

Kalit so‘zlar: Okkazional so‘z, okkazional ma’no, niologizm, muallifning individual so‘zlari, neologizm.

Tilshunoslik fani va uning obyekti so‘zni o‘rganishning amaliy ahamiyati, avvalo, so‘zni idrok qilish va his qilishdir. His qilish masalasi jiddiy masala bo‘lib, u mantiq, psixologiya, estetika kabi ko‘plab fanlar bilan aloqadordir. So‘zni bilish his qilishga his qilish esa bilish va tushunishga olib keladi. Ilm ham dastlab bilish va his qilishdir. Lekin har qanday bilish his qilish bo‘lmasligi mumkin. Masalan, Afrikada yashaydigan odam “qor” so‘zini bilishi, u sovuq narsani ifodalashini tushunishi mumkin, biroq u baribir qor bilan qoplangan olamda bo‘lmagan bo‘lsa, qorni chuqur his qilmasligi aniq. “Onamni juda ham sog‘indim” misrasining ma’nosini onasidan ajralmagan odam ham biladi, lekin uni boshdan kechirmaganligi sababli his qilmaydi. Xullas, so‘zni tushunish va his qilish so‘zning ichki tomonidagi ikkita qutbdur. Bu xuddi mikroskopik darajadagi atomning tarkibiy qismi bo‘lmish praton va neytronlarga o‘xshab ketadi. Farqi proton va neytron elektron bilan birga doimiy ravishda atom tarkibida mavjud bo‘ladi. Biroq so‘zning ichki tomonida yuqorida ko‘rib o‘tganimizdek biri bo‘lmasligi mumkin. U so‘zni his qilishdir. So‘zning ishiga kirib u bilan tanishgan odam doim uni tushunishi mumkin, biroq his qilmasligi ehtimoli mavjud. Yana bir narsani e’tibordan qochirmaslik kerak. Tilda aniq narsalar bilan birga mavhum narsalar, his qilingan narsalar ham “tilga olinadi”. Shunda ham unutmazlik kerakki, til yoki tillar qanchalik boy bo‘lmasin ular dunyodagi barcha ma’nolarni yuzaga chiqarib bo‘lgan degan keskin xulosa chiqarib bo‘lmaydi. Hayot davom etar, rivojlanar ekan qandaydir yangi so‘zga ehtiyoj baribir tillarda tug‘ilaveradi. Bu ehtiyojni uzual til bilan birga milliy adabiyotlar ham yuzaga olib chiqadi.

Shu ehtiyojni yuzaga chiqishining ko‘plab usullari bor. Shulardan yangi so‘z yasash bilan bog‘liq ikkitasini e‘tirof etmoq lozim: neologizm hamda okkazonalizm [2: 111].

Okkazonal birlik tushunchasi faqat so‘z bilan bog‘liq emas. Jumlar, birikmalar, bor so‘zlarning yangi ma‘no kasb etishi, yangi so‘z yasash okkazonallikni yuzaga keltiradi.

O‘zbek she‘riyatining katta vakili Omon Matjon ijodidagi okkazonal birliklar tilshunoslik ilmida tadqiqotchilarini kutib yotgan qo‘riqlardan biridir. To‘g‘ridan to‘g‘ri misollarga yuzlanamiz. Mana bir misol unda okkazonal sema qo‘llangan:

*Yana ikki ko‘zdan **sirqildi** namlar,
Billurni yuvdilar pokiza g‘amlar.
Qani ul Sir, Amu mavj urgan damlar,
Ey sen, dengiz tubin dolg‘alatuvchi?! [1: 14]*

“Sirqildi” so‘zida noanaviylik va yasalmadagi g‘alatinik ko‘zga tashlanib turibdi. Bu so‘z izohli lug‘atda “sirqitmoq” tarzida ushraydi. Muallif qo‘llagan bu shaklda esa uchramaydi. Demak bu muallifning topilmasi, ya‘ni okkazonal ma‘nodir. - il qo‘shimchasining qo‘shilishi bu o‘rinda yangilik deb olishimizga sababchi bo‘lgan. Adabiy tilda orttirma nisbatda turgan so‘zni muallif majhul nusbatda qo‘llagan, ya‘ni bu faoliyat tabiiy ravishda sodir bo‘layotganini ko‘rsatib bergan. Bu orqali tilga sezgirlikning yuqori darajasini namoyish qila olgan. Buni uslubiy o‘ziga xoslik yoki potensialdan foydalanish, me‘yoriy hodisa deyish o‘rinli bo‘ladi.

Boshqa bir misol(lar)ga yuzlanamiz. Bu misolda affiksatsiya usulida yasalgan okkazonal so‘z maromsizlik asosida yuzaga kelgan va favquloddalik namoyon qilgan:

*Yaratganga shukr, sen yana kelding,
Hamma qonunlarning o‘zgardi kuchi.
Men senga uzundan-uzun ot qo‘ydim:
«Ey, eski dardlarni **yangilatuvchi!**»...
Yaratganga shukr, sen yana kelding,
Hamma qonunlarning o‘zgardi kuchi.
Senga men uzundan-uzun ot qo‘ydim:
“Ey, ko‘hna dardlarni **yangilatuvchi!**” [1: 14]*

Ushbu she‘rda ikki o‘rinda qo‘llangan “yangilatuvchi” va “yaqinlatuvchi” so‘zlari o‘zbek tilining so‘z yasash meyoriga zid muallif tomonidan ijod qilingan ajoyib topilma so‘zlar bo‘lib, o‘quvchining diqqatini o‘ziga tez tortadi. Chunki fe‘ldan kasb oti yasovchi -uvchi, -vchi qo‘shimchalari sifat va ravishlardan so‘z yasamaydi, o‘zbek tilining so‘z yasaliş qoidalariga shu tomoni bilan mos kelmaydi. Matn qurilishida bu so‘zlarni cho‘qqi so‘zlar sifatida qabil qilish o‘rinli bo‘ladi. Negaki bu so‘zlar siqiqlik bilan jumlaning ma‘nosini o‘z ichiga “qamagan”.

Manbalarda Abdulla Qahhorning “Har lekinning bir ammosi bor” jumlasiga e’tabor qaratib “lekin” va “ammo”lar okkazionallik kasb etganini tilga olishadi [3: 26]. Ta’kit to’g’ri va o’rinli ko’rinadi, chunki bu zidlov bog’lovchilar nutq oqimiga tushganda narsa-predmet ma’nosini anglatishga kirishgan, ular alohida olinganda mustaqil ma’noga ega emas. Shunga o’xshagan misolni Omon Matjon ijodida ham uchratdik:

O’z kasbidan kim xordir, ko’ring,

Unda ilohiydan asar yo’q.

Bizga zulm qilg’onlar qani,

“Agar” bor-u lekin “magar” yo’q.

Shoir “agar” va “magar” so’zlariga yangi ma’no yuklagan. Bu so’zlar narsa va predmetlarni mavhum bo’lsa ham ifoda qilishga kirishgan. Shuning uchun bu so’zlarni mavjud bo’lgan so’zning okkazional ma’noda qo’llanishi sifatida baholash mantiqiydir.

Matnlardagi bunday qo’llanishlar, shubhasiz, tinglovchini, o’quvchini o’ziga tez tortadi. Bu nimaning evaziga sodir bo’ladi? Bu savolning javobi psixologiya bilan bevosita bog’liq bo’lib, odamlar yangi narsalarga an’anaviy narsalarga nisbatan ko’proq qiziqadilar. Shu tomoni bilan okkazional so’zlar o’z-o’zidan poetik so’z maqomini oladi, ya’ni u(okkazionalizm)lar “tug’ma” poetik so’zlardir.

Omon Matjon ijodida bunday so’z, birikma, va gap shakllarining okkazional tarzda qo’llanishiga ko’plab misollar keltirish mumkin.

Men bugun Xivada viqorli turgan

Asriy yodgorlardan tuyarkan ma’ni,

Dedim: umr hikmatin bobongdan o’rgan,

***Asramoqni o’rgan Ichon qal’ani!** [1: 2]*

Okkazional qo’llanishlarning tabiati shundaki, “Asramoqni o’rgan ichon qalani” gapi majozan ishlatilgan bo’lib ruhni, manaviyatni, e’tiqodni asramoqni anglatadi. Bu o’rinda muallif tomonidan qo’llangan bu jumla muallifning individual maqol qolipi asosida hosil qilingan yasalmasidir. Shu misraning sodir bo’lishi va katta falsafiy ma’no olishi uchun boshdan oyiqliq qolgan misralar xizmat qilgan bo’lib, bu okkazional mazmundagi misra she’rning “ur to’qmoq” qismidir.

Omon Matjon ijodida uchraydigan okkazional so’zlarni o’rganish muallifning badiiy mahoratini, ijodiy qobiliyatini, so’zni anglash va tushunish mahoratini baholashimizda muhim mezonlardan biri bo’lib xizmat qiladi. Uning ijodida so’z shaklida, birikma shaklida, gap shaklidagi okkazionalizmlar ko’p kuzatiladi. Yasama so’z shaklidagi okkazional so’zlar boshqalardan faolroq uchraydi va o’zbek tilining ifodaviylik qudratini yanada oshirganligini ko’rishimiz mumkin bo’ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Omon Matjon. Odamning soyasi quyoshga tushdi. – T.: “Yozuvchi”, 1991. 188 bet.

2. To‘xtasinova O. Neologizm va okkazionalizmning o‘zaro munosabati xususida. “O‘zbek tili va adabiyoti” jurnali. –T.: 2019. 6-son, 111 – 113-bet.

3. To‘xtasinova O.Y. O‘zbek tili leksik okkazionalizmlari va ularning badiiy-estetik xususiyatlari. Filologiya fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. –T.: 2007. 26 bet.

4. Toshaliyeva S.I. O‘zbek tilida okkazional so‘z yasalihi. Filologiya fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiyasi avtoreferat. –T.: 1998. 24 bet.

Tarixiy asarlarda Amir Temur obraziga singdirilgan millatlararo tolerantlik

Yaxshiyeva Zebo,

TATU Qarshi filiali dotsenti,

filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

zebona.sevinch@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek tarixchi yozuvchisi Muhammad Alining birinchi o‘zbek tetralogiyasi deb tan olingan “Ulug‘ saltanat” roman epopeyasida Amir Temur faoliyati yoritilgan. Shuningdek, ushbu tetralogiyada Sohibqiron obrazining millatlararo tolerantlik aloqalariga qo‘shgan hissasi haqida so‘z yuritildi. Shu bilan birga, buyuk sarkarda Amir Temur haqidagi tarixiy voqeilikni badiiy asarga aylantirish borasidagi yozuvchi mahorati tahlillar asosida o‘rganildi.

Kalit so‘zlar: eksperiment tajribalar, epik ko‘lamdorlik, epik polotno, lirik kompozitsiya, liro-publitsistik unsur

Jahon badiiy tamaddunining betakror yozuvchilari L.Tolstoy “Urush va tinchlik”, M.Sholoxovning “Tinch Don” kabi epopeyalari insonni tadqiq qilish manerasining benihoya kengligini, so‘z va uning mohiyatida aks etgan ma’no jilvalarining serqirraligini yuzaga chiqarganligini adabiy jamoatchilik hozirga qadar e’tirof qilishmoqda.

O‘zbek tarixchi yozuvchisi, Davlat mukofoti laureati Muhammad Ali qalamiga mansub “Ulug‘ saltanat” ulkan epik polotnosi Movarounnahrda hukmronlik qilgan Sohibqiron Amir Temur shaxsini badiiy obraz sifatida ko‘rsatish, uning bugungi kitobxon ko‘z o‘ngidagi qadr-qiymatini oshirish, ham ota, ham arbob, ham dorulsaltanat egasi, ham olijanob yurtparvar shaxs sifatidagi yuksak insoniy fazilatlarini, millatlararo tolerantlik aloqalariga qo‘shgan hissasini o‘sha davrdagi ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma’rifiy islohotlarning nihoyatda keng qamrovligi borasida olib borilgan izchil strategik hamda diplomatik aloqalarni qayta kashf etishga qaratilganligi bilan ajralib turadi.

Muhammad Alining ushbu tetralogiyasi yozilishida tarixiy manva sifatida rol o‘ynagan Sohibqiron Amir Temur haqida qimmatli ma’lumot beruvchi Sharafiddin Ali

Yazdiyning “Zafarnoma”, Nizomiddin Shomiyning “Zafarnoma” nomli tarixiy kitoblari, shuningdek, Mirxondning “Ravzat us-safo”, Hofizi Abro‘ning “Tarixlar sirasi” singari asarlari Amir Temur davlatchiligi tarixi xususida manbalar va zaruriy ma’lumotlarni o‘rganishda muayyan darajada qo‘l keladi. Ana shu manbalar, aytish joizki, Muhammad Ali tetralogiyasining yuzaga kelishi uchun asos vazifasini o‘tashi barobarida, yozuvchi ijodiy g‘oyasini yanada aniqlashtirishda adabiy-tarixiy solnoma bo‘lib qo‘shildi. Yozuvchi Muhammad Alining tarixiy tetralogiya yaratishda va Amir Temur obrazini millarlararo tolerantlik aloqalarini shaxs sifatida shakllantirishda yozuvchi mahorati asar voqealarining bir-biriga bog‘lanish zanjirini qay darajada tuza olishida yanada yaqqol ko‘ringan.

Yozuvchining “Amir Temur haqida so‘z”, “Ona tarix kamoli”, “Tarix davomli kitobdir”, “Amir Temur saltanati haqida yangi roman”, “Xalq yaratgan daho”, “Sohibqiron farzandlari”, “Amir Temur chamani”, “Buyuk obida”, “Odamiylikning buyuk timsoli”, “Qutlug‘ xonadonning ulug‘ sohibi”, “Badiiy tarix manzaralari [1] kabi maqolalaridan ham ushbu maqolamizning mazmun mohiyatini ochib berishda foydalandik.

Jahon ilm-fanida Amir Temur va uning vorislari haqida juda ko‘plab asarlar yaratilgan. Dunyoning ko‘pgina yozuvchilari Amir Temur shaxsiyatiga kuchli qiziqish bilan qarab, bu shaxsni badiiy solnomada qay tarzda ifodalay oldi, buni vaqtning o‘zi isbotlab turibdi. Jahon adabiyotida Kristofor Marlouning “Buyuk Temur” tragediyasi, Iogann Volfgang Gyotening “Temurnoma”si, ingliz adibi Charlz Saunders qalamiga mansub “Ulug‘ Temur” tragediyasi, Abdulla Xotifning “Temurnoma” dostoni, fransuz tarixchisi Rene Grussenning “Sahro saltanati” singari Yevropa adiblarning asarlari buyuk bobomizning jahon tarixidagi o‘rnini belgilab beradi. Istanbuldagi Bayazid nomli kutubxonada Amir Temur mavzusida yozilgan o‘ttizdan ortiq tarixiy, ilmiy, adabiy kitoblar saqlanmoqda. Ular orasida quyidagi tadqiqotlar bor: Rui Gonsales de Klavixoning “Temurning Samarqanddagi saroyiga sayohat” (1403-1406), Peti de La Kruaning “Temurning tarixi” (1722), Lyanglening “Temurning siyosiy va harbiy boshqaruvi” (1787), Jan Pol Runing “Sohibqiron Temur” (1989) ilmiy ishlari va Flasson, Silvestrning asarlari shular jumlasidandir” [2,15] Shuningdek, arman tarixchisi Foma Metsopskiy yaratgan asarlarida ham Sohobqiron haqida qimmatli ma’lumotlar qayd etilgan. Bu kitoblar orasida fransuz va amerikalik olimlar yozgan asarlar ham muhim ahamiyatga ega. Ayniqsa, amerikalik sharqshunos olimlar Beatritsa Forbes Manzning “Temur davlatining boshqarilishi va ma’muriy tuzilishi” (Kembrij, 1989) va Jon Vudsning “Temuriylar sulolasi” (Blyumingon, 1990) kitoblarini xorijiy temurshunoslikning so‘nggi yutuqlari sifatida baholash mumkin”[3: 5] Angliyalik temurshunos Hilda o‘z hujjatli qissasida Angliyada Amir Temur haqidagi asarlarga quyidagicha baho beradi: “Qirolicha Yelizavetaning saroy shoiri Kristofer Marlou

XVI asrning 80-yillarida oq she'r bilan "Buyuk Temur" dramasini yozdi. O'shandan boshlab Ovrupoda buyuk sarkardaning hayoti afsonaga aylandi.

Mashhur fransuz yozuvchisi, akademik Marsel Brionning "Amir Temur" nomli romani o'tgan asrning 50-yillarida dunyo yuzini ko'rdi. Roman muqaddimasi shunday boshlanadi: "Buyuk fotihning ruhiyati (psixologiyasi) hanuz bahstlab muammolardan biri bo'lib, bu borada aniq bir gap aytish qiyin. Yevropalik yoxud osiyolik muarrixlarning solnomalarini o'rganar ekanmiz, ko'z o'ngimizda Temurning boshqa fotihlar va saltanatlar asoschilaridan ancha murakkab, ziddiyatlarga to'la qiyofasi namoyon bo'ladi" [4: 26]. Haqiqatan ham, bu o'rinda fransuz adibi Marsel Brion qayd etgan kuch-qudratga to'la, aql-zakovat sohibi Amir Temur ruhiyati va qilgan amallari, olib borgan ichki va tashqi siyosatini joriy kunda ham jahon hamjamiyati qiziqish bilan o'rganib, uning mohiyatidagi sir-sinoat nimada ekanligini bilishga intilib yashamoqdalar. XVI, XVII, XVIII asrlardayoq Ispaniya, Fransiya va Angliyada Amir Temurga bag'ishlangan ilmiy va sahna asarlari yaratildi. Ularning aksariyatida Sohibqiron nomi ehtirom ila, "...gran Temurbek", ya'ni "...buyuk Temurbek" deya tilga olinadi. Xolisona aytganda, dunyo tarixidan boxabar har bir ziyoli buyuk Sohibqiron haqida asar yaratishni orzu qiladi. Bobokalonga xos qomusiy tafakkur, yuksak insoniy fazilatlar, mislsiz sarkardalik salohiyati har bir sog'lom fikrli insonni o'ziga rom qiladi" [5: 127]. Mana shu iqtibosdan ko'rish mumkinki, har bir davrning o'z buyuk SHAXSlari bo'ladi. Uni qiziqish va yuksak muhabbat bilan o'rganish muayyan ilmiy, ijodiy, tarixiy va ma'naviy ehtiyojning yuzaga kelganligini anglatadi.

Amir Temur shaxsiyatini xalqaro miqyosda maqsadli tarzda o'rganish qaralayotgan mazkur tetralogiya – tarixiy faktlarga tayanilgan holda yaratilgan bo'lib, badiiy to'qimalarning asar hujayralariga singdirilganligi bilan alohida diqqatga sazovordir. Asar Amir Temurni shaxs va uning botiniy olami, muqaddas sanalgan oila qo'rg'onining mustahkamligi, davr qiyofasini aks ettirishdagi mahorati ishonarli manbalarga murojaat qilinganli bilan ham diqqatga sazovordir. Ya'ni muallif matn emotsional hissiy-shuuriy taqdimnomasida barcha voqelikni Amir Temur shaxsiyati va ahamiyati atrofida bog'lashga, sujet voqealarining tipologik xususiyatlarini ketma-ket rivojlantirib borishga ahamiyat qaratganligi bilan ahamiyatlidir.

Har bir asarning alohida nom bilan atalishi Amir Temur o'g'illarining ismiga moslab tartib berilishida ham mantiqiy aloqa mavjud. Jumladan, taxtni egallashda yoki uni tortiq qilishda Amir Temurning zakiyligi, uning keng va teran fikr-mulohaza yurituvchi podshoh ekanligini voqealar rivoji tasdiqlab boradi. Bu ham muallifning o'z oldiga qo'ygan asosiy vazifalaridan biri ekanligini dalolatlaydi.

Muhammad Alining "Ulig' saltanat" roman-epopeyasining "Jahongir mirzo", "Umarshayx mirzo", "Mironshoh mirzo", "Shohrux mirzo" nomlari bilan poetik qirralarini ifoda qilish yozuvchiga "ilk ijodiy niyatning" hal qilinishida muhim kalit vazifasini o'tagan [6: 14]. Darhaqiqat, yozuvchining badiiy-estetik tajribasi sifatida

dastlab “Gumbazdagi nur” dostoni, “Sarbadorlar” asari ham tarixiy haqiqatni qayta tiklashda muhim ahamiyat kasb etgan desak, mubolag‘a qilmaymiz.

Shuni alohida ta’kidlash joizki, “Ulug‘ saltanat” romanini tasvir prinsipi jihatidan Amir Temur haqida izchil realistik uslub mezonlari bilan baholab bo‘lmaydi. Chunki roman tasvirida subyektiv asos ustun mavqeda, liro-publitsistik unsurlar bisyor. Favqulodda tabiatga ega bo‘lgan qahramonlarning ehtirolari jo‘shqin, o‘zlari esa kurashchan. Romanning sujeti, kompozitsiyasi, yetakchi pafosi, tili, tasvir uslubida mazkur hol yorqin namoyon bo‘ladi. Demak, “Ulug‘ saltanat” tahlilida u mansub bo‘lgan ijod tipini inobatga olmasak, asarning go‘zal fazilatlarini aniq ko‘rish imkoni ham butkul yo‘qqa chiqadi. Badiiy ijodning shartlilik tamoyili unutilgani bois, ijodkorning badiiy haqiqati haqidagi tasavvurlarimiz ham biryoqlama bo‘lib qoladi” [7: 48]. Darhaqiqat, keltirilgan iqtibosda muallif ijody niyati, epopeyani yuzaga kelishida katta vaqt falsafasi, dunyo harbiy olamida o‘ziga hos mavqega ega bo‘lgan Jahongirning strategik islohotlari, hamisha muzaffar bo‘lish shifoati qabarib ko‘rinadi. Aynan, roman-epopeyaning matniy tahlilida bu narsa yaqqol seziladi.

Davr yaratgan adabiy polotnolarda jamiyat madaniy-ma’rifiy hayoti keng qamrovda tadqiq markaziga yo‘naltiriladi. Muallif estetik tajribasida Amir Temur timsolida olam va odam muammolari aks ettirilishi masalaga to‘g‘ri talqin tamoyillarini qo‘llashda dolzarbdir. M.Ali aynan shu jihati bilan asarda ishtirok etuvchi xarakterlarning to‘laqonli shakllanish bosqichlarini intensiv yo‘sinda “tezlashtirgan”. L.Tolstoy va M.Sholoxov xarakter yaratishda matnni atayin cho‘zish, voqelikni sinchiklab tasvirlash yo‘lidan borsa, M.Ali qisqalik orqali katta vaqt falsafasini namoyish qilishni asosiy ifoda yo‘sini tarzida tavsiflaydi. Bu ifoda usuli badiiy-estetik tajribaga mos talqinni keltirib chiqargani quvonarli hodisadir.

Amir Temurning “Tuzuklari”dan foydalanganligi Amir Temur haqidagi ushbu roman-epopeyaning yanada ishonarli, jonli, kuchli dramatismni yuzaga kelishida muhim omil bo‘lgan. Unda Temurning olib borgan ijtimoiy-siyosiy islohotlari, oila va yurt oldidagi mas’uliyati – saroy ahlida katta mamnuniyat hissini oshirganligi, farzand tarbiyasida adolatli hamda zakiylik bilan ish yuritgani barchamizga ma’lum.

Tarixiy faktni badiiy haqiqatga aylantirish uchun ham yozuvchidan katta ijodiy izlanishni talab qiladi. “Muhammad Ali asarda manbalarga suyanib to‘g‘ri ko‘rsatganiday, Sohibqironning bunyodkorlik va yaxshilik, adolat, iymonu insofni ulug‘lab, shu ezgu shiorlarga amal qilishida Andaxo‘yda yashovchi piri Mirsaid Barakaning muborak maktubi ham kuchli ta’sir qilgan. Romanda yozuvchi qahramonlarning tilini o‘rta asrlar turkiy tili yoki eski o‘zbek tiliga yaqinlashtirishga harakat qilgan”[8: 48]. Tarixiy faktlarni qo‘llashda yana bir muhim manba Sharafuddin Ali Yazdiyning “Zafarnoma” asari ham yozuvchiga katta ijodiy niyatning yuzaga chiqishida rahnomolik qiladi. Undagi Amir Temur shaxsi va bajargan ezgu amallarini qayta kashf qilib, badiiy talqinga aylantirishda o‘ziga xos yo‘nalishning shakllanishiga

zamin yaratadi. Garchi adib asarida oila va qo'rg'on boshqaruvidagi voqelikka ko'proq urg'u bersa-da, jangu jadallarda kechgan Amir Temur umri, vaqtini ikkinchi planda ko'rsatishga diqqat qaratganligi ayni haqiqatdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. M. Ali. Qutlug' xonadonning buyuk sohibi.// "Toshkent oqshomi" gazetasi, 2005 yil, 8-aprel.
2. Qahhor T. Amir Temur to'g'risida nodir roman // O'zbekiston adabiyoti va san'ati. – Toshkent, 1997. – 19 avgust.
3. Hamroyeva M.A. Tarixiy haqiqat va badiiy talqin (Amir Temur obrazlarining nasriy talqini) filologiya f.nomzodi. diss. –Termiz, 2008. 15-bet.
4. Hukhem H. Yetti iqlim sultoni: Hujjatli-tarixiy qissa. – T.: Adolat, 1999. -3-bet.
5. Marsel Brion. Amir Temur. –T.: "G'. G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti". 2018. –B.26.
6. Haydarov B. Sohibqiron fidoyilari. –T.: "Info capital group". 2018. 127-bet//To'rayev D. O'zbek tetralogiyasi. – Toshkent: "Akademnashr". 2017. 14-bet.
7. Yoqubov Islomjon. Muhammad Ali ijodida tarixiy jarayon konsepsiyasi va liro-romantik talqin. –Toshkent: Fan. 2007. –48-bet.
8. To'rayev D. O'zbek tetralogiyasi. –Toshkent: Akademnashr, 2017. 48-bet.

Grammatik o'quv lug'atlarini ta'limiy korpus yaratishdagi o'rni

Botirova Adiba,
filologiya fanlari bo'yicha
falsafa doktori, dotsent,
Navoiy davlat pedagogika instituti
botirova@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada o'zbek tili ta'limiy korpusi uchun grammatik o'quv lug'atlari yaratish va ulardan foydalanish, shuningdek, o'zbek yangicha yondashuv hisoblangan so'z turkumlari tasnifiga asoslangan ham imlo, ham to'g'ri talaffuzga o'rgatuvchi, ta'lim jarayonida, shuningdek filologik tadqiqotlarda, ish yuritish va hujjat tuzish ishlarida foydalaniluvchi elektron korpus lug'atlari yaratish haqida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: ta'limiy korpus, milliy til korpusi, kompyuter lingvistikasi, o'quv izohli lug'atlari, so'z turkumlari lug'ati, lug'at turlari, transkripsiya, lingvistik tadqiqot, raqamlashtirish.

Globalashuv sharoitida tillarni rivojlantirish milliy takomillashuvdagi asosiy vazifalardan. Tilga muttasil g'amxo'rlik qilish, uni rivojlantirishga milliy davlatchilik

taraqqiyotining ustuvor yoʻnalishi sifatida qarash barobarida mamlakatda amal qilayotgan boshqa tillarning taraqqiyoti uchun shart-sharoit yaratish milliy yuksalishning muhim shartlaridan hisoblanadi. Rivojlanishida tolerantlik asosiy tamoyillaridan boʻlgan Oʻzbekistonda til siyosatini yangi pogʻonalarga olib chiqish davr zarurati sifatida namoyon boʻlmoqda. Zero, davlat tilining ijtimoiy hayot va xalqaro miqyosdagi obroʻ-eʼtiborini tubdan oshirish, yoshlarni vatanparvarlik, milliy anʼana va qadriyatlarga sadoqat ruhida tarbiyalash, davlat tilini hayotga toʻlaqonli joriy etishni taʼminlash, boshqa millat va elatlarning tillarini rivojlantirish, oʻzbek tilini oʻrganish uchun sharoit yaratish, til siyosatini rivojlantirishning strategik maqsadlari, ustuvor yoʻnalish va vazifalarini hamda istiqboldagi bosqichlarini belgilash bu zarurat zamiridagi ijtimoiy ehtiyojlar.

Istiqlol yillarida kompyuter lingvistikasida avtomatik tarjima, sunʼiy intellektning oʻzbek tilini tushunish va qayta ishlashiga erishish borasida qator tadqiqotlar amalga oshirilgan boʻlsa ham, korpus lingvistikasiga yaxlit tarzda, monografik planda yondashuv sust kechmoqda. Holbuki, barcha ilmiy yoʻnalishlar qatorida tilshunoslikda ham “...ilmiy va ijodiy izlanishlarni har tomonlama qoʻllab-quvvatlash, ular uchun zarur shart-sharoitlar yaratish vazifa”sining (*Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимига киришни тантанали маросимига бағишланган Олий Мажлис палаталарининг қўшма мажлисидаги нутқ. – Тошкент: “Ўзбекистон” НМИУ, 2016. – 56 б.*) belgilanishi fanlar integratsiyasi boʻyicha chuqur izlanishlar olib borish zarurligini koʻrsatadi.

Oʻzbek tiliga davlat tili maqomi berilib, “Davlat tili toʻgʻrisida” Qonun qabul qilinishi milliy maʼnaviyatimiz va madaniyatimiz sohasida ulkan voqelik boʻldi. Albatta, oʻzbek tilining qoʻllanish doirasi kengaydi. Uning ilmiy va rasmiy uslubi taraqqiy etdi. Lekin bu qonun koʻproq uning davlat ramzi sifatidagi xususiyatini aks ettiradi. Keyingi yillarda davlat tilini hayotga tatbiq etishning toʻlaqonli huquqiy asosi va tashkiliy mexanizmi yaratildi. Ammo til taʼlimida grammatik lugʻatlardan foydalanishga katta ehtiyoj boʻlgan bir paytda uni yaratish ishlar hali yoʻlag qoʻyilmagan, nazariy jihatdan asoslanmagan.

Ona tili taʼlimining asosiy oʻquv vositasi darsliklar boʻlib, ulardagi asosiy mashgʻulot matn ustida lugʻat bilan ishlashga yoʻnalgan. Oʻquvchilarning soʻz boyligini oshirish asosiy vazifalardan boʻlsa-da, oʻquvchilarga lugʻatlar taqdim etilmadi. Dunyo miqyosida oʻquv lugʻatchiligi keng rivojlanib, koʻplab oʻquv lugʻatlari bolalarning sevimli hamrohiga aylangan boʻlsa-da, bizda bu juda ham oqsoq sohaga aylanib qoldi. Ayrim lugʻatlar yaratilgan boʻlsa-da, davlat miqyosida moliyalashtirilmaganligi sababli ular ommalashmadi.

Rivojlanishga daʼvogar har qanday til sunʼiy intellekt tiliga aylanishi kerak. Oʻzbek tilining dunyo miqyosidagi nufuzi faqat tashviqot-targʻibot bilan oshmaydi. Bugungi sharoitda sunʼiy intellekt tiliga aylanmagan til shunchaki taraqqiy etmaydi, xolos. Oʻzbek

tili hali kompyuter tiliga aylanmadi. Qancha ko‘p harakat qilinmasin, til Internet tiliga aylanmas ekan, uning jahonga yuz tutishi haqidagi gaplar balandparvoz chaqiriqlar bo‘lib qolaveradi.

Jahon tillarining juda ko‘pchiligi milliy korpuslariga ega. Milliy til va davlat tili taraqqiyotida milliy korpuslar ahamiyati va o‘rning qanchalik muhimligini davr ko‘rsatmoqda. Dunyo kompyuter lingvistikasida Milliy til korpusining mavjudligiga tilning yashovchanlik va kompyuter tiliga aylanish mezonini sifatida qaralmoqda.

Xorijliklarning o‘zbek tilini o‘rganishga ehtiyoji, qiziqishlari oshayotgani ayni haqiqat. Lekin bu ehtiyojni qondirishda ham muammolar bor. Avvalo, xorijliklarga o‘zbek tilini o‘rgatish metodikasi shakllanmayapti, sifatli qo‘llanmalar yaratilmayapti.

Lug‘at me‘yoriy yo‘nalishga ega, ya‘ni bu bitta so‘z uchun uning shakllarini shakllantirishning barcha usullarini emas, balki faqat zamonaviy adabiy me‘yorga mos keladigan holatlarni ko‘rsatadi. Istisno – bu so‘zlashuv deb belgilangan shakllar (lug‘atga ma‘lum miqdordagi bunday shakllarning kiritilishi tizimli morfologik mulohazalar bilan belgilanadi). Bunday hollarda “mahalliy” ogohlantirish vazifasini bajaradi. Albatta, normativlik variantlarning mavjudligini istisno etmaydi: ko‘p hollarda shakllarning ikki yoki undan ortiq variantlari maqbul deb tan olinadi (*Менглиев Б. Ўзбекистон тил сиёсати янги босқичда мамлакат мустақиллиги арафасидаги лисоний вазият // “Янги Ўзбекистон” газетаси, 2021 йил*).

Lug‘atda butun paradigmalarining o‘zgarishi qayd etilgan, ammo faqat paradigmalarining semantik tengligi – variantlar va faqat tashqi farqlar bilan bog‘liq.

Fe‘llar uchun paradigmalarining haqiqiy o‘zgarishidan tashqari (yuqorida ko‘rsatilgan ma‘noda) biroz boshqacha (yaqin bo‘lsa ham) munosabatlar mavjud, ya‘ni qarama-qarshi shaklda bir xil fe‘lga mos keladigan ikkita fe‘lning sinonimiyasi; masalan, tayyorlash va pishirish, pishirish uchun mukammal shaklning bitta fe‘li. Haqiqiy o‘zgarishdan farqli o‘laroq, bu holatlarda sinonim fe‘llarning morfologik tarkibi boshqacha. Bu lug‘atda esa haqiqiy variatsiya va sinonimiya turlari bo‘yicha korrelyatsiya doirasida formal farqlanmaydi: bu ikki hodisa lug‘atda bir xil yo‘l bilan qayd etilgan.

Ma‘nosi bir xil, lekin uslubiy bo‘yoqdorligi yoki ishlatilish doirasi bilan farqlanuvchi so‘zlar, odatda, bu lug‘atda paradigma-variant sifatida qaralmaydi. Ushbu tamoyilda ba‘zi istisnolarga yo‘l qo‘yiladi.

Uslubiy belgilar, ishlatilish sohasiga oid belgilar va boshqalar. Ushbu lug‘atda so‘zning individual shakllarini (yoki shakllarning variantlarini) boshqa shakllardan (yoki variantlardan) farqli o‘laroq, shuningdek, ushbu fe‘ldan farqli o‘laroq, qarama-qarshi turdagi fe‘lni tavsiflovchi holatlarda berilgan. Butun so‘z bilan bog‘liq bo‘lgan bunday belgilar berilmaydi (ba‘zi hollarda, ular o‘xshash so‘zlarni, masalan, oraliq so‘zlarni ajratishga yordam beradi).

Ko'pgina lug'atlardan farqli o'laroq, ushbu lug'at nafaqat asosiy, balki so'zning ikkinchi darajali ottenkani ham belgilaydi. Bu borada quyidagilarni qayd etish zarur. Zamonaviy o'zbek tilida ko'plab murakkab so'zlar uchun ikkita talaffuz varianti bo'lishi mumkin. Bunday tebranishlar ko'plab omillarga, xususan, nutq ritmiga, mantiqiy urg'uga va boshqalarga bog'liq. Ammo bu yerda eng muhim omillardan biri ma'ruzachining ushbu so'z bilan tanishish darajasidir: ko'plab murakkab so'zlar adabiy tilning ona tilida so'zlashuvchilar tomonidan ular bilan professional tanish bo'lgan, ikkilamchi urg'u va tegishli sohadan uzoq bo'lganlar (xususan, duch kelganlar) tomonidan bu so'z birinchi marta — ikkilamchi urg'u bilan talaffuz qilinadi. (Kamroq adabiy nutqda so'z bilan professional tanishish bilan ikkinchi darajali urg'u ham mumkin.) Ushbu lug'atda bunday hollarda ikkilamchi urg'uiz variant ko'rsatiladi.

Normativ tavsiyalarni ishlab chiqishda to'rtta asosiy izohli lug'atning ma'lumotlari hisobga olindi va tanqidiy qayta ishlandi, shuningdek, bir qator ixtisoslashtirilgan lug'atlar, ularning eng mashhuri "O'zbek adabiy talaffuzi lug'ati". Bu borada O'.Usmonova bu masalani hal qilishdagi muammo omili sifatida shevalarni qayd qiladi (*Усмонова Ў. Талаффуз маданияти. – Тошкент: Фан, 1976. – Б. 3.*). Tadqiqotchi o'zbek tilshunosligida talaffuz masalasi o'rganilmasdan kelinayotganligini ta'kidlaydi va tadqiqotida adabiy talaffuz me'yorlarini belgilash ishlariga birinchi bo'lib qo'l urgan olim F.K.Kamolov hamda professor S.I.Ibrohimovlarning ilmiy yondashuvlariga tayanadi.

Muallif N.A.Eskovaga tanqidiy sharhlari va yordami uchun minnatdorchilik bildiradi; qo'shma munozaralar natijasida lug'at mazmuni va tuzilishining ko'plab muhim jihatlari ishlab chiqilgan. Muallif ushbu lug'atni tayyorlash bo'yicha ko'p yillik ishlarning barcha bosqichlarida turli xil yordam uchun onasi Tatyana Konstantinovna Krapivinadan minnatdor bo'ladi (*Современная литература – это словарь языка рушай-рушай. Вып. 1-17. – М.- Л., 1948-1964; три тома словаря русского языка. Вып. I-IV. – М., 1957-1961; Ожегов С.И. Словарь русского языка. Nishishi. Ad. 9-й ИСПР. и кишинг. Под. ред. Н.Я. Шведова. – М., 1972. Д.Н.Ушаков спровоцировал. Вып. I-IV. – М., 1935-1940.*).

P.Sisoyev lingvistik korpus orqali til ko'nikmalarini shakllantirish vazifalari tipologiyasini ishlab chiqishga bag'ishlangan tadqiqotlarida ham shunga o'xshash xulosaga keladi. O'rta maktab va universitetlarda chet tilini o'qitishning asosiy maqsadi uning tarkibiy qismlarining barcha xilma-xilligida chet tilining kommunikativ kompetensiyasini shakllantirish. Tilni bilishning bir darajasidan yuqori darajaga (A1 dan C2 gacha chet tilini bilishning umumevropa miqyosida) bosqichma-bosqich o'tish bilan har bir talaba og'zaki yoki yozma ravishda o'z nutq so'zlarini til va madaniy an'analariga muvofiq ravishda tushunishi va yaratishi mumkin deb taxmin qilinadi. Buning uchun zamonaviy ona tili mashg'ulotlari matn ustida lug'at bilan ishlashiga qulay sharoit yaratib berilishi lozim.

Shu munosabat bilan, talabaning nutq soʻzlashining oʻrganilayotgan tilning lingvistik meʼyorlariga muvofiqligi toʻgʻridan-toʻgʻri haqiqiy muloqotda uning nutq xatti-harakatlarining prototipi sifatida xizmat qiladigan namunali haqiqiy matnlar korpusidan foydalanishga bogʻliq boʻladi, deb taxmin qilish mumkin. Boshqacha qilib aytganda: talaba oʻquv jarayonida nutq xatti-harakati namunalarini qanchalik koʻp va yaxshi oʻrgansa, uning nutq soʻzlashi til normasiga shunchalik yaqin boʻladi. Lugʻatning rivojlanishi – haqiqiy matnlarning korpusiga kirishni sezilarli darajada osonlashtirdi va oʻzbek tilini oʻqitishda lingvistik korpusdan foydalanishni kuchaytirishga imkon berdi.

P.Zaxarov va S.Bogdanovanning fikriga koʻra, matnlarning lingvistik yoki lingvistik korpusi aniq lingvistik muammolarni hal qilish uchun moʻljallangan lingvistik maʼlumotlarning katta, mashinada oʻqiladigan, birlashtirilgan, tuzilgan, belgilangan, filologik jihatdan vakolatli qatori sifatida tushuniladi (*Захаров, В. П. Корпусная лингвистика: учебник для студентов гуманитарных вузов / В. П. Захаров, С.Ю. Богданова. – Иркутск : ИГЛУ, 2011. – 161 с.*).

Maʼlumotlardan foydalanishning maqsadga muvofiqligi va maʼnosi quyidagi shartlar bilan belgilanadi:

1) korpusning yetarlicha katta (vakillik) hajmi maʼlumotlarning tipikligini kafolatlaydi va lingvistik hodisalarning butun spektrini aks ettirishning toʻliqligini taʼminlaydi;

2) har xil turdagi maʼlumotlar korpusda tabiiy kontekstual shaklda mavjud, bu ularni har tomonlama va obʼektiv oʻrganishga imkon beradi;

3) bir marta yaratilgan va tayyorlangan, turli tadqiqotchilar tomonidan va turli maqsadlar uchun maʼlumotlardan qayta-qayta foydalanish mumkin.

Matnlar korpusi atamasi yaqinda koʻpincha korpus menejeri deb nomlangan matn va lingvistik maʼlumotlarni boshqarish tizimini ham oʻz ichiga oladi. (Ingliz korpus menejeri). Bu haqida maxsus qidiruvi-korpusda maʼlumotlarni qidirish, statistik maʼlumotlarni olish va foydalanuvchiga qulay shaklda natijalarni taqdim etishning dasturiy vositalarini oʻz ichiga olgan.

Korpusdagi qidiruv har qanday soʻz uchun moslikni yaratishga imkon beradi – manbaga havolalar bilan ushbu soʻzning barcha qoʻllanish oʻrni roʻyxati. Korpusdan til va nutq birliklari toʻgʻrisida turli xil maʼlumotnoma va statistik maʼlumotlarni olish uchun foydalanish mumkin. Jumladan, korpuslar asosida soʻz shakllari, leksemalar, grammatik kategoriyalarning chastotasi haqida maʼlumotlar olish, turli davrlarda chastota va kontekstlarning oʻzgarishini kuzatish, leksik birliklarning birgalikda yuzaga kelishi haqida maʼlumotlar olish va hokazo. Muayyan davr uchun til maʼlumotlarining vakillik majmuasi tilning leksik tarkibini oʻzgartirish jarayonlari dinamikasini oʻrganishga, turli janrda va turli muallif matnining leksik va grammatik xususiyatlarini tahlil qilishga imkon beradi. Korpus, shuningdek, turli xil tarixiy hamda zamonaviy lugʻatlarni tayyorlash boʻyicha koʻp oʻlchovli leksikografik ishlar uchun manba va vosita boʻlib

xizmat qilishi kerak. Korpus ma'lumotlari grammatikani qurish, takomillashtirish va tilni o'qitishga xizmat qilishi tabiiy.

Jahon tajribasida korpuslarni sinflarga ajratishning ikkita asosiy usuli mavjud:

1) korpusning butun til bilan (ko'pincha ma'lum bir davr tiliga) yoki ayrim qatlamlari (janr, uslub, ma'lum bir yosh yoki ijtimoiy guruh tili, yozuvchi yoki olimning tili va boshqalar) bilan bog'liqligi;

2) korpusning lingvistik belgilash turiga ko'ra bo'linishi. Ko'p turdagi belgilar mavjudligiga qaramay, mavjud korpuslarning aksariyati morfologik yoki sintaktik turdagi korpuslarga tegishli. Shuni ta'kidlash kerakki, sintaktik belgilarga asoslangan korpus leksik birliklarning morfologik xususiyatlarini bilvosita o'z ichiga oladi.

Umuman olganda, ko'plab turli xil korpuslar mavjud, ular turli xil tadqiqotlar va ular uchun yaratilgan amaliy vazifalar hamda tasniflashning turli asoslari bilan belgilanadi. Belgilangan maqsad va tasniflash xususiyatlariga ko'ra turli xil korpuslarni ajratish mumkin.

Til ma'lumotlari turiga ko'ra, korpuslar yozma, og'zaki va aralash korpuslarga bo'linadi. Og'zaki nutq yozma korpora (Broun Corpus, LMB)da ifodalanmaydi, faqat og'zaki nutq og'zaki korpora, tilning ma'lum vaqt ichida mavjudligini ifodalovchi milliy korpora odatda aralash bo'ladi.

Korpuslar parallelizm mezoniga ko'ra bir tilli, ikki tilli va ko'p tilli turlarga bo'linadi. Bir tilli korpuslarda tilning dialektlari va variantlari qarama-qarshi qo'yiladi. Masalan, ingliz tilining ona tili va chet tili shakllari qarama-qarshi tahlilga taqqoslanadigan nutq asarlarini sezilarli darajada ko'proq jalb qilishga imkon beradigan yangi texnologiyalar paydo bo'lgunga qadar ilmiy qiziqishdan tashqarida qoldi. Ikki tilli va ko'p tilli korpuslar mustaqil ravishda ikki yoki undan ortiq tillarda yozilgan bir xil mavzudagi matnlarni birlashtiradi (masalan, turli mamlakatlarda va turli tillarda o'tkaziladigan ma'lum bir ilmiy muammo bo'yicha konferensiyalar materiallari to'plami). Bunday korpuslar terminologiya bilan ishlashda yordam beradi va ko'pincha tarjimonlar tomonidan qo'llaniladi. Ikki tilli yoki ko'p tilli korpusning yana bir varianti – bu ba'zi bir manba tillarida yozilgan asl matnlar to'plami va ushbu manba matnlarining bir yoki bir nechta boshqa tillarga tarjimalari. Bunday korpus qiyosiy tadqiqotlar va ularni o'tkazish uchun bebaho material beradi. Shuningdek, tarjima nazariyasi inson va kompyuter tarjimasini o'rgatish uchun "savodlilik" mezoniga ko'ra adabiy, sheva, so'zlashuv, terminologik va aralash korporasiyalarga bo'linadi.

Korpuslar yaratilish maqsadiga ko'ra ko'p maqsadli va ixtisoslashgan turlarga bo'linadi. Ko'p maqsadli korpuslar, odatda, turli janrdagi matnlarni o'z ichiga oladi (bunga milliy korpus kiradi), ixtisoslashgan korpus esa bitta janr yoki janrlar guruhi bilan cheklanishi mumkin.

Matn korporatsiyalari janr bo'yicha adabiy, folklor, dramaturgik, jurnalistik kabi turlarga bo'linadi.

Ishning foydalanuvchilari uchun muhim mezon uning mavjudligidir. Ixtiyoriy korpuslar uning barcha matnlariga istalgan vaqtda internetda to‘liq kirish huquqini beradi. Ba’zi hollarda korpus ma’lumotlarining bir qismiga bepul kirish mumkin. Tijoriy muammolar bilan ishlash uchun undan onlayn foydalanish huquqini yoki CD dagi nusxasini sotib olib mumkin. Dastlab korpusning izohi bilan tanishish yoki sinov rejimida korpus bilan, kichik subkorpus bilan ishlash imkoniyati ham mavjud. Yopiq korpuslar esa tor maqsadlar uchun yaratilgan, umumiy foydalanish uchun mo‘ljallanmagan.

Tadqiqot va tasviriy korpuslar maqsadi jihatidan o‘zaro farqli xususiyatlarga ega. Tadqiqot korpuslari til faoliyatining turli xususiyatlarini o‘rganish maqsadida yaratiladi. Ushbu turdagi korpus lingvistik vazifalarning keng sinfiga qaratilgan. Vazifaning o‘ziga xosligi tadqiqot korpuslarini qurishda mutanosib torayishdan foydalanishni talab qiladi, bu vakillikni ta’minlashning eng oddiy usuli hisoblanadi. Bunday matn korpusida bir necha o‘n milliondan yuz milliongacha so‘z qamrab olinish imkoniyati mavjud. Illyustrativ holatlar ilmiy izlanishlardan so‘ng yaratiladi: ularning maqsadi yangi faktlarni aniqlash emas, balki allaqachon olingan natijalarni tasdiqlash va asoslash. Ular ilgari boshqa lingvistik metodlar tomonidan kashf etilgan ba’zi lingvistik (nutq, matn) faktlarni tasdiqlovchi misollarni farqlashga xizmat qiladilar.

Grammatik ma’lumotlarni o‘z ichiga olgan eng to‘liq lug‘at namunasi sifatida 100 000 ga yaqin so‘zni qamrab olgan “Rus tilining grammatik lug‘ati” (*Зализняк А.А. Грамматический словарь русского языка. – М., 1977. Вып. 2. 1980.*) ni qayd qilish mumkin. Bu lug‘at zamonaviy rus fleksiyasini (deklenziya va kon’yugatsiya) har tomonlama aks ettiradi. 1978 yilda N.P.Kolesnikovning deklenatsiya qilinmaydigan so‘zlar lug‘ati nashr etildi, unda 1800 ga yaqin deklenatsiya qilinmaydigan ismlar va boshqa o‘zgarmas so‘zlar mavjud, ularning aksariyati o‘zbek tiliga turli xalqlarning o‘nlab tillaridan kirgan. 1985 yilda B.Panov va A.Tekuchev tomonidan so‘zlarning talaffuzi va morfemik tarkibi to‘g‘risidagi ma’lumotlarni o‘z ichiga olgan “Maktab grammatikasi va imlo lug‘ati”ning ikkinchi nashri e’lon qilingan, unda ikkilanish holatlarda so‘zlarning talqini beriladi va grammatik shakllari ko‘rsatiladi.

Dunyo tilshunosligida XXI asr va ungacha bo‘lgan davrlarda milliy korpuslarning leksikografiya asosida shakllari nisbatan mukammal tarzda ishlab chiqilgan. Xususan, lingvistik lug‘atlar ham. Korpus, korpus lingvistikasini ilmiy-nazariy jihatdan o‘rganish harakati kuchaygan bugungi davrda korpusga aloqador semantik razmetkada mazkur lug‘atlar katta ahamiyat kasb etmoqda. Takomillashib borayotgan kompyuter lingvistikasi yo‘nalishida avtomatik tarjima sifatini yaxshilash, tilni lingvistik modellashtirish, har bir tilga oid so‘zlarni lemmalash nazariyasi, algoritmini yaratish hamda muayyan tilning ko‘p asrlik milliy-madaniy merosdan foydalanish imkonini oshirish maqsadida ularni elektronlashtirish jahon tilshunosligida dolzarb masalaga aylandi. Kompyuter lingvistikasi, xususan, korpus yaratish, mavjud korpuslar hajmini kengaytirish, til o‘rgatish va o‘rganish imkonini kengaytirish uchun o‘quv grammatik

lugʻatlari tizimini ishlab chiqish tilshunoslik oldida yechimini kutayotgan dolzarb masalalardan boʻlib turibdi.

Foydalanilagan adabiyotlar:

1. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik Oʻzbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga kirishish tantanali marosimiga bagʻishlangan Oliy Majlis palatalarining qoʻshma majlisidagi nutq. – Toshkent: “Oʻzbekiston” NMIU, 2016. – 56 b.

2. Mengliyev B. Oʻzbekiston til siyosati yangi bosqichda mamlakat mustaqilligi arafasidagi lisoniy vaziyat // “Yangi Oʻzbekiston” gazetasi, 2021-yil.

3. Usmonova Oʻ. Talaffuz madaniyati. – Toshkent: Fan, 1976. – B. 3.

4. Ojegov S.I. Словар русского языка. Под. ред. N.Y.Shvedova. – M., 1972.

5. Avanesova R.I., Ojegova S.I., Русское литературное произношение с ударением. Писменное обязательство; писменное обращение просмоленной сбоку. – M., 1959.

6. Орфоэпический словарь русского языка. Произношение, ударение, формы грамматики. – M., 1983.

7. Zaharov V.P. Korpusnaya lingvistika: учебник для студентов гуманитарных вузов / V. P. Zaharov, S.Y.Bogdanova. – Irkutsk: IGLU, 2011. – 161 s.

8. Zaliznyak A.A. Грамматический словарь русского языка. – M., 1977.

Ogahiy asarlaridagi ayrim shaxs tushunchasi bilan bogʻliq mifonimlarning antroposentrik tadqiqi

Raufjon Mahmudov,

filologiya fanlari doktori, katta ilmiy xodim

Nodira Alimova,

Urganch davlat universiteti magistranti

raufjon.m@mail.ru

Annotatsiya. Mazkur maqolada Ogahiy tarixiy asarlarida uchraydigan ayrim shaxs tushunchasi bilan bogʻliq mifonimlarning tarixiy-etimologik tadqiqi amalga oshirilgan.

Kalit soʻzlar: mifonim, lugʻat, etimologik tahlil, antroposentrizm, zoonim

Ogahiy tarixiy asarlarining til xususiyatlarini tahlil qilish jarayonida biz bir qancha avestoviy mifonimlar hamda epik nomlarni uchratamizki, bu ikki leksik hodisalarni farqlash hamda ularning Ogahiy asarlarida tutgan oʻrni, tashiyotgan badiiy yukini tahlilga tortishimiz zarur. Ayni shu tahlillar asosida biz ijodkorning soʻz qoʻllashdagi mahoratini hamda soʻzning asar bosh gʻoyasini ochishdagi oʻrnini yanada teranroq bilib boramiz.

Demak, oʻzbek tilida bu kabi onomalarning nima uchun, qay maqsadda qoʻllanganini va ularga qanday vazifalar yuklatilganini aniqlash uchun bu obrazlarning

genezisini o'rganish zarur. Chunki so'zning badiiy yuki bevosita uning leksik ma'nosi bilan chambarchas bog'liqdir. Xususan, Ogahiyning "Firdavs ul-iqbol"ida o'qiymiz:

*Sipoheki, har fardi lashkarshikan,
Tahamtan nabardu diloarfikan* [4: 345].

Tahamtan "Avesto"da "*Tahmo urupa*" [5: 1991] shaklida qo'llangan bo'lib, uning birinchi qismi "*Tahmo*" qadimgi forsiyda va "Gohlar" hamda "Avesto"ning boshqa qismlarida pahlavon, jasur ma'nolarida qo'llangan (۲. یشتها، ص ۱۳۸). Bu so'z pahlaviy va forsiyda "*tahm*" ko'rinishini olgan bo'lib, bu tarkibiy qism *Tahmina* antroponimi tarkibida ham mavjud. So'zning ikkinchi qismi "*urupa*"ning ma'nosi aniq emas. Biroq "Avesto"da "*urupi*" so'zi qo'llangan bo'lib, "*itning bir turi*" ma'nosini anglatadi [7: 483]. Bu holatni arablardagi Bani Kalb (Kalb – it) qabilasi nomiga qiyoslash mumkin, shunda bu nomlarda totemizm elementlari mavjudligi seziladi.

Tahmuras Hushang podshohligidan so'ng taxtga chiqqan va yetti iqlimni boshqargan. U qo'ylarning junini olib undan kiyim tikishga buyuradi. Shuningdek, uning farmoni bilan ot, tuya va eshaklar boqib boshlanadi. Tahmurasning Shidosab degan vaziri bo'lib, Nizomiy "Haft paykar"ida Bahromga yetti qasr qurib bergan muhandis Shida nomi ayni shu Shidosab bilan bog'liq bo'lishi ham mumkin [8: 591].

Tahmuras devlarni band qilgan va hatto Ahriman devni ham mag'lub etib o'ziga mute' qilgan. Tahmuras zamonida devlar odamlarga o'qish va yozishni o'rgatganlar.

Tahmurasning ikki laqabi bo'lgan: *devband* va *zinovand*, ya'ni *devlarni bandga soluvchi* hamda *qurol egasi*. Tahmurasning devband ekanligiga Alisher Navoiy ham o'zining "Tarixi muluki ajam" asarida urg'u beradi:

*Shahi erdi Tahmuras ofoq aro,
Ki adl etti charxi ko'han toq aro.
Necha devband o'ldi, ul arjumand,
Ajali devi oxir ani qildi band* [1: 195].

Uning podshohligi o'ttiz yil davom etadi. "Avesto"da Tahmurasning otasi aniq aytilmagan [7: 1388].

Firdavsiy "Shohnoma"da yozadi:

*Pesar bud mar uro yeki hushmand,
Geronmoyi Tahmurase devband* [2: 19].
*Uning bir aqlli o'g'li bor edi –
Qadri baland, devband – Tahmuras.*

Shuningdek, "Shohnoma" fihrisida Tahmuras bilan bog'liq Tahmina antroponimi mavjud va u Tahmuras bilan o'zakdoshdur.

Ogahiy "Firdavs ul iqbol"da yozadi:

*Faridunu Som, Narimon qani,
Manuchehr ila Zoli doston qani?* [4: 345]

Faridun “Avesto”da “*traytun*” tarzida tilga olingan. Bu nom ikki qismdan iborat bo‘lib, uning birinchi qismi *Thridir* va u *uch* degan ma’noni anglatadi, bugun bu so‘z ingliz tilida *Three* tarzida mavjud. Rus tilidagi ayni miqdorni ifodalash uchun qo‘llanadigan *tri* so‘zi haqida ham shu fikrdamiz. Bu so‘z avestoviy *thri*, *thra* bilan bog‘lanadi. *Tri* ukrain tilida *tri*, qadimgi rus tilida murskoy rodga *triye*, jenskiy, sredniy rodlarda *tri*; qadimgi slavyan tilida *triye*, jenskiy va sredniy rodga *трѣи*, bolgar tilida *tri*, sloven tilida murskoy rodga *trijê*, jenskiy, sredniy rodlarda, *trî*; qadimgi chex tilida murskoy rodga *třie*; jenskiy, sredniy rodlarda *tři*; chex tilida *tři*, slovak tilida *tri*, polyak tilida *trzy*, yuqori luj tilida murskoy rodga *třo*, *tři*, yangi luj tilida murskoy rodga *tso*, *tši*, polab tilida *täre*; praslavyanda murskoy rodga *trjê*; jenskiy, sredniy rodlarda *tri* shaklida qo‘llanadi va *uch* miqdor sonini ifodalash uchun istifoda etiladi. Bu so‘z slavyan tillariga qadimgi hind tilidagi murskoy roddagi *tráyas*; sredniy roddagi *trī*, *trīni* – *uch* ma’nosidagi so‘z orqali kirib borgan, ularning barchasi avestoviy *θrāyō* bilan bir o‘zakka ega. Shuningdek, qadimgi hindiydagi *tráyas*, avestoviy *θrāyō* ta’sirida litva tilidagi *trys*, latish tilidagi *trīs*, yunon tilidagi *τρεις*, *trejes*; lotin tilidagi *trēs*, irland tilidagi *tri*, arman tilidagi *erek*, alban tilidagi *tre*, *tri*, tozar tilidagi *A tre*, xett tilidagi *tri*, qadimgi island tilidagi *þrír* [3: 102], fransuz tilidagi *trois* miqdor sonini ifodalovchi so‘z hosil bo‘lgan. Demak, avestoviy *θrāyō*ning tarqalish areali juda keng bo‘lib, hind-yevropa tillarida faol qo‘llanishdadir. Antroponimning ikkinchi qismi *ayetovant* bo‘lib, “Avesto”da ham aynan shunday qo‘llangan bo‘lsa, pahlaviyda u *aytun* tarzida, fors tilida *aydun* tarzida qo‘llanadi. Ikki qism birikishi natijasida *Thri* komponentining so‘nggi unlisi va *ayetavant* komponentining birinchi unlisi qo‘shilib, *Thrayetoana* tarzida o‘qiladi va uning asl shakli *se aydun* yoki *se incho ‘nin* bo‘ladi.

Sanskrit tilida Faridun *Thritoha* bo‘lib, uch raqami bu tilda *Thritadir* va bu nom sanskrit tilida Faridun davridagi oriylar bilan bog‘liq ma’noni anglatadi. Faridun oriylarni uch qismga bo‘lib yuborgan va bu bo‘lib yuborilgan qabilalar Bobilliklar yoki Toziyon davrida rivoj topgan. Faridun nomi ana shu uchga bo‘linish bilan bog‘liqligi mavjud.

Faridun Otbinning o‘g‘li bo‘lib, Tahmuras qaramog‘ida edi. Faridun bolaligida Zakhok uning otasini o‘ldiradi. Faridunning onasi Fronak uni o‘tloqqa olib borib yashiradi va farzandi sigir sutini ichib katta bo‘ladi (u sigirning nomi Govi Barmuyondir). Zakhok uni butun imkonini ishga solib qidirsada, topa olmaydi. Faridun o‘n olti yoshga to‘lgandan so‘nggina onasi unga bo‘lgan voqealarni aytib beradi. “Burhone qote”da bu haqda shunday deyiladi: Faridun pahlaviyda *Frêtôn*, “Avesto”da *Thraêtoana* (بارتولمه) ۷۹۹, نیبر گ ۷۵, در مستتر تتبعات ج ۱, ص ۹۰, ۲۸ tarzida qo‘llangandir. Bu doston hind va eroniy qavmlarning yirik mushtarak dostonlaridan biridir [6: 1482].

Ogahiyning “Firdavs ul-iqbol” asarida o‘qiymiz:

Bizot u shuda oliy sariri Doroyi,
Sar nihoda zi iqbolu baxt toji Qubod.
Mulozimoni rixobash balutfi u dar aysh,

Som – “Avesto”da katta xonadonlardan biri Som xonadonidirki, Sarit va Gershasp ham shu xonadon a'zolaridir. Bu xonadon nomi 9–Yasnaning 10–bandida va ilk Yasnaning 92-bandida, shuningdek, boshqa bir qancha o'rinlarda tilga olingan bo'lib, Gershasp va uning otasi Sarit ushbu suloladan yodga olinganlaridandir. *Som* so'zi “Avesto”da *Sâma* shaklida kelgan bo'lib, bu aniq bir shaxs nomi sifatida emas, xonadon (sulola) nomi sifatida kelgan. Ammo pahlaviy rivoyatlarida seyistonlik Som ismli ikki pahlavon tilga olinadi: biri Asratning otasi bo'lib, “Gershaspnoma”da *Shav* shaklida kelganini ko'ramiz va uning asli, negizi *Som*dir. Ikkinchisi esa Gershaspning nevarasi va Zolning otasidir [7: 387].

Siyovush “Firdavs ul iqbol”da faqat bir o'rinda tilga olingan bo'lsa-da, ushbu o'rinda u bahodirlik, mardlik timsoli sifatida keladi va o'quvchini shunday xislatli bo'lishga undaydi. “*Agar ko'raye otashg'a Siyovushvor qadami jur'at ura...*”

Siyovush “Avesto”da *Syāvaršan* (*Siyavarshan*) tarzida qora otga mingan ma'nosida qo'llangan (یشتهآ، ج ۲، ص ۲۲۷).

Pahlaviyda *Siyāvaxš* (*Siyavaxsh*) va dariy-forsiyda *Siyovaxsh* hamda *Siyovash*, *Siyovush* tarzida kelgan. Antroponimning birinchi qismi *siyoh* bilan o'zakdosh bo'lib, qora ma'nosini anglatadi. U avestoviy *siyâvah* asosida yuzaga kelgan. Bu so'z qadimgi forsiyda *siyâva-tha* tarzida qo'llangan. Undagi *tha* qo'shimchasi qadimgi eroniyda *_sa_*, sanskrit tilida *-sa-* shaklida qo'llangan. “Avesto”da ham *syâva* qora ma'nosini ifodalagan. Bu so'z pahlaviyda *siyâh*, *siyâk* shaklida, qadimgi hindiyda *çyâvâ* – *qahvarang*, *qahvarang qora*, armaniyda *seav*, kurdiy va belujiyda *siyâh* va Eronning boshqa bir necha shevalarida turli shakllarda istifoda etiladi. Bu so'z o'zbek tiliga ham o'zlashib, *dilsiyoh*, *dilsiyohlik*, *siyohrang* kabi so'zlarda uchraydi. Qolaversa, o'zbek tilida *siyoh* ma'no taraqqiyoti natijasida qora rangli, yozuv jarayonida foydalaniladigan suyuqlik nomi sifatida, ba'zan bo'yoq mazmunini anglatgan holda sifatdan otga ham ko'chgan. Vazifadoshlik asosida ma'no ko'chishi natijasida esa bugun o'zbek tilida yozish uchun mo'ljallangan har qanday rangdagi suyuqlik *siyoh* deb ataladi. Demak, o'zbek tilida *siyoh* o'ziga xos ma'no taraqqiyotini bosib o'tgan. Shuningdek, tahlil qilinayotgan *siyohga* o'zbek tilidagi *qahva* – kofening bog'liqligini ta'kidlash zarur. Bu so'z qadimgi hindiyda, yuqorida ta'kidlanganidek, *çyâvâ* shaklida qo'llanib, *qahvarang*, *qahvarang qora* ma'nosini anglatgan. O'zbek tili xorazm shevalarida keng qo'llanuvchi *chiya* – *gilos* ham avestoviy *siyâvah* va qadimgi hindiydagi *çyâvâ* bilan bog'lanadi.

Siyovush eroniy shahzoda bo'lib, Eron podshohi Kaykovusning o'g'lidir. Kovus o'g'lini go'dakligidan pokizalik, jang, yurish-turish, shikor va urush usullarini o'rgatishi uchun Rustamga bergan va u Rustam dargohida Seyistonda tarbiyalangan [7: 431].

U Kayxusravning otasi bo'lib, o'z o'gay onasi Sudobani yaxshi ko'rgan. Sudoba (Siyovushning o'gay onasi) Kovusning tan mahrami bo'lgan [6: 1119].

Afrosiyob – Husayn Shahidning “Farhangi shohnoma” asarida unga shunday izoh beriladi: bu nom “Avesto”da *Frangra siyan*, pahlaviyda *Frosyov* – فراسیو, *frosyok* – فراسیاک, *Frosyob* – فراسیاب tarzida qo‘llangandir. Dinkartning 7-kitobida *Frospop* – فراسپاپ va avestoviy *Franrā siyag* shaklida kelgan hamda jodu sifati bilan zikr etilgan. *Frangra siyan* so‘zi juda qo‘rquvga tushgan odam ma’nosini anglatadi (ج ۱، ص ۲۰۷، ۲۱۱) (یشتها. ج ۱، ص ۲۰۷، ۲۱۱). (کیانیان، ص ۱۲۷).

“Shohnoma”da Afrosiyob *Pashnag* o‘g‘li, *Zodashm* o‘g‘li, *Tur* o‘g‘li, *Fraydun* o‘g‘lidir. Bundahshda kelishicha Afrosiyob *Pashnag* o‘g‘li, *Zatešm* (“Shohnoma”da *Zodashm*) o‘g‘li, *Turag* o‘g‘li, *Spayenyasp* o‘g‘li, *Durušap* o‘g‘li, *Tuj* (Tur) o‘g‘li, *Fraydun* (فریتون) o‘g‘lidir. Uning ikki birodari bo‘lgan. Biri *Kizan* laqabli *Karsivaz* va ikkinchisi *Ag‘rirasdir*. Uning qizlaridan biri *Vispānfraya* bo‘lib, bu nom bugungi *Farangis* antroponimining avestoviy shaklidir va u “Shohnoma”da ham *Farangis* (فرنگیس) tarzida kelgan hamda Siyovush bilan birga tilga olingan. Ikkinchi qizi *Manija* (منیزه) bo‘lib, *Bijan* (بیژن) nomi bilan birga tilga olinadi [7: 29].

“Burhone qote”da Afrosiyobga berilgan ta’rif quyidagicha: *Turkiston podshohining nomidir* hamda *tekis yo‘lda yuruvchi odamni* va *tekis oquvchi suvni* ham Afrosiyob deydilar. “Avesto”da *Fran(g)rasyan*, pahlaviyda *Frāsyāk* (۹۸۶ بارتولمه), ya’ni *qo‘rquvga tushgan, juda qo‘rquvga tushgan odam* ma’nosini anglatadi (نام نامه ایرانی) [6:142].

Xulosa qilib aytganda Ogahiy tarixiy asarlarida bu kabi mifologik obrazlardan bir qanchasi uchraydi, ularning tarixiy-etimologik tahlilini amalga oshirish, o‘zbek xalqining eng qadimgi madaniyatiga xos bo‘lgan xususiyatlarni aniqlashga, tilimizning substrat qatlamiga oid birliklarni belgilashda katta ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Firdovsiy. Shax-name. В девяти томах. Том 1. Научно критический текст, разночтений, премичания и приложения М.Н.Осмонова. – М.: Nauka, 1991.
2. М.Р.Фасмер. “Етимологический словарь русского языка”. Перевод с немецкого и дополнения О.Н.Трубачева. Том ИВ. М. Прогресс. 1987. –С.102.
3. Ogahiy. Firdavs ul-iqbol. Nashrga tayyorlovchi Y.Bregel. –Leyden. 1988. –B. 345
1. اوستا. مترجم جلیل دوستخواه. تهران. مروارید. ۱۹۹۱.
2. شمس الدین محمد بن خلف تبریزی. برهان قاطع. با اهتمام دکتر محمد معین. تهران. امیر کبیر. ۱۳۸۶.
- در جلد سوم ص ۱۴۸۲.
3. مازندرانی حسین شهید فرهنگ شاهنامه (نام کسان و جاها) بلخ بنیاد نشاپور. ص. ۴۸۳.
4. نظامی گنجوی. کلیات خمسه نظامی. تهران. فراسوگستر. ۱۳۸۷. ص. ۵۹۱.
5. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami. –T., XVI. T.: Fan, 2000. – B. 195.

Uyg‘ur yozuvi mavzusini o‘qitishda interfaol usullardan foydalanish

Abduvaliyeva Dilnoza,
Abdulla Qodiriy nomidagi JDPI,
f.f.f.d., (PhD), dots.v.b.
dilnoza6681@mail.ru

Annotatsiya. Mazkur maqolada qadimgi turkiy til moduli yuzasidan uyg‘ur yozuvi mavzusini o‘qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish metodikasi xususida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: Turkiy adabiy til, turkiy-run yozuvi, uyg‘ur yozuvi, umumxalq tili, tuman kunlik yozuv, Ural-oltoy nazariyasi, qadimgi turkiy til, o‘zbek tili tarixi va o‘zbek tilining tarixiy grammatikasi.

O‘zbek tili tarixi fani ayni paytda respublikamiz oliy o‘quv yurtlarining o‘zbek filologiyasi fakultetlarida mutaxassislik fani sifatida o‘qitiladi. Mazkur fanning boshlang‘ich qismi esa qadimgi turkiy tilga borib taqaladi. “O‘zbek tili tarixi” darsligi muallifi N.Rahmonov qadimgi turkiy til tilshunoslikning bir sohasi va o‘quv predmeti sifatida o‘tgan asrning 80-yillarida paydo bo‘lganligini, boshqa turkiy tilli respublikalarda esa ancha yillar oldin – 60-yillarda boshlanganini ta’kidlaydilar. Mazkur maqolada ushbu fanning qadimgi turkiy til kursiga kirish, qadimgi turkiy til manbalariga bag‘ishlangan amaliy mashg‘ulotlar mavzusi mazmunini ochishda qo‘l kelishi mumkin bo‘lgan interfaol metodlar xususida so‘z yuritmoqchimiz.

Avvalo mavzuga doir nazariy bilimlarni yodga olish uchun dastlab o‘tilgan mavzu yuzasidan asosiy tushunchalar tahlilini o‘tkazishga mo‘ljallangan topshiriq bilan amaliy mashg‘ulotni boshlash maqsadga muvofiqdir. Masalan,

1-amaliy ish. “Tushunchalar tahlili” metodi orqali mavzuga oid asosiy tushunchalarga izoh bering. O‘qituvchi tomonidan berilgan qo‘shimcha ma’lumotlarni 3-ustunga yozing.

1	2	3
“O‘g‘uzxon”		
“Xuastuanift”		
“Maytri simit”		
“Oltun yorug‘”		
“Syuan-szan”		
“Devonu lug‘atit turk”		
Anatkak tili		
Tabg‘ach tili		

Shingqu Sheli tudung		
“Qutadg‘u bilig”		
“Hibat ul haqoyiq”		

2-amaliy ish. Hozir “uyg‘ur yozuvi” nomi bilan atalayotgan qadimgi turkiy alifbo yozma manbalarda bir qancha nom bilan yuritilgan. Quyidagi jadvalning birinchi ustunida berilgan manbalarda mazkur yozuv qanday nomlar bilan atalganligini toping va jadvalning ikkinchi ustuniga yozing.

Manbalar	???
Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘atit-turk” asarida	
Alisher Navoiy maktublarining birida	
XIII asrda yashab ijod etgan shoirlardan biri Puri Bahoi Jomiy she’rlarida	
Ibn Arabshoh “Ajoibu-l-maqdur fi-navoibi Taymur” otli asarida	
“Fokihatu-l-xulafo” asarida	
“Hibatu-l-haqoyiq”ning 1480-yili Istanbulda Abdulrazzoq baxshi ko‘chirgan qo‘lyozmasida	

3-amaliy ish. “Tasdiq-inkor testi” orqali mavzu bo‘yicha egallagan bilimlaringizni sinang. Quyida berilgan uyg‘ur yozuviga oid ilmiy fikrlarni ma’qullasangiz, javoblar varaqasiga **“Ha”**, inkor etsangiz **“Yo‘q”** javobini yozing.

Fikr	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Javob											

1. Alisher Navoiy o‘z maktublarining birida uyg‘ur yozuvini «turkcha xat» deb atagan.

2. Hozirgacha yetib kelgan uyg‘ur yozuvi yodgorliklarning eng eskilari islom davriga kelib yaratilgan

3. Uyg‘ur xatining muhim xususiyatlardan yana biri shuki, unda unlilar muntazam yoziladi.

4. XIII asrda yashab ijod etgan shoirlardan biri Mahmud Koshg‘ariy o‘z she’rlaridan birida uni “uyg‘ur xati” (xatt-i uyg‘uri) deb atagan.

5. X asrda qoraxoniylar davlatida islom rasman qabul qilindi.

6. Puri Bahoi Jomiy turklarning yozuvi haqida ma'lumot berar ekan, arab xatini emas, uyg'ur xatini keltiradi.

7. Uyg'ur alifbosida harflar o'n to'qqizta.

8. Uyg'ur yozuvi O'rta Osiyoda XV asrning oxirlariga qadar arab xati bilan yonma-yon qo'llanildi.

9. Islom ta'siridan yiroqdagi turk-buddistlar yozuv an'anasini uzmay, XVIII asrda ham undan foydalanganlari ma'lum

10. Temuriylar zamonida yashab o'tgan tarixchi Ibn Arabshoh ham ushbu yozuvning "chig'atoyliklar"da shuhrat topganligini ta'kidlab, yozadi: "Ular ("chig'atoyliklar") o'zlarining tilxat, maktub, farmon, xat, kitob, bitim, solnoma, she'r, qissa, hikoyat, hisob, xotira va devonga tegishli hamma ishlarini, chingizona tuzuklarini shu yozuvda yozadilar.

11. Uyg'ur yozuvi "Hibatu-l-haqoyiq"ning 1480-yili Istanbulda Abdulrazzoq baxshi ko'chirgan qo'lyozmasida "Turkcha xat" deb atalgan.

4-amaliy ish. Berilgan yopiq testlarga javob bering.

1. Uyg'ur alifbosida harflar soni.

2. Alifbo tarkibidagi harflarning ko'pvazifalilik xususiyati haqida alohida to'xtalgan olim.

3. Mahmud Koshg'ariyning ta'kidlashicha, turkiy tildagi nechta tovush uyg'ur yozuvida maxsus belgisiga ega emas?

4. Turkiy tildagi qaysi tovushlar uyg'ur yozuvida maxsus belgisiga ega emas?

5. awaxa, vazaqa, yakäsa, manasa, ... Bular nimani anglatadi?

6. Matnlarda cho'ziqlikni ifodalash uchun harflar qay holatda qo'llangan?

7. Unlilarning muntazam yozilishi qaysi yozuvga xos?

5-amaliy ish. Uyg'ur yozuvida bizgacha yetib kelgan yozma yodgorliklarga taalluqli ma'lumotlarni quyida berilgan manbalar asosida namunada berilganidek guruhlang.

1. Mazkur manbaning bosh qahramoni haqidagi rivoyatlar turkiy badiiy adabiyotning eng eski, shuning bilan birga, keng tarqalgan namunalaridandir. Rivoyatlarning eng eskisi uyg'ur xatida bitilgan.

2. Bu asar moniylikning falsafiy-ta'limiy asaridir. Ilk o'rta asrlarda asarning o'rtancha eroniy, sug'dcha, turkiy, xitoycha versiyalari keng tarqalgan edi. Tavbanomaning turkiy versiyasi turk moniy falsafasining, shuning bilan birga, qadimgi turkiy til va moniylik davri turk adabiyotining qimmatli obidasidir.

3. Mazkur asar tan sulolasi davrida o'tgan no'mchi sayyoh Syuan-szanning Buddha yashagan o'lkalarga muqaddas safari xususidagi memuar bo'lib, o'zida o'nlab afsona va rivoyatlarni, budda falsafasi, qadimgi Sharq xalqlarining ijtimoiy-siyosiy, madaniy turmushiga, ular yashagan mamlakatlar geografiyasi, tarixiga oid ma'lumotlarni jamlagan.

4. Ushbu yozma manba buddizmning mahayana mazhabiga oid asar bo‘lib, ilk o‘rta asrlarda sanskrit, xitoy va qadimgi turkiy versiyalarda tarqalgan edi. Asarning sanskritcha oti “Suvarnaprabhasa”, turkiy versiyasining to‘liq oti “Altun önlüg yaruq yaltrıqlıg qopta kötrülmiş nom iligi” (“Oltin tusli tovlanuvchi hammadan ustun no‘m tojdori”) dir.

5. Asar asli sanskrit tilida yaratilgan. Buddha ta’limotining yirik bilimdonlaridan biri Aryachantri uni sanskritcha nusxadan tohar tiliga o‘giran. Toharcha nusxadan esa Partanarakshit Karnavajiki qadimgi turkiyga tarjima qilgan.

6. Asar qo‘lyozmasi hozir Parijdagi Milliy kutubxonada saqlanmoqda. Qo‘lyozmada dostonning boshlanishi ham, yakuni ham yo‘q. Matnning jami 42 sahifa (21 varaq). Har sahifada uyg‘ur yozuvli matn 9 qatordan bitilgan bo‘lib, jami 376 satrdir. Qo‘lyozmaning bitilgan sanasi ma’lum emas. Xat uslubiga qaraganda, chamasi, XIII—XIV asrlarda ko‘chirilgan ko‘rinadi.

7. Ushbu dostonning ildizi miloddan burungi chog‘larga tutashadi. Dostonda turkiy xalqlarning qadimgi inonch-qarashlari, turkiy qavmlarning kelib chiqish tarixi aks etgan. Mazkur manba uzoq asrlar davomida sayqal topib, takomillashib kelgan xalq dostonidir.

8. Asarning Sankt-Peterburgda saqlanayotgan nusxasi. Ushbu qo‘lyozma Rossiya FA Sharqshunoslik institutining Sankt- Peterburg bo‘limida saqlanmoqda. Asar uyg‘ur xati bilan o‘ram qog‘ozga bitilgan. Matnning bosh qismi chirib, titilib ketgan. Saqlanib qolgani 160 satrdan iborat. Yozuv shakli, xat uslubiga ko‘ra mazkur matnni uyg‘ur yozuvli yodgorliklarning eng eskisi deyish mumkin.

9. Asar o‘n ikki bo‘lim(bölüg)dan tuzilgan. Qism(tegzinč)lar boshida ularning sarlavhasi va tartib ko‘rsatkichi qayd etiladi.

10. Asarning Qumul yaqinidan topilgan qo‘lyozmasi mavjud nusxalar orasida alohida o‘rin tutadi. Uyg‘ur yozuvli ushbu qo‘lyozma hozir Urunchidagi tarix muzeyida saqlanmoqda. Qo‘lyozma ancha uringan, ayniqsa, so‘nggi varaqlari titilib ketgan, parokanda. Shunga qaramay, qo‘lyozmaning ahamiyati katta. Xati nafis, e’tibor bilan bitilgan kitob. Aftidan, katta bir amaldor buyurtmasiga ko‘ra tayyorlangan ko‘rinadi.

Namuna: “Og‘uzxoqon” dostoni – 1, 6, 7

“Xuastuanift” - _____

“Syuan-szan kechmishi” - _____

“Oltun yorug‘” - _____

“Maytri simit no‘m bitig” - _____

Test

1. Uyg‘ur yozuvi Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asarida qanday nom bilan tilga olinadi?

- A. Turkcha xat
- B. Turkcha yozuv
- C. Xatti uyg‘uri
- D. Mo‘g‘ul xati

2. “Ular (“chig‘atoyliklar”) o‘zlarining tilxat, maktub, farmon, xat, kitob, bitim, solnoma, she‘r, qissa, hikoyat, hisob, xotira va devonga tegishli hamma ishlarini, chingizona tuzuklarini shu yozuvda yozadilar. Bu yozuvni yaxshi bilgan ularning orasida xor bolmaydi. Chunki bu ularda rizq ochqichidir”. Fikr kimga tegishli va gap qaysi yozuv haqida ketmoqda?

- A. Uyg‘ur yozuvi. Ibn Arabshoh
- B. Mo‘g‘ul yozuvi. Mahmud Koshg‘ariy
- C. Arab yozuvi. Ibn Arabshoh
- D. Run yozuvi. V.Tomsen

3. “Xuastuanift” tavbanomasi qaysi davrda yaratilgan?

- A. Tangrichilik
- B. Buddaviylik
- C. Islom davri
- D. Moniychilik

4. Asarning xitoycha va qadimgi turkiy versiyalari ma‘lum. Turkiy versiyasi bundan ming yil muqaddam Quchu uyg‘ur davlatida xitoy tilidan “Tsi-in-chun no‘m bitig” nomi bilan tarjima qilingan. Gap qaysi manba haqida ketmoqda?

- A. “Syuan-szan kechmishi”
- B. “Oltun yorug‘”
- C. “Maytri simit no‘m bitig”
- D. “Xuastuanift”

Savol va topshiriqlar

1. Turkiy-run yozuvi ilk bor topilgan paytda bu yozuvni turli tomondan o‘rganishga hissa qo‘shgan olimlarning xizmatlarini ayting.

- 2. Turkiy-run alifbosining paydo bo‘lishi to‘g‘risida qisqacha so‘zlab bering.
- 3. Uyg‘ur yozuvining nomlanishi tarixini qisqacha aytib bering.
- 4. Uyg‘ur yozuvining imlo prinsiplarini aytib bering.
- 5. Uyg‘ur yozuvidagi yodgorliklarga qisqacha tavsif bering.

O‘zbek tili tarixi fani amaliy mashg‘ulotlarida nazariy mavzu bo‘yicha turli hajmdagi rang-barang amaliy topshiriqlarning berilishi talabalarning fan mazmunini to‘liq o‘zlashtirishida yaxshi natija beradi. Jumladan, o‘qituvchi tomonidan mavzu mohiyatidan kelib chiqqan holda qadimgi turkiy til birliklarini lingvistik tahlil qilish, faktik materiallarni qiyoslash asosida umumlashma xulosalar chiqarish, turli jadvallar bilan ishlash, matnni lingvistik tahlil qilish, ilmiy manbalar ustida ishlash va ularga munosabat bildirish, ilmiy sharhlar yozishga yo‘naltirilgan turli topshiriqlarni ishlab chiqilishi ham maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdurahmonov G‘., Shukurov Sh., Mahmudov Q. O‘zbek tilining tarixiy grammatikasi. – Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2008. – 354 b.

2. Rahmonov N., Sodiqov Q. O‘zbek tili tarixi. – Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, –2009.

3. Азимов И., Раҳматов М. Қадимги туркий тил. – Тошкент, 2005.

4. Алиев А., Содиқов Қ. Ўзбек адабий тили тарихидан. – Тошкент, Ўзбекистон, 1994

5. Abduvaliyeva D. Qadimgi turkiy til manbalari mavzusini o‘qitishda interfaol usullardan foydalanish. “Turkiy filologiyaning dolzarb masalalari” nazariya va innovatsion ta’lim texnologiyalari mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya. –Nukus. 2021. – B. 55-61

6. Abduvaliyeva D. Turkic lexemes in the historical works of Alisher Navoi// ACADEMICIA An International Multidisciplinary Research Journal (ouble Blind Refereed & Peer Reviewed Journal) India DOI: 10.5958/2249-7137.2021.00965.4, ISSN: 2249-7137 Vol. 11, Issue 3, March 2021 Impact Factor: SJIF 2021 = 7.492

7. Мухторов А, Санақулов У. Ўзбек адабий тили тарихи. – Тошкент, Ўқитувчи, 1995.

Bobur shaxsi va tilshunoslikka doir qarashlari

Qo‘ldashev Nizomidin,

filologiya fanlari bo‘yicha

falsafa doktori (PhD), dotsent,

Davlat tilida ish yurtish asoslarini

oqitish va malakasini oshirish markazi

Farg‘ona viloyati hududiy bo‘linmasi rahbari

Parizoda Kaxramonova,

Farg‘ona davlat universiteti talabasi,

kaxramonovap@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada Bobur Mirzoning hayot yo‘li, Boburning tilshunoslikka oid fikrlari tahlil va tadqiq qilingan.

Kalit so‘zlar. san‘at, adabiyot, tilshunoslik, tarix, tillarni solishtirib o‘rganish.

“Har bir xalqning tarixi undan yetishib chiqqan buyuk kishilarga qarab baholanadi”, - deb yozgan edi fransuz adibi Viktor Gyugo. Bundan kelib chiqadiki, tarix har bir xalqning, har bir millatning ma’naviy ko‘zgusidir. Bu ko‘zguda ana shu xalqning, ana shu millatning kimligi aks etadi, ilm dunyosi namoyon bo‘ladi, shuningdek, kelajagi zuhurlanib turadi. Bu borada, albatta, Yaratganning o‘zi bizni xo‘b va ko‘p siylagan: o‘zbek tuprog‘idan o‘nlab alloma-mutafakkirlar, yuzlab shoir-u fozillar yetishib chiqdiki, bu yurtidoshlarimiz qalbida cheksiz faxr uyg‘otadi, o‘zbek xalqining jahon xalqlari

o‘rtasidagi mavqeyini va o‘rnini belgilab beradi, xalqimizning, millatimizning ma’naviy, ruhiy imkoniyatlarini ko‘rsatib beradi. Ana shunday ulug‘ siymolardan biri Zahiriddin Muhammad Boburdir.

Zahiriddin Muhammad Bobur san’at, adabiyot, tilshunoslik, tarix va umuman ilmfanning barcha sohalari bilan qiziqqan, sinchkovlik va iste’dod bilan hayotni kuzatgan ulug‘ inson.

Bobur – buyuk podshoh, mumtoz shoir, nazariyotchi adabiyotshunos, tilshunos, san’atshunos, etnograf, hayvonot va nabotot olamining bilimdoni sifatida ko‘pqirrali faoliyat va ijod sohibi edi. Birgina “Boburnoma” asari uning yigirmadan ortiq sohalarga qiziqqanligiga yaqqol misoldir. Buyuk tarixiy siymo sifatida Bobur shaxsi Yevropa va AQSH sharqshunos-tarixchi olimlari diqqat-e’tiborini o‘ziga jalb etgan. Ingliz tarixchisi Eduard Holden, avvalo, Boburni mashhur Yuliy Sezar bilan qiyoslashni lozim topadi: “Bobur fe’l-atvoriga ko‘ra Sezarga qaraganda sevishga arzigulikdir. Uning manglayiga yuksak fazilatli inson deb bitib qo‘yilgan”. Hindistonning buyuk donishmand farzandi, davlat arbobi Javoharla’l Neru o‘zinining “Hindistonning ochilishi” va “Jahon tarixiga bir nazar” asarlarida Zahiriddin Muhammad Bobur haqida samimiyatga to‘liq ushbu fikrlarni izhor etgan: “Bobur - dilbar shaxs. Uyg‘onish davri hukmdorining haqiqiy namunasidir. U mard va tadbirkor odam bo‘lgan. Bobur o‘ta madaniyatli va jozibali insonlar orasida eng yetuk insonlardan biri edi. U mazhabparastlik kabi cheklanishdan va mutaassiblikdan yiroq edi... Bobur san’at va, ayniqsa, adabiyotni sevardi”. Boburning bolalik va o‘smirlik yillari haqida yozilgan “Boburnoma” romanining ingliz tarjimoni Uilyam Erskin Boburni Osiyo podshohlariga qiyosan shunday baholaydi: “Saxovati va mardligi, iste’dodi, ilm-fan, san’atga muhabbati va ular bilan muvaffaqiyatli shug‘ullanishi jihatidan Osiyodagi podshohlar orasida Boburga teng keladigan birorta podshoh topilmaydi”. Yangi Dehlidagi milliy muzeyning mutasaddisi G.N.Pant “Indiya” jurnalining 1984-yil 4-sonida Bobur va “Boburnoma” haqida shunday yozadi: “...Uning shirali til, ohangdor vazn bilan bitilgan tarjimai holini (“Boburnoma”) o‘qir ekansiz, muallif badiiy didining naqadar nazokatligi, aql-u zakovati teranligi, bilimi naqadar cheksizligining guvohi bo‘lasiz. Bobur tabiatni jonidan yaxshi ko‘rgan. Ayniqsa, tog‘larni, daryolarni, bog‘larni, yaylovlarni ko‘rganda zavq-shavqi tug‘yon urib, misoli bulbuligo‘yo bo‘lib ketgan. U imoni komil musulmon bo‘lib,...so‘zamol notiq, iste’dodli sarkarda, or-nomusi kuchli inson bo‘lgan”. Keltirilgan fikrlardan ko‘rinadiki, Bobur har qanday jamiyatning insonga, shaxsga qo‘yadigan talabidan ustunroq va buyukroq turgan.

Zahiriddin Muhammad Boburning memuar – esdalik asari hisoblangan “Boburnoma” uning vafotidan to‘rt yuz to‘qson uch yil o‘tib hamki, kitobxonlar, adabiyot ixlosmandlari qo‘lidan tushgani yo‘q. Mazkur asarda Boburning yigirmadan ortiq sohaga qiziqqani namoyon bo‘ladi. Ya’ni voqealar rivojini faqatgina bayon etish bilan cheklanmasdan, geografiya, etnografiya, tilshunoslik, hayvonot, nabotot olami sohalari bo‘yicha qimmatli ma’lumotlar keltirib o‘tadi.

Bobur o'zining ushbu memuar asari bilan siyosatshunoslikda ilk bor muayyan hudud, davlatlarning siyosiy tarixini yaratishga muvaffaq bo'ldi (*"Til va adabiyot ta'limi" jurnali. Toshkent, 2018. 38-bet.*); tabiat va jamiyatni, ijtimoiy voqelikning bir necha sohasini o'zaro uyg'unlikda, uzviy aloqadorlikda tadqiq etdi; geograflar uchun bir talay yangilik va o'ziga xoslikni kashf etdi; sistematik biolog olim, tilshunos olim sifatida namoyon bo'ldi; atamashunoslik, etnonimika, adabiyotshunoslik sohalarida o'ziga xos sahifa yaratdi.

Garchi Bobur til haqida maxsus asar yaratmagan bo'lsa-da, qomusiy asar - "Boburnoma"da til va tilshunoslikka oid o'z mulohazalarini bayon etadi, tilshunos olim sifatida namoyon bo'ladi. "Agar X asrda Mahmud Koshg'ariy bir oilaga mansub yigirmata tilni qiyosiy jihatdan o'rganib, qiyosiy tilshunoslikka asos solgan bo'lsa, Mirzo Bobur "Boburnoma"da uch oilaga kiruvchi bir necha tilni solishtirib o'rganishning ajoyib namunasini ko'rsatib, dunyo tilshunosligida yangi nazariyaning asoschisi sifatida maydonga keldi", - deb yozadi filologiya fanlari nomzodi B.To'ychiboyev (*A.Ibrohimov. Boburnoma - buyuk asar. T.: Sharq, 2000.*). Bobur uch oilaga kiruvchi bir necha tilni solishtirib o'rganishning ajoyib namunasini ko'rsatib, dunyo tilshunosligida yangi nazariyaning asoschisi sifatida maydonga kelar ekan, hind-yevropa tillari oilasiga mansub bo'lgan hind, fors va afg'on, xom-som tillari oilasiga mansub arab tillarini turkiy tillar oilasiga mansub bo'lgan o'zbek tili bilan qiyoslab o'rganadi. Masalan, Bobur fors-tojik tiliga xos bo'lgan "pos" so'zini izohlar ekan, sutkaning sakkizdan bir qismini, ya'ni uch soatni bildirishini, posbon so'zi esa posdan xabar beruvchilar ekanligini izohlaydi.

Bobur so'zlar etimologiyasi sohasida ham o'ziga xos yo'l tutgan olim. Jumdalan, uning Kashmir nomini izohlashi o'ta diqqatga loyiq: "Bu tog' elini Kas derlar. Xotirg'a yettikim, Hinduston eli "shin"ni "sin" talaffuz qilur. Chun bu tog'da mo'tabar shahar Kashmirdur... bu jihattin bo'la olurkim, "Kashmir" demish bo'lg'aylar" (*Adabiyot xrestomatiyasi. Boburnoma. T.: G'afur G'ulom, 2018. 33-jild, 347-bet.*). Demak, "kas" aslida "kash" bo'lib chiqadi va Kashmir shu tog'dagi qabila nomi bilan bog'liqdir.

Bundan tashqari, Bobur nutq tovushlari tahlili sohasida ham yangi fikrlarni aytgan. U tillardagi tovush xususiyati, ularda bo'ladigan eng kichik jarayongacha jiddiy e'tibor bergan. Shuning uchun norgil daraxti haqida gapirar ekan, arab tilida uning norjil tarzida talaffuz qilinishini yozadi. Haqiqatan, arab tilida "g" tovushi mavjud emas. Shunga ko'ra, arab tilida bu tovush "j" ga o'tadi. Bobur uslubiyat va so'z ma'nolari xususida ham alohida yo'l tutgan. U asarlarini sodda tilda yozdi va boshqalarni ham shunday yozishga chaqirdi.

"Boburnoma" memuar asar maqomida O'rta Osiyo, Afg'oniston, Hindiston xalqlari kechmishida qanchalik qimmatli manbaa sanalsa, asarda tilga olingan ismlar, joy nomlari nomshunoslik uchun ham o'zbek, tojik, afg'on, pushtu, fors, arab, hind va boshqa tillarning o'tmishi va hozirgi rivojini tadqiq qilish uchun ham muhim ashyoviy dalil vazifasini o'taydi (*"Bobur va o'zbek milliy madaniyati taraqqiyotining ayrim*

masalalari” mavzusidagi Respublika ilmiy anjumani materiallari. Andijon, 1993.39-bet.).

Boburning, podshohi qobilning yaxshilig‘larini aytgan bilan va bitgan bilan tugangay. Lekin mujammal bukim, sekkiz sifati asil aning zotig‘a muttasil erdi: birisi bukim, najhati baland erdi; ikkimchisi, himmati arjumand erdi; uchumchisi, viloyat olmog‘; to‘rtumchisi, viloyat saxlamog‘; beshumchisi, ma‘murlig‘; oltimchisi, rafohiyat niyati Tengri taolo bandalarig‘a; yettimchisi, cherikni ko‘nglini qo‘lg‘a olmoq; sekkizimchisi, adolat qilmoq (*Adabiyot xrestomatiyasi. Boburnoma. T.: G‘afur G‘ulom, 2018. 33-jild, 498-bet.).*

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, o‘tmishni unutganning kelajagi bo‘lmaydi. Bu lo‘nda iborada tafakkur va da‘vat mavjud. Toabad insoniyat shunday tafakkur va da‘vatga rioya qilib yashamog‘i kerak. Shunda uning umri boqiy, kelajagi porloq bo‘la boradi, insoniyligi ham saqlanib qoladi. Zero, ajdodlarini unutib, o‘tmishini unutib umr kechirgan avlod uzoqqa borolmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. A.Ibrohimov. Boburnoma - buyuk asar. –T.: Sharq, 2000.
2. Adabiyot xrestomatiyasi. Boburnoma. –T.: G‘afur G‘ulom, 2018. 33-jild.
3. “Bobur va o‘zbek milliy madaniyati taraqqiyotining ayrim masalalari” mavzusidagi Respublika ilmiy anjumani materiallari. –Andijon,. 1993.
4. “Til va adabiyot ta’limi” jurnali. –Toshkent,. 2018.

O‘zbek tili ergonimlarining o‘ziga xos xususiyatlari

Rustamov Akbar,

Ma’naviy-ma’rifiy ishlar samaradorligini
oshirish, davlat tili to‘g‘risidagi qonun hujjatlariga
rioya etilishini ta’minlash masalalari
bo‘yicha Buxoro viloyati hokimi maslahatchisi

Jo‘rayeva Bibish,

Davlat tilida ish yuritish asoslarini
o‘qitish va malaka oshirish markazi
Buxoro viloyati hududiy bo‘linmasi rahbari
bibish.jrayeva@mail.ru

Annotatsiya. Ushbu maqolada onomastikaning dolzarb qismlaridan biri bo‘lmish ergonilar, jahon onomastikasida ularning tadqiqi borasida amalga oshirilgan ishlar, bu borada o‘zbek tilshunosligida o‘z yechimini kutayotgan muammolar haqida fikr yuritilgan.

Kalit soʻzlar. Onomastika, ergonim, ergonimiya, urbanonim, transonimizatsiya, antroponim, polisonim.

Onomastikaning zamonaviy sohasi – ergonimiya – ergonimlarning rivojlanish tarixini, ularning shakllanish tamoyillari va usullarini oʻrganadigan fan.

Ergonim esa jamiyat hayotining turli sohalarida faoliyat yurituvchi korxona yoki tashkilotlarning umumiy nomi boʻlib, fuqarolarning bunday xoʻjalik birlashmalariga ijodiy uyushmalar, xalqaro tashkilotlar, taʼlim muassasalari, sport jamiyatlari, firmalar, korporatsiyalar misol boʻla oladi [6].

Ergonimiya masalalari va ergonimlarni oʻrganish muammosi har doim onomastik makon tadqiqotchilarini qiziqtirgan. 1978-yilda “Rus onomastik terminologiyasi lugʻati”ning birinchi nashri N.V. Podolskaya [Podolskaya, 1978] tomonidan amalga oshirilgan boʻlib, unda ergonim atamasi ilk bor lingvistik termin sifatida qoʻllangan.

Ergonimlarga qiziqish va bu sohadagi birinchi ilmiy izlanishlar rus tilshunosligida XX asrning ikkinchi yarmida, aniqrogʻi, 60-yillarida B.Z.Bukchina va G.A. Zolotovalarning (1968) ishlarida koʻrinadi. Shuningdek, bu borada S.A. Koporskiy (1969), M.N. Morozova (1973, 1976), L.M. Shchetinina (1968)larning tadqiqotlari ham eʼtiborli boʻlib, ularda ergonimlarning estetik vazifasiga, jumladan, mintaqaviy xoslanishlariga diqqat qaratiladi.

Ergoneologiyaning alohida muammolari, shuningdek, Rossiya turli shaharlari ergonimlarini har tomonlama tahlil qilish boʻyicha bir qator ishlar mavjud boʻlib, ularda ergonimlarning oʻziga xos xususiyatlari va tipologiyasi mustaqil mikrotizim sifatida atroflicha koʻrib chiqilgan.

Urbanonimlarning maxsus guruhiga kiruvchi ergonimlarning shakllanishi doimiy jarayon sifatida soʻnggi yillarda Rossiya jamiyatida roʻy berayotgan ijtimoiy-iqtisodiy oʻzgarishlar, birinchi navbatda, integratsiya bilan bogʻliq holda sezilarli darajada kuchaygan. Gʻarb iqtisodiyoti, madaniyati va boshqa ekstralingvistik omillar ham rus tilida sodir boʻlayotgan dinamik jarayonlarga taʼsir etadi.

Rus tilshunosligida G.N.Aliyeva, A.B. Bepalova, V.D.Bondaletov, A.E.Guntova, G.A.Donskoy, A.M.Emelyanova, I.V.Kryukova, M.Y.Kryuchkova, H.X.Lesovets, N.V.Nosenko, A.V.Superanskaya va boshqalarning bir qator ilmiy tadqiqotlari ergonimiya va ergonimlar muammolariga bagʻishlangan boʻlib, tilshunoslar orasida katta qiziqish uygʻotmoqda. Ergonimiya sohasidagi hozirda mavjud boʻlgan tadqiqotlarning aksariyati Rossiyaning turli shaharlari: Volgograd, Yekaterinburg, Izhevsk, Kostroma, Maxachkala, Moskva, Omsk, Perm, Sankt-Peterburg, Ufaning mintaqaviy lingvistik materiallariga asoslangan.

Har bir shahar ergonimlari oʻsha yurt lingvistik landshaftining ajralmas qismi sifatida uning turmush darajasi, madaniyati boʻyicha maʼlumot beruvchi beqiyos manba hisoblanadi.

Ergononimiya XXI asr onomastikasining doimiy o'zgarib borayotgan va rivojlanayotgan sohasi hisoblanadi, so'nggi o'n yilliklarda O'zbekistonda sodir bo'lgan ijtimoiy va iqtisodiy o'zgarishlar ko'plab tijorat korxonalarining paydo bo'lishiga olib keldi, ularning har biri o'ziga xos nomni talab qiladi.

Nomlash nihoyatda murakkab hodisa bo'lib, u lingvistik va ekstralingvistik omillar hamda ularning tilga ta'sirini o'zida aks ettiradi, ifodalaydi. Shuningdek, bu jarayon insonning atrofdagi dunyo haqidagi bilimlarini doimiy ravishda kuzatib boradi [4].

Nomlashda jamiyatning ijtimoiy va ma'naviy hayoti aks etadi, u og'zaki belgining psixologik fakti sifatida rag'batlantiruvchi hamda baholovchi xususiylarga ega bo'ladi. Nomlash til tizimining imkoniyatlarini aks ettirishi bilan birga, uning chegaralarini ham aniqlashtiradi.

O'rganilayotgan hududning o'ziga xos xususiyatlari sanoat va iqtisodiy obyektlar nomlarida aks etadi. Ergonimlar bevosita belgilangan shahar, uning geografik obyektlari, ichki toponimik tizimi, tarixi, yodgorliklari bilan bog'liq bo'lishi lozim. Mintaqaviy xususiyatlar hisobga olingan nomlar har bir shahar uchun o'ziga xos material bo'lib, uni deyarli takrorlab bo'lmaydi, chunki uning geografik landshafti mutlaqo noyobdir. Aynan ular shaharning boshqa barcha aholi punktlaridan ajralib turadigan "qiyofasi"ni tashkil qiladi. Masalan: "Labi hovuz" oshxonasi, "Ark" mehmonxonasi, "Sitorayi Mohi Xossa" sanatoriysi. Bunda muayyan obyektga unga geografik jihatdan tutash mashhur nom bilan atash orqali bevosita manzilni tushuntirishga ishora qilinadi. Yoki "Ibn Sino" mahalla fuqarolar yig'ini, "Mahmud Tarobiy" istirohat bog'i, Mir Kulol qurilish korxonasi, Shamsiddin Mahbubiy masjidi, Afandi Buxoro transport korxonasi, "Siyovush trans o'lad" MChJ kabi ergonimlarda mazkur mashhur tarixiy yoki afsonaviy shaxslarning o'sha hudud tarixiga aloqadorligi nazarda tutiladi.

Ba'zi ergonim nomlarda esa geografik mutanosiblik kuzatilmasligi mumkin, ammo unda faoliyat turiga, ko'rsatilayotgan xizmatning afzalligiga ishora qilinadi. Masalan, Vobkent tumanidagi "Rosti rusti" logistika korxonasi nomi sohibqiron Amir Temurning "Kuch – adolatda" shiorining fors tilidagi tarjimasi bo'lib, bu orqali korxona mijozlariga o'z faoliyatida adolatga, halollikka moyilligini uqtirishga harakat qiladi. "Gulshani bog'i Eram" nodavlat ta'lim tashkiloti nomi orqali esa mijozlarga bolalaringizni bema'lol bizga qoldiring. Biz ularga afsonaviy Bog'i Eram kabi qulayliklarni yaratib bera olamiz, deyishmoqchi bo'lishadi.

Ergonimlarni bu tarzda nomlashda **trasonimizatsiya** hodisasidan foydalaniladi. Grammatik tabiatiga ko'ra trasonimizatsiya o'ziga xos ononimlashtirishdir. Bu onimdagi tegishli nomning bir kichik turkumdan boshqasiga o'tishidan iborat. Trasonimizatsiya oddiy va alluzaviy turga bo'linadi. Oddiy trasonimizatsiya metonimik uzatishga asoslangan: "FARRUX SABINA" mas'uliyati cheklangan jamiyati, "Parvina" restorani, "Gulijahon" oziq-ovqat do'koni, "Niginabonu" go'zallik saloni va h.k. Asosan, ergonim-antroponimlar egalari, ularning qarindoshlari, bolalari yoki taniqli

shaxslarning ismlari: aktyorlar, qo'shiqchilar, kino qahramonlari, sportchilar, yozuvchilar, tarixiy shaxslar ("Ilhom Farmonov" fermer xo'jaligi, "Shayx Jalol" mehmonxonasi, "Sadridin Salim Buxoriy" MChJ (nashriyot), "Sarvinoz" ayollar kiyimlari do'koni, "ELIF FASHION BREND" oilaviy korxonasi ("Qashqirlar makoni" seriali), "Ali bobo trans" MChJ (taksi xizmati), "Karleone" erkaklar kiyimlari do'koni, "Esmeralda" go'zallik saloni, "Gulliver" tungi klubi).

Allyuziv-transonimizatsiya ham metonimik, ham metaforik ma'no ko'chimiga asoslanadi. Bu usul ma'lum ma'noda mumtoz adabiyotda qo'llanilgan "talmeh" badiiy san'atiga o'xshaydi. Masalan, "Kleopatra" go'zallik salonining ergonimi shunday ma'noni tashishga xizmat qiladi: "Siz Misr malikasi kabi juda go'zal bo'lasiz". "Niagara Water" yoki "Zam-zam" ichimlik suvi yetkazib beruvchi firmalar nomi esa suvning sifati, tozaligini shu nom orqali kafolatlamochi bo'ladi, chunki Niagara sharsharasidan oqqan suv o'zining musaffoligi, Zam-zam bulog'i esa muqaddasligi bilan mashhur.

Transonimizatsiya natijasida hosil bo'lgan ergonimlarni quyidagicha tasniflash mumkin.

1) antroponim-ergonim:

- ma'lum bir shaxs nomi bilan (ko'pincha egasi): "Sabina", "Go'zal", "Monika" go'zallik salonlari; "Maftuna", "Gulbahor", "Parvina" kafelari; "Kamol Jamol" sartaroshxonasi; "Nasridin Navro'z" mehmonxonasi; "Mirxan" oziq-ovqat do'koni va h.k.

- mifoantroponim: "Siyovush trans omad" MChJ, "Afrosiyob qurilish trans" korxonasi, "Zevs" mashina ta'mirlash shaxobchasi, "Simurg" qurilish firmasi, "Alpomish" fermer xo'jaligi, "Femida" advokatlik byurosi, "Qaqnus" savdo do'koni, "Venera" go'zallik saloni va h.k.

- atoqli tarixiy shaxslar nomi: "Ibn Sino" dorixonasi, "Amir Temur" sport klubi, "Ali" xususiy korxonasi, "Narshaxiy" korxonasi, "Mirkulol" qurilish firmasi, "Samosiy" fermer xo'jaligi, "Rangrez (Shayx Jalol)" mehmonxonasi, "Mahmud Torobiy" qurilish korxonasi, "Imomqozixon" fermer xo'jaligi, "Kleopatra" go'zallik saloni, "Ramzes" restorani va h.k.

- shoir-yozuvchi, san'atkor va sportchilar nomi: "Umar Xayyom" mehmonxonasi, "Mir Alisher" xususiy korxonasi, "Fuzuliy" MChJ, "Sadridin Salim Buxoriy" MChJ, "Anvar Obidjon" oilaviy korxonasi, "Ilhom Farmonov" fermer xo'jaligi va h.k.

- adabiyot va kino qahramonlari nomi: "Shirin" go'zallik saloni, "Dilorom" oshxonasi, "Zebuzar" savdo do'koni, "Gulliver" tungi klubi, "Ali bobo trans" oilaviy korxonasi, "Karleone" erkaklar kiyim do'koni, "Pinokkio" o'yinchoqlar do'koni;

- mashhur brendlar, kosmetika ijodkorlari nomi: "Shanel" atir-upa do'koni, "Roberto Kavalli" erkaklar kiyimlari do'koni;

2) toponim-ergonim:

- urbanonimlar (shahar obyektlarining nomlari, shu jumladan, godonimlar): “Buxoro” mehmonxonasi, “G‘ijduvon taomlari” oshxonasi;

- shahar obyektlarining nomlari: “Ark” mehmonxonasi, “Minorayi Kalon” oshxonasi, “Chor minor” MChJ, “Eyfel” atir do‘koni va h.k.

- polisonimdan, shu jumladan, tarixiy shaharlarning o‘z nomi: “Nyu York” kafesi, “Poykent” mehmonxonasi, “Varaxsha” mehmonxonasi, “Vegas kommuniti” firmasi, “Montana” do‘koni, “Memfis” restorani, “Bobil darvozasi” do‘koni, “Istanbul” erkaklar kiyimlari do‘koni va h.k.

- qishloq nomlari: “Ganchkash kichkintoylari” NTT, “Qozon” baliqxonasi, “Bog‘iturkon shirin non” MChJ, “Gajdumak fayz baraka” MChJ, “Shergiron” fermer xo‘jaligi;

- gidronim (suv obyektining o‘ziga xos nomi): “Okean” restorani, “Zarafshon” mehmonxonasi, “To‘dako‘l sohili” bog‘dorchilik xo‘jaligi, “Jayhur” mebel do‘koni, “Sardoba” restorani, “Shohrud” zavodi, “Labi Hovuz” restorani, “Bolohovuz” oshxonasi, “Issiq suv” sanatoriysi, “Niagara Water” xususiy korxonasi, “Zam-zam” suv yetkazish xizmati;

- makrotoponim: “Azia” mehmonxonasi, “Himolay” qurilish korxonasi, “Yevroosiyo” qurilish firmasi, “Amerika” oziq-ovqat do‘koni, “Yevroosiyo” restorani, “O‘rta Osiyo maxsus loyiha” loyiha instituti, “Yevropa” banket zali, “Kavkaz taomlari” oshxonasi, “Ipak yo‘li” mehmonxonasi;

- mifoponim: “Gulshani bog‘i Eram” nodavlat ta‘lim tashkiloti, “Jannat” to‘yxonasi, “Sim-sim” kafesi, “Olimpik” sport tovarlari do‘koni, “Atlantis pul” suzish havzasi;

3) astronom-ergonim (osmon jismlari nomi): “Sitara” oilaviy korxonasi, “Saturn star” oilaviy korxonasi, “Somon yo‘li” firmasi, “Orion sirius star” savdo do‘koni, “Orion” maishiy texnika do‘koni;

4) pragmatonym-ergonim (brend nomi): “Adidas” sport kiyimlari do‘koni, “Benetton” kiyim do‘koni, “D&G” kiyim do‘konlari, “Nestle” oziq-ovqat do‘koni, “Artel”, “Samsung” maishiy texnika va telefon do‘konlari, “Shevrole”, “Lada” avtosalonlari.

Metafora va metonimiya yordamida tuzilgan ergonimlarning muhim farqlovchi xususiyati shundaki, metafora ham, metonimiya ham pragmatik funktsiyaga asoslanadi. Ya‘ni, bunday ergonimlar oddiy onimizatsiyadan farqli o‘laroq, idrok etish uchun qiziqarli bo‘lib qolgani holda, obyektning faoliyati haqida ham ma‘lumot beradi.

Ergoneologiyaning alohida muammolari bo‘yicha bir qator ishlar, shuningdek, Rossiya turli shaharlarining ergonimlarini har tomonlama tahlil qilish bo‘yicha anchagina tadqiqotlar bajarilgan, dissertatsiyalar himoya qilingan. Ammo o‘zbek tilshunosligida, jumladan, uning tarkibiy qismi bo‘lmish o‘zbek onomastikasida ushbu so‘zlar guruhi o‘ziga xos xususiyatlar va tipologiyaga ega bo‘lgan mustaqil mikrotizim sifatida alohida

o'rganilmagan, ko'rib chiqilmagan. Shu bilan birga, bu yo'nalishda o'zbek tilshunosligida, va xususan, o'zbek derivatologiyasida hozirda mavjud bo'lgan keng qamrovli so'z yasash materiallarini har tomonlama o'rganishni tartibga solish zarurati ham paydo bo'lmoqdaki, kelgusi tadqiqotlarimizda bu masalalarga atroflicha to'xtalishga harakat qilamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. М.Курбанова. Эргонимы современного русского языка: семантика и прагматика. Диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Волгоград, 2015. - 190 с.
2. Новичихина М. Е. Теоретические проблемы исследования эффективности коммерческой номинации: Автореф. дис. ... докт. фил. наук. – Воронеж, 2004. – 36 с.
3. Подольская Н. В. Словарь русской ономастической терминологии / отв. ред. А.В. Суперанская. – М.: Наука, 1978. – 200 с.
4. Суперанская А. В. Общая теория имени собственного / А. В. Суперанская – М. : Наука, 1973. – 366 с.
5. Танаева З. Т. Аббревиатурные эргонимы г. Махачкалы как многоуровневая система : автореф. дис. ... канд. фил. наук / З. И. Танаева, – Махачкала, 2012. – 21 с.
6. <https://ru.wikipedia>

Normativ-huquqiy hujjat loyihalari lingvistik ekspertizasida leksik xususiyatlarni baholash

Abror Murtazayev,

filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, (PhD),
Alisher Navoiy nomidagi ToshDO'TAU

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek tilida normativ-huquqiy hujjat loyihalarini lingvistik ekspertizadan o'tkazishda leksik birliklarning qo'llanilishi bilan bog'liq holatlar tahlilga tortilgan. Shuningdek, qonunchilik sohasida lingvistik ekspertizani amalga oshirishdagi muammolar, ularning sabablari hamda ushbu muammolarga yechim tavsiya qilingan.

Kalit so'z: normativ-huquqiy, qonunchilik, unifikatsiya, standart, uyg'unlik, bir xillik, loyiha, lingvistik-ekspertiza.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 21-oktabrdagi PF-5850-son “O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida” gi Farmonida bugungi globallashuv davrida har bir xalq, har qaysi mustaqil davlat o'z milliy manfaatlarini ta'minlash, bu borada avvalo o'z madaniyatini,

azaliy qadriyatlarini, ona tilini asrab-avaylash va rivojlantirish masalasiga ustuvor ahamiyat qaratishi zarur va tabiiy hodisa ekanligi ta’kidlanib, qator vazifalar belgilab berilgan.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 21-oktabrdagi PF-5850-son “O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmonning uchinchi bandida Davlat tilini rivojlantirish departamentining asosiy vazifalari sifatida:

“davlat tilini rivojlantirish, davlat tili to‘g‘risidagi qonun hujjatlariga rioya etilishi ustidan monitoringni amalga oshirish, ushbu sohada jamoatchilik nazoratining samarali shakllarini joriy etish;

ilmiy asoslangan yangi so‘z va atamalarni iste‘molga kiritish, zamonaviy atamalarning o‘zbekona muqobillarini yaratish va bir xilda qo‘llanishini ta‘minlash, geografik va boshqa toponimik obyektlarga qonun hujjatlariga muvofiq nom berilishi borasidagi faoliyatni monitoring qilish va muvofiqlashtirish;” [<https://lex.uz/docs/-4561730>] etib belgilangan. Shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 29-yanvardagi O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Atamalar Komissiyasining faoliyatini tashkil qilish chora-tadbirlari to‘g‘risida” 40-son Qaroriga ko‘ra, *“ilmiy asoslangan yangi so‘z va atamalarni rasmiy iste‘molga kiritish va normativ-huquqiy hujjatlar loyihalaridagi tushuncha va atamalarning turlicha izohlash ehtimolini istisno etadigan tarzda qonunchilik hujjatlarida qabul qilingan ma‘nosiga muvofiq yagona shaklda va to‘g‘ri qo‘llanishini ta‘minlash;*” kabilar komissiyaning asosiy vazifalari sifatida belgilangan bo‘lsa, O‘zbekiston Respublikasi Adliya Vazirining 2012-yil 9-aprelda 2352 raqami bilan ro‘yxatga olingan *“Davlat va xo‘jalik boshqaruvi organlari, mahalliy davlat hokimiyati organlari tomonidan o‘zbekiston respublikasi vazirlar mahkamasiga kiritiladigan normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarini tayyorlash, yuridik-texnik jihatdan rasmiylashtirish va huquqiy ekspertizadan o‘tkazish tartibi to‘g‘risida uslubiy ko‘rsatmalarni tasdiqlash haqida”* buyrug‘ining

Qonunosti hujjatlari loyihalarining matni va tuzilmasiga bo‘lgan umumiy talablar deb atalgan V bobida

“20. Loyihada quyidagilarning qo‘llanilishiga yo‘l qo‘yilmaydi:

og‘zaki nutq shakllari;

xorijiy tillarning atamalari, davlat tilida teng ma‘noli so‘zlar va tushunchalar bo‘lgan taqdirda;

eskirgan hamda ko‘p ma‘noni anglatadigan so‘zlar va iboralar, majoziy taqqoslashlar, sifatlashlar, kinoyalar;

abbreviatura va qisqartmalar (umumiy qabul qilingan abbreviatura va qisqartmalar, shuningdek qonunosti hujjatlarining ilovalaridagi tashkilotlarning qisqartirilgan nomlari bundan mustasno).

21. Loyihada qonunchilikda mavjud bo'lmagan tushuncha va atamalar, shuningdek texnikaviy va boshqa maxsus atamalardan foydalanilganda, ularning ta'rifi beriladi. Qonunchilik amaliyotiga muvofiq umumqo'llaniladigan tushunchalarga ta'rif berish talab etilmaydi.

22. Tushuncha yoki atamaning ta'rifi uning mazmunini to'liq ochib berishi kerak. Tushuncha yoki atamani aynan shu tushuncha yoki atama bilan, shuningdek o'zlari ta'riflanishga muhtoj bo'lgan boshqa tushuncha va atamalar orqali ta'riflashga yo'l qo'yilmaydi." [<https://lex.uz/docs/-1999242>] deb davlat tilidan qonunchilik tilida qanday foydalanish mumkin ekanligi huquqiy jihatdan mustahkamlab qo'yilgan.

Huquqiy normalar ijtimoiy tartibga solish tizimida yetakchi o'rinni egallaydi va ularni ifodalashning asosiy manbalari normativ-huquqiy hujjatlardir. Shu munosabat bilan qonun ijodkorligi faoliyati alohida ahamiyatga ega bo'lib, uning samarali amalga oshirilishini lingvistik vositalardan to'g'ri foydalanmasdan tasavvur etib bo'lmaydi.

Zero, aynan til asosiy element bo'lib, uning yordamida qonun ijodkorligi sub'ektining irodasi tashqarida ifodalanadi va barcha manfaatdor tomonlarga yetkaziladi.

To'g'ri ta'kidlaganidek, A.A.Ushakovning so'zlariga ko'ra, "so'zning noto'g'riligi, fikr va so'z, qonun chiqaruvchi va o'quvchi o'rtasidagi tafovut, ba'zida huquq sohasidagi kabi og'ir oqibatlarga olib keladigan ijtimoiy hayotning boshqa sohasini nomlash qiyin". Albatta, yuridik til, I.Sabo to'g'ri ta'kidlaganidek, "oddiy tildan boshqa narsa emas, maxsus iboralar, texnik atamalar bilan to'ldiriladi, ya'ni. kundalik hayotda uchraydigan iboralarni aniqroq ishlatadigan til. Biroq, qonuniy til "hali ham uni maxsus toifaga ajratadigan bir qator semantik, stilistik va boshqa xususiyatlarni o'z ichiga oladi." Aynan shu holat ushbu toifaga alohida e'tibor berish zarurligini oldindan belgilab beradi.

Huquq tili huquqiy fikrni eng to'g'ri va ixcham ifodalash uchun mo'ljallangan yetarlicha ishlab chiqilgan atamalar tizimining mavjudligi bilan tavsiflanadi. Shu bilan birga, ular orasida huquqiy normalarning yetakchi manbalari bo'lgan va ijtimoiy munosabatlarning mutlaq ko'p qismini tartibga soluvchi normativ-huquqiy hujjatlarda qo'llaniladigan atamalar alohida ahamiyatga ega. Ayni paytda mamlakatimizda normativ-huquqiy hujjatlar tizimi hozirgi bosqichda qator kamchiliklar, jumladan, terminologik kamchiliklar bilan ajralib turadi.

Shu munosabat bilan ta'kidlanganidek, "Yagona huquqiy makonni ta'minlash uchun qonun ijodkorligi jarayonida qo'llaniladigan atamalarni unifikatsiya qilish muhim ahamiyatga ega.

Rivojlangan davlat qonunchilik hujjatlaridagi asosiy, asosiy tushunchalar va o'rtasida tafovutlar bo'lishi mumkin emas. Normativ-huquqiy hujjatlar terminologiyasini unifikatsiya qilish zarurligi haqida o'zbek tilshunosligida alohida monografik tadqiqotlar mavjud bo'lmasa-da, qator nazariy tadqiqotlarda ham ta'kidlab o'tilgan.

Normativ-huquqiy terminologiyani unifikatsiya qilish tushunchasini o'rganishga kirishishdan oldin terminologiya va yuridik terminologiyaning unifikatsiyasi tushunchalariga murojaat qilish zarur ko'rinadi. "Unifikatsiya" atamasi lotincha "unus" – "bitta", "faqat" va "facio" – "yasamoq", "ishlab chiqarish" so'zlaridan kelib chiqqan. Lug'atlarda siz quyidagilarni topishingiz mumkin.

"UNIFIKATSIYA [lot. uni, unus – bir + facere – qilmoq]: unifikatsiya qilmoq Yagona tizimga, shaklga, bir xillikka keltirmoq; uyg'unlashtirmoq. Mashina detallarini unifikatsiya qilmoq. Alifboni unifikatsiya qilmoq.

UNIFIKATSIYALASHTIRMOQ ayn. unifikatsiya qilmoq q. unifikatsiya. Ilmiy terminologiyani unifikatsiyalashtirmoq." [Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2020.]

Ushbu turkumning umumiy ta'riflari: "bir narsani yagona tizim ostiga olib kelish, uni bir xillikka keltirish"; "bir xillikka, yagona me'yorga, yagona shaklga keltirish"; "biror narsani yagona tizimga, shaklga, bir xillikka olib kelish".

Ilmiy adabiyotlarda terminologiyaning unifikatsiyasini tushunish masalasida quyidagi yondashuvlarni ajratib ko'rsatish mumkin. A.V.Krijanovskayaning so'zlariga ko'ra, ta'kidlashicha, ilmiy birlashtirish terminologiyani adabiy tizimga kiritishni o'z ichiga oladi, atamalarning stilistik xususiyatini alohida voqelik belgilari sifatida hisobga oladi, bu atamani bir-biridan ajratib turadigan muhim xususiyatlarga ega.

Shu bilan birga, terminning o'ziga xos xususiyatlari umuman so'zning umumiy til xususiyatlari bilan bog'liq emas, balki so'z atamasining ilmiy funksional uslubning muayyan me'yorlariga mos kelishi bilan bog'liq holda birinchi o'ringa chiqadi.

A.A.Reformatskiy "har qanday terminologiyani birlashtirish, eng avvalo, so'zni oqilona tashkil etishdir" deb hisoblagan va shuningdek, "tarmoqli terminologiyani birlashtirish bo'yicha ishlar quyidagi masalalardan iborat:

- 1) rejalashtirilgan qurilish mezonlari" deb yozgan. yagona sanoat terminologiyasi;
- 2) standart atamasi asosida sinonimlarni tanlash va unifikatsiya qilish;
- 3) omonimlarning aniqlanishi;
- 4) mavjud atamalar va omonimlarning aniqlanishini tekshirishda rad etish natijasida aniqlangan bo'shliqlarni yo'q qilish hisobiga terminologiyani to'ldirish."

E.V. Karpinskaya terminologiyani birlashtirish atamalarini bir xillikka, yagona shakl yoki tizimga olib kelish bilan bog'liq, deb hisoblaydi, tushunchalar tizimi va atama tizimi o'rtasidagi aniq muvofiqlikni ta'minlash uchun mo'ljallangan, uch darajada amalga oshiriladi: mantiqiy, mazmunli va lingvistik deb keltiradi.

Huquq sohasida huquqiy terminologiyaning unifikatsiyasiga turlicha ta'riflar berilgan. Hozirgi vaqtda ushbu toifani tushunishning quyidagi asosiy yondashuvlarini ajratib ko'rsatish mumkin.

Birinchi yondashuvga muvofiq, unifikatsiya huquqiy terminologiyani takomillashtirish texnikasi, vositalari va qoidalari bilan belgilanadi. I.N.Senyakin

huquqiy atamalarni birlashtirishni “mavjud atamalarning terminologik birligi va izchilligini ta’minlaydigan texnikalar, qoidalar va vositalar to‘plami” deb tushunadi.

Bunday yondashuvning kamchiligi shundaki, unda terminologiyani takomillashtirishning barcha usullari, vositalari va qoidalarini amaliyotda qo‘llashda subyektlar faoliyatining ahamiyati e’tiborga olinmaydi.

Normativ-huquqiy hujjatlardagi terminologiya (tor ma’noda), ikkinchisida - atamashunoslikni takomillashtirishning ma’lum bir yo‘nalishi bilan bog‘liq.

S.K.Magomedov dissertatsiya tadqiqotida normativ-huquqiy terminologiyani unifikatsiyasini belgilaydi. U normativ-huquqiy terminologiyani birlashtirishni ikki jihatda ko‘rib chiqadi. Birinchi jihat, uning fikricha, ushbu hodisani kengroq tushunishni o‘z ichiga oladi va qonun ijodkorligi jarayonida qonunchilik texnikasi texnikasi va vositalarining barcha majmuini o‘z ichiga olgan norma ijodkorligi vakolatiga ega bo‘lgan organlarning faoliyatidir. Muayyan terminologik tizim doirasida atamalarning ma’no jihatdan bir ma’noliligiga erishish, uning ortiqcha sinonimiyasiga, qonun normalarini shakllantirishdagi mantiqiy qarama-qarshiliklarga barham berish, atamalardan bir xil va oqilona foydalanish, norma ijodkorligi faoliyatining barcha sohalarida bir xil funksional maqsad deb qaraladi.

Bizning fikrimizcha, normativ-huquqiy atamalarni unifikatsiya qilish atamashunoslik ishining yo‘nalishlaridan biri, normativ-huquqiy atamalarni yagona tizimga keltirishga qaratilgan vakolatli sub’yektlar faoliyati, barcha metodlar va usullardan foydalangan holda bir xillik sifatida dinamik jihatdan ko‘rib chiqilishi kerak. Atamalarning barcha me’yorlarga mos kelishini ta’minlovchi huquqiy texnika vositalari uch darajada taqdim etiladi: mantiqiy, lingvistik va mazmunan.

Bugungi kunda normativ-huquqiy hujjatlarda terminologik jihatdan turlichalik, bir tushunchani turli sinonimlar bilan yoki tilimizda muqobili bo‘lgani holda boshqa tildagi tarjimalarini qo‘llash bilan bog‘liq holatlar bir qadar ko‘paygan. Bunga “tamg‘alash” so‘zi bo‘lgani holda rus tilidagi markirovka so‘zini qo‘llanilib kelayotganligini misol qilishimiz mumkin.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 12-iyuldagi “Qimmatbaho metallardan yasalgan zargarlik va boshqa buyumlarning asillik darajasini belgilash va **tamg‘alash** bilan bog‘liq yuridik ahamiyatga ega harakatlarni amalga oshirganlik uchun asillik darajasi to‘lovini undirish tartibini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 490-son hamda 2017-yil 12-oktabrdagi “Qimmatbaho metallardan yasalgan zargarlik va boshqa buyumlarning asillik darajasini belgilash va **tamg‘alash** bilan bog‘liq yuridik ahamiyatga ega harakatlarni amalga oshirganlik uchun asillik darajasi to‘lovini undirish tartibini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 819-son qarorlarida “tamg‘alash” qarorlarida termin sifatida qo‘llanilgan. Biroq, O‘zbekiston Respublikasi Sog‘liqni saqlash vazirining 2018-yil 30-oktabrdagi “Dorixona sharoitida «angro» mahsulotini qadoqlash, o‘rash, **markirovka** va

realizatsiya qilish tartibi to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqida” 51-son buyrug'i, O'zbekiston Standartlashtirish, metrologiya va sertifikatlashtirish agentligi O'zbekiston Respublikasi Sog'liqni saqlash vazirligi O'zbekiston Respublikasi davlat Bojxona qo'mitasining *“Davlat tilida markirovka qilinishi shart bo'lgan iste'mol tovarlarini markalash va bojxonada rasmiylashtirish qoidalarini tasdiqlash to'g'risida»gi qaror, shuningdek unga o'zgartirish va qo'shimchalarni o'z kuchini yo'qotgan deb topish haqida* ((O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2013-y., 27-son, 354-modda) [O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 2013-yil 1-iyulda ro'yxatdan o'tkazildi, ro'yxat raqami 1202-2]) hamda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2014-yil 5-fevraldagi *“Import qilinadigan iste'mol tovarlarining ayrim turlarini markirovka qilish va bojxonada rasmiylashtirish tartibini takomillashtirish to'g'risida*” 22-son qarorida, shuningdek, Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 20-maydagi *“Majburiy raqamli markirovkalanishi lozim bo'lgan mahsulotlar ro'yxatini kengaytirish bo'yicha tajriba loyihalarini amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida*” 322-son qarorida *“markirovka”* tarzida qo'llangan. Qonunchilik tilida bunday nomuvofiqliklarning sababi nima deyilsa, normativ-huquqiy hujjat loyihalarini tayyorlovchi tashabbuskorlarning bu borada muayyan tamoyillarga amal qilmasligi, bu sohani doimiy nazorat qiluvchi tashkilotning yo'q ekanligi, shuningdek, normativ-huquqiy hujjat loyihalarini tayyorlash bo'yicha qat'iy nizom, normativ-huquqiy hujjat loyihalarini o'tkazuvchi lingvist ekspertlarning yo'q ekanligi normativ-huquqiy hujjat darajasidagi metodik qo'llanma yo'qligi va bunday hollarda davlat tili haqidagi qonun hujjatlariga amal qilishning doimiy va qat'iy monitoringining yo'lga qo'yilmaganligi kabilarni aytib o'tishimiz mumkin.

Yurtimizda normativ-huquqiy hujjatlarda so'z qo'llash, terminologik bazadagi standartning yo'q ekanligiga eng katta sabablardan biri sifatida normativ-huquqiy hujjat tayyorlovchi tashabbuskorlarning yaxshigina shakllanib ulgurgan qonunchilik bazasidagi mavjud, amaldagi termin, qoliplardan foydalanishga e'tibor qilmaslik, qonun osti hujjatlar matnini tayyorlashda qonun hujjatlariga moslash emas, balki qonun hujjatlari tilini, undagi tushuncha va terminlarni, qoliplarni qonun osti hujjatiga bo'ysundirish holatining faol ekanligi bilan izohlash mumkin.

Normativ-huquqiy terminologiyani birlashtirish muhim va bunda quyidagi belgilarini ajratib ko'rsatish mumkin:

1. Bu atamalarni ularga qo'yiladigan normativ talablarga muvofiqlashtirish bo'yicha faol faoliyatdir, chunki me'yoriy-huquqiy terminologiyani birlashtirish vakolatli subyektlar tomonidan muayyan harakatlarni talab qiladi.

2. Turli sohalar, birinchi navbatda, huquqshunoslik, tilshunoslik, mantiq, falsafa va boshqalarga oid muhim bilimlar majmuini birlashtirish jarayonida o'zlashtirish va ulardan foydalanish bilan bog'liq intellektual xususiyat.

3. Tashkiliy va imperativ xususiyat, ya'ni terminologiyani birlashtirish jarayonining ijtimoiy munosabatlarni huquqiy tartibga solishni tartibga solish va samaradorligini oshirishga qaratilgan yo'nalishi, muayyan vakolatlarga ega bo'lgan sub'ektlarning normativ-huquqiy terminologiyasini unifikatsiya qilish jarayonida ishtirok etish.

4. Irodaviy xususiyat, ya'ni me'yoriy-huquqiy terminologiyani birlashtirish jarayonida butun jamiyat yoki uning ko'pchiligi manfaatlari va ehtiyojlarining so'zlovchisi bo'lishi kerak bo'lgan birlashma subyektlari irodasining ifodalanishi.

5. Ijtimoiy shartlilik, bu bir butun yoki alohida huquq tarmoqlari sifatida O'zbekiston Respublikasi qonunchiligining butun tizimining normativ-huquqiy terminologiyasini birlashtirish uchun obyektiv mavjud ijtimoiy, guruh va shaxsiy ehtiyojlarni hisobga olishni o'z ichiga oladi.

6. Quyidagi elementlarni o'z ichiga olgan ma'lum bir strukturaning mavjudligi: subyektlar, obyekt, mazmun.

Normativ-huquqiy hujjatlarda atama bo'lgan so'z va iboralar bilan bir qatorda ko'p qo'llaniladigan so'z va iboralar, maxsus atamalar ham mavjud. Yuridik atamalar bilan bunday bo'lmagan so'z va iboralarni farqlash masalasida ilmiy adabiyotlarda turli yondashuv va tavsiyalar mavjud. Masalan, yuridik atamalar yuridik matnda uchraydigan barcha so'zlarni o'z ichiga oladi. Ko'pgina advokatlar bu yondashuvni qo'llab-quvvatlaydi. P.I.Lyublinskiy kundalik, texnik (shu jumladan huquqiy) va sun'iy atamalarning turlarini ajratib ko'rsatdi. [**Фомина Л.Ю. 2006.**]

Hozirgi vaqtda yuridik fanda yuridik atamalarni umumiy qo'llaniladigan (umumiy qabul qilingan, ma'lum ma'nodagi atamalar), maxsus texnik (maxsus bilimlar sohasida qabul qilingan ma'noga ega – texnologiya, tibbiyot, biologiya) va maxsus huquqiy (maxsus huquqiy ma'noga ega, muayyan huquqiy tushunchaning o'ziga xosligini ifodalovchi). Oxirgi guruh umumiy tildan o'zlashtirilgan, lekin qonun hujjatlarida avvalgisidan farqli boshqa ma'no kasb etgan atamalar (shikoyat, iltimosnoma) va faqat qonun hujjatlariga xos bo'lgan atamalar (tanish, huquq layoqati)ga bo'linadi.

Shuningdek, yuridik adabiyotlarda huquqiy atamalarning umumiy qo'llaniladigan atamalarga (kundalik nutqda, badiiy va ilmiy adabiyotlarda, ish hujjatlari va qonun hujjatlarida bir xilda qo'llaniladigan narsa, sifat, belgilar, harakatlar, hodisalarning odatiy, keng tarqalgan nomlari) tasnifi keng tarqalgan.

Normativ-huquqiy hujjatda torroq, maxsus ma'noga ega bo'lgan umumiy qo'llaniladigan atamalar; maxsus texnik atamalar (maxsus bilimlar sohasida qabul qilingan ma'noga ega - texnologiya, tibbiyot, biologiya) va maxsus huquqiy atamalar (maxsus huquqiy ma'noga ega, muayyan huquqiy tushunchaning o'ziga xosligini ifodalovchi) kabilar qo'llaniladi.

“Bu tasnifning o'zgarishi huquqiy atamalarni 4 guruhga bo'lishdan iborat:

“a) odatdagi adabiy mazmunini o‘zgartirmagan holda, huquqiy tushunchalarni ifodalash uchun ishlatiladigan kundalik so‘zlar va kundalik nutq so‘zlari;
b) yuristlar alohida ma’no beradigan keng tarqalgan so‘zlar va iboralar;
v) huquqshunoslikka maxsus terminologiya (tibbiyot, sotsiologiya va boshqalar) bilan faoliyat yurituvchi sohalaridan kirib kelgan kasbiy tushunchalar va atamalar;
g) tegishli huquqiy tushunchalar va atamalar.”

Ikkinchi yondashuv vakillari bunday yondashuv atamaning o‘ziga xos xususiyatlarini aniqlash uchun etarlicha qat’iy va bir xil emas deb hisoblaydilar va aniqlik kiritilishi kerak.” [Фомина Л.Ю. 2006.] Bu fikrga tilshunos olimlar ham qo‘shiladi.

S.P.Xijnyak o‘z nuqtayi nazarini ifodalaydi, unga ko‘ra, "haqiqat, ehtimol, lingvistik va to‘g‘ri huquqiy yondashuvlarning uyg‘unligidadir. Kasbiy bilim vakillarining atama ta’rifiga munosabatini hisobga olish ham eng zarur masala ekanligini, ya’ni normativ-huquqiy hujjat loyihasini huquqshunos bilan lingvistning ishtiriko bilan cheklab bo‘lmashligini ta’kidlaydi. [Хижняк С.П. 1997]

Normativ-huquqiy hujjat matnida umumiy ma’noda qo‘llanilgan so‘zlarni atama deb atamaslik kerak, deb hisoblaymiz, chunki “termin” atamasining ma’nosi haligacha umumiy adabiy tilga nisbatan ma’lum o‘ziga xosliklarning mavjudligini bildiradi, shuning uchun umumiy so‘zni atama sifatida qo‘llash normativ-huquqiy hujjatda uning alohida ma’nosini anglatishi kerak.

Yuridik tildagi maxsus texnik (ixtisoslashtirilgan) atamalarga eng oqilona yondashuv sifatida I.F.Kazminning qonunchilik sohasidagi huquqiy terminologiya tegishli yuridik va ixtisoslashganlarga bo‘linishini ta’kidlashidir. “Ixtisoslashgan atamalar, o‘z navbatida, ikki guruhga bo‘linadi:

1) qonuniy kuchga kirmagan shartlar;

2) asosiy ma’nosini yo‘qotmagan holda, qonuniy bo‘lmagan atamalar.” [Фомина Л.Ю. 2006]

Normativ-huquqiy hujjatlar matnidagi ixtisoslashgan atamalarni transtermlar deb ataladigan (lotincha: trans - “orqali, ustidan, orqasida”), ya’ni transterminologizatsiya (ko‘chirish) natijasida paydo bo‘lgan normativ-huquqiy atamalardan farqlash kerak. bitta terminologiyadan olingan atama) semantik tuzilishidagi turli o‘zgarishlar bilan birga boshqasiga aylanadi).

Normativ-huquqiy hujjatlardagi transtermlar va ixtisoslashtirilgan atamalar o‘rtasidagi farq, ular ma’lum bir maxsus sohada qanday ma’noda qo‘llanilsa, ular bir xil ma’noda qo‘llaniladi, bu ularning ma’nosining yuridik tilga o‘zgarishi deb baholashni anglatadi.

Transtermlar va ixtisoslashtirilgan atamalar o‘rtasidagi farq shundaki, ular o‘zlarining asosiy, huquqiy bo‘lmagan funksiyalarini yo‘qotmasdan, bir vaqtning o‘zida (ushbu akt kontekstida) qandaydir huquqiy ma’noga ega bo‘ladilar, ikkinchi holda, atama

ma'nosining o'zgarishi yuzaga kelmaydi va u normativ-huquqiy hujjatda ham, boshqa sohada ham shu ma'noda qo'llanadi.

Bizning fikrimizcha, normativ-huquqiy hujjatlardagi transtermlar, yuqoridagi tasnifga muvofiq, maxsus huquqiy terminologiyaga taalluqli bo'lishi kerak, chunki "insonning ilmiy va amaliy faoliyatining turli sohalaridan yurisprudensiyaga o'tgan atamalar nafaqat qonunchilikda huquqiy xususiyat kasb etadi balki, balki tegishli huquqiy atamalarni shakllantirishda ham ishtirok etadi.

Normativ-huquqiy atamalarga quyidagilar kiradi: me'yoriy-huquqiy hujjatlarda atama sifatida qo'llaniladigan va alohida ma'noga ega bo'lgan keng tarqalgan so'zlar, maxsus huquqiy atamalar (qobiliyat, muomala layoqati, da'vogar va boshqalar), ixtisoslashgan atamalar. Ushbu tadqiqotda me'yoriy-huquqiy hujjatlarda qo'llaniladigan barcha atamalar unifikatsiya ob'ekti sifatida emas, balki faqat me'yoriy-huquqiy hujjatlarda atama sifatida qo'llaniladigan va alohida ma'noga ega bo'lgan, ko'p qo'llaniladigan, maxsus ma'noga ega bo'lgan so'zlarga ko'rib chiqiladi.

Normativ-huquqiy terminologiyani unifikatsiya qilish belgilarini aniqlab, biz normativ-huquqiy atamalarni unifikatsiya qilish ancha murakkab va uzoq davom etadigan jarayon bo'lib, uni bir qancha bosqichlarda amalga oshirish mumkin ekanligiga e'tibor qaratishni zarur deb hisoblaymiz. Shu bilan birga, normativ-huquqiy atamalarni unifikatsiya qilish ishlariga huquq sohasi mutaxassislari, tilshunoslar, psixologlar, mantiqshunoslar jalb etilishi lozimligini yodda tutish lozim.

Yuridik adabiyotlarda terminologiyani birlashtirishning quyidagi bosqichlari ajratiladi.

E.A.Kryukova maxsus atamalarni birlashtirishning uch bosqichini belgilaydi. [Крюкова Е. А. 2003] Birinchi bosqichda olib borilayotgan ishlarning maqsadi – sohaga oid atalmish atamalarni aniqlash, ularning ma'nolarini oydinlashtirish, ularni (huquqiy normalar mazmuniga ziyon yetkazmagan holda) neytral lug'at bilan almashtirish (yuridik atamalar almashtirilmaydi). Ikkinchi bosqich o'z ichiga oladi

Unifikatsiyalangan atamalarning to'liq shakli va ularning qisqartirilgan variantlari yordamida amalga oshirilishi mumkin bo'lgan to'g'ri unifikatsiya. Uchinchi bosqich - nazorat. Keyinchalik E.A.Kryukovanning ta'kidlashicha, ko'pincha birinchi va ikkinchi bosqichlarda yoki ikkinchi va uchinchi bosqichlarda birlashtiruvchi harakatlar bir vaqtning o'zida amalga oshiriladi. Juda qisqa vaqt ichida birlashtirishning barcha uch bosqichi birlashtiriladi, bu, qoida tariqasida, qonunchilik aktining sifatiga salbiy ta'sir qiladi deb qaraladi. [Крюкова Е. А. 2003]

Yuqorida aytilganlarga asosanib, biz normativ-huquqiy terminologiyani birlashtirishning uchta bosqichini ajratib ko'rsatishni maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz: dastlabki, asosiy va keyingi.

Hozirgi vaqtda normativ-huquqiy terminologiyani unifikatsiya qilishni amalga oshirishda atamashunoslikdagi kamchiliklar tufayli huquqni qo'llash jarayonida yuzaga keladigan barcha qiyinchiliklarni real baholash juda qiyin.

Xuddi shu birlashtirish bosqichida ushbu atamalar qaysi me'yoriy-huquqiy hujjatlarda qo'llanilganligini aniqlash, amaldagi me'yoriy-huquqiy hujjatlarda, ular mavjud bo'lmaganda esa sud hujjatlarida mavjud atamalarning barcha ta'riflarini aniqlash kerak. Keyin ma'lum bir me'yoriy-huquqiy hujjatda qo'llaniladigan atamalarni tanlash va ularning ma'nosini oldindan aniqlash kerak.

Hozirgi vaqtda umumiy atamashunoslikni, xususan, normativ-huquqiy terminologiyani takomillashtirish sohasida yagona terminologik apparat mavjud emas. Ilmiy adabiyotlarda atamalarni, jumladan, normativ-huquqiy atamalarni ma'lum tartibli to'plamga kiritish zaruriyati bilan bog'liq tushunchalarga murojaat qilish uchun turli atamalar qo'llaniladi: unifikatsiya, tartiblash, standartlashtirish, uyg'unlashtirish, integratsiyalashuv va boshqalar.

Normativ-huquqiy hujjat loyihalarni lingvistik ekspertizadan o'tkazishda ularda qo'llanilgan leksik birliklarni shu kunga qadar shakllangan qonunchilik bazasiga mos ekanligiga diqqat qaratish va bu boradagi ishlarni smaraliroq yo'lga qo'yilishi uchun mavjud tartib-qoidalarga zid ravishda yozilgan normativ-huquqiy hujjatlarni invertarizatsiyadan o'tkazib, leksik birliklarni qo'llash bilan bog'liq kamchiliklarni bartaraf etishdan keyingina qoniqarli natija berishi mumkinligini nazardan chetda qoldirmaslik talab etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Казьмин И.Ф., Прянишников Е.А., Сморгунова Е.М. Унификация и стандартизация юридических терминов //Язык закона / Под ред. А.С. Пиголкина. – М.: Юрид. лит., 1990
2. Магомедов С.К. Унификация терминологии нормативных правовых актов Российской Федерации: Дис.... канд. юрид. наук. – М., 2004.
3. Фомина Л.Ю. Унификация нормативной правовой терминологии. Дисс... кан. юр. наук. –Саранск. 2006.
4. Оскамытний В.В. Теория государства и права: Учеб. для вузов. – М.: Изд-во «ИМПЭ-ПАБЛИШ», 2004.
5. Хижняк С.П. Юридическая терминология: формирование и состав / Под ред. Л.И. Баранниковой. – Саратов: Изд-во Саратов, ун-та, 1997
6. Туранин В.Ю. Транстерминологизация – новая проблема юридического языка // Право и политика. 2005.
7. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. V жилдли. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2007. 4-жилд.

Ijodkorning individual uslubi

Ubaydullayev Normuhammad,

pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori

normuhammad28@mail.ru

Annotatsiya. Ma'lumki, adabiyotshunoslik ilmida ijodkorning individual uslubi, badiiy asar g'oyasi, asar qahramoni ruhiyati, badiiy asar tili muammolarini tadqiq etuvchi turli metodlar mavjud bo'lib, bular orasida biografik metod tarixiy haqiqatga, real shaxs individual hayoti voqealariga oid faktlarga boyligi bilan ajralib turadi.

Kalit so'zlar: Biografik metod, uslubshunoslik, badiiy uslub, rasmiy uslub, portret, avtobiografik asar, muallif "men"i, sujet, tarjimai hol.

“Biografik metod – adabiyotshunoslikdagi alohida ilmiy tadqiqot, badiiy asarga ijodkor shaxsi orqali nazariy-amaliy jihatdan yondashuv usullaridan biri... Uning mazmun-mohiyatida inson shaxsiyati asos bo'lib turganligi sababli kishilik tafakkuri orqali shakllantirilgan barcha fanlarga oid bilimlarga, mavjud oqimlar va qarashlarga tayanib ish ko'radi”[1:internet]. Yuqoridagi fikrdan ma'lum bo'ladiki, biografik metodda hayotda mavjud bo'lgan aniq shaxs bilan bog'liq jihatlar muhim o'rin tutadi.

Darhaqiqat, keyingi yillarda asar mavzusi, mazmun-mohiyatini ochib berishda bu metoddan ancha faol foydalanilayotgani kuzatilmoqda. “Bugungi globallashuv jarayoni jahon adabiyotshunosligida mavjud ilg'or ilmiy metodologik usullar asosida o'zbek adabiyotshunosligi mezonlarini shakllantirish, ijodkor shaxsi va uning badiiy merosini xolis o'rganish, ijodkor-inson ruhiyatini anglash, adabiy shaxsiyat muammosini ijtimoiy fanlar oralig'ida o'rganishni taqozo qilmoqda”[2:5].

Ma'lum bir ijodkor shaxsning hayoti va faoliyati aks etgan avtobiografik asarlar ham o'ziga xoslikka ega. Garchi avtobiografik bitik ham estetik yaratq hisoblansa-da, unda badiiy to'qimaga o'rin berilmaydi. Bunday asarda davr va o'sha zamonda yashagan odamlarga xos xususiyatlar bir shaxsning nuqtayi nazari orqali ifoda etiladi. Shuning uchun ham unda badiiy to'qimaga ehtiyoj sezilmaydi. Binobarin, avtobiografik asarni tahlil qilishda ham asosan sanalar yoki muallif hayotidagi muhim voqealarga e'tibor qilish bilan chegaralanib qolinmasligi kerak. Ijodkor shaxsini o'rganishda: yozuvchining tarjimai holi, nasliy xususiyatlari, individualligi, iste'dodi, uslubi, adabiy muhit kabi bir qancha faktorlar muhim, deb qaraladi. Ijodkor faoliyatining mahsuli sanalgan san'at asari nafaqat badiiy hodisa, balki ruhiy, madaniy, falsafiy, tarixiy, diniy qadriyatlarni o'zida mujassam etgan voqyelik sifatida idrok etib kelinadi [3:14].

Biografik xarakterdagi asarlarda nafaqat ma'lum bir shaxs hayoti va fe'li-xo'yi, balki u yashagan davr, unda ro'y berayotgan muhim siyosiy, ijtimoiy voqealarga munosabat ham bildiriladi. Bu bilan bir shaxsga emas, u yashagan davrga ham baho beriladi. Masalan, buyuk o'zbek yozuvchisi Fitrat temuriylar davri to'g'risida shunday

fikr yuritadi: “Temuriylarning boy, madaniy mustamlakalari bo‘lg‘an Eronning milliy burjuaziyasi asosida mustamlakalikdan qutulish harakatlari Temur zamonida boshlangan edi. Tabiiy, bu harakat Temurdan so‘ng ham davom qildi, o‘zini bu mustamlakasini qo‘lidan chiqarmoq istamag‘an Osiyo savdo burjuaziyasi boshda bu harakat bilan kelishmak yo‘lini tutdi. Mening fikrimcha, markazning bir oz vaqtdan keyin Samarqanddan Hirotka ko‘chishga ham bir sabab shudir. Eron milliy burjuaziyasi o‘zining siyosiy harakatini din, mazhab bilan bo‘yadi. Shiiylik harakatini kuchaytirdi. Shiiylik tuyg‘ulari umumiydashkan sayin O‘rta Osiyodan qutulish fikrining kuchayishi turgan gap edi. O‘rta Osiyo burjuaziyasi buni ko‘rib turar edi. Shuning uchun bular orasida shiiylikni qabul qilish fikri tug‘ildi. Temur bolalaridan Boysung‘ur Mirzo shiiylikni qabul qilg‘an edi. Ish buning bilan qolmadi. Fors burjuaziyasi milliy harakatining ust kiyimidan boshqa narsa bo‘lmagan shiiylik harakati kuchaymakda edi, buni ko‘rgan Husayn Boyqaro shiiylikni hukumatning rasmiy mazhabi deb e‘lon qilish fikriga keldi. Saroy odamlari birlasha olmadilar. Navoiy va uning atrofida bo‘lg‘anlar bu tadbirning churikligini angladilar, bunga mone‘ bo‘ldilar. Erondagi bu harakatka taslim bo‘lish emas, qarshi turish, muqovamat qilish, o‘zni ko‘rish to‘g‘riroq topildi [4: 42-43]. Ko‘rinadiki, Fitrat tomonidan Alisher Navoiy va sulton Husayn mirzo shaxslariga doir keltirilgan ma‘lumotlar butun bir davr voqea-hodisalari to‘g‘risida muhim xabarlarni yetkazmoqda.

Abdulla Qodiriy ijodida ijodkor shaxs va adabiy qahramon muammolarini tadqiq etgan S.To‘laganova biografik asarlarni tahlil etishda tadqiqotchi faqat sanalar va muhim voqealar bilan cheklanib qolmay, avvalo, tahlilga tortilgan ijodkorning ichki olamini yoritib berish va shu asnda u yashagan davr ruhini ham ochib berishi lozimligini ta‘kidlaydi: **Biografik yondashuvga ko‘ra, ijodkor tarjimai holidagi yil, sanalarning birlamchi ahamiyatini inkor etmagan holda, tadqiqotimizda yozuvchi tarjimai holidagi raqamlarga tobe bo‘lib qolmaslikka, inson ruhiyati sirlari, vaziyat va holatlarni hamda tarixiy voqyelik ortiga yashiringan hayot haqiqatini anglashga harakat qilindi. Shu bilan birga, adib hayoti bilan bog‘liq manbalarga ijodkor shaxsi muammosi nuqtayi nazaridan yondashildi**[5: 15].

Adabiyotshunos olim D.Quronov o‘zbek adabiyotshunosligida biografik metodning yetarlicha qo‘llanilmay kelayotganligi sababini quyidagicha izohlaydi: “Biografik metod badiiy asar muallifining hayot yo‘li kontekstida o‘rganishni nazarda tutadi. Badiiy asarda ijodkor shaxsiyati akslangani bois undagi qator o‘rinlar muallif biografiyasi kontekstida yorqinroq anglashiladi. Shunga ko‘ra, biografik metod asarga muallif tomonidan yuklatilgan mazmunni anglashda yetakchi ahamiyat kasb etadi. Masalan, A.Qahhorning “O‘g‘ri” va “Dahshat” hikoyalari o‘tmishdan bahs yuritadi, biroq ularni biografik kontekstda olinsa, adib har ikki hikoyada ham ular yaratilgan davr muammolarini badiiy idrok etishga, o‘sha davr haqidagi, davr kishilari haqidagi fikrlarini ifodalashga harakat qilgani anglashiladi. Biografik metodning qanchalik samarali bo‘lishi

ko‘p jihatdan tadqiqotchi qo‘l ostidagi biografik materialga bog‘liq bo‘lib qoladi. O‘zbek adabiyotshunosligida biografik metodning yetarli darajada samara bilan qo‘llanilmay kelayotgani ayni shu narsa – biografik materialning yetarli emasligi bilan izohlanadi”[6:46].

Zamonaviy biografik metod har qanday shaxsni tarixiy, ijtimoiy va individual borliq doirasida o‘rganishga asoslangan bo‘lib, shaxs rivojining hayotiy dasturlari, uning kasbiy, oilaviy, ma‘naviy, tabiiy va ijtimoiy makondagi mavjudlik holati “makon-vaqt” doirasida tahlil qilinishini ko‘zda tutadi. Biografik metodni qo‘llashda so‘rovnoma, intervyu, test, yaqinlarining ko‘rsatmalari, zamondoshlarining xotiralari, faoliyat mahsulini o‘rganish (xatlari va kundaliklarini, ma‘ruzalari nutqlarining kontent-tahlili va b.)dan manba va vosita sifatida foydalaniladi. Adabiy ta‘limda bu metoddan foydalanishda o‘tmishdagi maishiy-siyosiy hayotni retrospektiv tahlil etish ko‘zda tutiladi. *Xo‘sh, avtobiografik asarlarni o‘rganish pedagogik jihatdan qanday natija beradi, degan savol tug‘ilishi tabiiy, albatta.*

Talaba va o‘quvchilarni axloqiy negizlari buzilishiga olib keladigan ekstremizm va terrorizm, separatizm, shafqatsizlik va zo‘ravonlik kabi xatti-harakatlardan himoyalashda Movarounnahr zaminidan yetishib chiqqan buyuk allomalar ijodini o‘rganish, yosh avlodda mustaqil hayot uchun zarur ijtimoiy malaka hamda fazilatlarni yoshiga mos, bosqichma-bosqich shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi [7: internet].

Adabiyotshunoslik ilmida biografik metodni qo‘llash pedagogikadagidan farq qiladi. Adabiyotshunoslik ilmida ma‘lum shaxsning biografiyasi, hayot yo‘lini yoritib berish orqali uning shaxsiyati, hayotidagi muhim jihatlarni ilg‘ab olishga alohida ahamiyat beriladi. Adabiyotshunos olimi Obodon Adizovanning ko‘rsatishicha, biografik metod tadqiqotchini muallifning individual hayot tarzi, shaxsiy turmushi, hayot yo‘li, kechmishi, ichki kechinmalari, xarakter-xususiyati, bir so‘z bilan aytganda, biografiyasi (yoki avtobiografiyasi)ga qiziqtiradi. Mavjud lug‘atlarda qayd qilinishicha, avtobiografiya so‘zi tarjimayi hol ma‘nosini anglatadi. Tarjimayi hol deyilganda, avvalo, badiiy janr emas, asosan rasmiy ish yuritishda foydalaniladigan qog‘ozlardan biri tushuniladi. U inson his-tuyg‘ulari, atrofdagilarga, voqyelik faktlariga munosabatni ifodalamaydi, balki ma‘lum bir shaxsning butun hayoti va mehnat faoliyatini aks ettiruvchi rasmiy hujjat bo‘lib, insonning tug‘ilganidan boshlab tarjimayi hol yozilayotgan kungacha bo‘lgan hayotidagi muhim sanalar, o‘qish, mehnat faoliyatidagi o‘zgarishlar, ijtimoiy jihatdan kelib chiqishi, oilasi bilan bog‘liq ma‘lumotlar aks etadi.

Ko‘rinadiki, tarjimayi hol davlat idoralarida qo‘llaniladigan, ma‘lum bir qolipga solingan rasmiy hujjat. U rasmiy uslub talablari asosida yoziladi. Mazmun ko‘lamiga ko‘ra, tarjimayi holga yaqin turuvchi avtobiografik asar esa yozilish uslubi, qo‘llanish doirasiga ko‘ra badiiy uslubga mansub adabiy janrlar doirasiga kiradi. Avtobiografik ma‘lumotlar badiiy tarzda ifoda etilsagina ta’sir kuchiga ega bo‘ladi. Adabiyotshunos olim B.To‘xliyev [8: 213] haqli ravishda ta’kidlaganidek, badiiy asar ijodkor

shaxsiyatining ifodachisi ekanligi anglab yetilgandan keyingina asar mohiyati ham, uning muallifining nuqtayi nazarlari ham o'quvchi tomonidan to'laroq va teranroq tushuniladi. Shundagina muallifning adabiyotga, jamiyatga, shu xalq va millatga bo'lgan muhabbati va xizmatlari to'la idrok etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. 11 жилд. –Тошкент: Маънавият, 2000.
2. Ачилов Н. Ал-Ҳаким ат-Термизий асарлари воситасида талабаларда маърифатпарварлик фазилатларини ривожлантириш технологияси. Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. –Термиз, 2020.
3. Қуронов Д. Адабиётшуносликка кириш. –Тошкент: “Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси” нашриёти, 2004.
4. Тўлаганова С.П. Ижодкор шахси ва адабий қаҳрамон муаммоси (Абдулла Қодирий ижоди мисолида) Филол. фан...фалсафа д-ри (PhD) дисс. автореф. – Тошкент, 2019.
5. Тўхлиев Б. Адабиёт ўқитиш методикаси. Тошкент: Янги аср авлоди, 2010.
6. <http://213.230.96.51:8090/files/bsu/docs/jurnali/Pedagogik%20Mahorat%202019%20yil%204-son.pdf>
7. <http://tmatm.uz/site/wp-content/uploads/2015/09/Pedagogik-faoliyatda-tizimli-ta-lilni-amalga-oshirish-metodlari.pdf>
8. <https://qomus.info/encyclopedia/cat-b/biografiya-uz/>

Soʻzning maʼno jilolari

Bayxanova Shoiraxon,

Davlat tilida ish yuritish asoslarini
oʻqitish va malaka oshirish markazi
Namangan viloyati hududiy boʻlinmasi rahbari

Annotatsiya. Ushbu maqolada sozning belgilik xusiyati, mano jilolari, nutqiy faoliyati tahlil etilgan.

Kalit soʻzlar: soʻz, soʻzning maʼnolari, metafora, til birliklari, koʻchim, majoziy maʼno, soʻzlardagi uslubiy boʻyoqdorlik.

Soʻz va uning maʼnolari haqida turlicha fikrlar hamda qarashlar bor. [1: 105,7,126,81,6,] Soʻz koʻp qirrali murakkab butunlik boʻlib, dastlabki qarashda ikki tomoni koʻzga tashlanadi. Birinchidan, moddiy ifodalovchi – tovush tomoni, ikkinchi maʼno tomoni. Soʻzning tovush tomoni tilshunoslikning fonetik-fonologik sathida tekshirilsa, mazmun tomoni oʻz xossalriga, asoslariga koʻra bir qancha sohalarning tekshirish obyekti boʻladi. Tildagi “maktab” soʻzi moddiy jihatdan m, a, k, t, a, b kabi

tovushlarning o‘zaro ketma-ketligidan tashkil topgan butunlik bo‘lganligi uchun fonetik-fonologik tahlil etiladi. Shu moddiylik asosidagi “maktab” so‘zining obyektiv olamdagi biror bir predmet bilan bog‘liq bo‘lgan ma‘nosi, ya‘ni o‘quvchilar ta‘lim-tarbiya oladigan “dargoh”ni ifodalashi leksikologiyada o‘rganiladi. “Maktab” so‘zining “tosh”, “suv”, “paxta” so‘zlar singari obyektiv borliqdagi predmetlik tushunchasini ifodalab, ot so‘z turkumiga birlashishi grammatikada o‘rganiladi. Ko‘rinadiki, so‘z ko‘p qirrali murakkab butunlik hisoblanadi. Shuning uchun so‘zning turli xususiyatlarini ochish va izohlashga urinishlar, qiziqishlar ko‘p. Biz so‘zning ma‘no jilolarini hamda shu ma‘no nozikliklar asosidagi qudratini ochishga harakat qilamiz.

Shubhasiz, so‘z yuqoridagi xususiyatlari bilan bir butunlikni tashkil etadi. Bu butunlik o‘zaro munosabatdorlikdagi a‘zolarining aloqa majmuasidan tashkil topgan sistemadir.[2: 5] Sistema huddi organizm singari bir-birisiz yashay olmaydigan uzvlarning murakkab qurilmasi hisoblanadi. Shuning uchun so‘zning barcha qirralari yaxlit holda tekshirilmasa, chalkashliklarga olib keladi. Bobomiz Alisher Navoiy “So‘z durredurkim, aning daryosi ko‘ngildur”, [3:105] - deb so‘zning ikki xususiyatiga ishora qiladi. Haqiqatan, so‘z duru gavhar singari insonning ko‘ngil daryosida yashiringandir. Navoiy so‘zni imkoniyat sifatida til xazinasiga qarashli ekanligini ta‘kidlab, uning faoliyatini nutq bilan bog‘laydi. Chunki so‘z nutqiy jarayondagina faoliyat ko‘rsatib, turlicha ma‘nolarga ishora qiladi. Shuning uchun so‘z haqidagi qarashlarning ko‘pchiligida “belgi” ostida izohlangandir. [1: 10]

So‘z biror bir tushunchaning material ifodalovchisi - qobig‘i bo‘lib, inson ongidagi yoki umumiy bilish xazinadagi tushunchalar silsilasiga ta‘sir etadi va muayyan nutqiy sharoitda turlicha ma‘nolar kasb etadi. Shu jihatdan so‘z nomlash vazifasini bajaradi va o‘zi anglatgan tushunchaning mohiyatini va tabiatini ko‘rsatmaydi. Shu sababdan ma‘no moddiy qobig‘ bilan birlashib, [2: 10] tushunchalar silsilasiga ta‘sir etadi.

Nutqiy jarayonda so‘zlarning ma‘no jilolari tushunchalar mosligi asosida yuzaga keladi. Tushunchalarning mosligi hayotiy tajribalar, umumiy bilish xazinamizning hamda muayyan nutqiy sharoit bilan bog‘liqdir. A.Nurmonov so‘zning ob‘ektiv olamdagi biror predmet, voqea-hodisa, miqdor, belgi, harakat, holat, jarayonlar bilan ikki xil munosabatda bo‘lishini ko‘rsatadi. Ya‘ni, sabab-natijali (motivlangan) va shartli (motivlanmagan) munosabatlar borki, ular inson ongida aks etgandagina belgilashadi deb ta‘kidlaydi [2: 7] Shu sababdan bir so‘z bir vaqtning o‘zida bir qancha tushunchalarga ishora qilishi mumkinki, bu muayyan nutqiy sharoit hamda so‘zlovchi va tinglovchi o‘rtasidagi munosabatlar asosida kechadi. Masalan “gul” so‘zini eshitish orqali tushuncha paydo bo‘ladi. Tushuncha esa gulning mohiyatini, xossalarini ongda aks ettiradi. Shu so‘z anglatgan o‘simlik ma‘nosi “gul – g-u-l” tovushlar ketma-ketligi bilan inson tomonidan o‘rnatilgan shartli aloqani bildiradi. [2: 7]Shuning uchun biz tushuncha aks ettirgan mohiyat, xossa, xususiyat asosida so‘zlarning ma‘nolar jilosini hosil qilamiz. Ya‘ni, gul – insonga zavq beruvchi, go‘zal, tikonli, turli rangda ochiluvchi kabi

xususiyatlarini shartli (motivlanmagan) munosabatlar asosida boshqa predmetlarga tirkaymiz va gul soʻzining maʼnolar sil-silasini yaratamiz. Shartli munosabat orqali “gul” soʻzi jabr qiluvchi maʼshuqa, kasallik, yashnab ochilish, bezak kabi maʼnolarni ifodalaydi. Lekin “gul” soʻzining mohiyati, maʼno tizimiga xususiyatlaridagi oʻxshashlik asos boʻladi. Shuning uchun gapda bitta maʼnosi yuzaga chiqadi. qolgan maʼnolari soʻzlovchi va tinglovchining umumiy bilish xazinasida imkoniyat tarzida turadi. Imkoniyat tarzidagi maʼnolar majmuasi soʻzning maʼno jilosini tashkil etib, mazmuniy murakkablikni yuzaga keltiradi. Shu sababdan soʻz oʻzaro aloqadorlikdagi uzvlar majmuasidan tashkil topgan butunlik deb izohlanadi[8]. A.Navoiy soʻzning bunday xususiyatini “... jomi maoniyi juzv va kuldur” deb koʻrsatadi. [4: 10]

Soʻzning maʼnolar jilosi nutqda namoyon boʻladi. Chunki soʻz imkoniyat sifatida tilda mavjud boʻlsa, faoliyat sifatida nutqda ishtirok etadi.[4.]. Nutqdagi soʻzning ishtiroki cheksiz va chegarasizdir. Soʻzning faoliyatini A.Navoiy quyidagicha izohlaydi: “Koʻnguldin dogʻi soʻz durri nutq sharafiga sohibi ixtisos vasilasi bilan guzorish va oroish koʻrguzar va aning qiymati ham martabasi nisbatiga boqa intishor va intihor topar. Gavhar qiymatiga nechukki, marotib asru koʻpdur, hattoki, bir diramdin yuz tumangacha desa boʻlur”. [3: 105]. (Mazmuni: Koʻngildan yana soʻz duri nutq martabasiga mutaxassis vositasida naql qilish orqali tartiblanadi va uning qiymati ham martabasining nisbatiga qarab tarqaladi hamda shuhrat topadi. Gavhar qiymatiga nisbatan juda koʻpdir, hattoki, bir diramdan yuz tumangacha desa boʻladi). Koʻngil til xazinasida boʻlsa, nutq til xazinasidagi boylikni sarf qiluvchi bozordir. Bozorga yaxshi narsalarni tartib qilish savdogarning mahoratiga bogʻliq. Shuning uchun nutqiy barkamollik soʻzlardan oʻrinli foydalanish asosida yuzaga keladi alohida tadqiqotni talab qiladi. Xullas, soʻzdan foydalanganimizda, bizning dunyoqarashimiz, milliy oʻzligimiz, madaniyatimiz, odob-axloqimiz ruhiyatimiz aks etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mahmud Qoshgʻariy. Devonu lugʻotit turk. –Toshkent, 1960-yil; A.Navoiy. Asarlar. –Toshkent, 1967-yil, 14-tom, 105-bet; A.Navoiy. Hayrat-ul-abror. –Toshkent. 1983-yil, 7-bet; A. Nurmonov va boshqalar. Oʻzbek tilining mazmuniy sintaksisi. –Toshkent, 1972-yil, 126-bet; M.Mirtojiyev, N.Mahmudov. Til va madaniyat. –Toshkent, 1992 yil, 81-bet; X.Neʼmatov, O.Bozorov. Til va nutq. –Toshkent, 1993-yil, 6-27-betlar; V.Vinogradov. Русский язык. –Moskva. 1986-yil; V.B. Kassevich. Semantika. Sintaksis. Morfologiya. –Moskva, 1988 god; A.Nurmonov. Lisoniy belgi xususiyatlari haqida. –Andijon, 1992-yil.
2. A.Nurmonov. Lisoniy belgi xususiyatlari haqida. Andijon, 1992-yil, 5-bet; A.Nurmonov. Gap haqidagi sintaktik nazariyalar. –Toshkent, 1986-yil.
3. A.Navoiy. Asarlar. 14-tom. –Toshkent, 1967- yil, 105-bet.
4. A.Nurmonov. Lisoniy belgi xususiyatlari haqida. –Andijon. 1992-yil.

5. H.Nematov, O.Bozorov. Til va nutq. –Toshkent, 1993-yil; E.Benvenist. Obshaya lingvistika. –Moskva, 1974.

Mamlakatlararo muloqotning rivojlanishida ijtimoiy tilshunoslikning ahamiyati

Bayxanova Shoir,

Davlat tilida ish yuritish asoslarini
o‘qitish va malaka oshirish markazi
Namangan viloyati hududiy bo‘linmasi rahbari

Annotatsiya. Mazkur maqolada mamlakatlararo muloqotning o‘rnatilishida sotsiolingvistikaning o‘rni va ahamiyati masalalari yoritilgan. Til siyosatidagi o‘zgarishlar uning ijtimoiy hayotda tutgan o‘rni, funksiyaviy xususiyatlariga o‘z ta’sirini o‘tkazmasdan qolmaydi. Ushbu hodisalarning barchasi sotsiolingvistik tadqiqotlar mohiyatini yanada oshiradi, ularga yangicha yondashish, yangi tahlil uslublarini qo‘llashni talab qiladi.

Kalit so‘zlar: An’anaviy tilshunoslik, lisoniy birlik, sotsiolingvistika struktural tilshunoslik, sintaktik tadqiqot, kontekst, nutq vaziyati, til va tafakkur, kommunikatsiya, mamlakatlararo muloqot, til siyosati.

Fan va texnika taraqqiyoti va jamiyatimizda vujudga kelgan ijtimoiy o‘zgarishlar tufayli tilshunoslik fani ham boshqa fanlar qatori jadal sur‘atlar bilan rivojlana boshladi. Sotsiolingvistika fani faqat tilshunoslik va jamiyatshunoslik fanlari orasidagi munosabatlarni emas, balki falsafa, ijtimoiy psixologiya, etnografiya, tarixga va boshqa fanlarga oid masalalarni ham qamrab oladi. Fanda ushbu yo‘nalishga bo‘lgan qiziqishning kuchayishi turli sabablarga bog‘liq bo‘lib, ular quyidagilar:

1. Jamiyatning ilmiy asoslangan til siyosatiga bo‘lgan ehtiyoji.
2. Struktural tilshunoslikning tilning faqat ichki tuzilishini o‘rganishga bo‘lgan qiziqishi.

XX asrning 30-yillarida maydonga kelgan strukturalizm tilni asosan bir tomonlama o‘rganishni, tilning tuzilishi va uni tashkil etuvchi birliklar orasidagi munosabatlarni o‘rganishni tilga oid boshqa masalalardan ustun qilib qo‘ydi. Natijada til birliklariga xos bo‘lgan shakl va ma’no birligini rad etib, faqat shaklni o‘rganishga e’tibor qaratildi. Ko‘p o‘tmay, bu oqim inqirozga uchradi, chunki u qo‘yilgan maqsadlarni uzil-kesil hal qila olmadi. Tilning yashashi va rivojlanishi bu tilda gaplashuvchi jamiyat bilan uzviy bog‘liq ekani ravshan bo‘lib qoldi. [1]

An’anaviy tilshunoslik lisoniy birliklarni faqat shakliy tomondan o‘rganishga e’tibor qaratdi. Bunday qarash, ayniqsa, tilga semiotik nuqtayi nazardan yondashish, belgini faqat shakldan iborat deb hisoblash natijasida yana ham kuchaydi. Natijada lisoniy birliklarning o‘zi ifodalayotgan obyektiv borliq bilan munosabati e’tibordan chetda qoldi.

Keyinchalik tilni bunday o'rganish bir yoqlama ekanligi, shaklni ma'nodan uzib bo'lmasligi ayon bo'ldi va natijada lisoniy birliklarning ma'no tomoniga e'tibor kuchaydi. Tilshunoslikda sintaktik tadqiqotlar ko'lamining oshishi natijasida ma'lum bo'ldiki, lisoniy birliklarning shakl va mazmun tomonidan ta'rifi ham tilni to'liq izohlash imkonini bermaydi. Lisoniy birliklarni kontekst, nutq vaziyati bilan bog'lab o'rganishgina ularning ma'nosini to'g'ri tushunish imkoniyatini yaratadi. [2] Masalan, Rayhon dasturxon ustiga tort tortdi. Hammang o'z aravangni tort. Qo'lingni tort. Menga ham besh kilo uzumingdan tort.

-To'g'ri aytasiz, -dedi Xasanali, -ammo men ham uning dardiga bir necha kunlab tushunmay yurgan edim.-Xo'sh, dardi?

-Muhabbat (xabar).-Muhabbat (so'roq)?

-Muhabbat! - deb takrorladi Xasanali (tasdiq). (A.Qodiriy, O'tgan kunlar)

Bunim yo'q, unim yo'q, Uyimda unim yo'q, Ishimda unum yo'q,

Aytishga unim yo'q. (Kamiy)

Bunday misollarni ko'plab keltirish mumkin. Rus tilshunos olimi L.S.Kovtunning e'tirof etishicha, hozirgi zamon rus adabiy tili lug'atida "sidi" (o'tirmoq) so'zining o'ndan ortiq ma'nolari bo'lib, ular matnda, ya'ni nutq jarayonida o'z aksini topadi. Sotsiolingvistik tadqiqotlarga qiziqishning asosiy sabablaridan biri hisoblangan til siyosati kundan-kun keskinlashib bormoqda. Jahonning ko'pgina mamlakatlarida, ayniqsa, Osiyo va Afrika mamlakatlarida shu vaqtga qadar til muammosi o'z yechimini topgan emas.

Hatto Hindistonda yirik mamlakatda hanuzgacha ingliz tili o'z hukmron mavqeyini saqlab qolmoqda. O'zbekiston mustaqillikka erishgandan keyin, yurtimizda demokratik jamiyatga asos solina boshlandi. Bu tuzum jarayonlari mazmun va mohiyatiga ko'ra avvalgi jarayonlardan tubdan farq qilib, ijtimoiy hayotimizning har bir sohasida o'z aksini topmoq da. Sodir bo'layotgan ushbu jarayonlar ijtimoiy-gumanitar va tabiiy fanlarga ham o'z ta'sirini o'tkazib, ularda ushbu jarayonlarni ifodalaydigan ma'no va tushunchalarning paydo bo'lishiga sabab bo'ldi. Ushbu o'zaro munosabat natijalari har qaysi fanda o'ziga xos tarzda ifodalanib bormoqda. Chunonchi, jamiyat bilan tilshunoslik o'rtasidagi munosabat bunga yaqqol misol bo'la oladi. Sotsiolingvistika fanining barcha taraqqiyot bosqichlari ushbu fanning obyekti - insonning jamiyatda sodir bo'layotgan o'zgarish, voqea-hodisalarni bevosita kuzatishi bilan bog'liq ekanligini ko'rsatadi. Bu kuzatish o'z ko'lamiga ko'ra juda keng bo'lib, ijtimoiy hayotda kechayotgan hech bir jarayon inson nazaridan chetda qolmaydi. Shu tarzda har bir sohada tilning o'ziga xos vazifaviy ko'rinishi vujudga kelib, ushbu o'ziga xoslik aynan shu jabhadagi kommunikativ jarayonda o'z ifodasini topadi. [3] Ma'lumki, har qanday fan tabiat va jamiyatdagi voqea-hodisalarni ifodalashda o'ziga xos xususiyatlarga ega. Shuning bilan birga aynan bir fanning o'zi ushbu o'zgarishlarga munosabat masalasida bir qancha tarmoqlarga bo'linadi. Shu ma'noda tilshunoslikning

ham bir necha sohalari mavjud: vazifaviy lingvistika, struktural lingvistika, etnolingvistika, matn lingvistikasi, psixolingvistika, sotsiolingvistika, matematik lingvistika, areal lingvistika kabilar. Sotsiolingvistika til va tafakkur, kommunikatsiya jarayonida tilning funksional ko'rinishlari kabi masalalar bilan shug'ullanadi. Bozor iqtisodiyoti tamoyillari asosida sodir bo'layotgan ijtimoiy jarayonlar davrida kishilar o'rtasida kommunikatsiya turlari son va hajm jihatdan kengayib bormoqda. O'ziga xos kommunikatsiya sohalari vujudga kelmoqda. Sotsiolingvistika faqat til hodisalarining tabiatini anglash bilan chegaralanib qolmasdan, u jamiyatimizdagi madaniy-ma'rifiy, iqtisodiy-siyosiy masalalarni hal etish bilan ham uzviy ravishda bog'liq. XX asr oxirlarida mustaqillikka erishgan yosh mamlakatlar ijtimoiy hayotida til siyosati alohida o'rin egalladi va milliy tilga bo'lgan e'tibor yuqori darajaga ko'tarildi. Milliy tillarga "davlat tili" maqomining berilishi o'z huquqiy asosiga ega bo'lib, ularning qo'llanish shart-sharoitlari konstitutsiyaviy asosini topdi. Mamlakatimizda ona tilimizga davlat tili maqomi berilgandan keyin jamiyatimizning barcha sohalarida tilga bo'lgan munosabat mohiyatan o'zgardi, ya'ni o'zbek tili davlat siyosatining tayanch nuqtalaridan biriga aylandi. XX asrning o'rtalarida dastlab Amerika va Yevropa davlatlarida, so'ngra boshqa mamlakatlarda taraqqiy etgan sotsiolingvistika fani Rossiya, Angliya, Germaniya, Fransiya kabi mamlakatlarda jadal sur'atlar bilan taraqqiy etmoqda. Yuqorida ta'kidlanganidek, til siyosatidagi o'zgarishlar uning ijtimoiy hayotda tutgan o'rni, funksiyaviy xususiyatlariga o'z ta'sirini o'tkazmasdan qolmaydi. Ushbu hodisalarning barchasi sotsiolingvistik tadqiqotlar mohiyatini yanada oshiradi, ularga yangicha yondashish, yangi tahlil uslublarini qo'llashni talab qiladi. Ma'lumki, til tizimining sotsiolingvistik tahlili uning u yoki bu ijtimoiy va etnomadaniy muhitda qanday faoliyat ko'rsatishi, qaysi vositalarni bajarishini o'rganishni maqsad qilib qo'yadi. Ana shu tahlil asosida tillarning sotsiofunktsiyaviy tasnifini yaratish mumkin, ayrim hollarda tillarning ijtimoiy farqi o'ta darajada sezilarlidir. Ular unda so'zlovchilar soni, qo'llanish chegarasi, bajarayotgan ijtimoiy vazifalari, hayotiyliigi va boshqa xususiyatlari jihatidan o'zaro keskin farq qiladi. Bu xususiyatlar har bir tilning sotsial va kommunikativ mohiyatini belgilab beradi. [4]

Tillarni jamiyatdagi kommunikativ mohiyatiga nisbatan tahlil qilish nafaqat qiyosiy tipologiyaning, yangi yo'nalishlardan bo'lmish sotsiolingvistik tipologiya uchun muhim bo'lib qolmasdan, balki til ta'limi sohalari uchun ham ahamiyatlidir. Yana shuni ham alohida ta'kidlash lozimki, sotsiolingvistika tobora lingvodidaktik ko'rinish, xarakter kasb etib bormoqda. Darhaqiqat, madaniyatning uzviy qismi bo'lgan tilning ijtimoiy hayotdagi funksiyaviy mohiyatini aniq belgilamasdan turib, til ta'limini rejali tashkil qilish imkoniyati bo'lmaydi.

Sotsiolingvistikaning tadqiq manbayi nutq jarayoni va uning birliklaridir. Shu xususiyati bilan sotsiolingvistika tilshunoslikning barcha maktab va oqimlaridan tubdan farq qiladi. Sotsiolingvistika ma'lum bir sharoitda ma'lum bir axborotni nutq

birliklari vositasida tinglovchiga yetkazish, bu nutq parchasida soʻzlovchi belgi-xususiyatlarning inʼikosi, uning tinglovchiga taʼsiri masalalarini oʻrganadi va oʻrgatadi. Masalan: Starshina bu gal ham yumshadi.

-Xorosho... keyin-chi?

-Shu... ovqat yedik.

-Qanaqa ovqat.

-Sosiska.

-Necha porsiya.

-Men bir porsiya, mana bu bir yarim.

-Sherigingiz oʻzi uchun javob beradi.

-I tak, qancha oʻtirdingiz kafeda.

-Bir soatcha.

-Tish doʻxtiriga qatnab turasizmi.

-Nima edi - dedim hayratlanib.

-Savolni men beraman, postradavshiy. -Xolmirza... tois, Xolmurodov!

-Tishingizning mazasi yoʻqmi.

-Yoʻq-e, tishim butun.

-Tishi butun odam toʻrtta sosiskani bir soat yeydimi?

-Ochered koʻp ekan, -dedim yolgʻon gapirib.

-Xoʻp, keyin nima boʻldi?

-Keyin... kiyinaman deb bundoq qarasam, telpagim yoʻq.

-Xorosho, -dedi starshina bir qadar yengil tortib. -Telpagingiz qanaqa edi?

-Shu... telpakdaqa telpak...

-Oti nima oʻsha telpakning kibankami, ushankami?

-Bizga konkretno gap kerak, -dedi starshina norozi ohangda. -Aniq ayting.

(Oʻ.Hoshimov, "Soʻqqabosh bevagina")[6]

Sotsiolingvistika oʻzbek tilining mukammal va betakror ohanglaridan oʻz oʻrnida foydalana olish, oʻynab gapirsa ham oʻylab gapirish, qopib emas, topib gapirish yoʻllarini oʻrgatuvchi fandır. Shuningdek, ona tilida taʼsirli nutq ayta olish, aytilmoqchi boʻlgan fikrga mos libos tanlay bilish, maqsadga muvofiq lisoniy ifodalarni tanlay olish, soʻz bilan tinglovchining faqat qulogʻini emas, balki qalbini ham zabt eta olish kabi sirlarni oʻrgatadi. Zotan, nutqning goʻzalligi, tilning burroligi, lisoniy ifodaning aniqligi inson uchun oʻziga xos husndir, bu husn oxir-oqibatda jamiyatning, millatning husnini koʻrsatadi. Masalan:Tursunboy toʻyananing kattasi boʻyniga shilq etib tushay, deb turganini payqadi-yu, gʻingshidi: -Endi, domlajon, tengi chiqsa, tekin ber deganlari juda toʻgʻri. Uyqu joy tanlamas, muhabbat chiroy deganlaridek, singlimizga shunday odam xaridor boʻpti, bor-baraka qilib toʻyni oʻtkazib yuboravering.-Yoʻq, uka, boshqa gap bor, -domla Obodiy xoʻrsindi. -Osilsang baland dorga osil debmizu, bu yogʻini oʻylamabmiz. Bor tovogʻim, kel tovogʻim, deb bejiz aytishmagan. Garnitur qilish

kelin tomonning vazifasi. O‘zing bilasan, kuyovni payg‘ambarlar ham siylagan. -Albatta, domlajon, albatta, Kelinni kelganda ko‘r, sepini yoyganda ko‘r, deb turganlar bordir. -Barakalla, qush tilini qush biladi-da! Domla ma‘qullab bosh silkidi. -qatorda noring bo‘lsa, yuking yerda qolmaydi, deb shuni aytadi-da! Yaxshiyam sendek norim bor! (O‘.Hoshimov) [6]

Tilimizda muayyan bir ma‘noni bir qancha shaklu tamoyillarda ifodalash imkoniyatlari mavjud. Masalan, inson bosh qismining old tomoni oraz, uzor, ruxsor, angor, chehra, yuz, bet, aft, bashara, nusxa, turq singari so‘zlar orqali ifodalanadi. O‘zbek tili barqaror birikmalarga ham nihoyatda boyligi bilan ajralib turadi. Masalan, boshi ko‘kka yetmoq, yer tagida ilon qimirlasa bilmoq, ichini mushuk tatalamoq, ko‘zini bo‘yamoq, ko‘zi to‘rt bo‘lmoq, tepa sochi tikka bo‘lmoq, tomdan tarasha tushganday, xamirdan qil sug‘urmoq, tarvuzi qo‘ltig‘idan tushmoq, ikki oyog‘ini tirab turmoq, ikki oyog‘ini bir etikka tiqmoq va boshqalar. Albatta, nutq jarayonida aynan qaysi shaklu tamoyilni tanlash, muloqot vaziyati uchun eng uyg‘un ifodani topa bilish nutq egasining mahoratu malakasiga, saviyasiga bog‘liq. Muloqot vaziyatini tugal his etmasdan turib, tanlangan lisoniy ifoda har qancha go‘zal bo‘lmasin, maqsad nishonga yetib bora olmaydi. Bunday ifoda hatto boshga balo keltirishi ham mumkin. XI asr Sharqning buyuk allomasi Kaykovus o‘zining “Qobusnoma” asarida shunday hikoyatni keltiradi: Bir kun xalifa Xorun ar Rashid tush ko‘radi, tushida uning barcha tishlari to‘kilib ketgan emish. Xalifa tongda tushni ta‘bir qiluvchidan tushini ta‘bir qilishni so‘raydi. Tushni ta‘bir qiluvchi shunday deydi: Ey, amiralmuminin, sening oldingda barcha yaqinlaring, qarindosh-urug‘laring vafot etadi. Sen ularga qaraganda uzoq umr ko‘rasan. Sendan boshqa hech kim qolmaydi. Bu so‘zni eshitgan Xorun ar Rashid: Menga bunday qayg‘uli so‘zni qanday aytding. Mening barcha qarindoshlarim o‘lsa, men qanday yashayman, qanday ishlayman, - deb darg‘azab bo‘ldi va uni yuz tayoq urishni buyurdi. Keyin boshqa tush ta‘bir aytuvchini chaqirib, undan tushining ma‘nosini so‘raydi. Tush ta‘bir etuvchi shunday javob beradi: “Ey, amiralmuminin, muborak bo‘lsin, sening umring boshqa barcha qarindoshlaringga qaraganda ko‘p bo‘ladi, uzoq umr ko‘rasan”, -deydi. Shunday Xorun ar Rashid deydi: Barcha aqlning yo‘li birdir va ikkovining ta‘birining negizi bir yerga borib taqaladi, ammo bu ibora bilan u iboraning orasida farq bag‘oyat ko‘pdir. [7]

Bu ibratli hikoyatda tilning nechog‘li nozik va murakkab qudrat ekanligi, lisoniy ifodalarni ziyraklik bilan tanlay bilishning muhimligi ta‘kidlangan. Nutqda yoki nutq parchalarida axloq-odob, so‘zlashish rasm-rusumlari, nutqning muayyan ehtiyojlari, so‘zlovchi va tinglovchining yosh, saviya, madaniylik darajasi kabilar o‘z aksini topadi va bularning barchasi nutqning ta‘sirchanligi uchun ahamiyatlidir. Mana shu masalalar sotsiolingvistikaning tadqiq manbaidir. Shu bois sotsiolingvistika fani bir tomondan tilshunoslik, ikkinchi tomondan axloq -odob va ma‘naviyat bilan uzviy aloqadadir. Tilshunoslik fani tilning ichki qurilishi, lisoniy birliklar, ularning

o‘zaromunosabatlari, tilning ichki rivojlanish qonuniyatlari kabi masalalar bilan shug‘ullanib, nolisoniy omillarni ko‘p hollarda ekstralingvistik omillar sifatida tadqiqot jarayonidan chetlashtirsa, sotsiolingvistika nutq uchun ahamiyatli bo‘lgan barcha qirralarni birgalikda olib qarashga intiladi. Shu sababli hozirgi sotsiolingvistik tadqiqotlar tilshunoslar nazarida mutlaqo tilshunoslikka aloqador emasdek tuyuladi. Xolbuki, o‘z milliy tilining bilimdoni bo‘lgan har bir shaxs shu tilda go‘zal nutq ifoda qila olishi bilan bir qatorda, xalqning muomala odobidan ham xabardor bo‘lmog‘i lozim. Darhaqiqat, til – millat ko‘zgusidir. Dono xalqimiz bekorga “Yaxshi topib gapirar, yomon qopib gapirar”, - deb aytmagan. Bundan ko‘rinadiki, tilimiz nojo‘ya so‘zlarni so‘zlamasligi, eng avvalo, dilimiz pok bo‘lishi kerak. Zero, dilni, siyratni poklamay turib, tilni ham poklab bo‘lmaydi. XI asrning atoqli shoiri, donishmand va davlat arbobi Yusuf Xos Hojib o‘zining “Qutadg‘u bilig” asarining “Til odobi” bobida tilning ahamiyati, qisqa va mazmunli so‘zlash, tilga ortiqcha erk bermaslik va boshqalar haqida ibratli o‘gitlar beradi: Kishini ro‘shnolikka chiqargan ravon til deb bilgin. Kishini til e‘zozlaydi, kishi u tufayli baxtga erishadi. Kishini til qadrsiz qiladi, er boshini yoradi. Til hovlida (ya‘ni qafasda) yotgan arslon kabidir. Ey, qafasdagi (makkor) vahshiy boshingni yeydi. Tili tufayli ozor topgan kishi nima deydi, eshit, Bu so‘zga amal qilgin, o‘z foydangga ishlat: Til meni juda ko‘p kulfatlarga soladi. (U) boshimni kesmasin, (men) tilimni kesayin. So‘zingga ehtiyot bo‘l, boshing ketmasin. Tilingga ehtiyot bo‘l, tishing sinmasin. Sening o‘zing esonlik tilasang, Tilingdan yaroqsiz so‘zingni chiqarma. Bilib so‘zlasa, so‘z donolik sanaladi. Nodonning so‘zi o‘z boshini yeydi. Ko‘p so‘zda ortiq foyda ko‘rmadim. Yana (ko‘p) so‘zlashdan naf topmadim, So‘zni ko‘p so‘zlama, bir oz ozroq so‘zla. Tuman ming so‘z tuguni (jumbog‘i)ni shu bir so‘zda yech. [8] Yuqoridagilardan kelib chiqib, aytilish mumkinki, qanday qilsak, yuksak ma‘naviyatli kishilar bo‘lib, qalbimiz nurga, tanimiz kuchga to‘ladi? Oldimizdagi vazifalarni qay darajada bajaramiz? Komil inson bo‘lib yetishish uchun nimalarga ahamiyat berishimiz kerak, degan savollarga javobni bizga sotsiolingvistika fani beradi. Shu ma‘noda kurs talabalariga ma‘naviy tarbiya berishning muhim yo‘llaridan biridir. O‘zbekiston mustaqil davlat sifatida jahon iqtisodiy-madaniy hamjamiyatida shaxdam qadamlar bilan kirib borayotgan bir paytda mamlakatlararo muloqotlarning o‘rnatilishida ham sotsiolingvistikaning o‘rni beqiyosdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Бодун де Куртене И.А. Языкознание (Избранные труды по общему языкознанию) Т.2. –Москва, 1963.
2. Бондолетов В.Д. Социальная лингвистика. –Москва, 1987.
3. Веселитский В.В. О некоторых понятиях правильной речи. Вопросы культуры речи. №6. 1961.
4. Дешериев Ю.Д. Социальная лингвистика. –Москва: “Наука” 1977.

5. N.Mallayev. O‘zbek adabiyoti tarixi. –Toshkent, 1976. 128-129 b.).
6. O‘.Hoshimov. “So‘qqabosh bevagina”. –Toshkent, 1978. 12 b.
7. Kaykovus. “Qobusnoma” –Toshkent, 1972. 112-126 b.).
8. Yusuf Xos Hojib .”Qutadg‘u bilig” –Toshkent. 1966. 108 b.

Ijtimoiy tarmoqlar orqali so‘z o‘zlashishi va o‘z qatlam boyishi

Toshtemirov Farhod,
Qarshi davlat universiteti magistri,

Annotatsiya. Ijtimoiy tarmoqlar ta’sirida tilimizning boyishi. Neologizmlarning o‘z qatlamdagi muqobillari, milliy nom ostida ijtimoiy tarmoq yaratish. Ommaviy internet nashrlari orqali axborot ulashish.

Kalit so‘zlar: ijtimoiy tarmoq, neologizm, muqobil variant, so‘z o‘zlashishi, tilning boyishi, ijtimoiy hayot, ommalashish, axborot, internet, nashr, media, Instagram, Facebook, Telegram.

XXI asrda ijtimoiy tarmoqlar kundalik turmush tarzimizning ajralmas qismidir. Ijtimoiy tarmoqlar bizning ijtimoiy hayotimizdagi axborot almashinuv, axborotni internet bulutlarida saqlash, ko‘ngilochar kontentlar, internet nashrlari, media translyatsiyalar, onlayn video va audio muloqot, xizmat ko‘rsatish, reklama mahsulotlarini keng ommaga samarali taqdim etish, marketing, samarali boshqaruv kabi ko‘plab vazifalarni bajarib kelmoqda. Ijtimoiy tarmoqlarning bizning hayotimizdagi faollashuvi axborot, media va ommaviy nashrlarga ta’siridan tashqari tilimizga ham o‘zining faol ta’sirini ko‘rsatib kelmoqda. Ijtimoiy tarmoqlarda foydalanishda bo‘lgan til o‘ziga xosdir, kishilar o‘zaro muloqotda bo‘lganda, samarali muloqot qilishlari uchun o‘z ijtimoiy qatlamlarida yangi so‘zlarni hosil qiladi. Ijtimoiy media olam texnologiyani ajralmas bir qismi bo‘lganligi sababli, ular tomonidan ishlatiladigan til bilan bir qatorda rivojlanib, taraqqiy etib boradi. Neologizmlar har kuni yangi obyektlarni, narsalar va g‘oyalarni nomlash maqsadida ishlab chiqariladi. Ushbu maqola ijtimoiy tarmoqlarda ingliz neologizmlaridan foydalanishga qaratilgan, shuning sababli ijtimoiy tarmoqlar tushunchasini to‘liq tushunish juda muhim sanaladi. Ijtimoiy tarmoqlar o‘z foydalanuvchilarining, ya’ni ijtimoiy tarmoqlardan tez-tez muloqot qilish uchun foydalanadiganlarning virtual o‘zaro ta’siri uchun ijtimoiy media tarmoqni taqdim etadi.

Ijtimoiy tarmoqlar kishilarning oila a’zolari va do‘stlari bilan muloqot va aloqa qilishida foydalanadigan shaxsiy axborot almashinuv vositaga aylanadi. Biroq keyinchalik ular mijozlarni jalb qilish uchun mashhur yangi aloqa usulidan foydalanmoqchi bo‘lgan korxonalar tomonidan qabul qilindi: ularni sotish haqida xabardor qilish va ularga maxsus sotuvlarni taklif qilish hamda o‘z mahsulotlari va

xizmatlariga sharhlar to'plash asosiy maqsadi bo'lib shakllanadi. Twitter, Facebook, Telegram, YouTube, Instagram va shu kabi ijtimoiy tarmoqlar o'zaro aloqa va muloqot uchun platformalardir. Barcha an'anaviy ommaviy axborot vositalari: nashriyot, televideniye va radio, internetda qidirish tegishli kontent bilan birga reklamalarni etkazib berish uchun platformalarni taqdim etadi. Ijtimoiy tarmoqlar vaqt birligi bilan rivojlanib, taraqqiy etib boradi, ular kishilarning qanday ish qilishiga, muloqotni amalga oshirishiga ta'sir qiladi va o'z ehtiyojlarini qondirish uchun ijtimoiy tarmoqlardan foydalanishning yangi usullarini yaratadilar. Axborot asrining bir qismi bo'lgan ijtimoiy tarmoqlar, ishlatiladigan til kabi har kuni o'zgarib turadi. Kishilar ijtimoiy tarmoqlardan yuqorida aytib o'tilgan maqsadlarda foydalanishlari sababli, ular uchun maxsus til kerak. Ushbu til ba'zan foydalanuvchilarning samarali va tezkor muloqot qilish ehtiyojlarini qondirish uchun moslashtiriladi.

Maqolamizda ijtimoiy tarmoqlar tilini o'rganish va ijtimoiy tarmoq saytlarida muloqot qilish uchun ishlatiladigan ingliz neologizmlarini aniqlashga e'tibor qaratilgan. Tadqiqot ijtimoiy tarmoqlardagi ingliz tilidagi neologizmlarga qaratilganligi sababli, standart ingliz tilida so'z yasash jarayoni qanday sodir bo'lishini ko'rib chiqish va neologizmlarning ijtimoiy tarmoqlarda qanday shakllanishi bilan bog'lanishni o'rnatish zarur. Neologizm, shuningdek, obyekt yoki g'oya uchun samarali bo'lgan so'zni ta'minlash uchun tillarning yetarli emasligi bilan ham kiritilishi mumkin. So'z yasashga yo'nalishidagi tadqiqotlar umumiy tilga bo'lgan tadqiqotlar bilan yonma-yon bordi. Neologizmlar tushunchasini so'z yaratish jarayonlarining bir turi sifatida muhokama qilishda ikkita atama muhim ahamiyatga ega: motivatsiya va mahsuldorlik. Ijtimoiy tarmoqlardagi neologizmlar shu tilda allaqachon mavjud bo'lgan boshqa so'zlardan kelib chiqishi va ijtimoiy tarmoqlarda ingliz leksikasidagi so'zlarga affikslar qo'shib, o'ziga xos ma'noga ega neologizmlar hosil bo'lishi mumkin. Ijtimoiy tarmoqlarning neologizmlari, samara iste'moldadir, shuning uchun foydalanuvchilar osongina yangi so'zlarni yaratishi va qabul qilishi oson. Ijtimoiy tarmoqlarda foydalanuvchilar yangi va eski g'oyalarni ifodalash uchun son-sanoqsiz yangidan yangi so'zlarni yaratishlari mumkin.

Ijtimoiy tarmoqlarning keng ommalashishi natijasida til sathida ham o'z qatlamning boyishi sabab bo'lmoqda. Leksikamizning bu boyish shakli ijtimoiy tarmoqlar orqali kirib kelayotgan neologizmlar orqali amalga oshmoqda.

Axborot asrimizda barcha sohalarida mavjud bo'lgan hamda bizning leksikamizga kirib kelayotgan va uni boyitayotgan neologizmlar ayni vaqtdagi keng foydalanilayotgan leksik birliklardir. Neologizmlar o'z qatlamimizga faol kirib kelishi, ijtimoiy tarmoqlarni ommalashishi tilshunoslik mazkur qatlamni ya'ni neologizmlar bilan bog'liq bo'lgan leksikologiya hamda leksikografiya bo'limlarini yanada chuqur tadqiq etish kerakligi talab qiladi.

Hozirgi vaqtda keng ommalashgan ijtimoiy tarmoq – **Telegram, WhatsApp, Viber, Imo, Instagram, Facebook, Twitter, YouTube** va shu kabilardir.

Yuqorida nomi keltirilgan ijtimoiy tarmoqlar o‘zi bilan yangi til birliklari – neologizmlarning kirib kelishi sababchidir.

Ijtimoiy tarmoq orqali kirib kelgan ayrim neologizmlar izohi:

Akkaunt (ingl. *Account* – hisob raqami: yozib borish). Ijtimoiy tarmoqlarda foydalanuvchiga beriladigan maxsus nom. *Shavkat Mirziyoyev deputatlarga ijtimoiy tarmoqlarda akkaunt ochishni buyurdi. <https://sof.uz>. [1.13]*

Bot (ingl. *bot*; chex. *robota* - “erksiz mehnat” so‘zining qisqarmasi) tarmoqdagi mexanik bajarilishida ko‘p vaqt talab etadigan amallarni avtomatik bajarishga ixtisoslashgan dastur. Telegram botlari qanday yaratiladi? [1: 17]

Blog (ingl. *blog: web log* – o‘rgimchak uyasidagi yozuv) Internet (virtual) kundalik. Axborotlarni yozuv, tasvir yoki multimedia kabi ko‘rinishda muntazam holda berib boradigan veb-sayt. *Axborot erkinligi bloglardagi ma’lumotlar xolisligini talab etadi. [1: 16]*.

Blogger (ingl. *Blogger* – blog yurituvchi) Asosan, veb-saytlarda ishlovchi, muayyan bloglarni yurituvchi shaxs, blog muallifi. *Bu blogerning ko‘plab kuzatuvchilari bor. [1: 16]*

Login – (ingl. *Log in* – kirish vaqtini qayd etish). Foydalanuvchining kompyuterdan foydalanishiga ega bo‘lish uchun qayd yozuvi nomi. OneID veb-saytlarga bir qator xizmatlarni taqdim etish uchun foydalanuvchilarni aniqlash imkonini beradi. Buning uchun foydalanuvchilar o‘zining shaxsiy ma’lumotlarini YAIT OneIDda, jumladan login, parol, to‘liq ismi, JSHSHIR va hokazolarni oldindan ro‘yxatdan o‘tkazishlari kerak. <https://id.egov.uz> [1: 32]

Ijtimoiy tarmoq orqali kirib kelgan neologizmlar va o‘z qatlamdagi muqobil varianti:

Administrator – boshqaruvchi

Blok – cheklov o‘rnatish

Chat – suhbat

Contact – aloqa, bog‘lanish

Comment – muhokama

Consultant – maslahatchi

Content – loyiha

Device – qurilma

Favorite – menga yoqqan

Follow – obuna

Folder – jild

Followers – obuna bo‘lgan kishi, obunachi

Give away – berish

Give konkurs – taqdim etish musobaqasi
Hashtag – ma'lum bir yo'nalishni belgilash
Hidden – yashirin
Hype – shov-shuv
Hyper – jar soluvchi, shov-shuv ko'taruvchi
Indeks – ko'rsatkich
Kanal – tarmoq guruhi
Kasting – sinov
Klon – ayni nusxa
Konkurs – musobaqa
Kopirayter – nusxalovchi
Lider – tarmoq yetakchisi
Like – menga manzur
Link – tarmoqqa kirish uchun manzil
Live – jonli efir
Market – tarmoqdagi bozor
Marketplace – tarmoqdagi savdo nuqtasi
Menejer – boshqaruvchi
Messenjer – tarmoq dasturi
Moderator – tarmoqning muayyan bo'limlari boshqaruvchisi
Offlayn – ayni vaqtda tarmoqda mavjud emas
Onlayn – ayni vaqtda tarmoqda mavjud
Password – yashirin so'z
Piar – ko'z-ko'z qilish
Pin kod – yashirin kod
Prank – hazil
Promo – chegirma taqdim etuvchi so'z
Recently – yaqin vaqtdagi ko'rish
Repost – qayta e'lon qilish
Rouming – hududdan tashqari holat
Shop – bozor
SMM – ijtimoiy tarmoq boshqaruvi
Spam – xabarga salbiy munosabat
Storage – otira
Transfer – boshqa joyga ko'chirish o'tkazish
Translatsiya – uzatish
Trend – e'tibordagi shaxs, narsa yoki holat

O'z qatlamni neologizmlar vositasida boyishi leksikografiyaning yana keng o'rganish va neologizmlar lug'atini tuzish va mavjud lug'atlarni takomillashtirish

yangidan yangi tadqiqotlar uchun yo‘l ochib beradi. Neologizmlarni chuqurroq o‘rganish, keng tadqiq etish va ularni o‘z qatlamdagi muqobillari bilan almashtirish, xalqaro ijtimoiy tarmoqlarni to‘liq tahlil qilish, xalqona nom va ruh vositasida milliy ijtimoiy tarmoqlarni yaratish hozirgi kundagi dolzarb masaladir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Shukurov O.U. Mustaqillik davri o‘zlashmalarining qisqacha izohli lug‘ati. – Qarshi: “Intellekt”, 2022.
2. Shukurov O.U. Term neologisms as a result of lexical nomination – European Journal of Humanities and Educational Advancements (EJHEA) – Spain, 2022. – № 3 – 263-265 P
3. Hojiyev A. O‘zbek tili morfologiyasi, morfemikasi va so‘z yasallishining nazariy masalari. – Toshkent., 2010.
4. Mahmudov N. O‘zbek tilida o‘zlashma so‘zlar: me‘yor va milliylik – O‘zbek tili va adabiyoti. 2010. – 6-160 betlar.
5. Twitter.com
6. Instagram.com
7. Facebook.com
8. Youtube.com

O‘zbek tilshunosligida zamonaviy morfologiya sohasining shakllanishiga doir

Sharipov Fazliddin,
Guliston davlat universiteti

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek tilshunosligida zamonaviy morfologiya sohasining shakllanishi, manbalari va metodologik asoslari xususida so‘z boradi. Bu boradagi olib borilgan ilmiy tadqiqotlar, xususan, X asrdan oldingi davrdagi dastlabki ilmiy qarashlar, X-XI asrdagi dastlabki qarashlarga bo‘lgan munosabatlar va XIV-XV asrlardagi o‘zbek tiliga munosabat masalasi hamda XIX-XX asrlardagi o‘zbek tilshunosligining dolzarb masalalari to‘g‘risida fikr yuritiladi.

Kalit so‘zlar: o‘rganilish sathlari, turkiy tilshunoslik, o‘zbek tilshunosligi, o‘zbek tili.

Tilshunoslikning o‘rganilish sathlari juda ham serqirra, shu boisdan uni qanchalik o‘rgansang yangilik sari kirib boraveradi. Tadqiqotlarini arab tili (va arab yozuvi)da yozgan Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Ibn Sino, Mahmud Zamaxshariy, Mahmud Koshg‘ariy, keyinroq, Sakkokiy, Yoqut Hamaviy, Abu Hayyon al-Andalusiy, Jamoliddin Abu Muhammad Abdulloh Turkiy, Alisher Navoiy, Zahiriddin Bobur hamda o‘rta asrlar lug‘atchiligiga katta hissa qo‘shgan Aloyi binni Muhibiy, Toli Imoniy,

Muhammad Rizo, Muhammad Ya'kub Chingiy, Mehdixon kabi qomusiy olimlar turkiy tilshunoslikning, o'zbek tilshunosligining tamal toshini qo'yganligi to'g'risida so'z boradi. Umuman, turkiy tilshunoslikning shakllanishi, manbalariga oid fikrlar xususida E.Fozilov, I.Abdullayev, X.Jabborov, H.Hasanov va boshqa olimlarning alohida tadqiqotlarida ma'lum qaydlar mavjudligi ta'kidlangan.

O'zbek adabiy tili tarixini davrlashtirish bo'yicha turli xil fikrlar, qarashlar mavjud. Ba'zilar uni uch davrga bo'lib o'rganishgan bo'lsa, ayrimlar besh yoki olti davrga ajratib ko'rsatganlar. Shu tarzda davrlashtirish M.To'xtamirzayev, A.Rafiyev, J.Shabanovlar tomonidan tuzilgan qo'llanmada ham, shuningdek, yana boshqa ilmiy manbalarda ham kuzatiladi. Mazkur manbalarda ta'kidlaganlaridek, o'zbek tili XIII asrlarda eski turkiy til negizida alohida til sifatida shakllangan ekan, uni o'rganish bilan shug'ullangan tilshunoslikni ham shu davrdan boshlab o'zbek tilshunosligi, deb atashga haqlimiz. Demak, o'zbek ilmiy tilshunosligining boshlanishini, hech shubhasiz, Beruniy, Ibn Sino, M.Zamaxshariy, M.Koshg'ariy, Abu Hayyon kabi yirik qomusiy olimlarning tilshunoslikka oid qarashlari bilan boshlangan deyish mumkin. Ayniqsa, muallifi noma'lum bo'lgan «At tuhfa» (Noyob tuhfa) asaridagi grammatikaga aloqador qarashlar, tahlillar, o'sha davr tilini belgilashga oid talqinlar bunga to'la asos bo'ladi.

Tilshunoslar B.O'rinboyev va T.Qurbonovlarning "O'zbek tilshunosligi tarixi" kitobida hamda A.Nurmonovning "O'zbek tilshunosligi tarixi" nomli qo'llanmalarda alohida sarlavha ostida "At tuhfa" asaridagi grammatikaga oid masalalar ("kitob at-tuhfa az-zakiyatu fi-l-lug'at at-turkiya" – "Turkiy tillar haqida noyob tuhfa") qayd etib o'tilgan. Undagi "grammatika" qismida qipchoq tilining grammatik qurilishi haqida ancha batafsil ma'lumot berilgan.

Professor E.Fozilov va M.Ziyayevalar tomonidan nashr qilingan "Izoscanniy dar" kitobi ham fikrimizning isboti bo'la oladi. Mualliflar lug'atning qipchoq tilining grammatikasi bo'yicha bizgacha etib kelgan noyob manba ekanligiga alohida e'tibor qaratgan.

Shu nuqtai nazardan qaralganda, o'zbek tilshunosligi, taxminan, ming yillik tarixga ega bo'lib, avvalo, turkiy tilshunoslik negizida shakllana boshlagan bo'lsa, keyinchalik boshqa tilshunosliklar ta'sirida rivojlandi. XX asrning boshlaridan mustaqil fan sifatida faoliyat yuritishga kirishdi. Bunda, XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asrning boshlarida olib borilgan lingvistik faoliyat muhim o'rin tutadi. Bu davrda Ishoqxon Ibrat, Fitrat kabi o'zbek, shuningdek, mahalliy aholini, uning hayot tarzini o'rganish ehtiyoji asosida o'zbek tilini o'rganishni kuchaytirgan ba'zi rus olimlari, jumladan, M.A.Terentev, N.Ostroumov, V.Nalivkin, N.P.Pantusovlar faollik ko'rsatganlari kuzatiladi. O'zbek tili grammatikasini o'rganish bo'yicha ilk kuzatuv ishlanmalar Abdurauf Fitrat, G'ozi olim Yunusov, Qayum Ramazon singari ziyolilar tomonidan amalga oshirilgan bo'lib, buni shartli ravishda "ilmiy o'rganishga kirishish" davri, deb atash mumkin. Ana shu olimlar yaratgan o'quv adabiyotlari bu davr tilshunosligini o'rganish uchun ham asosiy manba

hisoblanadi. To'g'ri, bu davrda, Elbek ta'kidlaganidek, "...grammatika va leksikologiya sohasidagi bilimlar yuqori darajada emas edi. O'z grammatik sistemamiz bo'lmaganligi sababli, yaratilgan ishlarning deyarli hammasi eski sxolastik arab grammatik sistemasi asosida ish ko'rar edi. 20-yillarning boshlarida nashr qilingan alifbo kitoblari, o'quv qo'llanmalari, asosan, boshlang'ich maktab o'quvchilariga mo'ljallab tuzilgan, ular o'qish va yozish qoidalarini o'z ichiga olgan". Biroq oddiy xalqning savodli, o'qimishli bo'lishini chin dildan istagan jadid ziyolilarining say'-harakati tufayli vaziyat yildan yilga yaxshilanib bordi. Zamon talabi darajasida adabiyotlar, o'quv qo'llanmalar yaratildi. E.D.Polivanovning Toshkent shevasini o'rganishga oid ishlari, "O'zbek tilining qisqacha grammatikasi" (I, II, III) asari, Qayum Ramazonning o'zbek tilining so'z tuzilishi va morfologiyasiga oid "O'zbek tili" darsligi (1919), ayniqsa, Fitratning "O'zbek tili grammatikasi" ("Sarf" va "Nahv"), "O'zbek tili qoidalari to'g'risida bir tajriba", "Tilimiz" kabi asarlari mustaqil o'zbek tilshunosligining shakllanishi uchun munosib hissa bo'lib, o'zbek tilini ilmiy tadqiq etishga kirishishni boshlab bergan o'quv qo'llanmalar sifatida qaraladi. Ilk tajriba sifatida yaratilgan mazkur qo'llanmalar keyinchalik o'z xizmat vazifasini a'lo darajada o'tashi bilan birga U.Tursunov, F.Kamolov, V.V.Reshetov, T.Ibrohimov, T.Salimov, S.Ibrohimov, A.G'ulomov, S.Usmonov kabi etuk tilshunoslar, tom ma'nodagi o'zbek ilmiy tilshunosligini shakllantirgan zabardast olimlar etishib chiqishi muhim rol o'ynadi. Bu olimlar va, umuman, o'zbek tilshunosligi shakllanishiga munosib hissa qo'shgan tilshunoslarning ilmiy qarashlari haqidagi asarlar ham yaratildi. Biroq asarlarning hech biri o'zbek tilshunosligining shakllanishi va tadrijiy taraqqiyotini izchil tadqiq etishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ymagan. Shu sabab XX asrning oxiri va XXI asr boshlari o'zbek ilmiy tilshunosligining takomilini ta'minlagan yirik olimlarning xizmatlari, hissalarini izchil tarzda sistemali yaratilmagan. Vaholanki ularning barchasi bir umumiy g'oya, maqsadga erishish yo'lida qilingan o'zaro aloqador, bir-birini to'ldiruvchi sa'y-harakatlar natijasidir.

2000-yildan keyin "O'zbek tili va adabiyoti" jurnalining "O'zbek tilshunosligining dolzarb muammolari" ruknidagi maqolalarda bu boradagi ayrim bahsli masalalar o'rta tashlandi. Biroq "yangicha" qarashlarni yuzaga keltirgan manbalar, olimlarning qarashlari yaxshi o'rganilmaganligi sababli, izchillik, davomiylik buzilib, go'yo o'zbek tilshunosligida sistem yoki struktur tilshunoslik, asosan, Evropadan kirib kelgandek tasavvur qoldirmoqda. Vaholanki, til va nutqni farqlash, tilga ichki sistemalardan iborat yaxlit sistema sifatida qarash, so'z yasallishiga sinxron va diaxron aspektda yondashuvning farqlanishi kabi nazariy masalalar, tilning ijtimoiy hodisa ekanligi, jamiyat o'zgarishi bilan o'zgarishi, taraqqiy etishi, tilning insongagina xosligi kabi masalalar Evropada XIX asrga kelibgina e'tibor qaratgan. Sharqda o'zbek tilshunosligi shakllanishining ilk davrlaridayoq muhokama ob'ekti bo'lib, o'z ijobiy echimini topib bo'lgan edi. Oliy maktablar uchun yaratilgan "Umumiy tilshunoslik", "Tilshunoslikka

kirish”, “Tilshunoslik tarixi” kurslarida ham, odatda, asosan Evropa tilshunosligi tarixi va ta’siri haqida ma’lumot beriladi. “Lingvistik ta’limot tarixi” seriyasida yaratilgan o’ndan ortiq ilmiy asarlarda ham shunday qarash hukmron.² Bu kitoblarning deyarli bir xil mundarijaga ega ekanligi hayratlanarli. Ushbu ishlarda Evropa va rus tilshunosligi, umuman, jahon tilshunosligining yuqoridagi tezisga mos tarixi o’z ifodasini topgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Березин Ф.М. История лингвистических учений. – Москва: Высшая школа, 1975;
2. Виноградов В.В. История русских лингвистических учений. – Москва: Высшая школа, 1978.
3. Жабборов Х. Буюк тилшунослар. – Тошкент: Насаф, 2003; Ҳасанов Ҳ. Маҳмуд Кошғарий. – Тошкент: Уздавнашр, 1963.
4. Кондратов Н.А. История лингвистических учений. – Москва: Просвещение 1979;
5. Мухторов А., Санакулов У. Ўзбек адабий тили тарихи. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – Б.22–23.
6. Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. – Тошкент: Фан, 2002.
7. Рафиев А., Шабанов Ж. Ўзбек тилини биласизми? Назарий маълумотлар. – Тошкент: Ўқитувчи, 2004.
8. Тожиев Ё. Ўзбек тилшунослигининг долзарб муаммолари // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2011. – Б. 40–48.
9. Ўринбоев Б., Қурбонов Т. Ўзбек тилшунослиги тарихи. – Самарқанд. 2006.
10. Фозилов Э. Шарқнинг машҳур филологлари. – Тошкент: Фан, 1971.

Hayvonlar bilan bog‘liq mifonimlarning antroposentrik tadqiqi

Raufjon Mahmudov,
filologiya fanlari doktori, katta ilmiy xodim

Nodira Alimova,
UrDU magistranti
raufjon.m@mail.ru

Annotatsiya. Mazkur maqolada o‘zbek va qardosh hamda qardosh bo‘lmagan ayrim tillar lug‘at qatlamida uchraydigan hayvonlar bilan bog‘liq mifonimlar etimologik jihatdan tahlil qilingan.

² Березин Ф.М. История лингвистических учений. – Москва: Высшая школа, 1975; Кондратов Н.А. История лингвистических учений. – Москва: Просвещение 1979; Виноградов В.В. История русских лингвистических учений. – Москва: Высшая школа, 1978.

Kalit soʻzlar: mifonim, lugʻat, etimologik tahlil, antroposentrizm, zoonim.

Biz manbalarda koʻplab zoonimlar bilan bogʻliq mifologik obrazlarning turli talqinlariga duch kelamiz. Mifologik tasavvurlar bilan bogʻliq zoonimlar mavhum otlarga mansub boʻlib, tasavvurdagina yashaydi, ular koʻplik qoʻshimchasi bilan birgalikda qoʻllanmaydi. Agar noreal zoonimlarga koʻplik qoʻshimchasi qoʻshilsa ham, grammatik koʻplik maʼnosi emas, balki turli uslubiy maʼnolar anglashiladi. Zoonimlarning bu turi mavjudligiga yoki qachonlardir mavjud boʻlganligiga ham hech qanday dalil-isbot yoʻq. Ularning nomlari, asosan, ertak, afsona, asotirlarda (umuman, badiiy adabiyotda) uchraydi. Shu sababdan xalqona iboralarda ham keng qoʻllanadi. Real – borliqda mavjud boʻlgan zoonimlar, oʻz-oʻzidan, aniq otlar turkumiga mansubdir. Zoonimlarning bu turi koʻplik qoʻshimchasi bilan erkin qoʻllana oladi, ularga qoʻshilgan koʻplik qoʻshimchasi grammatik koʻplikni ifodalaydi. Ular hayvonlarning maʼlum turi sifatida qachonlardir mavjud boʻlgan yoki hali-hamon borliqda mavjud. Zoonimlarning bu turi borliqda borligiga maʼlum isbot-dalillar keltirish mumkin. Shu sababdan ularning nomlari ilm-fanda ham, badiiy adabiyotda ham birday qoʻllanaveradi.

Semurgʻ. Bu zoonim Sharq adabiyotida juda qadimdan keng qoʻllangan. Xususan, uni Firdavsiyning “Shohnoma” [18: 1877], Fariddin Attorning “Mantiq ut-tayr” [7: 35], Alisher Navoiyning unga javoban yozilgan “Lison ut-tayr” dostonlarida [2: 32] ham uchratamiz. Aslida bu zoonim asrlar davomida Sharq xalqlari ogʻzaki ijodida keng qoʻllangan va ogʻzaki ijoddan yozma ijodga ham koʻchgan. “Shohnoma”da semurgʻ Rustamning otasi Zolni tarbiyalab, katta qilgan parranda (qush) sifatida tilga olingan [18: 1877]. “Mantiq ut-tayr” va “Lison ut-tayr”da zohiran qushlar dargohiga borib, komillik darajasiga erishmoqchi boʻlgan oliy hakim, maʼrifatda tengsiz qush; botinan Alloh, uning maʼrifati, jamoli va dargohi sifatida tilga olingan.

Lugʻatshunoslikka oid eʼtiborli manbalardan biri boʻlgan “Burxone qote”da bu qushga Zolni tarbiyalagan, parvarish qilgan qush deya taʼrif berilgan. Baʼzilar uni hakimning nomi boʻlsa kerak deb ham fikr bildirganlar [17: 1211]. Bu zoonimning etimologiyasi Sharq xalqlarining manaviyat sarchashmalaridan biri boʻlmish “Avesto”ga borib taqaladi. Uning asli shakli *sin murgʻ*dir. Bu soʻz “Avesto”da *mərəghô saênô* tarzida asosan, 14- va 41- “Yasht”da uchraydi. Bu soʻz ikki qismdan iborat. Birinchi qism *sin* yoki *sayeno* boʻlib, lochin maʼnosini ifodalaydi. Ikkinchi qism *mərəghô* boʻlib, “Avesto”da *mərəghô* yoki *mərəgha* shaklida uchraydi va parranda, qush, mokiya maʼnolarini anglatadi. Pahlaviyda parranda, qush maʼnosida bu soʻz *murv* shaklida qoʻllangan. Qadimgi hindiy tilida bu soʻz *mrgá* shaklida uchraydi va qush, *changalzor hayvoni* maʼnosini anglatadi. Kurd tilida *mirâwî* oʻrdak maʼnosida qoʻllanadi va bu soʻzning genezisi ayni biz tahlil qilayotgan avestoviy *mərəghô*ga borib taqaladi. Afgʻon tilida bu soʻz *margha* shaklida, astiyda *margh*, belujiyda *murg*, *murgh* tarzida qoʻllanadi va parranda, xonaki qush maʼnolarini ifodalaydi. Mozandaroniyda ham bu soʻz *margh*

tarzida qoʻllanadi [17: 1990]. Hozirgi fors tilida مرغ *xonaki qush* (*mokiyon*) maʼnosida istifoda etiladi. Shuningdek, fors tilida *murgʻak* soʻzi ham qoʻllanadi va u *murgʻ* soʻziga –*ak* kichraytirish-erkalash shaklining qoʻshilishidan hosil boʻlgan boʻlib, *qushcha*, *polapon* maʼnosini ifodalaydi.

Oʻzbek tilida ham *murgʻak* soʻzi istifoda etiladi va u quyidagi maʼnolarni ifodalaydi: 1) yangi unib chiqqan, hali quvvatga kirmagan, nozik-nihol (oʻsimlik, novda, barg va shu kabilar haqida). *Murgʻak* gʻoʻza, *murgʻak* novda, *murgʻak* barg; 2) hali suyagi qotmagan, oʻzini tutib olmagan, nimjon (odam va jonivorlar bolasi haqida). *Murgʻak* jonivor, *murgʻak* chaqaloq; 3) hali yetilmagan, endi yuzaga kelgan [12: 647]. *Murgʻak* sevgi, *murgʻak* tuygʻu. Xorazm shevasida endi unib chiqqan maysa va oʻsimlikni *murgʻa* oʻt deyilishi ham *murgʻak* soʻzining oʻzbek tilidagi dastlabki maʼnosidan kelib chiqqanligi yuqoridagi fikrlardan anglashilib turibdi. Ushbu oʻrinda “Avesto”da qoʻllangan *marəghâ* soʻzi chaman, gulbogʻ, gulzor maʼnolarini ham ifodalaganligini taʼkidlash lozim. Arman tilida *marg*, suryoniyda **مرگ** chaman maʼnosida, kurd tilida *mergha*, *mirk* chaman, gulzor maʼnolarida qoʻllanadi. Agar chaman, gulzor soʻzlari ramziy maʼnoda jannat maʼnosini ifodalashi nazarda tutilsa, keyingi davrlarda *Semurgʻ jannat*iy qush maʼnosini ifodalashi ajablanarli holat emas. Keyingi davrlarda *mərəghô saênô* turli variantlarda qoʻllana boshlangan. Chunonchi, u pahlaviyda *sên* – *murv* shaklida qoʻllangan [5: 203], pahlaviyning soʻnggi davrlariga oid “Yodgori zariron”da bu soʻz *sênê murûk* tarzida uchraydi, qadimgi hindiy tilida bu soʻz *çyênâ* tarzida mavjud boʻlib, lochin maʼnosida qoʻllangan. Arman tilida ham *çin* soʻzi lochin maʼnosida qoʻllanadi [17: 1211]. (Aslida oʻzbek tilidagi lochin soʻzining genezisi aynan avestoviy *mərəghô saênô* soʻzi bilan bogʻlanadi. Chunonchi, *Lo* baland, yuqori, tepa, katta maʼnolarini anglatadi. Bu komponent *lobar* soʻzida ham uchraydi. *Bar* koʻkrak maʼnosini ifodalaydi va *lobar* koʻkragi baland demakdir. *Chin* qismi ayni avestoviy *saênô*ning fonetik oʻzgarish asosida yetib kelgan shaklidir. Fors tilida va eski oʻzbek adabiy tilida *shohin* nomli zoonim qoʻllangan boʻlib, tungi qushlardan birining nomi sifatida istifoda etilgan. Gulxaniyning “Zarbulmasal” asarida u *malikshohin* nomi bilan tilga olinadi. *Shohin* soʻzi ham aslida avestoviy *saênô* asosida paydo boʻlganligi shubhasizdir. Hozirgi fors tilida سیمرغ, tojik tilida *Simurgʻ*, oʻzbek tilida *Semurgʻ* shaklida qoʻllanadi. Bu afsonaviy qush nomi Markaziy Osiyo va Volgaboʻyi turkiy xalqlari mifologiyasida barcha qushlarning podshohi va insonlarning himoyachisi sifatida tilga olinadi.

Oʻrta Osiyodagi turkiy xalqlarga, qolaversa, boshqird va tatarlarga oid ertak va afsonalarda ham *semurgʻ* obrazi koʻp uchraydi. Bu zoonim qozoq tilida *Samұrұyq*, kazak tilida *Samurыk*, tatar tilida *Semrug*, boshqird tilida *Samrau* tarzida uchraydi. Skif va sarmatlarning afsonalarida uchrovchi *Semargl* (*Semurgʻ*) qadimgi Rusiyada hanuz funksiyasi maʼlum boʻlmagan *Simargl* ilohasi nomining paydo boʻlishiga asos boʻlgan. “Muvaqqat yillar qissalari”da taʼkidlanishicha, *Simargl* ilohasining haykali Perun va boshqa ilohalarning haykallari qatorida Vladimir Svyatoslavichning buyrugʻiga asosan

Rusiyaga xristian dini kirib kelmasidan avval, “til islohoti” amalga oshirilgan davrda Kiyevga oʻrnatilgan [9: 118]. Bundan tashqari koʻpgina turkiy xalqlarning meʼmoriy yodgorliklarida, ramziy tamgʻalari, gerblarida ham semurgʻ bilan bogʻliq lavhalar, suratlar, haykallarni uchratishimiz mumkin. Chunonchi, Qozogʻistonning Astana shahri ramziy meʼmoriy yodgoriligi boʻlgan “Bayterek” qozoq tilida “hayot daraxti” maʼnosini anglatadi va u semurgʻ inini qurgan daraxtning ramziy ifodasidir. Semurgʻ — oʻzbek xalq ogʻzaki poetik ijodida ham koʻp uchraydi. Bir qancha ertak va afsonalarda bu qushni osmonda uchish, uzoq manzilni yaqin qilish haqidagi asriy orzu-umidlarning ramziy ifodasi sifatida tasvirlanganini koʻramiz. Semurgʻ oʻzbek xalq ertak va afsonalarida ijobiy qahramonning doʻsti, himoyachisi, hamrohi, uni “yetti zulmat ichi”dan olib chiquvchi fantastik qush sifatida gʻavdalanadi. Turkiy xalqlarda Semurgʻning *Humo*, *Anqo*, *Davlat qushi*, *Baxt qushi*, *Marqumomo*, *Kuntubulgʻon*, *Bulbuligoʻyo* va boshqa variantlari bor [14: 578]. Semurgʻ obrazi “Qahramon”, “Oynai jahonnamo”, “Rustam”, “Kenja botir” kabi ertaklarda keng tasvirlangan. Bu obraz zamonaviy yozma adabiyotimizda ham uchraydi. Chunonchi, Semurgʻ haqidagi afsonalar asosida Hamid Olimjon “Semurgʻ yoki Parizod va Bunyod” asarini yozgan. Semurgʻning Toshkentdagi “Turkiston” saroyi oldida ramziy monumenti oʻrnatilgan.

Baʼzi afsonalarda taʼkidlanishicha, semurgʻning ini Elburs choʻqqisida joylashgan boʻlib, 700-yil yashar ekan va uning bolasi (afsonalarga koʻra oʻgʻli) katta boʻlganidan soʻng oʻzini olovga tashlar ekan (uning ayni shu xislati keyingi davrlarda qaqnus afsonaviy qushining paydo boʻlishida asos vazifasini oʻtagan). 35- “Yasht”da, shuningdek, baʼzi ertak va afsonalarda semurgʻning patlari sehrli boʻlib, ular koʻzga koʻrinmaslik imkonini beruvchi, tiriltiruvchi pat sifatida tasvirlangan. Umuman olganda turli afsonalarda semurgʻ baxt va adolat qushi yoki baland togʻ choʻqqisida turib “narigi” dunyoni qoʻriqlovchi qush sifatida gʻavdalanadi. Alisher Navoiy esa uning uyini Qof togʻida deya taʼkidlaydi.

Ham nishiman Qofi istigʻno ango,
Ham laqab ul Qof uza Anqo ango.
Shuhrati Simurgʻ ila ofoq aro,
Zoti mamlu charx oliy toq aro [2: 32].

Ushbu misralardan Semurgʻning yana bir laqabi Anqo ekanligi anglashiladi. Navoiyning bu fikriga monand maʼlumot “Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi”da ham uchraydi. Haqli savol tugʻiladi Semurgʻ va Anqo zoonimlari bir qushning nomimi yoki turli qushlarning?

Anqo. “Oʻzbek tilining izohli lugʻati”da bu soʻzga quyidagicha izoh berilgan: afsonaviy qush; samandar. Oti bor, oʻzi yoʻq afsonaviy qush (goʻyo Qof togʻida qushlarning podshohi boʻlib yashar emish) [11: 89]. “Avesto”da bu nom qoʻllanmagan, ammo arab tilidan oʻzlashgan anqo soʻzi bugungi kunda semurgʻ zoonimining analogi sifatida oʻzbek tilida keng isteʼmolda. “Burhone qote”da taʼkidlanishicha, anqo bu

semurg'ning boshqa bir nomi [17: 1384]. Arablar semurg'ni anqo deb nomlaydilar [8: 52]. Arab mifologiyasida bu qush Olloh tomonidan yaratilgan noyob, kamyob va ajoyib xususiyatlarga ega bo'lgan qush sifatida ko'p tilga olinadi. Arab mifologiyasiga ko'ra anqo mavjud qush, u Arabiston cho'llarida yashaydi va ayni damda, ularning soni shunchalar kamki, ularni uchratish, topish juda qiyin. Anqo qushining bu xususiyati o'zbek xalqi orasida alohida e'tiborga olingan, shu sababdan xalqimizda juda tansiq, topilishi imkonsiz, noyob, kamyob narsalarga nisbatan "anqoning urug'i", "anqoga shapig'" iboralari qo'llanadi. Rivoyatlarga qaraganda, Samud qabilasi avlodlaridan bo'lgan Ar-Ross qabilasi [1: 400] Yamoma qudug'i yaqinida yashar, shu quduq suvi ila tirikchilik qilishar ekan. Ular ham o'z ajdodlari yo'lidan borib Ollohning inoyatlari, marhamatidan bahramand bo'lsalar-da, zalolatga botgan ekan. Olloh ularga katta qushlarni – anqoni ofat qilib yuboribdi [4: 19]. Shunda ularning orasidan chiqqan payg'ambar Xanzala ibn Safvon Ollohga iltijo qilib anqoning azobidan qutqarishni so'rabdi. Olloh uning iltijolarini qabul qilibdi va qushlar uchib ketibdi. Lekin Xanzala qavmi o'z oralaridan chiqqan payg'ambar Xanzala ibn Safvonga quloq solmay, zalolatda davom etishibdi va hattoki, o'z payg'ambarlarini quduqqa tashlashibdi. Bundan g'azablangan Olloh taolo ularga anqo qushlari orqali [3: 14] azob yuborib, ularning qavmini xuddi samud qavmi kabi yo'q qilibdi. Rivoyatlarga ko'ra "Quduq qavmi" Yamomada yoki Ozarbayjonda, yoki Antakyada yashagan bo'lishlari mumkin. Bu rivoyatdan ma'lum bo'ladiki, anqo Olloh yaratgan bemisl, iymonlilar uchun ibrat, iymonsizlar uchun dahshat bo'luvchi katta qush bo'lgan.

Anqo afsonaviy qush, uni biror kim ko'rganligi haqida hech qanday dalillar mavjud emas. Qadimgi Sharq xalqlari, shu jumladan, o'zbek xalqi afsona, ertak va dostonlarida bosh qahramonga homiy. U insonlarning ko'ziga ko'rinmaydi, qanoti, pati oltin, kumushdan, o'zi olovrang jilolanadi deb ta'riflanadi. Xalqimiz orasida Anqo baxt, tole, davlat qushi, kimga soyasi tushsa, o'sha baxtli bo'ladi, degan fikr mavjud [13: 377].

Alisher Navoiyning "Lison ut-tayr" dostonida anqo so'zi besh o'rindagina qo'llanilgan. Bir o'rinda IV bobda ramziy ma'noda payg'ambarimiz (s.a.v)ni ifodalash uchun, bir o'rinda semurg' qushining boshqa bir laqabi ekanligini ta'kidlagan holda, qolgan o'rinlarda afsonaviy Qof tog'ida yashovchi qush nomi sifatida semurg'ning laqabi ekanligi ta'kidlanmagan holda qo'llanilgan. Bundan xulosa kelib chiqadiki, islom dinidagi semurg' va anqoni aynanlashtirish fikri Navoiyda ham mavjud. Bizning fikrimizcha ham afsonaviy anqo va semurg' zoonimlari bir qushning ikki xil nomidir.

Semurg' qushining yana bir analogi bu Humo qushidir.

Humo. Ko'plab turkiy xalqlar mifologiyasida *humo* yoki *humoy* tarzida ham qo'llanadi. Bu so'zni baxtli, saodatli, omadli, davlatli, iqboli baland ma'nosida "Avesto"da *hu-mayâ* yoki *hu-mâyâ* shaklida ko'p bora qo'llanganini kuzatish mumkin. Pahlaviyda bu so'z *humâk* tarzida qo'llangan. "Shohnoma"da bu so'z Uqobning o'ziga

xos xususiyati sifatida tilga olingan [18: 1877]. “Shohnoma” fixristida esa uni *Adler* (Uqob) deya tarjima qilingan.

Humo turkiy va eroniy xalqlarning qadimiy mifologiyasida ko‘p uchraydigan qushning nomi. Turkiy xalqlar mifologiyasida bu qush davlat qushi sifatida *humo* ba‘zan uning fonetik varianti *humoy* shaklida tilga olinadi va humo qushi kimning boshiga qo‘nsa yoki uning tepasida qanotlarini yozib, aylanib uchsa yoki qanotlarini boshiga tekizsa, mol-davlatli bo‘lishi, mamlakatga podshoh bo‘lishi, ta’kidlanadi. Eroniy xalqlar mifologiyasida ham bu zoonim davlat va baxt-saodat keltiruvchi qush sifatida talqin qilinadi hamda مرغ همايومن بال – *mo‘rg‘e humoyun bol*, ya’ni baxt keltiruvchi qush nomlari bilan tilga olinadi.

Humo zoonimi keyingi davrlarda ayni “Avesto”da qo‘llangan ma’noda, ya’ni “boshiga davlat qushi qo‘ngan”, “iqboli baland”, “mulk egasi” ma’nosida – podshoh yoki shahzodaga nisbatan *podshohi humoyun*, *jahongiri humoyun* tarzida istifoda etila boshlangan. Bu so‘zning, ayniqsa, Yevropa va rus tillariga kirib borishiga, usmonli turklarning, forslar hamda Bobur farzandlaridan biri – boburiylar imperiyasini Hindiston janubiga tomon kengaytirgan Humoyun (1508-1556)ning ta’siri katta bo‘lgan degan fikrdamiz. Chunki ayni XVI-XVII asrlardan boshlab ruslarning usmonli turklar, forslar bilan bog‘liq turli tarixiy manbalarida, Yevropa xalqlarining esa, boburiylar bilan bog‘liq bo‘lgan turli diplomatik yozishmalari va tarixiy manbalarida *humoyun*, *jahongiri humoyun* so‘zlari bot-bot uchray boshlagan [16: 58-61].

Demak, humo ham afsonaviy qush bo‘lib, semurg‘ zoonimiga bog‘liq yoki semurg‘ning yana bir nomi; baxt-saodat, davlat ramzi. O‘zbekiston hududidagi me’moriy yodgorliklarda, amaliy bezak san’ati buyumlarida Humo qushi tasviri qadimdan ko‘p uchraydi. O‘zbekiston Respublikasi gerbida ham Humo tasviri tushirilgan [11: 391]. Turkiy xalqlarning humo bilan bog‘liq juda qadimiy tasvirlari, tamg‘a va tumorlari, ramzlar va gerblari qardosh va qardosh bo‘lmagan ko‘plab xalqlar madaniyatiga ta’sir ko‘rsatgan. Chunonchi, XVI-XVII asrlardan boshlab ko‘plab slavyan xalqlari o‘z gerblari, davlat bayroqlarida, ibodatxona va saroylardagi turli suratlarda, mozaika va freskalarda humo qushini tasvirlay boshlagani fikrimiz dalilidir. Qolaversa, turkiy va eroniy xalqlar afsonalari, turli miniatyura, gerb va tamg‘alarda humo qushi soch tolasi kabi yupqa tojli, zumrad ko‘zli, olovrang patli va oyoqsiz tasvirlangan. Bunga sabab afsonalarga ko‘ra humo qushi tinimsiz qanot qoqib (uchib) yuruvchi, qo‘nmaydigan qush, sifatida tasvirlangan. Turli afsonalarda tasvirlanishicha, humo haftada bir marta oziqlanish uchun qo‘ngan. Uning bu sifati humo kimning boshiga qo‘nsa, u davlat egasi bo‘ladi deyilishiga asos bo‘lgan. Gerbimizda tasvirlangan humo qushi ham ayni afsonaga ko‘ra oyoqsiz va qanotlarini yozgan holda tasvirlangan. Humo qushining bunday tasvirlanishi juda ko‘plab xalqlar mifologiyasidagi afsonaviy qushlar tasviriga: *paradizea* yoki ba’zi afsonalarda *apus* (yunon-rim mifologiyasida), *gamayun* (slavyan xalqlari mifologiyasida), *netinuša* (Bosniya va Gersogovinada), *yeme*, *imonotsodiata*, *mankoriya*,

manukodiyata, *manskodis* [6: 84] (Hind va Maldiv orollari xalqlari mifologiyasida), *gamayan* (Janubiy Avstriya) katta ta'sir o'tkazgan. Barcha xalqlar afsonalarida humo qushi ilohiy qush, jannat qushi deya tasvirlangan. Hindiylardagi manukodiyata qushi ham bundan mustasno emas, albatta. Chunki so'zning etimologiyasi ham buni isbotlaydi. Zoonimning birinchi *Manuko* qismi biz yuqorida tahlil qilgan semurg' zoonimidagi *mārāghô* qismining aynan o'zi bo'lib, u qush ma'nosini anglatadi. Ikkinchi *diyata* qismining asil shakli *devata* bo'lib, u *ilohiy*, *xudolarga oid* degan ma'noni ifodalaydi. Dev so'zi hind-yevropa tillarida ilohiy, ma'budlarga xos ma'nosini ifodalaydi. Demak, hindiylardagi manukodiyata zoonimining paydo bo'lishiga semurg' (humo) poydevor vazifasini o'tagan deyishga to'la asosimiz bor. Qolaversa, ayni humoning jannatiy qush sifatida tasavvur qilinishi negizida paydo bo'lgan lotin va yunon xalqlari mifologiyasidagi *Paradisaea apoda*, ya'ni oyoqsiz jannat qushi (yunon tilidagi *Paradisaea* – jannat, bog' so'zining paydo bo'lishiga ham "Avesto"dagi *pairi-daêza* asos bo'lgan) keyinchalik butun Yevropa xalqlari mifologiyasiga kirib borgan. Chunonchi, XVI asrda Yangi Gvineya va Molukk orollari xalqlarining savdogarlari o'zlari bilan qanotsiz va oyoqsiz "jannat qushi" qo'g'irchog'ini olib yurishgan yoki uylarida saqlashgan hamda ularning e'tiqodiga ko'ra, bu qo'g'irchoq-haykallar ularni turli balolardan asrashga, boyligini oshirishga yordam bergan. Keyinchalik mahalliy xalqlar shu asosda ertaklar, afsonalar to'qishgan. Unga ko'ra bu jannat qushlari oyoqlari va hatto qanotlari bo'lmagani uchun o'z dumlari yordamida jannatdan uchib kelgan. Ular umuman qo'nmaydi va ular ilohiy qushdir, xudolar qushidir, deya tasavvur qilishgan. Bu ertak va afsonalar barcha Yevropa xalqlari og'zaki ijodiga kirib borgan. Shu asosda slavyan xalqlari ham turli afsonalar to'qiy boshlagan, bu afsonalarga ko'ra humo g'alaba qushi harbiy omad keltiruvchi, balo va talafotlardan asrovchi, baxt-saodat keltiruvchi qush deya talqin qilina boshlangan. Keyinchalik ayni shu tasavvur tufayli XVII asr ikkinchi yarmiga oid Smolensk knyazligi gerbi va tamg'alarida humo qushi oyoqsiz va to'p ustiga qo'ngan holda tasvirlangan. Rusiyada humo qushi ilohiy qush sifatida qadimdan qadrlab kelingan, u hatto falak qushi sifatida birinchi kosmonavt Yuriy Gagarinning ramzi sifatida ham tilga olinadi. Rusiya gerbida ham ayni humo tasvirlangan. Ko'pgina manbalarda humo abadiyat, yangilanish, yosharish, ilohiy kuch ramzi sifatida qaqnus (feniks) zoonimi bilan qorishgan holda tasvirlangan.

Qaqnus. Bu so'z lotin tilida *cycnus*, yunon tilida *kúknos* tarzida qo'llangan. Arab tiliga yunon tilidan o'zlashgan. Rumiylar lug'atida bu so'zga g'oyat xushrang va xushovoz qush [17: 1536] deya izoh berilgan. Afsonalarda ta'kidlanishicha, u baland tog'da in qurar va juda yoqimli, betakror ovoz bilan sayrar emish. Uning atrofida shu sababdan ko'plab qushlar to'planar emish. So'ng qushlar undan sayrashni o'rganar emish. Qaqnus ming yil yashar ekan. Umri poyonida iniga ko'p xushbo'y xas-xashak to'plab, uning ustida turib so'nggi marta shunday sayrar ekanki, uning ovozi butun olamni mahliyo qilar ekan. Keyin xas-xashak kun tig'ida yonib, qaqnusni olov kulga aylantirar

ekan. So‘ng ana shu kuldin u qayta tirilar ekan. Yunon afsonalariga ko‘ra ham bu qush Apulu uchun kuylanadigan kuyi tufayli o‘lim topadigan qushdir. Ba‘zi tadqiqotchilar bu zoonim aslida arab tilidan yunon tiliga o‘zlashgan, arab tilidagi فتنس so‘zining yunon tiliga *phofniks* tarzida (ya‘ni afsonaviy qush) o‘tishi bu zoonimning yunonlarda paydo bo‘lishiga sabab bo‘lgan deya tahmin qiladilar. Keyinchalik bu so‘z yunon tilida feniks tarzida qo‘llana boshlagan. Bizningcha, ikkinchi fikr to‘g‘ri. Chunki feniks so‘zi ilk marotaba Gerodotning “Tarix” asarida miloddan avvalgi V asrda qo‘llangan va Gerodotning o‘zi bu qushni “arab qushi” deya ta’kidlagan. Yunon tilida φοίνιξ so‘zi olovrang ma’nosini anglatadi. Lotin tilida bu so‘z *phoenix* shaklida uchraydi. Ibroniylar tilida bu zoonim “Ofxol” (עופחול) tarzida qo‘lanadi, ibroniyda “of” עוף — “qush” va “xol” חול – qum, g‘ubor, kul ma’nosini anglatadi. Ba‘zi ibroniy afsonalarda bu qush Orshina nomi bilan ham tilga olingan. Rus tilida bu qushning analoglari finist va olov qush hisoblanadi. Rivoyat qilinishicha, Nuh alayhissalom to‘fon paytida o‘z kemasida barcha jonzoatlarni to‘plab, ularni toshqindan asradi va ularni kemasida oziqlantirish zarurati paydo bo‘lganida hamma jonzoatlar uning atrofida to‘planib undan yemish so‘ray boshladilar. Nuh (a.s.) ularga yemish berayotganida bir chetda jimgina bir qush turardi. Bu qushdan Nuh (a.s.) nima uchun yemish talab qilmayotganini so‘radi. Shunda qush: “Seni bezovta qilgim kelmadi”, deya javob berdi. Nuh (a.s.) qushning bu javobidan juda qattiq ta’sirlandi va “Yaratgan senga abadiy to‘qlik va abadiy umr bersin” deya duo qildi. Shundan so‘ng bu qush abadiy yashaydigan bo‘ldi. Yana bir rivoyatga ko‘ra, Odam va Havo jannatda ekanligida ta’qiqlangan mevdan yedilar va undan jannatdagi jonzoatlarga ham berdilar. Barcha jonzoatlar ham bu mevdan yedi faqat bir qushgina undan yemadi. Shu sabab Yaratgan unga abadiy hayot ato etdi. Shundan so‘ng u umri so‘ngida yonib ketar va kulidan qayta tirilar ekan. Umuman, bu tarzidagi abadiy barhayot qush haqida ko‘plab afsona va rivoyatlar yaratilgan. Ularning barchasi paydo bo‘lishida bir asos mavjud. Abadiylik, yangilanish, qayta tirilish, donolik, go‘zallik, ulug‘vorlik, baxt, omad, davlat. Yelizaveta I va shotland qirolichasi Mariya ham qaqnusni o‘zlarining ramzi sifatida tilga olganligining boisi ham shunda.

Ushbu tahlillardan ko‘rinadiki, mifologik tasavvur bilan bog‘liq bo‘lgan va leksik genezisi “Avesto” lug‘at tarkibi bilan chambarchas bog‘lanadigan zoonimlar o‘zbek tilida anchagina. Yuqorida biz faqat ayrim avestoviy afsonaviy qushlar nomlari va ularning jahon xalqlari etnografiyasi, madaniyati, e’tiqodi va lug‘at tarkibiga ta’siri darajasi, tarqalish arealini tahlil qildik, xolos. Bunday zoonimlar esa o‘zbek tilida ko‘plab uchraydi.

Quyida etimologiyasi “Avesto” bilan bog‘lanadigan bir qancha real zoonimlarni tahlil qilamiz.

Gurg. Bo‘ri. O‘zbek tilida ham gurg so‘zi bo‘ri ma’nosida “Kuntug‘mish” dostonida qo‘llangan. Bu so‘z ham avestoviy zoonimlardan birisi bo‘lib, “Avesto”da u *vehrka* tarzida qo‘llangan va *bo‘ri* ma’nosini ifodalagan. Qadimgi pors tilida bu so‘z

varkâna shaklida istifoda etilgan. Pahlaviyda *gurg*, qadimgi hindiyda *vrka*, armaniyda *gail*, koshoniyda *var*, *varg*, *verg*, mozandaroniyda *vurg*, kurdiyda *varg*, afgʻoniyda *lug*, astiyda *bêrâgh*, *bîrâgh* yoki *bîraegh* tarzida, belujiyda *gvark*, *gurk*, yudgada *vurgh*, yagʻnob tilida *aurak* [1536] shaklida qoʻllanadi va boʻri maʼnosini ifodalaydi. Bu soʻzning tarqalish areali juda keng boʻlib, koʻplab jahon tillarida bugun bu soʻz turli fonetik variantlarda qoʻllanib kelinmoqda. Chunonchi, ingliz tilida *wolf*, fransuz tilida *wolf*, nemis tilida *wolf*, latishda *vilks*, litva tilida *vilkas*, norveg tilida *ulv*, rumin tilida *lup*, ispan va portugal tillarida *lobo*, italyan tilida *lubo* tarzida qoʻllanib kelinayotgan soʻzlarning barchasi avestoviy *vehrka* bilan bogʻlanadi. Qadimgi bolqon va slavyan xalqlari folklorida *volkodlak* (*volkolak*) yoki *vurdalak*, litva xalq ogʻzaki ijodida esa *vilktakov* atamasi qoʻllangan boʻlib, *boʻri odam* maʼnosini ifodalagan. Gruzin podshohlaridan biri *Vaxtanga Gorgoslani* deb atalgani maʼlum. *Gorgoslani* soʻzi *boʻri kallali odam* maʼnosini anglatadi. Osetin xalq ogʻzaki ijodida ham bu obraz *Wærxæg* tarzida qoʻllanadi. Koʻrinib turibdiki, bu atamalarning paydo boʻlishi ham tahlil qilinayotgan avestoviy *vehrka* zoonimiga borib taqaladi. Rus tilida ayni zoonim *volk* tarzida qoʻllanadi va rus tiliga bu soʻz oʻtishida qadimgi slavyan tili tranzit til vazifasini oʻtagan. Qadimgi slavyan tilida bu soʻz **ВѢКЪ** tarzida qoʻllangan boʻlib, *boʻri* maʼnosini ifodalagan. Keyinchalik bu soʻz qadimgi rusda *vʼlkʼ*, ukrainda *vovk*, serbxorvatda *vuk*, sloven tilida *vôtk*, chex va slovak tillarida *vlk*, polyak tilida *wilk*, praslavyan tilida *vʼlkʼ* tarzida koʻllangan va boʻri maʼnosini ifodalagan. Bu soʻz yunon tilida *λύχος* shaklida, lotin tilida esa *lupus* [10, 338] tarzida qoʻllangan va bu ikki til koʻplab boshqa Yevropa tillariga tahlil qilinayotgan soʻzning kirib borishida tranzit vazifasini oʻtagan. *Kurd*, *girkaniya* kabi soʻzlari paydo boʻlishida ham ayni shu soʻz asos vazifasini oʻtagan. Qolaversa, anglo-sakson va qadimgi slavyan xalqlari xalq ogʻzaki ijodiga oid afsonalarda ulkan boʻrisimon yirtqich tasvirlanadi va *varg* yoki *varga* deb ataladi. Bu soʻzning etimologiyasi ham avestoviy *vehrka* bilan bogʻlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. A.A.Alizoda. Asʼhob ar-Ross // Islom ensiklopedik lugʻati. – M.: Ansor, 2007. – B. 400.
2. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar toʻplami. T.XII. T.: Fan, 1996. – B. 32.
3. Anḳā / Pellat, Ch. // Encyclopaedia of Islam. 2 ed. — Leiden : E. J. Brill, 1960—2005.
4. Асхаб ар-Расс / М. Б. Пиотровский // Мифы народов мира : Энцикл. в 2 т. / гл. ред. С. А. Токарев. — 2-е изд. — М. 1987—1988.
5. Bartholomae Ch. Altiranisches Worterbuch. – Strassburg, 1950. – P. 203.
6. Белова О. В. Гамаюн’ //Славянский бестиарий: Словар названий и символики / Отв. ред. А. А. Турилов; Институт славяноведения РАН. — М.: Индрик, 2001. — С. 84. — 320 с. — ИСБН 5-85759-100-7.

7. Farididdin Attor. Mantiq ut-tayr. T. Fan. 2006.
8. Jo‘rayev M. “Anqo” obrazi talqiniga doir mulohazalar. (Afsonaviy qush obrazi o‘zbek afsonalari va mumtoz adabiyotda) // O‘zbek tili va adabiyoti. –T. 2001. №2. –B. 52.
9. Łowmiański X. Religia Słowian i jej upadek (w. VI—XIII). — Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1986. — С. 113—118.
10. М.Р.Фасмер. “Етимологический словарь русского языка”. Перевод с немеского и дополнения О.Н.Трубачева. В 4 томах. II том.—М.: Прогресс. 1986. — С. 338.
11. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi. Tom I. 2006. – B. 89.
12. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi. Tom II. 2006. – B. 647.
13. O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi. Tom I. 2000. – B. 377.
14. O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi. Tom VII. 2004. – B. 577-578.
15. O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi. Tom XI. 2005. – B. 391.
16. Воротников Й. Л. Алконост, Сирин, Гамаюн или Райскийе птицы Древней Руси // Народное творчество. 2008 4 № — .С. 58—61; № 5 — . С. 61.
17. Ражнёв Г. В. Тайны и загадки птицы Гамаюн // Гербовед. 1993№ — . 1. — С. 13—25.
18. شمس الدين محمد بن خلف تبریزی . برهان قاطع. با اهتمام دکتر محمد معین. تهران. امیر کبیر. ۱۳۸۶ . جلد دوم. ص. ۱۲۱۱
19. کتاب شاهنامه. لندن. جلد اول. ۱۸۷۷.

O‘zbek tili imlosini takomillashtirish masalalari xususida

Egamova Hukmoy,

Davlat tilida ish yuritish asoslarini

o‘qitish va malaka oshirish markazi

Navoiy viloyati hududiy bo‘linmasi o‘qituvchisi

Annotatsiya. O‘zbek imlo qoidalaridagi “Bosh harflar imlosi”, “Ko‘chirish qoidalari” bo‘limida ayrim muammolar, ya’ni bu har xillik borasidagi muammolar xususida fikrlar yuritilgan. Talaffuzi va yozilishida farq qiladigan so‘zlarning imlosi yuzasidan tavsiyalar berilgan.

Kalit soʻzlar: imlo qoidalari, soʻz, talaffuz, alifbo, leksik qatlam.

Bizga tarixdan maʼlumki, oʻzbek yozuvi tarixi, rivojlanishi, inqiroz va yangilanish, taklif va taʼqiqlarga uchrashi jamiyatda til, yozuv borasida koʻplab muammolar yuzaga kelishiga sabab boʻldi. Yillar davomida xalqimiz foydalanib kelgan yozuvlar kundalik hayotimizdagi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishlar, siyosiy qarashlar yozuv borasida ham, alifbo talqinida ham oʻz taʼsirini koʻrsatmasdan qolmadi.

1995-yil 24-avgustda Oʻzbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 339-sonli qaroriga binoan, Oʻzbekiston Respublikasining “Lotin yozuviga asoslangan oʻzbek alifbosini joriy etish toʻgʻrisida”gi qarori qabul qilindi. Bu qaror jamiyatda til va imlo borasida katta oʻzgarishlarga olib keldi. Oʻzbek alifbosi harflar tizimida bir qancha oʻzgarishlar boʻlishi, dastlab qabul qilingan harfiy tuzilmadan ikkinchi variantni tanlash, harf tuzilishini oʻzgartirish bir qancha qiyinchiliklar tugʻdirdi. Balki, shu boisdan biz bosqichma-bosqich amalga oshishi lozim boʻlgan “Lotin alifbosini joriy etish toʻgʻrisida”gi qarorlarni oʻz vaqtida amalga oshira olmagandirmiz. Chunki, yillar davomida shakllangan ish qogʻozlaridan boshlab, kundalik hayotimizda ishlatadigan soʻz va soʻz birikmalarimizda ham kirill alifbosidagi qoʻllanish va uning lotin alifbosidagi koʻrinishi, belgi va harflar, harfiy birikmalar, soʻzlar, iboralar, sintaktik birliklar baʼzi hollarda ikkilanishlarga olib keldi. Hatto ayrim rus tilidan kirgan soʻzlar, boshqa yevropa tillaridan kirgan soʻzlar oʻzbekchalashtirilib berildi. Bu holat toʻgʻridan toʻgʻri qabul qilinmadi, hattoki, fikriy gʻalizliklarga olib keldi.

Albatta, hamma soʻzlar emas, baʼzi atamalar shu holatni keltirib chiqardi. Masalan, (tayyora, tayyoragoh, soʻznigor, ovoznigor, koʻpkursi va boshqa shu kabilar). Shuning uchun ayrim soʻzlar oʻz holicha qoldirildi. Dastlab, alifbo talqinida harfiy birikmalarda (Sh, Ch, Ng, Oʻ- harfi) , (S-kirilchada bor Iq- harfi)da va boshqa bir qator harflarda ham ikki marotabagacha oʻzgarishlar boʻldi. Hatto hozir ham AQSH –AQSh shaklida imlo lugʻatlarimizda ikki xil variantda uchramoqda. Asos: (“Sharq” nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi, 2012-yil. Imlo lugʻati, 24-bet.) Bu lugʻatda AQSH deb yozilgan. (Toshkent, “Akademnashr” 2013. “Oʻzbek tilining imlo lugʻati”, 16-bet.) AQSh deb yozilgan. Bu holatlar nafaqat biz tilshunoslarni, balki ijtimoiy hayotdagi har bir faol fuqaroni ikkilantirmoqda. Axir lugʻatlar maʼlum bir taqrizchilar tasdigʻidan keyin chop etiladi-ku. Ungacha tahrir hayʼati, tilshunos olimlar tomonidan koʻrib chiqiladi. Agar bu holni eng soʻnggi imlo lugʻati asos deydigan boʻlsak, maktab darsliklarida, chop etilayotgan kitoblarda ham uchramoqda.

Imlomiz, alifbomiz, yozuvimiz – bizning yuzimiz, koʻrkimiz, maʼnaviy boyligimiz, qolaversa, madaniyatimiz. Shuning uchun Mir Alisher Navoiy : “Tilga eʼtibor- elga eʼtibor”,- deb bejiz aytmagan. Til –millatning koʻrki. Tilimiz sofliqi, aniqliqi, jilvakorligi, maʼno va mazmunga boyligi, bu bizning maʼnaviy boyligimizdir. Bu boyligni asrash, eʼzozlash, rivojlantirish, qolaversa, butun dunyoga tanitish lozim.

O‘zbek imlosida shunday so‘zlar bor. Bular talaffuzi va yozilishida farq qiladi. Bu borada ham ko‘plab ishlar olib borishimiz lozim.

Zohir{yozilishi} –zoxir {talaffuzi}

Ma’nosi. Aniq, ravshan, tashqi ko‘rinish.

Makr{yozilishi}-makir{talaffuzi}

Ilm{yozilishi}-ilim{talaffuzi}

Zalvarli{yozilishi}-zalvorli{talaffuzi}

Ma’nosi. Salmoqdor, kuchi bo‘lgan, salobatli.

Jallod{yozilishi}-jallot {talaffuzi}

alafot{yozilishi}-talofat{talaffuzi}

Rayhon{yozilishi}-rayxon{talaffuzi}

Istehzoomuz{yozilishi}-istehzomuz {talaffuzi}

Tatbiq {yozilishi}-tadbiq {talaffuzi}

O‘zbek imlosida bunday so‘zlar ko‘p uchraydi. Biz, avvalo, savodxonlikni oshirishimiz kerak. Buning uchun ko‘proq badiiy asarlar o‘qish, o‘z ustida mustaqil ishlash, imlo lug‘atidan foydalanishimiz kerak. Har bir xonadonda “Imlo lug‘ati” bo‘lishi shart. Chunki birgina { h va x} harfini farqlash, {u va o‘} harfini o‘z o‘rnida qo‘llash, tutuq belgisini o‘z o‘rnida ishlata olish, qator kamchiliklarning oldini oladi. Bunday imloviy va ishoraviy xatoliklar, ko‘plab uslubiy xatoliklarni ham keltirib chiqaradi. Chunki, urush – urish, daha – daho, bola-balo, ahil-ahl, asir-asr, surat-sur‘at, nufuz- nufus, she’r-sheer kabi so‘zlar har biri ma’no mustaqilligiga ega. Tarkibidagi unli va undosh tovushlar, tutuq belgisi bu so‘zlarning ma’no mustaqilligini ta’minlab turadi. Biz, avvalo, imlo qoidalariga amal qilishimiz lozim. Buning uchun imlo qoidasi asosida har bir harf, so‘z, so‘z birikmasi, sintaktik birliklar, frazeologik birliklarni bitta qoida asosida yozishimiz shart. Darsliklarda ham, nashriyotlarda ham, ilmiy qo‘llanmada ham, lug‘atlarimizda ham, badiiy asarlarda ham bir xillik qat’iy bo‘lishi lozim.

Imlo qoidalaridagi ayrim muammolar, ya’ni bu har xillik borasidagi muammolar “Bosh harflar imlosi” bo‘limida ham uchraydi. Asosiy imloda aniq yozib qo‘yilgan bo‘lsada, ba’zi darslik va qo‘llanmalarda ikkixillik mavjud. Xuddi shunday holat “Ko‘chirish qoidalarini” bo‘limida ham uchraydi. Masalan: boshqa tillardan o‘tgan gramm, metall, kilogramm, kilovatt – kabi atamalarga bir joyda xuddi shu harf bilan boshlanuvchi qo‘shimcha qo‘shilsa, biri tushiriladi deyilgan, ikkinchi bir ilmiy kitobda esa har qanday qo‘shimcha qo‘shilsa, biri tushiriladi deyiladi. Bunday holat ham imloviy xatolikka yo‘l ochadi.

Asosan, ravish so‘zlar yozilishida ham ikkixillik bor. Bu qo‘shma ravishlarda. { Bir oz –biroz, bira to‘la-birato‘la } kabilar.

Ba’zi darsliklarda ajratib yozgan. Imlo qoidalarida qo‘shib yozilgan. Albatta, bunday yozish qoidalariga qat’iy amal qilish lozim. Ya’ni bir xillik bo‘lishi joiz. Imlo lug‘atimizda juda ko‘plab so‘zlar, so‘z birikmalari, iboralar borki, ularni e’tibor bilan,

diqqatli bo'lib, ma'nosiga qarab to'g'ri yozishimiz kerak. Masalan, taqsimot – so'zini ko'ramiz. {taxsimot} tarzida eshitaladi, ya'ni q tovushi x tovushiga moyil talaffuz qilinadi. Chunki, so'zda q undoshi s sirg'aluvchi undosh tovush oldida kelyapti. Tovushlar bir-biriga moyillashib, qattiq q tovushi x sirg'aluvchidek talaffuz qilinadi.

O'zbek tili leksik qatlamida shunday so'zlar borki, talaffuz qilganimizda so'z oxiridagi undosh tovush tushib qoladi. Ammo, albatta, yozuvda saqlanadi. Bunday so'zlarga e'tiborli bo'lishimiz kerak. Masalan, Samarqand-Samarqan, go'sht-go'sh, do'st-do's, baland-balan, poyezd-poyez, past-pas kabi so'zlar. Shuning uchun o'zbek tili imlo qoidalarida orfoepik me'yor muhim sanaladi. Chunki to'g'ri talaffuz etish, to'g'ri yozishga asos bo'ladi. Imloviy xatoga yo'l qo'ymaslik uchun jamiyatning har bir faol a'zosi kamida bir kunda 50-60, 100 tacha so'zni to'g'ri yozish va talaffuz qilishni odatiy mashg'ulotga aylantirishi lozim. O'zbek tili leksikasida bir qator so'zlar borki, ayrimlarining ma'nodoshlarini faqat badiiy adabiyotlarda, ilmiy lug'atlarda uchratamiz. Bunday so'zlarni o'rganib, o'z o'rnida ishlatish, nutq jozibasini oshiradi, suhbatdoshga yoqimli bo'ladi, ma'naviy ozuqa bo'lib xizmat qiladi. Bu borada tilimiz juda boy va serqirra hisoblanadi. Bunday ma'nodosh so'zlar o'z o'zni bilan bir-biridan uslubga ko'ra ham farq qiladi.

Masalan: {lojuvard} so'zi, forsha-tojikcha so'z bo'lib, to'q ko'k, to'q havo rang yoki tiniq ko'k tusli ma'nolarini anglatadi. Bu so'zni badiiy uslubda ko'proq ishlatamiz. Doimiy esa ko'k, havorang so'zlari ishlatiladi.

{Kavkab}so'zi, arabcha so'z bo'lib, yulduz ma'nosida keladi.

{Ko'lanka} so'zi, oftob nuridan to'silgan joy, soya ma'nosida keladi.

{Manzirat} arabcha so'z, takalluf, mulozamat ma'nosida keladi. Badiiy uslubga xos.

{Terskay} so'zi, ters-o'zagi, quyosh nuri tushmaydigan joy, balandlik yonbag'ri, chuqurlik ma'nosida keladi. Bu so'zni ham so'zlashuv uslubida, badiiy uslubda keng ishlatiladi. Ammo boshqa uslublarda cheklangan.

{Tobakay} so'zi, aynan tokaygacha, qachongacha ma'nosida qo'llanadi. Kitobiy so'z.

{Shabboda}so'zi, aynan shabada ma'nosida. Shabboda –badiiy uslubda keng qo'llanadi. Shabada –aynan shamol, epkin, yengil, mayin shamol ma'nosida keladi. Boshqa til uslublarida ishlatamiz.

{Cho'g'ol} so'zi, aynan baquvvat, to'la kelgan ma'nosida. Badiiy uslubda, so'zlashuv uslubida keng qo'llanadi. Biz esa ko'pincha uning ma'nodoshini qo'llaymiz. Ya'ni, baquvvat so'zini.

{Shosupa} so'zi (f-t+a) so'z bo'lib, hovli yoki bog' o'rtasidagi katta supa degani.

{Shohsupa} so'zi aynan shosupa so'zining variantdoshi hisoblanadi.

{Shohtut} so'zi aynan shotut so'zining variantdoshi hisoblanadi.

{Yakkash} so‘zi (f-t) ravish so‘z turkumiga mansub, nuqul, hamisha, hamma vaqt, doimiy ma’nolarini anglatadi. Sinonimik qatordagi bu so‘z badiiy uslubda keng ishlatiladi. Har bahorga chiqqanda **yakkash**: “Baxtim bormi?” deya so‘rayman. (H.Olimjon. “O‘rik gullaganda” she’ri).

O‘zbek tilining imkoniyatlari keng va cheksiz. Bu so‘zlarimizning sinonimik qatoridan, uslubiy farqlanishidan ham ko‘rinadi. Demak, variantdosh so‘zlarni hamda ma‘nodosh so‘zlarni har doim o‘z o‘rnida qo‘llash, nutqiy faollikni, uslubiy farqlashni, so‘z o‘rnini, ma‘noviy jozibadorlikni, so‘zlardan unumli foydalanish imkoniyatini yaratadi.

Hazrat Mir Alisher Navoiy ham o‘zining “Muhokamat ul- lug‘atayn” asarini yaratar ekan, turkiy tilning naqadar boy ekanligini, unda so‘zlar ma’nolari keng qo‘llanishi mumkinligini, hatto tillar qiyosida fors-tojik tilidan qolishmasligini, turkiy tildagi ayrim so‘zlar sinonimlari, omonimlari ko‘pligidan boshqa tillardan ustun ekanligini ko‘rsata olgan. Navoiy buning yaqqol dalili sifatida o‘zining besh dostonidan iborat buyuk “Xamsa” asarini turkiy tilda yaratdi va bu bilan turk tilining jozibasini yana bir marta isbotlay oldi.

Navoiy ijodi davomida eng ko‘p so‘z qo‘llagan ijodkorlardan hisoblanadi. Uning har bir yaratgan asari o‘zgacha bir olamdir. Chunki so‘z qo‘llash mahorati, takroriylikdan qochish, birgina so‘zdan mahorat bilan bir necha qo‘shma so‘zlar yaratish Navoiygagina xosdir. Masalan, “Navodir ush-shabob” devonidagi 606-g‘azalda “chekmoq” fe‘lining rang-barang ma’nolaridan foydalangan. Qofiya-radif yaratgan.

Alam chekmoq-bayroq qadamoq.

Xayl-u hasham chekmoq-yasantirmoq.

Raqam chekmoq- bezamoq.

Ohang chekmoq- kuylamoq.

Xunobi g‘am chekmoq-qayg‘urmoq.

Tiyg‘i sitam chekmoq-o‘ldirmoq.

Jomi alam chekmoq-xafalik mayini ichmoq.

Jomi Jam chekmoq-shodlik mayini ichmoq.

Xam chekmoq-bosh egmoq.

Alisher Navoiy o‘zbek xalq tilining rang-barang ko‘rinishlarini faqat qofiya vositasida emas, balki shu qofiyaga yo‘ldosh bo‘lib, takrorlanib keluvchi radif vositasi bilan ham namoyish eta bilgan. Bunga ko‘plab misollar keltirish mumkin. Tarix guvohki, til doimiy rivojlanib, boyib, shakllanib, sayqal topib kelgan. Tilning boyishida xalq shevalari (chunki undan til ozuqlanib turadi), iqtisodiy, siyosiy, madaniy munosabatlar, boshqa tillardan so‘z kirib kelishi (fan-texnika rivoji) va boshqa ko‘plab holatlar sabab bo‘ladi. Biz o‘z ona tilimizni doimo asrab-avaylashimiz, rivojlantirishimiz, yo‘qolib ketayotgan so‘z va iboralarni saqlab qolishimiz kerak. Chunki, kelajak avlodlar ham tilimiz boyligini, jozibadorligini, bu tilda go‘zal, o‘lmas asarlar bitish mumkinligini

bilishi shart. Til-millat boyligi. Uning rivojlanishi xalq ma'naviy boyligining rivojlanishidir. Til yashasa, millat yashaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jildli. Davlat ilmiy nashriyoti. – Toshkent, 2006.
2. O'zbek tilining izohli lug'ati 2 jildli. – Toshkent, 1981.
3. O'zbek tilining kirill va lotin alifbosidagi imlo lug'ati. – Toshkent: "Sharq" nashriyoti, 2012.
4. Hakimov M. Alisher Navoiy lirikasi va xalq og'zaki ijodi. – Toshkent, 1979.

O'zbek tilida iqtisodiyot sohasiga doir yangi terminlarning imlo masalalari

Abdullayev Oxunjon,

Qoraqalpoq davlat universiteti

O'zbek tilshunosligi kafedrası o'qıtuvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqola o'zbek va tilida mustaqillikdan keyingi yillardan boshlab to hozirgi kunda qadar paydo bo'lgan va o'zlashgan iqtisodiyot sohasiga doir terminlarning imlo masalasiga bag'ishlangan. Iqtisodiyot sohasiga doir terminlarning imlo me'yorlari yuzasidan tegishli takliflar va tavsiyalar berib o'tilgan.

Kalit so'zlar: leksika, yangi leksika, neologizm, iqtisodiy terminlar, imlo me'yorlari, kredit, lizing, bank, valyuta.

Ma'lumki, har bir til o'z lug'at boyligiga ega bo'lar ekan, o'zining ichki qonuniyatlari asosida doimiy ravishda rivojlanib boradi. Shuningdek, jamiyatda bo'ladigan o'zgarishlarga mos ravishda, o'z tiliga ega bo'lgan xalq til birliklarining o'zga xalqlar bilan siyosiy, ma'naviy, madaniy, iqtisodiy aloqalari natijasida ham boshqasiga o'tib borishi kuzatiladi. Bu holat manbalarda o'z qatlam va o'zlashgan qatlam guruhi sifatida tasniflanadi.

O'zbek va qoraqalpoq tili lug'at boyligining katta qismi umumturkiy leksemalar bo'lib, ularni o'zlashma qatlam leksemalaridan farqlashning o'ziga xos belgilari ham mavjud.

XX asrning 30-40-yillari va 1950-yillarning birinchi yarmida iqtisodiyot sohasiga doir terminlar, asosan, rus tilidan tarjima qilingan iqtisodiyot darsliklari va qo'llanmalardagi ma'lumotlar asosida tarkib topa boshladi. Shu bilan birga, ushbu soha terminologiyasida yuzaga kelgan ba'zi kamchilik va nuqsonlar ham yuqorida aytib o'tilgan barqarorlikka mos ravishda tuzatila bordi. 1950-yillarning ikkinchi yarmidan iqtisodiyot terminologiyasi rivojlanishida yangi bosqich boshlandi. Bu davr iqtisod bilimdonlarining iqtisodiyot fanini tartibga solish borasidagi ishlarini kuchaytirish,

o'zbek tili so'z yasash vositalarining faollashuvi, yangi-yangi terminlar yasalishi va iste'molga kirib kelishi bilan xarakterlanadi[1: 107]. Albatta, bu rivojlanish jarayonining o'ziga xos sabablari bor. Xususan, iqtisod sohasida ona tili bazasida mustaqil ravishda darslik, qo'llanma va lug'atlar yarata oladigan, soha terminlarini tartibga solish bilan shug'ullana oladigan mahalliy kadrlarni yetishtirish muhim vazifa bo'lib qoldi. Bunday chora-tadbirlar tufayli o'zbekistonda iqtisod fani va iqtisodiyot terminologiyasini tartibga solish, iqtisod fanini o'qitish sifatini oshirish imkoniyati yaratildi.

Umuman, iqtisodiyotga doir so'z va terminlar uzoq davrlar mobaynida yaratilgan leksemlardir. Ma'lumki, har qanday jamiyatda iqtisodiyot muhim rol o'ynaydi. Shu sababli iqtisodiyotga tegishli so'z va terminlar aniq, to'g'ri, tushunarli va mantiqan asoslangan bo'lishi kerak. O'zbek tili iqtisodiy terminologiyasida milliylik va baynalmilallik masalasi murakkab masaladir, chunki u nafaqat o'zbek tilida balki qoraqalpoq tilida ham yetarlicha o'rganilmagan. Ma'lumki, terminni tilga qabul qilish murakkab jarayon hisoblanadi. Chunki o'zbek va qoraqalpoq tilining tovush tizimi, grammatik qurilishi va imlo me'yorlari termin tilnikidan keskin farq qiladi. Shu bilan birga kirib kelayotgan so'z yoki termin aynan o'z ma'nosida boshqa tilda qo'llanilmasligi yoki yozilmasligi mumkin. Ba'zan esa terminning kirib kelish jarayonida ma'no yoki imloviy o'zgarishlar ro'y beradi. Terminlar bir tildan ikkinchi tilga o'tayotganida bir qator xususiyatga ko'ra farq qiladi [1: 107].

Mustaqillikdan so'ng rus tilidan iqtisodiy so'zlarni o'zlashtirishda shakily yozuv tamoyili tanlandi. Mustaqillikka qadar ko'pgina iqtisodiy so'zlarning rus tilidagi variantlari o'zbek tilida asl holicha yozilgan.

Mustaqillikdan so'ng o'zbek va qoraqalpoq tili iqtisodiy terminologiyasida o'ziga xos yo'l tutildi. Bu quyidagilardan iborat:

1. Ruscha baynalmilal iqtisodiy terminlar o'zbek va qoraqalpoq tilida aynan tarjimasiz qo'llanilmoqda: *valyuta* (*valuta* shaklida ham qo'llanilgan), *dollar*, *kredit*, *banknot*, *akkreditiv*, *lizing*, *forfeting*, *libor* va boshqalar.

2. Ruscha baynalmilal iqtisodiy terminlarning ba'zilar tarjima qilindi yoki uning o'zbek tilidagi muqobillari qo'llanila boshlandi: *anketa-so'rovnoma*, *defitsit-taqchil*, *biznesmen-tadbirkor*, *litsenziya-ruxsatnoma*, *kapital-mablag'*, *open byudjet* (*budjet* shaklida ham ishlatilgan)

Baynalmilal yangi iqtisodiy terminlarni o'zbek va qoraqalpoq tiliga qabul qilishda ko'p jihatlarni e'tiborga olmoq lozim. Iqtisodiy termin tilga kirib kelayotganda uning quyidagi jihatlarga e'tibor berish kerak bo'ladi:

- uning o'zbekcha yoki qoraqalpoqcha muqobili bor-yo'qligiga;
- kalka yoki tarjima qilish zaruriyatiga;
- iqtisodiy terminning mazmuniga;
- uning sodda va ravonligiga;
- terminning o'zbek va qoraqalpoq tilining imlo me'yorlariga mosligiga;

Mamlakatimizda bozor iqtisodiyotiga o'tish jarayonida tilimizga juda ko'p yangi terminlar (neologizmlar) kirib kelmoqda. Bularning muayyan qismi ona tilimiz imkoniyatlari asosida tarjima qilinmoqda va yozilmoqda, ma'lum qismi esa baynalmilal o'zlashma sifatida ishlatilmoqda. Iqtisodiyot terminlarining o'zbek yoki qoraqalpoq tilida yozilishida quyidagi holatlarni kuzatish mumkin:

1. Ko'plab terminlar tilimiz imkoniyatlari asosida tarjima qilingan. Bunda bir guruh terminlar o'zbek, qoraqalpoq tilidagi tayyor muqobillari bilan berilmoqda, ma'lum qismi esa tarjima qilinib yozilmoqda, bir qismi esa tilimiz qonun-qoidalariga asosida yozilmoqda. O'zlashma so'zlar haqida fikr yuritilar ekan, turli sohalarda qo'llanuvchi baynalmilal so'zlarning ommaviy ravishda ko'pgina tillarga o'zlashib borayotgani turli til sohiblari uchun qulaylik yaratishi jihatidan quvonarli holdir.

Tilshunos olim Sh.Rahmatullayev hozirda o'zbek tili uchun ichki manbaga qaraganda tashqi manba ustunligini e'tirof etadi: "Umuman, keyingi vaqtlarda lug'atning boyish jarayonida so'z yasashdan ko'ra o'zlashtirish ustun bo'lib bormoqda. Chunki o'zlashtirish – so'z yasashga nisbatan yengil yo'l. Jamiyat taraqqiyotining hozirgidek tez sur'atlar bilan borishi til amaliyotida ham hozirjavoblikni talab qilmoqda. Tillar orasida o'zlashtirishning faollasha borishiga asosiy sabab – shu" [2: 89].

2. Yana bir usul dunyoning ko'pchilik mamlakatlarida ishlatilib kelinayotgan baynalmilal terminlarning o'zbek tiliga ham qoraqalpoq tiliga ham o'z holicha o'zlashtirilishi va yozilishidir. Bu o'rinda shuni ta'kidlamoq zarurki, yangidan kirib kelayotgan terminlarning hammasiga ham o'zbekcha yoki qoraqalpoqcha muqobilini topish qiyin. Shuning uchun ularning asosiy qismi dunyoning ko'pchilik mamlakatlari tillarida bir shaklda o'z asl holicha yoziladi va bu qo'llanish dunyo tadbirkorlari axborot almashinuvi uchun qulay. Masalan: *korruptsiya, kredit, eksport, grant, auditor, avizo, valyuta, lizing, menedjer, litsenziya, biznesmen, norezident*. O'zbek tiliga rus tili orqali o'zlashgan so'zlar miqdori ko'pchilik bo'lsa-da, ularni ruscha o'zlashmalar va ruscha bo'lmagan o'zlashmalar sifatida ajratish mumkin [3: 13].

Istiqlol yillaridan so'ng tilimizga jamiyatdagi turli sohasining rivojlanishi va yangilanishi natijasida g'arb tillaridan so'z o'zlashtirishni va yozilishini alohida ta'kidlab o'tish joiz. Jumladan, ko'pgina sohalarda qo'llanayotgan *nanotexnologiya, innovatsion* va zamonaviy texnologiyalarni o'zida aks ettiruvchi ma'lum bir tushunchalar fonetik va imlo tomonidan farq qiladi.

Bizga ma'lumki, *ingliz, fransuz, rus, ispan, arab va xitoy tillari* jahon tillari sifatida yetakchi mavqega ega bo'lib, BMTning ish hujjatlari shu tillarda yuritiladi. Hozirda tilimizga o'zlashgan va ayni paytda o'zlashish darajasi faol hisoblanayotgan inglizcha so'zlarning o'zbek hamda qoraqalpoq tili lug'at boyligidagi o'rni alohida ahamiyatga ega. Ayni paytda bunday so'zlar o'zga tilga o'zlashishidan tashqari qisqa muddat ichida so'z yasash bazasi sifatida ham faol rol o'ynamoqda.

3. Terminlarning ma'lum qismi turli muqobillarda har xil qo'llanildi. Masalan, rus tilidagi *Menejer (menedjer)* – kompaniya, korxona, bank rahbari. *Auditor* – korxona yoki tashkilotning hisob-kitoblari holatini nazorat qiluvchi malakali hisobchi, *Biznes* – bu daromad, foyda keltiradigan tadbirkor iqtisodiy faoliyat [3: 392]. *Devalvatsiya* – qog'oz pullarning oltin yoki chet el valyutasiga nisbatan rasmiy qadrsizlanishikabi variantlari ishlatilyapti [4: 392]. Albatta, bunday turlicha ifodalash soha mutaxassislarini chalkashtiradi, axborot almashinuviniqiyinlashtiradi. Shuning uchun terminologiyadagi asosiy qoidaga - "bitta termin bitta tushunchani anglatishi lozim" erishish eng dolzarb masala bo'libqolmoqda. Mustaqillikka erishgandan keyin bosqichma-bosqich bozor iqtisodiyotiga o'tib bormoqda. Jamiyatda bozor iqtisodiyoti qonuniyatlari joriy qilinmoqda. Bozor iqtisodiyotiga xizmat qiluvchi o'zlashma neologizmlar yanada ko'paymoqda.

Bugungi kunda mamlakatimiz bank tizimi malakali mutaxassislar bilan ta'minlanishi maqsadida o'nlab oliy o'quv yurtlari va ko'plab kasb-hunar maktablarida "Bank ishi", "Moliya va kredit" yo'nalishlari bo'yicha mutaxassislar tayyorlanmoqda. Ammo bugungi kunda ushbu yo'nalishlar bo'yicha o'zbek tilida nashr etilgan darsliklar, o'quv qo'llanmalari o'zlashma neologizmlar lug'ati va boshqa adabiyotlarining yetishmasligi asosiy muammolardan biri bo'lib qolmoqda.

Banklarning kelib chiqishi va rivojlanishi tarixi g'arb mamlakatlari bilan bog'liqligi sababli, bank faoliyatida qo'llanilayotgan aksariyat o'zlashma neologizmlar va so'zlar yevropa tillariga mansub, ularning ayrimlari xalq orasida keng tarqalgan va ko'pchilikka tanish. Masalan: *aksiya, balans, byudjet, valyuta, inflyatsiya, ipoteka, kredit* va *lizing* kabilar. Ammo o'zlashma neologizmlarning ko'pchiligi endi bank faoliyati bilan tanishayotgan talabalar va boshqa qiziquvchilarga notanish. Ularning ma'nosini esa asosan rus tilida nashr etilgan adabiyotlardan topish mumkin.

Terminlarning bir qismi tegishli ruscha-baynalmilal muqobil-larining o'zbek tilidagi kalkasi sifatida yuzaga kelgan.

Umuman, o'zbek iqtisodiyot terminologiyasi mustaqillikdan so'ng yangi bosqichga ko'tarildi va har lahzada yangi-yangi terminlar yuzaga kelmoqda.

Tilshunoslikda terminlarni tartibga solish masalasi har doim ham dolzarb bo'lib kelgan va bugun ham bu masala o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q. O'zbek tilshunosligida sohaviy terminologiyalarni tartibga solish masalasida bir qancha ishlar amalga oshirilgan. Lekin qilingan ishlarning salmog'i bilan chegaralanib, ko'ngilni xotirjam qila olmaymiz. Chunki terminlarni tartibga solish masalasini barcha soha terminologiyalarida ham bir xilda olib borilyapti, deb bo'lmaydi.

Terminologiyaning tartibga solinishi nafaqat ilmiy sohada, balki ijtimoiy hayotda ham ahamiyati katta bo'lgan masaladir. Terminologiyani tartibga solishning samaradorligi terminlar bevosita qo'llanadigan quyidagi holatlarda yaqqol ko'rinadi: kasbiy ta'limni to'g'ri tashkil etishda, ishlab chiqarish amaliyotida bo'ladigan og'zaki

muomalada, ilmiy va ishlab chiqarish jarayonlaridagi o'zaro yozishmalarda, matbaachilikda (ilmiy, o'quv, ishlab chiqarish kabilarga oid adabiyotlarni nashr etishda), chet el adabiyotlarini tarjima qilishda va hokazo.

Ma'lumki, qator xalqlar tilshunosligida ijtimoiy-siyosiy terminlar u yoki bu darajada o'rganilgan. Ijtimoiy-siyosiy terminologiya hamisha tadqiqotchilarning diqqat e'tiborida bo'lib kelgan. Buning boisi bor, albatta. Ijtimoiy-siyosiy hayotdagi har qanday o'zgarish uning terminologiyasida ham o'z izini qoldiradi. Ijtimoiy-siyosiy terminlarning qamrovi haqida terminshunos olimlar o'zlarining ta'riflarini berib o'tganlar.

Mustaqillik davri o'zbek tilining ijtimoiy-siyosiy terminologiyasi maxsus tadqiqot obyekti bo'lgan. A.To'raxojaevaning "Mustaqillik sharoitida o'zbek tili ijtimoiy-siyosiy leksikasining taraqqiyoti" nomli nomzodlik ishida ushbu masalaning ilmiy yechimi aks etgan.

A.To'raxojaeva nomzodlik ishida shunday yozadi: "Ijtimoiy-siyosiy leksika lug'aviy sistemaning jamiyat siyosiy hayoti yoki siyosiy tizimiga bevosita aloqador bo'lgan hodisalar, jarayonlar va munosabatlarni ifodalovchi, ayni vaqtda ijtimoiy-tarixiy, iqtisodiy, madaniy, diniy, madaniy-ma'rifiy kabi omillar asosida shakllanuvchi o'zgaruvchan qatlamdir" [6: 8].

H.Bektemirov va E.Begmatovlar o'zlarining "Mustaqillik davri atamaları" kitobida shunday yozadi: "Tilga xohlagan so'zni kiritaverish, undan xohlagan so'zni xohlagan paytda chiqarib yuborish mumkin deb hisoblash xato fikrdir...Til hayotiga, nutqiy amaliyotga aralashishning o'rni, me'yori va buning darajasini bilish hamda o'sha asosda ish ko'rish ilmiy terminlarni tartibga solish va takomillashtirishning eng to'g'ri yo'lidir".

Bu terminlarning imlo masalasida ikkilanishlar va xato yozilishlar hali to'liq bartaraf etilgani yo'q. Muammoni yechishning yo'li sifatida bu terminlarning imlo lug'atini ishlab chiqish va amaliyotga tadbiq qilishda deb hisoblaymiz. Asosan bunday zamonaviy terminlarni o'zbek tilining fonetik me'yorlariga asoslangan holda yozishni amalga kiritish imloviy xatolarning kamayishini ta'minlagan bo'lar edi degan fikrdamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. -Toshkent: Universitet, 2006. 107-bet.
2. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili -T. Universitet. 2006. 89-bet.
3. Sh.I.Mustafakulov va b. – Iqtisodiy atamalarning izohli lug'ati.-T., 2019. 13-bet.
4. O'zbek tilining izohli lug'ati. –M., Русский язык. 1981. 1-jild, 392-bet.
5. O'zbek tilining izohli lug'ati. –M., Русский язык. 1981. 1-jild, 392-bet.
6. To'raxojayeva A. Mustaqillik sharoitida o'zbek tili ijtimoiy-siyosiy leksikasining taraqqiyoti. Filol. fan. Nomz. Diss ... avtoreferati. – Toshkent, 2012. 8-b.

XX asr boshlarida imlo masalalari

Odilova Hamida,

Andijon davlat pedagogika
instituti o'qituvchisi

Annotatsiya. Imlo masalasi murakkab va munozarali masalalardan biri. Imlo-arabcha so'zdan olingan bo'lib, to'g'ri yozish mazmunini ifodalaydi. O'zbek adabiy tilida fonetik, morfologik, tarixiy-etimologik imlo qoidalari amal qiladi. Imlo qoidalari tilimiz sofliğini ta'minlashda o'rni va ahamiyati beqiyosdir.

Kalit so'zlar: imlo, ma'rifatparvar, ona tili, grafika, alifbo, yozuv, orfografiya, fonetika.

O'zini anglagan har bir millat o'z tarixiga, avvalo, ona tili va adabiyotiga e'tibor bilan qaraydi. Ayniqsa, ona tili va uning yozuvi masalalari doimiy diqqatida bo'ladi. Shu ma'noda o'zbek xalqi ham o'z milliy yozuvini yaratish va uni amalda qo'llash borasida doimiy izlanishda bo'lmoqda. Aslida, hozirgi adabiy til imlo qoidalarimizga qadar juda ko'p bosqichlar bosib o'tilgan. XX asr boshlaridan ma'rifatparvar ijodkorlar harakati bilan o'zbek tili tarixida ilk bor imlo qoidalari yaratilib, takomillasha brogan.

H.Jamolxonovning ma'lumot berishicha, XX asrning imlo masalalariga bag'ishlangan ilk davrning (1900-1918) 1917-yilgacha bo'lgan bosqichida yozuvni isloh qilishga doir jiddiy harakatlar kuzatilmaydi. Bu bosqichda asosiy e'tibor savod chiqarish, o'qitish ishlarini yo'lga qo'yish vazifasiga qaratilgan. Shu maqsadda bir qator alifbo kitoblari yaratildi. Jumladan, 1902-yilda Saidrasul Saidazizovning "Ustodi avval", 1911-yilda A.Avloniyning "Birinchi muallim", 1912-yilda "Ikkinchi muallim" kitoblari, 1913-yilda M.Faxriddinovning "Turkcha qoida", 1916-yilda Abdullaxo'ja Saidmuhammadxo'jayevning "Rahbari soniy" kitobi, shu yili Ashurali Zohiriyning "Imlo" kitoblari yaratildi. Bu davrda yaratilgan o'quv kitoblarida yozuvni soddalashtirish, alifbo va imloni o'zbek tili xususiyatlariga moslashtirish zarurati borligi seziladi.

Tilshunos olim H.Jamolxonov o'zbek yozuvining 2-davrini 1929-1940-yillar bilan belgilaydi. Bu davr lotincha-o'zbekcha yozuvga to'la o'tish bilan boshlanadi va qariyb o'n yil davom etdi.

Keyingi ikki yilda esa o'zbek yozuvini kirill-rus grafikasi asosiga ko'chirish maqsadidagi harakatlar ham boshlandi. Xususan:1938-yilning boshlarida O'zbekiston Fanlar Komitetining A.S.Pushkin nomli Til-adabiyot institutida AK.Borovkov, Olim Usmonov, Faxri Kamol, B.Avizovlardan iborat maxsus mualliflar guruhi tuzilib, unga lotin grafikasi asosidagi o'zbek alifbosi va orfografiyasini matbuotda bildirilgan fikrlar asosida qayta ko'rish va takomillashtirish vazifasi yuklatiladi.

1938-yilning 9-dekabrida lotin grafikasi asosidagi o'zbek alifbosi va imlosining yuqoridagi ishchi guruh tomonidan tayyorlangan yangi loyihasi muhokama uchun matbuotda e'lon qilinadi. Loyihada alifbo sirasiga quyidagi o'zgarishlar kiritilganligini ko'ramiz:

- a) "ə" harfi alifbodan chiqariladi, uning vazifasi "a" harfiga yuklanadi;
- b) kuchsiz lablangan "o" unlisi uchun alifboga usti chiziqli "ā" harfi kiritiladi;
- v) alifbodagi harflar tartibi qisman o'zgartiriladi. Alifbo 30 harf tartibida beriladi: a, b, v, g, d, e, z, z, i, j, k, l, m, n, ā, o, p, r, s, t, u, f, x, c, ş, ç, q, oq, h, η, ' (apostrof).

1939-yil rus grafikasi asosidagi o'zbek yozuvini shakllantirish yili bo'ldi. Shu yilning boshida bu alifboni tuzish vazifasi A.S.Pushkin nomli Til-adabiyot va tarix institutining lingvistika sektori rejasiga kiritiladi, uni bajarish F.Kamol, O.Nosirova va Z.Ma'rufovlarga yuklatildi.

1939-yilning 25–27-mart kunlari shu institutda alifbo va orfografiya masalalariga bag'ishlangan respublika ilmiy sessiyasi bo'lib o'tadi, bu sessiyada garchi lotin grafikasidagi o'zbek orfografiyasining 1938-yil dekabr oyida e'lon qilingan yangi loyihasi va uning muhokamasi yakunlari ko'rilgan bo'lsa-da, unda rus grafikasi asosidagi yangi alifboga o'tish vaqti kelganligi ta'kidlanadi.

1939-yilning 18-noyabrida matbuotda "Rus grafikasi asosida tuzilgan yangi o'zbek alifbesi"ning loyihasi muhokama uchun e'lon qilindi.

1940-yilning 26-28-martida Toshkentda yangi o'zbek alfaviti va orfografiyasi masalalariga bag'ishlangan Respublika ilmiy kengashi bo'lib o'tdi. Kengash alifbo loyihasi bo'yicha bildirilgan fikrlarni hisobga olib, unga o'zgartirishlar kiritadi.

Xullas, o'zbek yozuvi murakkab tarixiy shakllanish bosqichlarini bosib o'tgan. E'tibor berilsa, turkiy xalqlar, jumladan, o'zbek xalqi o'z yozuv tarixida arab va kirill-rus alifbolariga majburlab o'tkazilgan edi. Lekin lotin alifbosiga tazyiq ostida emas, o'z xohish-irodalariga ko'ra, kelajakni o'ylab o'tilgan edi. Bu yozuvda ko'chilganiga o'n yilcha vaqt bo'lar-bo'lmas, o'zbek xalqi endigina yangi yozuvni o'zlashtirgan bir zamonda mamlakatimizda sho'rolarning kirill-rus alifbosini joriy etish siyosati boshlandi.

Bu davrga oid mavjud materiallar tahlili shuni ko'rsatadiki, alifbo va imlo masalalari 1940-yildan keyin ham qizg'in munozara-bahslar predmeti bo'lib kelgan.

N.Mamatovning aytishicha, я, ё, е, ю kabi grafemalarning mavjudligi o'zbek tiliga o'zlashgan baynalminal so'zlarning fonologik tarkibini yozuvda tog'ri ifodalash imkonini beradi, demak, o'zbek yozuvining baynalmilal jihatlarini mustahkamlaydi; Ikrom Ulug'boyevning fikriga ko'ra ё, ю, я harflari o'zbek alifbosidan chiqarilsa, u holda shu kungacha yaratilgan adabiyotlarni o'qishda, o'zbek alifbosida chalkashliklar yuz beradi.

Yuqoridagi kabi munozaralar hozirgi o'zbek adabiy tilidagi qorishiq «j» (дж), sayoz til orqa "ng" ("нг") va ruscha o'zlashmalarda qo'llanadigan qorishiq «ц» fonemalari, binobarin, ularning yozuvdagi ifoda vositalari xususida ham mavjud. Demak,

o'zbek alifbosi va imlosining milliy jihatlarini mustahkamlash masalasidagi ayrim munozarali holatlar hanuz davom etib kelmoqda. Bunday vaziyat aslida, alifbo va imloga emas, balki ular uchun lingvistik asos bo'lgan o'zbek adabiy tilining fonologik tizimlari bilan bog'liq ravishda yuzaga kelmoqda.

Hozirgi o'zbek-lotin alifbosining dastlabki (1993-yilda tasdiqlangan) variantida 31 harf va bitta tutuq belgisi bo'lgan, uning so'nggi (1995-yilda tasdiqlangan) variantida esa 26 harf va 3 ta harf birikmasi (jami - 29 grafema) bor.

O'zbek-lotin alifbosidagi harflar miqdorining kamaytirilishida ham, asosan, kompyuter imkoniyatlari hisobga olingan.

Ko'rinib turibdiki, alifboda harflar ikki toifaga bo'lib joylashtirilgan: birinchi toifaga rus alifbosidagi harflar kiritilgan, ular rus alifbosidagi o'rni va tartibini o'zbek alifbosida ham aynan saqlagan; ikkinchi toifadagi harflar alifboga yangi qo'shilgan belgi-shakllar bo'lib, ular o'zbek tilining o'ziga xos tovushlari uchun mo'ljallangan. Bu harflar (ё, ъ, к, ғ, Һ) alifboda sof ruscha harflardan so'ng o'rin olgan.

Alifboning shu tarkibi va tartibi 1940-yilning 8-mayida O'zbekiston SSR Oliy Sovetining 1-chaqiriq 3-sessiyasida tasdiqlanadi.

Alifbodagi harflarning yuqorida keltirilgan tarkibi va tartibi o'tgan yillar davomida mutlaqo o'zgarmagan, ammo uni o'zgartirish kerakligi haqida takliflar bo'lgan, shular asosida loyihalar tuzilib muhokamaga qo'yilgan. Bunday loyihalarda ъ, к, ғ, Һ harflari alifbo oxiridan oldinroqqa olingan: "y"dan keyin "ъ", "к"dan keyin "к", "ғ"dan keyin "ғ", "х"dan keyin "х" tartibida. Bu loyihalarning barchasida qorishiq "дж" va sayoz til orqa "Һг" fonemalari uchun ч (ж) va Һ harflari tavsiya etilgan va ular ham yuqoridagi prinsipga ko'ra ж va Һ harflaridan so'ng joylashtirilgan.

1940-yilning 5–8-mayida O'zbekiston Respublikasi Oliy Sovetining 1-chaqiriq III sessiyasi bo'lib o'tdi. Sessiya o'zining 8-maydagi yig'ilishida rus grafikasiga asoslangan yangi o'zbek alifbosining 35 harfdan iborat loyihasini tasdiqlaydi. Oliy Sovet O'zbekistonning barcha xalq komissarliklariga, respublika muassasalariga, mehnatkashlar deputatlari kengashlarining viloyat ijroiya komitetlariga respublikada lotinlashtirilgan yozuvdan yangi alifboga ko'chish ishlarining hammasini ikki yil ichida o'tkazish, bu ishni 1942-yilning 1-yanvarigacha tugallash majburiyatini yuklaydi.

1940-yilning 4-iyulida yangi alifbo hukumat komissiyasi yig'ilishida "O'zbek adabiy tilining orfografiyasi" (loyiha) ham ba'zi o'zgarish va tuzatishlar bilan tasdiqlandi. Shunday qilib, o'zbek yozuvi tarixining rus grafikasiga asoslangan davri boshlanadi.

1940/1941-o'quv yilida maktablarning quyi sinflarida, 1941/1942-o'quv yilida maktablarning yuqori sinflarida o'quv jarayoni yangi (kirillcha o'zbek) yozuvga ko'chirildi.

1943–1946-yillarda alifbe va imlo asoslarini ommaga singdirish ishlari olib boriladi. Shu yillar ichida yozuv amaliyotida imlo qoidalaridan chetga chiqish, ularga g'ayriqonuniy o'zgartirishlar kiritish, adabiy tilning tayanch shevalariga yetarli amal

qilmaslik kabi nuqsonlarga yo‘l qo‘yilayotganligi ham ma‘lum bo‘ladi. Bunday nuqsonlarga barham berish, kamchiliklarni tuzatish maqsadida 1946-yilda orfografiya qoidalarining yangi to‘plami yaratildi, imlo lug‘atini tuzishga kirishildi.

1947–1950-yillarda A.S.Pushkin nomidagi Til va adabiyot institutida maxsus tuzilgan orfografiya komissiyasi ish olib boradi. Bu komissiya 1946-yilda tuzilgan va nashr etilgan qoidalar to‘plamini matbuotda va turli kengashlarda bildirilgan fikrlar asosida qayta ishlaydi, shu asosda yangi loyiha yaratadi.

1950–1952-yillarda til va imlo masalalariga bag‘ishlangan bir necha konferensiya va kengashlar bo‘lib o‘tadi. Ularda orfografiya loyihasi bo‘yicha bir qator tanqidiy fikrlar bildiriladi, alifboni takomillashtirish kerakligi aytiladi.

1956-yilning 4-aprelda “O‘zbek orfografiyasining asosiy qoidalari” (qayta ishlangan va takomillashtirilgan varianti) O‘zbekiston Oliy Soveti Prezidiumi tomonidan tasdiqlandi.

1956–1991-yillarni rus grafikasiga asoslangan o‘zbek yozuvi uchun jiddiy sinov yillari bo‘ldi. Bu yillar ichida alifbo va imlo qoidalarining ijobiy baholanishi mumkin bo‘lgan jihatlari bilan birga, kamchiliklari borligi ma‘lum bo‘lib qoldi. O‘zbek tilining ayrim milliy tovushlari uchun maxsus harflarning yo‘qligi, grafika va orfografiyaning rus tili fonologik xususiyatlariga moslashtirilganligi bir qator mutaxassislar tomonidan salbiy hodisa sifatida baholandi.

1991-yilda mustaqillik siyosati yangi o‘zbek alifbosini yaratish vazifasini qo‘ydi. Uzoq davom etgan munozaralar natijasida lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosiga o‘tish ma‘qul deb topildi. Lotin yozuvini o‘rganishning qulayligi va dunyo mamlakatlari bilan aloqaga kirishishda o‘ng‘ay ekanligi bu yozuvga o‘tishning asosiy sabablaridan biri edi.

1991–1992-yillarda ruschalashtirilgan o‘zbek alifbosini boshqa tizimdagi alifbo bilan almashtirish g‘oyasi va bu masalada turli yo‘nalishlar tarafdorlari o‘rtasidagi bahslar, oxir-oqibatda, o‘zbek yozuvini lotinlashtirilgan alifboga ko‘chirish g‘oyasining ustun kelishi bilan yakunlandi.

1993-yilning 2-sentabrida 12-chaqiriq O‘zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining 13-sessiyasi “Lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosini joriy etish to‘g‘risida”gi qonun qabul qiladi. Qonunga muvofiq yangi o‘zbek alifbosining tarkibi 31 harf va 1 ta tutuq belgisidan iborat deb belgilandi.

1995-yilning 6-mayida O‘zbekiston Oliy Majlisi “Lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosini joriy etish to‘g‘risida”gi qonunga o‘zgartirish kiritadi. Unga ko‘ra alifbodagi 31 harf va 1 ta tutuq belgisi 26 ta harf va 3 ta harflar birikmasiga o‘zgartiriladi.

1995-yilning 24-avgustida O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 339-sonli qarori bilan lotin grafikasi asosidagi yangi o‘zbek yozuvining asosiy imlo qoidalari tasdiqlandi.

Yetuk mutaxassis-kadrlar tayyorlash, ta'lim sifatini oshirishda zamonning eng yangi vositalari, usullari, taraqqiy etgan mamlakatlar tajribasini ommalashtirish bilan bir qatorda milliy pedagogikaning tajribalaridan ham foydalanish lozim. Milliy pedagogikaning asosiy tamoyillaridan biri esa, yozma nutqni shakllantirish va rivojlantirish edi. Bu xususta jadid pedagoglari yozma nutqning inson tafakkurini o'zgarishga xizmat qilishini yaxshi anglaganlar. Yozma nutq ko'nikmalarini shakllantirish esa, maktab davridanoq boshlanadi. Shuning uchun har tomonlama malakali, ma'naviy barkamol, axloqan yetuk mutaxassis-kadrlarni tayyorlashga, yozma nutq me'yorlarini o'rgatishga jiddiy e'tibor qaratish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Нурмонов А. Танланган асарлар. 3 жилдлик. 2-жилд: Лингвистик таълимотлар тарихи. – Т.: Akademnashr, 2012. – 448 б.
2. Сайидазизов Саидрасул. Устои аввал (2-нашри). – Т.: 1903.
3. Элбек. Турк тилларининг қонунлари тўғрисида мулоҳазалар // Қизил байроқ, 1922. – 8 май.

Huquqiy madaniyatni shakllantirishda rasmiy ish qog'ozlarining roli

Nasiba Toshtemirova,
GulDU O'zbek tilshunosligi
kafedrasida katta o'qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada rasmiy hujjatlarni shakllantirish va takomillashtirishda dolzarb masalalardan biri hujjatlarning tili va uslubi masalasi o'rganilgan. O'quvchilarda dastlabki rasmiy yozishmalarini xat, tilxat, ishonchnoma, ariza, tabriknoma, tarjimai hol, e'lon misolida o'zlashtirish tadqiq etilgan.

Kalit so'zlar: rasmiy uslub, rasmiy-idoraviy uslub, o'zbek tili uslubiyati, rasmiy ish qog'ozlari, ariza, tilxat, ishonch qog'ozlari.

O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgandan so'ng til o'qish va o'qitish ishlarida ham o'zgarishlar yuz berdi. O'zbek tiliga davlat tili maqomi berilishi bilan bu tilning har tomonlama rivojlanishi uchun keng yo'l ochildi. Jamiyatdagi har qanday o'zgarishlar dastlab tilda o'z ifodasini topadi. Shuning uchun ham mustaqillikning dastlabki yillaridanoq ona tili darsliklarini takomillashtirish, fan yutuqlarini hayotga tatbiq etish kun tartibidagi asosiy masala etib belgilandi.

O'zbek xalqi til mustaqilligiga milliy mustaqillikdan oldinroq erishgan bo'lsa-da, *o'zbek tili uslubiyati*, jumladan, *rasmiy uslubi* tizimidagi o'zgarishlar, yangi rasmiy uslub me'yorlarning shakllanish davri mustaqillik davriga to'g'ri keladi va u hozir ham davom etmoqda.

“...o‘zbek tiliga davlat tili maqomi berilganch, o‘zbek tilida mukammal hujjatchilikni yaratish dolzarb vazifalardan biri bo‘lib qoldi”. Keng ommaga mo‘ljallangan, 1990-yil mualliflar N.Mahmudov, A.Madvaliyev, N.Mahkamov, M.Aminov tomonidan yaratilgan “O‘zbek tilida ish yuritish” kitobi “shu mavzudagi dastlabki urinishdir” [1: 4].

Darsliklarda *rasmiy uslub*, *rasmiy-idoraviy uslub* mavzusi ostida ish qog‘ozlarini rasmiylashtirish xususida fikrlar bildirildi. Bu o‘z o‘rnida o‘quvchilarni ish qog‘ozlari bilan ishlash madaniyati va savodini takomillashtirishga munosib hissa qo‘shib kelmoqda. Albatta bu ona tili darsliklarining takomillashib borayotganligidan dalolat beradi.

Davlat tili o‘zbek tili *uslubshunoslik* bo‘limining taraqqiyoti uchun keng imkoniyatlar yaratib berdi. Jumladan, *rasmiy ish qog‘ozlari* bilan ishlash uslubi takomillashdi. Tashqi tazyiqlar ostida kirib kelgan qoliplar o‘rni o‘zbek tilining ichki imkoniyatlari asosida matn tuzishda turg‘unlashgan, qoliplashgan so‘z birikmalari egalladi. Shubhasiz, bu o‘quvchilarning huquqiy madaniyatini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Rasmiy hujjatlarni shakllantirish va takomillashtirishda dolzarb masalalardan biri hujjatlarning tili va uslubi masalasidir. Har bir talaba yoki o‘quvchi rasmiy ish hujjatlari bilan ishlashda o‘zbek tilining imlosini, tinish belgilari va uslubiy qoidalarni egallagan bo‘lishi kerak. Shundagina biz bugungi demokratik jamiyat talablariga javob beradigan aniq va teran mantiqli hujjatlarni yarata olamiz. Aks holda o‘quvchi o‘zbek tili qonuniyatlarini yaxshi bilmasa, rasmiy ish qog‘ozlarini rasmiylashtirishda ijobiy natijalarga erishib bo‘lmaydi.

Rasmiy uslub haqida umumta’lim maktablari ona tili darsliklarining *nutq uslublari* bo‘limida ma’lumot berib o‘tiladi. *Rasmiy uslubda* adabiy til me’yorlariga qat’iy amal qilinadi.

Rasmiy uslub adabiy tilning yozma rasmiy shakliga xos bo‘lib, muayyan nutqiy qolip, qat’iy odat tusiga kirib qolgan shakllarga ega bo‘lgan nutq uslubidir [5: 93]. Bu uslub davlat arboblari o‘rtasidagi *diplomatik munosabatlarda*, idora, korxona, muassasalarning *rasmiy ish yuritish* jarayonlarida, shaxslarning *ariza*, *tilxat*, *ishonch qog‘ozi* singari ish yuritish qog‘ozlarida qo‘llaniladi [3, 100]. Demak, rasmiy uslub haqida, rasmiy ish qog‘ozlarining ijtimoiy hayotdagi o‘rni xususida dastlabki umumiy tushunchalar berib o‘tiladi.

Maktabda o‘quvchilar ilk rasmiy hujjatlar yozish ko‘nikmalarini o‘rgana boshlaydilar. Ular *tilxat*, *tarjimai hol*, *ariza*, *ma’lumotnoma*, *yig‘ilish bayonnomasi* va boshqalardan iborat.

O‘quvchilarning yosh xususiyatlaridan kelib chiqqan holda o‘rgatishda *ish yuritish hujjatlari* qo‘llanish doirasi, maqsad va vazifalariga ko‘ra to‘rt guruhga bo‘lib tavsiflangan:

1. Tashkiliy hujjatlar (*guvohnoma, yo'riqnoma, nizom, shartnoma* va boshqalar).
2. Farmoyish hujjatlari (*buyruq, ko'rsatma, farmoyish*).
3. Ma'lumot-axborot hujjatlari (*ariza, bayonnoma, dalolatnoma, ishonchnoma, tavsifnoma, tarjimayi hol, tilxat, tushuntirish xati, e'lon* va boshqalar).
4. Xizmat yozishmalari (*taklifnoma, telegramma, xatlar*).

Yuqorida ko'rsatilgan ish yuritish hujjatlarining har bir turi o'ziga xos nutqiy qoliplarga ega.

Rasmiy uslub asosan yozma shaklda amalga oshiriladi. U har qanday tasviriy vositalardan, obrazlilikdan xoli bo'ladi. Rasmiy ish qog'ozlarining sintaktik tuzilishi qat'iy qoliplarga bo'ysunadi. Masalan, "Ushbu ma'lumotnomani ko'rsatuvchi G'.Hamidov haqiqatdan ham Boyovut tumani 46-sonli umumta'lim maktabining 9-sinfida o'qiydi..."

"Ariza"da "...qabul qilishingizni so'rayman", "Ishonch qog'ozi"da "...ishonch bildiraman", "Ma'lumotnoma"da "...ko'rsatish uchun berildi" kabi qolipli so'zlar va so'z birikmalari ko'p ishlatiladi.

Yig'ilish qarori hujjatlarida gap kesimlari "*yuklatilsin*", "*topshirilsin*" kabi majhul nisbat, III shaxs, buyruq maylidagi fe'llar orqali ifodalanadi. Lekin gap tarkibida odatdagi so'z tartibiga qat'iy rioya qilinadi, badiiy va boshqa asarlarda mumkin bo'lgan g'ayriodatiy (*kamina so'zim, keldi bahor* kabi) so'z tartibiga yo'l qo'yilmaydi. Rasmiy ish hujjatlar matni birinchi shaxs yoki uchinchi shaxs tilidan yoziladi.

O'quvchilarning dastlabki rasmiy yozishmalarini *xat, tilxat, ishonchnoma, ariza, tabriknoma, tarjimayi hol, e'lon* misolida ko'rish mumkin. Bu hujjatlar asosan axborot almashinuv, axborot tashish maqsadida yozilsa ham, o'ziga xos turg'unlashgan, qoliplashgan so'z birikmalaridan foydalaniladi.

Masalan *xat*ning muhim bir jihati shundaki, u aniq adresga yuboriladi. O'quvchilar xat jo'natishadi yoki xat olishadi. Shu orqali adres yozish malakasini egallaydi. Xat-xabarlar va boshqa jo'natmalarni tegishli joylarga va egasiga tezroq hamda adashmay yetkazib berishda adresni to'g'ri, aniq yozishning ahamiyati kattadir. Bu faqat pochta jo'natmalarida emas, balki internet tarmog'i orqali yozishmalarda ham katta ahamiyat kasb etadi.

O'quvchilar ongu tafakkurida huquqiy madaniyatni shakllantirishda rasmiy ish qog'ozlari katta rol o'ynaydi. Rivojlangan demokratik jamiyatda yashayotgan har bir kishining huquqiy savodi u rasmiylashtirayotgan hujjatlarda o'z ifodasini topadi. Rasmiylashtirilayotgan har bir hujjat bu inson taqdiri, inson hayoti bilan bog'liq ekanligini inobatga olsak, bunga nisbatan befarq bo'lishga haqqimiz yo'qligini tushinib etamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Маҳмудов Н., Мадвалиев А., Маҳкамов Н., Аминов М. “Ўзбек тилида иш юритиш”. –Тошкент: “Ўзбек Совет Энциклопедияси Бош редакцияси”, 1990. – Б. 4.
2. Aminov M., Madvaliyev A., Mahkamov N., Mahmudov N., Odilov Y. Davlat tilida ish yuritish. – Toshkent: O‘zbekiston, 2021. – 528 b.
3. Маҳмудов Н., Нурмонов А., Собиров А. Она тили дарслиги. 7-синф. –Тошкент, 2009. – Б. 100.
4. Бабаханова Д. Официально-деловой стиль современного узбекского литературного языка. – Ташкент, 1987.
5. Mahkamov N., Ermatov I. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. – T.: Fan, 2013. – 144 b.

Muloqot jarayonini amalga oshiruvchi axborot vositalarining stilistikasi

Mahmudova Fotima,

Farg‘ona davlat universiteti magistranti,
zulayhozuhaxon@gmail.com

Mahmudova Zulayho,

Farg‘ona davlat universiteti magistranti,
mahmudovazulayho42@gmail.com

Annotatsiya: ushbu maqolada ijtimoiy tarmoqlarning ayrim uslubiy jihatlari yoritilgan. So‘zlashish, axborot olish va uzatish, piktografik yoki fonografik usullarda qo‘shimcha axborot berish stili yoritilgan.

Kalit so‘zlar: axborot vositalari, Telegram, muloqot, stil, “shok xabar”.

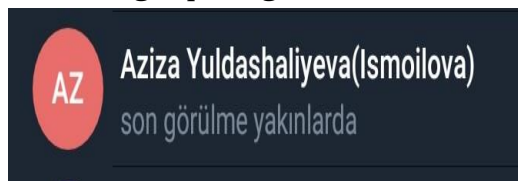
Bugungi kunda zamon shiddat bilan rivojlanib, axborot kommunikatsiyasidagi o‘zgarishlar insonlarning mushkulini yengil qilmoqda. XXI asrda adresant va adresatlar yuzma-yuz uchrashishi shartmas, axborot asri suhbatlashish uchun yangiliklar yaratgan. Jumladan, ijtimoiy tarmoqlarda fikr almashinish uchun turli xil dasturlar yaratilmoqdaki, ularning barchasidagi yakdillik o‘zaro muloqot, suhbatlashishdir. Ammo ana shu ijtimoiy tarmoqlarning har birida yozish, savol berish, javob olish, munosabat bildirish (emoj, fotosurat, stikerlar orqali) singari muloqot shakllarida farqlar mavjud. Bu bir tomondan ijtimoiy tarmoqning imkoniyatlari, ikkinchi tomondan ijtimoiy tarmoq foydalanuvchilarining doirasiga bog‘liq. Masalan, biz bilgan bir necha tarmoqlar mavjud bo‘lib, (Telegram, Instagram, Facebook, Watsapp kab) ulardagi foydalanuvchilar qatlami har xil. Xossatan, Telegram yoshga ko‘ra farqlanmaydi, ammo Instagram asosan, yoshlar qatlamini, Facebook yosh va jinsdan qat‘i nazar ziyolilar qatlamini, Watsapp va

Messenger o'rtta yoshlilar qatlamini, Youtube yangilik izlovchilar qatlamini qamrab olgan. Bu tarmoqlardagi qo'llaniladigan so'z va iboralar, mazkur sahifalardagi tanlangan foydalanuvchi nom (nice), sharh(kommentariya)lar ham turlicha. *Like, podpiska, comment* kabi so'zlar Instagram, *a'zo, kanal, guruh, bot, bio, nice* kabilar Telegram, *kutubxona, shorts, tomoshalar tarixilar* esa Youtube sahifasiga oiddir.

Ularning har birida ma'lumot almashinish, surat yuklash, ulashish, axborot berish-olish kabi funksiyalar bor, albatta, bu endi boshqa masala. Hozir fikr yuritadigan mavzumiz ana shu tarmoqlarda kommunikatsiyaning o'ziga xos jihatlari, tarmoqlarning uslubi haqida. Mazkur ijtimoiy tarmoqlarda asosiy masala – muloqot shaklidir. Chunki tarmoqlardagi suhbatlar oddiy kundalik turmushdagi suhbatlardan ajralib turadi va holatning ta'siri ham bo'ladi. "Og'zaki va yozma nutq vaziyat, holat bilan bog'liq holda adresatga turlicha ta'sir qiladi. Jumladan, o'qituvchi darsda, notiq ma'ruza paytida, guvoh sudda, sevishganlar uchrashuv paytida o'z fikrini o'qib bersa, bu matn qanchalik mazmundor bo'lmasin, ta'sirsiz bo'ladi. Ammo notiqning o'sha mazmunli ma'ruzasi matbuotda e'lon qilinsa, uslub nutqayi nazaridan u ma'ruza paytida o'qib berilganidan ko'ra adresatga kuchliroq ta'sir etishi mumkin." [1: 17] Ya'ni ijtimoiy tarmoq muloqotining ta'sir ottenkasi yozma nutqning ustuvorligidir. Ammo shuni ham aytib o'tish lozimki, ijtimoiy tarmoqlarda yozma nutq bilan bir qatorda og'zaki nutq ham birdek faoldir.

Ushbu maqolada ijtimoiy tarmoqlarning ayrim stilistik taraflarini ko'rib chiqamiz.

Ijtimoiy tarmoqlardagi nomlanishning ham o'ziga xos jihatlari mavjud. Masalan, Telegram tarmog'ida nomlanish foydalanuvchining o'z ixtiyoriga bog'liqdir. Turli xil fonografik yozuvlar, piktografik belgilar foydalanuvchi haqida ma'lumot bera oladi. Ushbu rasmlarga qarang:

Ikkita familiya yozilgan biri qavs ichida, biri qavs tashqarisida. Bu profil egasining hozirda turmush qurganligi va oldingi va turmushga chiqqandan keyingi familiyalari haqida ma'lumot bermoqda.

Profillar faqat oilaviy ahvoli haqida emas, ijtimoiy holati, qayerda yashashi haqida ham ma'lumot bera oladi:

Demak, birinchi profil egasi talaba(1-kurs degan yozuv uning qayerdadir o'qishini izohlaydi), ikkinchi profil, egasi esa Oltiariq tumanida yashaydi. Shuningdek, profil foydalanuvchining kasb-kori haqida ham axborot berishi mumkin:

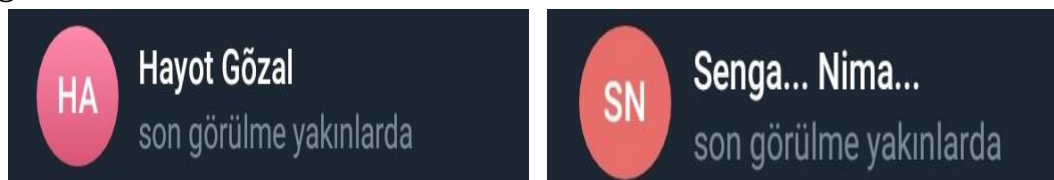

Yoki ism-familiyasi, yashash joyi, kasb-koridan tashqari qaysidir tilni bilishi(yoyinki qiziqishi) to'g'risidagi ma'lumotni ham bera oladi:

Birinchi surat foydalanuvchining arab tiliga, ikkinchisi turk tiliga, uchinchisi ingliz tiliga qiziqishini(yo bilishini) izohlayapti.

Shu oddiy nomlash jarayoni kishining xarakteri haqida ham tushuncha hosil qilishga imkon berdi;

Bu ikkita profilni antonim profil nomlanishi deya olamiz, chunki birida hayotsevarlik, ikkinchisida hayotga nisbatan qo'rslik mavjud. Nafaqat Telegram, balki boshqa tarmoqlarda ham bu kabi verbal vositalar kommunikatorlar haqida axborot beradi. Buyuk olim Sharl Balli aytganidek, "stilistika bu insonning o'zi" [2:5]dir.

Izlaganing sari inson kashf etgan har so'zda o'ziga xoslik yuzaga chiqaveradi. Atrofida gilarni jalb etish, o'zi va tashqi olami haqida axborot berish uchun turli vositalardan mohirona foydalana oladi va bu ijtimoiy tarmoqlarda zohirini topa boshlaganiga ancha vaqt bo'ldi.

Tarmoqlardagi ta'sir ottenkasi, axborot uzatish, so'z qo'llash uslubi o'ziga xosligi bilan Youtube ham ajralib turadi. Youtube tarmog'idagi blogerlarning o'z sahifasiga obunachilarni jabl qilish uchun jarangdor, jimjimador leksemalardan foydalanishi kuzatiladi. Chunki bu kabi leksemalar reklama vazifasini bajaradi. Misol uchun, yaqinda Mittivine taxallusi ostida ijod qiluvchi Farhod Mannopov o'limi haqida turli mish-mishlar tarqaldi va ushbu yigitning o'lim sababi tasodif emasligi, bunda marhum yotgan klinika shifokorlarining aybdorligi aytiladi. Shu kabi cho'qqiga chiqqan mavzulardan blogerlar foydalanishadi va yaqinda "Luiza Rasulova "Star Med klinikasi"ning hamma kirdikorlarini ochib tashladi" sarlavhasi bilan yangi video tarqaldi. Eng qizig'i, mazkur

video ko‘rilsa, ostida yozib qo‘yilganidek ikki hafta emas, ikki yil oldingi video bo‘lib chiqadi. Bu ijtimoiy tarmoqning “o‘zi xos jihati”dir. Ya’ni tarmoqdagi obunachilarning e’tiborini tortish uchun ancha oldingi video yoki xabarlar bugungi kun mavzusiga moslab, olib chiqiladi. Afsuski, ushbu ma’lumotlarning vaqti va haqqoniyligi umuman ahamiyatga ega emas. Bu, albatta, norasmiy bloglarning uslubi. Ya’ni o‘z obunachilar auditoriyasini kengaytirish maqsadida xato va hatto yolg‘on informatsiyalar “bomba xabar”, “shok holat” singari e’tiborni tortadigan frazalar qo‘llaniladi.

Ijtimoiy tarmoq bir ummon, uning ichida kirgan sari uning uslubi ham chuqurlashib, teranlashib boraveradi. Tarmoqlarda qo‘llaniladigan leksemalar, suratlar, fikrni bayon qilishda ishlatiladigan verbal va noverbal vositalar, fonografik va piktografik vositalarning har biri alohida mavzu hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Мўминов С. Ўзбек мулоқот хулқининг ижтимоий-лисоний хусусиятлари. Монография. – Фарғона, 2021. - Б. 224.
2. Do‘smatov X., Mahmudova Z. Uslubshunoslik asoslari. Darslik. – Farg‘ona: “Class”, 2022.

Antroponimlarning shakllanishida kosmonimlarning o‘rni

Saydazamova Munojot,

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o‘zbek tili va adabiyoti universiteti magistranti

Annotatsiya: Mazkur maqolada xalq kosmonimlaridan kelib chiqqan antropokosmonim ya’ni kosmonimlardan tuzilgan inson ismlarining bir qanchasini tahlilga tortamiz

Kalit so‘zlar: Antroponim, Mehr, Quyosh, Zuhra, Oy, Yulduz, Konversiya, nom zaxirasi, Surayyo, Hulkar, Avesto, Mitra, kosmonim

O‘zbek ismlari haqida ko‘p kitoblar yozilgan. Ularning aksariyati filologiya fanlari doktori, professor Ernst Begmatov qalamiga mansubdir. Ustozimizning o‘zbek ismlarini to‘plash, ularni lug‘at holiga keltirish borasidagi ishlari juda katta ahamiyatga molik. “O‘zbek ismlari ma’nosi” lug‘atida 14600ga yaqin ismlar to‘plangan va izohlangan. Ishda muallif tomonidan o‘rinli ta’kidlanganidek, ushbu lug‘atda o‘zbek tilidagi barcha ismlar va ism shakllarini qamrab ololgan emas. O‘zbek ismlari ma’nosini izlab mavjud kitoblarni yana bir bor o‘rganib chiqilsa, bu borada ko‘ngildagidek ma’lumot olish birmuncha mushkul.

Shu jihatdan har bir atoqli otning hosil bo‘lish sababi bilan bog‘liq ensiklopedik-etnografik ma’nosi ham mavjuddir. Shuning uchun har qanday so‘zning atoqli otga

ko'chishi *semantik yasash* yoki *onomastik konversiya* usulida yasash deb yuritib kelingan.

Ayrim adabiyotlarda konversiya faqat so'zlarning bir turkumdan boshqa turkumga ko'chishi hodisasi bo'lmasdan, uning bir so'z turkumining o'z ichidagi turli "aylanish"lariga nisbatan ham qo'llanishi, masalan, atoqli otning turdosh otga ko'chishi kabi hodisalar ham shu termin bilan atalishi to'g'risida so'z yuritiladi [1: 89].

Atoqli otlar o'zbek onomastikasida antroponimlar deb yuritiladi. Ular inson va uning atrofidagi dunyo yoki jamiyat o'rtasidagi umumiy aloqa vazifasini bajaradi.

Xalq kosmonimlari o'zlari tarixan mansub bo'lgan tilda gaplashuvchi xalqlarning uni qabul qilgan tilda gaplashuvchi xalqqa ma'lum darajadagi ta'siri, aloqasi kabi omillarni o'zida ifoda eta oladi. Masalan, *Moh, Bahrom, Parvin, Mushtariy, Dubbi akbar, Zuhal, Zuhra* kabi kosmonimlar o'zida ushbu nomlar tarixan mansub bo'lgan tilda so'zlashuvchi xalqlar (eroniylar, arablar) bilan turkiy xalqlarning aloqasini ifoda etadi hamda turkiy xalqlar tarixidagi ma'lum bir davrni o'zida aks ettira oladi.

Mazkur maqolada xalq kosmonimlaridan kelib chiqqan antropokosmonim ya'ni kosmonimlardan tuzilgan inson ismlarining bir qanchasini tahlilga tortamiz.

Sunbula. Bu so'z arabcha bo'lib, bug'doy, arpa va shu kabilarning boshog'i ma'nosini anglatadi. Oltinchi burj nomi bo'lib, u etagi yozilgan holda G'arb va Shimolga qaragan, oyog'i Sharq tomonda va Janubda chap qo'li quyiga tushgan, o'ng qo'li esa yelka barobar balandda va unda bug'doy donasini ushlab turgan qiz tarzida tasavvur qilingan. Shuning uchun uning nomi *Sunbula* deb atalgan. O'zbek tilida "qora rangli xushbo'y o'simlik" ma'nosini, ko'chma ma'noda "sevgilining sochi" ma'nosini anglatadi [2].

Sunbula burjining *Azro* sinonimi arabcha so'z bo'lib, "oshkora" degan ma'noni anglatadi. Bo'yi yetgan iffatli qizlarga ham *Azro* deyiladi. "Vomiq va Uzro" dostonidagi Vomiq oshiq bo'lgan qizning ismi ham shu bilan bog'liqdir. Mazkur burjdagi yulduzlarning qo'lida bug'doy boshog'i ushlab turgan bo'yi yetgan qiz sifatida tasavvur qilinishi uning shunday nom bilan atalishiga sabab bo'lgan. O'zbek tilida *Uzro* hamda *Sunbula* so'zlari ayollarning ismi ma'nosini ifoda qiladi.

Parvin kosmonimi "Avesto"da, "Tir yasht"ning 12-bandida *Paoiryayeini* ko'plik shaklida qo'llangan, pahlaviyda **Parviz**, forsiyda *Parviyn // Paran // Parvin*, so'g'd tilida *Paruy*, xorazmiy tilida ham *Paruy* yoki *Parvay*, arabiyda *Surayyo* yulduz turkumi, fransuz tilida *Pleyada* deb nomlanib, yulduzshunoslik ilmida Oyning 3-xonasini bildiradi. *Savr* burjidagi to'rtta yulduz ham shu nom bilan ataladi. "Avesto"da *Parvin* ham boshqa yulduzlar qatori sharaflanadi. Bu nom Navoiy asarlarida ham keng qo'llangan:

Hamul hayli *Parvin* o'zin ko'rguza,
Taloya kibi chiqti gardun uza [3].

Surayyo bir-biriga yaqin joylashgan oltita yulduz nomidir. *Surayyo* “boylik” ma’nosidagi *saro* soʻzining kichraytirish shaklidir. Chunki undagi yulduzlar soni birmuncha koʻp. Tadqiqotchilarning fikricha, bu yulduz nomining kichraytirish shaklida ishlatilishi ehtirom ifodasidir. *Iqdi Surayyo* birikmasi eski oʻzbek tilida, xususan, Navoiy asarlarida, *Surayyo* yulduz turkumi nomini ham ifodalagan. Oʻznel tilida Parvina va *Surayyo* soʻzlarini ayollarning ismi sifatida atoqli ot tarkibida uchratish mumkin.

Hulkar yulduzi xalqning yulduz hisobida *Yutar yulduz* nomi bilan yuritilgan. Oʻzbek tilida esa atoqli ot tarkibida ayol kishining ismi sifatida uchraydi.

Fikrimizcha, aprel oyida (*Hulkar* yulduzi aniq koʻrinadigan paytda) dehqonlar gʻamlab qoʻygan oziq-ovqat zahiralari tugab qiyinchilik tugʻdirishi, chorvada va odamlar orasida kasallik koʻpayishi, oziq-ovqat tanqisligi vujudga kelishi va uy hayvonlarining nobud bulishi kabi omillar *Hulkarning Yutar yulduz* deb atalishiga sabab boʻlgan. Hozir ham tilimizda *Hulkar yulduzi* nomi arab tilidan oʻzlashgan *Surayyo* soʻzi bilan sinonim sifatida ishlatiladi. Baʼzan *Surayyo yulduz turkumi* deyish oʻrniga *Hulkar yulduzlari* deb ataydilar. “Devonu lugʻotit-turk” asarida bu yulduz toʻdasi *Hulkar* shaklida berilgan, keyingi manbalarda ham *Hulkar* shaklida uchraydi.

Hulkar kosmonimi barcha turkiy xalqlar kosmonimiyasida turli fonetik shakllarda *Surayyo yulduz turkumini* ifodalaydi. *Hulkar* etimologiyasi toʻgʻrisida turli fikrlar mavjud. Asosan, qadimgi turkiy tildagi *Ilkir* “gʻuj”, “yigʻilgan” maʼnosini beradi. *Hulkarning* arabcha *Surayyo* nomi ham turkiycha nomiga maʼnodoshdir. Beruniy *Surayyo* soʻzini arabcha *sarva* – “yigʻilmoq”, “yigʻmoq” maʼnosida ekanligini qayd qilib oʻtadi. Bunday atalishiga sabab *Hulkar yulduz turkumida* 540 ga yaqin yulduzning gʻuj-gʻuj joylashganligidir.

Quyosh. Qadimgi turkiy tilda “jazirama”, “eng issiq harorat” maʼnosini anglatgan bu kosmonim asli *Quyash* tarzida talaffuz qilingan, keyinchalik esa oʻzbek tilida *a* unlisi *â* unlisiga almashgan: *quyash* > *quyâsh*. Tadqiqotlarda bu soʻzning yulduz nomi sifatida ishlatilishi maʼno taraqqiyoti natijasida qadimgi turkiy til davrida yuzaga kelganligi haqida maʼlumot beriladi [5]. Eski oʻzbek tilida bu yulduzni ifodalash uchun *Quyosh* soʻzidan tashqari, uslub talabi bilan turkiy *Kun*, arabcha *Shams*, eroniy guruh tillariga mansub ***Mehr, Oftob, Xurshid*** nomlarining qoʻllanishi kuzatiladi. Oʻzbek ismlari tarkibida kosmonimlar bilan bogʻliq *Shamsiddin*, *Shamsiya*, *Quyoshxon*, *Oftoboyim*, *Xurshid*, *Xurshida*, *Mehribon*, *Mehrangiz*, *Mehriddin*, *Mehriniso* kabi kishi nomlarini uchratamiz.

Hozirgi tilimizga *Mitra* soʻzi fonetik oʻzgarishlarga uchragan holda (*Mitra-Mitr-Mihr-Mehr*) tarzida yetib kelgan boʻlib, atoqli ot sifatida *Quyoshni* va kishi ismlarini ifodalaydi. *Mehr* soʻzi orqali yasalgan bir qator oʻzakdosh soʻzlar yuzaga kelgan: *mehrli*, *mehrsiz*, *mehribon*, *mehribonlik*, *mehribonchilik*. Bularning barchasi iliq munosabatli, muhabbatli kabi maʼnolarni ifodalaydi.

Mehr so‘zi Navoiy, Munis, Ogahiy kabi shoirlar asarlarida ham *Quyosh yulduzi* nomini ifodalagan:

Ey shah, karam aylar chog‘i teng tut yamonu yaxshini,

Kim, *Mehr* nuri teng tushar vayronu obod ustina. (Ogahiy)

Xurshid so‘zi tarkibidagi *shid* qismi Avestodagi *hshaeta* – “porloq” degan ma’no bildiradi. Pahlaviy tilda *shet*, arman tilida *ashxet*. Navoiy asarlarida bu so‘z *shed* va *shid* shakllarida mustaqil ma’no anglatgan va mustaqil ma’noli so‘z sifatida qo‘llangan.

Xur – “Avesto”da *xvar*, pahlaviychada *Xvar*, qadimgi hind tilida *Svar*, qurd tilida *Hur* // *Ho‘r*, shug‘non tilida *Hir* // *Her*, bugungi mozandaron tilida *her* // *ho‘r* shaklida qo‘llangan. Avestoda *Hura* va *Xvarshaita* fonetik shakllarida bo‘lib, oftob nuri, Quyoshning o‘zi hamda Quyoshga muakkil bo‘lgan farishta nomi ma’nolarida qo‘llangan.

Sayyora arabcha so‘z bo‘lib, “turar joyi yo‘q, darbadar kezib yuruvchi, daydi” ma’nolarini anglatadi. Qadim zamonlardayoq osmon sferasining ko‘rinma sutkalik harakatidan tashqari, yulduzlarga nisbatan harakatlanuvchi yetti yoritqich ma’lum bo‘lib, ular *planetalar* deb atalgan va Yer atrofida aylanadi, sayr qiladi deb o‘ylashgan.

Turkiy xalqlar yetti planetani alohida nomlar bilan ataganlar. Har bir planeta haftaning muayyan bir kuniga tegishli deb tushuntiriladi, ya’ni yakshanba – *Shams* (Quyosh), dushanba – *Qamar* (Oy), seshanba – *Mirrix* (Mars), chorshanba – *Utorud* (Merkuriy), payshanba – *Mushtariy* (Yupiter), Juma – *Zuhra* (Venera), Shanba – *Zuhal* (Saturn) kuni deb atalganligi ko‘rsatib o‘tilgan.

Zuhra. Quyosh sistemasidagi ikkinchi planeta *Venera* atalib, qadimgi Rim mifologiyasidagi sevgi va go‘zallik ma’budasi sharafiga qo‘yilgan. *Venera* planetasining nomi “Qutadg‘u bilig”da *Sevit* deb atalganligini ko‘ramiz. *Venera* Sharq tomonga o‘tganda – kun botgandan keyin, G‘arb tomonga o‘tganda – tong mahali yarqirab ko‘rinadi. Shuning uchun xalq uni *Zuhra yulduzi* deydi. *Zuhra* asli arabcha *zuhara* so‘zidan olingan bo‘lib, “yorug‘”, “ravshan” degan ma’nolarni eradi. *Zuhra* arab tilida *Zahra* shaklida ishlatilsa ham, fors tilida va turkiy tillarda *Zuhra* tarzida talaffuz qilinadi. Tilimizda mazkur planetaning *Zuhra* nomidan tashqari, *Venera*, *Nohid*, *Cho‘lpon*, *Tong yulduzi*, *Yo‘lchi yulduz* kabi nomlari ham faol ishlatiladi.

Zuhra planetasining nomi pahlaviychada *Anohid*, arman tilida *Anaxit*, forsiyda *Nohid* deb atalib, bu “Avesto”dagi *Ardivisura Anaxita* nomi bilan bog‘liqdir. Navoiy asarlarida ham *Nohid* so‘zi *Venera* planetasini bildiradi:

Ne axtar har biri Birjisu *Nohid*,

Ne Birjisu qayu *Nohid*, *Xurshid*.

Nohid planetasining *Cho‘lpon*, *Tong yulduzi*, *Yo‘lchi yulduz* nomlari o‘zbekcha so‘zlar bo‘lib, planetaning turli xususiyatlari asosida nomlangan. Hozirgi o‘zbek adabiy tilida *Nohid* so‘zi *Venera*, *Zuhra*, *Cho‘lpon*, *Tong yulduzi* nomlariga sinonim sifatida ishlatiladi.

Mushtariy // Yupiter. Bu arabcha soʻz asli *mushtariy* مشترک shakliga ega; tojik tilida *mushtariy* shaklida, oʻzbek tilida ham shu shaklda ishlatiladi *Mushtarik* soʻzi “*obuna boʻlgan kishi*”, “*abonent*” maʼnolarini anglatadi. Sh.Rahmatullayev bu soʻzni ham oʻzbek tilida asliga muvofiq *mushtarik* shaklida ishlatish maʼqul degan fikrni bildiradi. Lekin olim *mushtariy* va *mushtarik* soʻzlarining oʻzakdosh emasligini eʼtibordan chetda qoldirgan. Holbuki, *mushtariy* soʻzi *shari*, *sharo*, *mushtarik* soʻzi *sharika* feʼliga mansub. Hozirgi oʻzbek adabiy tilida *Mushtariy*, *mushtariy*, *mushtarak* soʻzlari mavjud boʻlib, ular kontekstda turli maʼnolarni ifodalasa-da, ammo ulardagi maʼno yaqinlikgi sezilib turadi.

Oy. Bu kosmonim Yer tabiiy yoʻldoshining nomi boʻlib, qadimgi turkiy tilda ham, hozirda ham “Yerning yoʻldoshi”, “yilning oʻn ikkidan bir qismi” maʼnolarini anglatgan *Oy* soʻzi qadimgi turkiy tilda A:y tarzida talaffuz qilingan.

Mumtoz adabiyotimiz vakillari asarlarida *Oy* kosmonimi bosh leksema boʻlib, uning qurshovidagi *Mohi anvar*, *Moh*, *Mohtob*, *Mohi tobon*, *Hilol*, *Badr*, *Qamar* kabi maʼnodoshlik va darajalanish qatorlari birliklarini, bu qatorlarga kiradigan va kiritiladigan yasama va qoʻshma soʻzlarni, leksemalarning semema turlari zamini shu qator mazmuniga yaqinlashadigan leksemalarni hamda nihoyatda sof nutqiy maʼnodoshlarni oʻz ichiga oladi, kontekstda qaysi uslubda ishlatilishiga qarab, bogʻliq qurshov asosida turli maʼno nozikliklari bilan toʻldirib boriladi. Demak, *Oy* kosmonimi bosh leksema boʻlib, uning qurshovidagi *Moh*, *Mohtob*, *Mohi tobon*, *Oymoma*, *Hilol*, *Badr*, *Qamar* kabi maʼnodoshlik va darajalanish qatorlari birliklarini, bu qatorlarga kiradigan va kiritiladigan yasama hamda qoʻshma soʻzlarni, leksemalarning semema turlari zamini shu qator mazmuniga yaqinlashadigan leksemalarni va nihoyatda sof nutqiy maʼnodoshlarni oʻz ichiga oladi.

Oy nomi haqidagi maʼlumotlarni umumlashtirsak, hozirgi oʻzbek tilida *Oy* nomi koʻproq, uning forsha (*Moh*) va arabcha (*Qamar*, *Hilol*) sinonimlari kam ishlatilganligini koʻramiz. Ammo, birgina oy soʻzining turlicha ifodalanishidan bugungi kunda inson ismlarining kelib chiqqanligini sezish qiyin emas. Masalan: *Oypari*, *Oybarchin*, *Oysuluv*, *Oyqiz*, *Oyxon*, *Oybek*, *Oyimqiz*, *Oysuluv*, *Mohinur*, *Mohitobon*, *Mohichehra*, *Mohiya*, *Mohina*, *Mohigul*, *Qamariddin*, *Hilola*, *Badriddin* kabi.

Yuqorida bayon qilingan fikrlar asosida ajdodlarimiz falak burjlariga qadimdan katta eʼtibor qaratganliklari va buning natijasida xalqimizning asotiriy dunyoqarashlari asosida burjlarning turli nomlari paydo boʻlganligini koʻrishimiz mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ўзбек тили грамматикаси. 2 томли. – Тошкент: Фан, 1975. 1-том.
2. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. 2 жилдли. – Тошкент: Университет, 2003. 2-жилд.

3. А.Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 4 жилдли. – Тошкент: Фан, 1983. 2-жилд. – Б. 559.

4. Киши номлари имлоси. – Т., 1970; Ўзбек исмлари имлоси. – Т, 1972; Ўзбек исмлари. – Т., 1991. Исм чиройи. – Т., 1991.

5. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит-турк. Уч жилдли. – Тошкент: Фан, 1963. 2-жилд. – Б. 390; Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. Икки жилдли. – Тошкент: Университет, 2000. 1-жилд.

6. Примов А. Ўзбек тили космонимларининг лисоний хусусиятлари. Филол. фанлари д-ри ... дис. – Тошкент, 2009. – Б. 140.

Loyiha texnologiyasining xorijiy pedagogikada shakllanish tarixi

Muhammadaziz Omonov,
*Alisher Navoiy nomidagi
ToshDO 'TAU magistranti*

Annotatsiya. Ko'pgina zamonaviy pedagoglar loyiha texnologiyasini yangi paydo bo'lgan usul sifatida qabul qilishadi. Biroq, loyiha usuli 16-asrda Yevropada amaliy mutaxassisliklarni (arxitektura va keyinchalik muhandislik) o'qitish elementi sifatida paydo bo'lgan. Ushbu maqolada Loyiha texnologiyasining paydo bo'lishi uning qo'llanilishi va yoyilish davrlari haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: loyiha, xorijiy til, ko'nikma, didaktika.

Keyingi yillarda chet tillarni o'qitishda zamonaviy texnologiyalarni qo'llash masalasi dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Bu nafaqat yangi texnik vositalar, balki o'qitishning yangi shakl va usullari, chet tillarini o'qitishga yangicha yondashuvlar ham demakdir. Asosiy maqsad chet tilini o'qitish sifatini oshirish, o'rganuvchining kommunikativ madaniyatini shakllantirish va rivojlantirish, chet tilini amaliy o'zlashtirishga o'rgatish uchun texnologiyalardan qanday samarali foydalanish mumkinligini ko'rsatishdan iborat.

O'qituvchining vazifalari har bir o'rganuvchiga tabiiy tilni o'rganish uchun shart-sharoit yaratish, har bir o'quvchiga o'z faolligini, ijodkorligini namoyon etish imkonini beradigan o'qitish usullarini tanlash, chet tillarini o'rganishda o'quvchilarning bilish faolligini oshirishdan iborat. Kompyuter dasturlari, internet texnologiyalari, shuningdek, hamkorlikda o'qitish va loyiha texnologiyalari kabi zamonaviy vositalardan foydalanish bu muammolarni hal qilishi mumkin. Loyiha metodi xorijiy tillarni o'rgatishdagi eng dolzarb zamonaviy texnologiyalardan biridir. U muammoli ta'lim va hamkorlikda o'qitish elementlarini o'zida mujassam etgan bo'lib, bu har qanday fanni, xususan, chet tilini o'zlashtirishning yuqori darajasiga erishish imkonini beradi. Loyiha metodi o'rganuvchining muloqot ko'nikmalarini, madaniyatini, muloqotini, fikrlarini lo'nda va

tushunarli yetkazish qobiliyatini shakllantiradi, muloqotda sheriklar fikriga bag'rikenglik bilan munosabatda bo'lish va turli manbalardan ma'lumot olish, uni zamonaviy texnologiyalar yordamida qayta ishlash qobiliyatini rivojlantiradi. Bu omillarning barchasi til muhitini yaratadi, bu esa chet tilida o'zaro muloqotga bo'lgan tabiiy ehtiyojning paydo bo'lishiga olib keladi.

Xorijiy pedagogikada loyiha usulining shakllanish tarixi. O'zbek tilini chet tili sifatida o'qitish metodikasi – o'zbek tilini chet tili sifatida o'qitishning zamonaviy usullarining xususiyatlariga ta'sir ko'rsatgan tarixiy fonni tushunmasdan yutuqlarini tahlil qilib bo'lmaydi. Ushbu maqolada biz turli fanlar, shu jumladan xorijiy fanlar uchun o'qitish usullarini ishlab chiqish jarayonida loyiha usuli qanday shakllanganligini kuzatish uchun xorijiy manbalarga murojaat qilamiz.

Loyiha usuli Yevropa va AQShda turli fanlarni o'qitishda keng tarqalgan o'qitish usullaridan biridir. U an'anaviy ravishda o'quvchilarning mustaqilligi va mas'uliyatini rivojlantirish, shuningdek, jamiyatda ularni mashq qilish vositasi sifatida ko'riladi. Loyiha usuli Amerika pedagogikasining asl mahsulotidir. U birinchi marta Uilyam Xerd Kilpatrik tomonidan butun dunyo o'qituvchilari orasida keng ma'lum bo'lgan "Loyiha metodi" ilmiy kitobida batafsil tavsiflangan [Kilpatrik 1925; Cherkov, Sedlak 1976; Cremin 1961; Rohrs 1977]. Metod 1970-yillarda birinchi navbatda Shimoliy va Markaziy Yevropa va AQShda qayta tug'ilish bosqichini boshdan kechirdi. Butun bir maktab, xalq ta'limi, dasturlar, shuningdek, xorijiy tillarni zamonaviy amaliy o'qitish kabi ko'pgina talimiy g'oyalar ham loyihalar usuliga tayangan.

Loyiha usuli haqidagi nashrlar ko'p sonli bo'lishiga qaramay, ushbu konsepsiyani talqin qilishda ba'zi nomuvofiqliklar mavjud. Masalan, Pyutt loyihani metodik uslub desa, Shtubenraux esa didaktik konsepsiya sifatida belgilaydi. Buni loyiha usulining tarixi hozirgacha ziddiyatli tasvirlanganligi bilan izohlash mumkin. Misol uchun, amerikalik ta'lim tarixchilari Loyiha usulini Kilpatrikning nomi bilan bog'lasalar, nemis olimlari loyiha usulining kelib chiqishini universitet professorlari Charlz R. Richards va Jon Dyui o'zlarining 1900-yilgi ishlab chiqarish dasturi bilan bog'laydilar. Biroq, so'nggi tadqiqotlar natijalariga ko'raga ko'ra, loyiha o'qitish usuli sifatida arxitektura va muhandislik ta'limida 16-asr oxirida Italiyada faol rivojlangan. Loyiha usulining tarixini 5 davrga bo'lish mumkin:

- 1590-1765-yillar – Yevropadagi arxitektura maktablarida loyihalar usuli bo'yicha ishlarning boshlanishi;
- 1765-1880- yillar – AQShda turli mutaxassisliklar o'qitilishida keng kirib kelishi(Birinchi navbatda texnika sohasida);
- 1880-1915-yillar – Davlat maktablarining mehnat darslarida loyiha usuli faol qo'llaniladi;

- 1915-1965-yillar – Loyihaning foydalanish sohalari kengaydi, bu vaqtga kelib u allaqachon butunlay unutilgan Yevropaga Amerikadan qayta kirib keladi;
- 1965-yil - bizning davrimizgacha – barcha joyda tarqalishning uchinchi to‘lqini. Turli xil fanlarni o‘qitishda ham loyihalar usuli keng tarqaldi, shu jumladan - xorijiy tillarni o‘qitishda ham.

Loyihalar asosida o‘qitish biz hisoblagandan 300 yil oldin boshlanganini anglash, uning talqini uchun yangi istiqbollarni ochadi. Loyihalar ta’limiy innovatsiyalarini tarqatish (joriy qilish) va singdirish uchun ideal imkoniyat beradi. Bu savollar Yevropa, AQSh va Rossiyadagi zamonaviy ta’lim paradigmasida markaziy o‘rin tutadi.

Yuqorida aytib o‘tilganidek, loyiha usuli muayyan ta’lim sohasiga "bog‘langan" emas va turli ta’lim dissiplinalarida qo‘llanilishi mumkin. Usulning o‘ziga xos xususiyatlaridan biri uning universalligi bo‘lib, uni muayyan fan sohasida, jumladan, chet tillarini o‘qitishda amalga oshirish uchun boy imkoniyatlar yaratadi. Universallik deganda biz turli xil fanlarni o‘qitishda turli xil ta’lim sharoitida metoddan foydalanish imkoniyatini tushunamiz.

Rim va Parijdagi Badiiy akademiyalar amaliyotida loyiha usulining kelib chiqishi. XVI asrda loyiha usuli professional arxitektorlarni tayyorlash uchun faol ishlatilgan. O‘sha davrda me'morchilikning fan sifatidagi ilmiy asoslari shakllana boshladi; ammo bunday bo‘lish uchun arxitektura ta’limining nazariy asoslarini yaratishi kerak edi.

Shu bilan birga, xuddi shunday ehtiyoj haykaltaroshlar va rassomlar uchun ham paydo bo‘ldi, shuning uchun me'morlar o‘zaro bog‘liq fan vakillari sifatida ular bilan ittifoq tuzdilar va 1577-yilda Rimda Papa Gregori XIII homiyligi ostida San’at akademiyasi - Avliyo Luqo akademiyasini tuzdilar.

Yevropa va Amerika pedagogikasida loyiha usuli. Loyiha yordamida o‘qitish samarali bo‘ldi va shuning uchun arxitektura ta’limining eksklyuziv xususiyatiga aylanmadi, balki boshqa fanlarni o‘qitishga ham tarqala boshladi. 18-asr oxiriga kelib AQSH va Yevropaning texnik va sanoat kollejlari va universitetlarida muhandislik kasbi (arxitektura bilan chambarchas bog‘liq) o‘qitila boshlandi. Loyiha usulining Yevropadan Amerikaga va arxitekturadan muhandislik maktablariga o‘tkazilishi uning o‘zgarishiga katta ta’sir ko‘rsatdi. Bu transformatsiyaning sabablaridan biri, Illinoys shtati Urbana Industrial universitetining mashinasozlik professori Stillman H. Robinson nazariya va amaliyotni ta’limning teng tarkibiy qismlari sifatida ko‘rib chiqishni boshladi; uning fikricha, talaba muhandis bo‘lish uchun birinchi navbatda amaliy hunarmand bo‘lishi kerak edi [Knoll 1991; Solberg 1968]. Muhandislarni o‘qitish nafaqat loyiha chizmalarini yaratish, balki seminarlar davomida ularni qurishni ham o‘z ichiga oladi. Buning yordamida quyidagi maqsadga erishildi: mashg‘ulotlar amaliyotga yo‘naltirilgan bo‘ldi.

Mehnat darslarida loyiha asosida o‘qitish. Biroq, tavsiflangan kontsepsiyaning bitta sezilarli kamchiligi bor edi - u talabalarga nazariya va amaliyot uchun ajratilgan vaqtni cheklab qo‘ydi. Ya’ni mustaqil o‘rganish va loyihani amalga oshirishda

muammolar tug'ildi, shuning uchun muhandislar muqobil yondashuvni izlashdi. 1876-yilda Filadelfiyadagi Century ko'rgazmasida o'z stendida turli sanoat va fabrikalar mahsulotlaridan tashqari, muhandislar uchun amaliy mashg'ulotlar tizimi taqdim etgan Rossiya optimal yechim topdi. Rossiya tizimi ko'rgazma medalini olib, amerikalik professorlarni o'zining uch asosiy xususiyatga qiziqtirdi:

- muhandislik fakulteti talabalarining keyinchalik ishlashlari kerak bo'lgan fabrika va zavodlarda iloji boricha yaqinroq sharoitlarda chuqurlashtirilgan amaliy mashg'ulotlarni o'tkazish;
- nazariy fanlarni klassik universitetlar darajasida jiddiy o'rganish;
- oliy texnik maktab va ishlab chiqarish o'rtasidagi doimiy o'zaro manfaatli aloqalar.

Loyiha pedagogikasi g'oyasining Yevropaga qaytishi. Loyiha usuli bo'yicha munozaraning diqqat markazida Rossiyaga qaratildi, u yerda 1917-yil inqilobidan beri burjua va kapitalistik ta'lim usullariga progressiv alternativlarni ishlab chiqishga katta sa'y-harakatlar qaratilgan [Anweiler 1978; Helmert 1994]. 1920-yillarning boshlarida loyiha ishi sovet o'qituvchilari orasida ommalashdi, birinchi navbatda, sovet ta'limi mafkurachisi N.K. Krupskaya faoliyatida ko'zga tashlanadi. Biroz vaqt o'tgach, taxminan 1930-yilda, Moskvadagi O'quv tadqiqotlari instituti direktori V.N. Shulgin loyiha usulini o'qitishning yagona haqiqiy "marksistik" va "demokratik" usuli deb e'lon qilganida, loyiha ishi katta ahamiyatga ega bo'ldi. V.N.Shulginning fikricha, loyiha nazariy g'oyalarni inqilobiy amaliyot bilan uyg'unlashtirish va kapitalizmdan kommunizmga o'tishni tezlashtirish uchun ideal usul bo'lib, o'sha davr siyosiy mafkurasi talablariga javob berdi. Burjua maktabidan farqli o'laroq, proletar davlatidagi ta'lim loyihalarni tayyorlashdan iborat bo'lishi kerak edi, bunda talabalar Sovet Ittifoqining siyosiy va iqtisodiy rivojlanishini oshirishga qaratilgan bilimlarni qo'llaydilar. Shunday qilib, talabalar ham fabrikalarga borib, ishlab chiqarishni kengaytirish va rejalarni amalga oshirish uchun kurashayotgan ishchilarni qo'llab-quvvatlashga undadilar. Bu mehnat qahramonlari haqida reportajlar yozish, parazitlarga qarshi namoyishlar, yaratilgan mahsulotlar ko'rgazmalarini tashkil etish bilan to'ldirildi. V.N.Shulginning takliflari boshidanoq maxsus chaqirilgan Butunrossiya "loyiha konferensiyalarida" muhokama qilindi va keyin keng qamrovli milliy "loyiha o'quv dasturi" ga birlashtirildi.

Ushbu o'qitish usulining ommabopligi, shuningdek, talabalarning nafaqat amaliy ko'nikmalarini, balki ularning motivatsiyasini, raqobatbardoshligini, mustaqil ishlash qobiliyatini va shu bilan o'quv jarayonida zarur ko'nikmalarni egallash zarurligini anglashi butun dunyoda loyiha usulining keng qo'llanilishiga olib keldi. Usulning shakllanishida muhandislarni tayyorlashning "rus tizimi" muhim rol o'ynadi, buning natijasida maktablarda amaliy fanlarni o'qitishda loyiha usuli qo'llanila boshlandi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Knoll, M. Europa – nicht Amerika: Zum ursprung der projektmethode in der pädagogik, 1702-1875. – Pädagogische Rundschau, 1991.
2. Kilpatrick, W.H. The Project Method: The Use of the Purposeful Act in the Educative Process. – New York: Teachers college, Columbia university, 1918.
3. Филиппова, В.М. Метод проектов в преподавании русского как иностранного // Теоретические и методологические проблемы современного образования: Материалы XVIII Международной Научно-практической конференции 3 октября 2014 г. – Науч.-инф. издат. центр «Институт стратегических исследований», 2014.

O‘zbek tilida chorvachilikka oid terminlar

O‘rinova Olima,

filologiya fanlari nomzodi, dotsent,
Qarshi davlat universiteti

Annotatsiya. O‘zbek tilida professional terminlarni o‘rgangan holda, ularni sof terminlar, so‘z-terminlar (nomenklaturalar), simvollik xarakteridagi terminlar (abbreviatura-terminlar) kabi guruhlariga bo‘lib o‘rganish maqsadga muvofiq ekanligini ta’kidlab, maqolada biz o‘zbek tilining chorvachilik terminlari asosida fikr yuritamiz. Terminlar so‘z leksema va so‘zshakl ko‘rinishlarida mavjud bo‘ladi.

Kalit so‘zlar: sof termin; so‘z-termin; leksik ma’no, atributiv sintagma.

Termin – bu ma’nosi konkret tushuncha doirasida chegaralangan, ya’ni monosemik xususiyatga ega, ekspressivlikdan xoli bo‘lgan va fan, texnika, sanoat, qishloq xo‘jaligi, biror kasb-hunarga tegishli aniq tushunchaning ifodasi bo‘lgan hamda maxsus sohada unifikatsiyalashgan holda qo‘llanuvchi so‘z yoki so‘z birikmasidir. Shu ma’noda V.G.Gak “Termin funksiya - leksik birlik voqelanishining bir ko‘rinishigina, xolos. Nimanidir ta’riflay olish va tushunchalar qatorida, paradigmasida muayyan o‘rinni egallagan xususiyatiga ko‘ra leksema umumiste’mol qo‘llanishdan tashqari terminologik mohiyat ham kasb etishi mumkin”.

Yuqorida ta’kidlanganidek, so‘zga berilgan yuzlab ta’riflarning hammasi ham o‘z yo‘liga to‘g‘ri bo‘lib, bir-biriga ziddligi esa, ularning hodisaning turli qirralariga yo‘naltirilganligi bilan belgilanadi. Chunki bugungi kunda ham uning leksema, so‘zshakl, termin kabi atamalar uchun umumiy muqobil birlik sifatida ishlatilayotganligi buni to‘la tasdiqlaydi. Holbuki, so‘z atamasi mazkur birliklar o‘rnida ham qo‘llanayotgan ekan, ta’riflarning turli-tuman va o‘zaro ziddiyatli tabiatga egaligini tushunsa bo‘ladi.

Binobarin, Gegel ta'riflaganidek, "ir hodisaga xilma-xil ta'riflar berish ziddiyat emas, balki o'rganilayotgan narsa mohiyatiga chuqurlasha borishdir.

So'z leksema va so'z shakl ko'rinishlarida mavjud bo'ladi. So'zshakl leksemaning nutqiy voqelangan xolatidir.

So'zshakl esa umumiste'mol qiymatli, ya'ni umumiste'mol so'zi va tor qo'llanishli - termin ko'rinishlarida bo'ladi. U qanday holda yuzaga chiqmasin - umumiste'mol so'zi bo'lsa ham, termin bo'lsa ham, baribir, umumiy mohiyat - so'zshakl doirasidan tashqariga chiqmaydi.

Terminlar qaysi milliy tilga oid bo'lsa, o'sha tilning ichki taraqqiyot qonunlariga bo'ysunadilar, shu tilning rivojlanishi bilan bog'liq holda o'z sostavini to'ldirib boradi. Shunday ekan, bu hol esa terminlarni to'plash va uni lingvistik analiz qilish masalasining aktualligini ko'rsatadi.

Hozirgi o'zbek tilida mavjud bo'lgan professional terminlar o'ziga xos spetsifik tomonlariga egadir, chunki ko'pgina professional terminlar dialektal leksika bazasida hosil bo'ladilar. Dialektal leksikaga doir so'zlarning terminlashuvi, uning maxsus sohaga oid konkret tushunchani anglata olish darajasiga yetishi davr bilan bog'liqdir. Chunki bir so'z ma'lum sohada maxsus tushunchani ifodalash maqsadida bir necha yil qo'llanilgach, u shu sohada o'sha tushuncha doirasida uyg'unlashgan holda qo'llanila boshlaydi va terminga aylanadi. Ana shunga ko'ra professional terminlarni o'rganganda, ularni quyidagicha guruhlariga bo'lib o'rganish maqsadga muvofiq deb o'ylaymiz (Bunda biz o'zbek tilining chorvachilik terminlari asosida fikr yuritamiz).

Sof terminlar.

So'z-terminlar(nomenklaturalar).

Simvollik xarakteridagi terminlar(abbreviatura-terminlar).

Sof terminlar ma'lum sohaga oid konkret tushunchalarni ifodalovchi maxsus so'zlardir. Bunday so'zlarda terminologik ma'no kuchli bo'ladi va ularning terminlikka tamoman ko'chganligi yaqqol sezilib turadi. Ular strukturasiga ko'ra ko'pincha sodda bo'ladilar. Masalan: *cho'pon - cho'liq, g'o'zamoy - hisori, og'il - molqo'ra* kabilar.

Sof terminlar qo'shma ham bo'ladilar: *maska yog', qorako'li, biqin go'shti, ferma mudiri, bosh cho'pon* kabilar.

So'z-terminlarda esa terminologik ma'no endigina yuzaga kelayotgan bo'lib, u, asosan, so'z birikmalarida(qo'shma yoki sostavli so'z sifatida) ro'yobga chiqadi. Yuzaki qaraganda, ular aniqlovchi aniqlanmishlik xarakteridagi oddiy so'z birikmasida o'xshaydi. Lekin ular ma'lum sohada maxsus tushunchalarni ifodalash maqsadida qo'llanilaverib, bir ma'no butunligini tashkil eta boshlaganliklari va konkret tushunchani bildirga boshlaganliklari bilan oddiy atributiv sintagmalardan farq qiladilar. Ularning tarkibidagi bir komponentni ajratib, unga tegishli savol qo'yib bo'lmaydi, chunki komponentlardan anglashilgan terminologik ma'no bunga yo'l qo'ymaydi. Natijada bir

ma'noni anglatuvchi termin yuzaga keladi. Masalan: *nuqsonli teri, zotdosh urchitish, kal qo'chqor* kabilar.

So'z-terminlar(nomenklaturalar) ana shu kabi xususiyatlari bilan oddiy so'z birikmalaridan farq qiladi. Shuning evazida sof terminlar o'z tarkibini asta-sekin boyitib boradi.

Uchinchi guruh terminlar esa shu soha bilan bevosita bog'liq bo'lgan fan va texnikaning rivojlanishi tufayli yuzaga keltirilgan yangi tushunchalarni bildiruvchi qisqartirilgan so'zlardir. Bulardan iloji boricha termin sifatida kamroq foydalanish kerak, chunki ular og'zaki nutqda qo'llanilishiga ko'ra osonlikni vujudga keltirsa-da, keng ommaga tushunilishi jihatidan qiyinchilikni ham tug'diradi. Masalan: *DKU – drobilka kormov universalnaya(yem-xashak maydalovchi mashina), BBZ – bo'g'oz biya zardobi(sun'iy qochirish uchun yuboriladigan zardob), MDU – melnitsa-drobilka universalnaya(turli donli mahsulotlarni maydalovchi tegirmon)* kabilar.

Anglashiladiki, qisqartma so'zlar kengaytirib ochib o'qilgandan so'nggina to'la anglashiladi.

Shunday qilib, chorvachilikka oid terminlarning paydo bo'lishi, rivojlanishi va qo'llanilish jihatiga ko'ra o'ziga xos xususiyatlarga ega. Shuning uchun ham chorvachilikka oid terminlarni to'plaganda va tahlil qilganda, ularning yuqorida bayon etilgan jihatlarini nazardan chetda qoldirmaslik zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Гак В.Г. Асимметрия лингвистического знака и некоторые общие проблемы терминологии//Семантические проблемы языков науки (материалы научного симпозиума). – М.: МГУ. 1971. –С. 68.
2. Гегель Г.Ф. Наука логики. –М.: Мысль. 1971. –С.215.
3. Nigmatov X., Rasulov R. O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. –T.: O'qituvchi, 1995. -14-15 b.
4. Nurmonov A. So'z haqida – so'z//O'zbek tili va adabiyoti, 1991 -№ 5. –B. 67.
5. Nurmonov A., Shaxobiddinova Sh., Nabiyeva D. O'zbek tilining nazariy grammatikasi. Morfologiya. – T.: Yangi asr avlodi, 2001. – 9 b.

Detektiv fantastikasining tarixiga oid ba'zi ta'riflar

Niyazova Gulnoraxon,

filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat

o'zbek tili va adabiyoti universiteti,

niyazovagulnorakhon@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada detektiv fantastikasining janr sifatidagi rivojlanish tarixi, detektiv fantastikaning haqiqiy boshlanishi XVIII-XIX asrlarda jinoyatlar biografiyalari to'plami muhokama qilinadi. Jinoyat faqat hikoyaning markazida bo'lgan noodatiy detektiv usullar bilan hal qilish mumkin. Ushbu elementlarning aksariyati birinchi marta Oltin asr romanlarida ko'rilgan. Ko'pgina detektiv hikoyalardagi asosiy hikoya tuzilishi Oltin asrdan beri o'zgarmagan. Biroq, syujetlar Ikkinchi jahon urushidan keyin va oltin asr tugaganidan keyin yanada murakkablashdi.

Kalit so'zlar: diskurs, detektiv fantastikasi, jinoyatchi, detektiv elementi, roman qahramonlari, oltin asr romanlari .

Detektiv fantastika adabiy janri asosan Agata Kristi yoki Artur Konan Doyl kabi nomlar va ularning eng ko'p sotilgan asarlari bilan bog'liq. Biroq, ushbu janrning poydevori ancha oldin qo'yilgan. Richard Bredford [2015: 1–2] va Jon Skaggs [2005: 12] bu janrning ayrim elementlarini hatto Sofoklning Edip Reks tragediyasida ham ko'rishadi, chunki Edip o'zidan oldingi odamning qotilini topishga intiladi. Ular, shuningdek, Uilyam Shekspirning “Gamlet” asarini ham eslatib o'tadilar, u yerda II bo'limning 3-sahnasigacha shahzoda Gamletning otasining o'ldirilishi sirliqicha qolib kelgan. Bredford [2015: 2] jinoyat (yoki qotillik, yuqorida aytib o'tilgan ikkala holatda bo'lgani kabi) asosiy syujetning bir nechta elementlaridan biri bo'lganini eslatib o'tadi. Eng muhimi shundaki, ushbu asarlarning hech biri detektiv asarlar turkumiga kiritilmagan.

Heater Uortington [2010: 13] detektiv fantastikaning haqiqiy boshlanishi XVIII-XIX asrlarda jinoyatlar biografiyalari to'plami bo'lgan *Nyugate kalendarining* nashr etilishi bilan bog'liqligini ta'kidlaydi. Bunday sarlavha qo'yilishi ushbu matnlar chop etilgan Londondagi Nyugeyt qamoqxonasiga ishora bo'lgan. Qamoqxona ruhoniysi (ko'pincha “Oddiy” deb ataladi) jinoyatchilarning "Hisob-kitoblari" deb ataladigan narsalarni tuzgan/yaratgan va keyinchalik esa ular arzon narxda sotilgan. Ayniqsa, XVIII asr oxirida bunday past narx ushbu matnlarni ommaga sotishga yordam bergan. [Uortington 2010: 14] Hikoyalarning ko'pchiligi shungabir biriga o'xshash syujetga ega bo'lib, ular odatda jinoyatchining qilmishidan keyingi sud jarayoni va yakuniy jazodan

iborat bo'lgan [Scaggs 2005: 15], ularda jazo jamiyatda tartibni saqlash vositasi hisoblanib kelgan.[Naytt 2004: 8]

Hatto *Nyugate taqvimi* davrida ham o'ziga xos, ammo doimiy usul hikoya qolipi shaklida ishlatilgan. Jinoyatchini tanishtiruvchi diniy matn, Oddiy kishilar tomonidan jinoyat voqeasi (va ba'zan hayot hikoyasi) birinchi shax tilidan aytilishi sharti bilan yozilgan. Birinchi shaxsning tilidan yozilgan hikoya o'rta sinf o'quvchilarini hayratda qoldirdi, bu esa yana bir bor ushbu kitoblarni va *Nyugayt Taqvimini* ko'p miqdorda sotishga yordam berdi. (Uortington 2010: 14-5). Buni keyinchalik Nait [2004: 9] barcha kitoblarda hali ham hikoya diskursida detektiv yo'qligini ta'kidlashda davom ettadi.

1830-yillarning oxirida Nyugayt taqvimidagi hikoyalar keyinchalik "*Nyugeyt fantastikasi*" deb nomlangan yonalishga ilhom berib ijod qilishga qaratdi. *Nyugeyt Adabiyoti* mualliflari Edvard Bulver-Litton, Uilyam Xarrison Eynsvort va Charlz Dikkens bo'lishgan [Worthington 2010: 19]. Nyugeytning fantastik romanlarida birinchi marta "detektiv elementi yoki detektiv figurasi xususiyati" paydo bo'ldi (Uortington 2010: 19). Bredfordning fikriga ko'ra [2015-yil: 8–9], Nyugeyt fantastikasiga ergashgan mualliflar birinchi bo'lib detektiv fantastika yozishgan. Edgar Allan Po detektiv yo'nalishini birinchi marta "*Morg ko'chasidagi qotilliklar*" asarida professional detektiv C. Avgust Dupin qiyofasida hikoya markazida, tanishtirdi [[Bredford 2015: 13-4].

Charlz J. Rzepka [2005: 17] XIX asr oxiriga kelib detektiv hikoyalarning va yanada murakkab syujetlarning kuchayib borayotganligini qayd etadi. Bu vaqtning eng muhim va muvaffaqiyatli muallifi ser Artur Konan Doyl bo'lib, u Sherlok Xolms qiyofasida "*zamonaviy jinoyat fantastikasida ta'sirini hali ham ko'rish mumkin bo'lgan arxetipik detektiv*" [Uortington 2010: 2] yaratgan. Sherlok Xolms timsolini yaratishda Doyl, shuningdek, Xolmsning yordamchisi, ko'pgina hikoyalar so'zlovchisi bo'lgan doktor Votsonni ham yaratdi. Shunga o'xshash personajlar to'plamini Kolin Deksterning Inspektor Morze va Lyuis jamoasida (ammo ular hikoyachi sifatida ishlamaydi) yoki Agata Kristining Gerkul Puaro va Artur Xastings jamoasida topish mumkin. Nihoyat, Skaggs [2015: 20-1] hikoyachining xarakteri detektiv janrining xarakteri kabi muhim ekanligini ta'kidlaydi. Ayniqsa, Votson kabi birinchi shaxs so'zlovchisi bir qancha funksiyalarni bajaradi: u bir xil qobiliyatlarga ega bo'lmagan holda detektivga qarama-qarshi qo'yadi, u ko'pincha o'sha davrning ijtimoiy me'yorlarini o'zida mujassamlashtiradi va sleuthning daholigiga ishora qiladi. Bu xususiyatlarning barchasini yuqorida aytib o'tilgan yordamchilarda topish mumkin.

Sherlok Xolmsning sarguzashtlari bir qancha mualliflarni, jumladan Agata Kristi, Margeri Allingem va Doroti L.Sayersni ilhomlantirgan. Ularning muvaffaqiyatli ishlarining aksariyati Birinchi va Ikkinchi Jahon urushlari orasida yozilgan va nashr etilgan. Bu davr detektiv adabiyotning "oltin davri" deb ataladi. Oltin asr romanlaridagi detektivlar deyarli har doim noma'lum/mavhum bo'lib kelgan. [Bradford: 2015: 19-20] Masalan, Gerkul Puaro aslida Belgiyalik bo'lib, u ayni vaqtda Angliyada xorijlik sifatida

tergov ishini olib bormoqda va Marjeri Allingemning Albert Kempion asari o'ziningsehri va ishonarli xislati bilan o'quvchini hayratda qoldiradi. Shunga qaramay, Vatson xarakteridagi yordamchi begona detektivni uning "odatiy" nuqtai nazaridan tasvirlashga yordam beradi, bu odatda kitobxonlardan biri bilan baham ko'riladi.

Stiven Nait [2004 yil: 87] Oltin asr romanlarida jinoyat ko'pincha qotillik ekanligini va yuqori o'rta sinfda sodir bo'lishini ta'kidlaydi. Bundan tashqari, ijtimoiy muhit eksklyuzivdir va jinoyat ko'pincha qishloq uyida yoki qal'ada sodir bo'ladi. Darhaqiqat, ushbu davrdagi tahlil qilingan asarlarning aksariyati xuddi shunday muhitga ega. Bu asrning uchta dominant yozuvchisi ayollar [Agata Kristi, Doroti L. Sayers va Margeri Allingem).bo'lsa-da, ularning detektivlari, Jon Skaggs [2015: 26] ta'kidlaganidek, erkak qahramonlardir (Puaro, Vimsi, Kempion)). Ko'pgina detektivlar ham romanlar seriyasida paydo bo'lib, xarakterni rivojlantirish uchun joy beradi. Nihoyat, Bernard Benstok "deyarli har bir detektiv o'ynagan serial rolga ega va kitob ortidan kitob shunchalik mashhur bo'ladi", deb ta'kidlaydi. [Benstock 1983:] Analitik asarlardagi barcha detektivlar ketma-ket rol o'ynaydi.

Detektiv fantastikaning yana bir muhim elementi, Uortingtonning fikriga ko'ra [2005: 43] ko'pincha tergovlarda ishtirok etishga taklif qilinadigan o'quvchining rolidir. Biroq, bu erda tahlil qilingan "*Roger Akkroydning qotilligi*" dagi kabi tuzoqlar va noan'anaviy hikoya turlari o'quvchining qotillik haqidagi tergovini murakkablashtiradi. Romanning oxiri qanchalik kutilmagan bo'lsa, o'quvchiga shunchalik yoqadi. Ko'pincha o'quvchi uchun murakkab va qiyin, syujetlar detektiv fantastikaning eng muhim elementlaridan biridir [Bradford 2015: 19].

Charlz J. Rzepka [2005: 12] "detektiv fantastika" atamasi bosh qahramon tergov qilayotganda ishlatilishi mumkin degan xulosaga keladi. Rzepka davom etadi, qahramon ba'zan sir (yoki jinoyat) muammosiga duch kelishi kerak. Biroq, har bir detektiv fantastika hikoyasining asosiy tuzilishi Nyugate taqvimidagi hikoyalar tuzilishi kabi juda o'xshash bo'lishi mumkin. Li Horslining so'zlariga ko'ra, detektiv fantastika odatda "o'lim-kashfiyot-tushuntirish" shaklida bo'ladi, [va] detektivning yechimi qoniqarli yopilish va yopilish hissini keltiradi. [Horsley 2005: 13] Shaklni ikki qismga bo'lish mumkin: birinchi qism jinoyat yoki qotillik tarixi bilan bog'liq, ikkinchi qism esa tergov bilan bog'liq. [Todorov 1978: 209] Todorov [1978: 210] fikricha, jinoyat haqidagi voqea ko'pincha birinchi o'rinda turmaydi, balki tergov hikoyasi uchun asos bo'lib xizmat qiladi, bu esa jinoyat haqidagi hikoyani o'zaro bog'lovchi bo'lib xizmat qiladi. Jinoyat va o'quvchi. Tahlil shuni ko'rsatadiki, ikkala qismning uzunligi, shuningdek, ularni aytib berish tartibi farq qilishi mumkin.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, detektiv fantastika odatda bosh qahramonni ko'pincha jinoyatni tergov qiluvchi tergovchi timsolida o'z ichiga oladi,. Avvaliga, jinoyat chidab bo'lmas ko'rinadi va Skaggs [2005: 144] ta'kidlaganidek, uni faqat hikoyaning markazida bo'lgan noodatiy detektiv usullar bilan hal qilish mumkin. Ushbu

elementlarning aksariyati birinchi marta Oltin asr romanlarida ko‘rilgan. Ko‘pgina detektiv hikoyalardagi asosiy hikoya tuzilishi Oltin asrdan beri o‘zgarmagan. Biroq, syujetlar Ikkinchi jahon urushidan keyin va oltin asr tugaganidan keyin yanada murakkablashdi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Christy Agata (1926//2002). Rojer Akkroydning o‘ldirilishi. London: Xarper.
2. Bradford, Richard (2015). Jinoyat haqidagi fantastika: juda qisqa kirish. Oksford: OUP.
3. Benstok, Bernard, nashr. (1985). Detektiv fantastika insholari. London: Makmillan.
4. Chatman, Seymour (1978/1980). Tarix va nutq: fantastika va kinoda hikoya tuzilishi. Itaka: Kornel universiteti nashriyoti
5. Dickens, Charlz (1880/2009). Edvin Droodning siri. London: Vintage klassikasi.
6. Xorsley Li (2010). "Sherlok Xolmsdan hozirgi kungacha". In: Charlz J. Rzepka va Li Horsli, muharrirlar. Jinoyat fantastika hamrohi. Chichester: Uayli-Blekvell. 28-42.
7. Nayt, Stiven (2004). Jinoyat fantastika 1800-2000: kashfiyot, o‘lim, xilma-xillik. Basingstoke: Palgrave Makmillan.
8. Rzepka, Charlz J. (2005). Detektiv fantastika. Kembrij: Siyosiy matbuot.
9. Skkeggs, Jon (2005). Jinoyat fantaziyasi. Nyu-York: Routledge.
10. Todorov, Tsvetan (1966). "Jinoyat romantikasi tipologiyasi". Rpt. ichida: Jochen Vogt, ed. (1998). Der Kriminalroman: Poetik-Theorie-Geschichte. UTB 8147. Myunxen: Fink. 208-215.
11. Wortington, Heather (2005). 19-asr boshlaridagi mashhur badiiy adabiyotda detektivning yuksalishi. Basingstoke: Palgrave Makmillan.

Ingliz va o‘zbek tillarida maqol va matallar

Abduvaliyev Muhammadjon,
Andijon davlat universiteti professori,
Mamadaliyeva Gulruh,
Andijon davlat universiteti o‘qituvchisi,
Yusupova Xabibaxon,
Andijon davlat universiteti talabasi

Annotatsiya. Mazkur maqola ingliz va o‘zbek tilida maqol va matallarning maqomi, farqli va o‘xshash jihatlari, ularning asimmetrik tabiati va tarjimasini masalalarini tadqiq etishga bag‘ishlanadi.

Kalit so‘zlar: maqol, matal, parema, kommunikativ maqsad, majoziy ma’no, ekspressivlik, antonimik munosabat, omonimik munosabat, sinonimik munosabat.

Xalq og‘zaki ijodining ajralmas qismi bo‘lgan maqol va matallar xalq madaniyati va ma‘naviyatining ko‘zgusi, quroli va bezagidir. Maqol va matalning ijodkori xalqdir. Ularda xalq, millat donoligi, donishmandligi ixcham, lo‘nda va qofiyali tarzda namoyon bo‘ladi. Shuningdek, ularning zimmasida kommunikativ maqsad-muddaoni ifoda etish vazifasi barobarida ma‘rifiy va tarbiyaviy vazifalar ham yuklatilganki, bu vazifalar insonlarni kamolot, ezgu ishlar, bag‘ri keng va adolatli bo‘lish sari chorlaydi. Ijobiy insoniy fazilatlarni tarkib toptirish, inson va jamiyat hayotidagi salbiy holatlarning oqibatlari haqida ogohlantiradi. Shu nuqtai nazardan maqol va matallar xalq hayotining turli jihatlarini va ularga monand turli mavzularni qamrab oladi. Demak, maqol va matallar mavzu jihatidan turli-tuman bo‘lib, ular jumlasiga vatan, oila va turmush, mehnat, do‘stlik, sadoqat, sevgi kabilar kiradi. Maqoll va matallar inson ongi va tafakkurini sayqallashtirib, charhlab boradi. U yoki bu hayotiy masalalarga nisbatan to‘g‘ri va oqilona yechimni ko‘rsatib beradi.

Maqol va matallar barcha dunyo tillariga xos universal voqelik bo‘lib, har bir til o‘ziga hos maqol va matallar tizimi va zahirasi ega. An‘anaga ko‘ra bu sath paremiologik sath, ushbu sath birliklari esa paremlar deb ataladi. “Paremiya” grekcha “paroimia” so‘zidan olingan bo‘lib, bu termin “ qimmatli so‘z”, “masal”, “ hikoya” kabi ma‘nolarga ega.

Zamonaviy tilshunoslik fani maqol va matallarning farqli jihatlariga asoslangan soha mutahassislari tomonidan e‘tirof etilgan ta‘rif tavsif va chegara paradigmasiga ega emasligini ta‘kidlab o‘tishni o‘rinli deb hisoblaymiz.

Bizningcha, maqol va matallar o‘rtasida quyidagi o‘xshash va farqli jihatlar mavjud:

O‘xshash jihatlar:

1. Ma‘rifiy, ma‘naviy kamolot sari chorlashi, tarbiya manbai ekanligi;
2. Ko‘tarilgan mavzularning bir xilligi yoki yaqinligi;
3. Turg‘un (frazeologik) tuzilishga ega sintaktik qurilmalar shaklida namoyon bo‘lishi;
4. Lug‘aviy va majoziy ma‘nolarni ifoda etishlari;
5. Mazmun va tuzilishi nisbatan sodda, lo‘nda, ixcham va sodda ekanligi;
6. Til va nutq birligi sifatida namoyon bo‘lishlari;
7. Ekspressivlik va stilistik bo‘yoqdorlikning mavjudligi;
8. Mazmun va ifoda plani muvofiqligi borasida simmetriya va assimetriya holatlarining mavjudligi kabilar.

Farqli jihatlar:

1. Aksari hollarda maqol deb ataluvchi sintaktik birliklar to‘liq (ega va kesim), yoyiq (ega, kesim, ikkinchi darajali bo‘laklar) tuzilishga ega bo‘lsa, matallarda ellipsis

(gap bo‘laklarining tushib qolishi), inversiya (noodatiy so‘z tartibi) hodisasining nisbatan ko‘proq uchrashi;

2. Maqollarni yaratgan aniq mualliflarning mavjud emasligi, matallar esa (hikmatli so‘zlar, aforizmlar) tarixiy shaxslar yoki adabiyot namoyondasi bo‘lmish muayyan shaxsga tegishli hikmatli so‘zlar ekanligi;

3. Maqol og‘zaki ijod, matal esa yozma adabiyot mahsuli ekanligi;

4. Matallarda dono fikrni mantiqiy izchillik bilan, ixcham, fikrni ziddiyatli tarzda, haqiqatga hilof kelmaydigan qilib ifodalash xos ekanligi kabilar.

Maqol va matallar tilda va nutqda sodda va murakkab tuzilishga ega frazeologik (turg‘un) va nofrazeologik (noturg‘un) sodda va qo‘shma gaplar sifatida namoyon bo‘lishlari mumkin.

Paremiyalar ma‘noviy xususiyatiga ko‘ra o‘zaro sinonim bo‘lishlari mumkin. Masalan, “Like priest, like people” = “ Like master, like man”= “Like cow, like calf”= “As the tree, so the fruit” = “Like priest, like flock”= “ Like mother, like daughter”= “Like teacher, like pupil”; “Qush inida ko‘rganini qiladi”= “Mol egasiga o‘hshamasa harom o‘ladi”= “Onasini ko‘rib qizini ol”. Ushbular o‘rtasida ma‘noviy farq bo‘lmasa-da, ular shaklan, lug‘aviy ma‘nolari, ekspressivlik darajalari va qo‘llanish ko‘lamiga ko‘ra bir-birlaridan farq qiladilar.

Maqol va matallar o‘rtasida antonimik munosabatlar ham kuzatiladi. Bunda ikki yoki undan ortiq paremiyalar orasida mazmuniy ziddiyatlar mavjud bo‘ladi. Masalan, “The game is worth the candle” ≠ “The game is not worth the candle”; “One good turn deserves another”≠ “One bad turn deserves another”; “ A still tongue makes a good head” ≠ “Foolish tongues talk by dozen”.

Paremiyalar orasida omonimik hususiyatga ega maqol va matallar ham uchraydi. Masalan, “I am not my brother’s keeper”- shaklan bir xil strukturaga ega gaplar ikki xil talqinga ega - 1. Akam mening qaramog‘imda emas; 2. Dunyoni suv bossa, to‘pig‘iga kelmaydi (a person who is indifferent to things and events). Yoki “The old brown cow laid an egg” - 1.Qari jigarrang sigir tuxum qo‘yibdi;2. Ko‘p bilsang- tez qariysan. Bunday omonimik qurilmalarning ma‘nolari nutqiy qurshov, nutq konteksti va sharoitiga bog‘liq bo‘ladi: “ The sun will shine down in our street, too”-“ Bizning ko‘chada ham bayram bo‘lib qolar” = “ Biz tomonlardan ham quyosh chiqib qolar”; “Better an egg today than a hen tomorrow” – “ Ertangi tovuqdan bugungi tuxum yaxshi “ = “Nasiyadan ko‘ra naqdi yaxshi”. ” The early bird catches the worm”- “ Erta turgan qush chuvalchangli bo‘ladi” = “Erta turgan rizqli bo‘ladi”.

Paremiyalar insonlar jamiyati taraqqiyotining ma‘lum bir davrida yuzaga keladi va so‘z yoki grammatik formalar o‘sha davrga xos shakllarda qo‘llanib, davr ruhini berishi mumkin: hath- has, eateth- eats, twixt-between, thine-your, eith-easy; e.g.” He that hath a full purse never wanted a friend”; “ Give every man thine ear, but few thy voice”.

Paremiyalar tarkibida sodir bo‘ladigan ellipsis hodisasi til ichki qurilish qonuniyatlariga ko‘ra yoki nutqiy kontekst sharoitida sodir bo‘ladi. Masalan, ” Love me –love my dog”; “Don’t haloo until you are out of the wood”. Ushbu gaplarda ellipsis hodisasi (fe’l kesimlar love, don’t haloo buyruq-istak maylida) til ichki qonuniyatlariga ko‘ra qo‘llanilmoqda. Bu hol o‘zbek tiliga ham hos:” Ko‘rpangga qarab oyoq uzat”, “Bugungi ishni ertaga qo‘yma”.

Kontekstual ellipsisga quyidagilarni misol qilib keltirish mumkin: Who chatters to you, (he) will chatter of you; Who has never tasted bitter, (he) knows not what is sweet; Kimga chuqur qazisang, (unga) o‘zing tushasan. “He who...,he that...” toifa maqollarda gap egasi tushib qoladi. “He that never climbed, never fell”; “He who likes borrowings dislikes paying”. Ergash gapli qo‘shma gaplarning komponentlaridan biri ham ellipsisga uchrashi mumkin: “ Yaxshi otga bir qamchi” ; ” Art is long”

Maqollardagi tabiiy so‘z tartibining o‘zgargan holda berilishi ham uning ma’no va ta’sirchanligini oshirishga hizmat qiladi: “Come what may!”; “Heads I win, tails you lose!” (Nima bo‘lsa bo‘ldi, tavakkal).

“Har kim ekanini o‘zi o‘radi” mazmunini beruvchi “as...,so...”li gaplarda gap kesimi egadan oldin keladi: “ As you brew, so must you drink”; “As you made your bed, so must you lie on it”.

Maqol va matallar har bir tilda o‘ziga hos struktural-semantik va kommunikativ-pragmatik xususiyatlarga ega. Bu esa tildan tilga tarjima jarayonida qiyinchiliklarga sabab bo‘ladi. Kuzatuv va tahlillar matallarni bir tildan boshqa tilga tarjima qilishning quyidagi usullari mavjudligini ko‘rsatdi:

1. Anologik tarjima;
2. Ekvivalent tarjima;
3. Sharhlash va tushuntirish orqali bajariladigan tarjima usuli;

Tarjima amaliyotida ma’no va mazmun birlamchi hisoblansa-da, maqol va matallar tarjimasida ularning zohiriy mosligini saqlab qolish ham muhimdir. Asliyatdagi maqolni tarjima tiliga o‘girishda yuqoridagi ikki tomonni saqlab qolish adekvat tarjima asosini tashkil etadi: A word is enough to the wise- Donoga bir so‘z kifoya; As the tree, so the fruit- Daraxt qanday bo‘lsa, mevasi ham shunday bo‘ladi; Better a witty fool than a foolish wit- Aqlilarning ahmog‘idan ahmoqlarning aqlisi yaxshi. Maqol va matallarning shakliy ifodasidan qat’iy nazar mazmunga asoslangan tarjima usuli ekvivalent tarjimani tashkil etib, bu tarjima usuli juda ko‘p qo‘llaniladi: Between cup and lip a morsel may slip- Suvni ko‘rmay etik yechma (To‘ydan oldin nog‘ora chalma). Pride goes before and shame follows after- Maqtanma g‘oz, hunaring oz. (Mag‘rurlanib ketma, uyalib qolasan). Measure twice and cut once- Yetti o‘lchab bir kes.

Sharhlash va tushuntirish usuli asliyatdagi maqol tarjima tilida mavjud bo‘lmagan hollarda qo‘llaniladi: “All roads lead to Rome”- xilma-xil usullar va fikrlar bir natijaga

olib kelishi mumkin. Bu yerda gap Rim shahri markazda joylashib, barcha yo‘llar unga tutashgan Rim Imperiyasi yo‘l tizimini nazarda tutadi. *Hamma yo‘llar Rimga eltadi, shuning uchun jumboqqa hohlagan usulda yondashishing mumkin, uni yechsang bo‘lgani.* Uchinchi usul nafaqat ekvivalentsiz maqollar tarjimasida, balki ekvivalentli maqollar tarjimasida ham qo‘llanilishi mumkin. Masalan: Moskva ko‘z yoshlarga ishonmaydi- Moskva slezam ne verit- Moscow is not swayed by tears = Who would trust crocodile tears?= Tears cannot justify anything (e.g. one’s fault, mislead, crime...) = Be of any use, tears are not good.

Xulosa qilib aytganda, bunday o‘ziga hos botiniy va zohiriy qurilishga ega sintaktik birliklarning nutqiy akt chog‘ida namoyon bo‘ladigan pragmatik ma’nolari, ularning kommunikantlar orasidagi ta’sir darajasi, ijtimoiy muhit etimologiyasi kabi qator masalalarni bir yoki bir nechta tillar misolida tadqiq etish lingvokulturologiyaning o‘z yechimini kutayotgan muhim va dolzarb masalalari qatoriga kiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ismatullaev X. “Inglizcha maqol, matal va idiomalar”. –Toshkent: “O‘qituvchi” nashriyoti, 1969-yil.
2. Sobirov A.Sh. “O‘zbek tilining leksik sathini sistemalar sistemasi tamoyili asosida tadqiq etish”, –Toshkent: “Ma’naviyat”, 2004-yil.
3. “O‘zbek tilining izohli lug‘ati” 1-2-jildlari, 1981-yil.
4. Xojiyev A. “O‘zbek tili sinonimlarining izohli lug‘ati”, –Toshkent: “O‘qituvchi”, 1974-yil.
5. Webster’s Third New International Dictionary, “Könneman”, 1993.

Abdulla Qahhor hikoyalaridagi xususiy-muallif (favqulodda) o‘xshatishlar

Almamatova Shahnoza,
Jizzax davlat pedagogika
universiteti dotsenti

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘xshatishga ham tilshunoslik, ham adabiyotshunoslik nuqtai nazardan yondoshilgan bo‘lib, Abdulla Qahhor hikoyalaridagi o‘xshatishlar, xususan, xususiy-muallif o‘xshatishlar haqida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: so‘z, til birliklari, o‘xshatish, tilshunoslik, Abdulla Qahhor hikoyalari, favqulodda (xususiy-muallif) o‘xshatishlar, badiiy qahramon, matn.

Insoniyat faoliyatiga nazar tashlasak uning atrofimizni o‘rab turgan sirli olam, narsa-hodisalarni o‘zlashtira borgani (borayotgani)ning guvohi bo‘lamiz. Bu, albatta, beminnat, iddoasiz til vositasida bo‘ladi. Tilimizning butun sir-sinoati, salohiyati

jozibadorligi, nozik tushuncha va his-tuyg'ularni ifodalashi so'zlar vositasida yuzaga chiqadi. So'zlarning tashqi, zohiriy tomoni – fonetik qurilishi va tizimida yuz beradigan o'zgarishlar qanchalik ahamiyatli bo'lsa, til birliklarining botiniy tomoni ham shunchalik ahamiyatlidir. Til birliklariga yuklatilgan ma'no tafovutlari o'xshatish, qiyoslash, umumlashtirishlar vositasida farqlanadi. Bir so'z bilan aytganda, bu sirli olam o'xshatish, qiyoslash vositasida konkret tushunchalarga aylanadi.

O'xshatishga atama (termin) sifatida lug'atlarda bir-biriga yaqin bo'lgan bir necha xil ta'riflar berilgan. Chunonchi, "Adabiyotshunoslik terminlari" lug'atida: "narsa, hodisa yoki tushunchani ma'lum umumiylikka, o'xshashlikka ega bo'lgan boshqa narsa, hodisa yoki tushuncha bilan chog'ishtirish", [1] deb ko'rsatilsa, "O'zbek tilining izohli lug'ati"da: "Ikki narsa yoki voqea-hodisalar o'rtasidagi o'xshashlikka asoslanib, ularning biri orqali ikkinchisining belgisini, mohiyatini to'laroq, bo'rttiribroq ko'rsatib berishdan iborat badiiy tasvir vositasi, ko'chimning sodda turi" [2] deb izohlanadi.

O'xshatishga ham tilshunoslik, ham adabiyotshunoslik nuqtai nazardan yondoshiladi. Adabiyotshunoslikda badiiy tasvir vositasi sifatida –badiiy obrazlar yaratish, qahramonlardagi ruhiy va tashqi qiyofani tasvirlash kabi holatlar o'z aksini topadi. Tilshunoslik nuqtai nazaridan ana shu tasvirlash (badiiy tasvirlash) qaysi grammatik (til) qonuniyatlari vositasida amalga oshirilgani tadqiq qilinadi. Ko'rinadiki, bu ikki sohada ham masalaga aniq faktlar asosida yondoshiladi. Masalaga falsafiy yondoshilganda nisbatan kengroq umumlasmalar qamrab olinadi. Shuning uchun ham falsafaga oid lug'atlarda bu atamaga quyidagicha ta'rif beriladi: "aynan birday bo'lmagan ob'ektlar o'rtasidagi ba'zi tomonlar, sifatlar va munosabatlardagi o'xshashliklarni aniqlash, muvofiqlik yuzasidan xulosa chiqarish-shunday o'xshashlik asosida qilinadigan xulosalardir." [3]

Darhaqiqat, inson o'z bilim va tafakkurini o'xshatishlar vositasida boyitib boradi. Qiyos: "ko'zim uchdi" iborasi uchuvchi parrandalarga taqqoslash, qiyoslash orqali yuzaga kelgan. Bu o'rinda harakatlarda farq qilinmoqda, biri dinamik harakat bo'lsa, ikkinchisi, statik harakatdir. Yoki shar bilan tarvuzni yonma-yon qo'yganda tarvuzni ko'rmagan bola uni shar deb aytadi. Shardagi tashqi ko'rinish bilan tarvuzdagi tashqi o'xshashlik bunday deb xulosa chiqarishga asos bo'ladi. Bunday belgilar yosh bola bilimini shakllantiradi, shaxsiy xulosalar chiqarish orqali tafakkuri taraqqiy qila beradi.

Predmetlar orasidagi o'xshashlik, albatta, aynan, to'liq bo'lmasdan ularning asosiy qismidagi moslikka asoslanadi. Bunda predmet narsalardagi nafaqat tashqi o'xshashlik, balki mohiyati, ichki xususiyatlari ham hisobga olinmog'i darkor. Xuddi shuningdek, biror hodisaning ikkinchisiga daxldorligi, o'xshashlik tomonlari ham hisobga olinadi. Demak o'xshatish orqali biror holat (hodisa)ning to'g'ri yoki noto'g'ri (yolg'on) ekanligi aniqlanadi, hamda taxminiy xulosalar chiqariladi. Bunga(bunday xulosalar chiqarishga) qator talablar qo'yiladi: 1. O'xshatish muhim belgilarga va mumkin qadar, taqqoslanadigan ob'ektlar umumiy xossalariining ko'proq soniga asoslanmog'i lozim.

2. Xulosa chiqarishga asos qilib olingan belgining ob'ektlarda aniqlangan umumiy belgilar bilan aloqasi mumkin qadar mahkamroq bo'lmog'i lozim. 3. O'xshatishning vazifasi hamma munosabatlarda emas, faqat muayyan munosabatlarda obyektlarning muvofiq kelishini aniqlashdan iborat. 4. O'xshatishning bevosita maqsadi obyektlarning o'xshashligini aniqlashdan iborat bo'lganligi sababli, u tafovutlarni ko'rsatmog'i va bu tafovutlarni tadqiq qilish bilan to'ldirilmog'i lozim.[4]

O'xshatishlar poetik tabiatiga ko'ra, qo'llanishiga ko'ra, tuzilishiga ko'ra, sezgi va tasavvurlar orqali yuzaga kelishiga yana birqancha turda tasniflanadi. M.Yoqubbekova o'xshatishlarni qiyoslash usuliga ko'ra analogik va assotsiativ o'xshatishlarga ajratadi. Shuningdek, olimlar o'zbek xalq qo'shiqlaridagi o'xshatishlarni genezis jihatdan an'anaviy va favqulodda o'xshatishlarga, tuzilishiga ko'ra esa sodda, murakkablashgan va murakkab o'xshatishlarga ajratadi.[5]

Filologiya fanlari doktori M.Yo'ldoshev o'xshatishlarning tarkibidagi o'xshatish etalonining original yoki original emasligiga ko'ra, an'anaviy va xususiy-muallif o'xshatishlari[6] ga ajratadi. Abdulla Qahhor hikoyalaridagi o'xshatishlarga nazar tashlasak, ulardagi o'xshatishlar ana shu tasnifga mos keladi. Shuning uchun ham Abdulla Qahhor hikoyalaridagi o'xshatishlarni kelib chiqishi jihatdan: 1) an'anaviy, 2) xususiy-muallif(favqulodda) o'xshatishlarga ajratib tadqiq qildik.

Nutqimizda an'anaviy o'xshatishlarning ko'plab namunalari uchraydi. Ammo, shunga diqqatni qaratish kerakki, an'anaviy o'xshatish etaloni o'xshatish asosini ifodalashda badiiy ramz darajasiga ko'tarilgan bo'ladi. Biz tadqiq qilgan Abdulla Qahhor hikoyalari tilidagi o'xshatishlarga e'tiborni qaratsak ularning anchagina qismini an'anaviy o'xshatishlar tashkil qiladi. Asar qahramonlari nutqida voqealar yuz berayotgan joy, qahramonlar kayfiyati, bilim va ma'naviy darajasi hamda boshqa xususiyatlariga qarab: xo'rozqand, ketmon nusxa shlyapa, lapanglab ketayotgan (tobut), bir hovuch suyak, sarxona (chilim), cho'ltoq supurgi, toshni teshadigan (g'azab o'ti) kabilar biz tadqiq qilayotgan an'anaviy o'xshatishning eng faoli sanaladi.

Favqulodda (xususiy-muallif) o'xshatishlar ijodkorning badiiy qahramonlar harakatiga munosabati, kuzatuvchanligi, nigohi, talablari, mahorati asosida xalq tilidan yuksak darajada foydalana olgan, teran badiiy didning mahsuli sifatida yuzaga kelgan o'xshatishlardir. Xususiy-muallif (favqulodda) o'xshatishlar deb atash, an'anaviy o'xshatishlarga zid qo'yilgan holda "shaxsiy, ayrim bir shaxsga qarashli bo'lgan (jamoalar emas), alohida bir shaxsniki" [7], ya'ni xalq yozuvchisidiki, ijodkoridiki, degan ma'noni anglatadi. Bu o'xshatishlarni yozma adabiyotning hamma janrlariga taalluqli deyish mumkin. Buning sababi: "xususiy muallif o'xshatishlarini badiiy matnni shunchaki, bezovchi, go'zallashtiruvchi vosita sifatidagina qarash to'g'ri bo'lmaydi. Mahoratli ijodkor bunday o'xshatishlarga badiiy-estetik zaruriyati bilan murojaat qiladi. Tasavvur qilish qiyin bo'lgan tushunchalarni aniqlashtirish, narsa-hodisa, harakat-ho'lalarning eng nozik jihatlarini kitobxon ko'z o'ngida gavdalandirish, tasvirni quruq emas, balki quyuk

bo‘yoqlar bilan amalga oshirishda ana shunday o‘xshatishlar favqulodda muhim hodisadir”[8].

Agarda Abdulla Qahhor hikoyalarining matniga shu nuqtayi nazardan qaraydigan bo‘lsak, favqulodda o‘xshatishlar juda ko‘plab topiladi. O‘xshatishlarning bu turi o‘zining ta’sirchanligi va yorqinligi bilan alohida ajralib turadi. Ularda originallik, obrazlilik, ekspressivlik hamisha yorqin ifodalangan bo‘ladi. Bunday o‘xshatishlar o‘zlarining jozibadorligi, yorqinligi, ta’sirchanligi, emotsionalligi, favqulodda faktlari bilan har qanday o‘quvchini hayratlantiradi, o‘ylantiradi. Chunonchi, “Ko‘r ko‘zning ochilishi” hikoyasidan parcha: “Ikki og‘iz haqiqatni sizlarga yetkazish uchun go‘shimni tanimdan **randa bilan shilib** tashlansa, suyaklarimni ming bir chig‘iriqdan o‘tkazsa ham mening orqamda qolganlar sevinadi”(1-tom,76-bet). Haqiqatning qimmatini qay darajada ekanligini asoslash (ko‘rsatish) uchun go‘shimni tanasidan randalab shilib olishga tayyor. Bu o‘rinda randa bilan go‘shimni shilish mantiqqa to‘g‘ri kelmaydi (favqulodda o‘xshatish). Randa qanday joyda ishlatiladi-yu, go‘shim nima bilan shilinadi. Oddiygina qilib, go‘shimni shilib olsa ham deyish kerak edi. Lekin muallif bunga rozi emas. Albatta, randa bilan shilishi kerak. Randa nafaqat shiladi, u to‘g‘rilaydi ham. Mana shu holatdan kelib chiqib, faqat azob berish emas, u azobning “orqasida” to‘g‘rilikka ishora ham juda chiroyli aytilmoqda.

Favqulodda o‘xshatishlarda -day, -dek affikslari yordamida yasalgan ravishlar ishtirok etadi: O‘nboshining boshiga qandaydir miltiqning qundog‘i zarb bilan tushib **qovoqday yordi** (“**ko‘r ko‘zning ochilishi**” 1-tom,78-bet). Bunga gap uqtirish, **qorong‘i uyga kesak otgandek** gap edi (“Dumli odamlar” 1-tom,326-bet). Bunday o‘xshatishlar aksariyat leksik vositalar yordamida ifodalangan: Urush bo‘lmaganda, mana shu **qaldirg‘ochning uyasiga** o‘xshagan uylardan, mana **bu bo‘yinchaga** o‘xshagan eshiklardan nom-nishon qolmas edi (“Kartina” 1-tom, 289-bet). Yuzini keksalikdan ko‘ra ko‘proq ko‘rguliklar **g‘ijimlab tashlagan** bu chol bilan u, o‘tgan yili bahorda, gul qo‘yadigan vazasini qadoqlab berganda tanishgan edi (“Tomoshabog‘” 1-tom, 68-bet) kabi.

Abdulla Qahhor hikoyalarida qo‘llangan o‘xshatishlar yuqorida ta’kidlanganidek, leksik-semantik va grammatik birliklar yordamida hosil qilingan. Hikoyalardagi o‘xshatish asosini turli xil predmetlar, inson va uning tana a’zolari, hayvonot va o‘simliklar dunyosi kabi rang-barang vositalar tashkil qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. X.Хомидий, Ш.Абдуллаева, С.Иброҳимова.Адабиётшунослик терминлари луғати. – Тошкент. 1967-й, –262-бет.
2. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. –Тошкент. 2008-й, –185-бет.
3. Философия луғати. “Ўзбекистон”нашриёти, –Тошкент, 1976-й, –23-бет.
4. Философия луғати,”Ўзбекистон”нашриёти, –Тошкент, 1976-й, –23-24-бет.

5. Жуманазарова Г. Халқ дostonларидаги ўхшатишнинг лингвопоэтик имкониятлари. “Тафаккур”нашриёти. –Тошкент.2011-й, –13-бет.
6. М.Йўлдошев, Чўлпон сўзининг сеҳри.“Маънавият” нашриёти. –Тошкент, 2002-й, –58-бет.
7. Словарь иностранных слов, ГИИНС, –Москва,1955-й, –270-бет
8. М.Йўлдошев. Юқоридаги асар. –60-бет.

Muttasil va munfasil harflarning qo‘llanish o‘rni

Muratova Nafisa,

Chirchiq davlat pedagogika universiteti o‘qituvchisi
murotovanafisa2@gmail.com

Umarova Muxlisaxon,

Chirchiq davlat pedagogika universiteti talabasi

Annotatsiya. Ma’lumki, eski o‘zbek yozuvida harflar so‘zning qaysi o‘rnida kelishiga ko‘ra to‘rt xil ko‘rinishda yoziladi (muttasil harflar). Quyida Muttasil harflarning to‘rt xil ko‘rinishi, munfasil harflarning ikki xil ko‘rinishi so‘zning qaysi o‘rnida qay holatda kelishini tahlil qilamiz.

Kalit so‘zlar: Muttasil harflar, munfasil harflar, konsonant, arabcha harflar, arablarga xos tovushlar.

Tarixda arab yozuvi deb nom olgan, asrlar davomida eroniy hamda turkiy xalqlarning madaniy hayotida katta o‘rin tutib kelgan arab yozuvi arablarga islom dini qabul qilinishidan oldinroq nobotiy qabilalardan o‘tgan, nobotiylik uni oromiylardan, oromiylar esa finikiyaliklardan o‘zlashtirib olgan edilar. Nobotiylik ham, oromiylar ham arablar singari somiy tillariga mansub xalqlar bo‘lgani sababli ularning 22 harfli consonant (undoshni ifodalovchi) yozuvi arab tiliga mos tushavergan. Keyinroq esa, islom dinining yoyilishi oldidan arablar yozuvga arab tilining o‘ziga xos tovushlarini bildiruvchi 6ta harf qo‘shadilar. O‘rta Osiyo xalqlari arab yozuvini qabul qilgan vaqtda bu yozuvda 28 ta harf mavjud bo‘lib, harflarning katta bir qismi(ث ح ذ ص ض ط ظ ع harflari) arab tilining maxsus tovushlarini ifodalashga xizmat qilar, mahalliy xalqlar u tovushlarni aynan talaffuz qila olmas, mazkur harflar faqat arabcha so‘zlar tarkibidagina ishlatilar edi. Arablarning 28 harfli yozuvi bilan mahalliy xalqlar arabcha matnlarni o‘qib chiqarishga odatlangan bo‘lsalar ham, o‘z tillarida fikr ifodalashga qiynaladilar. Bu holat yozuvga yana ba’zi qo‘shimchalar kiritishga (گ گز چ پ) majbur etadi. Shunday qilib 32 harfli yozuv shakllanadi. Arab alifbosi 28 harfdan iborat bo‘lib, turkiy va eroniy xalqlar o‘z maxsus tovushlarini ifodalash uchun qo‘shimcha quyidagi 4harfni kiritdilar: p, ch, j, g.

Bu harflarni hosil qilishda ularga hosil bo'lishiga ko'ra yaqin bo'lgan harflar asos qilib olindi va ularga ikkitadan nuqta orttirish orqali yangi harflar kashf qilindi. Shunday qilib, arab-fors alifbosidagi harflar soni 32 taga yetdi. Alifbodagi harflar o'zlarining yozuvdagi xususiyatlariga ko'ra bir tomonlama qo'shiluvchi harflar va ikki tomonlama qo'shiluvchi harflarga bo'linadi. Bir tomonlama qo'shiluvchi harflarning bog'langan va bog'lanmagan shakllari mavjud bo'lganligi sababli ular yozuvda ikki ko'rinishda bo'ladi. Joriy lotin yozuvidagi kabi eski o'zbek yozuvida ham harflar o'zaro bir-biri bilan qo'shib yoziladi. Biroq bu xususiyat barcha harflarda ham kuzatilmaydi. Alifbodagi harflar o'zidan oldingi harf bilan qo'shilish yoki qo'shila olmasligiga ko'ra farqlanadi va quyidagicha tasniflanadi.

mufasil harflar

muttasil harflar

Mufasil harflar(bir tomondan qo'shiluvchi harflar) o'zidan oldingi muttasil harf bilan har doim qo'shib yoziladi. Ammo o'zidan keyingi barcha harflarga umuman qo'shilmaydi. Shuning uchun yozuvda uning ikki xil ko'rinishi mavjud. Shunga muvofiq ravishda ularning yozuvdagi ko'rinishlari alohida va bog'langan deb ataladi. Arab-o'zbek alifbosidagi mufasil harflar 7 ta va ular quyidagilar: ا د ذ ر ز و ژ

Mufasil harflarning xususiyatlari: so'z tarkibida kelgan mufasil harf o'zidan keyin kelgan barcha harflar bilan umuman qo'shilmaydi. Misol qilib tarnov so'zini eski o'zbek yozuvida yozilishini ko'rsatishimiz mumkin. ترناو - tarnov.

So'z tarkibida kelgan mufasil harf faqat o'zidan oldin kelgan muttasil harflar bilangina qo'shib yoziladi.

Misol: ضرر – zarar , رضا - rizo , سوو – suv , کتاب – kitob .

So'z tarkibi faqat mufasil harflardan iborat bo'lsa, ularning barchasi alohida shaklda yoziladi.

Misol: وزرا – vuzaro , ازار – ozor , زور – zo'r , دارد – dard .

Muttasil harflar(ikki tomonlama qo'shiluvchi harflar) so'zning qaysi o'rnida kelishiga ko'ra turlicha ko'rinishga ega bo'ladi: so'zning boshida kelsa – bir, orasida kelsa – ikkinchi, so'z oxirida kelsa – uchinchi, hammasi bo'lib, alohida shakli bilan birga, to'rt ko'rinishga ega.

Arab-o'zbek alifbosidagi muttasil harflar soni 25 ta.

Muttasil harflar har doim o'zidan keyin kelgan harflarga(muttasil yoki mufasil harfligidan qat'i nazar) qo'shib yoziladi. Ammo o'zidan oldin kelgan mufasil harflarga qo'shila olmaydi.

Misol: حیرت – hayrat , حضرت – hazrat , چوپ – cho'p .

Alohida ko'rinish – so'zning oxirida kelib, undan oldingi harf mufasil harf bo'lsa qo'llanadi.

Misol: تاج – toj , رواج – rivoj , بابور – Bobur , افتاب – oftob .

Ko‘pincha so‘z o‘zagiga qo‘shimcha qo‘shilganda o‘zakning oxiridagi harf oxirgi ko‘rinishi yoki munfasildan keyin kelsa alohida ko‘rinishda yoziladi, undan keyin qo‘shimcha so‘z boshidagi ko‘rinish bilan yoziladi.

Misol: mehnatning - ميحناتنينگ - ميحناتنينگ

So‘z boshidagi ko‘rinish – bu ko‘rinish ko‘pincha so‘z boshida keladi.

Misol: sinf – سينف , tish – تيش , ilik – ايليك , baxt – بخت

So‘zning o‘rtasida munfasil harf kelsa, undan keyin ham so‘z boshidagi ko‘rinish yozilib so‘z davom ettiriladi.

Misol: Azizga – ازيزگا , kunduz – كوندوز , chunki - چونكي , posbon – پاسبان.

So‘z o‘rtasidagi ko‘rinish – so‘z o‘rtasida muttasil harflar o‘rtasida kelsa, o‘zi ham muttasil harf bo‘lsa so‘z o‘rtasidagi ko‘rinish qo‘llanadi.

Misol: maktab – مکتب , g‘azab – غضب , ta‘lim – تعليم , tanbal – تنبل.

So‘z oxiridagi ko‘rinish – bu ko‘rinish so‘zning oxirida keladi.

Misol: maktub – مکتوب , shiddat – شدت , ziyo – ضيا , shaxs – شخص.

So‘zning negizi qo‘shimchaga bog‘lanmagan holatda negiz oxirida so‘z oxiridagi ko‘rinish keladi.

Misol: menga - مين گا , sabrli - سبرلي , e‘tiborsiz – ايعتبارسيز , sirdosh – سرداش.

Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, muttasil harflardagi to‘rt xil ko‘rinish, ya’ni so‘z boshi, so‘z o‘rtasi, so‘z oxiri va alohida ko‘rinish har doim ham boshi, o‘rtasi va oxiridagi holatlarda kelmasligi mumkin. Ya’ni misol qilib so‘z boshidagi ko‘rinishni oladigan bo‘lsak, bu ko‘rinish har doim so‘z boshida kelmaydi, balki so‘z o‘rtasida o‘zidan oldingi harf munfasil bo‘lsa ham so‘z boshidagi ko‘rinish ishlatilishi mumkin, bundan tashqari so‘zga qo‘shimcha qo‘shilganda ham so‘z tarkibidagi qo‘shimcha bosh harf bilan yoziladi. So‘z oxiridagi ko‘rinish ham shunday mustasno holatga ega, ya’ni so‘z oxiridagi ko‘rinish har doim ham so‘z oxirida kelmay so‘z o‘rtasida kelish holatlari mavjud, qachonki so‘z tarkibiga qo‘shimcha qo‘shilganda, qo‘shimcha qo‘shilish hisobiga undan oldingi harf xoh muttasil, xoh munfasil bo‘lsin, qo‘shimchadan oldingi harf so‘z oxiridagi ko‘rinishda yoziladi. Bundan tashqari so‘z o‘rtasidagi ko‘rinish ham shunday holatga ega, ya’ni so‘z o‘rtasidagi ko‘rinish faqatgina ikki tomondan ulangan holatda yozilmasdan, bir tomondan ulangan holatda ham yozilish ehtimoli mavjud, ya’ni ikki tomondan keladigan harflar muttasil bo‘lsa bunday holatda ikkala tomonga ham qo‘shilib yoziladi, agarda so‘z o‘rtasida munfasil harf keladigan bo‘lsa, undan keyin ham so‘z boshidagi ko‘rinish yozilib so‘z davom ettirilaveradi. Shu kabi xususiyatlari bilan ham arab yozuvi boshqa yozuvlardan ajralib turadi. Ya’ni bunday holatlar boshqa ko‘plab yozuvlarda mavjud emas. Xususan, o‘zimiz foydalanadigan lotin yozuvini bunga misol qilib keltirimishiz mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ashirboyev S., Azimov I., Rahmatov M., Goziyev A. Eski o'zbek tili va yozuvi praktikumi. –T.: Ijod uyi, 2006-y.
2. Xalilov L. O'qish kitobi. – T.: O'qituvchi, 1998-y.
3. Jumanioyov R. Eski o'zbek yozuvi. –T.: O'qituvchi, 1980-y.
4. Azimov I., Tojiboyeva M., G'oziyev A. Eski o'zbek yozuvi. – T.: Innovatsiya nashriyoti, 2021-y.

Yaratilishida diniy omil muhim bo'lgan maqollar

(“Tuya” lug‘aviy-ma’noviy guruhi qatnashgan maqollar asosida)

Jumayeva Marjona,

BuxDU o'zbek tilshunosligi va
jurnalistika kafedrası o'qituvchisi
jumayevamarjona@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada yaratilish asosida diniy omil muhim bo'lgan maqollar tahlilga tortilgan. Xalqimiz ong-u tafakkurida, madaniyatida dinning nechog'lik ahamiyatli ekanligi “tuya” zoonimi ishtirok etgan bir nechta maqollar orqali ochib berilgan. Tilshunoslikda lingvokulturologiya hamda etnolingvistikaning kognitiv tilshunoslik bilan munosabati haqida fikr-mulohazalar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: zoonim, tafakkur, madaniyat, kognitiv, lingvokulturologiya, konsept, tur, maqol

O'zbek tilshunosligida “tuya” metaforizatsiyasining shakllanishida, asosan, uch omil birlamchi hisoblanadi.

1. Diniy omil – Qur'oni Karim, hadislar, islom dini hamda payg'ambarlar faoliyati aks etgan manbalar. Mazkur guruhga kiruvchi ishlarni diniy asarlar va ularning tadqiqi nuqtayi nazaridan ikkiga bo'lish mumkin.

a) Birinchisi, sof diniy manbalar: Qur'oni Karim, hadislar va oyatlar bayoni mavjud ishlar;

b) ikkinchisi, diniy manbalar tadqiqi bo'yicha yaratilgan ishlar.

2. Ilmiy omil – *tuya* zoonimi bo'yicha fikr yuritilgan, uning tavsifi, biologik jihatlari, fiziologik tavsifi bayon etilgan ilmiy qarashlar. Aniq faktlar, ma'lumotlar tahliliga bag'ishlangan ilmiy ishlar.

3. Inson ruhiyati va ong osti faoliyatining natijasi sifatida yuzaga keladigan ruhiy qarashlar ifodasi. Mazkur guruhga har qaysi madaniyatda turlicha ta'bir qilinadigan hamda har bir insonda ma'um bir individual ruhiy jarayon sifatida yuzaga keladigan tush ta'birnomalarni misol keltirish mumkin.

Inson hayoti davomida turli ilmlarni egallaydi, ammo u tug'ilgunga qadar barcha egallanishi kerak bo'lgan ilmlar tayyor holda jamiyat tomonidan yaratilgan bo'ladi. Aynan shu jihatdan xalq tarixi, madaniyati, jamiyatdagi qarashlar inson tomonidan o'zlashtirilganda kognitiv tilshunoslikning obyekti bo'lib xizmat qiladi. Xususan, o'zligimizni tanishimizda beqiyos o'rin egallaydigan diniy manbalar ham bevosita lingvokognitologiyaning o'rganilish asosi sifatida xizmat qiladi.

Madaniyatimiz asosi, muqaddas ilmlar jamlanmasi hisoblangan Qur'oni Karimda katta ilon, tuya, chivin, sigir, xachir, echki, bit, maymun, to'ng'iz, chigirtka, eshak, pashsha, baqa, hudhud, asalari, qo'y, it, sher, fil, nahangbaliq, qarg'a, o'rgimchak, bo'ri, ot, chumoli, qush, kapalak, yovvoyi eshak kabi 28 ta hayvon nomi zikr etilgan [11].

Mazkur asarda tuya jonivoriga ibrat nazari bilan boqishlik ta'kidlangan [3, 93]. Bu esa tuya zooniminining insoniyatga yaqinligi uning ulov vositasida madaniyatimizga, bilim zaxiramizga kirib kelishi bilan emas, balki yaratilishi bilan o'z o'rniga ega bo'lganligini ko'rsatadi.

Qur'on nozil bo'lgan payt va joyda odamlarga eng yaqin hayvon ham tuya bo'lgan. Tuya bir mo'jiza: uning tuzilishi – quloqlari, burni, ko'zlari, oyoqlari, tuyoqlari sahro uchun moslashgan. Shuning uchun ham uni arablar «sahro kemasi» deyishadi. Tuya issiq havoda yurishga moslashgan, ko'zlari boshning yuqori qismida joylashgan bo'lib, ortga qarash imkonini beradi. Uning qovoqlari esa qumni to'sishga moslashgandir. Shuningdek, tuyaning burun kataklari va quloqlari ham qum kirishini to'sadigan junlar bilan jihozlangan. Sahroda shamol turishi bilan tuyaning tumshuqlari ham, quloqlari ham jismiga tortilib, qumdan zarar ko'rmaydigan holatga kelib oladi [1].

Birgina jonivorning shu qadar mukammal tuzilganligi qahraton sovuq-u jazirama issiqda jon saqlay olishi, bir necha kunlab oziq-ovqatsiz hamda suvsiz yashay olishi chindan ham mo'jiza. Shu sabab ham muqaddas Kalomda unga ibrat ko'zi bilan qarashlik haqida fikr yuritilgan.

Nosiriddin Rabg'uziyning "Qissasi Rabg'uziy" asarida "Ko'z erni go'rga kirgizar, tuyani – qozonga" maqoli bilan bog'liq hikoyat uchraydi [7]. Hikoyatda ko'z tegishi rostligi, qadimdan xalqimizda bu aqidaga ishonch haqida bayon etilgan. Nazar tegishi hatto jonga ham jabr qilishi, insonning halokatiga sabab bo'lishi mumkinligi badiiy jihatdan ifodalangan. Mazkur maqol mazmuni bilan bog'liq yana bir qancha fikrlar mavjud.

Muqaddas Qur'oni Karimda ko'z tegishi rostligi haqida bir qator dalillar mavjud. Qalam surasining 51-52-oyatlarida quyidagicha zikr qilingan:

"Va kofirlar zikrni eshitganlarida seni *ko'zlari bilan* toydirmoqchi bo'ldilar. Va albatta Muhammad majnundir dedilar. Va u Qur'on butun odamlarga eslatmadan boshqa hech narsa emas" [6]. Payg'ambarimiz Muhammad sallollohu alayhi vasallam esa nazar yetganda ruqiya o'qiganliklari haqida ma'lumot Imom Buxoriy hadislarida uchraydi.

Nazar yetmasligi uchun inson Fotiha surasi, Qur'oni Karimning "Al-Falaq", "An-Nas" suralari hamda Oyat al-Kursiyni o'qishi haqida tavsiyalar berilgan [3].

Ibn Abbos roziyallohu anhudan rivoyat qilingan hadisda payg'ambarimiz nabiralari Hasan va Husaynlar uchun ushbu duoni o'qiganliklari aytilgan:

"Olloning tugal ikkingizga shaytondan, zararkunandalardan va gunohkor ko'zdan panoh tilayman". (Buxoriy)

Ummu Salam roziyallohu anhodan rivoyat qilinadi:

"Nabiy sollallohu alayhi va salam yuzi sarg'ayib ketgan bir qizchani ko'rdilar va: "Bu qizga dam soling, unga nazar tekkan", - dedilar. (Buxoriy, Muslim)

Abu Hurayra r.a dan rivoyat qilinadi:

"Oisha raziallohu anho: "Rasulolloh menga nazardan saqlanish uchun duolar o'qishimni aytar edilar" [2].

Nazar, ko'z tegishi rost. Payg'ambarimiz (s.a.v.) bu haqda: "Nazar haqdir", deya marhamat qilganlar (Imomi Buxoriy rivoyati). Ya'ni kimlarningdir nazari moddiy va ma'naviy jihatdan zarar yetkazishi haqiqatdir. Shuning uchun ham kishi biron narsani ko'rib, ko'zi quvnasa, "Mashaalloh, la havla va la quvvata illa billah", deyishi mustahabdir. Shunday ekan, ko'z tegishidan panohlanish har bir kishi uchun joiz.

Bugungi kunda panohlanishning biz bilgan bir qancha ko'rinishlari mavjud. Ibn Mojja "Sunan" larida Payg'ambarimiz sollallohu alayhi vasallam ko'z tegishiga qarshi "Falaq" va "Nos" suralarini o'qib panohlanganlari rivoyat qilingan. Demak, u zotning ummatlariga ham ayni shu yo'lni tutish maqbuldir. Shuningdek, Umda al-Qoriyning aytishicha, ummat ulamolari Qur'oni Karim oyatlari, Payg'ambarimiz (s.a.v.) o'qib yurgan duo va zikrlar bilan kasallarga dam solish nafaqat joizligiga, hatto sunnat ekanligiga ijmo qilishgan [10].

Islom olamida mashhur muhaddis, din olimi Imom al Buxoriyning "Al jome as Sahih" asarida ham *tuya* zoonimi bilan bog'liq bir qancha fikrlar va tushunchalar uchraydi. Muqaddas Qur'oni Karimdan so'ng ulug'lanadigan mazkur asarda Payg'ambarimiz Muhammad s.a.v bilan bog'liq kelgan talaygina rivoyatlarda tuyaning muqaddas ekanligiga ishoralar mavjud.

Asarda *tuya* zoonimi, asosan, asosiy ulov vositasi sifatida tilga olingan. Tuya bilan bog'liq quyidagi hadislar sahobalar tomonidan rivoyat qilingan. "Tuya ustida o'tira olmaydigan inson nomidan haj qilmoq haqida", "Madinaga yaqin qolib tuyasini tezlashtirgan kishi xususida", "Tosh otmasdan tuya minib turib fatvo bermoq haqida", "Tuyaning to'qimi ham sadaqa qilinadi", "Tuyani tik turgizib so'ymoq haqida", "Tuyani bog'lab so'ymoq haqida", "Tuya to'qimi haqida", "Tuya bo'yniga belgi osmoq haqida", "Tuya va sigir bo'yniga belgi bog'laydirgan ip yigirmoq haqida", "Zulhulayfada tuyasining bo'yniga kavsh osib, qurbonlik ekanligini belgilab qo'ygan kishi xususida" bayon etilgan [2].

Payg'ambarimiz Muhammad s.a.v tuya ustida o'tirib ham namoz o'qiganliklari, Ka'bani tuyada tavof etganliklari, tuyaning halol ekanligi, qurbonlik uchun eng afzal jonivor ekanligi haqidagi fikrlar mazkur asarda batafsil bayon etilgan. Qolaversa, ushbu asarda tuya go'shti va yog'i musulmonlarga halol, yahudiylarga harom ekanligi haqida hadislar uchraydi.

Tuyaning halol jonivor ekanligi haqida Imom Muqotil r.a ning "Mishkotul anvor fiy g'uralil axbor" asarida jannatga kiruvchi 10 ta hayvondan ikkitasi tuya ekanligi, shu bois ham, bu jonivorning muqaddas sanalib payg'ambarimizning tuya ustida ibodatlar qilganligi aytilgan. Jannatga kiruvchi tuyalardan biri Solih a.s ning tuyalari hamda payg'ambarimiz Muhammad s.a.v.ning Qasvo ismli tuyalari ekanligi zikr qilingan [7].

Hoji Ismatulloh Abdullohning "Markaziy Osiyoda Islom madaniyati" nomli ilmiy risolasida tuya zoonimiga aloqador tarixiy faktlar sanab o'tilgan. Ko'chmanchi arab tumush tarzida tuyaning o'rni, asosiy ulov vositasi sanalishi, maishiy turmushda keng foydalanilganligi aytib o'tilgan. "Arab" so'zining istilohiy ma'nosi "ko'chmanchi", "badaviy" ekanligi ularning tuyakashligiga ishora qilingan holda ekanligi bayon etilgan.

Eramizdan avvalgi VI asrda paydo bo'lgan Arab yarim orolidagi sahrolardan faqatgina tuya o'ta olishi, 57 jaziramada besh kungacha suvsiz 160 km masofani bosa olishi bilan o'n olti asr davomida ko'chmanchi badaviylarga xizmat qilganligi ta'kidlangan.

Islomgacha bo'lgan arablarda san'at obidalari taraqqiy etmagan bo'lsa-da, ammo qasida, vashf, hajviy she'rlardan juda ko'plab namunalar saqlanib qolingani, she'riyatning qasida janri payg'ambarimiz Muhammad s.a.v. dan 150 yil oldin paydo bo'lganligi aytilgan. Qasidaning vashf qismida shoirlar o'z tuyasida sahroda sayohat qilganliklari, sahro mo'jizalari va o'z tuyalari haqida yuzlab baytlar bitishganligi haqida ma'lumot berilgan [8].

A.V.Narbekovning "Dinshunoslik asoslari" nomli o'quv qo'llanmasida zardushtiylik diniga bundan 2700 yil oldin Xorazmda asos solinganligi, "zardusht" so'zi "ushtra" tuya, "zarat" sariq – *keksa sariq tuya* ma'nosini anglatishi keltirilgan. Mazkur atama rahnamosi Zardusht Sepitomaning tuyachilar avlodidan ekanligiga ishora qilinganligi bayon etilgan [4].

Kognitiv tilshunoslik asosini insonning to'plangan bilimi, tajribasi tashkil etadi. Shu jihatdan lingvokulturologiya ham kognitiv tilshunoslik bilan aloqadorlikda ish ko'radi. Ko'pgina maqollar shakllanishi jihatdan diniy asosga borib taqaladi. Bu jihat milliy madaniyatimizda, o'zligimizni tanishimizda dinning yuksak o'rni borligi bilan xarakterlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Akmal Qurbonov. Islom. Uz.

2. Imom al Buxoriy. Al jome as sahih. 1-kitob. T.: Qomuslar Bosh tahririyati, 1991.

– 108 b.

3. Muqaddas oylar va mustajob duolar / tarjimon va musannif D. Sarvarova. –T.: “Sharq”, 2014. – 448 b.
4. Нарбеков А. В. Диншунослик асослари: Ўқув қўлланмаси. - Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2008. – 240 б.
5. Qur’oni Karim.”G’oshiya” surasi. 17-oyat. Т.: “HILOL NASHR” nashriyot-manbasi. Ma’nolar tarjimasi. – 403 b.
6. Qur’oni Karim. Qalam surasi. 51-52-oyat “HILOL NASHR” nashriyot-manbasi. Ma’nolar tarjimasi. – 403 b.
7. Rabg’uziy N. Qisasi Rabg’uziy. Т.:Yozuvchi, 1990. – 104 b.
8. Хожи Исматуллох, Абдуллох. Марказий Осиёда Ислом маданияти. К.иск.ача маълумотнома. Т.: Шарк, 2005. – 384 б.
9. Xudoyberganova D. «Hidoyat» jurnalining 2000-yil 1-sonidan olindi.
10. <https://najotkeması.net>.
11. Azon. Uz

Metaforaning o’rganilishi

Sharipova Ozoda,

Buxoro davlat universiteti tayanch doktoranti,

Ozodaxon925@gmail.com

Annotatsiya. Metaforologik qarashlar antic davrdan bugunga qadar ko’pgina soha vakillari bilan bir qatorda tilshunoslar tomonidan ham o’rganilib kelinayotgan muhim mavzulardan biridir. Bu mavzuda olib borilgan keng tadqiqotlar bilan yaqindan tanishish uning mohiyati va amaliy ahamiyatini yanada to’laroq anglashga xizmat qiladi.

Kalit so’zlar: metaforanazariya, metonomiya, o’xshashlik, til birliklari, ko’chim, majoziyma’no, so’zlardagi uslubiy bo’yoqdorlik.

Tilshunoslikka ritorika san’ati orqali kirib kelgan metaforologik qarashlar antik davrdan bugunga qadar o’rganilib kelinayotgan muhim mavzulardan biridir. Tilevolutsiyasitadqiqigabag’ishlanganasarlardametaforalardastlabAristotel, Sitseron, Kvintilianlar tomonidan izohlanganligi aytilib, ularda metaforaning psixolingvistik tabiati, inson his-tuyg’ularining belgilarga aylanishisof fiziologik omillar bilan asoslanganligi, estetika va tasviriy nutq vositasi ekanligita’kidlanadi. Fanda dastlab metaforani nazariy jihatdan tekshirgan antik olimlardan Aristotel “Poetika” asarida nom ko’chishining bu turiga metafora (yun. «ko’chim») atamasini qo’llagan va uni nom ko’chishining har qanday turi deb ta’riflagan. Uning bu mulohazalari tufayli metafora ilmiy iste’molga kirgan. Kvintilian esa metaforaga metonimiyaning zidi sifatida qarab, uning amaliy ahamiyatini nutqqa nominativlik, baholov va dekorativlik ottenkasini berish deb izohlaydi. Sitseron esa metaforaga tildagi lakunar ma’nolarni to’ldirish usuli

sifatida yondashgan va o'xshashlik asosidagi ko'chim tildagi so'zning tegishli nomlovchisi bo'lmaganda kuzatiladi, deb mulohaza qilgan.

Keying asrlarda metaforologik nazariyani noto'g'ri talqin etish oqibatida mazkur muammoga nisbatan qiziqish ancha susayib, XVIII asrgacha bu haqda deyarli hech qanday mahsuldor qarashlar ilgari surilmadi. Metaforani jiddiy va chuqur tekshirish XX asrdagina ko'hna Hind,Xitoy faylasuf va tilshunoslarining asarlarini o'rganish evaziga amalga oshirila boshlandi. Ayniqsa, o'tgan asr yakuni va yangi asr avvalidagi tadqiqotlarda metafora mohiyatiga turli tomondan baho berish natijasida tadqiqotlarda bir necha guruhlar yuzaga keldi. Adabiyotlarda asosan quyidagi to'rt guruh ajratib ko'rsatiladi:

1. Metaforani global, umummadaniy fenomen sifatida tekshiruvchi tadqiqotlar (O.Freydenberg, E.Noyman, A.N.Panchenko, I.P.Smirnova va b.). Mazkur tadqiqotlar, birinchi navbatda, mifopoetik davrga murojaat qiladi va mazmun-mohiyati, ahamiyati vaqt o'tishi bilan ham susaymaydigan, aksincha, ma'nosi barcha madaniyat vakillariga birday tushunarli bo'lgan metaforalarni tekshiradi.

2. O'zining spetsifik xususiyatlari, tafakkur qilish uslubiga ega bo'lgan mental yaxlitlik sifatidagi muayyan davr merosi tahlil etiladigan izlanishlar (I.K Golenishev-Kutuzov, O.Shpengler, Xose Ortega-i-Gasset, I. Prigojin, A.N.Luk va b.).

3. Bazaviy metaforalarning etnomadaniy o'ziga xoslik bilan assotsialanishini tekshiruvchi yo'nalish (D.Lakof, M.Jonson, T.Cherdanseva, G.D.Gachev va b.).

4. Bazaviy metaforalarni voqelikni inson faoliyatining muayyan sohasi doirasida tushuntiruvchi model sifatida o'rganuvchi tadqiqotlar (S.S.Gusev, G.G.Kuliyev, G.Sele, D.Gordon va b.) [5].

Ikkinchi ming yillikning boshi jahon tilshunosligi va o'zbek tilshunosligida metaforani antroposentrik, xususan, kognitiv tomondan o'rganishning ilk bosqichi bo'ldi. Metaforologiya fanlararo tizim sarhadiga kirib kelgach antroposentrik tabiatli metafora markazida inson metaforogen faoliyati turuvchi bir necha yo'nalishlar tekshiruv obyekti sifatida fanlararo aloqadorlikda o'rganilishi talab qilinadigan sohalardan biriga aylandi. Antropologiya, biologiya, genetika, kimyo, kognitiv fanlar, iqtisodiyot, matematika, fizika, psixologiya va yana bir qator fan tarmoqlari leksikasida metaforalarni tekshirishga qaratilgan zalvorli ish ko'lamini yuzaga keldi. Bularning barchasi o'zaro integratsiyada bo'lib, metaforaning aniq tasnifi barcha fanlarning tadqiq natijalariga tayangan holda aniqlanadi. Bugungi kunda metaforologik obyektlarning zamonaviy chegaralari va ushbu obyektlarni nomlovchi atamalarning mazmunini aniqlash, bilimlarni metaforik uzatish, metaforizatsiya-kodlash, dekodlash kabi qator murakkab masalalarni etnografiya, tarix, sotsiologiya, psixologiya, falsafa, tilshunoslik, adabiyotshunoslik, tibbiyot, genetika kabi sintetik sohalarning natijalarini birlashtirish orqali hal etishga kirishilgan.

Bundan tashqari, metaforologiyaning ichida falsafiy, mantiqiy, psixologik, lingvistik turlari ajratib ko'rsatiladi.

Metaforologiyada falsafiy yondashuv S.Pepper, I.A.Richards, M.Foss, H.Blumenberg, M.Johnson, O.M.Bessonova, V.V.Petrov, G.G.Kuliyev, J.Derrida, F.Besien, X.Ortega-i-Gasset, M.I.Panov, G.S.Baranov, V.A.Surovsev va boshqalarning izlanishlarida asoslangan. Metaforaning psixolingvistik tabiatini birinchi marta I.M.Sechenov o'rgandi va inson his-tuyg'ularining belgilarga aylanish jarayonini sof fiziologik omillar bilan asosladi. Mavzuning mantiq, xotira, tasavvur, lisonga aloqador tomonlari esa G.Leybnis, G.Frege, Ch.Pirs, va boshqa bir qator olimlarning tadqiqotlarida o'z ifodasini topdi. Metaforalarning falsafiy-nazariy asoslari, mantiqiy tahlili, yondosh ko'chimlardan farqli jihatlari, ornamental, prakseologik xususiyatlari hamda falsafiy paradigmasini aniqlash borasida N.Arutyunova, M.Blek, P.Rikyor, E.Kassirer, R.Yakobsonlar ilmiy tadqiqot ishlarini olib borishgan. Shuningdek, J.Lakoff, M.Jonson, Y.Gogonenkova, Y.Akishina, N.Sharbonel, G.Ermolenko, I.Polozova, M.Merleau-Ponty, V.Pustovalova, D.Montminy, Y.Reshetnikova, Y.Malishkin va D.Ashurovalar konseptual metafora tushunchasining kognitiv, pragmatik, lingvomadaniy jihatlarini ochib berishgan.

O'zbek tilida metaforalarning o'rganilish tarixi XX asrning so'nggi o'n yilliklarida, ayniqsa, rivoj topdi. Tilshunosligimizning yangi bosqichida M.M.Mirtojiyev, R.Qo'ng'urov, M.Yo'ldoshev, N.M.Mahmudov, D.S.Xudoyberganova, G.K.Qobuljonova, A.Xo'jamqulov, Sh.Maxmaraimova, D.Rustamova, G.Nasrullayevalarning metaforaga oid ilmiy tadqiqotlari yuzaga keldi.

O'zbek tili materiali asosida metaforaning milliy-madaniy, lisoniy, semantik hamda kognitiv xususiyatlari Sh.Rahmatullayev, N.Mahmudov, M.Mirtojiyev, M.Mamadaliyeva, G.Qobuljonovalar tomonidan o'rganildi. Tilshunos olimlardan D.Xudayberganova, Sh.Maxmaraimovalar zamonaviy metaforologiyaning g'oyalariga uyg'un holda metaforaning antroposentrik tabiatiga ko'proq urg'u berishadi.

Olimlarning asarlarida bir-biridan farq qiluvchi tanqidiy-tahliliy qarashlar ham mavjud bo'lib, ular ushbu sohadagi kamchiliklarni bartaraf etish, mukammal holga keltirish uchun xizmat qiladi. Jumladan, professor M.Mirtojiyev leksik ma'no asosidagi referentlararo aloqadorlikning namoyon bo'lishi, nominativ va hosila ma'nolar, figural ma'nolarni ajratishni, N.Mahmudov esa tilshunoslar tomonidan kognitiv va lisoniy metaforaning alohida izohlanishini tanqid qilib, lisoniy metaforaning kognitiv metaforasiz yuzaga kelishini mantiqdan tashqarida deb hisoblash lozimligini o'z asarlarida bayon etadi.

Hozirda ham metaforologiya rivoji keng doirada davom etmoqda. Ushbu sohadagi yangi izlanishlar natijasi «Metaphor in Scientific Thinking» (www.csc.liv.ac.uk/~rcp/metaphor.html); «Искусство метафоры» (<http://metaphor.narod.ru>) internet sahifalari; "Metaforalarning onlayn qomusi"

(www.compapp.dcu.ie/~tonyv/encyc/cyc_frame.html); «Metaphor and Symbol» (citd.scar.utoronto.ca/Metaphor/Journal.html) elektron jurnallarida yoritib borilmoqda.

Xulosa qilib aytganda, nutq ta'sirchanligi va ifodaviyligini oshirishga xizmat qiluvchi mazkur ko'chim o'z amaliy ahamiyati bilan qadimgi davrdan bugungi kunga qadar bir qator tadqiqotlarning o'rganish obyektiga aylandi. Metaforaga kognitiv yondashuv ularni inson tafakkuri va bilish faoliyatining mahsuli, uni konseptual ifodalovchi konstruksiyalar sifatida ko'rish imkonini beradi. Nutq jarayonida metaforadan o'rinli foydalanish so'zlovchining badiiy-estetik qobiliyati namoyon qiladi, nutqning ta'sirchanligi, jozibadorligini oshiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdurahmonov X. O'zbek xalq og'zaki ijodi asarlarining sintaktik xususiyatlari bo'yicha kuzatishlar. –T.: Fan, 1971.

2. Usmanova Sh. Tarjimaning lingvomadaniy aspektlari. – T.: Toshkent davlat sharqshunoslik instituti, 2015. - 192 b.

3. Xo'jamqulov A. O'zbek tilida metaforaning tasniflanishiga doir. O'zbekiston Respublikasi mustaqilligining 20 yilligiga bag'ishlab chiqarilgan ilmiy maqolalar to'plami. Lingvist. 2-kitob. – T.: Akademiya nashr, 2011. – B. 85–88.

4. Yo'ldoshev M. Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslari. – T., 2007. – 151 b.

5. Свирепо О.А. Метафора как код культуры: Автореферат дисс. кан. философских наук. - Ростов-на-Дону, 2002.

<http://www.dissercat.com/content/metafora-kak-kod-kultury>.

6. Ҳожиёв А.П. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2002. - 163 б.

7. www.google.uz

8. www.harvard.edu

9. www.uza.uz

10. www.ziyouz.com

Tilshunoslikning zamonaviy yo'nalishlari

Anorboyzoda Feruza,

Jizzax politexnika instituti o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada til muloqot uslubi ekanligi va o'zga madaniyatni o'rganadi, til nafaqat muloqot quroli balki fikrni shakllantiruvchi va madaniyatni ifoda qiluvchi vosita roliga namoyon bo'lishi va madaniyatlararo aloqa vositasi ekanligi haqida fikrlar bayon etilgan.

Kalit soʻzlar: til, muloqot, maʼnaviyat, madaniyat, zamon.

Maʼlumki, til orqali inson borliq va voqelik haqidagi axborotni qabul qiladi, toʻplaydi, qayta ishlaydi, tartibga soladi va idrok etadi. Til orqali inson boshqa millat vakillari bilan muloqot qiladi va oʻzga madaniyatni oʻrganadi, til nafaqat muloqot quroli balki fikrni shakllantiruvchi va madaniyatni ifoda qiluvchi vosita rolini oʻynaydi.

Tilshunoslikda til va tafakkur, til va madaniyat, til va nutq, til va madaniyatlararo muloqot munosabatlari muhim ahamiyat kasb etadi. Qolaversa, tilshunos J.Lakoff, M.Djonson, V.fon Gumboldt, B.Uorf, E.Sepir, A.A.Potebnya, Levi-Stross, F.I.Buslayev, Y.S.Stepanov, N.D.Arutyunova, V.N. Teliya, V.V. Vorobev, J.Ostin, J.Serl, D.Lich, G.Grays, D.Ashurova, A.Abdualazizov, A.Mamatov, U.Yusupov, SH.Safarov kabi kator olimlarning nazariyalari katta ahamiyatga molik.

“Inson ongi tobora rivojlanib borar ekan, uning dunyoqarashi, fikri, nuqtai nazari ham takomillashib, kengayib boraveradi. Har bir fanda rivojlanish boʻlgani kabi tilshunoslik ham kundan-kunga taraqqiy topib, turli yangi oqimlar, yoʻnalishlar, yangi ilmiy-nazariy qarashlarning paydo boʻlishiga sabab bulmoqda”[1:12]. Buning natijasida esa tilshunoslikning yangi turlari paydo boʻldi: psixolingvistika, sotsiolingvistika, etnolingvistika, mentalingvistika, neyrolingvistika, kognitiv lingvistika va h.z.

Kognitiv tilshunoslik kognitologiya asosida vujudga keldi. U tilning kognitiv aspekti bilan qiziqadi. Maʼlumki, kognitsiya olamni bilishda inson bilimlarining ongda paydo boʻlish va boyib borish jarayoni ekan, bilimlarni oʻzgartirish esa bevosita yoki bilvosita lison bilan aloqada boʻladi, bogʻlanadi. Kognitiv tilshunoslik esa chogʻishtirma tilshunoslikning vazifalarini kengaytiradi va quyidagi vazifalarni qoʻyadi:

- 1) ikki tildagi konseptlar va ularning ifodalanishini qiyoslash;
- 2) qiyoslanayotgan tillar boʻyicha olamning lisoniy manzaralarini qiyoslash;
- 3) ikki millatdagi nutqiy ongni qiyoslash;
- 4) ikki tildagi birliklarning madaniyatni aks ettirishi bilan bogʻlik xususiyatlarini ochib berish”[2:47].

“Kognitologiyada freym, konsept, ssenariy, skript, geshtalt, prototip, kategoriya kabi tushunchalar insonning tashqi olamni idrok etish amaliyoti va tajribasini aks ettiruvchi bilim tuzilmalarini anglatadi damda mazkur tushunchalar modallik tushunchasi bilan uzaro uygʻun bogʻlanib, keng qoʻllanadi [3:56]. “Konsept bilan tushunchani aysbergga oʻxshatish mumkin. Agar konsept aysberg boʻlsa, uning suvdan chiqib turgan qismi tushunchadir”[4:12].

Maʼlumki, zamonaviy tilshunoslikning turi boʻlgan kognitiv tilshunoslik til va tafakkur, til va ong, til va madaniyat, til va nutq oʻzaro munosabatlarini, insonning tilda namoyon boʻluvchi kognitiv faoliyatini har taraflama oʻrgatishni nazarda tutadi, shuningdek, borliq, dunyo va voqelikni bilish va uni til orqali ongli idrok etishga imkon beradi, tilshunoslikda qoʻlga kiritilgan yutuqlar, undagi tushunchalar va terminlar,

konsepsiyalar va nazariyalar kommunikativ tilshunoslik, lingvopragmatika, psixolingvistika, gender tilshunoslik, neyrolingvistika, madaniyatlararo muloqot, lingvomadaniyatshunoslik kabi tilshunoslikning zamonaviy yo‘nalishlarida ilmiy izlanishlar olib borishga zamin yaratadi. Tarixda ma’lumki, dunyodagi har bir millat ham aqliy ruhiy qiyofasi ya’ni milliy mentaliteti o‘ziga xos tarixiy, etnik tabiiy-iqlimiy shart-sharoitlar doirasida shakllangani bois, jamiyatda sodir bulayotgan ijtimoiy-siyosiy xodisalar, tarixiy jarayonlarga bo‘lgan munosabati ham turli bo‘lishi shubhasiz.

Zero, milliy o‘ziga xosliklar uzoq; tarixiy davrdagi ijtimoiy - iqtisodiy, siyosiy jarayonlar, tabiiy geografik o‘rnashuv, o‘zaro etnomadaniy aloqalar, diniy mansubliklar asosida qaror topadi va aynan mana shular hamda xalqning ruhiypsixologik qarashlari negizida qadimiy an’analar, urf-odatlar va marosimlar shakllanadi. Zamonaviy lingvistika zamonaviy lingvistik yo‘nalishlaridagi turli nazariy qarashlar va yetakchi konsepsiyalar tugrisida tasavvurga ega bo‘lishni taqazo etadi:

1) zamonaviy lingvistik yo‘nalishlarining terminologik apparati, qonuniyatlari va asosiy tushunchalari, asosiy tamoyillari va ularning xususiyatlari;

2) madaniy birliklar va ularning turlari, nutqiy akt, konsept va uning turlari, freym nazariyasi va uning tahlili;

3) bilim tuzilmalari, axborot, kategorizatsiya, konseptualizatsiya, kognitsiya, prototip, konseptual va lisoniy dunyo tasviri;

4) kognitiv metafora, uning turlari va verballashuv xususiyatlari; pragmatikadagi kooperatsiya tamoyili, nutqiy akt turlari, pragmatik vazifalar, kommunikativ-pragmatik xodisa, xushmuomalalik tamoyili, nutqiy aktning semantik-pragmatik xususiyatlari va h.k.

Zamonaviy lingvistika lisoniy material bilan ishlash, muayyan nazariy masalalarga oid fikrlarni bayon etishi, ayni fikrlarga nisbatan tanqidiy munosabatini shakllantirish va ifodalash; lisoniy birliklarni tahlil qilish metodlarini - kross-madaniy tahlil, konseptual tahlil, lingvopragmatik tahlil, freym tahlillar qila bilish va ularni amaliyotda qo‘llash, til birliklari kognitiv va madaniy tahlilini turli struktural generativ, semantik kabi yondashuvlardan farqli jihatlarini qiyosiy tahlil qilish, til birliklarda aks ettirilgan milliy dunyo tasvirini ifoda etuvchi milliy-madaniy buyoqdor lisoniy birliklarni ajrata olish, ilmiy tadqiqot jarayonida dolzarb masalalarni aniqlay olishi va til birliklarini tahlil qilishda ularning yechimini topa olish demakdir.

Lingvomadaniyat – zamonaviy tilshunoslikning yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, tilshunoslik va madaniyatshunoslikning tutashgan qismini o‘rganadigan soha xisoblanadi. Til mentalitet, an’ana va odatlarni hamda o‘ziga xos olamni tushunish usulini aynan til orqali qabul qiladigan insonni shakllantiruvchi quroldir.

“Termin” grekcha “terminus” so‘zidan olingan bo‘lib, chek, chegara ma’nolarini bildiradi. Terminlar yig‘indisi hamda ana shu terminlarni o‘rganuvchi soha esa “terminologiya” deyiladi. So‘z ko‘p ma’noga, ya’ni qo‘shimcha ma’nolarga ega bo‘ladi,

lekin termin bunday xususiyatga ega emas, u ham soʻz, ammo u odatdagi soʻzlardan maʼnosining aniqligi, bir maʼnoliligi bilan farqlanadi, shuningdek, termin maʼlum sohada, shu soha vakillari nutqida qoʻllaniladi. Masalan: konsept, freym, modus, diktum, geshtalt, prototip, ssenariy, konsepsiya, kross, gender, kognitsiya, kategorizatsiya, konseptualizatsiya va h.k. kabi terminlar tilshunoslikning tarmoqlarida uchraydi. Biroq har qanday leksik tushunchalarni ifodalash uchun terminlar oldiga maʼlum talablar va meʼyorlar qoʻyiladi. Bu esa albatta, terminning mohiyati va tabiatidan kelib chiqadi.

Keyingi yillarda termin soʻzi oʻrniga atama soʻzi qoʻllanyapti. Bunday qoʻllash xato hisoblanadi. Chunki atama soʻzining maʼnosi termin soʻzining maʼnosiga nisbatan keng boʻlib, u barcha narsalarning nomi sifatida tushuniladi, termin esa muayyan bir sohada qoʻllanuvchi rasmiylashgan soʻzdir. Termin nominativ vazifani bajaradi. Terminning maʼnosi adabiy til meʼyorlari doirasida tushunchaga teng buladi. Chunki bir terminologik tizimda termin bir maʼnoli (monosemantik) boʻlgani uchun uning maʼnosi tushunchaga teng keladi. Yaʼni terminlar bir maʼnoni ifodalovchi maxsus rasmiy soʻzlardir. Koʻp maʼnoli birgina soʻz esa bir necha tushunchani ifodalaydi. Masalan, bosh - kishi aʼzosi; bosh – soʻz boshi; koʻz - kishi aʼzosi, koʻz – yogʻochdagi belgi kabi tushunchalarni anglatadi. “Termin aniq, konkret tushunchalarni bildirib, his-hayajon maʼnolaridan holi boʻladi. Maʼlumki, soʻzning maʼnosi murakkab boʻlib, unda tushuncha qoʻshimcha maʼno va uslubiy belgilarga ega buladi.

Shu bois tilda bir tushunchani anglatadigan sinonimlar turli maʼno qirralari yoki uslubiy qoʻllanilishi bilan bir-birlaridan farq qiladi. Masalan, yuz, bet, turq, aft, bashara, chehra, jamol, yonoq, ruxsor, oraz soʻzlari bir umumiy tushunchani bildirib, sinonimlar hisoblansada, biroq turli maʼno qirralariga koʻra bir-biridan farqlanadi. Bir soʻz bir necha sohaning termini boʻlishi mumkin. Lekin bunday soʻzlar fanning har bir sohasida alohida tushunchalarning nomi boʻlib keladi”[2:10].

Aytish lozimki, terminlarning yana bir oʻziga xos belgisi shuki, terminlar rasmiylashgan soʻzlar boʻlganligi sababli respublika miqyosida, xatto dunyo miqyosida bir tushunchani anglatadi. Xalqaro terminlar fikrimizga misol boʻla oladi: prezident, parlament, taksi, demokratiya, respublika, deputat, konstitutsiya va h.k. Bunday terminlar yer yuzining barcha qitʼalarida bir xil maʼnoda qoʻllaniladi. Shuningdek, terminlar muayyan bir sohaga tegishli boʻlib, muayyan mutaxassislar tomonidan maxsus qabul qilingan, rasmiylashgan soʻzlardir. Shuning uchun bir tushunchani ifodalovchi terminni boshqa bir soʻz bilan almashtirib boʻlmaydi. Termin soha terminlari tizimining bir elementi bulib, har doim bir tizim doirasida qoʻllaniladi.

Xullas, zamonaviy tilshunoslikda yetakchi oʻrinda tilni anglash emas, balki til, madaniyat va shaxsning oʻzaro munosabatlarini oʻrganish taqozo etiladi, bir-birini tushunish muammosi oʻrtaga tushadi. Koʻrsatilgan uchlikning bir-biri bilan boʻlgan oʻzaro munosabatlari tilshunoslik madaniyati (lingvokulturologiya) sohasida tilning milliy-madaniy oʻziga xosligini oʻrganishda alohida muhim jihatni kasb etadi.

Shuningdek, yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib, “termin tushunchasini atama tushunchasining ichiga kiruvchi ilmiy va rasmiy ma’noga ega lug‘aviy birlik deb nomlash o‘rinli hisoblanadi” deb aytish mumkin. Sotsiolingvistika yoki ijtimoiy tilshunoslik bilan uzviy bog‘langan tilshunoslik fanining yana bir yo‘nalishi - kognitiv tilshunoslikdir.

“Kognitiv” atamasining asosida “bilish”, “idrok etish” degan ma’nolar yotadi (ingliz tilida “cognitive”, rus tilida “poznavatelniy”). Sh.Safarov fikricha, Bilim olish va saqlash, uni amalda qo‘lash va uzatish manbai va, nihoyat, uni shakllantiruvchi vosita bo‘lgan til tizimi kognitiv tahlil obyekti ekanligiga hech qanday shubha yo‘q.

Bilimning mavjudligi tilning mavjudligidan. Tilning o‘zi esa kognitiv tizimning faoliyati mahsulidir, lisoniy tarkiblar tafakkur faoliyati natijasida shakllanadi. Shunday ekan, “tilshunoslik, psixologiya, sotsiologiya, madaniyatshunoslik kabi sohalar hamkorligi kognitiv faoliyat asosida voqelanuvchi hodisadir”.

Kognitiv tilshunoslikning asosiy vazifasi va maqsadi til sistemasining insonlarning o‘rab turgan muhitni, insoniyat tarixi va madaniyatini, urf-odatlarini o‘rganishda, anglab olishdagi ishtirokini aniqlash, inson ongidagi mavjud tajribaga suyanib, to‘plangan bilimni ma’lum tartibga tushirish, uni boshqalarga uzatishda vositachilik qilayotgan tilning rolini tadqiq etishdir. Aynan shu jarayonni hozirda tilshunoslar lingvokognitiv faoliyat deb yuritishadi.

Kognitiv tilshunoslikning keng ko‘lamda shug‘ullanyotgan sohalaridan ba’zilari quyidagilar: kognitiv fonologiya, matnning real voqelikka munosabati, tillar grammatik sathining o‘rnii va boshqalar. Axborotning inson ongidagi faollashuv darajasi, uzatilajak axborot mazmuni yoki axborotni tinglovchiga yetkazilmoqchi bo‘lgan ma’lumot muloqotga kirishayotgan shaxs tomonidan talaffuz etilgan gap intonatsiyasining turi, urg‘ularning joylashtirilishi orqali tinglovchiga yetkaziladi.

Matnning real voqelikka munosabati, ya’ni haqiqatga mos kelish- kelmasligi, ma’lumki absolyut haqiqat bilan gapiruvchining u to‘g‘risida berayotgan axboroti doimo bir-biriga mos kelmaydi, chunki inson turli sabablarga ko‘ra (bilib-bilmasdan, ataylab) voqelikni o‘zicha talqin qiladi, bunday holatlar gapiruvchining oldiga qo‘ygan maqsadiga bog‘liq: gapiruvchi fakti o‘zidek yetkazishi, qisman yo butunlay buzib ko‘rsatishi uning aqliy imkoniyatlariga, ba’zan oldiga qo‘ygan maqsadiga monand bo‘lishi mumkin.

Tillarning grammatik tarkibi, uning tizimi kognitiv tilshunoslik nazaridan chetda qolmaydi. Voqelik va uni idrok etish makon va zamon tushunchalari bilan uzviy bog‘liqligi isbot talab qilmaydigan haqiqatdir. Shunday ekan, muloqotga kirishayotgan shaxs tinglovchini qiziqtirayotgan mavzu (konsept)ni unga yetkazishda gapirilayotgan tildan leksik birliklarni tanlaydi, so‘ngra mavjud grammatik kategoriyalar asosida ularni modellashtiradi va shu tariqa uni tinglovchi e’tiboriga havola etadi. Voqelik (mavzu) - uni tegishli tartibda grammatik jihatdan modellashtirish - tinglovchi tomonidan bu axborotni qabul qilinib, idrok etilish jarayoni ijtimoiy tilshunoslik, psixolingvistika va kognitiv tilshunoslikning o‘rganish obyektlaridan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirziyoyev Sh.M. Adabiyot va san'at, madaniyatni rivojlantirish – xalqimiz ma'naviy olamini yuksaltirishning mustahkam poydevoridir // Xalq so'zi, 2017-yil 4-avgust.
2. Аракин В.Д. Сравнительная типология английского и русского языков. – М.: Просвещение, 1990.
3. Буранов Ж. Сравнительная типология английского и тюркских языков. – М.: Высшая школа, 1983.
4. Бо'ronov J. Ingliz va o'zbek tillari qiyosiy grammatikasi. - T.: O'qituvchi, 1973.
5. Abduvaxobova D., Ergashev U. Формирование умений и навыков в учебной работе. Молодой учёный. 2014.762-769.

-da yuklamasining semantik-grammatik, pragmatik xususiyatlari haqida

Hasanova Dilafruz,

Andijon viloyati, Izboskan tumani

5-maktab o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada -da yuklamasining semantik-grammatik, sintaktik, pragmatik xususiyatlari tahlil qilingan va matnda presuppozitsiya anglatib, gapga teng bo'lgan mazmun ifodalab kelishi izohlangan.

Kalit so'zlar: pragmatika, belgi, yuklama, propozitsiya, presuppozitsiya.

Tilga tizim-tuzilish sifatida yondashish bir qancha nazariy chalkashliklarga oydinlik kiritdi. Ayniqsa, yordamchi so'z turkumlarining semantik-grammatik xususiyatlarini belgilashda bunday yonalish asosiy omil bolmoqda. Chunki so'z turkumlariga ajratish tamoyillari ham tizimli munosabatni taqozo etadi. So'z turkumlari leksik-semantik, morfologik, sintaktik tamoyil asosida ajratilar ekan[1], bir necha sathlar doirasidagi munosabatdorlik o'lchov bo'ladi. Lekin qaysi o'lchov kuchli yoki kuchsiz bolishini tizimli munosabat aniqlab beradi.

Mustaqil so'z turkumlarini ajratishda lisoniy jihatdan qiyinchilik sezilmaydi. Ammo yordamchi so'z turkumlarini, ayniqsa, yuklamalarni ajratishda o'ziga xos murakkablik bor. Bunday murakkablikni tilga tizim sifatida yondoshish orqali yechish mumkin. Yuklamalarning murakkabligi – leksik ma'noga ega emasligi, sintaktik munosabat ifodalamasligi, pragmatik vazifa bajarishi, qoshimcha ma'no ifodalashi bilan belgilanadi. Yuklamalarning o'ziga xos xususiyatidan kelib chiquvchi murakkablik ularning vazifasiga ham ta'sir etadi. V.Vinogradov yuklamalar yordamchi so'zlar doirasidagi o'z leksik-grammatik belgisiga, tarixiy-taraqqiyotiga va semantik-grammatik guruhlariga ega bo'lgan kategoriyadir. Ularning leksik ma'nolari grammatik, logik va ekspressiv-stilistik funktsiyalariga[1] teng keladi. Shuning uchun ularning mazmuniy

tomoni keng, sintaktik sathda foydalanish qulaydir [3: 544.], -deb, yuklamalarning boshqa soʻz turkumlariga oʻxshamagan tomonlarini ochib berdi. F.F.Fortunatov ularni semantik oʻlchov asosida oʻrganish kerak [2,165-166.] deydi. A.M.Peshkovskiy ham yuklamalarni sintaktik qamrov asosida oʻrganishni taklif etadi [4: 143.]. A.A.Shaxmatov yuklamalarni predikat bilan turli munosabatda bogʻlanib, unga kuchaytiruv, taʼkid va turli maʼno jilolarini beruvchi alohida soʻzlar guruhi sifatida talqin etadi [5:99.]. Hamda yuklamalar mustaqil morfologik kategoriyalariga ega boʻlmasa ham, sintaktik qurilishda bir element, birlik sifatida ishtirok etishini tahkidlaydi [5,434.]. Demak, F.F.Fortunatov, A.M.Peshkovskiy, A.A.Shaxmatovlar yuklamalarni morfologik jihatdan tasnif qilsalar ham, sintaktik oʻlchov bilan oʻrganishni maʼqul koʻrganlar. Yuklamalarni, umuman olganda, leksik maʼnoga ega boʻlmagan soʻzlarni sintaktik qurshov asosida oʻrganish maʼqul. Chunki ularning oʻziga xos xususiyatlari sintaktik qurshovda oydinlashadi.

V.V.Vinogradov yuklamalarni F.F.Fortunatovning morfologik uslubi va A.A.Shaxmatovning sintaktik yoʻnalishi asosida tadqiq etdi. Uning ilmiy ishlari N.Y.Shvedova[5], L.M.Chistyakova[6], G.G.Skib[7] va boshqalar tomonidan ijobiy davom ettirildi.

Yuklamalar soʻz yoki gapga qoʻshimcha maʼno jilosi berish uchun ishlatiladi[8]. Demak yuklamalarni aniqlashda matn alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki biror soʻzga, gapga maʼno jilosi yuklashni matnsiz tasavvur qilib boʻlmaydi. Shuning uchun yuklamalar morfologik jihatdan imkoniyat tarzida ajratilsa ham, sintaktik qurshov uning oʻziga xos xususiyatlarini belgilaydi. Yaʼni, grammatik maʼno va sintaktik bogʻlanish hamda qoʻshimcha maʼno jilosi asosiy mezon hisoblanadi.

Keyingi davrlarda yuklamalar soʻzlarga faqat maʼno jilosi beruvchi vosita emas, balki gapning mazmuniy tuzilishida yashirin proʻozitsiyaga ishora qiluvchi vosita sifatida talqin etilmoqda[9] kuzatishlar shuni koʻrsatadiki, yuklamalar leksik maʼno ifodalay olmasa ham mazmuniy tuzilishda bir necha gapga teng boʻlgan proʻozitsiya – anglatib kela oladi. Gaʼning mazmuniy tuzilishida mavjud gap boʻlaklari orqali emas, balki yuklamaning ishorasi orqali anglatilgan proʻozitsiyani presuppozitsiya deb atalmoqda[10].

Yuklamalarning presuppozitsiyaga ishora qilishi pragmatic jihatdan yuzaga chiqadi. Ular anglatgan presuhhozitsiya pragmatic maʼnosiga teng keladi.

–da yuklamasi ham bir qancha presuppozitsiyalarga ishora qiluvchi, gapning mazmuniy tuzilishini murakkablashtiruvchi vositalardan biridir. –da yuklamasi ilmiy tadqiqot ishlarda, darslik va qoʻllanmalarda kuchaytiruv-tahkid yuklamasi sifatida talqin etilib, gap mazmunini kuchaytirish, taʼsirchanligini oshirish yoki biror voqeani taʼkidlash uchun qoʻllanilishi uqtiriladi[11].

–da yuklamasi kuchaytiruv-tahkid maʼnolarini yuklash bilan birgalikda ham yuklamasi bilan sinonimik munosabatda turli xil presuppozitsiyalarga ham ishora qiladi.

«Rahmatlik otasi ko‘p yaxshi odam edi-da» gapida kuchaytiruv ma’nosidan ko‘ra tahkid ma’nosi kuchliroq anglashilib «yaxshi odam ekanligini» tahkidlab kelyapti. «Bizdan qaytganini bizga-da, borvlarga-da aytmaydi» gapida esa ham yuklamasi bilan sinonimik holatda kuchaytiruv-tahkid ma’no jilosini yuklab, ga’ning mazmuniy tuzilishida «Hech kimga aytmaydi» presuppozitsiyasini ifodalamoqda. Gapning mazmuniy tuzilishida «Bizga aytish kerak edi», «Birovga aytish kerak edi» degan yashirin hukmlar ham mavjud. Bunday murakkablik –da yuklamasining presuppozitsiyasi orqali yuzaga kelmoqda.

«Elkalariga tashlab olmish ro‘moli-da oppoq bo‘ldi» gapida ham yuqoridagi holat ko‘zga tashlanadi. –da yuklamasini ham yuklamasi bilan sinonimik munosabatda deb aytishimizga sabab, keltirilgan gaplarda –da yuklamasi bilan ham yuklamasi erkin almashinadi va anglatayotgan ma’no jilosi ham o‘xshash: Yelkalariga tashlab olmish ro‘moli ham oppoq bo‘ldi. Yelkalariga tashlab olmish ro‘moli-da oppoq bo‘ldi. Bu gaplarning ikkalasida ham –da va «ham» yuklamalari “qo‘shib hisoblash” ma’nosidagi presuppozitsiyani anglatmoqda. Yahni «Boshqa kiyimlari ham oppoq» tarzida.

Ba’zan –da yuklamasi –dan chiqish kelishigi qo‘shimchasini olgan ot bilan bog‘lanib keladi va ma’noni kuchaytirish, ta’hkidlash orqali turli xil presuppozitsiyalarga ishora qiladi.

«Oydan-da go‘zal, kundan-da go‘zal» gapi «Oydan ham go‘zal, kundan ham go‘zal» tarzida sintaktik butunlik bilan sinonim holatda. Ifodalayotgan presuppozitsiyasi ham o‘zaro bir xil. –da yuklamasi til birligi sifatida imkoniyat tarzida tilning morfologik tuzilishida mavjud bo‘lib, uning bir qancha elementlari xossalarga ko‘ra yuklama deyish mumkin. Bu yuklamaning ham yuklamasiga teng kelib qolishi esa nutqiy jarayondagi faoliyati bilan bog‘liq.

Mahlumki, keyingi yillarda til birliklari onomosiologik yo‘nalishda tahlil qilina boshlandi. Bu yo‘nalishda ma’nodan shaklga, ifoda tomoniga boriladi. Bu yo‘nalish asosan leksikologik sathda muvaffaqiyat qozondi. Onomosiologik tahlilni grammatik ko‘rsatkichlarga ham tadbiq etilsa, maqsadga muvofiq bo‘ladi, lekin bir yoqlama bo‘lib qoladi. SHuning uchun grammatik kategoriyalar tahlilida mazmun – shakl va shakl – mazmun munosabatdorligi asos qilib olinishi kerak. Ayniqsa, mustaqil leksik ma’noga ega bo‘lmagan so‘z turkumlarini aniqlashda bu yondashish juda muhim.

–da va ham yuklamalarining semantik-grammatik xususiyatlarini belgilashda shakldan mazmunga tomon borilsa, chalkashlik yuzaga keladi. Ham so‘zi ham yuklama, ham bog‘lovchi, ham so‘z yasovchi vosita bo‘la oladi. SHuning uchun mazmundan shakl tomon borilsa, oydinlashadi: «Onamiz ham keldi» gapida yuklama; «Ham Salim, ham Karim keldi» ga’ida bog‘lovchi; «Hamxonam hamfikir bo‘ldi» gapida yasovchi vosita.

–da yuklamasining semantik-grammatik xususiyatini aniqlashda ham mazmundan shakl tomonga borish maqsadga muvofiq. –da yuklamasi ba’zi holatlarda kuchli tahkid

ifodalasa, ba'zi holatlarda kuchsiz ta'kid ifodalaydi. Kuchsiz ta'kid ifodalagan paytda ham yuklamasiga sinonimik munosabatda bo'ladi.

«Bir qish uzun-da keldi, ayoz-da keldi» Ushbu gapdagi holat ko'zga tashlanadi:

Bir-aslida son lekin bu ga'da mazmunan sonni ifodalamaydi, balki kuchaytiruv-ta'kid ma'nosini ifodalab yuklama vazifasida kelyapti.

Qish – ot. Fasl nomi.

Uzun – ravish. Uzoq davom etganlik ma'nosida kelgan.

Ayoz – sifat. qattiq sovuq holatini ifodalamoqda.

-da – yuklama. Kuchli ta'kid ma'nosini ifodalamoqda.

Demak, -da yuklamasi bu gapda kuchli ta'kid ma'nosini ifodalab, mazmunan ham yuklamasiga sinonimik munosabatda bo'lmoqda.

Solishtiring: Bir qish uzun-da keldi, ayoz-da keldi. Bir qish ham uzun keldi, ham ayoz keldi.

-da yuklamasi o'ylangan, tahmin qilingan fikrni mazmunan ta'kidlab inkor ma'nosida keladi. «Soatda jon yo'q-da». Bu gapda soat ishlatilishi ham mumkin edi deb o'ylaganlikni inkor etib, «Soatda jon bor deb o'ylagan» degan presuppozitsiyaga ishora qilmoqda. Inkor ma'nosi «Yo'q» so'zi bilan ifodalansa ham, ta'kid va presuppozitsiya – da yuklamasi orqali yuzaga chiqmoqda.

Umuman, yuklamalar gapning mazmuniy tuzilishida o'ziga xos o'rin tutadi. Gapni mazmunan murakkablashtiradi, gapning aktual tuzilishida aktuallashtiruvchi vosita sifatida ishtirok etadi. Pragmatic tuzilishda mantiqiy yoki lingvistik presuppozitsiya ifodalab, sintaktik tuzilish orqali ifodalangan ochiq hukmga qo'shimcha tarzda yashirin hukm anglatadi. Yuklamalar garchi leksik ma'no anglatmasa ham mustaqil so'zlarning leksik ma'nolari ostida bitta, ba'zan bir nechta gapga teng bo'lgan fikr presuppozitsiya ifodalaydi. presuppozitsiya esa yuklamalarning pragmatik ma'nosi sifatida yuzaga chiqadi. SHuning uchun yuklamalarning o'ziga xos xususiyatlarini belgilashda sintaktik kurshovni asosiy mezon qilib olinsa, tizim-tuzilish yo'nalishdagi tahlil xolisona bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. A. Nurmonov, N. Mahmudov. Ozbek tilining nazariy grammatikasi. – T., 1993.
2. Фортунатов Ф.Ф. Избранные труды. Т-I Сравнительная языкознание. Общий курс. Стр. 165-166.
3. В. Виноградов История русских лингвистических учений. – М., 1978, стр 143.
4. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. Вып. 2. – Л., 1944, стр-99.
5. Шведова Н.Ю. Очерки по синтаксису рус. разговорной речи. АН СССР – М., 1960.
6. Чистякова Л.М. Частицы современ. рус. яз. АКД. – Л., 1949 год.
7. Скиб Г.Г. Переход самостоятельных слов в служеб. АКА Львов, 1954 год.

8. Ozbek tili grammatikasi. – T.,1975. I tom, Shoabdurahmonov Sh. va boshq. Hozirgi zamon ozbek adabiy tili. – T., 1980. Tursunov U. va boshq. Hozirgi ozbek adabiy tili. – T.,1991.
9. Mahmudov N. Presuppozitsiya va gap. «O‘zbek tili va adabiyoti», 1986-yil.
10. Nurmonov A. «-dan tashqarii» konstruksiyasining presuppozitsiyasi. «O‘zbek til va adabiyoti». 1986-yil.
11. Rahimov U.E. Yuklamalar presuppozitsiyasi. – Samarqand, 1994.

Amaliy frazeografiya sathida tub so‘z va ko‘chma ma’no takomili

Abdullayev Davron,

Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD),

Qoraqalpog‘ davlat universiteti

Annotatsiya. Ushbu maqolada amaliy frazeografiya sathida tub so‘z va ko‘chma ma’no takomili haqida so‘z yuritiladi.

Kalit so‘zlar: frazeologiya, so‘z, tub so‘z, ko‘chma ma’no, ibora.

Inson borliqni yaxlit tasavvur asosida ko‘radi, tahlil qiladi va baholaydi. Joriy holatda muqoyasa, solishtirish yoki taqqoslash voqelik asnosida mavjud ichki aloqani qayta tiklashga yordam beradi. Odamzod uchun nominativ vazifa bilish dastlabki bosqichi darajasini o‘tasa, obrazli idrok sezgisi uning dunyoqarashi, did-saviya va fe‘l-atvorini yuksaltirishga xizmat qiladi. Shu ma’noda, shaxs tiynatida tushuncha to‘laonli hamda umumlashgan manzarasini yaratish hayotiy ehtiyoj hosil qiladi. Uzluksiz jarayon ma’no xususiyatiga bog‘lanadi. Aslida tushuncha leksikalizatsiyasi va semantizatsiyasi o‘rtasida rishta mavjud, joriy bog‘lanishni stilizatsiya jipslashtiradi. Unda tahlil, talqin va baholash mezonni markazlashadi.

Tilshunoslikda transformatsion (lot. transformatio – qayta o‘zgarish, qayta hosil bo‘lish) ko‘chirish usuli lug‘aviy birlikdan ma’no siljishiga ko‘chadi, mohiyat ta’kidi qayta – idrokda ijodiy baholangan jarayonni tavsiflaydi. Ifoda va talqin birikuvi ibora shakllanishi uchun muhim omil, unda nozik kuzatish va jonli mushohada uyg‘unlashadi. Asl hamda ustama ma’no, odatda, shakl-mazmun-vazifani yaxlit hodisaga aylantiradi.

Frazeologik birlik – badiiy nutq hosilasi, unda muayyan til amaliy ishlanganlik darajasi o‘z ifodasini topadi. Iborada ifoda va talqin bir-birini to‘ldiruvchi mohiyat kasb etadi. Unda ma’no o‘zgaruvi, hayotiy asos va lisoniy aloqa birlashadi. Millat ma’naviy zahirasini tashkil etadigan barqaror konstruksiyada emotsionallik va ekspressivlik asosiy o‘ringa chiqadi. Tilni mohiyat nuqtai nazaridan tadqiq etish, shakl, mazmun va uslub transformatsiyasi (yangilanishi) aloqasini tekshirish tilshunoslik fani istiqbolli yo‘nalishlarini belgilashga mustahkam zamin hozirlaydi.

Iborada har bir xalq did-saviyasi, millat idrok sezgisi hamda shaxs hozirlik darajasi o'z ifodasini topadi. Unda mental xususiyat leksik-semantik va funktsional-stilistik munosabatlarni tartibga soladi. Til va nutq, til va tafakkur, til va madaniyat chorrahasida frazeologik matritsa vujudga keladi. Aynan masalaga kognitiv yondashuv talqin va ifodani bir-biriga bog'liq jarayon sifatida o'rganishga yo'l ochadi. Aslida kommunikatsiya jarayonida milliy mansublik hamda genetik zahira ijodiy munosabatni urg'ulashga zarurat tug'diradi. Badiiy ifoda o'z va ko'chma ma'no negizida shakllanadi. Frazeologik birlikda ustama ma'no tasavvurni yaxlit va tugal, jonli va ta'sirchan, tezkor va ixcham usulda yetkazib berishni ta'minlaydi.

Amaliyotda so'z qo'llanilish doirasi va badiiy nutq jarayoni bir-biriga bog'liq tushunchalar, ibora ifodaga betakrorlik, yorqinlik, ixchamlik va ta'sirchanlik bag'ishlashi e'tirof etilgan hodisa, komponentlarning to'ldiruvchi, aniqlovchi va bog'lovchi belgi-xususiyatlarini mohiyat belgilab beradi. Asl va ko'chma ma'no o'rtasidagi aloqa lisoniy munosabatlarni yo'lga soladi. Aniqrog'i, tilda tayyor holda mavjud konstruksiya millat dunyoqarashi va baholash mezonlarini markazlashtiradi. Unda emotsional-ekspressiv bo'yoqdorlik, uslubiy daraja va nutqiy malaka omuxtalashadi.

Aslida frazeologik polisemiya deyilganda ma'lum bir frazema ikki va undan ortiq ma'no ifodalashi tushuniladi. Lekin bu o'rinda shaklan o'xshash erkin bog'lanma va frazemadan anglashiladigan ma'noni umumlashtirib, yaxlit holda frazeologik polisemiya hodisasi deb tushunish mumkin emas. Chunki, erkin bog'lanma – nutq birligi bo'lsa, frazema – til birligi sanaladi. Binobarin, jag'i ochildi - erkin bog'lanmasi bo'lib, u og'izni katta ochib, jag'ni ko'rsatmoq ma'nosini bildiradi. “Jag'i ochildi” frazemasida esa “nimanidir isbot qilish maqsadida uzundan uzoq ran boshlamoq” ko'chma ma'nosini ifodalaydi (O'TFL, 92). “Jag'i ochildi” birikmasi asosida yuqoridz keltirilgan ikki ma'no bitta til hodisasi emas, balki ular ikki til hodisasini anglatgani bois ular o'rtasida polisemiya sodir bo'lmaydi. Yuqorida qayd etilgan holat asosida paydo bo'lgan aloqa (erkin bog'lanma va frazema teng kelish hodisasi) frazeologiya fanida omonimiya emas, balki omonimlik (omonimichnost) deya yuritiladi.

Prof. Sh.Rahmatullayev monografiyasi maxsus qismi xuddi shu hodisa tahliliga bag'ishlagan hamda muallif tadqiqot mobaynida “avjiga chiqmoq - avjiga chiqarmoq”, “ammamning buzog'i”, “yerga kirib ketmoq – yerga kirgizib yubormoq”, “qorasini ko'rsatmaslik” singari bir qator misollar asosida masala mohiyatiga oydinlik kiritishga intiladi¹. Aslida ibora – ijodiy talqin hosilasi hisoblanib, badiiy nutqda tayyor holda mavjud vaziyat aynan yaxlit ma'no barqarorligini tavsiflashga xizmat qiladi.

Agar frazema lug'aviy ma'nosi bittadan ortiq bo'lsa, bosh ma'no va yasama (hosila) ma'noga ajratib o'rganiladi. Binobarin, o'zbek tiliga tojik tilidan yarim kalka asosida o'zlashgan bajo keltirmoq (bajo ovardan) frazemasida ikki ma'noli bo'lib (O'TFL, 25-26), uning dastlabki ma'nosi “bajarmoq”dir, ana shu ma'no (bosh ma'no)dan uning ikkinchi ma'nosi (hosila ma'no) “o'rinlatmoq” o'sib chiqqan, keyingi ma'no ijobiy

uslubiy bo‘yoqqa ega ekanligi bilan xarakterlanadi. Yoki tilimizda “bir pul” PFsi bir pul, uch pul, to‘qqiz pul kabi avval erkin birikma sifatida faol qo‘llanilgan erkin bog‘lanmalar negizida shakllangan. Bunda “pul” so‘z- komponenti va unga bog‘lanib kelgan son “bir” so‘zi konkret qiymatni anglatib kelgan (“yarim tiyin”, “bir tiyii”, “uch tiyin” kabi). Shunga ko‘ra “bir pul” // “bir pul bo‘ldi” erkin birikmasi xuddi shunday grammatik strukturaga ega bo‘lgan “bir pul” polisemantik frazemasi shakllanishi uchun asos vazifasida keladi. Joriy konstruktsiya ikki ma’noli bo‘lib, uning dastlabki ma’nosi (bosh ma’no) “qadr-qiymatsiz” bo‘lib, shu asosda uning ikkinchi hosila ma’nosi “foydasi yo‘q” yuzaga kelgan (O‘TFL, 39).

Frazeologik polisemiya masalalari mo‘g‘ul tillari materialida ham ma’lum darajada tadqiq etilgan. Masalan, G.T.Pyurbev mo‘g‘ul tillarida fe‘l frazemalarni tahlil etish jarayonida bunday frazemalarga ko‘p ma’nolilik, sinonimiya, antonimiya kabi hodisalar ham xarakterli ekanini ochib berishga intiladi. Olim fikricha, mo‘g‘ul tilida “амъ tavix” fe‘l frazemasi quyidagi ikki ma’noni ifodalaydi: 1) o‘lmoq; 2) butun qalbini, jonini bermoq. “Naash xarax” fe‘l frazemasi ham ikki ma’no tashiydi: 1) tuzala boshlamoq (bemorlarga nisbatan); 2) yordam bermoq, homiylik qilmoq. “Am xalax” fe‘l frazemasi esa quyidagi uch ma’noli xususiyatga ega: 1) xursand bo‘lmoq, shirakayf bo‘lmoq; 2) qiziqqonlik holatida bo‘lmoq; 3) tushkun holatda yer tepinmoq (ot haqida) kabilar. Eng muhimi, monografiya oxirida mo‘g‘ulcha-ruscha frazeologik lug‘at uchun materiallar sifatida 762 ta fe‘l frazema keltirilib, har birining ma’nosi izohlangan, rus tiliga tarjima qilingan hamda shu ma’nolarni ochishga xizmat qiluvchi namunalar berilgan¹. Kuzatishlar shuni ko‘rsatadiki, keltirilgan fe‘l frazemalar saksondan ortig‘i ikki-uch ma’noli polisemantik frazemalar sanaladi.

O‘zbek tilshunosligida ham frazeologik polisemiya hodisasi ayrim darslik va o‘quv qo‘llanmalarida faqat qayd qilish hamda bu hodisaga doir bir nechta misollar keltirish bilan cheklanilgan. Mental munosabatni milliy ifoda va madaniy omil sifatida yaxlit tasavvur qilish maqsadida ibora tabiati turkiy xalqlar kontekstida o‘rganilish tarixiga bir qur nazar tashlash foydadan holi bo‘lmaydi. Jumladan, Z.Uraksin “Boshqird tili frazeologiyasi” atamasidagi asarida ta’kidlanishicha, boshqird tili frazemalari uchun ko‘p ma’nolik xususiyati xarakterlidir. Olim boshqird tilidagi uch mingga yaqin frazemalarni tahlil qilib, shulardan 215 tasi ko‘p ma’nolik xususiyatga ega ekanligini aniqlagan, joriy miqdor boshqird tilidagi yalpi frazemalar 9 foizini tashkil etadi.

Tadqiqotda ibora ma’no taraqqiyoti ikki guruhga ajratib o‘rganilgan: a) semalarning ketma-ket siljishi, taraqqiyoti yoki frazemalarda ikkilamchi metaforizatsiya jarayoni asosida hosil bo‘lgan FBlar; b) frazemalarda ma’nolalarning parallel siljishi yoki parallel metaforizatsiya jarayoni asosida yuzaga kelgan FBlar. Masalan, «акны каранан ауығыу» (“oqni qoradan ayirmoq”) frazemasi boshqird tilida PF bo‘lib, 1) yozish-chizishni bilmoq; 2) hayotda yaxshi-yomonni ajrata bilmok ma’nolarini bildiradi. Bu PFDagi ma’nolar o‘zaro ketma-ket siljish asosida yuzaga kelgan.

«Arka bireu» (“orqa bermoq”) frazeması ham PF bo‘lib, uning birinchi ma‘nosi “elkasi bilan o‘g‘irilmok”, keyingisi esa “orkaga chekinmoq, qaramoq” semasini ifodalaydi. «Is kiteu» (“esi keptoq”) iborasi xam PF bo‘lib, 1) “akl- xushini yo‘kotmok”, 2) “hayron qolmoq, ajablanmoq” semalarini ifodalaydi, bu semalar o‘zaro parallel metaforizatsiya asosida yuzaga kelgan. “Frazeologik birliklar xalqning psixologik, kognitiv-semantik va lingvokulturologik jihatlarini namoyon etgan ko‘p qirrali va ko‘p qatlamli mental tuzilmadir. Ularning mohiyatida ijtimoiy yoki sub‘ektiv tarzda anglanuvchi, inson hayotining muhim moddiy, aqliy, ruhiy tomonini aks ettiruvchi, tarixiy ildizlariga ega bo‘lgan xalqning hayotiy tajribasini aks ettiradigan mazmun turadi.

An‘anaviy tilshunoslikda til birliklari, jumladan, frazeologik birliklar asosan struktural xususiyatlari asosida o‘rganildi”¹. Lug‘aviy birliklar semantik tadriji munosabat ottenkasi va baholash mezonini yaxlitlashtiradi. Shaxs his-hayajoni, idrok sezgisi, ruhiy holatini ifodalash uning mohiyatini tavsif etadi. Jumladan, o‘zbek adabiy tilida uchraydigan bel bog‘lamoq va bel olishmoq frazemalari bir tayanch ma‘no tarmog‘idan hosil bo‘lgan. Agar dastlabki ibora uch xil: shaylanmoq, otlanmoq; astoydil kirishmoq; ahd qilmoq shaklida talqin qilinsa, ikkinchi barqaror konstruktsiya ikki xil: kurash tushmoq; sinashmoq ma‘nosida izohlanadi.

Ikkala frazeologik birlik ham milliy qadriyatlar negizida shakllangan. Sharq mental turmush tarzi yigit uchun belbog‘ tushunchasini or-nomus, inson sha‘ni darajasiga ko‘targan. Ikkinchi ibora jismoniy barkamollik tarbiyasi bilan bog‘liq, kurash milliy sport turi sifatida o‘ziga xos an‘analarga tayanadi. Bir paytning o‘zida tasavvur ham ijodiylashuvi, ham mantiqiylashuvi, ham moddiylashuvi, ham barqarorlashuvi ko‘p qatlamli hodisa – iborani vujudga keltiradi. Emotsional-ekspressiv bosim istilohni belgilaydi. Frazeologik birlik muayyan xalq intellektual salohiyati, ma‘naviy zahirasi, tarixiy taraqqiyoti, madaniy saviyasi hamda milliy qadriyatlari kabi mentalitetga xos xususiyatlarni jilvalantiradi. Binobarin, an‘ana va tajriba omuxtalashadigan konstruktsiyada til, nutq va ong yaxlitligi asosiy o‘ringa ko‘tariladi. Iborada jo‘g‘rofiy makonda voqelanadigan lug‘aviy birlik nutq madaniyatini hosil qiladigan omilga aylanadi.

Aynan lisoniy munosabatlarga kognitiv yondashuv talqin va ifodani bir-biriga muqobillashtiradi. Aslida har bir aloqa-aralashuv vositasi zamirida inson ijtimoiy-psixologik asoslari bo‘y ko‘rsatadi. Badiiy kommunikatsiya konnotativ va denotativ ma‘no taraqqiyoti negizida shakllanadi, unda har bir tushuncha nomitativ mohiyati genetik mansublikni yetakchi mavqega olib chiqadi. Semantik struktura paydo bo‘lishi shaxs manfaat-ehtiyojlariga payvandlanadi. Fikrlash yo‘sini, tasavvur miqyosi hamda did-saviya tadriji jiplashuvi bevosita mental munosabatlar namoyon bo‘lishini ta‘minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Nafasov T. Qashqadaryo o'zbek xalq so'zlari lug'ati. – Toshkent: “Muxarrir” nashriyoti, 2011. – 468 b.
2. To'ychiboyev B., Qashqirli Q. Zominning til qomusi. – Toshkent: “Akademnashr”, 2012. – B. 108-134.
3. Akobirov S. O'zbek tilining izohli lug'atida frazeologiya // O'zbek tili va adabiyoti. 1966. № 6. – B. 25.
4. O'rinboyev B., Bozorboyev K. “Alpomish” dostoni frazeologizmlarining tabiri. – Samarkand: SamDU nashri, 1998. – B. 5-39.
5. Mengliyev B. Hozirgi o'zbek adabiy tili. O'quv qo'llanmasi. – Qarshi: “Nasaf” nashriyoti, 2004. – B. 154.

Xurshid Do'stmuhammadning “Bozor” romanida badiiy nutq va uslub

Saymuratova Ijobat,

Guliston davlat universiteti katta o'qituvchisi

E-mail:saymuratovai@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada Xurshid Do'stmuhammadning “Bozor” romanida badiiy nutq va uslub masalasi idrok etilgan va badiiy nutqning monologik va dialogik shakllari tahlilga tortilgan.

Kalit so'zlar: badiiy nutq, uslub, dialog, monolog, muallif izohi, roman, syujet, obraz, ruhiy holat, badiiy matn.

Xurshid Do'stmuhammadning “Bozor” romani asosan muallif va personajlar nutqidan tashkil topgan bo'lib, yozuvchi qahramonlar nutqini individuallashtirishda badiiy nutqning monologik va dialogik shakllariga tayangan. Darhaqiqat, “Monologik nutq deganda bir kishining (kimdir birov yoki o'ziga murojaat shaklidagi) nutqi tushunilsa, dialogik nutq ikki yoki undan ortiq personaj orasidagi muloqotda voqe bo'ladi” [2:250]. Badiiy nutqning bu kabi ko'rinishlari qahramonning ruhiy kechinmalarini (monolog), fikr-mulohazalarini (dialog) ifodalaydi, obraz mohiyatini to'laqonli ochishga xizmat qiladi.

Badiiy nutqning dialog shakli asosan personajlar dunyoqarashi, o'y-fikrlari, orzu-umidlari va maqsadlarini kitobxonga aniqroq yetkazib berishga xizmat qilsa, ular orasidagi muallif izohi, ya'ni remarkalari aynan dialog jarayonidagi qahramonlarning ochilmagan eng muhim qirralarini kengroq tavsiflashga yaqindan yordam beradi. Darvoqe, D.Quronov ta'kidlaganidek: “Dialogda muallif remarkasi tarzida beriluvchi personajning yuz-ko'z ifodasi, mimikasi, undagi fiziologik o'zgarishlar haqidagi ma'lumotlar juda katta ahamiyat kasb etadi. Ular personaj nutqini “eshitish” va uning

xatti-harakatini “ko‘rib turish” imkonini – sahnaviylik effektini yaratadi, inson obrazining to‘laonli, jonli chiqishini ta‘minlaydi” [2:108].

Romanda syujetning ikki liniyasi mavjud bo‘lib, bu – ijtimoiy va sevgi liniyalaridir. Romanning ijtimoiy liniyasida bozor yetakchilik qilsa, sevgi liniyasini Fozilbek va Qadriyaning munosabatlari tashkil etadi. Yozuvchi syujetning ikki liniyasi rivoji davomida inson va bozor, inson va muhabbat, inson va ma‘rifat, inson va mehr-oqibat kabi davrning eng dolzarb muammolarini tahlilga tortadi. Fozilbekni yoshi o‘ttizga yaqinlashib qolgan bo‘lsa-da, uylanmagan. U uylanishdan biroz cho‘chib turadi, to‘g‘risi uylanishni uncha ham xohlamaydi, sababi unga mos keladigan “Munosibxon” topilmaydi. Romanning asosiy syujeti ham shu mavzu bilan bog‘liq dialog bilan boshlanadi:

– Tanimagan-netmaganimni, sinamagan-bilmaganimni tanlashdan uyalaman.

Habiba ukasining bemavrid hazilidan battar xunobi ortdi.

– Tanish-bilish uchun, nima, birovvi qizini ichiga kirib chiqishing kerakmi?! Ovval nari-beridan ko‘rgin, yuzlashtiraylik... husni, bo‘y-basti ma‘qul kelsa, bo‘ldi-de! [1:11].

Mazkur suhbatdan Fozilbekning oilaga bo‘lgan munosabati anglashiladi. Bu bilan uning ma‘naviyatli, pok vijdonli va oriyatli inson ekanligiga ishora qilinadi. Voqelar davomida qahramonning ma‘naviy qiyofasi asar personajlari bilan bo‘lgan suhbatlar jarayonida oydinlashadi. Shu bilan birga voqealar oqimi davomida dialoglar ham rivojlanib boradi. Yozuvchi asosan Fozilbek va bozorning asl qiyofalarini ochishda psixologik xarakterga ega bo‘lgan dialoglardan samarali foydalangan. Fozilbek va bozor qiyofalarini ochish orqali odam va olam munosabatlari idrok etiladi.

– Nimadan kulyapsiz, otasi? – choliga avaylabgina savol qotdi Umri ona. U cholining fe‘lidagi g‘alati o‘zgarishni sezib o‘tirgan edi.

– Bozordan... bozorning ustidan kulyapman, – dedi Qosimbek oqsoqol o‘sha zahoti lab-lunjini yig‘ishtirib. – Bozorni epaqaga keltiraman, degan niyatda umrimni sovurganimdan kulyapman... [1:31].

Jaholatga yuz burgan bozorni yo‘lga solmoqchi bo‘lgan Qosimbek bozorboshining butun umri bekorga ketganligini hayoti o‘z poyoniga yetayotgan bir mahalda anglagani o‘z tilidan ishonarli va ta‘sirchan ifodalangan. Qosimbek ham hamma qatori oddiy odam, boshi yostiqqa tekkandagina inson qadri-qimmatini, o‘zligini anglashi uning ruhiyatida sodir etilgan o‘zgarishlarga sabab bo‘ladi.

Romandagi qaysi bir dialogni olib qaramaylik, suhbat jarayonlarida qahramonlarning qalb kechinmalari, ko‘ngil tug‘yonlari, istak va xohishlari dialog va monologlarning dialektik birikuvi vositasida, muallif nutqining monologlarga singib yangi bir badiiy kashfiyot hosil qilganligining guvohi bo‘lamiz. Romandagi har bir lavha va har bir timsolning muayyan ibtido hamda mantiqiy intihoga egaligi asarning muallif

ko'ngli tubidan chiqqanligini, u badiiy matnning har bir unsuri ustida astoydil puxta ishlaganligini anglatadi.

Fozilbek bozor aylanib yurib o'zining "Munosibxon"ini topganday bo'ladi. Uni bir ko'rishdayoq yaxshi ko'rib qoladi.

–Uzumning qanaqasi yaxshi... – "Yaxshi ko'rasiz" demoqchi edi, so'nggi lahzada savolini o'zgartirdi: – ...bo'ladi?

Fozilbek qizdan ko'z uzmadi, savolining beo'xshov chiqqanini ham o'ylab ko'rmadi, qizning oppoq manglayiga, bo'yniga o'g'rincha ko'z qirini tashladi. Qiz bosh ko'tarib unga qaramadi, lekin savolni javobsiz ham qoldirmadi:

Husaynisi...

So'ng... Fozilbek ortiq so'z topolmadi, og'iz juftladiyu, tili tanglayiga yopishdi-qoldi. O'yini o'ylaguncha notanish qiz ikki bosh husaynini qog'oz xaltaga solib, rastadan uzoqlashdi. Fozilbek serrayib, uning izidan kuzatganicha qoldi.

Kitobxonada ishlaydi...

Fozilbek qulog'iga chalingan bu xushxabarni durust anglamadi, izdihom orasidan ko'zdan yiroqlashib borayotgan qiz uning yuragini yulib olib ketayotgan edi. Mo'ysafid uzumfurushtning keyingi so'zlari xayoli parokanda yigitning qulog'iga elas-elas chalindi.

Anavindagi rastaboshining qizi. Boyaqish, oyday, baxti ochildi...

"Sutga chayilganday!" deb yubordi Fozilbek beixtiyor.

Ushbu dialogdan ko'rinadiki, yozuvchi sevgining qudratini Fozilbekning ruhiy kechinmasi, uning qalbida kechayotgan hayajon, his-tuyg'usi orqali tasvirlab beradi. Dialog tarkibida kelgan muallif izohlari har ikki qahramon xatti-harakati va holatini ochiq ifodalashga xizmat qilgan. Muallif ruhiy holatni shunday ishonarli tasvirlaganki, Fozilbek hatto muysafid cholning so'zlariga e'tibor ham bermaydi. E'tibor berishni ham istamaydi, chunki uning xayolini Qadriya band etgan edi. Romandagi mana shu epizoddan keyin bosh qahramon bilan bog'liq voqealar rivoji keskin tus oladi. Voqealar rivoji davomida Fozilbek har xil yoshdagi kishilar bilan suhbatda bo'ladi, bu dialoglar sistemasi o'sishi jarayonida bozorning asl qiyofasi, roman voqeligidan ko'zlangan mohiyat ochilib boraveradi. Yozuvchi obrazlar xarakterini yoritir ekan, obrazlar haqidagi munozaralarida muallif nutqi ularning ruhiy holatlarini oydinlashtiruvchi vazifani bajargan. Nafaqat ruhiy holatlarini balki qahramonlarning ma'naviy inson sifatidagi mohiyatini ham ochishda bir vosita vazifasini o'tagan.

Romandagi badiiy matnning katta qismini muallif nutqi tashkil etadi. Muallif nutqi birgina roman voqeligi va uning tafsilotini, qahramon xatti-harakatlarini izohlabgina qolmay, balki ularning ham ichki ham tashqi qiyofalarini ochishga xizmat qiladi. Qahramon holati tasvirlangan mazkur parcha kitobxon diqqatini jalb etadi: "Sezgilari sirqiraydi, sirqirasa-da, sezdirmaydi. Sezdirmasa-da, ularning har boqishida o'zicha, "Onamizning joni evaziga tug'ilgansan!" degan ta'na-dashnomni o'qiydi" [1:100]. Matndagi takrorlar birinchidan ma'noning kuchayishini yuzaga keltirgan bo'lsa,

ikkinchidan ham holat, ham munosabatni ifodalanishini ta'minlagan. Shu bilan birga yozuvchining asar tilini ta'sirchan ruhda kitobxonga yetkazib berish iqtidorini namoyon qilgan.

Asar voqeligini birgina muallif nutqi orqali izohlanishi yozuvchi uslubidagi biryoqlamalilikni yoki quruq bayonchilikni yuza kelishiga sabab bo'ladi. Shu bois dialoglar orqali qahramonlar nutqini harakatlantirish roman matniga o'zgacha ruh va joziba bag'ishlaydi. Dialog vositasi orqali qahramonlarning fikrlash doirasi, dunyoqarashi, xatti-harakatlari va o'ziga xos jihatlari kitobxonga aynan ularning nutqi orqali ifodalanishi asardagi ishonchlilikni ta'minlagan omillardan biri sanaladi.

Dialog orqali muallif qahramonlarga tegishli ayrim ma'lumotlarni berish bilan birga, ularning nutqini individuallashtirishga ham erishadi. Professor Y.Solijonov o'rinli ta'kidlaganidek: "Romanning eng muhim qismlaridan biri hisoblangan dialog o'zining mustaqil qurilishi sistemasiga va qat'iy tartib-qoidalariga egadir. Dialog badiiy asardagi avtor bayoni bilan chambarchas element hisoblanadi. Binobarin, dialog ham bayon tarkibiga kiradi, bayondan xoli tarzda mavjud bo'lolmaydi, aksincha, uning shartlarini ado etishga bo'ysundiriladi" [3:112]. Asar qahramonlari o'rtasida kechgan dialogda roman voqeligini va undan anglashilgan mohiyatni o'zida to'la yaxlitlagan lirik prozaning namunalarini ko'rish mumkin:

Dunyo boshi gulzor, odoshi mozor.

Gulzoru mozorning orasi bozor... [1:146].

Personaj nutqidan olingan mazkur she'riy parchada so'z va tovushlar takrori qo'llanilgan. "She'riy sintaksisda eng keng qo'llaniluvchi vositalardan biri takrordir. Avvalo shuni aytish kerakki, takror tilning barcha sathlariga xos hodisa bo'lib, she'riyatda uning bir qator xususiy (tovush takrori, so'z takrori, anafora, epifora, ma'no takrori, ma'noning kuchaytirilgan va susaytirilgan takrori, misra takrori, band takrori) ko'rinishlari faol qo'llaniladi. She'riy misralarda bir xil tovushlar takrori alliteratsiya deb yuritiladi. Alliteratsiyaning vokal (unlilar takrori) va konsonans alliteratsiya (undoshlar takrori) mavjud" [2:325]. She'riy parchada kuzatilgan so'z va tovushlar takrori asar qahramoni G'ulomjonning hayot va o'lim haqidagi fikrlarini juda aniq, shuningdek, hayotiy haqiqatga mos keladigan kechinmalarini haqqoniy ifodalagan. Lirik matndagi gulzor va mozor tasvirlari tug'ilish va qaytishni o'zida to'la aks ettirgani bilan g'oyatda ta'sirli. Hammaning tug'ilishi jarayoni bir xil bo'lsa-da, biroq, yashash tarzi va o'limga olib keladigan holati turlicha bo'lishi mumkinligi ishonarli ifodalangan deyish mumkin. Muallifning quyidagi izohi ikki qahramonning suhbat jarayonidagi holatini ruyobga chiqargan:

G'ulomjon juda tiniq ovozda aytdi bu baytni, Fozilbekning nazarida bemorning tovushi jaranglab eshitildi.

Yana ayting, takrorlang! – deb uni qistadi.

G‘ulomjon mehmonning iltimosini bajo keltirdi, so‘ng, “Sa’dulla Ahmadning she’ridan. Yo‘g‘on, jingalak sochli yigit bor-ku, shoir” deb izoh qo‘shdi. Va qaytadan mador yig‘ish maqsadida ko‘zlarini yumganicha jim qoldi. Fozilbek bemorni o‘z holiga qo‘ydi, hozirgina eshitgan baytni o‘zicha takrorladi, G‘ulomjon ilgaridan hisobsiz she‘r va termalarni yoddan bilishini esladi [1:147].

Muallif nutqidagi “Sa’dulla Ahmadning she’ridan. Yo‘g‘on, jingalak sochli yigit bor-ku, shoir” izohi yuqorida keltirilgan lirik parchaning kimga tegishligini va uning tashqi portretini, “G‘ulomjon ilgaridan hisobsiz she‘r va termalarni yoddan bilishini esladi” izohi esa qahramonning individual tabiatini ifodalashga xizmat qilgan. Shu bilan birga bugun bilan yashay olmaydigan, ertangi kun uchun qayg‘uradigan, dunyo tashvishlaridan nadomat chekadigan, adolatsizliklarga toqat qilolmaydigan G‘ulomjon obrazi retrospektiv yo‘sinda tasvirlangan.

Yozuvchi romanga bozorning asl qiyofasini va uning muhitini ochib berish uchun Baxtish, kampir, G‘ulomjon, Egam bobo, Zar bobo kabi bir qator yordamchi obrazlarni olib kiradi. Fozilbek deyarli har kuni bozor aylanadi, qiladigan asosiy ishi shundan iborat, shu sababli bozorni o‘zicha taftish etadi. Muallif o‘zining g‘oyaviy niyatini amalga oshirish uchun Fozilbekni obrazlarning har biri bilan suhbatlashtiradi. Romanning syujet yo‘nalishini an‘anaviy uslubda yozilgan asarlardagidek voqealar tizimi emas, balki obrazlarning fikr-mulohazalari, o‘ylari, dunyoqarashi va ongi tashkil etadi. Romanda chuqur ma’noli, teran fikrli dialoglar Fozilbekning xarakterini ochishga xizmat qiladi. Ayniqsa, asarda ichki monologlarga keng fikrlik xos bo‘lib, ular qahramonning xarakterini badiiy psixologik yo‘nalishda ochishda katta ahamiyat kasb etgan. Roman syujetining ayrim qismlarida shunday kengaytirilgan o‘ylar, ya’ni qahramonning xotiramonologlari, avval bo‘lib o‘tgan voqea-hodisalarni ko‘z oldiga keltirishi orqali tasvirlangan. Asar g‘oyasi va yozuvchining maqsadini kitobxonga yetkazib berishda dialoglar bilan birgalikda monologlar ham birlamchi xususiyat kasb etgan.

“Fozilbek o‘zining tug‘ilish onlarida kechirgan uqubatlarini, sho‘rlik onaizori chekkan azoblarini tasavvur qilib, og‘ir xo‘rsindi. Buni akasiga sezdirmaslik uchun atayin kulimsiradi. “Mana, haqiqiy cho‘pchak, aka!.. Necha-necha o‘limlarni dog‘da qoldirib, eson-omon tug‘ilishning o‘zi cho‘pchak! Cho‘pchakdan bu yog‘i esa...Tug‘ilgunga qadar... ona qornidagina minnat, ta‘ma yo‘q. Keyin esa, keyin... bosh qora tuproqqa yetgunga qadar bu dunyoning jamiki cho‘pchagi har qadam-har nafasda ilinj, ta‘ma, minnatga hamroh, atrofingda girdikapalak, ulardan qochib qutulolmaysan, ularning qurshovida yashab o‘tishga mahkumsan, odam!...” Fozilbek xayolidan kechgan o‘ylarini akasiga ovoz chiqarib aytmadi... [1:54]. Fozilbekning ushbu kechinmalari ichki monolog bo‘lib, monolog-xotiraga misol bo‘ladi. U onasini juda ko‘p xotirlaydi, uning o‘limiga o‘zini sababchi deb hisoblaydi, u tug‘ilmaganida onasi bu yorug‘ dunyoni tark etmagan bo‘lardi. Uning xotiralari chuqur mulohazaga undab, xayol ummoniga yetaklaydi.

Qahramonning ichki monologi muallif nutqi bilan uyg'unlashib, retrospektiv syujetni yuzaga keltirgan va asardan ko'zlangan bosh maqsadni kitobxonga yetkazgan.

Ko'rinadiki, "Bozor" romanida badiiy nutqning monologik va dialogik turlarini qo'llash usuli yozuvchi tomonidan mahorat bilan qo'llanilgan. Roman g'oyasini ochib berishda qahramon, muallif va o'quvchi ishtiroki yozuvchi tomonidan qo'llanilgan nutq vositalarining ta'sirini yanada oshiradi va vazifasiga aniqlik kiritadi, hatto nutq unsurlari qahramonlarning psixologik holatlarini ochib berishga xizmat qiladi. Demak, badiiy asardagi har bir unsur yozuvchi uslubini ochib berishga xizmat qilar ekan, aynan "Bozor" romanida qo'llanilgan nutqni tavsiflash vositalari – xarakter qirralarini tahlil qilish ham, qalb dialektikasi ham ijtimoiy munosabatlar maishiy to'qnashuvlarning xarakterlarga ta'sirini tahlil qilishi ham sintezlashgan holda namoyon bo'lgan Xurshid Do'stmuhammad uslubini ifodalaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Do'stmuhammad X. Bozor. Roman. – T.: O'zbekiston NMIU, 2016.
2. Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. – T.: Navoiy universiteti, 2018.
3. Solijonov Y. XX asrning 80-90-yillari o'zbek nasrida badiiy nutq poetikasi. Filol. fan. dok. diss. – T.: 2002.

Cho'lponning "Kecha va kunduz" romanida tarixiy so'zlarni qo'llash mahorati

Qambarov Ma'rufjon,

Guliston davlat universiteti,
maribjon_kambarov@mail.ru

Annotatsiya. Ushbu maqolada Abdulhamid Sulaymon o'g'li Cho'lponning "Kecha va kunduz" asarida davr voqeligini yorqin yoritish uchun zamondosh qatlamga xos bo'lgan tarixiy so'zlardan foydalanganligi haqida fikr yuritiladi. Cho'lpon asarida paydo bo'lish tarixi uzoq o'tmishga borib taqaladigan ijtimoiy-siyosiy lug'aviy birliklar, davlat tuzumi va uni boshqarish, davlat tizimiga aloqador o'rin-joylarga oid tarixiy so'zlarni kuzatish mumkin. Ayniqsa, o'zbekona hayotni tasvirlashga qaratilgan tarixiy so'zlarning qo'llanishi diqqatga sazovordir.

Kalit so'zlar: leksema, tarixiy so'zlar, sinxron, diaxron, ijtimoiy-siyosiy, nolisoniy omillar, muallif nutqi, personajlar nutqi, o'zbekona hayot.

Adibning «Kecha va kunduz» romani, asosan, ishqiy-dramatik mavzuni yoritishga bag'ishlanganligini yaxshi bilamiz. Shunday ekan, bunday mavzuni qalamga olishda kundalik hayotda ishlatiladigan umumadabiy leksik fondan foydalanilishi tabiiy ekanligini uqtirib o'tmoqchimiz. Shu sababli asarda eskirgan leksik qatlam, xususan, uning bir turi bo'lmish tarixiy so'zlardan foydalanilgan. Bu bilan romanda ijtimoiy -

siyosiy yoxud boshqa tarzdagi hayotning ayrim qirralari ham o'z ifodasini topgan, albatta. Roman tilida aks etgan eskirgan 40 dan ortiq leksemaning 20 tadan ko'prog'i bevosita ijtimoiy-siyosiy hayotga aloqador tarixiy so'zlardir. Ularni tavsifiy va tarixiy til jarayonida ekanligini aniqlashga harakat qildik.

Tarixiy (diaxron) til jarayonidagi tarixiy so'zlar. «Kecha va kunduz» romanida asar yuzaga kelgan vaqtda ham ishlatilgan, biroq paydo bo'lish tarixi uzoq o'tmishga borib taqaladigan ijtimoiy-siyosiy lug'aviy birliklardan, kam miqdorda bo'lsa-da, foydalanilgan. Ayni shunday tarixiy so'zlar jumlasiga quyidagilarni kiritish mumkin: podshoh (Gadoy podshoh bo'lmoq istasa yomonmi? (Cho'lpon. Kecha va kunduz. -T.: Meros, 1991, 44-bet); mingboshi (Miryoqubning ko'p umri mingboshinikida o'tadi... (Cho'lpon, ko'rsatilgan asar, 72-bet); to'ra (Bir kuni Miryoqub noyib to'raning uyida edi (Cho'lpon, ko'rsatilgan asar, 72-bet); mirza (Mingboshi o'zining rus mirzasi Sokolov, inoq mirshabi Mirzabobolar bilan birga saman yo'rg'a ustida o'z darvozasiga kelib to'xtaganda qorong'i tushgan...edilar (Cho'lpon, ko'rsatilgan asar, 75-bet); shig'ovil (hozirgi adabiy-orfografik shakli: shig'ovul: Ana u Umarali shig'ovilning hammomi (Cho'lpon, ko'rsatilgan asar, 31-bet) ; xon (Senlarning xonlaring bilan bizlarning podshohimiz yurtlariga ko'p ham achinmaydilar, shekilli... (Cho'lpon, ko'rsatilgan asar, 144-bet); qarol (Mamaturdining o'zi Umaraliboyga yigirma yil qarol bo'lgan kishi (Cho'lpon, ko'rsatilgan asar, 240-bet) va boshqalar.

Keltirilgan tarixiy so'zlar bevosita ijtimoiy-siyosiy hayot "qozoni"da qaynovchi kishilar, ya'ni shaxslar nomlarini ifodalaydi. Shy bilan birga, asarda ijtimoiy-siyosiy hayotni aks ettiruvchi, ya'ni davlat tuzumi va uni boshqarish, davlat tizimiga aloqador o'rin-joylar va hokazo jihatlariga doir diaxron til jarayonidagi tarixiy so'zlardan ham foydalanilgan. Misollar keltiramiz: zindon (Zindondagi bandini hech bir hayol surmaydi deb kim aytadi? (Cho'lpon, ko'rsatilgan asar, 44-bet); vasiqa (Vekseldan yo yer vasiqasidan sen qanday kopiya olsang, biz ham sening ko'nglingdan o'shanaqa kopiya olganmiz (Cho'lpon, ko'rsatilgan asar, 164-bet); podsholik (Kim kuchlik? Puli bor kuchlik. Podsholik, amaldorlik...hammasi puli borning og'ziga qaraydi (Cho'lpon, ko'rsatilgan asar (Cho'lpon, ko'rsatilgan asar, 241-bet); toju taxt (Shu bilan ular yangi fath etilgan o'lkada...juda yaxshi va ziyrak siyosat yurgizib, o'sha xalq orasidan shunday eslik va tadbirkorlik, toju taxtga nisbatan shunday sodiq va astoydil ma'mur yetishtirganliklarini o'zlaridan yuqori amaldorlarga ko'rsatmoq istardilar (Cho'lpon, ko'rsatilgan asar, 253-bet); mahkama (hozirda mazkur atama «vazirlar hay'ati, hukumat tarkibi; hukumat ma'nosida yana qo'llana boshladi: O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi) (Yozuv mashinasi bo'lmagan tergovchi mahkamasining mirzasi bechora protokolni juda zo'r diqqat va hafsala bilan ko'chirgan (Cho'lpon, ko'rsatilgan asar, 255-bet).

Tavsifiy (sinxron) til jarayonidagi tarixiy so'zlar. Ma'lumki, XIX asrning ikkinchi yarmidan keyin, Markaziy Osiyo, jumladan, hozirgi O'zbekiston hududi ham Rossiya

tasarrufiga o'tgandan so'ng o'zbek tiliga ruscha va u orqali Yevropa tillaridan ko'plab leksemalar «oqib» kela boshladi. 20-yillardan keyin esa bu jarayon «ixtiyoriylik» shiori ostida yanada jadallashdi. XX asrning 70-80-yillarida esa bunday holat cho'qqiga ko'tarildi. Bu kabi nolisoniy omillar 30-yillar badiiy asarlarida o'z aksini topa olmasligi mumkin emas edi. Shu tufayli o'sha davr nasriy asarlarida ham rus tilidan kirib kelgan leksemalar qo'llangan.

Alohida ta'kidlash joizki, tadqiq obyekti bo'lmish nasriy asarlarda qo'llangan (o'sha davrda yangi deb hisoblangan), hozirda esa eskirgan qatlamlar qatoriga o'tib qolgan leksemalardan, asosan, zamon ruhini, koloritini aks ettirish maqsadida foydalanilgan edi. Bunday leksemalar ayni shu maqsadda ko'proq mualliflar kamroq personajlar nutqida ishlatilganligi kuzatiladi.

Yana bir holatga e'tibor berish o'rinlidir. 30-yillar nasriy asarlari tilida o'sha davr matbuotiga qaraganda ruscha-baynalminal lug'aviy birliklar nisbatan kamroq qo'llangan. Buning asosiy sababini mazkur asarlarning o'zbekona hayotni tasvirlashga qaratilganligi (ayrim asarlar bundan mustasno, albatta), rostmana hayotni yoritishga intilishda bo'lganligi, deb hisoblaymiz.

Cho'lponning "Kecha va kunduz" romani qaysi mavzuga bag'ishlanganligi xususida yuqorida so'z yuritilgan edi. Shu boisdan, mazkur asarning muallif nutqida unga yaqin, roman personajlari nutqida esa bundan ham kam ruscha leksema ishlatilgan bo'lib, ularning ko'pi hozirda iste'moldan tushib qolgan, ya'ni tarixiy so'zlarga aylangan. Bular sinxron (tasviriy) plandagi istorizmlar jumlasiga kiradi. Fikrimizni tasdiklash uchun misollarga murojaat etamiz.

Romanda ishlatilgan leksemalardan biri hozirgi nuqtai nazardan tarixiy so'zlar hisoblansa-da, o'zbek tilining o'zida yuzaga kelgan edi. Bu Moskva so'zining Maskov shaklidagi asosiga -chi affiksini qo'shish yo'li bilan yasalgan maskovchi lug'aviy birligidir. Mazkur leksema Muqimiy asarida qo'llaniganligini qayd etish mumkin. U "Rossiyaning Moskva va boshqa shaharlari bilan savdo-sotiq aloqasida bo'lgan yirik savdogar" ma'nosida ishlatilgan:

Xaloyiq hama mavhu hayron ekan,

Chiqib yangi maskovchidin boylar,

Sinar o'tmayin ba'zisi oylar (Muqimiy. Asarlar to'plami.1-2-tomlar. II tom. –Toshkent, 1960, 8-bet).

Asarda mazkur lug'aviy birlik ayni shu ma'nosida ishlatilganligini quyidagi misol tasdiqlashi mumkin: Vagonimizda yangi nusxa Toshkent to'ppisi kiygan, sochini, bir enlikkina o'stirgan, po'rim kiyimli bir yigit paydo bo'ldi... Toshkent odamiga o'xshaydi. Maskovchi savdogarmikin? (Cho'lpon, ko'rsatilgan asar, 131-bet).

Romanda personajlar nutqida quyidagi ruscha sinxron plandagi tarixiy so'zlar ham qo'llangan:

Bo'lus (bu leksema bo'lis shaklida qayd etilgan va tarixiy so'z ekanligi ta'kidlangan, ruscha «volost» va «volostnoy» leksemalarining o'zbekchallashtirilgan shakli): ...bo'lusning hokimi mutloqi yagona usuli jadida maktabini bog'latib, muallimini haq bermasdan haydatdirdi... (Cho'lpon, ko'rsatilgan asar, 92-93-betlar).

Pristup (ruscha «pristav» so'zining o'zbekchallashtirilgan shakli): Ana shunday keyin, Toshkentdan chopib keladigan katta to'ralarni ayting! U vaqtda shahardagi hokim va pristup to'ralar Akbarali mingboshiga «chas» («chestь») beradi (Cho'lpon, ko'rsatilgan asar, 100-bet).

Jandarma (asli rus tilida jandarm): Qozoq o'risimiz, mirshabimiz, jandarmamiz, askarimiz bor...(Cho'lpon, ko'rsatilgan asar, 145-bet).

Zavodchi, fabrikachi: -Podshoni ham hayda, amaldorni ham hayda. Mirshablarni yo'qot, jandarmalarni o'ldir, urushni to'xtat, boylardan yer-suvni, fabrikachilardan fabrikani, zavodchilardan zavodlarni tortib olib xalqqa ber, -deydi (Cho'lpon, ko'rsatilgan asar, 145-bet).

Shuningdek, asarning muallif nutqida ham ayrim ruscha tarixiy so'zlardan foydalanilganligini quyidagi misollar tasdiqlay oladi: Uchyot qo'mitasi (ruscha «komitet uchyota» birikmasining o'zbekchallashtirilgan shakli): Shahardagi katta bankalardan birida «uchyot qo'mitasi»ning a'zosi, haftada bir majlis o'tkazardi (Cho'lpon, ko'rsatilgan asar, 71-bet).

Uezd: Miryoqub ko'chaga chiqdi. Doim bir-ikkita izvosh to'xtaydigan joyga - uezd mahkamasining narigi muyulishiga bordi (Cho'lpon, ko'rsatilgan asar, 163-bet).

Imperiya: Zohirda rus madaniyatiga yopishib kelgan yevropa qiyofali jadidlar, aksari kular yuzli yosh savdogarlardan iborat bo'lgan «yosh sart»larning kadrlari-imperiyaga qarshi tish qayrashda Turkiya ittihodchilaridan (ittihodchi «ittifoqdosh, birlashma, uyushma a'zosi» demakdir. U arxaizm hisoblanadi) qolishmaydilar ... (Cho'lpon, ko'rsatilgan asar, 261-bet).

Dekabrist: O'zingiz bilasiz, dekabristlar xuruji chog'ida davlat va davlatchilikka, podsho va Vatanga qarshi bo'lgan unsurlar buyuk Pyotrning ulug' shahrida birgina maydonni zo'rg'a to'lg'azgan edilar... (Cho'lpon, ko'rsatilgan asar, 261-bet) va boshqalar.

Ta'kidlash joizki, hududimiz Rossiya tasarrufiga o'tkazilgandan keyin ijtimoiy-siyosiy hayotga doir ayrim tushunchalar o'zbekcha so'zlar, o'sha vaqtda yangi hisoblangan ba'zi leksemalar vositasida ham ifodalangan edi. Masalan: surgun (Ularning soyalarida bu zot...o'lkaning u chekkasidan bu chekkasiga «surgun» bo'lib, o'z istagi bilan «surgun» bo'lib kelgan... (Cho'lpon, ko'rsatilgan asar, 254-bet), bosma qilish («bosmachilik» ma'nosida: Shu uchun hamma qo'rqadi...)» Bu Obrezqora bosma qilishdan xam toymaydi!» deb gapirishadi shahar odamlari (Cho'lpon, ko'rsatilgan asar, 254-bet), mirzaxona (Ko'ziga uyqu kelmagan Hakimjon yarim kechaga yaqin mirzaxona derzasining ohistagina chertilganini eshitdi (Cho'lpon, ko'rsatilgan asar, 211-bet),

yarimposhsho (Kim kuchlik? Puli bor kuchlik. Podsholik, amaldorlik, yarimposhsho hammasi puli borning og‘ziga qaraydi, 241-bet), oqpodsho (Unaqa demang to‘ra...Biz sartiya xalqi, xudodan keyin oqpodshoga ishonamiz (Cho‘lpon, ko‘rsatilgan asar (Cho‘lpon, ko‘rsatilgan asar, 144-bet), mashrutiyat (Turkiyadagi 1908 yil inqilobi, o‘zimizdagi shumlik-beshinchi yil to‘poloni, Erondagi so‘nggi mashrutiyat harakatlari sartlarning ko‘zini ochayotir... (Cho‘lpon, ko‘rsatilgan asar, 261-bet) va boshqalar.

Xulosa sifatida shuni ta’kidlash lozimki, tarixiy so‘zlarning mavzuviy guruhlarini bir qancha bo‘lishiga qaramay, asarda asosan ijtimoiy-siyosiy hayotga aloqador tarixiy so‘zlar mavjudligi qayd etildi. Asarda ijtimoiy-siyosiy hayotga aloqador tarixiy so‘zlar quyidagi ikki holatni aks ettiradi: a) asarlar yaratilish davrda ham tarixiy so‘zlar hisoblangan, ya’ni diaxron plandagi tarixiy so‘zlar (XIX asrning o‘rtalarigacha qo‘llangan lug‘aviy birliklar); b) asarlar yaratilgan davrda neologizm hisoblangan yoxud faol qo‘llanishda bo‘lgan, hozirda esa tarixiy so‘zlarga aylangan, ya’ni sinxron plandagi eskirgan so‘zlar (XIX asrning ikkinchi yarmidan keyin paydo bo‘lgan lug‘aviy birliklar). Mazkur asarda qo‘llangan tarixiy so‘zlar ko‘proq atash, ya’ni nominativ vazifani bajargan. Pragmatik ma’no tarixiy so‘zlar uchun ham begona emas.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbek tili leksikologiyasi. —T.: Fan, 1981.
2. Usmon O, Hamitov Sh. O‘zbek tili leksikasi tarixidan (XIX asr oxiri – XX asr boshlari). – T.: Fan, 1981.
3. Cho‘lpon. Yana oldim sozimni. Kecha va kunduz. –T.: Meros, 1991.
4. Sultonov U. Cho‘lponning adabiy-estetik qarashlari. –T.: NDA, 1995.
5. Quronov D. Cho‘lpon nasri poetikasi. – T.: Sharq, 2004.

Buyruq va so‘roq gaplarning publisistik matnlarda qo‘llanilishi

Shermamatova Nozanin,

Samarqand davlat universiteti,

shermamatovanozanin@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada buyruq va so‘roq gaplarning publisistik matnlarda qo‘llanilishi, ularning matn tarkibida ekspressiv-sintaktik vazifalarni bajarib kelishi, intervyu, reportaj, xabar janrlarida ularning ishtiroki masalalari ko‘rib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: so‘roq gap, buyruq gap, publisistik matn, ekspressiv-sintaktik omil, reportaj, intervyu, xabar janrlari.

Publisistik uslub bir qancha xususiyatlari boshqa nutq uslublaridan ajralib turadi. Buni biz publisistik matnlarning sintaktik, morfologik, leksik tomonlarida ko‘rishimiz mumkin. Publisistik nutq uslubining asosiy vazifasi ommaga axborot yetkazish va ta’sir

qilishdir. Bunday matnlarni tahlil qilsak, gapning ifoda maqsadiga ko'ra turlari ta'sirchanlikni, uslubiy bo'yoqdorlikni oshirishga xizmat qilganiga amin bo'lamiz. Bilamizki, gapning ifoda maqsadiga ko'ra turlari 4 ta: darak gap, buyruq gap, so'roq gap va istak gap. Gaplarning bu klassifikatsiyasi soddacha, dastlabki bo'linishdir. Bu bilan gaplarni turlarga ajratish tamom hal bo'lmaydi. Bu turlarning har biri yana muayyan ichki guruhlariga bo'linadi [4: 11].

Ma'lumki, buyruq gapda tinglovchini biror ishni bajarish yoki bajarmaslikka undash, da'vat ishdan tashqari, do'q, qat'iy buyruq, iltimos, maslahat, yalinish, taklif kabilar ham ifoda qilinadi. M.Mukarramov "Buyruq gaplar ilmiy nutqda o'ziga xos qo'llanish uslubiga ega. Unda da'vat, maslahat, ruxsat ish, orzu-istak kabi mazmunlarni ifodalaydigan buyruq gaplar ishlatilmaydi. Buyruq ma'nosi umumga, barchaga qaratiladi"degan fikrni bildirgan [3: 160].

Buyruq gaplar publisistik matnda ham o'ziga xos xususiyatlarga ega. Ularning ayniqsa, publisistik matnlarda qo'llanishi e'tiborni tortadi. Gazeta sarlavhasi sifatida ishlatilgan buyruq gaplar orqali, asosan, maslahat, ish-harakatni bajarishga undash, chaqiriq ma'nolari ifodalangan.

Masalan: *Shifokor bo'lmasangiz, qotil ham bo'lmang* [O'zbekiston ovozi, 2023. 747-son]. *Anomal sovuqda o'zingizni ehtiyot qiling* [Xalq so'zi, 2023. 5-son], *Kamchiliklarni ham esdan chiqarmang!* [Xalq so'zi, 2023.10-son].

A.Axmedov buyruq gaplarning grammatik-intonatsion xususiyatlarini o'rganib, ularning bir necha turini qayd etadi va mazmun jihatdan buyruq gaplar *iltimos, iltijo, buyruq, talab, ruxsat, taqiqlash, chaqiriq, do'q, ogohlantirish, maslahat, nasihat, taklif, yupatish, tilak* kabilarga bo'linishini ko'rsatadi.

Buyruq gaplarning kesimi quyidagicha ifodalangan xillari gazeta sarlavhasi sifatida ishlatilgan holatlarni ham ko'rishimiz mumkin:

1.Gapning kesimi buyruq-istak maylining birinchi shaxs ko'plik shakldagi fe'llardan iborat bo'ladi. Masalan, *Qushlarni qo'nolg'asidan mosuvo qilmaylik* [Xalq so'zi, 2023. 22-son]. *San'at soxtalikni yoqtirmaydi yoki rost gapirishni o'rganaylik, xalqqa xizmat qilaylik* [Xalq so'zi, 2023. 2-son]

2. Gapning kesimi buyruq maylining ikkinchi shaxs birlik shaklidagi fe'llardan iborat: *Tut daraxtini yoqmang, uning ahm uvoli bor* [Zarafshon, 2023. 19-son], *Ochlikka ko'niking, birodar* [Zarafshon, 2023. 16-son], *Kutilmagan vaziyatlardan ogoh bo'ling!* [Zarafshon, 2023. 16-son], *Xizimatingda turmasam seni, bolam dema vatanim meni...* [Xalq so'zi, 2023. 10-son]

3. Gapning kesimi buyruq maylining uchinchi shaxs birlik shakldagi fe'llardan iborat: *O'zbekiston Respublikasi Oliy Sudining emblemasi namunasi 1-ilovaga muvofiq tasdiqlansin* [Xalq so'zi, 2023. 11-son], *81-modda quyidagi mazmundagi yettinchi qism bilan to'ldirilsin* [Xalq so'zi, 2023. 12-son], *O'zbekiston Respublikasi Vazirlar*

Mahkamasi: hukumat qonunlarini ushbu Qonunga muvofiqlashtirsin [Xalq soʻzi, 2023. 12-son]

4. Gapning kesimi joʻnalish kelishigi otdan iborat: Hamma xayriya hashariga! (Z., 04.03.2015). yana misol qoʻshish

5. Gapning kesimi harakat nomi+kerak, lozim, zarur shaklidagi konstruksiyalar bilan ifodalangan: *Sayyohlik xizmatlari narxini pasaytirish kerak* [Zarafshon, 2023. 18-son], *Muammolarga oʻzimiz ham sababchi. Ularni tizimli hal qilish lozim* [Zarafshon, 2023. 18-son], *Davlat xizmatchisi malaka oshirishi zarur* [Zarafshon, 2023. 17-son], *Dori-darmonlar reklamasi taʼqiqlanishi kerak* [Oʻzbekiston ovozi, 2023. 747-son], *Aholining hayotiy ehtiyojlarini bilishimiz zarur* [Xalq soʻzi, 2023. 4-son], *Xotin-qizlar eʼtibordan chetda qolmasligi zarur* [Xalq soʻzi, 2023. 6-son].

Buyruq gap sarlavhalarining ayrimlari oddiy daʼvatga oʻxshab koʻrinsa-da, aksariyati matn bilan tanishishga undaydi, maʼlum darajada taʼsirchanligi bilinib turadi.

Misollar: *Kutilmagan vaziyatlardan ogoh boʻling!* [Zarafshon, 2023. 16-son], *Ochlikka koʻniking, birodar* [Zarafshon, 2023. 16-son], *Kamchiliklarni ham esdan chiqarmang!* [Xalq soʻzi, 2023.10-son] kabilar. Mazkur sarkavhalarining birinchisi va ikkinchisi bir qarashda eʼtiborni tortmaydi. Lekin gazetalarda ayrim buyruq gap – sarlavhalar oʻziga xos tuzilishlar bilan berilib, emotsional-expressivlik xususiyatlari oshganligini koʻrishimiz mumkin: *Tut daraxtini yoqmang, uning ahm uvoli bor* [Zarafshon, 2023. 19-son], *Shifokor boʻlmasangiz, qotil ham boʻlmang* [Oʻzbekiston ovozi, 2023. 747-son].

Matn tarkibidagi buyruq gaplar mazmun-mohiyati gazeta maqolasida bayon ilgan mulohazalarni yanada taʼsirchan ifodalashga xizmat qiladi. *Keling, bir tasavvur qilaylik. Agar siz shu shikoyat asosida muallif huzuriga mahalla oqsoqoli, shu hududdan saylangan deputat, jurnalist va blogerlar bilan birga borsangiz, masalaga tegishli mutaxassislarni ham chaqirsangiz hamda muammoni birgalikda oʻrgansangiz, masala oʻsha yerning oʻzida yechimini topishi tabiiy. Negaki, bu holatda oraga shaxsiy manfaat ham, munosabat ham kira olmaydi.* [Zarafshon, 2023. 16-son], *Tilaklarim bir-birimizdan koʻzimizni olib qochmay rost gapirishni oʻrganaylik. Prezidentimiz aytganidek, xalqqa xizmat qilaylik. Yangi yilimiz yaxshi kelsin, yurtimizga, dasturxonimizga xayr-u baraka bersin. Xalqimiz sogʻ-omon boʻlsin.* [Xalq soʻzi, 2023.-son]

Baʼzi publisitik matnlarda buyruq gaplar qatnashib, ular buyruq maʼnosidan tashqari davat, maslahat maʼnolarida ham qoʻllaniladi. ”Kutilmagan vaziyatlardan ogoh boʻling!“ sarlavhasi ostida chiqqan bir maqolada bunga guvoh boʻlishimi mumkin. *Elektr va aloqa tarmoqlari atrofidagi daraxtlarni butalash ishlarini bajaring. Daraxtlar va katta reklama monitorlari oldida avtotransport vositalari harakatini va turishini vaqtincha cheklang. Ariq, quvur va irrigatsiya tarmoqlarini turli chiqindilardan tozalang. Xavf yuqori boʻlgan hududlarga sayohat qilmang.* [Zarafshon, 2023. 16-son].

Sintaktik birliklar axborotni ekspressiv tarzda yetkazishda keng imkoniyatlarga ega. So‘roq gapda so‘zlovchi uchun noma’lum bo‘lgan biror predmet, narsa-hodisa, belgi haqida so‘roq ifodalanadi. Bunda tinglovchidan o‘sha noma’lum so‘roqqa javob berishi talab qilinadi. So‘roq gaplarni tahlil qiladigan bo‘lsak, ularda faqatgina so‘roq ma’nosi ifodalanib qolmaydi. So‘roq gaplar so‘roq yo‘li bilan bildirilgan hayrat, taajjub, hayajon, buyruq, gumon kabi ma’nolarni ham ifodalashi mumkin.

Dastlab, so‘roq yuklamalari yordamida hosil bo‘lgan so‘roq gaplarning publisistik matnlarda qo‘llanilishi masalasini ko‘rib o‘tamiz. Yuklamalardan –mi yuklamasi so‘roq gaplarning turli ko‘rinishlarini hosil qila oladi.

–mi yuklamasi bilan shakllangan so‘roq gaplar nisbatan ta’sirchanligi ajralib turadi. Ular nisbatan ixcham, mazmunli bo‘ladi. Bu xil so‘roq gaplar publisistik matnlarda ko‘plab uchraydi. Ularda –mi yuklamasi orqali savolning qo‘yilishi, tasdiq yoki inkor talab qiladigan narsa, voqea-hodisa nomining gap tarkibda uchrashi e’tiborni tortadi. Ular nisbatan ixcham, mazmunli va dastlabki javob ham qiziqarli (ha yoki yo‘q kabi). Bunday holat o‘quvchi e’tiboridan chetda qolmaydi. Misollar: *Bir oylik muddatni qisqartirsa bo‘ladimi?* [Zarafshon, 2023. 15-son], *Sportda faqat natija muhimmi?* [Zarafshon, 2023. 4-son], *Rahbarlarni taniysizmi?* [Zarafshon, 2023. 1-son], *Ijodkor yoshlarga madadkor bormi?* [Zarafshon, 2023. 3-son], *Siyob arig‘ining qadri tiklanadimi?* [Zarafshon, 2023. 3-son]. *Oqdaryoda 20% o‘shishga erishiladi(mi?)* [Zarafshon, 2023. 6-son], *Omonqo‘ton tog‘larida dorivor o‘simliklar yo‘qolib boryapti(mi?)* [Zarafshon, 2023. 18-son], *Dalolatnoma yozuvlariga o‘zgartirish kiritish yoki bekor qilish qonuniymi?* [Zarafshon, 2023. 6-son], *Ish yuritish qonun doirasidami?* [Zarafshon, 2023. 8-son], *Ishonchga munosib bo‘lish oson(mi?)* [Zarafshon, 2023. 1-son]. Ko‘rinadiki, so‘roq yuklamasi bilan birga boshqa til birliklari ham ta’sirchanlikni ta’minlashga xizmat qilgan.

–mi yuklamali so‘roq gaplarning yana shunday turi mavjudki, ularda so‘zlovchi tinglovchining amalga oshirayotgan yoki oshirmayotgan harakatiga guvoh bo‘lsa ham so‘roq bilan murojaat etadi. Mazkur so‘roq orqali so‘zlovchining maqsadi biror javob olish emas, balki amaldagi voqelikni ifodalashdir. Masalan: *Lotinchami yoki kirilcha?* [Zarafshon, 2023. 7-son], *”Haj”ga pul to‘playmizmi,* *”Haj oshi”gami?* [Zarafshon, 2023. 15-son].

Bundan tashqari, so‘roq olmoshlari yordamida hosil qilingan so‘roq gaplar ham publisistik matnda ekspressivlikni ta’minlashda alohida ahamiyatga egadir. Publisistik matnda **qanday**, **qanaqa**, **qalay**, **qancha** singari olmoshlarning so‘roq gaplarda qo‘llanishi stilistik ahamiyatga ega. *Harbiylar sportda qanday natijaga erishdi?* [Zarafshon, 2023. 4-son]. *Muammolarga qachongacha ko‘z yumiladi* [Zarafshon, 2023. 4-son]. , *”Yangi O‘zbekiston” massivida qurilishlar sifati qanday?* [Zarafshon, 2023. 7-son]. *Yoshlar yetakchilari qanday ishladi?* [Zarafshon, 2023. 9-son]. , *Yoshlar ishonchni qay darajada oqlayapti?* [Zarafshon, 2023. 13-son]. *Aholini ro‘yxatga olish qanchalik ahamiyatli?* [Zarafshon, 2023. 19-son].

So‘roq olmoshlari gap boshida kelgan so‘roq gaplarda so‘roq mazmuni o‘sha olmoshga qaratilganligi (urg‘u olmoshga tushganligi) bilan ta’sirchanlik ta’minlanadi. Bunday so‘roq gaplarda so‘roq olmoshida ifodalangan noma’lum axborot o‘quvchini o‘ziga tez jalb qiladi. **Qaysi hokim xalqqa eng yaqin bo‘ldi?** [Zarafshon, 2023. 2-son], **Nega agrar sohaga sarmoya sanoatdan ortda?** [Zarafshon, 2023. 14-son].

So‘roq olmoshlari gap oxirida kelishi tufayli ma’no kuchaytiriladi. Aslida ohang yordamida bu holat bersa-da, yozma nutqda ham so‘roq olmoshining gap oxirida kelishi e’tiborni tortish, ma’noni kuchaytirish, ta’sirchanlikni oshirish uchun ma’lum ahamiyatga ega. **Payariqdan topilgan qurol siri nimada?** [Zarafshon, 2023. 6-son], **Yer qimirlashiga sabab nima?** [Zarafshon, 2023. 17-son].

Misollardan ko‘rinadiki, til birliklarining vazifaviy uslublarda, to‘g‘rirog‘i, publisistik uslubda qo‘llanilishida shunga amin bo‘ldikki, buyruq va so‘roq mazmunidagi gaplar ko‘proq o‘quvchini o‘ziga jalb etadi. Bunday birliklar bila ifodalangan sarlavhani o‘qishi bilan gazetxon uning matnini o‘qishga qiziqadi. Chunki, buyruq va so‘roq mazmunidagi gaplar boshqa birliklarga qaraganda ko‘proq ekspressivlikni ifodalaydi.

Umuman, so‘roq va buyruq gaplarning publisistik matnlarda qo‘llanilishi turli ma’nolarni ifodalab, matnning emotsional-ekspressiv xususiyatlarini oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Абдусаидов А. Газета сарлавҳаси (Газета сарлавҳаларининг структур-грамматик ва лексик-стилистик хусусиятлари). – Самарқанд: СамДУ нашри, 1995. – 120 б.
2. Каримов С. Ўзбек тили функционал стилистикаси. – Самарқанд, 2010. – 191 б
3. М. Мукаррамов. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг илмий стили. –Тошкент: Фан, 1984, – Б.160
4. Ғуломов А. Содда гап. –Т., 1955. –Б. 11
5. Юсупова О. Ўзбек тилида олмошларнинг функционал-стилистик хусусиятлари:Филол.фан.номзоди... дис.автореферати. – Тошкент, 2011. –27 б

G‘arb falsafasida qarama-qarshilik kategoriyasi

Ubaydova Hulkarbegim,

Buxoro davlat pedagogika institute o‘qituvchisi

hulkarubaydova@gmail.com

Annotatsiya. Borliqning asosini ziddiyat tashkil etadi. Til bevosita taffakur bilan bog‘liq bo‘lganligi sababli dialektik qonuniyatlar unda o‘z aksini topmay qolmaydi. Shu

sababdan mazkur maqolada lingvistik qarama-qarshilik munosabati uchun asos bo'lgan falsafiy qarama-qarshilik kategoriyasi mohiyati yoritib berishga harakat qilindi.

Kalit so'zlar: Ziddiyat, falsafiy qarama-qarshilik kategoriyasi, lingvistik qarama-qarshilik munosabati, Sokrat, Platon, Aristotel, Protagor, Demokrit.

Konflikt sabab reallik mohiyati to'la anglanadi. Fizik qonuniyatga ko'ra zulmat bor yerdagina yorug'likni his qilish mumkin.

Mavjudlikning alohidaligi, o'ziga xosligini belgilashda mazkur hodisaning o'zni beqiyos, zero, har qanday mavjudlik o'z mohiyatini farqlilikda, zidlikda, qolaversa, qarama-qarshilikda yorqin namoyon etadi [1: 11]. Shunday ekan, inson tafakkuri materiyanı birlik hamda ziddiyat orqali anglaydi.

Qarama-qarshilik kategoriyasi mohiyatining o'rganilishida dastlab uning logik va falsafiy aspektiga murojaat qilish talab etiladi. Falsafiy nuqtayi nazardan qarama-qarshilik o'xshash va farqlilikning bir hodisa sifatidagi namoyonidir. Bir tarafdı qarama-qarshilik bir mavjudlikning eng oxirgi chegarasigacha farqliligini ko'rsatsa, boshqa tarafdı, bir hodisaning ikki tomoni sifatida faqat farqlilikni emas, umumiylikni ham ifoda etadi [2, 86]. Dualistik tafakkur insoniyat yaralıbdiki, mavjud. Qadimgi tosh davrlaridan boshlab odamzotning ibtidoiy ko'rinishlari o'zini qurshab turgan real voqelikda yovuz kuchlar, ins-jinslar borligiga ishongan. Ulardan himoyalalanish uchun turli ashyolarga, ajdodlar hamda jonzoťlar ruhi kabi abstrakt tushunchalarga sig'ingan.

Qadimgi odamlar borlıq to'g'risida o'ylaganlarida, afsona, hikoyat yoki doston so'ylaganlarida olamning yaratilishi, tabiat hodisalari, koinot va odamzot aloqalari, inson ongi va tafakkurining mohiyati kabilarga alohida e'tibor berganlar, ularning ahamiyatini turlicha izohlaganlar. Olamning bilib olingan qoidalari, narsa-hodisalarning anglangan xususiyatlaridan foydalanganlar. Anglanmaganlarini ilohiylashtirganlar [3: 6]. Albatta, bu kabi dastlabki, qarashlar ibtidoiy xarakterga ega bo'lasa-da, kishilik jamiyati taraqqiyotining in'ikosidir.

Qarama-qarshilik antik davrlardanıq faylasuflar e'tiborini o'ziga jalb etib kelgan kategoriya sifatida xarakterlanadi. Sokrat, Platon, Aristotel, Protagor, Demokrit kabi faylasuflarning ilmiy qarashlarida bu kategoriya turlicha talqin etib kelingan [1: 17]. Masalan, insonni, uning bilish xususiyatlarini o'z falsafiy qarashlarining markaziga qo'ygan Suqrot ilm egallashga bo'lgan intilishni yuksak qadrlaydi. Bilim insonni ezgulik, yaxshilikka yetaklaydi deb hisoblaydi. Faylasuf ikkita: aql va nodonlik yo'li mavjudligi, biri ezgulikka, boshqasi esa yovuzlikka chorlashini ta'kidlaydi [3: 34]. Platon bilish nazariyasi haqida fikr bildirib: "...u faqat to'g'ri fikrdan iborat bo'lishi mumkin emas. Chunki to'g'ri fikr mavjud bo'lganidek, yolg'on (xato) fikr ham mavjuddir... Agar yolg'on (xato) fikr mumkin emas ekan, demak, to'g'ri fikr ham mumkin emas", – deydi [3: 36]. Ya'ni faylasuf bilishga oid tushuncha bo'lmasa, fikrning to'g'ri yoki noto'g'ri ekani anglanmasligi, o'z navbatida, yanglısh fikr bo'lmas ekan, haqiqatni ham farqlash

mumkin emasligi haqida soʻz yuritmoqchi boʻladi. Ayni paytda, olim bevosita tilshunoslik bilan aloqador boʻlgan shakl va mazmun uygʻunligi borasida ham mulohaza yuritadi: “Toʻgʻri fikr hali bilish emas, buning uchun unda “maʼno-mohiyat” ham boʻlishi lozim. Masalan, ayrim harflar hech nimani anglatmaydi. Ular birlashib maʼlum bir maʼnoga ega boʻlishi darkor. Harflar, boʻgʻinlar gʻoyasi birlashib maʼno beradi” [3: 36]. Bundan tashqari, Platon yoʻqlik – borlik, aql – ruh, koinot – odam, jon – vujud, umumiy ruh – odam ruhi kabi bir-biriga bogʻliq dialektik kategoriyalar mohiyatini ham ochib beradi [3: 37]. Uning ziddlikka asoslangan falsafiy qarashlari yuqoridagilar bilan cheklanib qolmaydi. Aflotun Aristotel va Demokritdan farqli ravishda, bilishni aqliy va hissiy bilish tarzida tasniflaydi. XVIII asr oxiri XIX asr boshlarida ziddiyat va konflikt aʼzolari oʻrtasidagi munosabatga alohida falsafiy qonun sifatida qarashning tamal toshi Immanuel Kant tomonidan qoʻyildi. Mazkur nazariya Hegel tomonidan rivojlantirildi.

Ziddiyat Kant qarashlarining dialektik elementini tashkil etadi. Unga koʻra: 1. Olamning ham nihoyasi bor – olam nihoyasizdir. 2. Har bir murakkab substansiya oddiy qismlardan tarkib topgan – hech qanday oddiy narsa yoʻq. 3. Olamda erkinlik bor – olamda erkinlik yoʻq, unda faqat sababiyat hukum suradi. 4. Olamning bosh sababi (Xudo) mavjuddir – olamning bosh sababi (Xudo) mavjud emas [4: 32]. Faylasuf bu orqali tezis va antitezis mavjud, ular bir-birini mutlaq inkor etadi degan taʼlimotni ilgari suradi. Ammo u oʻz qarashlarida konflikt aʼzolari faqatgina oppozitsiyada turibgina qolmay, balki oʻzaro umumiylik kasb etishi hamda taraqqiyotning harakatlantiruvchi kuchi hisoblangan “ichki inkor”ning mavjud boʻlishi mumkinligi haqida muloza bildirmaydi. Hegel esa ziddiyatlarni faqat fikr, aql sohasiga koʻchirganligi uchun Kantni tanqid qildi. Faylasuf u har xil narsalarning hammasida, hamma tasavvurlar, tushunchalar va gʻoyalarda mavjuddir [4: 32], – deydi. Hegel antinomiya borasidagi mazkur qarashlari orqali asosiy falsafiy qonunlardan bir emas ikkitasining mantiqiy asosini yaratdi. Bular: “Qarama-qarshiliklar birligi va kurashi” hamda “Inkorni inkor” qonunlaridir. Mazkur taʼlimotga koʻra, ziddiyat, qarama-qarshi tomonlar, kuchlar oʻrtasidagi kurash, harakat va rivojlanishning sababi, manbayi hisoblanadi. Rivojlanish ziddiyatlarning paydo boʻlishi, taraqqiy etishi va bartaraf qilinishi jarayonidan iborat, bu eskining yoʻqolishi va yangining paydo boʻlishiga olib keladi [5]. Sobiq ittifoq mafkurasi darajasiga koʻtarilgan marksizm taʼlimotida, asosan, ziddiyatlarga koʻproq eʼtibor berilar va mutlaqlashtirilar, ular oʻrtasida murosas boʻlishi haqidagi Hegel gʻoyalari inkor etilar edi [6: 150]. Bugungi kunga kelib mazkur qarashlar nafaqat falsafiy, balki ilmiy-amaliy asosga ham ega ekanligi oʻz isbotini topdi. Shunday ekan, borliq xilma-xillikka asoslanadi. Uni tashkil etgan birliklar oʻzaro umumiy hamda oppozitsion xarakterga ega.

Maʼnoviy ziddiyat va uning ifodalanishi masalasini falsafiy va lingvistik nuqʼtayi nazardan tadqiq etish borasidagi bir qator ilmiy ishlarni oʻrganish natijasida shunday xulosaga kelindiki, *zid maʼnolilik hodisasi* va *ziddiyat kategoriyasi* tushunchalari qoʻllanilish doirasining tor va kengligi, oʻrganilish sohasi jihatdan oʻzaro farqlanadi.

Ziddiyat kategoriyasi falsafaga oid atama bo'lib, milliy tilshunoslik talablariga javob beruvchi to'qqizta kategoriya sirasiga kirmaydi. Mazkur maqolada qarama-qarshilik kategoriyasi nazariyasi tadrijiy jihatdan o'rganildi, bu boradagi falsafiy qarashlar izohlandi. Ma'noviy ziddiyat borasidagi falsafiy jihatdan kam qo'l urilgan nazariyalar tadqiq etildi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdullayeva D. A. O'zbek tilida antisemiya: Filol. fan. nom. ... diss. avtoref. 10. 02. 01. – T., 2010. – 135 b.
2. Аверьянов А. Н. Системное познание мира: методологические проблемы. – М.: Политиздат, 1985. – С. 132.
3. Nazarov Q. Bilish falsafasi (gnoseologiya). – T.: Universitet, 2005.
4. Falsafa qisqacha izohli lug'at. (Tuzuvchi mas'ul muharrir: A. Jalolov.) – T.: Sharq, 2004. – 383 b.
5. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Qarama-qarshiliklar> birligi va kurashi qonuni
6. Falsafa asoslari. (Tuzuvchi mas'ul muharrir: Q. Nazarov.) – T.: O'zbekiston, 2005. – 384 b. – 150 b.

Asos va prefiksoidlar munosabati

Shoniyozova Gulshoda,

Qarshi davlat universiteti magistranti,
shoniyozovagulshoda@gamil.com

Annotatsiya. Maqolada affiksoidlar, prefiksoidlar, asos haqida fikrlar mavjud. Maqola yozishda qiyoyosiy, tavsifiy metodlardan foydalanilgan. Affiksoid, prefiksoidlar haqida nazariy ma'lumot va misollar keltirilgan.

Kalit so'zlar: Prefiksoid, asos, morfema, morfemika, so'z yasalishi, tasnif, leksik belgi, fleksiya.

Morfemalarning o'xshash va farqli tomonlari aniqlandi. Xulosalarga asoslanib, morfemalarning mustaqil guruhi sifatida affiksoidlarning o'ziga xos tasnifi bor, deb taxmin qildik. Bu so'z elementlarini farqlashning birinchi mezoni ularning o'zak morfemaga nisbatan joylashishi edi. Ushbu qoidaga ko'ra affiksoidlar prefiksoid va suffiksoidlarga bo'linadi. Quyidagi qoidalar prefiksoid va suffiksoidlarni keyingi tasniflash uchun asos bo'ldi: unumdorlik darajasi, qo'llanish doirasi, tildagi faolligi, o'zbek tilidagi so'zlarning tarkibida foydalanish chastotasi, ma'nolar soni. Har bir element, omonimiya, o'zbek tilidagi affiksoidlarning bog'lanishi, morfemalarning ma'lumotlar tarkibi hisobga olinadi. Bu morfemalarni tasniflashning ikkinchi mezoni ularning tildagi mahsuldorlik darajasidir. Shunga ko'ra prefiksoidlar ham, suffiksoidlar

ham unumli va unumsizlarga bo‘linadi. Uchinchi mezon – o‘zbek tilidagi affiksoidlarning qo‘llanish doirasi. To‘rtinchi tasnif mezon – o‘zbek tilidagi morfemalardan foydalanish faolligi. Bu xususiyatga ko‘ra affiksoidlar faol va passiv lug‘at morfemalariga bo‘linadi. Faol lug‘at guruhi passiv lug‘at guruhiga qaraganda ancha katta. Barcha prefiksoidlar va suffiksoidlar muntazam va tartibsiz foydalanish guruhlariga bo‘linadi.

Prefiksoidlarning tuzilishi suffiksoidlarning tuzilishiga qaraganda ancha xilma-xildir. Prefiksoidlar va suffiksoidlarning yuqorida aytib o‘tilgan tasniflariga qo‘shimcha ravishda, barcha affiksoidlarni, bir tomondan, rus tilidagi morfemalarning nutqning bir qismi sifatida qaraladigan qism-nutq xususiyatiga ko‘ra tasniflash mumkin. Ikkinchi tomondan, ularni manba tiliga qarab tavsiflaydi. Affiksoidlar ko‘rsatilgan belgilarga ko‘ra tahlil qilindi va tizimga kiritildi. O‘zbek tilidagi nutqning bir qismiga ko‘ra, ular quyidagi guruhlariga bo‘linadi:

- otlar bilan bog‘langan komponentlar guruhi;
- sifatlar bilan bog‘langan komponentlar guruhi;
- otlar bilan bog‘langan murakkab affiksoid guruh;
- sinflararo komponentlar guruhi.

Affiksoidlarning oxirgi guruhi kichik guruhlariga bo‘linadi:

- otlarga nisbatan tortishish;
- sifatlar tomon tortilish;
- oraliq.

So‘z yasalishi va morfemikaning lug‘at va morfologiya o‘rtasida oraliq, ancha beqaror zonani egallashiga ko‘ra, ularning birliklari ba‘zan noaniq baholanadi. Qarama-qarshiliklar va qiyinchiliklar intramorfemik sohada ham, morfemalarning tilning boshqa birliklari bilan tutashgan joyida ham paydo bo‘ladi. Shu munosabat bilan shuni ta’kidlaymizki, bugungi kunda o‘zbek tilida morfonema, submorflar, affiksoidlar va boshqalarni farqlash masalalari munozarali bo‘lib qolmoqda. Ushbu morfemalarning chegarasi va tarkibini aniqlash muammolari hali ham hal qilinmagan.

So‘zning morfemik tarkibining muammoli sohalaridan biri bu o‘zak yoki butun o‘zak bilan tuzilishi jihatidan mos keladigan, o‘ziga xos ma’noga ega bo‘lgan va affiks vazifasini bajaradigan komponentlardir. Bunday so‘z elementlari uzoq vaqtdan beri olimlarni qiziqtirgan, ammo "affiksoid" atamasi faqat 20-asrda paydo bo‘lgan.

Tadqiqot jarayonida ushbu formantlarni har tomonlama o‘rganish amalga oshirildi, bu ularni o‘tish morfemalarining (affiksoidlarning) alohida guruhi sifatida ajratib ko‘rsatishga, ushbu sinfni ajratib ko‘rsatish tamoyillarini shakllantirishga imkon berdi.

“Affiksoid” tushunchasiga, shuningdek, affiksoidlarning miqdoriy tarkibiga ta’rif berishdagi nomuvofiqlik bu formantlarning o‘tish holati birliklari sifatida tildagi alohida o‘rni bilan bog‘liq.

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatdiki, ushbu hodisani tahlil qilishda jami affiksoidlar haqida to‘liq tasavvur berishi mumkin bo‘lgan tamoyillarni hisobga olish kerak:

1) etimologiya va asl element bilan bog‘lanishni hisobga olish; 2) ham semantik, ham strukturaviy xususiyatlardan foydalanish; 3) funksional xususiyatlarni hisobga olish; 4) o‘tish davri birliklarini tavsiflashda ham sifat, ham miqdoriy mezonlardan foydalanish. Belgilangan mezonlar bo‘yicha elementlarni tahlil qilganda affiksoidlarning tarkibini aniqlash mumkin bo‘ladi. Tanlangan guruhni o‘rganishda ma’lum bo‘ldiki, affiksoid morfemaning affiksatsiyaga intilgandagi holati, boshqacha aytganda, ayrim so‘z elementlari o‘zagidan affiksga o‘tish yo‘lida bo‘lgan shu bosqichdan o‘tadi. Affiksoidlarning oraliqligi shundan iboratki, ular asl o‘zaklar bilan semantik va genetik aloqalarini yo‘qotmasdan, bir qator so‘zlarda bir xil ma’noda muntazam qo‘llanib, ularda affiks vazifasini bajaradi. Affiksoidlarning bu xususiyatlaridan tashqari yana bir mezonni ajratib ko‘rsatish mumkin: asosiy urg‘uning yo‘qligi. Affiksoidlar tilda allaqachon asosiy urg‘uni o‘z ichiga olgan so‘zlarga biriktiriladi. Bu morfemalar ildiz maqomini yo‘qotib, urg‘usiz holga keladi.

Asos yoki to‘liq qo‘shimcha elementli affiksoidlarga o‘tganda quyidagi o‘zgarishlar yuz beradi:

- ma'noning qisman yo‘qolishi, ko‘p yoki kamroq darajada asl ildiz bilan genetik va / yoki semantik aloqalarni saqlab qolish;

- o‘zbek tilida affikslarning so‘z yasash vazifasini bajarish;

- mavjud model bo‘yicha ko‘payish muntazamligini oshirish;

- affiks yoki iboralar orasida sinonimlarni olish;

Keyinchalik elementlarning affikslarga aylanishi quyidagi jarayonlar bilan birga keladi:

- asl ildiz bilan semantik va genetik aloqalarning to‘liq yo‘qolishi;

- tilda faqat affiks vazifasini bajaradi;

- so‘z yasashda faqat so‘z yasash vazifasini bajarish;

- belgilangan namuna bo‘yicha muntazam takror ishlab chiqarish va so‘z yasash;

- faqat bog‘langan shaklda ko‘paytirish.

Affiksoidlar va asos uch xil aloqa nuqtasiga ega: semantikaning mavjudligi, uning moddiyligi (leksik belgisi) va barcha so‘z shakllarida bir leksemaning ishlatilishi. Lekin ikkinchi tomondan, ularni bir-biridan ajratib turuvchi qator qoidalar mavjud: so‘zdagi tuzilishi, o‘rni va o‘rni, morfemalarning vazifalari, ba’zi affiksoidlarning fleksiya bilan qo‘shilib grammatik ma’no ifodalash qobiliyati, affiksoidlarning qonuniyatlilik va so‘zdagi o‘rni. Bularning barchasi affiksoidlar sinfining oraliqligini ko‘rsatadi. Bu morfemalar guruhi mustaqil xarakterga ega, lekin bu uning barcha komponentlari bir xil degani emas. Aksincha, barcha elementlarni tasniflash mumkin. Komponentlarni quyidagi asoslar bo‘yicha guruhlashingiz mumkin: manba tili bo‘yicha; rus tilida nutqning bir qismi bo‘yicha; ildiz morfemasiga nisbatan joylashuviga ko‘ra (prefiksoid va suffiksoidlar); mahsuldorligi, chastotasi, faolligi, o‘zbek tilida qo‘llanish doirasi, ko‘p ma'noliligi, omonimligi, bog‘liqligi va tuzilishi bo‘yicha.

Hamma affiksoidlar joylashuviga ko'ra 2 guruhga bo'linadi: prefiksoidlar va suffiksoidlar. Prefiksoidlar affiksoidlarning aksariyat qismini tashkil qiladi. Ko'p ishlatiladigan affiksoidlar guruhi cheklangan qo'llanish guruhidan oshib ketadi, bu professional so'zlarning jonli so'zlashuv nutqiga kirib borish qobiliyati bilan bog'liq.

Prefiksoid va suffiksoidlar ru o'zbek tilida qo'llanish faolligiga ko'ra faol va passiv lug'at morfemalariga ajratilgan. O'zining o'ziga xos xususiyatiga ko'ra ko'pchilik affiksoidlar faol lug'at guruhiga kiradi, passiv lug'at guruhiga esa oz sonli elementlar kiradi. Affiksoidlar mustaqil so'z, ibora, affikslar bilan sinonimik munosabatga kiradi. Masalan, arxiv - juda muhim - oldingi muhim (arxi- prefiksoidi, juda mustaqil so'z va prefiks o'rtasida sinonimik munosabatlar shakllanadi.

Mustaqil qo'llanish qobiliyatiga ko'ra, murakkab tuzilgan so'zdan tashqarida affiksoidlar erkin va bog'langanlarga bo'linadi. Bu prefiksoid va suffiksoidlarning tuzilish xususiyatlari va ularning semantikasi bilan bog'liq. Element qancha ko'p affikslangan bo'lsa, uning erkin foydalanish qobiliyati shunchalik kamayadi. Tuzilishi bo'yicha affiksoidlar oddiy va qo'shma turlarga bo'linadi. Murakkab tuzilgan so'zlarning birinchi va ikkinchi qismlarining aksariyati bir ma'noli bo'ladi. Affiksoidlar tizimli munosabatlar namoyon bo'ladigan morfemalar guruhidir.

Yuqoridagilarning barchasiga asoslanib aytishimiz mumkinki, o'zbek tili taraqqiyotining hozirgi bosqichida affiksoid kabi hodisa mavjud. Bu darajalararo xususiyatga ega bo'lgan murakkab, ko'p qirrali jarayon. Bir tomondan, leksik darajadagi o'zgarishlar mavjud: ildiz elementlarining ma'nolari o'zgarishlarga uchraydi. Tillar har doim ham ildiz morfemasini asl holatida o'zlashtirmaydi. So'zning shakli, grafik dizayni bilan bir qatorda uning semantikasi ham o'zgarishi mumkin. Ba'zi hollarda ma'no kengayadi, boshqalarida esa torayadi. Qarz olayotganda ma'no buzilishi yoki ko'chma ma'no o'zlashtirilishi mumkin. Shu munosabat bilan taklif etilayotgan tasnifda so'zning tilimizdagi o'zlashtirgan ma'nosiga emas, balki asl tildagi etimologiyasiga tayanish zarur. Turli lingvistik va ekstralingvistik omillar ta'sirida rus tilida o'zgarishlarga uchragan holda, u o'z ma'nosini kengaytirdi va "bir narsaning ichida, biror narsaning ichida joylashgan, yuzaga kelgan yoki ishlab chiqarilgan" deb tushunila boshlandi. qo'shilgan harakat qiymati. Yunoncha "avia" so'zi manba tilida "qush" degan ma'noni anglatadi. Ushbu ma'noning metaforaga asoslangan rus tilida o'zgarishi natijasida avia- prefiksoidi so'zning dastlabki tushunchasini sezilarli darajada kengaytirib, quyidagi talqinlarni oldi:

- 1) aviatsiyaga nisbatan;
- 2) biror narsani havoda amalga oshirish;
- 3) havo kemalariga tegishli.

Boshqa tomondan, affiksoid so'z yasash darajasida o'zgarishlarga olib keladigan hodisadir. Bu o'rinda so'zning morfemik tarkibi to'liq o'rganilmaganligiga e'tibor qaratamiz. Yangi so'z yasashda ishtirok etuvchi elementlar, ya'ni affiksoidlar deb ataladigan elementlarni boshqa morfemalar qatorida ko'rib chiqish kerak, bu esa so'z

yasashning yangi usuli – affiksoid soʻz yasashning hosila tizimiga qayta koʻrib chiqilishi va kiritilishiga olib keladi. Demak, affiksoidlik hodisasi ham morfemik tuzilish, ham butun soz yasash tizimi bilan bogʻliq. Yuqorida aytilganlarga koʻra, bizda umumiy til toifasi borligini taʼkidlashimiz mumkin. Affiksoidlar tilning turli uslublari va turli qoʻllanish sohalaridagi soʻzlarni yasashda ishtirok etadi. Masalan, avto-, inter-, kabi elementlar soʻzlashuv uslubida qoʻllaniladi va koʻp qoʻllaniladi. Hidro-, geleo-, geo-, -lisis, -bioz va boshqalar affiksoidlari ilmiy uslub lugʻat tarkibiga kiradi va cheklangan qoʻllanishli soʻzlarni (biologiya, fizika, geografiya sohasidagi professionalizmlar) hosil qiladi. Prefiksoidlar gen-, bosh-, bosh-, oʻrinbosar- va boshqalar rasmiy ish uslubiga tegishli boʻlib, odatda qoʻllaniladi. Ochigʻi, affiksoidning soʻz yasash maqomi haqida gapirish mumkin va bu hodisa til nazariyasida oʻz aksini topishi kerak. Affiksoid kabi morfemalarning tilda koʻrinishi; ular oʻrtasida rivojlanayotgan tizimli va paradigmatic munosabatlar; ular nafaqat oʻzbek tilini, balki oʻz tillarini oʻzlashtirgan holda oʻzlashtirilgan xarakterga ega; jonli soʻzlashuv nutqiga kirish - bularning barchasi tilning rivojlanishi, uning shakllanishining yangi bosqichi, boshqa tillar bilan faol oʻzaro taʼsir qilish va qarz olish orqali oʻzbek tilining soʻz boyligini boyitish haqida gapiradi. Shunga mos ravishda affiksoidlik hodisasini nafaqat sinxron, balki diaxronik jihatdan ham koʻrib chiqish kerak. Til nazariyasi morfemalarning affiksoid guruhi doirasida rivojlanadigan sinonimik va omonimlik munosabatlarni aks ettirishi kerak; leksikologiya sohasida maʼnolarning oʻzgarishining barcha asoslari va usullari belgilanishi kerak; affiksoid yangi soʻz yasash usuli sifatida soʻz yasash tizimiga kiritilishi kerak. Demak, affiksoidlik jarayoni til nazariyasi bilan bevosita bogʻliqdir.

Affiksoidlarni oʻrganishda ular orasida istorizm, arxaizm va neologizmlar borligi aniqlandi. Ularning mavjudligi rus tilining harakati va tarixiy rivojlanishining yana bir koʻrsatkichidir. Demak, affiksoidlik jarayonini oʻrganish tilshunoslikning boshqa qatlamlariga ham taʼsir koʻrsatadi. Murakkab tuzilgan soʻzning tarkibiy qismlarini tahlil qilish hamda prefiks va qoʻshimchalarni mos ravishda, old va qoʻshimchalar bilan farqlash asosida ixcham lugʻat yaratish zarur.

Oʻzbek tilida tojik tilidan kirib kelgan -be-, -bo-, -ser-, -ba-, -bad prefikslari mavjud. Ular sifat yasovchi qoʻshimchalar hisoblanib, belgiga egalik yoki ega emaslikni bildiradi. Ular asosning oldiga qoʻshiladi, asosda oʻzgarish boʻlmaydi.

Chet tilidan kirib kelgan affiksoidlar ham bor, ular prefiks tabiatli boʻlib, asosning oldiga qoʻshiladi. Masalan, **avia-**, **arxi-**, **mono-**... kabi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, affiksoidlar bugungi kunda tildagi taraqqiyot bilan bogʻliq ravishda tilimizga kirib keladi. Affiksoidlar prefix tabiatli va suffiks tabiatli boʻladi. Suffiks tabiatli affiksoidlar asosdan keyin qoʻshiladi: **-xona**, **-noma**, **-bek**, **-jon**, **-oy**, **-xush**. Prefiks tabiatli affiksoidlar asosning oldiga qoʻshiladi: **avia-**, **anti-**, **geo-**, **makro-**, **mikro-** kabi.

Suffiks tabiatli affiksoidlar soʻzning ajralmas qismiga aylanib qolgan boʻlishi mumkin. Masalan, *Nurboy, Nurbek, Oʻgʻiloy, Uljon* kabi. Bu jarayonga nisbatan affiksoidlarning leksemalik xususiyati kuchlilik qilgan deya olamiz.

Bugungi kunda affiksoidlar tilimizda koʻp uchraydi va faol qoʻllaniladi. Hatto yangi affiksoidlar ham tilimizga kirib kelmoqda (avia-, narko-, mono-, anti-). Ularni oʻrganish va lugʻat yaratish tamoyillarini ishlab chiqish dissertatsiyaning muhim vazifalaridan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Сенько Е. В. Префиксоиды как сложившаяся система современного русского словообразования // Современные проблемы науки и образования, № 6, 2014. Владикавказ.

2. Аффиксоиды, полуаффиксы и аффиксы в научном стиле и литературной норме: Сб.статей. // Под ред. Ознобихина Н.А. - Владивосток: ДВНЦ АН СССР, 1980.-175 с.

3. Григорян Э.А. Суффиксоиды в системе современного русского языка: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Э.А.Григорян - М., 1981. -24 с.

4. Лопатин В.В. Аффиксоид / В.В. Лопатин // Русский язык: Энциклопедия.

5. - М.: Советская энциклопедия, 1979. - С. 26-27.

6. Лопатин В.В. Аффиксоид / В.В. Лопатин / Русский язык: Энциклопедия / Гл. ред. Ю.Н. Караулов. Большая Российская энциклопедия. - М.: Дрофа, 2008,-С. 721.

7. Лопатин В.В. О единицах морфемики / В.В.Лопатин // Морфемика. Принципы и методы системного описания. - Л.: Изд-во ЛГУ, 1987. - С. 106 -111.

8. Лопатин В.В. Русская словообразовательная морфемика: Проблемы и принципы описания / В.В. Лопатин. - М., 1977. - 315 с.

Oʻzbek xalq maqollari poetikasi

Hamidova Zuhro,

Buxoro davlat universiteti talabasi

Annotatsiya. Mazkur maqolada xalqimiz maʼnaviyatini boyituvchi maqol janri poetikasidagi qirralarni tadqiq etish asos qilib olindi. Badiiy sanʼatlar va ularning maqollardagi koʻrinishlari tahlilga tortildi.

Kalit soʻzlar: maqol, badiiy sanʼatlar, oʻxshatish, takror, qarshilantirish, qofiya.

Maqol soʻnmas maʼnaviyat chirogʻidir. U tarqatgan nur insonni badiiyatga choʻmdiradi. Maqol inson, shuningdek, jamiyatning ijtimoiy-siyosiy, anʼanaviy

qiyofalarini ochib beradi. Unda har bir xalqning o'ziga xos jihatlari, milliy xarakteri, barchaga azaliy bo'lib qolgan insoniylik xususiyatlari ufurib turadi.

Ilmi badi' (ar. badi' – go'zal, chiroyli, ajoyib, nodir, nafis, yangi paydo bo'lgan narsa) – Sharq poetikasining tarkibiy qismlaridan biri, nutqqa bezak beruvchi san'atlar, ularning o'ziga xos jihatlari, fikrni go'zal va mazmunli ifodalash usullarini o'rganuvchi soha bo'lib, mumtoz she'riyat, ba'zida nasrda keng ishlatilgan va zamonaviy adabiyotda hozir ham qo'llanilayotgan badiiy san'atlar uning asosini tashkil qiladi. Shundan kelib chiqib, ilmi badi' sanoyi' ilmi deb ham yuritiladi [2: 154].

“Ilmi badi'ga doir nisbatan mukammalroq asar Atoulloh Husayniyning “Badoyi' us-sanoyi'” risolasi bo'lib, unda ilmi badi' tarixida ilk marta badiiy san'atlar uch katta guruhga: lafziy, ma'naviy va mushtarak san'atlarga ajratilgan” [2: 154].

Lafziy san'atlar – nutqning ifoda usuli, xususan, so'z shakli bilan aloqador san'atlar [2, 155].

Ma'naviy san'atlar – ma'noning birlamchiligiga asoslaniladi [2: 163].

Mushtarak san'atlar – tazod, tajnis, aqd, tazmin, tatabbu', baroati istihlol, ishtiyoq, iqtibos [2: 171].

Quyida biz o'zbek xalq maqollarida qo'llangan badiiy san'atlar bo'yicha kuzatishlarimizni bayon qilamiz.

O'zbek xalq maqollarida badiiy san'atning ko'plab turlarini kuzatishimiz mumkin, ammo ular orasidan ham serumlari mavjud: tashbeh, takrir, tarse, tazod, mubolag'a, alliteratsiya, anafora, tasdir, tasbe har ikkala shaklda ham qofiyalanish xususiyatiga ega. Nasriy shakldagi maqollarda ohangdorlikni saj' amalga oshiradi. Bu orqali janrning ifodaliligi, mazmundorligi yanada ko'rkamlashadi. Nazmiy shakldagi maqollarda asl qofiyadan tashqari ichi qofiya ham uchrab turadi.

Mulla bilganin o'qir,

Tovuq ko'rganin cho'qir. (Ichki qofiya)

Qarshilantirish (ar. tazod) san'atida shoir she'rda qarama-qarshi, bir-biriga zid ma'noli so'zlar qo'llanadi [3, 168]. Qarshilantirish zidlanish orqali maqol badiiyatida yuzaga chiqadi, ya'ni bir-biriga qarshi ammo o'xshash vaziyatdagi so'z yoki gaplar zidlanadi.

Dono so'ziga bino qo'yar,

Nodon o'ziga bino qo'yar. (Tazod)

Befoyda so'zni aytma,

Foydali so'zdan qaytma. (Tazod)

Tazod san'atini faqat antonim so'zlarga yuzaga chiqarmaydi, maqollar matnida mazmun asosida ham qarshilantirish hodisasi yuzaga kelishi mumkin.

Bo'ri bor bo'lsin desang, qo'y but bo'lmas.

Qarshilantirish jarayonida ikki predmet qaysidir jihati bilan maqol matnida o'z aksini tipadi Chunonchi yuqoridagi maqolda ikki zoonim “yovuzlik” va “yuvoshlik”

semasi asosida zidlantirilgan. Bu esa, o'z navbatida, aytilmoqchi bo'lgan fikrning tinglovchiga tushunarli, ifodali, qiyosiy tasavvur yaratgan holda yetib borishini ta'minlagan.

Takrorga asoslangan badiiy san'atlar. Anafora, epifora, assonans, takrir, tasbe, tasdir kabilar so'z takroriga asoslanadi. Ular baytning muayyan bir o'rnida kelib, misralar oxirida, boshida, yoki o'rtasida takrorga tayanib shakllanadi.

Anafora – maqoldagi misra, gaplar boshidagi so'z va so'z birikmalarning keyingi badda takrorlanib kelishi.

Ishlik kelib ish orttirar,

Ishsiz kelib ish qoldirar. (Anafora)

Bir ko'zlilar eliga borsang,

Bir ko'zingni qisib yur. (Anafora)

Tasdir – maqolda boshlangan so'z, uning oxirida ham takrorlanadi. Bu holat sadr (boshi) va ajuzda (oxiri) ifodalanadi. Sadrlar tuzilishiga ko'ra ikkiga (qancha so'z bilan ifodalanishiga ko'ra) bo'linadi. Sodda va murakkab tasdiralar. Sodda tasdiralarga birgina so'z, murakkab tasdiralarga esa birdan ortiq so'zlar asos bo'ladi.

Takror – maqollarda tasvirlanayotgan voqea-hodisaga tinglovchilarning diqqatini tortish, uni bo'rttirib ko'rsatish uchun qo'llaniladi. U nutqning ohangdor, ta'sirchan va jozibali bo'lishini ta'minlaydi, odatda, tinglovchining tushunishiga osonlik yaratadi. Takrorning barcha ko'rinishlari singari leksik takrorlar ham o'z ifoda shakliga va tasvir usuliga ega. Maqolda leksik birliklar turli shakllarda namoyon bo'ladi va fikr talabiga ko'ra xilma-xil vazifalarni ado etadi. Lug'aviy birliklar badiiy tasvirning muhim vositasidir, ammo ularning badiiy matnda qo'llanish darajasi, badiiylikni ifodalash imkoniyatlari turli-tuman.

Yoridan ayrilgan yetti yil yig'lar,

Yurtidan ayrilgan o'lguncha yig'lar. (Tasdir)

Tug'ilgan yering – Vataning,

Vataning – nomusing. (Tasdir)

Elning ko'rki – er bilan,

Erning ko'rki – ter bilan. (Tasdir)

Sayoq ketdi, sayoq ketdi,

Sayoq ketidan tayoq ketdi. (Tasdir)

Yurib-yurib yo'l ozdim,

Yo'llarda quduq qazdim.

O'zim qazgan quduqqa

Yiqilib o'la yozdim. (Redublikatsiya, mukarrar)

Redublikatsiya (lot. reduplicatio ikkilanish, qo'shaloqlanish) (tilshunoslikda) – so'zdagi dastlabki bo'g'inni yoki o'zakni, butun so'zni takror qo'llash bilan takroriy so'z, grammatik shakl hosil qilish usulidan iborat fonomorfologik hodisa.

Takrorga asoslangan san'atlar ayrim hollarda ketma-ket kelganda, biri ikkinchisini inkor etgandek, bir-biriga ziddek tuyulishi mumkin. Aslida esa qo'llanish vaziyatiga ko'ra turli-tuman ma'no-mazmunning ifodalaganligini anglash mumkin.

O'xshatish – (arabcha tashbeh) san'atini yuzaga keltirish uchun biror narsa ikkinchi biror narsaga o'xshatiladi. “Tashbehdan asosiy maqsad: o'sha o'xshatilgan narsani aniqroq tasavvur etish; butun ta'sirchanligi bilan ko'z oldiga keltirish; o'xshatib suydırish va o'xshatib bezdirish; o'xshatib maqtash va o'xshatib rasvoyi jahon qilish” (V. Rahmonov). Tashbehning turlari ko'p, ularning ba'zilari quyidagicha nomlanadi: tashbehi mutlaq, tashbehi kinoyat, tashbehi mashrut, tashbehi izmor, tashbehi musalsal va h. b.” [3: 173].

Kitobsiz aql – qanotsiz qush. Ushbu maqolda ikki yig'iq gap orasidagi o'xshashlikka guvoh bo'lamiz. Tire (–) belgisi ularni qiyos asosida bog'lash vazifasini bajargan.

Ishlab topganing – osh,
Ishlamay topganing – tosh.

Ko'z tarozi – ko'ngil qozi.

Mullaning yomoni – varaqchi,
Odamning yomoni – qaroqchi.

Avom tabib – ofati jon (Bilmas tabib – jon ofati).

Ilmlining so'zi – o'q.

Yuqoridagi maqollar o'xshatish san'atining go'zal namunalaridan hisoblanadi. So'z san'atining mahsuli sifatida maqollar ham badiiyat hodisasidir. Ularda bir so'zning o'nlab ma'no qirralari, badiiy tasvir vositalari, poetik ko'chimlarning barcha namunalarini uchratish mumkin. Maqollarni o'xshatishni bevosita ifodalovchi grammatik shakllar bilan o'zgartirib qo'llasak, ular o'z maqollik xususiyatini yo'qotadi. Jumladan, ariqni suv bezar, odamni – so'z. Ushbu maqolni “Ariqni suv bezagani kabi odamni so'z bezaydi” deya qo'llaganimizda mazmun saqlangani holda badiiylikka putur yetadi. Lekin istisno qilib aytish joizki, tarkibida o'xshatish vositasi bilan shakllangan maqollar ham mavjud: Ustoz otangday ulug'.

Xulosa qilib aytganda, maqollar jonli jarayonda badiiy san'atlar orqali quyidagi ma'no ottenkalarini yuzaga chiqaradi: *ifodalilik, o'tkirlik, ta'sirchanlik, emotsionallik, ravonlik, mazmundorlik, tarbiyaviylik, qiyosiylik, umumiylik, yaxlitlik, xoslik, qarama-qarshilik, badiiylik, tushunarlik, zidlik, inkor, ohangdorlik, jozibadorlik, teranlik, mushohadalilik, tasviriylilik* va h. k.

Maqollar ko‘p asrlik hayotiy tajribalar, doimiy kundalik kuzatishlar xulosasini tugal fikr tarzida qat’iy ifodalar ekan, ularda har bir so‘zning ma’no xilma-xilligi, iboralarning turg‘unligi, shakliy barqarorlik ustunlik qiladi. Ammo qo‘llanish o‘rniga qarab ularning ma’no doirasi doimiy ravishda kengayib boradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirzayev T., Musaqulov A., Sarimsoqov B. O‘zbek xalq maqollari. – T.: Sharq , 2019. – 237 b.
2. Yusupova D. Aruz vazni qoidalar va mumtoz poetika asoslari. – T.: TA’LIM-MEDIA, 2019. – 184 b.
3. Umurov H. Adabiyotshunoslik nazariyasi. – T.: A. Qodiriy nomidagi xalq merosi, 2004. – 264 b..
4. Hojiahmedov A. She’riy san’atlar va mumtoz qofiya. – T.: Sharq, 1998. – 160 b.
5. Safarov O. Xalq og‘zaki ijodi. –T.: Musiqa, 2010. – 370.

Aniqlovchi ergash gaplarni transformatsiyalashdagi semantik-sintaktik jarayonlar

Ibragimova Latofat,
JDPU katta o‘qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada aniqlovchi ergash gaplarni transformatsiyalash mumkinligi e’tirof etilgan. Nutq jarayonida aniqlovchi ergash gaplar transformatsiyaga uchrashi mumkin.

Kalit so‘zlar: transformatsiya, semantik, sintaktik, aniqlovchi, denotativ, predikativ, bosh bo‘lak.

Ergashgan qo‘shma gaplar ikki uzviy qismlardan tashkil topib, bir umumiy fikrni ifodalash uchun xizmat qiladigan gap turidir. Shunday ekan, ergashgan qo‘shma gaplarning boshqa turlari kabi aniqlovchi ergash gaplar ham nutq jarayonida parchalanishi-transformatsiyaga uchrashi mumkin. Albatta, transformatsiyalanish jarayonida ergash gaplarning tuzilishi, turi, havola bo‘laklarning miqdori va bog‘lovchi vositalar ham ahamiyatga egadir. Ma’lumki, har qanday ergash gaplarni, jumladan, aniqlovchi ergash gaplarni ham transformatsiyalashda, avvalo uning qismlaridan anglashilgan mazmun munosabatlari e’tiborga olinishi lozim. Aks holda ergashgan qo‘shma gap transformatsiyalangandan so‘ng undagi mazmun anglashilmay qolishi mumkin. Aniqlovchi ergash gaplar qurilishi va tabiatiga ko‘ra ikki ko‘rinishga ega: 1) bir havola bo‘lakli aniqlovchi ergash gaplar, 2) ikki havola bo‘lakli aniqlovchi ergash gaplar. Masalan: Biz shunday kutubxona bino qilaylikki, butun el qoshida manzur va mo‘tabar

bo'lsin (O.). Yer yuzida shunday tarbiya borki, bu tarbiyani ko'rgan kishi o'z umrini samarasiz, xudbinlik natijasi bo'lgan ishlarga sarf qilmaydi (A.Q.). ushbu aniqllovchi ergash gaplarning birinchisida bir havola bo'lak ikkinchisida esa ikki havola bo'lak ishtirok etmoqda.

Yuqoridagi gaplar mazmuniga e'tibor qaratadigan bo'lsak, ularda ikki denotativ voqea ifodalangan. Ammo bosh gapda ifodalangan denotativ voqea tugallanmaganligi sezilib turibdi. Bu yetishmovchilik esa ergash gapdagi denotativ voqea bilan mazmuniy bog'liqlikda yakun topadi. Chunki bosh gapdagi denotativ voqeaning kesim mazmuni ergash gapdagi denotativ voqea bilan teng keladi. Demak bosh gapdagi "shunday" predikativ o'z tarkibiga ergash gap mazmunini singdiradi, ya'ni ergash gap tarkibidagi denotativ voqeani o'zida mujassamlashtiradi. Shunday ekan aniqllovchi ergash gapli qo'shma gaplar qismlaridan anglashilayotgan mazmun o'zaro zich aloqada bo'ladi. Lekin shunday bo'lishiga qaramasdan. Yuqoridagi aniqllovchi ergash gaplarni transformatsiyalash mumkin. Bu jarayon quyidagicha sodir bo'ladi: yuqoridagi birinchi gap bir havola bo'lakli aniqllovchi ergash gap hisoblanadi. Unda "shunday" so'zidan iborat havola bo'lak ishtirok etmoqda. U bosh gapdagi "kutubxona" so'zi bilan ifodalangan to'ldiruvchining aniqllovchisi bo'lib kelgan. Bu o'rinda bosh gapda ham, ergash gapda ham alohida-alohida denotativ voqea ifodalangan.

Mazkur bir havola bo'lakli aniqllovchi ergash gapli qo'shma gapda "shunday" havola bo'lak mavjud bo'lib, u ergash gapdagi "butun el qoshida manzur va mo'tabar bo'ladigan" (bino) aniqllovchisiga to'g'ri kelmoqda. Ushbu gapning transformatsiyaga uchragan ko'rinishi quyidagicha sodir bo'ladi: "Biz butun el qoshida manzur va mo'tabar bo'ladigan kutubxona bino qilaylik". Demak, bu o'rinda bosh gapdagi "shunday" havola bo'lagi tushirilib qoldiriladi va ergash gap bosh gap tarkibiga singdiriladi. Bunday gaplar transformatsiya qilinish jarayonida ergash gap tarkibidagi ayrim birliklar transformatsiyalangan sodda gap tarkibida takrorlanishi ham mumkin.

Ikki havola bo'lakli aniqllovchi ergash gapli qo'shma gaplar ham sodda gaplarga transformatsiya qilinadi. Masalan: "Kimning ko'ngli to'g'ri bo'lsa, uning yo'li ham to'g'ri bo'ladi". Ushbu ergash gapli qo'shma gapda bosh gapdagi voqea subyekti, ya'ni ega aniqlanmoqda. Ergash gapda ifodalangan denotativ voqeaning subyekti va bosh gapdagi denotativ voqeaning sub'ekti sifatida "ko'ngli", "yo'li" so'zlari orqali ifodalanmoqda. Ushbu so'zlar qo'shma gapni har ikki qismida ega vazifasida kelmoqda. Ushbu gapning shakllanishida "kimning", "uning" havola bo'laklari ishtirok etmoqda.

Ushbu ergashgan qo'shma gapning transformatsiyalanish jarayoni quyidagicha kechadi: "Ko'ngli to'g'ri kishining yo'li ham to'g'ri bo'ladi". Ushbu gapda qo'shma gapda qatnashgan "kimning", "uning" havola bo'laklari tushirib qoldiriladi va har ikkala gapda ifodalanayotgan fikr bitta ajralmas sodda gapga singdiriladi. Ko'rinadiki, aniqllovchi ergash gaplarning bosh gapda qaratqich aniqllovchi vazifasida kelgan havola bo'laklarni tushirib qoldirsak va so'zlar tarkibini o'zgartirsak qo'shma gap birikmali

aniqlovchili sodda gapga aylanadi. Demak, bu o‘rinda ikki havola bo‘lakli aniqlovchi ergash gapning transformatsiyalanish jarayoni sodir bo‘ldi.

Quyidagi aniqlovchi ergash gapning transformatsiyalanishiga e‘tibor qaratsak: “Shunday odamlar borki. O‘zlarida hech nima yo‘q, boshqalarning mulkiga hasad qiladilar”. Ushbu gap bir havola bo‘lakli aniqlovchi ergash gap bo‘lib “shunday” havola bo‘lak ishtirok etmoqda. Ushbu gapning transformatsiyalangan ko‘rinishi quyidagicha bo‘ladi: “O‘zlarida hech nima bo‘lmasa ham boshqalarning mulkiga hasad qiladigan odamlar bor”. Ushbu jarayonda aniqlovchi ergash gapli qo‘shma gap mazmuni saqlangan holda sodda gap ko‘rinishiga aylantirildi.

Aniqlovchi ergash gaplarni transformatsiyalash jarayonida havola bo‘laklar va bog‘lovchi vositalarning ham o‘rni mavjud. Ma‘lumki aniqlovchi ergash gaplar bosh gapga “shunday, bunday, unday, kimning, nimaning, ba‘zi” va boshqa havola bo‘laklari va –ki, -sa bog‘lovchilari orqali birikadi. Aniqlovchi ergash gapli qo‘shma gaplar qanday grammatik vositalar orqali birikmasin, ular sodda gaplarga transformatsiyalanadi. Aniqlovchi ergash gapli qo‘shma gaplar transformatsiya qilingandan so‘ng ham qo‘shma gapdan anglashilgan mazmunni saqlab qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mahmudov N. O‘zbek tilidagi sodda gaplarda semantik-sintaktik asimmetriya. – Toshkent: “O‘qituvchi”, 1984.
2. Mahmudov N., Nurmonov A. O‘zbek tilining nazariy grammatikasi. – Toshkent: “O‘qituvchi”, 1995.
3. G‘ulomov A., Asqarova M. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent, 1978.
4. Sayfullayeva R. Hozirgi o‘zbek tilida qo‘shma gaplarning shakl va vazifaviy tahlili. – Toshkent, 1991.

Tilshunoslikning shakllanish bosqichlari

Karimov Farhod,

Jizzax politexnika instituti

Annotatsiya: Ushbu maqolada til grammatikasining kelib chiqish tarixi, dunyo mutafakkir va olimlarining bu borada olib borgan izlanishlari natijasi haqidagi fikrlar bayon etilgan.

Kalit so‘zlar: til, lingvistika, mutafakkir, grammatika, tarix

Lingvistikaning asosiy ob‘ekti insonlarga xos bo‘lgan tildir. Til tizimi qonuniyatlari, uning faoliyati va taraqqiyoti ushbu fanning predmeti hisoblanadi.

Fanlarning alohida ilmiy faoliyat turi sifatida ajralib chiqishi bilan umumlingvistik muammolar mutafakkirlar uchun qiziqarli tadqiq predmeti sifatida namoyon bo'ldi. Xususan, qadimgi ufaylasuflari narsalarning nomlanishi tabiatdan yoki kelishuv asosida ekanligi borasida bahs yuritishib kelishgan.

Grammatikaga doir ilk ishlar dastlab har qanday til tizimi uchun xos deb hisoblangan. Ko'pgina xalqlarning mutafakkirlari bir til grammatikasini ikkinchisiga nisbatan tadbiiq qilishni tabiiy hol deb qabul qilishgan. XX asrning 50-yillarigacha turkiy tillar grammatikalarida ham rus tili grammatikasi an'analariga xos bo'lgan fe'lning zamon shakllari haqidagi ma'lumotlarni qayd etishga harakat qilingan.

Tilning insonga xosligi tufayli individual va butun xalqqa tegishli bo'lganligi uchun ijtimoiy ekanligini e'tirof eta turib, Humboldt tildagi subyektivlik va obyektivlik yaxlitligini hamda tarixiy taraqqiyot va faoliyat hamohangligini ta'kidlab o'tadi.

Humboldt til va madaniyat, til va yozuv munosabatlari haqidagi masalaga e'tibor qaratdi va tilning bilish quroli sifatidagi o'rnini ko'rsatib berdi.

Humboldt tilning faoliyat ekanligini ta'kidlab o'tadi.

«Til-nutq» dixotomiyasini lingvistikaga bir necha yillardan so'ng, zamonaviy lingvistikaga asos solish borasida I. A. Boduen de Kurtene bilan bir qatorda turgan olim Ferdinand de Sossyur (1857-1913) kiritdi [2:10].

Sossyurning muhim xizmati – tilni belgilar tizimi sifatida tushunishning asosiy tamoyillarini shakllantir-ganligi, sinxronlikni aniq chegaralaganligi, ya'ni tilni o'zgarish va taraqqiyot jarayonida tahlil etganligi va tilning tizimli xarakteri haqidagi masalani aniq qo'ya bilganligidadir. Shuni alohida ta'kidlab o'tish zarurki, Sossyur til tizimi haqida Humboldt va ayniqsa Shleyxer kabi organizm sifatida emas, balki aynan tizim sifatida fikr yuritadi.

Tilshunoslik fanining predmeti tushunchasi tarixiy nuqtai nazardan o'zgaruvchan xarakterga egadir. Ma'lumki, til xaqidagi fan to'g'ri yozish va o'qish haqidagi ta'limotlar bilan boshlangan edi. Ushbu ta'limot grammatika, ya'ni «yozuv san'ati» deb atalgan. Yozuvning yaratilishi esa tovushlar va harflar munosabati haqidagi masalani hal qilishni taqozo etdi. Bundan tashqari, tovushlarning barcha turlari emas, balki faqat ma'noni ajratishga xizmat qiladigan va ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan tovush belgilari uchungina harflar yaratish zarur edi.

So'z o'zgarishi va gapdagi so'zlarning bog'lanish qoidalarini bilmasdan turib to'g'ri o'qish va yozish mumkin emas. Shunday qilib, asta-sekinlik bilan grammatika «yozuv san'atidan» so'zlarning o'zgarishi va bog'lanishi, tovushlardan so'zlar tuzish va ularning ma'noga ega qismlar (morfemalar)dan tashkil topishi haqidagi fanga aylanib bordi.

Ma'lumki, bunday yondashuvda tilning juda muhim elementi – so'z til haqidagi fan qiziqishi doirasidan chetda qoladi. Natijada, til haqidagi fan o'z tarkibiga leksikologiya fanini, ya'ni lug'at tarkibi haqidagi fanni ham kiritdi. To'g'ri

o‘qish va yozishga o‘rgatishda til tizimi va yozuvni bilish etarli emas”[4:17]. Tilning qanday harakat qilishi va faoliyatini anglash ham juda muhim hisoblanadi. Shu asosda til faoliyati muammolari – avvaliga namunaviy nutq ta’limoti bo‘lgan ritorika va keyinchalik, uslublar haqidagi ta’limot – stilistika bilan bog‘liq holda til haqidagi fan predmeti tarkibiga kiritildi.

Kelajakda «umumiy tilshunoslik» fanining ikki mustaqil tarmoqqa bo‘linishi ko‘zda tutilmoqda. Tarmoqlardan biri umumiy tilshunoslik bo‘lib u dunyoning turli tillari doirasida olib borilgan kuzatishlarni umumlashtirish va ana shunday umumlashtirilgan xulosalar asosida tillarning strukturasi, faoliyati va taraqqiqiyotiga xos umumiy qonuniyatlarni aniqlash kabi vazifalarni o‘z oldiga qo‘ysa, umumiy tilshunoslikning ikkinchi tarmog‘i bo‘lgan nazariy tilshunoslikda esa tillarning strukturasi, faoliyati va taraqqiqiyotining modellari yaratiladi.

Umumlingvistik tadqiqotlar tizimida tipologik ling-vistika o‘ziga xos o‘rinni egallaydi. Dunyodagi turli tillarning qiyosiy tahlili muayyan belgilarga ko‘ra tillarni, ularning tovush va grammatik tizimlari, lug‘at boyligi va uslubiy turlarini ma’lum tiplarga birlashtirish imkoniyatini beradi.

Humbold davridayoq tillarning morfologik strukturadagi fundamental xususiyatlarni e’tiborga olishga asoslangan tipologik tasniflash keng tarqalgan edi.

1. So‘z tarkibida yordamchi morfemalar ishlatilmaydigan amorf tillar;
2. Yordamchi morfemalarning o‘zakda sezilarli o‘zgarishlarni yuzaga keltirmasdan unga agglyutinatsiya (ya’ni elimlash) yo‘li bilan birikadigan agglyutinativ tillar;
3. Yordamchi morfemalar o‘zak bilan juda yaqin birikadigan va bunda o‘zakda ham, yordamchi morfemada ham sezilarli o‘zgarishlar yuz beradigan flektiv tillar.

Ushbu tiplar guruhiga yana bir tipni, ya’ni polisintetik tillarni kiritish mumkin. Bu tillardagi o‘zak va yordamchi morfemalar birikib, muayyan darajada so‘z–gap yagona tuzilmasiga aylanadi (Amerika hindulari tillari va Osiyodagi ba’zi tillar – chukot, koryak va h.k.). Umumiy va amaliy tilshunoslik o‘zining nazariy aspektlarida yaqin aloqadadir. Keyingi davrlarda ushbu vazifalar qatoriga insonning mashina va kompyuter bilan o‘zaro muloqoti bilan bog‘liq vazifalar ham qo‘shildi.

Shunday qilib, umumiy tilshunoslik lingvistikaning nazariy yadrosi hisoblanadi [3:16]. Til nazariyasi insoniyat muloqotining muhim vositasi sifatida har qanday tabiiy til doirasida olib boriladigan tadqiqot ishining asosini tashkil etadi.

Yangi davr Evropa tillarini o‘rganishning qizg‘in faollashuvi bilan xarakterlanadi. O‘sha paytda harf va tovushni mos tushirishga yo‘naltirilgan ko‘pgina orfografik islohotlar amalga oshirila boshlandi

Tillarning o‘xshashligi va qarindoshligi haqidagi fikrlar ko‘pincha aralashib ketadi.

Umumiy nazariyalarga kelganda esa, Bekon, Skaliger va Franchesko Sancheslarni eslab o'tish mumkin. Yuliy Sezar Skaliger 1900-yilgacha va undan keyinroq bo'lgan davrlarda tuzilgan mumtoz grammatika asarlarining «g'oyaviy otasi» hisoblanadi. Xuddi ana shu davrda (XVII va XVIII asrlar) keyingi qiyosiy tarixiy tadqiqotlarga asos solingan.

Yangi davr lingvistlari (Vojl, Menaj) tildan mantiqiy qonuniyatlarga bo'ysunmaydigan normativ qoidalarga asoslangan holda foydalanish haqida so'z yuritishadi. SHuningdek, ular barcha tillarga xos bo'lgan xususiyatlarni aniqlashga harakat qilishadi. Lekin bu tillar ro'yxati cheklangan bo'lib, bular eng avvalo lotin, fransuz va ayrim hollarda yunon va qadimgi ivrit tillaridir.

Yangi davr tilshunosligida «Yangi fan» asari muallifi Dj.B.Viko (1668-1744)ning konsepsiyasi muhim o'rin egallaydi. Bu asarda tillarning kelib chiqishi haqidagi nazariya keltirilgan. Vikoning fikriga ko'ra, avval tovushga taqlid, keyin undov so'zlar, keyin yuklamalar paydo bo'lgan va natijada ular mustaqil so'z turkumlarining vujudga kelishiga sababchi bo'lgan.

Sanskrit tili ham faol o'rganila boshlandi.

Xullas, qiyosiy tarixiy tilshunoslik tarixida quyidagi to'rt davrni ajratib ko'rsatish mumkin:

-qiyosiy tarixiy metod paydo bo'lishidan «yosh grammatiklar»- gacha bo'lgan davr (1816-1870 yy.),

-«yosh grammatiklar» (1870-1900 yy.),

-«yosh grammatiklar»dan F.de Sossyurning «Umumiy lingvistika kursi» kitobining chop etilishi va xett yodgorliklarining o'qilishi amalga oshirilishigacha bo'lgan davr (1900-1916 yy.) (1915-1917 y y.),

-F.de Sossyurning «Umumiy lingvistika kursi» kitobining chop etilishidan hozirgi kungacha bo'lgan davr.

1816-yilda Frans Bopp (25 yoshda) «Sanskrit tilida tuslanish tizimining grek, lotin, fors va german tillaridagi tuslanish bilan qiyosiy tahlili (Ramayana va Mohobxoratning ayrim parchalarining asliyatdagi matnidan aniq va metrik tarjimalar va Vedalardan ba'zi qismlar misolida)» kitobini chop etdi. U ushbu kitob bilan qiyosiy-tarixiy metodga asos soldi [2:13].

Umumiy tilshunoslikning asoschisi V. Humbold sanaladi. U tilning ilmiy nazariyasini qiyosiy-tarixiy metod asosida yarata boshlagan. Uning asosiy ishi – «Insoniyat tillarining qurilishidagi farqlar va uning insonning ma'naviy taraqqiyotiga ta'siri» asari 1836-ilda chop etilgan.

«Yosh grammatiklar» tildagi o'zgarishlar sabablarini jamiyatdagi o'zgarishlardan emas, balki inson ruhiyatidagi o'zgarishlardan izlashgan. Masalan, ular zamonaviy rus tili uni o'rganmagan bola uchun o'lik tildir, lekin o'lik til hisoblangan lotin tili esa bu tilni mukammal bilgan filolog-klassik uchun tirik til sifatida namoyon bo'ladi, deb hisoblashgan.

Yosh grammatiklarning yana bir kamchiligi ularning faqat alohida shakl va kategoriyalarni o'rganishgani va ularda til tizimi degan tushunchaning mavjud bo'lmaganligidadir.

Lingvistik tipologiya uchun dastlabki tayanchni yaratishda qiyosiy–tarixiy metodning asoschisi bo'lgan nemis olimi YA. Grimmning xizmatlari katta. U til tarixini xalq tarixi bilan bog'lashga harakat qildi.

XVIII asr boshlarida faoliyat yuritgan golland lingvisti Lambert Ten Kate ishlarida YA. Grimmning «Nemis tili grammatikasi» dunyo yuzini ko'rishidan 100 yil burun got, nemis, golland va island tillari grammatik strukturalarining qiyosiy tahlili amalga oshirilgan edi.

1786-yilda V. Djons sanskrit tilining grek, lotin, got, kelt, qadimiy fors tillari bilan yaqin qarindoshlikda ekanligini va bu tillarning dastlab bitta umumiy manbadan kelib chiqqanligini ko'rsatib o'tadi.

1820-yilda A.X. Vostokov o'zining «Qadimiy yozma yodgorliklar asosida tuzilgan va slavyan tili grammatikasiga kirish sifatida xizmat qiluvchi slavyan tili haqida qarashlar» asari fanda buyuk hodisa sifatida e'tirof etildi Unda A.X. Vostokov birinchi bor cherkov–slavyan tili yodgorliklarining xronologiyasini aniqladi, uning qadimgi rus tilidan farqlarini ko'rsatib o'tdi, qadimiy slavyan yozuvidagi yuslarning tovush belgilarini va ularning polyak tilidagi burun unlilari va boshqalar bilan o'zaro munosabatini aniqladi. Bu asar dunyo lingvistik tipologiyasida qiyosiy–tarixiy metodni qo'llagan dastlabki namunalardan biriga aylandi.

Fonologik qatlamga oid tipologik tadqiqotlarda e'tiborni tillardagi fonologik tizimlarning tashkil topish tamoyillariga qaratish zarur bo'ladi. Bu haqda A.Reformatskiy shunday yozadi: «Biz ona tili va o'rganilayotgan tillardagi alohida ajralgan tovushlar emas, balki, tizim tarkibida olingan butun bir fonetik kategoriyalarni solishtiranimizda, xar bir fonetik tizimning butunlay o'ziga xoslikka ega ekanligini ko'ramiz. Bu esa har qanday tilga xos bo'lgan xususiyat – har bir tilning takrorlanmas individualligining namoyon bo'lishidir» [2:68]

Taqqoslash va lingvistik tipologiyaning keyingi taraqqiyoti ko'p jihatdan til tahlilida qator muhim umumnazariy muammolarning hal qilinishiga bog'liq bo'ladi. Shulardan biri bu tilshunoslik va boshqa fanlarda «oppozitsiya» va «taqqoslash» tushunchalarining noaniq qo'llanilish muammosi bo'lib, bunda «tizim» oppozitsiyalar turkumi yoki aloqalar va munosabatlar turkumi sifatida tushuniladi. Bunday vaziyatdan chiqishga oppozitsiya va aloqalarni tenglashtirish orqali erishish mumkin.

Aloqa munosabatlarning xususiy holati va har qanday aloqa munosabatni taqozo etadi, lekin har qanday munosabat ham aloqa emas. Elementlar o'rtasida aloqa mavjud bo'lganda bir elementning o'zgarishi ikkinchisining ham o'zgarishiga (sabab aloqasi) olib keladi. Elementlar o'rtasida munosabat bo'lgan holatda esa bir element xususiyatlaridagi o'zgarishlar boshqa element xususiyatlarining o'zgarishiga olib

kelmaydi. Bu holatda faqat munosabatlar o'zgaradi. Chunki munosabatlar elementlar xususiyatlaridan ajralgan holda mavjud bo'lmaydi. Natijada, aloqa umumiy funksiyalarga ega elementlar o'rtasidagi munosabat turi sifatida namoyon bo'ladi.

Yuqorida ta'kidlangan fikrlar asosida lingvotipologik oppozitsiya tizim atributi (ko'rsatkichi) emas, balki struktura atributi va uni modellashtirishning mumkin bo'lgan bir usuli va tasvirlash metodi ekanligi haqida xulosa qilish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirziyoev SH.M. Adabiyot va san'at, madaniyatni rivojlantirish – xalqimiz ma'naviy olamini yuksaltirishning mustahkam poydevoridir // Xalq so'zi, 2017-yil 4-avgust.
2. Аракин В.Д. Сравнительная типология английского и русского языков. – М.: Просвещение, 1990.
3. Буранов Ж. Сравнительная типология английского и тюркских языков. – М.: Высшая школа, 1983.
4. Bo'ronov J. Ingliz va o'zbek tillari qiyosiy grammatikasi. – T.: O'qituvchi, 1973.
5. Abduvaxobova D., Ergashev U. Formirovanie umeniy i navykov v uchebnoy rabote. Molodoy uchyonyy. 2014.762-769.

Odorik birliklar lingvopoetikasi

Burxanova Mashhura,

filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori,
Farg'ona davlat universiteti

Annotatsiya: Ushbu maqolada odorik birliklarning kelib chiqish tarixi, dunyo mutafakkir va olimlarining bu borada olib borgan izlanishlari natijasi haqidagi fikrlar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: til, lingvistika, odorik birliklar.

Ilmiy adabiyotlarda ta'kidlanishicha, olfaktor sistema elementlari, funksiyalari va lingvopoetikasi proza va poeziyada differensiatsiyalanadi. Olfaktor vositalar ifodasi prozada ma'lum bir lisoniy vositalar bilan verballashish va borliqdagi voqealarni aks ettirish vazifasini bajarsa, poeziyada esa adresant va adresatlar tasavvurida hid fenomeni bilan bog'liq voqealar uquv qobiliyati asosida idrok qilinadi. Poeziyada olfaktorlik fenomeni o'zining xususiyatlari, belgilari bilan matndagi hidlar reverbalizatsiyasini ta'minlash vazifasini bajaradi.[1:19] Hid fenomeni bilan bog'liq tushunchalarni tilshunoslik hamda adabiyotshunoslik terminlari sifatida idrok qilish reverbalizatsiya deb yuritiladi. Noverbal vositalarning lisoniy tasviri verbalizatsiya deb yuritiladi. Poetik

misra yoki satrlarning tovushning turli grafik shakllari tizimida berilishi deverbalizatsiya deb hisoblanadi. Hid bilan bog‘liq konseptual struktura, ya’ni olfaktor vositaning lisoniy tasviri verballashish hisoblanadi. Olfaktor vositalar she’riy matnlarda ham xotira bilan bog‘liq konseptual strukturani shakllantiradi. Konseptual strukturaning verbal vositalar bilan ifodalanishi uni mazmuniy strukturaga aylantiradi.

Salqin sahar, daryo bo‘yi,
Jimjit dunyo esingdami?
Tabiatning so‘lim to‘yi,
Tonggi ro‘yo esingdami?
Ovloq, xushbo‘y jiyyda tagi,
Pichir-pichir qalin bargi,
Sevgimizning sho‘x ertagi,
Sehriy savdo esingdami?

(Mirtemir “Salqin sahar, daryo bo‘yi...”)

Yuqoridagi misralarda shoir yoshlikdagi muhabbat xotiralariga asoslangan voqelik tasvirini beradi.

Paralingvistik vositalarning poetik funksiyalari semiologik belgilar negizida amalga oshiriladi. Paralingvistik vositalar ham belgi sifatida inson tasavvurida idrok qilinadi. O‘ziga xos konseptual strukturani namoyish qiladi. Ularga xos konseptual strukturada konsept paradigmasi shakllanadi. Paralingvistik konseptlar ham lisoniy tizimdagi konseptlar singari badiiy asarda yozuvchi tomonidan mohirlik bilan tasvirlanadi. Verballashgan nolisoniy vositalar badiiy asar qahramonlarining shaxsga xos xususiyatlarini to‘la-to‘kis bera olish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Bu bilan badiiy asarda g‘oyalar ifodasi tiniqlashadi, syujetlar rang-barangligi yuz beradi. Kitobxon tasavvurida ham yozuvchi aytmoqchi bo‘lgan qahramon xarakteri va ruhiyati bilan bog‘liq ko‘zga ko‘rinmas xususiyatlar ipidan-ignasigacha ko‘zga tashlana boshlaydi. Badiiy asardan olingan quyidagi epizodda ham Inoyat oqsoqolga xos mumsiklik belgilari voqealarning poetik tasviriga o‘zgacha ruh bag‘ishlaydi, bu o‘rinda olfaktor tizim elementlari shaxsga xos xususiyatlarni yoritishda verbal ifodalarga ko‘mak beradi. Olfaktor ekspressiya maydonida poetik ta’sirchanlik kuchayadi:

*Oqsoqol achchiq tutun hididan dimog‘i achib uyg‘ondi. Tun yarmidan oqqan, hovlidagi elektr chiroqlari charaqlab yonib turibdi. Oqsoqol achchiq tutunning qayoqdan kelayotganini bilish uchun **havoni iskab ko‘rdi. Hid hujra tarafdin kelardi. Oqsoqolning jon-poni chiqib ketdi. Shundagina u elektr plitani tokka qo‘ygani esiga tushdi. Jon achchig‘ida o‘zini hujraga urdi. Tarki odat bo‘lib umrida birinchi marta hujrani qulfsiz qoldirgan edi. Eshik ochilishi bilan lov etib bir tandir olov Oqsoqolga yopirildi. Chol orqasiga chekindi. Mol achchig‘i – jon achchig‘i. Oqsoqol yana ichkariga intildi. Soqollarining kuyishiga, ko‘zining achishishiga qaramay, duch kelgan buyumni hovliga otaverdi. Namatga o‘ralgan charmlarni sudrab chiqayotganda ostonada o‘zidan ketib***

yiqlidi. (Said Ahmad, “Ufq”) Ushbu parchada muallif achchiq tutun hidi orqali olfaktor axborot, kommunikativ “mag‘iz” – **tokka ulangan va uzilmagan plita** haqidagi ma’lumotni qahramon va kitobxonga yetkazmoqchi bo‘ladi va buning uddasidan chiqadi.

Inson o‘z faoliyati davomida “...hid nerv sistemasi yordamida tashqi dunyo bilan bevosita aloqaga kirishadi. Yuqoridagi parchada qahramon hid orqali axborot oladi va tokka ulanib uzilmagan plita esiga tushadi.

Hid sezgisi emotsiyani boshqaradigan limbik (miyaning his-hayajon uchun javobgar qismi) sistema bilan uzviy aloqada bo‘ladi, shuning uchun ham hidlar insonning ongosti darajasida emotsional va psixologik holatlariga katta ta’sir ko‘rsatadi”. [4:13] Inoyat oqsoqolning yillar davomida oilasi va farzandlarini, o‘zgalarni qaqshatib yiqqan mol-mulki yonganida, uning ruhiy holatida va ongosti faoliyatida keskin affekt holati kuzatiladi. Bu asardagi “**Hid hujra tarafdin kelardi. Oqsoqolning jon-poni chiqib ketdi**” epizodida ko‘zga tashlanadi.

Paralingvistika tizimiga oid bo‘lgan olfaktor vositalar badiiy asarda qo‘llanganda, nafaqat personajga xos bo‘lgan konseptual struktura, balki asar muallifining dunyoqarashini ham ifodalaydi. Retsipiyent olfaktor vositalardan foydalanar ekan, bu vositalar bir o‘rinda kommunikantning qisqa muddatli xotirasini tiklashga xizmat qilsa, asar g‘oyasi va personajlar xarakteri bilan bog‘liq holda boshqa konseptlarga ishora qiladi. Biri esga soladi, ikkinchisi obrazli tafakkurga ishora qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- 1.Зыховская Н.Л. Ольфакторий русской прозы XIX века. Автореф.дисс.докт.филол.наук. – Екатеринбург, 2016. – С. 19.
- 2.Юсупова Ш.Т. Диний матнларнинг лингвопрагматик тадқиқи. Ф.ф.б.фд.дисс. – Фарғона, 2021. – Б. 19.
- 3.Ўзбек тили лексикологияси. – Тошкент: Фан, 1981. – Б. 34.
4. Мансурова А.Х. Репрезентация ольфакторного пространство в английском и татарском языках. дисс.канд.фил.наук. – Казан, 2016. С. – 13.

Tilimiz – boyligimiz

Mahmudjonov Shohruxbek,

Andijon davlat universiteti talabasi

@mahmudjonovshohruxbek97@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada tilimizning dunyo tillari orasidagi nufuzli o‘rni, ahamiyati, boyligi, tarixda tilimizning yuksalishi va rivojlanishi yo‘lida o‘z asarlari bilan hissa qo‘shgan ajdodlarimiz hamda bugungi kunda tilimizga qaratilayotgan e’tiborlar haqida so‘z boradi.

Kalit soʻzlar: ona til, davlat tili maqomi, “Qutadgʻu bilig”, yangi Renessans.

Har bir millatning Vatani, davlati kabi yana bir buyuk boyligi bor. Bu ham boʻlsa uning *tili* hisoblanadi. Aynan til odamlarni bir millatga mansub xalq sifatida birlashtiradi. Til - har bir millat oʻzligining ajralmas belgisi, xalqni - xalq, millatni - millat qiladigan ramzlardan biri asrlar osha ajdoddan avlodga bevosita meros boʻlib yetib keladigan oʻzaro muomala vositasidir. Mamlakatimizda 1989-yilning 21-oktabrida oʻzbek tiliga davlat tili maqomining berilishi istiqlolimiz sari qoʻyilgan dadil qadamlardan biri sifatida tarixga muhrlangan edi. Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev oʻzbek tiliga davlat tili maqomi berilganining oʻttiz yilligiga bagʻishlangan tantanali marosimidagi nutqida bu borada qilinadigan keng koʻlamli ishlarning toʻlaqonli tarixini chizib berar ekan, bu ishlarning pirovard natijalarini quyidagicha ifoda etdi: „Muxtasar aytganda, har birimiz davlat tiliga boʻlgan eʼtiborni mustaqillikka boʻlgan eʼtibor deb, davlat tiliga ehtirom va sadoqatni ona Vatanga ehtirom va sadoqat deb bilishimiz, shunday qarashni hayotimiz qoidasiga aylantirishimiz lozim”.[1] Ayni paytda ona tilimizga boʻlgan eʼtibor har qachongidan ham yuqori pogʻonaga koʻtarilib, bugun davlat tilining taraqqiyoti, uning nufuzini oshirish, unga teran muhabbat va ehtirom tarbiyasi ila, uning boy xazinasini qayta tiklash va rivojlantirishga katta eʼtibor qaratilayotir.

Davlatimiz rahbari tajribali tabibday tilimiz tomirlarini qoʻlida tutib, uning dard-u ogʻriqlariga malham topmoqda, qaddini ozod koʻtarish va emin-erkin faoliyati uchun madad berish yoʻllarini koʻrsatmoqda. Mamlakatimizning milliy yuksalishday ulugʻ va ezgu maqsadlariga erishuvida ona tilimizning benazir tayanch boʻlib xizmat qilmoqda. Shuning uchun ham Prezidentimiz oʻz nutqlarida: “Davlat tili masalasi milliy gʻoyamizning asosiy tamoyillaridan biri boʻlishi zarur”ligini alohida uqtiradilar.[2]

Ota-ona oʻz farzandiga yaxshi xulq, yaxshi tarbiya berishdan ortiq maʼnaviy meros qoldira olmagan kabi ajdodlar ham avlodlariga shu yurtga xos boʻlgan yaratuvchanlik, tafakkur mahsuli boʻlmish bebaho moddiy va madaniy yodgorliklar hamda tarbiyalovchi, ilm-u maʼrifat yogʻdulari ila yoʻgʻrilgan asarlar va eng muhimi, ona tilidan boʻlak buyuk meros qoldira olmasa kerak.

Milliy tilimizni goʻyoki bir muazzam chinorga mengzasak, uning chuqur ildizlari - bu uning olis oʻtmishga borib taqaladigan boy tarixidir. Baquvvat tanasi esa oʻzbek tilining ravnaqida beqiyos oʻrin tutgan ajdodlarimizdir, yaʼni Mahmud Qoshgʻariy, Ahmad Yassaviy, Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yugnakiy, Lutfiy, Alisher Navoiy, Bobur, Mashrab, Ogahiy, Furqat, Qodiriy, Choʻlpon, Usmon Nosir kabi buyuk ijodkorlardir. Bu roʻyxatni cheksiz faxr bilan yana uzoq davom ettirish mumkin. Shox-shabbalari esa bu tilimizda yaratilgan oʻlmas va nodir asarlarimizdir. “Qutadgʻu bilig”, “Hibat ul-haqoyiq“, “Muhabbatnoma”, “Mahbub ul-qulub”dan tortib, “Oʻtkan kunlar”, “Mehrobdan chayon”, “Yulduzli tunlar” kabi adabiyot gultojlaridir. Barglari esa tilimizning zeb-u ziynatlari, oʻziga xosliklari, dur-u gavharlaridir. Endi shuni baralla ayta olamizki, chuqur

ildizga ega, ko'rkam, mustahkam va muazzam bu chinorga hech kim bolta ura olmaydi, hech kim shoxlarini sindira olmaydi. Uning bebaho boyligi bo'lmish adabiyotiga hech kim yomon ko'z ila qaray olmaydi.

Agar biz O'zbekistonimizni dunyoga tarannum etmoqchi, uning qadimiy tarixi va yorug' kelajagini ulug'lamoqchi, uni avlodlar xotirasida boqiy saqlamoqchi bo'lsak, avvalambor buyuk yozuvchilarni, buyuk shoirlarni, buyuk ijodkorlarni tarbiyalashimiz kerak. Nega deganda, ulug' adib Abdulhamid Cho'lpon aytganidek: "Adabiyot yashasamillat yashar".[3]

O'zbek tilining xalqimiz ijtimoiy hayotida va xalqaro miqyosidagi obro'-e'tiborini tubdan oshirish, yoshlarni vatanparvarlik, milliy an'ana va qadriyatlarga sadoqat ruhida tarbiyalash, mamlakatimizda davlat tilini to'laqonli joriy etishni ta'minlash maqsadida o'zbek tiliga Davlat tili maqomi berilganligining 30 yilligini nishonlash arafasida 2019-yil 21-oktyabr kuni O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzini va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni e'lon qilindi.

Mazkur farmonga muvofiq Vazirlar Mahkamasi tuzilmasida Davlat tilini rivojlantirish departamenti tashkil etildi, shuningdek, hukumat qarori bilan davlat va xo'jalik boshqaruvi organlari, muassasa va boshqa tashkilotlarda qonun hujjatlaritga rioya etilishi, o'zbek tilini rivojlantirishni ta'minlash masalalari bo'yicha maslahatchi lavozimi joriy etildi.

Bugungi kunda shuni ishonch bilan ayta olamizki, butun dunyo tillari ichra o'zbek tili o'zining serma'no qirralari, so'z boyligi, adabiy qonuniyatlari bilan alohida joziba kasb etadi, ziyo mash'allarini, ilm-ma'rifat peshvolarini maftun etib keladi. O'zbek kurashining dunyoga yoyilishi tufayli sof o'zbekcha so'zlarning jahonga kirib borishi yana bir bor tilimizning jahon hamjamiyatidagi o'zni mustahkamlanib borayotganligidan dalolat beradi.

Bunga bir yorqin misol 2020-yilning 23-sentabrda yurtboshimiz Shavkat Mirziyoyev BMTning 75-sessiyasida o'zbek tilida baralla nutq so'zlab, butun dunyoni ona tilimizga mahliyo qilib qo'ydilar. Ayni mana shu damda o'zbek ekanligimdan, mustaqil O'zbekiston Respublikasining fuqarosi ekanligimdan chinakamiga faxr hissini tuydim.

Xulosa qilib aytganda, bugungi shiddatli davrda chinakam ma'naviyatli va ma'rifatli odamgina inson qadrini bilishi, o'z milliy qadriyatlarini, milliy o'zligini anglashi, erkin va ozod jamiyatda yashash, mustaqil davlatimizning jahon hamjamiyatida o'ziga munosib o'rin egallashi uchun fidoiylilik bilan kurasha olishi, tilni sevish, uni ardoqlash millatni sevish va uni ardoqlash bilan teng hisoblanadi. Inson uchun uning vatani, ota-onasi, oilasi qanchalik qadrlil bo'lsa, uning ona tili ham shu qadar aziz va muqaddas bo'ladi.

Prezidentimiz ta’biri bilan aytganda, “Bugungi kunda biz yangi O‘zbekistonni, yangi Renessans poydevorini barpo etishdek ezgu maqsadlarimizga erishishda, hech shubhasiz, ona tilimizning hayotbaxsh qudratiga tayanamiz”.

Men o‘z fikrimni Abdulla Oripovning to‘rt misra she’ri bilan yakunlamoqchiman.

Ona tilim, sen borsan shaksiz,

Bulbul kuyin she’rga solaman.

Sen yo‘q bo‘lgan kuning, shubhasiz,

Men ham to‘ti bo‘lib qolaman...

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoyevning o‘zbek tiliga davlat tili maqomi berilganligining o‘ttiz yilligiga bag‘ishlangan tantanali marosimidagi nutqi // Xalq so‘zi, 2019-yil 22-oktabr

2. M.Aminov, A.Madvaliyev va boshqalar, Davlat tilida ish yuritish. Toshkent 2022-yil

3. I.Karimov, Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent 2008. 87-bet

Insonning tafakkur etishida tilning ahamiyati

Baysariyev Nosir,

Jizzax politexnika instituti katta o‘qituvchisi,

Malikova Dildora,

Jizzax politexnika instituti talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada tilning kelib chiqishi, tilning inson uchun fikrlash, aloqa vositasi ekani, tilning kishilar o‘rtasidagi munosabatda eng muhim qurol sifatida qo‘llanishi, uning rivojlanishi kabi mavzular yoritilgan bo‘lib, tilning rivojiga o‘z hissasini qo‘shgan olimlar va allomalarning buyuk hizmatlari e’tirof etilgan.

Kalit so‘zlar: til, ta’rif, zamon, jamiyat, tilshunoslik.

Tabiat va jamiyat mahsuli bo‘lgan inson, ayni paytda, ularning oliy namunasi ham sanalib, olamni narsa va predmet shaklida, voqea va hodisa tarzida miyasida aks ettiradi, idrok qiladi, fikrlaydi. Bu jarayonda muhim vosita hisoblangan tilning ahamiyati g‘oyatda muhimdir. Shuning uchun ham til va tafakkurni bir-biridan alohida tarzda tasavvur qilib bo‘lmaydi. «Til bilan tafakkur bir-birini taqozo etadigan ajralmas hodisadir. Tilsiz tafakkur bo‘lmaganidek, til ham tafakkursiz bo‘lmaydi»

Tilning inson uchun fikrlash vositasi bo‘lishi, moddiy asos sifatida xizmat qilishi uning amalda bo‘lishidagi birinchi bosqich hisoblanib, ikkinchi bosqichda fikr, tafakkur

mahsuli reallashadi, ya'ni u miyadan tashqariga chiqadi. Shunday qilib, ikkinchi bosqichda til kommunikativ – aloqa vazifasini bajarishga kirishadi.

Til insonlar o'rtasida aloqa vositasi bo'lishi, tabiat va jamiyatdagi narsa va hodisalar to'g'risida xabar berishdan tashqari suhbatdosh yoki tinglovchiga ma'lum ta'sir o'tkazish, hissiyotini qo'zg'atish kuchiga ham ega. Agar bu holatni shartli ravishda beshinchi bosqich deb ataydigan bo'lsak, ta'kidlaganimizdek, tilning bosqichma-bosqich takomillashib, mukammalashib va imkoniyatlari ham asta-sekinlik bilan kengayib borishini kuzatamiz.

Til - kishilar o'rtasidagi munosabatda eng muhim qurol hisoblanadi. U jamiyat taraqqiyot bosqichlarida shakllanib, umuminsoniy manfaatlarga xizmat qilgan. Tilning paydo bo'lishi va rivojlanishi bevosita jamiyat taraqqiyoti bilan uzviy bog'liqdir. Shuningdek, inson kamoloti haqida fikr yurutuvchi barcha fanlarning o'rganish manbai aynan tilga aloqador hisoblanadi.

Tilga turli davrlarda turlicha ta'riflar berilgan, ammo hozirga qadar aniq va yagona ta'rif mavjud emas. Shu sababdan, ko'plab olimlar va ilmiy tadqiqotchilar orasida bu masala qizg'in bahslarga sabab bo'lmoqda. Bundan tashqari, tilshunoslik fanining predmeti, obyekt va vazifalari kabi masalalar qaysidir ma'noda tilni qanday tushunishga bog'liq.

Yuqorida aytilganidek, turlicha ta'riflar tufayli tilshunoslik fanining predmetini ham turlicha idrok qilishga sabab bo'ldi. Shu vaqtdan boshlab, tilshunoslik fanini tubdan tadqiq qilina boshlandi. XX asrdan boshlab esa tilshunoslik fanining predmetini aniqlashda yangicha davr boshlandi.

Xususan, hozirgi zamon tilshunoslik fanining asoschisi bo'lgan shveysariyalik olim tilshunoslik fanining predmeti masalasida o'ziga xos burilish yasadi. Bu olimning fanga qo'shgan hissasi - birinchi bo'lib tilning murakkab hodisa ekanligini aniqladi va yangi mukammal, aniq shakllangan umumiy tilshunoslik nazariyasini yaratib berganligi bilan ahamiyatlidir. U til haqida quyidagi fikrlarni bildiradi "til kishilik jamiyatida bajaradigan vazifasiga ko'ra aloqa quroli, fikr ifodalash vositasidir, ijtimoiy tabiati jihatidan til madaniy - tarixiy va ijtimoiy hodisa ichki tuzilishiga ko'ra sof belgi - ishoralar tizimidir".

Mana shu o'rinda tilning hech bir imkoniyati nutqsiz, nutqiy jarayonsiz amalga oshmasligi, yuzaga kelmasligiga ham amin bo'lamiz. «Til va tafakkurning birligi nutqda o'z ifodasini topadi. Nutq og'zaki va yozma holda mavjud bo'lib, unda fikrimiz moddiy shaklga, ya'ni hissiy idrok etiladigan shaklga kiradi va shu tariqa u endi bir shaxsga emas, balki jamiyatga tegishli bo'lib qoladi»

Ma'lum bo'ladiki, til nutqning o'ta muhim unsuri sifatida aloqa, xabar, ta'sir etishdek, shu bilan birga, imkoniyatlari nihoyatda kengayib borishi natijasi o'laroq kishilik jamiyati to'plagan tajriba va bilimlarni kelajak avlodlarga yetkazishdek ulug'vor ijtimoiy vazifani bajaradi.

O‘z shakllanishi va rivojlanib borishi davomida uzoq tarixiy yo‘lni bosib o‘tadigan til asta-sekinlik bilan bo‘lsa-da, takomillashib ham boradi. Bu holni uning ichki qurilishida, amalda bo‘lish qoidalarining ma‘lum bir tizimga kela borishida kuzatamiz. «Ichki qurilish nuqtai nazardan til ma‘lum miqdordagi bir-biri bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan til birliklarining yig‘indisi va ana shu birliklardan foydalanish qoidalaridan tashkil topgan murakkab sistemadir»

Nutq tilning namoyon bo‘lishi, ro‘yobga chiqish, voqyelanish shakli bo‘lib, u bevosita kuzatishda berilgan, moddiy (tabiiy, fizik) shaklga egadir.

Ma‘lum bo‘ladiki, nutq madaniyati, agar masalaga til nuqtai nazardan qaraladigan bo‘lsa, bu, eng avvalo, nutqning to‘g‘riligi demakdir. Ikkinchidan esa, u uslubiy jihatdan silliq bo‘lishi kerak, ya‘ni unda noaniqlikka, ikkima’nolilikka, uzundan-uzoqlikka yo‘l qo‘yilmasligi, qisqalik, soddalik va aniqlik bu nutqning asosiy o‘lchovi bo‘lishi lozim. Keng ma’noda esa nutq madaniyati nutqiy ta’sirchanlikni, ijodiy yorqinlikni, o‘tkirlik va obrazlilikni ifoda etadi.

Olib borilgan tadqiqotlar natijasida tilshunosligimizda nutq madaniyati alohida fan sifatida nazariy asosga qo‘yildi, ilmiy o‘rganish usullari ishlab chiqildi, u bilan aloqador bo‘lgan tushunchalarga, jumladan «til madaniyati» tushunchasiga aloqadorlik masalasi hal etildi.

Bu sohaga bag‘ishlab yozilgan ishlarda tushunchaning ta’rifiga oid yana quyidagi izohlarga duch kelamiz: « a) nutq madaniyati bir tilda to‘g‘ri so‘zlash va yozishdir; b) nutq madaniyati fikrni sodda, aniq va tushunarli ifodalashdir; v) nutq madaniyati tilning tasviriy va obrazli vositalaridan unumli, o‘z o‘rnida foydalana bilishdir; g) nutq madaniyati nutqning qisqaligi, ixchamligi, aniqligi, milliyligidir; d) nutq madaniyati nutqning sodda, barcha uchun tushunarli bo‘lishidir...»

Til madaniyati tushunchasi nutq madaniyati sohasida til sistemasining o‘zini, masalan, o‘zbek adabiy tilining vosita va imkoniyatlarini, «madaniylashtirishni» ko‘zda tutadi. Demak, til madaniyati termini bilan ataluvchi tushuncha til sistemasining madaniylik darajasini, ya‘ni uning qanchalik ishlanganligi, normalanganligini ko‘rsatadi».

Navbatdagi gap til madaniyati va nutq madaniyati tushunchalarining huquq sohasida amal qilishi xususida. Huquqiy soha va yurisprudensiya amaliyotda tilga katta ehtiyoj sezadigan yo‘nalish hisoblanadi. Bu, ayniqsa, keyingi o‘n yillikda alohida ahamiyat kasb etdi. Chunki mustaqilligini qo‘lga kiritgan O‘zbekiston Respublikasi o‘z taraqqiyoti va rivojlanishining yangi bosqichida huquqiy-demokratik tamoyillarga asoslangan fuqarolik jamiyati qurish yo‘lidan bormoqda. Ijtimoiy hayotning barcha yo‘nalishlarida qonun ustuvorligini ta’minlanishi asosiy vazifa qilib qo‘yilmoqda.

Ustuvorlik ma‘lum ma’noda bu qonunlar va ularning ijrosi bilan bog‘liq bo‘lgan hujjatlarning mukammal bo‘lishini taqozo qiladi. Bu mukammallik esa, o‘z navbatida,

ularni O'zbekiston xalqi va davlati manfaatini himoya qiluvchi huquqiy asos bilan birga, ularning til jihatdan ham puxta bo'lishni keltirib chiqaradi.

Huquqiy, yuridik tilning o'ziga xos xususiyatlarini, uning umumxalq madaniyati, huquqiy madaniyat doirasida amal qilish imkoniyatlarini chuqur o'rganish bu soha mutaxassislarining bilim va malakasi, ma'naviyati va madaniyatining yanada yuksak bo'lishiga ko'maklashadi.

Ammo bugungi kunda o'zbek nutqi madaniyatini yuqori darajaga ko'tarish uchun olib borayotgan ishlarimiz talablar darajasida deb ayta olmaymiz. Mavjud kamchiliklar tildan huquq sohasida foydalanishni ham qiyinlashtirmoqda.

O'zbek davlatchiligi tarixida huquqning mukammal tizimi yaratilgan. Bu haqda «Avesto», Burhoniddin Marg'inoniyning «Al hidoya» hamda «Temur tuzuklari» kabi manbalardan ko'plab ma'lumotlar olish mumkin. Jumladan, tariximizda musulmon huquqi bo'lgan. Uning asosiy manbalari Qur'on, sunna, ijmo, qiyos bo'lgan. Fiqh – musulmon huquqini, sunna – hadislar ko'rinishidagi huquqiy prinsiplarni, ijmo – qonunshunos olimlarning umumiy fikrlarini, qiyos – Qur'on va sunnada berilmagan biror huquqiy masala ulardagi shunga o'xshash masala bo'yicha berilgan ko'rsatmaga qarab taqqos yo'li bilan sharhlashni o'zida mujassam etgan. Binobarin, ularning ham biri umumiy va o'ziga xos til va uslubda shakllangan.

O'zbek tilining o'ziga xos xususiyatlari, nozik qirralari hisobga olinmagan. Matn, o'zbekcha bo'lishidan qat'iy nazar, gaplar ruscha qoliplarga solingan, g'aliz va tushunarsiz so'z va so'z birikmalari tarkibi oshib ketgan»

Mustaqillik tufayli nafaqat yuridik hujjatlarni o'zbek tilida yaratish, balki matnni o'zbekcha fikrlash zaruriyati va, ayni paytda, imkoniyati vujudga keldi.

Buning ustiga, yuridik tilga qo'yiladigan g'oyatda muhim bir talab mavjud. U hamma foydalana oladigan, tushunarli, ommaviy til bo'lishi lozim. Masalaning murakkabligi ham ana shunda. Huquqiy-me'yoriy hujjatlar matnidan bir vaqtning o'zida ham mukammallik, ham ommaviylikni da'vo qilishimiz uning yaratuvchilaridan qanchalik bilim va mahorat talab etishini ko'rsatadi.

Nutq madaniyati deyilganda faqat uning og'zaki shaklini tushunish kerak emas. Yozma nutq madaniyati bundan ham mas'uliyatlidir. Tilda barqarorlikni ta'min etadigan yozuvning huquqiy matnlar shakllanishi, an'anaviylik va turg'unlik mazmuni kasb etishida ahamiyati katta. Uning yordamida nafaqat matnlar keyingi davrga yetkaziladi, balki yozma ko'nikmalar ham shakllanadi. Umumxalq tili elementlaridan, yuridik terminologik tizimdan foydalanish yo'llari, fikrni qisqa jumalarda ifodalash usullari aynan ana shu yozma matn tufayli takomillashib boradi. U ma'lum ma'noda keyingi yoziladigan matnlar uchun namuna vazifasini o'taydi. Shuning uchun ham yuridik yozma nutq madaniyatini takomillashtirish nutq madaniyati tizimida alohida mavqyega ega.

Endi bir necha og'iz gap yuristning muomala madaniyati xususida. O'zbek xalqi dunyoda o'z ma'naviyati va madaniyati mavjud bo'lgan turkiy xalqlarning biri sifatida

tildan foydalanishda ham qadimiy an'analari, odat va ko'nikmalariga ega. Zero, ana shu ana'ana va odatlar har bir xalqning o'zligini ko'rsata oladigan belgilar sanaladi.

O'zining boy tarixi va o'tmishi, havas qilsa va namuna olsa arzigulik ma'naviy-madaniy merosiga ega bo'lgan o'zbek xalqining muloqot an'analari nafaqat mazmunan, balki shaklan ham rang-barangdir. Sharq ma'naviyatining tarkibiy qismi bo'lgan bu muloqot o'zbeklar bilan yonma-yon yashab kelayotgan boshqa xalqlar madaniyati bilan uyg'un, ayni paytda, o'ziga xosdir. Kishilarning yoshiga qarab hurmat bildirish va shunga yarasha muomalada bo'lish, suhbat jarayonidagi samimiyatga, suhbatdoshga yon berishga harakat qilish, yoshlarning qariyalarga, ayollarning erlariga yoki erlarning ayollariga, farzandlarning ota-onalariga, obro'li kishilarga, rahbarlarga bo'lgan izzat-hurmatning, mezbonning mehmonga bo'lgan ehtiromining avvalo muloqot jarayonida aks etishi ana shu o'ziga xosliklar sanaladi.

Nutqning tozaligiga e'tibor berish, unda chet so'zlarni o'rinsiz ishlatishga yo'l qo'ymaslik, ortiqcha – parazit so'zlarni, shtamlarni ishlatmaslik hamda nutqni shirinso'zlik bilan, yoqimli ohangda, ravon talaffuz etishga harakat qilish, mujmallikdan qochish ham fazilat sanaladi. «Asosiy fikrni ovoznı past-baland qilish, ohangni o'zgartirish, imo-ishora, qaytarish bilan mohirona uqdirish zarur. – deb ta'kidlashadi risola mualliflari. - Notiqning fikri ham, imo-ishorasi ham, nutqi ham bir qolipda bo'lmasligi lozim. Ma'ruzaning jonlanishiga, tinglovchilarning diqqatini tortishga ko'maklashadigan ta'riflar, taqqoslashlar, maqol va matallar, qochiriq so'zlar, ba'zi hollarda hazil-mutoiba gaplarni qo'shishdan qo'rqmaslik kerak. Lekin ularni suiste'mol qilish bilan ma'ruza materialiga putur yetkazish yaramaydi»

Nutq so'zlanayotgan paytda notiqning o'zini to'g'ri tuta bilishi, oddiylik va tabiiylikka harakat qilishi, doimo o'zini kuzatib borishi, ortiqcha harakatlarga yo'l qo'ymasligi, hatto kiyinishda ham kamtarlik ustuvor bo'lishi kabi jihatlar ham muhimdir. Tinglovchilardan tushgan savollarga ham mumkin qadar qisqa va aniq javob berishga harakat qilish lozim.

Yana shu narsani ham ta'kidlash joizki, har bir nutq alohida shaxs bilimi va dunyoqarashining, tildan xabardorligi va mahoratining mahsuli sanaladi. Shuning uchun ham notiqlik – individuallik, o'ziga xoslik sifatida baholanib, hamma uchun yagona andozalarni belgilab qo'yish mumkin emas. Ammo yuqoridagi kabi, umumiy ma'nodagi, yo'nalish xarakteridagi tavsiyalar ham zarar qilmaydi.

Til har qanday jamiyatning aloqa vositasi sanalar ekan, u yurist faoliyatida ham nihoyatda kuchli quroldir. Ammo muhim noyob boylikning ahamiyatini hyech kimga chaqiriqlar, shiorlar, da'vatlar bilan uqtirib bo'lmaydi. Faqatgina o'z Vatanini, millatini, ona tilisini, shu bilan birga, o'z kasbini sevgan kishigina buni boshqalardan ko'ra avvalroq anglay olishi va undan unumli foydalana olishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Xolmanova Z. T. Tilshunoslikka kirish. –Toshkent, 2007.
2. N. Turniyozov. Tilshunoslikka kirish. Maruzalar matni. – Samarqand, 2005.
3. Azizov O. “Tilshunoslikka kirish”, – T., 1996.
4. Abduazizov A.A. Tilshunoslikka kirish. –T.,1999.
5. Акшина А.А. Пособие по курсу «Введение в языкознание», – М.,1969.
6. Амирова Т.А., Ольховиков Б.А., Рождественский Ю.В. Очерки по истории лингвистики. –М., 1975.
7. Baskakov N.A., Sodiqov A.S. “Umumiy tilshunoslik”. –T., 1979.

Qadimgi turkiy til davri va uning manbalari

Mamasharipova Nurjahon,

Chirchiq davlat pedagogika universiteti talabasi
mamasharipovanurjahon5@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada qadimgi turkiy tilning kelib chiqishi va shakllanishi haqida atroflicha ma’lumot berilgan. Hamda bu tilga oid bo’lgan qadimgi manbalar va yodgorliklar haqida fikr yuritilgan.

Kalit so’zlar: Qadimgi turkiy til, mo’g’ul tili, oltoy tili, O’rxun-Yenisey yodgorliklari, Turk xoqonligi, “Xuastuanift” bitigi, O’ngin bitigi.

Ona tilimizga ajdodlardan avlodlarga o’tib kelayotgan bebaho meros sifatida e’tibor qaratish, uni asrab-avaylash, boyitish, nufuzini oshirish barchamizning asosiy vazifalarimizdan sanaladi. Qadimgi turkiy til o’zbek va boshqa turkiy tillarning shakllanishiga asos bo’lgan. Ammo qadimgi turkiy tilning o’zi ham ma’lum taraqqiyot bosqichlarini boshidan kechirgan, shakllangan, ma’lum bir qolipga tushgan. Ma’lumki, qadimgi turkiy til davri turkiy xalqlar tili, tarixiylikning ildizlarini bilishda muhim ahamiyat kasb etadi. Buning natijasida hozirgi adabiy tilning qonuniyatlarini teranroq anglash imkoni yuzaga chiqdi.

Qadimgi turkiy til davri barcha turkiy urug’ va qabilalarning umumiy tili sifatida V-X asrlarni o’z ichiga oladi. Qadimgi turkiy til kelib chiqishi va rivojlanishi jihatidan oltoy va xun tili davrlari bilan uzviy bog’langan. Bu davr tili haqida B.Vladimirsov quyidagi fikrlarni bayon qiladi: “...mo’g’ul tili turk va tungus tillari bilan birga o’zlarining bir umumiy ajdodiga ega bo’lganki, uni shartli ravishda oltoy tili deb atash mumkin. Oltoy tilining rivojlanishi jarayonida tashkil topgan mo’g’ul, turk, tungus tillari ma’lum. Bu davr turkiy tillar taraqqiyotining birinchi, eng qadimgi bosqichi bo’lib, fanda u oltoy til birligi nomi bilan yuritiladi. Bu davrda hali turkiy tillar mo’g’ul tillaridan mo’g’ul tillari esa, o’z navbatida, tungus-manchjur tillaridan ajralib chiqmagan edi, ular

bir til birligi sifatida qo'llanar edi. Shunday qilib, qandaydir eng qadimgi tilning bo'lganligi taxmin qilinadi. Bu tilga xos umumiy leksik, fonetik va grammatik belgi-xususiyatlar esa hozirgi mo'g'ul, turkiy va tungus-manchjur tillarida saqlanib qolgan".[1:56]

Mutaxassislarning fikricha, qadimgi davrlardan milodiy V asrgacha bo'lgan muddat "Eng qadimgi turkiy til" davri deb yuritiladi. Adabiyotlarda bu davr oltoy va xun bosqichlariga ajratiladi. Oltoy davrining xarakteri, bu davrda yashagan xalqlar va ularning tili haqida aniq ma'lumotlar beruvchi tarixiy yodgorliklar yo'q. Bu davr tilining ayrim xususiyatlari o'lik tillarning eng qadimgi belgilari bilan hozirgi jonli tillarni tarixiy-qiyosiy usul osida o'rganish orqali taxminiy ravishda aniqlanishi mumkin. Tarixiy taraqqiyot jarayonida tillarning qo'shilishi, ajralib ketishi natijasida oltoy davrining oxirlarida bu tillar tabaqalanadi va ikkita katta til guruhlariga bo'linadi, ya'ni tungus-manchjur va turk-mo'g'ul tillar guruhlariga ajralib chiqadi. O'z navbatida ijtimoiy-siyosiy munosabatlarning o'sishi, ajralib chiqishi, farqlanish jarayonining davom etishi asosida bu tillarning har qaysisi asta-sekin o'ziga xos leksik, fonetik va grammatik xususiyatlarga ega bo'lib boradi. Buning natijasida xun davrining oxirlarida turk-mo'g'ul til birligidan turk tillari va mo'g'ul tillari ajralib chiqadi. VI asr o'rtalarida turklar kuchayib, yirik bir qabila ittifoqiga birlashdi, qo'shni qabilalarni engib, 552-yilda o'zlarining mustaqil davlati – turk xoqonligini barpo qildi. 555-yilga kelib, Markaziy Osiyodagi xalqlar Manjuriya va Yenisey qirg'oqlarigacha bo'lgan yerlarni o'zlariga qaratib oldilar. Harbiy va siyosiy qudrati asta-sekin kuchayib borgan turk xoqonligi eftalitlar davlatini tor-mor qildi, Amudaryo va Orolgacha bo'lgan joylarni, VI asrning 70-yillarida esa Shimoliy Xitoydagi Chjou va Tsi davlatlarini bosib oldi. Xoqonlikning chegarasi Amudaryodan Hindistongacha cho'zilgan edi. Ammo qabilalar o'rtasidagi o'zaro urushlar, Xitoyning kuchayib ketishi va bu urushlarga aralashuvi natijasida VI asrning 80-yillarida turk xoqonligi parchalanib, Sharqiy turk xoqonligi va G'arbiy turk xoqonligiga bo'linib ketdi. Turkiy tillar taraqqiyotining uchinchi bosqichi, ya'ni qadimgi turkiy davrdagi turkiy urug' va qabilalar, ularning tillariga oid juda ko'p yozma manbalar, tarixiy yodgorliklar mavjud. Jumladan, turk xoqonligi tarkibiga kirgan turkiy urug'lar va ularning tillari O'rxun-Yenisey yodgorliklari orqali aniqlangan. Mazkur yodgorliklarning ko'pchiligi rus olimlari tomonidan topilgan. Bular orasida, ayniqsa, sibirlik o'lkashunos N.Yadrinsev tomonidan 1889-yilda Mo'g'ulistondagi O'rxun daryosi bo'ylaridan topgan yodgorliklar katta ahamiyatga ega. Xuddi shunday yodgorliklarning kattagina bir qismi Yenisey daryosining yuqori qismi va Qirg'izistondagi Talas vodiysi, shuningdek, Baykal ko'li atroflari, Lena daryosi sohillaridan topilgan. Yana bir bitik O'ngin bitigidir. Bu bitiktosh Mo'g'ulistondagi O'ngin vodiysidan topilgan. Hozir ham o'rnatilgan joyida turibdi. Yodgorlik VIII asrning birinchi yarmida, taxminan, 732-yilda tiklangan. J.Klosonning yozishicha, bitik sarkarda Alp Eletmish xotirasiga tiklangan. [1:210] Uyg'ur yozuvida bitilgan yodgorliklarning eng muhimi "Xuastuanift" bitigidir. Bu bitikning ma'nosi -

moniylarning tavbanomasidir. Moniylik dinining falsafiy asari, o'n besh bo'limdan iborat. Ilk o'rta asrlarda asarning eroniy, sug'diy, turkiy, xitoycha versiyalari keng tarqalgan. Bu yodgorlikning turkiy versiyalari uyg'ur, moniy yozuvida bo'lib, ular Sankt-Peterburg, Berlin va Londonda saqlanadi. Turfondan topilgan Sankt-Peterburg nusxasi uyg'ur yozuvida, Turfondan va "Ming budda g'ori" ibodatxonasidan topilgan Berlin va London nusxalari moniy yozuvida bitilgan. Bu yodgorliklarni 1910-1911yillarda ingliz olimi Le Kok Berlin, Londonda, 1963-yilda L.Dmitrieva lotin alifbosida ruscha tarjimasi bilan nashr ettirgan.

Olimlarning fikricha, asar qadimgi eroniy tillarning birida yaratilgan. Keyinchalik moniy ta'limotini yoyish maqsadida boshqa tillarga o'girilgan. Uning turkiy versiyasi, taxminan, VIII asrda yaratilgan. Asar tilining ko'k turk yodgorliklari tiliga yaqinligi, uyg'ur yozuvli nusxaning xat uslubi, shuningdek, asarning moniy yozuvida ham tarqalganligi ana shundan guvohlik beradi. G'arbiy turk hoqonligi davri (VI-VIII asrlar)da turkiy qabilalar o'troqlasha boshladi. O'troqlashgan turklar shaharda hunarmandchilik, savdo-sotiq bilan shug'ullanadi, cho'l va qishloq joylarda esa dehqonchilik qiladi. Buning natijasida turkiy qabilalarning etnik jihatdan o'zaro yaqinlashuvi va fors tillarida so'zlashuvchi xalqlar bilan iqtisodiy, siyosiy va madaniy aloqalari kuchayadi. VIII asrda G'arb va Janubda – Movarounnahr hududi (Samarqand, Buxoro, Choch, Farg'ona, Xorazm)da yashagan aholi va sug'diy-eroniy xalqlar arablar tomonidan bosib olindi, Abbosiylar xalifaligiga qaram bo'lib qoladi. Bu yerdagi xalqlar esa islom dinini qabul qiladi. Bu tarixiy hodisa Movarounnahrda yashagan xalqlarning, shu jumladan, turkiy xalqlarning iqtisodiy va madaniy taraqqiyotiga, fan va adabiyotning rivojiga ma'lum darajada ta'sir ko'rsatdi. Ayniqsa, IX asrning 2-yarmidan, Somoniylar davridan boshlab turkiy xalqlarning ijtimoiy-siyosiy hayotida jiddiy siljishlar sodir bo'ldi. Jumladan, urug'-qabilachilik munosabatlari kuchsizlanadi, feodal munosabatlar rivojlanib bordi. Shu asnoda turk xoqonligi davrida turkiy qabilalar to'liq tabaqalanadi. Markazlashish, o'zaro birlashish jarayonida qo'shilish va ajralib ketish asosida rivojlangan turkiy tillar uyg'urlar hukmronligi davrida umumturkiy adabiy til sifatida shakllandi. Bu adabiy tilning tashkil topishida qarluq-chigil tillari, shuningdek uyg'ur tili asos sifatida qatnashdi, uning taraqqiyotiga ma'lum darajada ta'sir qiladi. X-XII asrlarda Qoraxoniylar hukmronligi davrida qo'llangan, ma'lum darajada me'yorga solingan turkiy adabiy til qisman o'g'uz-qipchoq tillari xususiyatlarini ham o'z ichiga olar edi. Eski o'zbek adabiy tilining xalq tili sifatida shakllanish davri ham mana shu vaqtlarga to'g'ri keladi.

Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, Qadimgi turkiy til asrlar osha shakllanib kelgan juda qadimiy til hisoblanadi. Bu tilning kelib chiqishi hamda rivojlanishini o'z ichiga oluvchi qadimiy yodgorliklar va manbalar juda ko'p. Mazkur manbalar hozirgi kunda ham topilib tilshunos olimlar tomonidan o'rganilmoqda. Turkiy til negizida yangi

tillar va til oilalari shakllangandir. Eski o‘zbek tilining paydo bo‘lishi va shakllanishiga ham shu til asos bo‘lib xizmat qilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Қадимги туркий тил. –Т.: Ўқитувчи, 1982.
2. Abdurahmonov G‘., Shukurov Sh., Mahmudov Q. O‘zbek tilining tarixiy grammatikasi. – Т.: O‘zbekiston faylasuflar milliy jamiyati, 2008.
3. Малов С. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. -М.-Л., 1951.
4. Rahmonov N., Sodiqov Q. O‘zbek tili tarixi. - Т.: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2009.
5. Sanaqulov U. O‘zbek yozma adabiy tili fonetik, morfologik me‘yorlarning ilk shakllanishi va taraqqiyoti bosqichlari. – Т.: Navro‘z, 2015.
6. Содиқов Қ. Туркий ёзма ёдгорликлар тили: адабий тилнинг юзага келиши ва тикланиши. –Тошкент, 2006.
7. В. Abdushukurov. “Qadimgi turkiy til” Toshkent – 2009.

Maqollardagi o‘simlik nomlarining lingvokulturologik tasnifi: asoslari va tamoyillari

Barnoyeva Samarabonu,

Toshkent irrigatsiya va qishloq xo‘jaligini
mexanizatsiyalash muhandislari instituti”

Milliy tadqiqot universiteti

Buxoro tabiiy resurslarni boshqarish instituti

bsamarabonu@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek va rus tillaridagi fitonimik komponentli maqol va matallarni tahlil qilishga, ularning leksik-semantik xususiyatlarini ko‘rib chiqishga, etnik o‘ziga xosligini aniqlash va tavsiflashga harakat qilingan.

Kalit so‘zlar: semantik makon, fitonimlar, etnolingvistika, etnobotanika lingvomadaniyatshunoslik, N. I. Tolstoy.

Tilning semantik makonida o‘simliklar dunyosi kam o‘rganilgan sohalardan biri hisoblanadi. Ammo shuni e’tirof etish kerakki, so‘nggi o‘n yilliklar davomida o‘simlik nomlari (fitonimlar) tobora mustaqil tadqiqot obyektiga aylanib bormoqda. Fitonim lingvistika, psixolingvistika, etnobotanika, etnolingvistika, madaniyatshunoslik, lingvomadaniyatshunoslik, adabiyotshunoslikda unumli tahlil obyektiga aylandi.

Til tizimini o‘rganishning madaniy jihatiga bag‘ishlangan fitonimlar tadqiqiga oid

ilk asarlar XIX asrda paydo bo'ldi va u F.I. Buslayev nomi bilan bog'liq. F.I. Buslayev o'zining "Til tarixida "Значение собственных имен "лютики, вильцы и волчки" nomli maqolasida u o'simlik voqeligi nomlarining xalq hayoti, e'tiqodlari bilan aloqasini ko'rsatgan [3]. Muallifning fikricha, o'simliklar nomlarining leksik guruhi tevarak-atrofdagi olam haqidagi mifologik idrokni saqlaydi. A. S. Budilovichning tadqiqotida, shuningdek, slavyan mifologiyasi ma'lumotlariga asoslanib, ba'zi o'simliklar nomlari slavyanlarning ma'naviy, tarixiy va madaniy hayoti bilan chambarchas bog'liqligi ko'rsatilgan [2].

Ma'lumki, N. I. Tolstoy o'z asarlarida o'simlik dunyosiga alohida e'tibor bergan. "Slavyan xalq tasavvurlarida "erkak" va "ayol" daraxtlari va kunlari» maqolasida olim, o'simliklar, tabiatning xalq mifologik idrokiga ko'ra, slavyanlar ongida immanentdir, ya'ni ular "odam"ga o'xshash tirik mavjudotlar deb mulohaza qilgan. Uning ta'kidlashicha, "til mifologik tafakkur va mifologik tasavvurlarning shakllanishiga hissa qo'shadi" [4].

O'simlik nomlarini o'rganishga zamonaviy tilshunoslarning ishlari katta hissa qo'shdi. Rus tilida o'simliklarning nomlari slavyanlar dunyosi til qiyofasining muhim qismi bo'lib, bunga E. M. Markova e'tibor qaratdi. Uning ta'kidlashicha «o'simlik nomlari o'simliklarning tashqi ko'rinishi, ularning xarakteri, hidi, rangi, o'sish joyi, gullash vaqti asosida yaratiladi» [Markova 2008: 85]. Bundan tashqari, ba'zi o'simliklar shu o'simliklar orasida yashaydigan yoki ular bilan oziqlanadigan va hokazo hayvonlar nomi bilan ataladi. Muallif, ayniqsa, so'zlovchilarning nominatsiya obyektlariga subyektiv munosabatini ifodalovchi o'simliklarni nomlashning metaforik va metonimik usullarini alohida ta'kidlaydi [5]. Biroq, B. N. Golovkin ko'pgina o'simliklar nomlari lotin yoki yunon tilidan rus tiliga so'zma-so'z tarjima qilingan deb hisoblaydi. A.V.Chasovnikova xalq madaniyatidagi o'simlik dunyosi timsollariga e'tibor qaratadi. Uning tadqiqoti o'simliklar nomlari va nasroniy timsollar o'rtasidagi aloqalarni tahlil qiladi [6]. A. M. Letovanning fikricha, eng ko'p uchraydigan fitonimik birliklar xalq so'zi nuqtai nazaridan xalq lirik qo'shiqlarida (malina, uzum, rezavorlar va boshqalar) uchraydi. Uning ta'kidlashicha, o'simlik voqeligining ma'nolari, ularning folklor matnlaridagi mavjudlik xususiyatlari "inson jihati", uning hissiy dunyosi bilan belgilanadi [7]. V. B. Kolosovanning fikricha, "o'simliklarning nomlari antroponimlardan olinadi". U o'z ishida o'simlik nomlarini ko'chirish motivatsiyasini ko'rib chiqadi va o'simlik nomlari mifologik qahramon, o'simlikning gullash vaqtiga to'g'ri keladigan kalendar bayrami, afsonalarni o'z ichiga oladi degan xulosaga keladi [8].

Ko'rib turganimizdek, zamonaviy fanda floristik leksikaning tasnifiga yondashuvlarda o'xshashlik yo'q. Turli olimlar turli xil mezonlarga amal qiladilar, ular, shubhasiz, ularning ilmiy qiziqishlari vektorlariga yuqori darajada mos keladi. U yoki bu o'simliklar nomlarining ahamiyati ularning frazeologik jihatdan bog'liq bo'lgan ma'nolarga ega bo'lgan, frazeologik birikmalar, frazeologik birliklar, frazeologik

chatishmalar hosil qiladigan birikmalarni frazeologiyazatsiyalashda ishtirok etish qobiliyati bilan belgilanadi, deb ishonish asossiz emas. Aynan shu ma'nolar batafsil va har tomonlama tahlil qilishni talab qiladi, chunki ma'noning madaniy komponentini idrok etish eng qiyin masala hisoblanadi. Bundan tashqari, kontekstdan olingan ko'plab turdosh ma'nolar izohli lug'atlarda o'z aksini topmaydi. Bir-biriga yaqin bo'lmagan va mutlaqo aloqador bo'lmagan tillar uchun o'qitish va tarjima qilishda mosliklarni izlash nazariy va amaliy darajada hal qilinishi kerak bo'lgan jiddiy muammoga aylanadi. Ushbu muhim lingvistik muammoni hal qilish uchun u ilgari amalga oshirilmagan lingvistik voqelikning tegishli fragmentlarini taqqoslashda qo'llanilishi mumkin bo'lgan zamonaviy ilm-fan tomonidan to'plangan bilim va tajribani tushunish va umumlashtirish zarur bo'lib. Bu, birinchi navbatda, biz ko'rib chiqayotgan frazeologik birliklarni tartibga solish va tizimlashtirish, ularni tasniflashning eng ishonchli asoslarini topishga tegishli bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Арсентьева Е.Ф. Сопоставительный анализ фразеологических единиц (на материале фразеологических единиц, семантически ориентированных на человека, в английском и русском языках) / Е.Ф.Арсентьева. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1989. – 126с.
2. Будилович А.С. Несколько замечаний об изучении славянского мира / А.С.Будилович. – СПб., 1878. – 54 с.
3. Буслаев Ф. И. Исторические очерки русской народной словесности / Ф. И. Буслаев. – М.: Книжный дом ЛИБРОКОМ, 2011. – 420 с.
4. Толстой Н.И. Язык и народная культура: Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике / Н.И.Толстой. – М.: Издательство «Индрик», 1995. – 512 .
5. Маркова Е.М. Названия растений в русском языке как отражение фрагмента языковой картины мира славян / Е.М. Маркова // Вестник Московского государственного областного университета. Серия: Русская филология, 2008. – № 1. – С. 84-92.
6. Часовникова А.В. Христианские образы растительного мира в народной культуре. Петров крест. Адамова голова. Святая верба / А.В.Часовникова. – М.: Индрик, 2003. – 246 с.
7. Летова А.М. Из истории исследования фитонимической лексики: лингвокультурологический аспект / А.М.Летова // Весн. МГОУ. Серия «Русская филология». – 2012. – № 2. – С. 30-34.
8. Колосова В.Б. Антропонимы в славянской фитонимике / В.Б.Колосова // антропологический форум. – Санкт-Петербург: Исследования, 2008. – № 9. – С. 263-276.

Alisher Navoiy ijodida kitobat san'ati

Dexkanova Lutfinisa,

Guliston davlat universiteti katta o'qituvchisi,
dexkanova65@umail.uz.

Annotatsiya. Mazkur maqolada arab-fors yozuviga xos bo'lgan kitobat san'ati, Navoiy qo'llagan harfiy san'atlarni uch xil tasnifi, kitobat san'atining so'z yasashdagi faolligi haqida fikr yuritiladi va harfiy san'at ma'nolari tahlilga tortiladi.

Kalit so'zlar: kitobat san'ati, tasnifi, a'zo-uzvlar, poetik, obraz, usul, muvofiq, mo'jiza, obrazlilik, xat san'ati, zulfi, hilol, qadriyat, tashbeh, tug', giriftor, iztirob, tuzluk, karam

Sharqona milliy urf-odatlarimizni asrab-avaylash, qadimiy qadriyatlarni tiklash, ta'lim va tarbiya tizimini takomillashtirish, yosh avlodni ma'nan barkamol etib tarbiyalash oldimizda turgan asosiy vazifamizdir. Bu borada Alisher Navoiy ijodining ahamiyati beqiyosdir.

She'rni to'laqonli tushunish uchun undagi so'zlar ma'nosini anglash zarur.

Navoiy ta'kidlaganidek, so'z ma'nolar xazinasidir. So'zda shunday sirli ma'nolar yashiringanki, uni birdan tushunib olish har kimning qo'lidan kelmaydi. Ana shu sirli ma'nolarni tushuna olgan kishigina so'z san'atkori bo'la oladi.

Navoiy qo'llagan kitobat san'atini anglash ham uning ijodini o'rganishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Alisher Navoiy qo'llagan harfiy san'atlarning alohida bir tizimini kuzatish mumkin. Shoir qo'llagan harfiy san'atlarni uch xil tasnifda o'rganilsa, maqsadga muvofiq bo'ladi:

birinchisi: inson a'zo –uzvlarni arab yozuviga o'xshatish;

ikkinchisi: eski yozuvdagi harflardan so'z yasash;

uchinchisi: so'zdan harfni olish yoki biror harf qo'shish orqali yangi so'z yasash.

Eski yozuv harflari shoir mahorati tufayli tasvir vositasiga aylanadi. Navoiyning harfiy o'xshatishlari tabiiyligi, dilkashligi bilan tilimizning ko'rkini namoyon etadi. Nutqimiz boyligini isbotlaydi. Harf san'ati badiiy tasvirda arab alifbosidagi harflardan foydalanish san'ati, xat san'ati arab alifbosi harflari shaklidan lirik (etik) manzaralar chizishda, poetik obraz yaratishda foydalanish usulidir. Navoiy ko'zni "ayn" ga ع , yosh navqironlar qomatini "alif" ga ا , keksa kishilarni "dol" ga د , sanamning go'zal hilolday qoshlarini "nun" ga ن , xolini nuqtaga, zulfini goh "dol" ga د , goh "lom" ga ل , goh "sh" ga ش , og'zini "mim" ga م , tishlarini "s" ga س tashbeh beradi.

Eski yozuv harflaridan soʻz yasash xolatlariga kelsak, shoir biror soʻzga biror harf qoʻshish yoki ayrish usuli orqali yangi soʻz hosil qilishda ham obrazlilik moʻjizalarini koʻrsatadi.

Yuziga ishq har dam deb nihoniy,
Ki qilgʻumdir bu gulni zaʼfaroniy
Qadigʻa gʻam yuki deb roz har dam,
Ki qilgʻum bu “alif”ni “dol”dek xam.

Mazkur baytda oshiqning ayriliq iztiroblari tufayli ezilgan qomati ajib obrazlilikda dol harfida ifodalangan. Yoki quyidagi misralarga eʼtibor qilaylik:

Ishq isidin et damimni mushkin,
Ishq oʻtidin et yuzimni rangin!
Boʻynim uza, “ayn”in aylagil tavq,
“Shin”in qil ichimga shuʼlayi shavq.

“Qof”in manga ayla koʻhi anduh,
Koʻnglimga gʻamini koʻh to koʻh.
Uch nuqtasini sharora ayla,
Ikkisini ikki xora ayla.

Bu baytlarda ishq soʻzidagi harflar : ع ش ق harflarining nuqtalari soʻz oʻyini ravishda tahlil qilingan.

Lol etti yana otosini gʻam
Beholu hazin onosini ham
Oʻltirdilar ikki zori bexud,
Koʻp fikr etib, ettilar yana rad.

Boshing uza axtari davlattiroz
Farq uza axtari “fe” nuqtasidek jilvasoz.
Farqi sharifinggʻa livoyi karam,
Bosh uza andoqki “alif”din alam.

Yaʼni “Boshing ustida davlat yulduzining porlashi xuddi “farq” (bosh tepasi)dagi “f” ف harfi nuqtasiday jilvalanuvchidir”. Sharaflari farqning ustidagi karam tugʻi xuddi boshdagi “alif”day bayroqdir.

Oʻninchi maqolatda rostlik toʻgʻrisida Alisher Navoiy soʻz oʻyini bilan oʻz davrida alifdek toʻgʻri boʻlganlarning baloga giriftor boʻlganini bildiradi.

Tuzluk ila chun “alif” urdi salo,
Koʻrki oni ostigʻa olmish balo.

“Alif” harfi rost turgani uchun “balo”soʻzi oʻz ostiga oldi va hokazo.

Yuqoridagi fikrlardan xulosa shuki, Alisher Navoiy sheʼriyatidagi kitobat sanʼatini uning poetik sanʼatkorligi bilan bogʻliq holda oʻrganilishi muhim vazifalardan sanaladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy. “Hayrt ul-abror”. //Nasriy bayoni bilan. Nashrga tayyorlovchi Vahob Rahmonov. –Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi adabiyot va san‘at nashriyoti, 2006.
2. Alisher Navoiy: Qomusiy lug‘at. 1-2-jildlar / Mas‘ul muharrir Sh.Sirojiddinov. – T: Sharq, 2016.
3. Mumtoz adabiyot na‘munalari. 1-2-jild. Nashriyotga tayyorlovchilar: H.Boltaboyev, N.Rahmonov . – Toshkent: O‘zMU nashriyoti. 2003.
4. Эрматов, И., & Дехконова, Л. (2021). Об аффиксах, заимствованных из таджикско–персидского в узбекский язык. *Общество и инновации*, 2(2/S), 462-469.

Adabiy manbalarda qo‘llangan ayrim turizm so‘z/terminlari xususida

Boymanov Elyor,

Navoiy davlat pedagogika
instituti katta o‘qituvchisi,

Annotatsiya. Maqolada turizm sohasiga doir so‘z//terminlarning manbalarda ifodalanishi haqida ma‘lumotlar keltirilgan. Ayrim asarlardan olingan parchalarda terminlar qo‘llanilishi va izohi berilgan.

Kalit so‘zlar: Qonuq (qo‘nuq), sayohat, sayyoh, gastronomik turizm, istirohat, ziyorat, safar, elchi, yo‘ldosh, bozor.

Markaziy Osiyo mintaqasida sayohat xotiralari bilan bog‘liq ko‘plab adabiy manbalar mavjud bo‘lib, ularda muallif-sayyohning sayohat qilgan mamlakatidagi ko‘rgan-bilganlari batafsil aks ettiriladi. Al-Beruniyning “O‘tmish avlodlaridan qolgan yodgorliklar”, “Hindiston”, Mahmud Koshg‘ariyning “Devoni lug‘atit-turk”, Nosir Xisravning “Safarnoma”, G‘iyosiddin Naqqoshning “Xitoy safarnomasi”, Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma”, Muqimiyning “Sayohatnoma”, Zavqiyning sayohat xotiralari asosida yozilgan “Shohimardon sayohati”, Behbudiyning “Qasdi safar” asarlari sayohat ta’sirida yozilgan asarlardir. Ushbu adabiy manbalarda muallif-sayyohlarning sayohat davrida ma‘lum muddat yashagan o‘lkalarining geografiyasi, xalqlari madaniyati, shuningdek, sayohat xotiralari haqida ma‘lumotlari keltiriladi.

O‘zbek tilida “turizm”, “sayohat”, “sayyohlik” singari tushunchalarni o‘zida aks ettirgan *sayohat, musofir, sayyoh, sayyohatchi, ziyorat, haj, umra, tomosha, safar, sayr, qo‘nuq, mehmon, mezbon* singari so‘z/terminlar ancha ilgari qo‘llanilganligi, bu so‘z/terminlar haqida og‘zaki, yozma va arxeologik manbalarda yetarlicha ma‘lumot mavjudligiga doir juda ko‘plab faktik materiallarni keltirish orqali faoliyatning bu turi bilan ajdodlarimiz qadimdan shug‘ullanishganligini alohida ta’kidlash lozim bo‘ladi.

Mahmud Koshg'ariy "Devonu lug'otit turk" asarida qonuq (qo'nuq) – mehmon so'z/termini bilan bog'liq shunday she'riy bandni keltiradi:

Bardi eran qonuq,

Bulur qutqa saqar.

Qoldi alig uyuq,

Kog'ar evni yig'ar.

Qonuq (qo'nuq) qadimgi turkiy tildagi so'z//termin bo'lib, zamonaviy tilshunoslikda mazmun jihatdan "mehmon" leksemasiga mos keladi. Ayni paytda "mehmon" so'z/termini turizm sohasida o'z faolligi bilan ahamiyatlidir.

XIV–XV asrlarda Amir Temurning olamshumul davlatiga tashrif buyurgan sayyohlarning hayratlari, G'iyosiddin Naqqoshning Xitoy safari [1], Herman Vamberi sayohatlari turizmning dastlabki ko'rinishlari sifatida qaraladi.

Tadqiqotchi olimlar A.O'rinboyev, O.Bo'riyevlar G'iyosiddin Naqqoshning "Xitoy safarnomasi" asarini 1991-yilda o'zbek tilida nashr ettirdi. Kitobda Markaziy Osiyo va Xurosonning Xitoy bilan XIV–XV asrlardagi iqtisodiy va siyosiy aloqalari O'rta Osiyoda Temuriylar hukmronligi va Xitoyda Min sulolasi (1368–1644) davriga to'g'ri keladi. Asardagi quyidagi jumlada turizm sohasi so'z/terminlarining faol qo'llanilganligini kuzatish mumkin: *"Elchilar va amirlar har birining oldiga ikkitadan xontaxta qo'ydilar: biriga pishirilgan go'sht, g'oz, tovuq va xitoy quruq mevalari, ikkinchisiga esa kulcha, yaxshi nonlar va qog'oz ham ipakdan ishlangan, sifatiga til ojizlik qiladigan, bag'oyat ko'rkam bir guldasta qo'yilgan; qolgan kishilardan har birining oldiga esa bittadan xontaxta..."*. [1: 14] Aytish mumkinki, zamonaviy turizm sohasida bo'lgani kabi qadimda ham xalqlar o'rtasida mehmondo'stlik an'analari mavjudligini yuqoridagi ma'lumotlar tasdiqlaydi. Ushbu matnda qo'llangan "elchi" so'z/termini orqali turizm ishini tashkil etishga doir tushuncha, "pishirmoq", "go'sht", "g'oz", "tovuq", "quruq meva", "non", "kulcha" kabi so'z/terminlar vositasida gastronomik turizmga ishora qilinganligini aniqlash mumkin.

Shuningdek, sayyohlikka doir yuqoridagi kabi ma'lumotlarni Herman Vamberining "Buxoro yohud Movaraunnahr tarixi" asarida ham keltiriladi: *"Bizning roviyimiz (Klavixo) –Temur saroyi ulug'vorligini avji kamolga yetgan davrida ziyorat qilib, Samarqand atrofidagi Konigul cho'lida, chodirgohda to'y paytlarida ko'rgan ajoyibotning hammasini tasvirlashdan ojizdir. Turklar har doim yengil chodirlarda umr kechirganlar, binobarin, ularning boyliklari, nomdorliklari, bezaklari bu ko'chma yurtlarda ko'zga yaqqolroq ko'rinadi"*[2: 50]. Ushbu parchada "ziyosat", "chodir", "chodirgoh" so'z/terminlari sayyohlik so'z/terminlarining ancha ilgari qo'llanilganligidan dalolat beradi.

Eski o'zbek adabiy tili davri manbalaridan biri bo'lgan Muqimiyning "Sayohatnoma" asarida keltirilishicha, sayohatlar yo'nalishi "Qo'qondan Shohimardonga", "Qo'qondan Farg'onaga", "Qo'qondan Isfaraga" hamda "Isfara

sayohati” shaklida ko‘rsatib o‘tilgan. Ushbu “Sayohatnoma”da alohida olingan manzil, biror joy haqidagi ma’lumot, ta’rif umumiy tarzda berilgan. Shoir o‘z kuzatishlarini she’riy tarzda, sodda ravon tilda qisqa jumlar bilan ifodalaydi. “Qo‘qondan Shohimardon”gacha bo‘lgan masofa oralig‘ida o‘nta joy nomi keltirilgan”. [3: 58] Shulardan biri “O‘ltarma” qishlog‘i:

*“O‘ltarma”ga qildim yurish,
Yo‘ldosh edi bir chitfurush,
Yetdim jadallab vaqti tush,
Bir dam qiziq bozor ekan”. [4: 175]*

Muqimiyning murabba shaklida yozilgan “Sayohatnoma” asaridagi yuqoridagi kabi to‘rtliklarda sayohatga doir so‘z/terminlar ko‘plab uchraydi. To‘rtlikdagi “yo‘ldosh”, “bozor” kabi so‘z/terminlar buning yaqqol isbotidir.

Yo‘ldosh – yo‘lda, safarda birga bo‘lgan kishi; hamroh. Yomonga bosh bo‘lguncha, yaxshiga yo‘ldosh bo‘l. Maqol. [5, 2: 278]

Bozor [f-t.– bozor; savdo rastasi] – savdo joyining hamma uchun ishlatiladigan nomi, ko‘p sotuvchi va haridorlar mavjud bo‘lgan, ko‘pincha usti ochiq holda.[5, 1: 299] Ko‘rinadiki, “Sayohatnoma”larda qo‘llangan turizmga doir so‘z/terminlar kitobxon ko‘z o‘ngida o‘sha davrni gavdalandiradi, insonlar turmush-tarzi bilan yaqindan tanishtiradi.

XX asr boshlarida yashab xalqqa ilm-u ma’rifat ulashgan jadidlarimizdan biri Behbudiy o‘zining “Qasdi safar” asarida: “*Dengiz oynadek shaffof va sokin, havo latif, yalg‘uz ostimizda suv-u ustimizda Buxorodur*”, – deb taassurotlarini bo‘lishar ekan, – “*Yerdagilarni Sizga musaxxar qildim, “Ollohning amri ila marokibi bahriya dengizga joriy bo‘lur” mazmunidagi oyatlar mulohaza qilinur*”, [6: 59] – deya “Qur’oni Karim”da safar borasida tayin etilgan oyatlarni eslatadi.

Behbudiyning safar xotiralari ta’sirida yozilgan “Qasdi safar” asaridan turizm so‘z/terminlari qo‘llanilgan qo‘yidagi jummalarni keltirish mumkin: “... *Bir oz o‘lturdi. Istirohat etduk. Oqshom bo‘ldi. Ertag‘a Xalil ar-Rahmon ziyorati va Baytullahm sayohati uchun uchalamizg‘a dalil bir faytun kiro va bir nafar kishi qo‘shmoqchi bo‘lub, ar(o)ba uchun bay‘ona oldi. Va‘d az a‘sho haramdan chiqib “Olter” o‘telidagi hujramg‘a yotdim*”. [6, 118] Zamonaviy turizm faol iste’molda bo‘lgan “istirohat”, “safar”, “sayohat” kabi so‘z/terminlar asarda juda ko‘p o‘rinlarda qo‘llangan.

Istirohat [a. – dam olish, rohat qilish; tanaffus) – dam olish, hordiq chiqarish; hordiq. U [Sidiqjon] ..istirohat chog‘larida ro‘para kelgan to‘pga qo‘shilib, xursandchilik qilar.. edi. A.Qahhor, “Qo‘shchinor chiroqlari” [5, 2: 238].

Safar [a. – sayohat, sayr; biror joyga borish; marta, gal] – xizmat yo‘li bilan yoki sayohat qilish, uchrashish maqsadida biror yerga borish; yo‘l. [5, 3: 460]

Sayohat [*a – safar, sayr qilish; turizm*] – 1) dam olish, hordiq chiqarish, dunyoni ko‘rish maqsadida qilingan safar. Kinofestival qatnashuvchilari va mehmonlari ko‘hna Samarqandga ham sayohat qilishmoqda. [5, 3: 420]

2) turistlarning turmush darajasini oshirishning o‘ziga xos shartlari asosida uning sog‘lig‘i va ma’naviy ehtiyojlarini qondirishni ta’minlaydigan keng miqyosli turistik xizmat; 3) har qanday hududdagi odamlarning tanishish, o‘rganish, shuningdek, umumiy ta’lim, bilim, sport va boshqa maqsadlarda harakat qilishi; 4) vaqt va makonda kishilarning harakati.

Zavqiyning “Yangiqo‘rg‘on qishlog‘i”, “Suv janjali”, “Shohimardon sayohati” deb nomlangan she‘rlari hamda “Demang” radifli g‘azali safar taassurotlari asosida yuzaga kelgan. She‘rlarda safarga doir so‘z/terminlar badiiylikni oshirish bilan bir qatorda ohangdorlikni ham hosil qilishga xizmat qilgan:

*Bu ravzaga kimki kelib,
Bir kechasi mehmon ekan.
Umrda bir ko‘rgan kishi
O‘lganda bearmon ekan. [7]*

She‘riy bandda uchraydigan “mehmon” so‘z/termini o‘zbek tilining izohli lug‘atida ifodalangan ma’noga aynan mos keladi, ya’ni:

Mehmon [f-t.– mehmon, tashrif buyuruvchi]. To‘y, ziyofat va sh.k. munosabati bilan yo‘qlab kelgan (borgan) shaxs. Mehmon bo‘lmoq. Mehmon qilmoq. Mehmon(ga) aytmoq. Qutidor mehmonlarni ixlos va samimiyat bilan kutar, ziyofat quyuq-suyuqlari bilan to‘la-to‘kis davom etar edi. A. Qodiriy, “O‘tkan kunlar”. [5, 2: 586]

Umuman, adabiy manbalarda o‘zbek tili turizm sohasida qo‘llanuvchi terminlarga doir ma’lumotlar qamrovi keng. Aytish mumkinki, yuqoridagi kabi manbalarda keltirilgan faktik materiallar turizm sohasi tarixiga doir ma’lumotlarni aniqligini ta’minlaydi, soha so‘z/terminlarining uzoq davrdan buyon iste’molda faol ekanligidan dalolat beradi. Shuningdek, turizm so‘z/terminlarining terminologik tizimda o‘ziga xos o‘rni borligi bilan ajralib turishini isbotlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. А. Ўринбоев, О.Бўриев. Гиёсиддин Наққошнинг Хитой сафарномаси. – Тошкент: “ФАН” 1991.
2. Херман Вамбери. Бухоро ёхуд Мовароннахр тарихи. –Тошкент: 1990.
3. Х. Неъматова Сафарнома жанри: тарихи, тараққиёти ва поэтикаси. Ф.ф.ф.д.(PhD) диссертация. Жиззах., 2022.
4. Adabiyot maktab darsligi, 5-sinflar uchun. Ahmedov S., Qosimov B, Qo‘chqorov R., Rizayev Sh. –Toshkent, 2020.
5. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, – Тошкент: 2006–2008. 5 жилдлик. 2 жилд.

6. Маҳмудхўжа Бехбудий. Танланган асарлар. –Тошкент: “Маънавият”, 1999. //”Қасди сафар”.

7. <https://ziyouz.uz/ozbek-sheriyati/ozbek-mumtoz-sheriyati/zavqiy/>

Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asarida kelishiklar tavsifi

Ibragimova Xurshida,
Chirchiq davlat pedagogika
universiteti talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada Yusuf Xos Hojibning „Qutadg‘u bilig“ asarida uchraydigan morfologik shakllar, xususan, kelishik shakllari haqida ma’lumot beriladi.

Kalit so‘zlar: qadimgi turkiy til, Ilk uyg‘onish davri, kelishik shakllari, grammatik shakllar, Qoraxoniylar davri, vosita kelishigi.

X-XII asrlar Markaziy Osiyo xalqlari tarixida alohida bir davrni tashkil etadi. Bu davr barcha sohalarning rivojlanishi, ilm-fanning yuksak taraqqiyoti bilan xarakterlanadi. Markaziy Osiyo xalqlari me'morchilik, tasviriy san'at, naqqoshlik, o'ymakorlik, musiqa, ayniqsa, adabiyot kabi sohalarda katta yutuqlarga erishdilar. Shuning uchun biz IX-XII asrlardagi O'rta Osiyo madaniy yuksalishini "Uyg'onish davri", aniqrog'i, "ilk Uyg'onish" davri deb atashga ham to'la asosimiz bor. Mana shu davrda yaratilgan Mahmud Qoshg'ariyning "Devoni lug'ati turk" va Yusuf Xos Hojibning "Qutadg‘u bilig" asarlari turkiy tillar tarixidagi eng durdona asarlardan hisoblanadi, desak yanglishmaymiz. «Yusuf Xos Hojib «Qutadg‘u bilig» dostonida qoraxoniylar davlati hududida yashovchi qabilalar tilidagi umumiy xususiyatlarni birlashtirdi. Bunda chigil qabilalarining tilini asos qilib oldi. U qabilalar tilidagi talaffuzda farqlanadigan va turlicha yoziladigan so‘zlarning talaffuzi hamda imlosini bir xillikka keltirdi. Yusuf Xos Hojib o‘sha davr tilidagi turli xil morfologik va grammatik shakllarni yangi so‘zlarda qo‘llab, ularni tilda yangi hodisa sifatida tanitishga, umumlashtirishga muvaffaq bo‘ldi. »

Qoraxoniylar davrida hozirgi adabiy tilimizdagi kabi quyidagi oltita kelishik amalda bo‘lgan: bosh kelishik, qaratqich kelishigi, tushum kelishigi, jo‘nalish kelishigi, o‘rin-payt kelishigi, chiqish kelishigi. Oldingi davrlarda yettinchi kelishik — vosita kelishigi ham iste’molda bo‘lgan. Bosh kelishikdan tashqari, har bir kelishik shakli maxsus affiks (yoki affikslar) yordamida hosil qilingan.

Bosh kelishik. O‘sha davrda ham bosh kelishik maxsus morfologik shaklga ega bo‘lmagan. Bosh kelishikka qo‘shimchalar qo‘shish orqali boshqa kelishik shakllari hosil qilingan. Bosh kelishikli so‘z gapda asosan ega vazifasini bajargan:

Zakovat, bilimga kalitdir bu til,
Yoritguvchi yerni ravon tilni bil.

Kishin til ulug‘lar, topar qut kishi,
Kishin til tubanlar, yorilar boshi.

“Qutadg‘u bilig“da keltirilgan bu to‘rtlikda birinchi, uchinchi va to‘rtinchi misralardagi til so‘zi bosh kelishikda kelgan.

Qaratqich kelishigi. Qaratqich kelishigi affiksi quyidagi shakllarga ega bo‘lgan: -ning / -ning, - nung; / -ing, -ing -ung. Bu shakllar bir affiksning turli fonetik ko‘rinishlari bo‘lib, bulardan qaysi birining ishlatilishi shu affiksni qabul qiluvchi so‘zning fonetik tuzilishiga yoki yozuv

yodgorliklari tilining dialektal xususiyatlariga bog‘liq. Quyida parchalardan misol kóramiz:

Javob berdi O‘zg‘urmush aytdi: Sening
Tilaging bu bo‘lsa, mening tilagim yo‘q.
Hama ishga vaqti, kuni belgilik,
Nafas, dam olishning soni belgilik .

Tushum kelishigi. Tushum kelishigining -i /- ı hamda -ğ /-g (undoshdan keyin -iğ/ -ığ; -ig /-ıg) shakllari XI- XII asrlardagi yozuv yodgorliklarida, xususan, „Qutadg‘u bilig“da ko‘p uchraydi., Yaqin tutti Ilik, kór,

Øgdülmishi“ — „Ko‘r, Ilik O‘gdülmishni o‘ziga yaqin tutdi“; „Atig‘ øgsä, yügrür, ucharig‘ yätär “— „Otni parvarish qilsang, tez chopadi va uchar (qush)ni ham qoldiradi“; „Munguqmish kishilär ølümüg qolur“ — „G‘amgin kishilar o‘limni tilaydilar“. Tushum kelishigining -g‘/-g affiksli shakli XII asrdan keyingi yozuv yodgorliklarida uchramaydi, hozirgi kunda ham qo‘llanmaydi.

Jo‘nalish kelishigi. Jo‘nalish kelishigining -a/ -ä affiksi qadimgi yodgorliklar tilida ham asosan egalik shaklli so‘zlarga qo‘shilgan: Øzüm arzuladi aning qapg‘unga — „Uning saroyiga (kelishni) o‘zim istadim“. Shuningdek, jo‘nalish kelishigining -garu/ -g‘aru shakllaridan ham foydalanilgan: Bayat tapg‘ingaru ilinmish øzüm — “Men tangrining xizmatiga moyil

bo‘lganman “(tapg‘ingaru > tapg‘ing +garu).

O‘rin-payt kelishigi.O‘rin-payt kelishigi affiksi eski o‘zbek tilida jarangli (d) undoshi bilan boshlanuvchi -da/ -dä va jarangsiz (t) undoshi bilan boshlanuvchi -ta/-tä shakllarida qo‘llangan. Bu affiks tarkibidagi undoshning jarangli yoki jarangsiz holda kelishi odatda shu affiksni qabul qiluvchi so‘zning qanday tovush bilan tugagan bo‘lishiga bog‘liq bo‘ladi, ya’ni unli va jarangli undosh bilan tugagan so‘zlarga jarangli -da/-dä shakllari qo‘shiladi: uyquda, közgülä, tashqarida, ichkàrida, suvda, bag‘da, sezä, g‘amda, tündä, bazarda, yerdä kabi.

Jarangsiz undosh bilan tugagan so‘zlarga esa jarangsiz -ta/-tä shakllari qo‘shiladi: yurtta, eshiktä, qishlaqta, kektä, tashta, ishlä, ulusta kabi.

Chiqish kelishigi. „Qutadg‘u bilig“da chiqish kelishigining -din/ -dın/, -tin/ -tın, -dun/ -dün, -tun/ -tün affiksli shakllari uchraydi. Buzundan talusı, kishidän chini

— “Xalqdan yetugi, kishilardan sof dili ”. Mana oq tapundung kichikdän berü — “Kichikligingdan beri faqat menga xizmat qilding”.

Vosita kelishigi. Vosita kelishigi shakli -n (undoshdan keyin: - in/-in /

-un/-ün) affiksi bilan hosil bo‘ladi: arzu+n, adaq+in, til+in, qol+un, kez+ ün kabi.

Vosita kelishigi turkiy tillar taraqqiyotining qadimgi davrlariga xos bo‘lgan. Bu kelishik O‘rxun -Enasoy va qadimgi turkiy til yodgorliklarida, “Qutadg‘u bilig ” va “Devonu lug‘atit- turk” asarlarida ancha keng iste’molda bo‘lib, ma’nosi ham ancha keng bo‘lgan. Masalan:

1. Qurol, vosita bildiradi, ya’ni ish-harakatning amalga oshuvi vosita kelishigidagi so‘z ifodalagan narsa yordamida, vositasida bo‘ladi: Bashinda kechürmish, kezün kermish er — “Boshidan (ko ‘pni) kechirgan, o‘z (ko‘zi bilan ko‘p narsalarni) ko‘rgan kishi”.

2. Birgalikni bildiradi, ya’ni ish-harakatning birgalikda bajarilishini anglatadi: Turub barsa avg‘a xılın, qoldashın — “Ovga o‘z tengi va do‘sti bilan borsa

3. Ish-harakatning bajarilish usulini, holatini bildiradi: Balingläb uzudi øzi yalg‘uzun— “O‘zi yolg‘izlikda qo‘rqib uyg‘ondi.

4. Ish-harakatning bo‘lish paytini, vaqtini bildiradi: Künün yämädi, kör, tünün yatmadi — „Qara, kunduz yemadi, kecha yotmadi (dam olmadi) ”

5. Ish-harakatning bo‘lish o‘rnini bildiradi: Käräk yer üzä tur, käräk yer qatin — “Xoh yer ustida tur, xoh yer ostida“.

Xulosa qilib aytganda, Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asari bugungi kun talabalari, o‘qituvchi va professorlar uchun muhim qo‘llanma vazifasini o‘tab kelmoqda. Undagi morfologik shakllardan hanuzgacha ham shaklan bo‘lmasada mazmunan foydalanib kelinmoqda. Uning qadr-qimmatini nafaqat o‘zbek xalqi, balki boshqa turkiy xalqlar uchun ham yuksak hisoblanib, nodir manba hisoblanadi. Yusuf Xos Hojibning mazkur asari insonni har tomonlama kamolga yetkazishda yirik ta’limiy-axloqiy asardir. Shuning uchun ham bu asar o‘zining ilmiy, ma’rifiy, tarbiyaviy ahamiyatini shu paytgacha saqlab kelyapti.

Foydalangan adabiyotlar:

1. Yusuf Xos Hojib. “Qutadg‘u bilig”. –Toshkent, 1971.
2. G‘. Abdurahmonov, Sh. Shukurov, Q. Mahmudov. “O‘zbek tilining tarixiy grammatikasi”. –Toshkent, 2008
3. N. Rahmonov, Q. Sodiqov. “O‘zbek tili tarixi”. –Toshkent, 2009
4. A. Nurmonov. “O‘zbek tilshunosligi tarixi”. –Toshkent, 2003

O'quv lug'atlarini o'rganishda ortologiya va ortografiya masalalari

Nabiyeva Sharifa,

Qarshi davlat universiteti doktoranti,
sharifa.nabieva@email.ru

Annotatsiya. Maqolada o'zbek ortologiyasi va o'quv ortografiyasi taraqqiyotini belgilovchi omillar, internet leksikografiyasi (kiberleksikografiya) yutuqlaridan foydalanib bolalar uchun ta'limiy o'yinga asoslangan onlayn imlo-alifbolarni yaratish masalalari tadqiq etiladi. Shu bilan birgalikda, o'quv lug'atlarida terminlarning grafik shaklini belgilashning qat'iy mezonlarini ishlab chiqish muommalari o'rganiladi.

Kalit so'zlar: ortologiya va ortografiya, internet leksikografiyasi, lingvodidaktika, onlayn imlo-alifbolar.

Ayni paytda so'z o'zlashtirish jarayonlari shu qadar tezlashganki, ularni zudlik bilan lug'atlarda qamrab olib, lug'at shaklini belgilamasak, omma iste'mol doirasi kengayib borayotgan yot so'zni yozma nutqida yo asliga muvofiq qo'llay boshlaydi yoki o'zi xohlagancha "o'zlashtiradi". Kundalik muloqotda faol ishlatilayotgan umumso'zlashuv va soha leksikasiga xos son-sanoqsiz so'zlarning ijtimoiy tarmoqlar, ommaviy axborot vositalari, hatto jiddiy nashrlarda o'zbekcha talaffuz va yozuvga o'zlashtirilmay asliga muvofiq qo'llanayotgani tilimiz sofliğiga, mavqeiga putur yetkizadigan o'ta salbiy holat. Bu esa oldimizga tilga shiddat bilan kirib kelayotgan begona so'zlarni zudlik bilan o'zlashtirish, lug'atlarga qamrab olish, o'zbekcha talaffuzdan kelib chiqib imlosini belgilash, ma'nosini izohlash, qolaversa, turli yo'llar orqali faol o'zlashayotgan *teg, fleshmob, turniket, sekyuriti, oxrana, petitsiya, komment* kabi o'zbekcha muqobilini ishlatish mumkin bo'lgan o'zlashmalarning mos variantlarini taklif etish kabi kechiktirib bo'lmaydigan amaliy vazifalarni qo'ymoqda. Zero, so'z o'zlashtirishda shakliy yozuv tamoyiliga amal qilish millatning madaniy saviyasini ko'rsatib turadi.

Chiziqcha bilan yoki qo'shib yoziladigan o'zlashma juftliklar imlosi. So'nggi yillarda *veb-sayt, veb-kamera, veb-sahifa, veb-dastur* kabi so'zlarining ayrim o'rinlarda *vebsayt, vebkamera, veb-sahifa, vebdastur* deb yozilishi kuzatiladi. Joriy imlo qoidalarining 54-bandida "Rus tilidan aynan yoki so'zma-so'z tarjima qilish yo'li bilan olingan so'zlar asliga muvofiq chiziqcha bilan yoziladi: *unter-ofitser, kilovatt-soat* kabi"[1] deyiladi. Ayni paytda nafaqat rus tili, balki yevropa tillaridan ko'plab shu toifaga mansub so'zlar kirib kelayotgan bo'lib, ularni yozishda ham shu qoida amal qiladi. Balki rus tili vositachilik qilgan bo'lishi mumkin, ammo mazkur juftliklarning aksariyati ingliz, nemis yoki boshqa yevropa tillariga mansub. Masalan, *unter-ofitser* – nemischa va hk. Ushbu so'zlarning orfogrammasini belgilashda u juft so'zmi, qo'shma

soʻzmi yoki soʻz birikmasimi – mana shundan kelib chiqish kerak. Ayni paytda mavjud lugʻatlarda ularning yozilishida xilma-xilliklar kuzatiladi. Masalan, birgina **e-mail** soʻzining ayni paytda internetda quyidagi shakllarda yozilishi uchraydi:

Yemeyl, ye-meyl, yemeyl, ye-meyl, emeyl, emeyl, e-meyl, imeyl, i-meyl, imeyl, i-meyl, ye-pochta, e-pochta, email, emayl, emayl, e-mayl, e-mayl, meyl, mail, meyl.

Rus tilida ushbu soʻzning grafik shakli **imeyl** deb belgilangan va orfogramma sifatida qabul qilingan. Shu toifaga mansub ayrim soʻzlarning aslyatda qanday yozilishi va ruscha, oʻzbekcha lugʻatlarda qanday shaklda yozilayotganiga misollar keltiramiz:

Aslida	Ruscha lugʻatlarda	Oʻzbekcha lugʻatlarda
Online school	Onlayn-shkola	Onlayn maktab
Hot dog / Hotdog	Xot-dog	Xotdog / xot-dog
Online	Onlayn	Onlayn / on-layn
Online lesson	Onlayn-urok	Onlayn dars / on-layn dars
Fast food	Fastfud	Fastfud
Internet service provider	Internet-provayder	Internet provayder
Online communication	Onlayn-obsheniye	Onlayn mulokot
Wi-Fi	Vay-fay	vayfay
Website	Veb-sayt	Veb sayt Veb sayt Sayt
Web portal	Veb-portal	Veb portal (Portach)
Webcam	Veb-kamera	Veb kamera
Office manager	Ofis-menedjer	Ofis menejer
<i>ye-mail</i>	<i>imeyl</i>	<i>emeyl</i>
<i>Hi-Tech</i>	Xay-tek	Haytek

Umuman, bu soʻzlar grafik kalka asosida olingan. Ularning oʻzbek tilidagi grafik shaklini belgilashda ham qatʼiy mezon belgilanishi lozim. Rus tilida ushbu soʻzlar chiziqli bilan yoziladi va oʻzbek tiliga oʻzlashishiga rus tili vositachilik qilgan juftliklarning oʻzbekcha lugʻatlarda ham chiziqli bilan yozilishi kuzatiladi: *avtomat-telefon, alfa-aktivlik, filtr-dasturlar (tex.), filtr-press (tex.), filtr-suzgich, filtr-tutkich, filtr-ventilyatsiya, filtr-yutkich, alfa-aylanish (fiz.), alfa-dozimetr, alfa-dozimetriya, alfa-faza, alfa-kamera, alfa-manba, alfa-nurlanish, alfa-nurlar, alfa-nurlatgich, alfa-nurlovchi, alfa-parchalanish, alfa-radioaktivlik, alfa-radiometr, alfa-spektr, alfa-spektrograf, alfa-spektrometr, alfa-stabilizator, alfa-tarmoq, alfa-temir, alfa-terapiya, alfatron, alfa-uran, alfa-viruslar (biol.), alfa-yemirilish, alfa-zarralar, alfa-oʻtish, alfa-chiziq, gamma-aktinometr, gamma-aktiv, gamma-aktivlik, gamma-apparat, gamma-astronomiya, gamma-defektoskop, gamma-defektoskopiya, gamma-dozimetr, gamma-dozimetriya, gamma-ensefalogramma, gamma-faza, gamma-fazo, gamma-fon, gamma-fotometr, gamma-fotometriya, gamma-foton, gamma-funksiya, gamma-globulinlar,*

gamma-izomer, gamma-izomeriya, gamma-kamera, gamma-karotaj, gamma-kenglik, gamma-kesim, gamma-korreksiya, gamma-kvant, gammalon (farm.), gamma-manba, gamma-maydon, gamma-nazorat, gamma-nurlagich, gamma-nurlanish, gamma-nurlar, gamma-nurlatkich, gamma-nurlash, gamma-nurlovchi, gamma-oqim, gamma-qurilma, gamma-radioaktivlik, gamma-radiometr, gamma-rasm, gamma-sanagich, gamma-spektr, gamma-spektrograf, gamma-spektrometr, gamma-spektrometriya, gamma-spektroskopiya, gamma-syomka, gamma-terapiya, gamma-uran, gamma-o'lchagich, gamma-o'tish, massa-yorqinlik (astr.), mass-indikator (fiz.), mass-media, mass-spektr (fiz.), mass-spektrograf, mass-spektrografik, mass-spektrografiya, mass-spektrometr, mass-spektrometriya, mass-spektroskopiya, press-attashe, press-avtomat, press-byuro, pressing (sprt.), press-klishe, press-konferensiya, press-konveyer, press-pape, press-qolip, press-reviz.

Mazkur lugʻatlarda, jumladan, 2013-Quronov D., Qayumov O. yilda nashr etilgan “Oʻzbek tilining imlo lugʻati”da ham shu grafik shaklga asoslangan ayrim soʻzlar qoʻshib yoziladi: *alfametr, gammagrafik, gammagrafiya, gammagramma*.

4. Shuningdek, tarkibida s harfi boʻlgan soʻzlar imlosini berishda ham talaffuz (fonetik yozuv) va asliga tayanishda (shakliy yozuv) muvozanat saqlangan edi: *litsey, aksiya, antisiklon* kabi. Shu oʻrinda aytib oʻtish kerakki, keyingi imlo lugʻatlarida “Imlo qoidalar”ga qoʻshimcha izohning berilishi[2] tarkibida s harfi boʻlgan soʻzlarni yozishda bir prinsipga tayanishga olib keldi va jonli talaffuz hamda imlo oʻrtasida nomuvofiqlikni yuzaga keltirdi: *publitsistik – publitsistik, protsessual – protsessual, politsmeyster – politsmeyster, platskarta – platskarta, patsifizm – patsifizm, leykotsit – leykotsit, klassitsizm – klassitsizm, koeffitsiyent – koyeffitsent, farmatsevtika – farmatsevtika, eritrotsit – eritrotsit, protsent – protsent, protsessor – protsessor, atsiklik – atsiklik, atseton – atseton, bitsiklik – bitsiklik, bitsilindr – bitsilindr* va hk[3]. *Abssess, abssissa, ssenariy, ssintigramma, ssuda, krossbridging, krossvord* kabi soʻzlarning yozilishi ham talaffuzga mos emas. Hatto rus orfografiyasida ham s va s harfli soʻzlarni yozishda qatʼiy bir prinsipga tayanilmaydi. Aslida, yozilishida muammo yuzaga kelayotgan aksariyat soʻzlar asli lotincha boʻlib, rus orfografiyasi prinsiplari asosida yozilgan, oʻzbek tiliga toʻgʻridan toʻgʻri emas rus tili orqali oʻzlashgan. Masalan: lotinchada *alumen*, ingliz tilida *aluminium*, rus tilida alyuminiy. Tilshunos O.Usmonov “Hozirgi zamon oʻzbek adabiy tilining holati va meyorlarini subyektiv qarashlar asosida emas, balki til taraqqiyotining tarixiy qonuniyatlari, hozirgi holati va undagi anʼanalarni tahlil qilib, obyektiv baholash asosidagina hal etish mumkin”[4,47], deb aytgan edi. Bunday holatda, bizningcha, umumiy bitta prinsipdan kelib chiqib emas, har bir soʻzning imlosiga individual yondashish maqsadga muvofiq.

Til oʻz ijtimoiy vazifasiga koʻra meyoriy tizim. Zotan, har qanday til maʼlum meyorlarga ega boʻlishi shart. Meyorlashuv jarayoni til bilan birga taraqqiy etib, til bilan birga takomillashib boradi. Taniqli meyorshunos S.Karimov A.Gʻulomovning “fonetik

o'zgarishlarning sababi talaffuzga qulay qilish, gapirishni yengillashtirish, so'zlash organlarining, muskullarning harakatini va vaqtni tejash – qulaylik va ekonomiya prinsipi” degan fikriga diqqatini qaratib, tildagi o'zgarishlar talaffuzda qanday holatlarda uchrashi mumkinligi hamda meyoriy va nomeyoriy holatlarning adabiy meyorlarga, uslubiy maqsadlarga, singarmonizm hodisasiga mosligi ona tilimiz tabiatidan kelib chiqib yuz berishi, nuqsonli alifbogina tilning tovush jihatiga juz'iy ta'sir qilishi, agar alifbo to'g'ri tuzilsa, bunday juz'iy ta'sir ham bo'lmasligi xususida to'xtalgan edi[5,26]. Haqiqatan ham imloning mukammalligi alifboning mukammalligi bilan ham bog'liq. Shu sababli imlo va alifbo muammolari doimo birgalikda hal etib kelingan.

Ayni paytda o'zbek ortologiyasi va o'quv ortografiyasi istiqbollari o'zbek tilshunosligi, lingvodidaktikasi, leksikologiyasi va o'quv leksikologiyasi oldida turgan quyidagi vaziflar yechimi bilan bog'liq:

Meyorshunos olim S.Karimov “Til tarbiyasi ham farzand bola tarbiyasiga o'xshaydi. Intizom ozroq bo'shashgan joyda u ham albatta o'zining salbiy natijasini ko'rsatadi. Bu boradagi ishlarda stixiyaga, kampaniyachilikka yo'l qo'yib bo'lmaydi. Aksincha, bu faoliyatni markazlashtirish va muvofiqlashtirish, uni davlat ahamiyatiga ega bo'lgan, keng jabhada olib boriladigan, odat tusiga kirgan ish darajasiga olib chiqish lozim. Bu ulkan vazifani birdaniga hal etib bo'lmasligi ham aniq. Ammo u bosqichma-bosqich amalga oshirilishi, ijobiy natijalar qo'lga kiritilishi lozimligi zamon talabidir. Ko'pchilikning fikriga tayanib aytamizki, ona tilimizga mehrni bolalar bog'chasidayoq uyg'otishimiz, adabiy til meyorlarini o'rganishning bolalar bog'chasi → o'rta maktab → oliy maktab tarzidagi uzluksizligini ta'minlashimiz zarur”[6,89], degan edi.

Shuni aytib “har qanday lug'at adabiy tilning amalda bo'lgan meyorlariga asosan ishlab chiqiladi. O'quv lug'ati so'zligi foydalanuvchining yosh xususiyati, uzluksiz ta'limning qaysi bo'g'inida ta'lim olayotganidan kelib chiqib darajalanadi. Masalan, boshlang'ich sinflar uchun yaratilgan lug'atlar bola nutqiga xos bo'lgan til birliklarini qamrab olib, nutq jarayonida orfoepik, orfografik, leksik, morfologik, sintaktik meyorlarga amal qilish kompetensiyalarini shakllantirib boradi. Bu esa maktabgacha yoshdagi bolalar uchun “To'g'ri talaffuzga o'rganamiz”, “To'g'ri gapir”, “So'zni to'g'ri qo'lla”, boshlang'ich sinflar uchun “To'g'ri yozamiz”, “To'g'ri talaffuz qilishga o'rganamiz”tipidagi meyoriy lug'atlarga bo'lgan talabni oshirmoqda[8,115].

Bugungi kunda leksikografiyaning kompyuterlashtirish bilan bog'liq yangi tarmog'i – **internet leksikografiyasi yoki kiberleksikografiya** paydo bo'ldi. Internet leksikografiyasining qimmatli yuqori darajada axborotlilik, qidiruv tezligi, havolalarga boylik, lug'at mualliflarining global tarmoqda o'z mahsulotini namoyish qilish imkonini berishi bilan o'lchanadi. Dunyoning ko'pgina yetakchi leksikografik nashrlari shaxsiy internet saytlariga ega bo'lib, son-sanoqsiz turli elektron qurilmalarda onlayn va oflayn tartibda ishlashga mo'ljallangan lug'atlar joylangan. Hozir internetda ta'limiy o'yinga asoslangan rus yoki ingliz tillarida yaratilgan bunday dasturlarni ko'plab uchratish

mumkin. Masalan, *ABC Spelling, Azbuka pravopisaniya dlya detey, Play Kids Preschool Learning Free* kabi. Bu bo'yicha elektron video mashg'ulotlar ishlab chiqilib ijtimoiy tarmoqlarda joylashtirilgan.

Aslida til madaniyatini egallash, to'g'ri muloqotga o'rgatishni ancha erta, maktabgacha yoshdan boshlashimiz lozim. Buning uchun bolalarni ta'limning ilk bosqichlaridan to'g'ri yozish va to'g'ri gapirishga o'rgatishga mo'ljallangan ta'limiy o'yinlar, imlo-alifbolar ishlab chiqilishi lozim. Bolaga alifboni o'rganish asnosida so'zlarni tanish, to'g'ri talaffuz qilishga o'rgatish, harflarni rasmlarga bog'lab tushuntirish, istalgan vaqtda va istalgan joyda foydalanish imkonini beradigan *ta'limiy o'yinga asoslangan onlayn imlo-alifbolar*, "*To'g'ri talaffuzga o'rganamiz*", "*To'g'ri gapir*", "*So'zni to'g'ri qo'lla*", boshlang'ich sinflar uchun "*To'g'ri yozamiz*", "*To'g'ri talaffuz qilishga o'rganamiz*" tipidagi meyoriy lug'atlarni tuzish o'zbek lingvodidaktikasi oldida turgan dolzarb vazifalardan hisoblanadi.

3. So'nggi yillarda ko'plab terminlarning to'g'ridan-to'g'ri o'zlashishi va lotin yozuvida ularning imlosini belgilashda katta muammolarga duch kelinmoqda. Tadqiqotchi M.Nabiyeva zamonaviy o'zbek terminologiyasida terminlarni o'zlashtirish va bunda kalkalash muammolari; o'zlashma terminlarning til leksik va grammatik strukturasi va mikrosistemalarida tutgan o'rini oydinlashtirish; polifunksional, hamroh mohiyatli terminlarning leksikografik talqini; leksikografik talqinlarda ideografik, grammatik, etimologik pometalarni berish; o'zbek tilida xorijiy asosli terminlarning yasalishi; terminlarning struktur xususiyatlarini o'zbek tilida aks ettirish; terminlarning imlosi masalalarini sohaning asosiy muammolari sifatida sanab o'tadi[10,39].

Shu bois o'quv imlo lug'ati so'zligi tarkibiga kiritishga terminning foydalanuvchi mansub bosqich darslik va dasturlariga mavjudligi asos bo'ladi. Xorijiy manbalarni o'zlashtirayotgan va shu asosdagi fikrlarini ona tilida bayon etayotgan mutaxassislar terminlarni berishda o'z bilganlaricha ish ko'rishlari bilan birga, turli saytlar, imlo tamoyillari va qoidalari nuqtai nazaridan mutlaqo nazorat qilinmaydigan ijtimoiy tarmoqlarda terminologik boshboshdoqlikni kuzatishimiz mumkin. Muammodan chiqishning oson va qulay yo'li sifatida terminlarni agar o'zbek tilida muqobili bo'lsa, o'zbekcha variantda, muqobili bo'lmagan holda aynan o'sha til va imlosida berish maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbek tilining asosiy imlo qoidalari. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori, 24.08.1995 yildagi 339-son / <https://lex.uz/docs/1625271>
2. O'zbek tilining imlo lug'ati. –Toshkent: "O'qituvchi", 2011.
3. Bahriddinova B.M. Ona tilimiz taraqqiyotida yangi bosqich: muammo va yechimlar // <http://til.gov.uz/uz/news-and-announcements/anons/159>
4. Nutq madaniyatiga oid masalalar. Ilmiy to'plam. – Toshkent: Fan, 1973.

5. Karimov S.A. Til ta'limi va meyor. O'quv qo'llanma. – Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2002. –267 b. – B. 26

6. Karimov S.A. Til ta'limi va meyor. O'quv qo'llanma. – Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2002. –267 b. – B. 89

7. Rahmatova Z.H. Maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini o'stirishning lingvistik asoslari. Filol. fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)... diss. – Qarshi, 2021. – 141 b. – B.115

8. **Spelling ABC for Kids ABC Spelling Spell & Phonics educational games for kids part 1** <https://www.youtube.com/watch?v=g0WuTuSnyzo>

9. Nabiyeva M.H. O'zbek tilida belgi anglatuvchi terminlar tizimi, strukturasi va leksikografik talqini: Filol. fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)... diss. – Qarshi, 2021. – 146 b. – B.39

Arab tilida so'z ma'nolarining semantik o'zgarishi

Maxmudova Diyora,

Oriental universiteti

Sharq tillari kafedrası o'qituvchisi,

diyorajafarovam@gmail.com

Annotatsiya. Arab tilida so'z ma'nolarining semantik o'zgarishi "التوليد الدلالي" *at-tawlīd ad-dilāliyy* mavzusi doirasida o'rganilib, ushbu termin so'zning shakl jihatdan emas, balki ma'no jihatdan o'zgarishi bilan izohlanadi. Mazkur jarayonda so'z ma'nosi kengayishi, torayishi yoki butunlay o'zgarishi mumkin va u arab tilidagi ma'no kengayishi, ma'no torayishi, addod so'zlar hamda "الاقتراض" *al-iqtirāḍ* kabilarni o'z ichiga oladi.

Kalit so'zlar: *at-tawlīd ad-dilāliyy*, naht, *al-iqtirāḍ*, ma'nolarning kengayishi, ma'nolarning torayishi, ma'nolarning o'zgarishi, addod so'zlar.

Til doimo harakatda bo'lib, vaqt o'tishi bilan unda mavjud so'zlar ma'nosi o'zgargan holda qaytadan shakllanib boraveradi. Arab tilida so'zning ma'no jihatidan yangilanishi "التوليد الدلالي" termini bilan izohlanadi. Bunday ma'noli so'zlarning shakllanishida "النقل" – "ko'chirib o'tish jarayoni" muhim o'rin tutadi. Ushbu jarayonda so'zning ko'chma ma'nosi asl ma'noga aylanib, uning avval bildirgan ma'nosi yo'qoladi. Misol uchun, "شَجَبَ" – hafa bo'lmoq→halok qilmoq, "رَضَخَ" – nimadandir ozgina bermoq→bo'ysunmoq, "تَفَأَى" – bir-birini yo'q qilmoq→berkitmoq, "إِحْتَجَّ" – dalil sifatida keltirmoq→kifoyalanmoq, "سَمِيكَ" – baland→qalin [1; 118, 264, 351, 374, 597].

Arab tilidagi soʻz maʼnolarining semantik oʻzgarishiga "الأضداد" ham kirib, u bir vaqtning oʻzida ikki qarama-qarshi maʼnoni anglatuvchi soʻzlarga nisbatan qoʻllanadi. Masalan:

أبر – eng yaxshi; eng yomon

أفزع – qoʻrqmoq; qoʻrquvdan xalos boʻlmoq

جدا – bermoq; soʻramoq

شعب – sindirmoq; tuzatmoq

لمق – yozmoq; oʻchirmoq.

Koʻplab arab nahvchilari (grammatikani oʻrganuvchi olimlar) addod soʻzlarni tazod tarkibiga qoʻshadilar. Lekin klassik arab tilshunoslari Sibavayhi va Almubarrid fikrlariga koʻra, aslida tazod addodning bir qismi, xolos [4;43].

Addod polisemik birikmalarning bir turi boʻlib, unda soʻz bir vaqtning oʻzida bir-biriga qarama qarshi maʼnoni aks etadi. Arab tilshunoslarining addod borasida bildirgan fikrlari turlicha boʻlib, ularning baʼzilari arab tilida bunday soʻzlarning mavjud ekanligini inkor etgan boʻlsa, baʼzilari ularning borligini qayd etadi. Masalan, Saolibiyning “Fih al-lugʻa” nomli kitobida 7 ta, Qutrub, Ibn Anbariy, Feruzobodiy, Abu Toyib Lugʻaviylarning asarlarida 300 ta addod soʻzlar berilgan.

Shuningdek, addodni oʻrgangan olimlar qatoriga Ibn Sikkiyt (92 ta soʻz), Abu Hotim Sajistoniy (170 ta soʻz), Ibn Sayyid (92 ta soʻz) larni ham kiritish mumkin.

Arab tilida addod soʻzlar mavjudligini inkor etgan eng mashhur olimlar Ibn Durustavayh “Addod hamda omonim soʻzlar chalkashlik va noaniqlikka olib keladi... Bu esa tilning asl vazifasi, yaʼni tushuntirish va aniqlik kiritishni buzadi”, deb aytgan [5].

Addod soʻzlar Qurʼoni Karimda, hadislarda va sheʼrlarda uchraydi. Bundan addod soʻzlar mavjudligini inkor qilib boʻlmasligi maʼlum boʻladi. soʻz boshqa bir soʻzdan hosil boʻlmay, balki uning maʼnolari shu soʻz doirasida oʻzgarib, oʻzaro qarama-qarshilikni kasb etadi.

Ibn Anbariy addod xususida bunday bir-biridan farqlanuvchi fikr- mulohazalarning bildirilishiga bir necha omillarni sabab qilib koʻrsatgan [5]:

1. Oʻz ona tilisini yaxshi bilmaslik;
2. Balogʻat ilmidan bexabarlik;
3. Arab xalqlarining soʻzlashuvlarida chalkashliklarning mavjudligi.

Zamonaviy davr arab tilshunoslari addod soʻzlar arab, lotin, fors, oromiy kabi koʻpgina tillarda mavjudligini eʼtirof etsalar, baʼzi olimlar addodning yuzaga kelishiga soʻz yasash usullaridan biri - “naht”ni sabab sifatida koʻrsatadilar. Yaʼni, qarama qarshi maʼnoli ikki soʻzni qoʻshish - “naht” qilish orqali bitta addod soʻz vujudga kelgan. Masalan, "الأبيض" soʻzi “tashvish” va “xotirjamlik” maʼnolarini anglatib, u "أب" (“turmoq” va “shoshilmoq”) va "بض" (“joylashmoq” va “xotirjam boʻlmoq”) soʻzlaridan yasalgan.

Soʻz maʼnosining semantik oʻzgarishiga quyidaglar ham kiradi:

- a) ma'no qisqarishi;
- b) ma'no kengayishi;
- v) ma'no o'zgarishi.

Ma'nolarning qisqarishi umumiy, asl ma'nolarning xususiy tasviriy ma'nolarga ko'chish hodisasidir. Masalan, "حرامي" so'zi dastlab asli halol bo'lmagan har qanday hatti-harakat ma'nosini bergan, biroq hozir u "لص" – "o'g'ri" so'zi ma'nosini beradi. Qadimda "حريم" so'zi qo'l bilan ushlab bo'lmaydigan har qanday narsaga nisbatan qo'llangan bo'lsa, endi "ayol" ma'nosini beradi.

Ma'noning kengayishi – bu tor, xususiy ma'nodan keng, asl ma'noga ko'chish hodisasidir. Masalan: "سُفْرَةٌ" – yo'lovchining ovqatlanishi → ovqatlanadigan stol, "زَيْتٌ" – zaytun moyi → har qanday o'simlik moyi yoki ma'danli moy, "رائدٌ" – yangi o'tloq qidirayotgan, qidiruvchi → birinchi bo'lib kashf etgan, topgan, ochgan yoki o'zlashtirgan kishi, kashshof, "زميلٌ" – birov bilan bir tuyada ketayotgan yoki ishlayotgan kishi → hamkasb, birgalikda ishlovchi [2;66]. "Gul" – "زهرة" so'zi aslida dastlab o'simliklardan chiquvchi "kurtak" ma'nosini bergan, ammo vaqt o'tib u "gul" so'zini ifodalaydigan bo'ldi.

Ma'nolarning o'zgarishiga metafora, addod so'zlar kirib, metafora – ikki predmetning o'xshashligiga asoslangan holda ulardan birining nomini ikkinchisiga ko'chirishdan iborat [2;66]. Masalan: "عينٌ" – ko'z – ayg'oqchi, josus, "تَرْثَارٌ" – sersuv, suvi mo'l (buloq haqida), "عينٌ تَرْثَارَةٌ" – sergap odam, ezma, vaysaqi, safsataboz, "مسوِّقةٌ" so'zi aslida "الساق" "oyoq" so'zidan kelib chiqqan bo'lib, hozirda bu so'z البنطلون – shim so'zini ifodalaydi, negagi u ikki oyoqqa to'laligicha kiydiriladi. "طرفية" so'zi "faks" ma'nosini berib, aslida, "الطرف" so'zi ko'zni yumib-ochish degan ma'noni beradi (bir zumda degani ham), faksga javob qaytarish tezligiga ko'ra, u shu nom bilan atalgan. Telefon esa "هاتف" (bu so'z "هتف" fe'lidan yasilib, "baqirmoq" degan ma'noni anglatadi), deb nomlanib, ushbu jihozning jiringlashi egasiga baqirib, go'yoki uni nimagadir chaqirayotganga o'xshaydi. Saudiya Arabistonida esa "tormoz"ni "كوابح", deb ataydilar. Asosi "كبح" – "to'xtatib qolmoq" fe'lidan olingan ushbu jihoz vaziyat taqozo qilgan paytda mashinani tezlikdan to'xtatib qoladi. Yuqorida keltirib o'tilgan til hodisalaridan tashqari "التوليد الداللي" ga "الاقتراض" ("qarz olish", "o'zlashtirish") ni ham kiritish mumkin. U ko'proq yangi ma'noli so'zlarni hosil qilishga nisbatan qo'llanadi. Bunday holatlarda mavjud so'zning ma'nosiga yana bir yangi ma'no qo'shiladi; mazkur jarayonda yasama so'z va asos o'rtasida ma'lum bog'liqlik bo'lishi kerak, ayrim holatlarda esa bu aloqa umuman kuzatilmaydi. Masalan, tibbiyotda qo'llaniladigan "ultratovush" atamasi ko'pchilikka tanish, uning inglizcha ko'rinishi "ultrasound" bo'ladi, arablar esa uni bu nomdan mutlaqo boshqacha holda "الموجات" – "to'lqinlar" deb ataganlar. Uning bunday nom olishiga "ultratovush" jihozining ekranida ko'rinib turadigan to'lqinsimon chiziqlar sabab bo'lgan. Arab tilidagi "النواة" ("urug'", "danak")

soʻzi fransuz tilidagi “danak” va “yadro” maʼnolarini ifodalovchi “noyau” soʻzidan نواة "الذرة", yaʼni “atom yadrosi” maʼnosini oʻzlashtirgan [3;172].

Demak, til doimo harakatda boʻlib, unda yangi soʻzlar doimiy ravishda shakllanib boraveradi. Biz arab tilida soʻz maʼnolarining semantik oʻzgarishini oʻrganish orqali ushbu tilning oʻtmishi, buguni va kelajakda qanday koʻrinishda boʻlishi haqida oz boʻlsada tasavvurga ega boʻlamiz. Shuningdek, ushbu mavzu, yana bir bora, tillarni oʻzaro qiyosiy oʻrganish bilan ularni samarali oʻzlashtirish mumkin ekanligini ham koʻrsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Luis Maʼluf. Munjid arab tili lugʻati. –Bayrut., 1996.
2. Qodirov T.Sh., Aliyev D.I. Arab tili leksikologiyasi. –Toshkent., 2010.
3. Vincent Monteil. L'arabe moderne Paris. – Paris, 1960.
4. “Kamolot sari” 5-son iqtidorli yoshlar ilmiy toʻplami, – Toshkent, 2012.

Ijtimoiy-siyosiy leksikaning etimologik, funksional-semantik tahlili. Lavozim, mansab-martaba tizimiga oid leksik birliklar

Narmatova Manzura,

Jizzax davlat
pedagogika universiteti oʻqituvchisi,
narmatovamanzura75@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada ijtimoiy-siyosiy leksik birliklarning paydo boʻlish tamoyillari, tarixiy taraqqiyot bosqichlari va oʻziga xos alohida tizim sifatidagi lisoniy xususiyatlarga ega ekanligi, ijtimoiy-siyosiy munosabatlarni bildiruvchi leksik birliklar qadimgi yozma yodgorliklarda, xalq ogʻzaki ijodi durdonalarida, xususan, xalq dostonlari matnida oʻz ifodasini topganligi va ularning tilshunoslikda oʻrganilishi xususida soʻz boradi. Ijtimoiy-siyosiy leksik birliklarning tarkibiy qismi boʻlgan lavozim, mansab-martaba tizimiga oid leksik birliklarning tahlili va izohlari, ularning etimologiyasi va lugʻaviy maʼnolari mushohadasiga urgʻu berilgan. Shuningdek, “Malika ayyor”, “Bahrom va Gulandom” dostonlarida ishtirok etgan lavozim, mansab-martaba tizimiga oid leksik birliklar tahlil qilingan.

Kalit soʻzlar: ijtimoiy-siyosiy, leksema, lugʻat, doston, martaba, podshoh, vazir, amir.

Ijtimoiy-siyosiy leksika tilimiz lugʻat boyligida alohida oʻrin tutadi. Tabiiyki, bu tipdagi leksik birliklar paydo boʻlish tamoyillari, tarixiy taraqqiyot bosqichlari va oʻziga xos alohida tizim sifatidagi lisoniy xususiyatlarga ega. Ijtimoiy-siyosiy munosabatlarni bildiruvchi leksik birliklar qadimgi yozma yodgorliklarda, xalq ogʻzaki ijodi

durdonalarida, xususan, xalq dostonlari matnida o'z ifodasini topgan. Bu guruhga aloqador barcha so'z birliklari jamlanmasi o'zlarining kelib chiqishi, qo'llanilish doirasi va funksional-semantikasiga ko'ra aslida ijtimoiy-siyosiy hamda sotsial-tarixiy leksikaning alohida mustaqil tarmog'i sanaladi. Shu bois, dastlab ijtimoiy-siyosiy va sotsial-tarixiy leksikaning nomlanishi, kundalik hayotdagi o'rni, o'ziga xos va mos mazmun-mohiyati haqida qisqacha to'xtalamiz. Dastlab ijtimoiy-siyosiy atamasining lug'aviy ma'nosiga e'tibor beramiz. Nufuzli lug'atlarimizda ta'kidlanishicha, arabcha so'z hisoblangan ijtimoiy atamasi inson va jamiyat hayotiga oid [1.277] ma'nosini bildiradi. Mazkur leksemaning juftligi bo'lgan "siyosiy" atamasi ham arabiy so'z bo'lib, u "siyosatga oid", siyosat bilan bog'liq [2.495] ma'nosini ifodalaydi. Demak, inson va jamiyat siyosatiga, hayotiga aloqador bo'lgan har qanday munosabatlarni ijtimoiy-siyosiy munosabatlar va ularni ifodalovchi barcha so'z birliklarining jamlanmasini "ijtimoiy-siyosiy leksika" nomi bilan atash lozim. Bu o'rinda alohida ta'kidlash kerak: millatimizning ijtimoiy-siyosiy va sotsial-tarixiy munosabatlari minglab qadimgi yozma manbalarda, tarixiy-badiiy asarlarda o'z ifodasini topganki, buni tasdiqlovchi biron bir dalil keltirish zarurati yo'q. Ta'kidlanayotgan munosabatlarning tariximiz sahifalarida o'ziga xos munosib o'rni bo'lgani kabi tilimizning oltin sandig'ida yuzlab so'z birliklarining ayni munosabatlarni ifodalashga xizmat qilganligini tabiiy hol deyish mumkin. Bu mulohazani xalq og'zaki ijodi durdonalariga, taqdiqotimiz obyekti bo'lgan xalq dostonlari tiliga ham tegishli, deb hisobladik. Ya'ni lavozim, mansab-martaba tizimiga oid leksik birliklarning tahlili va izohlariga to'xtalishdan avval ularning etimologiyasi va lug'aviy ma'nolariga e'tibor beramiz

Millatimizning shonli tarixida mansab-martaba tizimi o'ziga xos o'rin tutgan va uzoq tarixiy bosqichlarni boshidan kechirgan. Mazkur tizimga daxldor barcha so'zlar ham muayyan taraqqiyot bosqichiga egaki, aslida ularning shakllanish jarayoni umumiy tengsizlik kuchaygan va tabaqalanish yuzaga kelgan davrlarga borib taqaladi. Mansab-martaba tizimiga daxldor leksemlarning shakllanishi va taraqqiyot bosqichlari haqida, asosan, qadimgi yozma yodgorliklar (qo'lyozma asarlar)ga bag'ishlangan tilshunoslikka oid ilmiy tadqiqotlarda, shuningdek, turkiy davlatchiligiga aloqador fundamental manbalarda yoritilgan. Bunday ishlar xalq dostonlari misolida endigina o'rganilmoqda. Biz bu o'rinda G.Jumanazarova, I.Umarov va boshqa olimlarning ilmiy tadqiqotlaridagi bildirilgan mulohazalarni nazarda tutyapmiz.

Tadqiqotimiz obyektiga jalb etilgan "Malika ayyor", "Bahrom va Gulandom" dostonlaridagi mansab-martaba tizimiga daxldor so'z birliklarining etimologiyasi, qo'llanilish darajasi, funksional-semantik xususiyatlari haqidagi kuzatishlarimizni quyida bayon etamiz:

a) yuqori lavozim, oliy mansab nomini ifodalovchi leksemalar;

Podsho (shv. poshsho): bu leksema aslida turkiy tilga fors-tojik tilidan o'zlashgan (DTS, 396-bet) bo'lib, asosan, "mutlaq hokimlik qiluvchi hukmron unvoni va shunday

unvonga ega bo'lgan shaxs, shoh" [3.282-bet] ma'nosini ifodalagan. Ba'zan Hazrat Navoiy asarlarida "Olloh", "Tangri", "Xudo" ma'nolarida ham ishlatilgan. [4.175]. Podsho leksemasi –lik qo'shimchasining qo'shilishi natijasida hosil qilingan "podshohlik" atamasining ma'nosi uch xil ekanligi ayrim manbalarda qayd etilgan: 1. Podsho(h)ga xos xislat, xatti-harakat, podsho unvoni; 2. Shoh qo'l ostidagi davlat, saltanat; 3. Shohga yoki uning qo'l ostidagi davlatga tegishli narsa, xazina [5.282]. Biz o'rganayotgan xalq dostonlarida mazkur ma'nolar xilma-xil o'rinda qo'llanilganligini kuzatdik: *Men bo'laman Torkistonning podshohi, Qosimshoh der, Eshit aytgan otimni, Torkiston deydi mamlakatimni* (M.a. 92) *Shunda Avazxon Qalandardan bu so'zni eshitdi. Muning podshohligini bildi: -Muning birovi Rum mamlakati podshosi ekan, birovi Chin-Mochin elining podshosi ekan,-dedi* (M.a.65); *Shahri Zebit eliga borar, podshohlik shavkatini ko'rar, o'ynab-kulib davron surar* [6.187].

Sulton: bu leksema xalq dostonlarida "oliy hukmdor, podsho" [7.584] ma'nosida qo'llangan. Aslida bu so'z arabcha o'zlashma bo'lib, "musulmon davlatlarida amir, xon, shohlar unvoni"ni ifodalashga xizmat qilgan. H.Dadaboyevning fikriga ko'ra, mazkur leksema Markaziy Osiyoda to mo'g'ul istilosiga qadar buyuk davlatlarning eng oliy unvoni sifatida iste'molda bo'lgan. Mo'g'ullar davlati inqirozga yuz tutgach, kelib chiqishi Chingiziylar sulolasiga mansub har bir hukumat vakilining unvoni sifatida qo'llangan. Ushbu unvon temuriylar boshqaruvi davrida ham keng qo'llanishda bo'lib, avvalgi maqomi yana tiklangan. Sulton (sulton) unvoni bu davrda shu qadar faxrli, sharaflı unvon bo'lib, temuriylar davlatining so'nggi vakillaridan Husayn Boyqaro nomiga ham shu oliy unvonni qo'shib aytilishi rasm bo'lgan. D.Abduvaliyevaning tadqiqotida ta'kidlanishicha, Navoiy asarlarida ham Sulton leksemasi "taxt egasi, podshoh, hukmdor", "davlat boshlig'i, podshoh", "ixtiyor egasi, hamma ishda erkli, huquqli" ma'nolarida qo'llanilgan. Ayni holatni tadqiqotimizning obyekti bo'lgan "Malika ayyor" dostonida ham kuzatdik. Ayrim misollar keltiramiz: *Chambilda davronni surib yotar Go'ro'g'li Sulton* (M.a. 7-bet). *Bu davlatni menga berganda rahmon, Ul meni buyurgan Go'ro'g'li sulton, Go'ro'g'li o'g'liman, otim Avazjon* (M.a.38-bet). Doston matnida sulton leksemasi ba'zi o'rinlarda ko'chma ma'noda ham qo'llanganligi kuzatildi: *Necha vaqtlar bo'lding Chambilning xoni, Sening otang yigitlarning sultoni, Kelgan joying parilarning makoni* (M.a.85-bet). Ushbu matnda "o'zgalar ichida eng oldingisi, sarasi, shohi" ma'nosi ustuvorlik qilgan.

"Bahrom va Gulandom" dostoni matnida ham sulton leksemasi uchraydiki, uning qo'llanish darajasi biroz past. Birgina sulton so'z birligi bor-yo'g'i 4 marta ishlatilgan, sultoni, sultonim leksemalarining har biri 3 martadan, shuningdek, sultoni, sultonimiz, sultonning, sultonlar leksemalari esa 1 martadan qo'llanilgan: *Bir ajoyib bunda kelgan sultondi(r), Oti Bahrom, o'zi sohibqirondi(r)* [8.42]. *Senga qurbon, bilsang Dasturning joni, Otang intizordir, Xurum sultoni* [81-bet].

Har ikki doston matnidagi sulton leksemasi ikki xil ma'noda, o'z va ko'chma ma'noda, qo'llanganligini boshqa misollar ham tasdiqlaydiki, biz bu o'rinda aytilganlar bilan cheklanamiz.

Xon: bu leksema sof tarixiy so'z bo'lib, tilimizning lug'at boyligidan munosib o'rin olgan "turkiy va mo'g'ul xalqlari hukmdorlari unvoni" [9.104] ma'nosini ifodalaydi. Xon istilohi qo'lyozma yodgorliklarda, adabiy asarlarda, shuningdek, xalq og'zaki ijodi namunalarida uchraydi. Tadqiqotimiz obyektiga jalb qilingan xalq dostonlari matnida ham yuqori unvon va mansabdor, muayyan epik makon(yurt)ning hukmdori sifatida tasvirlangan. "Malika ayyor" dostonida birgina xon leksemasi 20 o'rinda, xoni shakli 8 o'rinda qo'llangan. Uning xonning shakli 4 marta, xonga 2 marta, xondi, xonlar kabi shakldoshlari 1 martadan qo'llangan. Ayrim misollar keltirish bilan kifoyalanamiz: *Seni tuqqanlarning bormi armoni, Tarzingga qarayman bir yurtning xoni* (M.a. 155-bet), *Beklar qildi g'ayratdi, Xon Go'ro'g'li yaqin yetdi* (M.a. 203-bet) kabi.

Vazir: asli arabiy so'z bo'lib, "muayyan mamlakat hukmdori (podsho, shoh, sulton, xon)ning maslahatchisi, yordamchisi" ma'nolarini ifodalab kelgan. Vazir o'zining funksional vazifasiga ko'ra mamlakat hukmdoridan keyingi o'rinda turgan, nufuzi baland mansabdor sifatida biz o'rgangan dostonlar matnida uchraydi. Lekin ularning qo'llanilish darajasi juda tor. Xususan, "Malika ayyor" dostonida bu leksema, umuman, qo'llanmagan, ikkinchi dostonida esa vazir istilohi bor-yo'g'i 5 marta ishlatilgan, xolos. Shuningdek, vazirdan, vaziri, vaziridan, vazirning kabi shakldoshlarining har biri 1 martadan qo'llanilgan. Ayrim misollar keltiramiz: *Bu zamon Dastur vazir bosh bo'lib, Xisrav xatini yoniga olib, Dastur vazir o'shal zamon o'tlanib, Qancha shonu-shavqat anjomni olib* (M.a. 73-bet). **Vaziring** bizlarga bugun sardordir, Ota, bilsang ov ishimiz kattadir (M.a. 18-bet).

b) muayyan vazifa uchun mas'ul bo'lgan shaxs tushunchasiga oid leksemalar;

Amir: arabiy o'zlashma bo'lib, "hokim, hukmdor, boshliq" ma'nolarini anglatadi. "Malika ayyor" dostonida mazkur ma'no ifodalangan: **Amir** Hamza bul oyda safar qildi, Uxud tog'ida shahid bo'ldi (M.a. 16-bet). Amir leksemasi dostonning ba'zi o'rinlarida ko'chma ma'noda, ya'ni "buyrug', topshiriq", "vazifa" kabi ma'nolarni ifodalab kelishga xizmat qilgan: *Har na amir etsa, shuni qilinglar, To ko'rguncha sizlar omon bo'linglar* (M.a. 191-bet). *Be amir chiqmaydi chibinning joni, Ko'nglingni buzmagin Chambilning xoni* (M.a. 82-bet).

Qozi – arabcha so'z bo'lib, "ijrochi, amalga oshiruvchi, hukm chiqaruvchi" ma'nolarini [9. 322] ifodalaydi. Xalq dostonlarida, xususan, "Malika ayyor"ning bir matnida ta'kidlangan ma'no ustuvor: *Bek G'ro'g'li berdi katta saroyini, Olib kelib bu maydon katta qozini, Chuvillatib ovulning xotin-qizini, To'yda duo qilib, ishni bitirib, Nikoh qildi Malikaning o'zini* (M.a. 206-bet). Dostondan olingan mazkur she'riy parchada Chambil yurtining hukmdori Go'ro'g'li tomonidan tayinlangan, din shariati

asosida sud vazifasini bajaruvchi, shar'iy xodimlar rahbari (qozilar boshlig'i, kattasi) haqida epik bayon berilgan. "Malika ayyor" dostonida qozi, qozini, qozining kabi so'z birliklarining har biri bor-yo'g'i 1 martadan qo'llanganligi ayon bo'ldi. "Bahrom va Gulandom" dostonida esa mazkur leksemaning o'zi yoki uning shakldoshlarining birortasi qo'llanmaganligi aniqlandi.

Mirshab – arab tilidan o'zlashgan bu leksema "boshliq, hukmdor, shuningdek, "kecha, tun, tungi qorovul boshlig'i" kabi ma'nolarni ifodalaydi. Yanada aniqroq qilib aytganda, "xonliklar davridagi tungi shahar soqchisi va ularning boshlig'i" nomini ifodalangan. Xalq dostonlarida, xususan, biz o'rgangan "Malika ayyor" dostonida mirshab leksemasi mirshab-shabgirlar juftligida qo'llanganligi kuzatildi: *Bizga dam urolmas **mirshab**-shabgirlar, Biz bilan qadrdon shahanshoh, beklar, Qadri bormi ushlamog'ga amaldor. Bizga tegsa o'zi bo'lar gunohkor* (M.a. 56-bet).

Bek – sof tarixiy so'z bo'lib, "turkiy xalqlarning ba'zilarida xonliklar davrida davlat arboblari berilgan faxriy unvon hamda shunday unvonga sazovor bo'lgan shaxs" [10. 213] ma'nosini ifodalagan. Beklik unvoniga sazovor bo'lgan epik qahramon va ularning bolalari (bekzod, bekdada, bekvachcha kabi)ga berilgan faxriy unvon nomi. Mazkur leksemaning qadimgi qo'lyozmalar, abadiy-badiiy asarlar, xususan, xalq dostonlari matnida ancha faol qo'llanganligini isbotlash uchun lisoniy dalillar keltirishning zarurati yo'q. Quyida biz o'rgangan "Malika ayyor", "Bahrom va Gulandom" dostonlarida ushbu leksemaning qo'llanilish doirasi va shakldoshlari haqida qisqa fikr yuritamiz. "Malika ayyor"da bek leksemasining o'zi 18 marta, uning shakldoshlaridan beklar 128 marta, beklarning 17 marta, bekning 14 marta, beklarga 7 marta qo'llanilganligi aniqlandi. Ularning hammasida "muayyan epik makonning egasi", "podshohlikning ulug' va nufuzli vakili" ma'nolari ustuvorlik qilgan. Ayrim misollar keltirib o'tamiz: *Bir tog'im Polonon, bir tog'im Bolqon, Chor hokim shahrimdir, **bekligim** darxon* (M.a. 15-bet), *Malikada mayling bo'lsa so'rab bor, Sizday **bekdan** jonin bormikan ayar, So'ray bersang Go'ro'g'li bek nomdor, Keldingmi, to'ram deb kulochin yoyar* (M.a. 9-bet), ***Bek** Go'ro'g'li nazarlarda polvon-da, Bolasini yetkardi shunday maqsadla* [11.207].

Qo'rboshi – aslida tarixiy so'z bo'lib, "O'rta asrlarda O'rta Osiyo xonliklari va ayrim Sharq davlatlarida shaharni tunda qo'riqlovchilarning boshlig'i" (12. 413] vazifasini bajaruvchi amaldor ma'nosini ifodalagan. Biz o'rgangan xalq dostonlarida ham "shahar darvozabonlarining boshlig'i, qo'riqlovchilarning sardori" ma'nosida qo'llanganligini kuzatdik: *Darbozabon qo'rboshini chaqirgan, Chaqirgan tovushni bunda eshitdi, **Qo'rboshilar** darvozani berkitgan, Toki bizga ochilmaydi darboza, **Qo'rboshilar** aytar: "Kim bo'lsang-bo'lg'in", Podshohdan javob yo'q shu yerda turgin* (B.G.60-bet). Mazkur dostonidagi qo'rboshi leksemasi va unga daxldor shakldoshlar biz o'rgangan "Malika ayyor" dostonida uchramadi.

So'fi – asli arabiy so'z bo'lib, “so'fiylik izdoshi” degan ma'noni bildiradi. Xalq dostonlarida “masjidda azon aytuvchi kishi, muazzin” vazifasini bajaruvchi epik qahramon sifatida qo'llangan. Ba'zan so'fi leksemasiga darvesh so'zining qo'shilishidan hosil bo'lgan juftlikda ham ishlatilgan. Buni “Malika ayyor” dostonida Asad merganning Shodmon merganga qarata aytgan quyidagi nutqidan bilsa bo'ladi: *Shu kunlarda so'fi-darvesh bo'libman, G'ayri dinning valloh, yuzini ko'rmay deb, Kecha-kunduz ahdu paymon qilibman, Juring, og'a, Chambil elga jo'nayik* (M.a. 32-bet)

v) madaniyat, san'at ahli va soz nomini ifodalovchi leksemalar;

Sozanda – asli forsiy “quruvchi”, “yaratuvchi”, “cholg'uchi” ma'nolarini bildirib, xalqimizning ijtimoiy, madaniy-maishiy hayotida, adabiy-badiiy asarlarda, qo'lyozma manbalarda, shuningdek, tadqiqotimiz obyektiga tegishli xalq dostonlarida “milliy musiqa asboblaridan birida mashq qiluvchi musiqachi, mashshoq, novozanda” [13. 344] sifatida qo'llaniladi. “Malika ayyor” dostonidan olingan quyidagi matnlarga e'tibor qaratamiz: 1. *Uch ko'shk, ichkima-ichki, zinapoya, zertang-zabartang, joylar tuzalgan, yaxshi to'shaklar to'shalgan, sharob, antahurlar to'kilgan, suvlar sepilgan, namoyishga chinni gujumlar tikilgan, gujumning soyasiga jinhorcha, musicha, murotalibacha-ja'mi qushlar yig'ilib, o'rtada bir laylakni sozanda qilib, aytirib o'tiribdi* (M.a. 7-bet). 2. *Zarli-zarbob libos tashlab, O'tiribdi ko'nglini xushlab, Necha qizlar o'yin boshlab, Sozandalar sozni ushlab, Gajakdorlar o'ynashadi* (M.a. 104-bet). Ko'ramizki, dastlabki matnda sozanda vazifasini epik qahramonlardan biri – laylak qush bajargan, ikkinchi matnda esa biz nazarda tutayotgan haqiqiy musiqachi(sozanda)ning sozini ushlab davraga o'zgacha musiqiy ruh berayotganligi ustuvorlik qilgan. Bu yerda soz atamasi fors tilidan o'zlashma bo'lib, milliy musiqa asboblarining umumiy nomi sifatida qo'llangan. Dostondagi soz leksemasiga -in affiksining qo'shilishi natijasida hosil qilingan sozin leksemasi “musiqa asboblaridan biri” ma'nosini ifodalagan. “Bahrom va Gulandom” dostonida soz leksemasining qo'llanilishi holati biroz past darajada, deyish mumkin. Aniqrog'i, sozi so'zi, sozchi- nag'magar juftligi bor-yo'g'i bir martadan, shuningdek, sozini leksemasi 2 marta qo'llangan, xolos: *Majlisda nag'magar sozini chalib, Sozi bilan barchaning ko'nglini olib* (B.G. 9-bet). Mazkur misralardagi nag'magar leksemasi arabiy-forsiy o'zlashma bo'lib, “nag'ma qiluvchi, nag'machi” ma'nolaridan olingan. Matnda sozanda, musiqachi kasbidagi shaxs (epik qahramon) nazarda tutilgan.

Hofiz – asli arabiy so'z bo'lib, yodda saqlash quvvati baland usta, yetuk ashulachi nomini ifodalaydi va xalq orasida alohida kasb sifatida e'zozlanadi. Xalq dostonlari matnida, xususan, tadqiqotimizda o'rganilgan “Malika ayyor”da ham to'y-tomosha va bazmi-jamshidlarda el-xalqqa xizmat qiladigan, hammaning ruhiyatini ko'taradigan ashulachi-hofizlar sujetning epik bayonida tilga olingan: Qirq kecha, qirq kunduz to'y qilib beklar, Bo'layotr turli-turli bazmlar, Bazmlar xo'p qiziqlari, Tolib qoldi malikalar, bu bellari, Og'rib qoldi uning nozik bellari, Hofizlarning qurib qoldi tillari, Bek Go'ro'g'li shuytib daryoday toshdi, Shu to'yning bayrami haddidan oshdi. Keltirilgan

matndagi hofiz leksemasi dostonning boshqa matnida omonimlik hodisasini yuzaga keltirganligini, ya'ni kishi ismi nomida qo'llanganligini kuzatdik: *Haq, deb chiqar, g'amli qulning ovozi, Sadaqang bo'lay Xo'ja Hofiz Sheroziy, Gunohkor bandangman, rahmon, bo'l rozi, Tashnalarni serob qilar kun bo'ldi* (M.a. 71-bet).

Bu o'rinda ta'kidlash lozimki, biz o'rgangan "Bahrom va Gulandom" dostoni matnida hofiz leksemasi yoki uning shakldoshlari uchramadi.

g) muayyan xizmatni bajaruvchi shaxs nomini bildirgan leksemalar;

Bu guruhga mansub soqi atamasi biz o'rgangan dostonlar matnida uchraydi. Umuman, xalq dostonlarida podshoh saroyi ahliga yaqin alohida xizmat turi "otboqar, sayis" nomi bilan atalgan shaxs yashagan va uni Soqi, Soqibulbul deb yuritilgan. Biz o'rgangan "Malika ayyor" da ham "otboqar, sayislik" vazifalarini sidqidildan bajaruvchi, chiltonlarning piri darajasida ta'riflangan Soqi, Soqibulbul atamalari ko'plab uchradi. Quydagi matnga e'tibor beramiz: *Chambil elida Go'ro'g'li zo'rabor, qirq olti sardor, to'rt yarim lak bedovsuvor, chiltonlardan biri Soqibulbul degan sayisi bor* (M.a. 6-bet). Lingvistik dalil sifatida keltirilgan matnda sardor leksemasi "qo'mondon", "boshliq" ma'nolarida qo'llangan, bedovsuvar ikki so'zning: forsha bedov va arabcha suvori so'zlarining qo'shilishidan hosil bo'lgan. Agar ularning ifodalangan ma'nolariga e'tibor bersak, bedov - "uchqur, o'ynoqi ot" ma'nosini suvori leksemasi esa "ot mingan kishi, otliq askar" ma'nosini bildiradi. Demak, ikkala so'zni juftlashtirib (bedovsuvor) ma'nosini kuzatsak, "uchqur ot mingan askar" degan ma'noni beradi. "Lak" leksemasi esa forsiy o'zlashma bo'lib, "yuz ming" ma'nosini anglatadi. Matndagi "to'rt yarim lak bedovsuvor" deganda to'rt yuz ellik ming otliq askar nazarda tutilgan. Deyarli har yuz mingdan ortiq otliq askarga qirq olti sardor qo'mondonlik qilgan. Ular bilan biz nazarda tutgan "otboqar", "sayislik" vazifasini bajargan xizmatkorlardan biri Soqi (ba'zan Soqibulbul) ham bo'lgan.

Biz o'rgangan "Malika ayyor" dostonidan ayrim misollar keltiramiz: *Shunday qilib, Soqibulbul G'irko'k otni abzallab, choqlab, sozlab Avazxonning oldiga olib borib ko'ndalang qilib turibdi* (M.a. 14-bet), ... *aqli shoshib xonning G'irotni tappa tushib yotdi, ot o'zini o'ngarguncha G'irotning jilovini Soqibulbul ushlab, G'irotni egarlab, choqlab, olib kelib Go'ro'g'liga to'g'ri qildi* (M.a. 7-bet) kabi.

Tadqiqotimiz obyektiga jalb etilgan "Bahrom va Gulandom" dostoni matnida soqi, Soqibulbul leksemalari va ularga daxldor – shakldosh so'zlar qo'llanmagan.

Farrosh – arabcha so'z bo'lib, "xizmatkor, malay, yig'ishtiruvchi, qorovul" [14.332] ma'nolarini bildiradi. Mazkur leksema ko'cha-ko'y, hovli va bog'larga suv sepib, supurib-sidirib yuruvchi xizmatkor, qorovul vazifasini bajaruvchi shaxslarga nisbatan qo'llaniladi. Farroshlik, farrosh, supurib-sidirib yuruvchi kasbi sifatida qadimdan qadrlangan va bu o'z navbatida biz o'rgangan "Malika ayyor" dostonida ham uchraganligi kuzatildi: *Shunda Malika ayyor ko'p qiz parilar bilan bog'ga jo'namoqchi*

bo'ldi. Xizmatkorlar: -*Bugun malikamiz bog'ga boradi, yo'lni sozlanglar, - dedi. Farroshlar yo'llarni shupurdi, meshkoplar yo'lga suvlarni sepdi* (M.a. 102-bet).

Biz o'rgangan "Bahrom va Gulandom" dostonida meshkop leksemasi farrosh so'zi bilan funksional-semantik jihatidan ma'nodosh – sinonim sifatida qo'llanganligi ayon bo'ldi. Bu o'rinda bir lisoniy dalil keltiramiz: *Shunday qilib, bu Chorboqda bazm, Chorvoqning o'zi bezalgan, rang-barang gullar ochilgan, duru-gavharlar sochilgan, chang-gardlar yo'q, farroshlar suvni urgan...* [15. 87]. Ta'kidlanganlardan ko'rinadiki, har ikkala dostonida meshkop (meshkob) va farrosh leksemalari uchraydi. Ular muayyan kasb egalari "suv tashuvchi, suv bilan ta'minlovchi", shuningdek, "ko'cha-ko'yni tozalovchi, yig'ishtiruvchi" kabi xizmatlarni bajaradigan shaxslarga nisbatan qo'llangan.

Xulosa qilib aytganda, o'zbek xalq dostonlari tilidagi muayyan lavozim, mansab-martaba tizimiga oid leksik birliklar qo'llanish darajasi va funksional-semantik xususiyatlariga ko'ra xilma-xil guruhlariga bo'linadi. Ularga yuqori lavozim, oliy mansab nomiga oid, muayyan vazifa uchun mas'ul bo'lgan shaxs tushunchasiga oid madaniyat, san'at va soz nomlariga oid, muayyan xizmatni bajaruvchi shaxs nomini bildiruvchi leksemalar kiradi. Ta'kidlanayotgan leksemalarning umumiy jamlanmasi "ijtimoiy-siyosiy va sotsial-tarixiy leksika"ning asoslarini tashkil etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdulxayr M. Navoiy asarlari izohli lug'ati. –T.: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2018.
2. A.Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 20 jildlik (1987-2003) Layli va Majnun, IX jild.
3. A.Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 20 jildlik (1987 2003) Majolis un nafa'is XIII jild.
4. A.Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 20 jildlik (1987-2003). Saddi Iskandariy, XI jild.
5. A. Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 20 jildlik (1987-2003). Sab'ayi sayyor, X jild.
6. A.Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 20 jildlik (1987-2003). Farhod va Shirin, VIII jild.
7. A.Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 20 jildlik (1987-2003). Hayratul abror VII jild.
8. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati (1983-1985).
9. B.G-Bahrom va Gulandom – T.: G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1886.
10. Devoni lug'otit turk 1-jild. –T. Fan, 1960
11. M.a.- Malika ayyor. –T.: G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1886.
12. Raxmatullayev Sh. O'zbek tilining etimologik lug'ati. I. 2013.

13. O‘TIL- O‘zbek tilining izohli lug‘ati. Besh tomlik. – T.: O‘zbME., 1-jild, 2006.
14. O‘TIL- O‘zbek tilining izohli lug‘ati. Besh tomlik. – T.: O‘zbME., 2-jild, 2006.
15. O‘TIL- O‘zbek tilining izohli lug‘ati. Besh tomlik. – T.: O‘zbME., 3-jild, 2006.

Til – ma’naviyat ko‘zgusi

Pratova Gulshoda,

Andijon davlat universiteti talabasi,

pratovagulshoda1@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada til millatning, xalqning bamisoli bir ko‘zgusi, ma’naviy boyligi, ma’naviy ko‘zgusi ekanligi yoritib berilgan. Shuningdek, buning asosiy sabablari, nima uchun bizga o‘z tilimiz zarur ekanligi, undan to‘g‘ri foydalanish xususida ko‘rsatmalar berilib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: til, davlat tili, ma’naviyat va ma’rifat, ta’lim to‘g‘risidagi qonun, ta’lim tizimi, rus tili, ingliz tili, o‘zbek tili.

Ona tilim, sen borsan, shaksiz,
Bulbul kuyin she’rga solaman.
Sen yo‘q bo‘lgan kuning, shubhasiz,
Men ham to‘ti bo‘lib qolaman.

Tilni shunchaki aloqa vositasi deguvchilar adashadi. U insonning ichki dunyosini ko‘rsatadi, olamni idrok qilishiga yordamlashadi, tafakkur tarzi va kamolotini belgilab beradi. U dunyoni anglashga yo‘l bo‘lib, til milliy g‘ururdir. Til insonning birlamchi ehtiyoji, anglash, bilish, so‘zlash, aloqa-munosabat vositasi, mansub-xoslik omili bo‘lgani bois hamisha jamiyat ravnaqining asosiy mezonlaridan bo‘lib kelgan. Jumladan, o‘zbek tili o‘zbek millatining uzoq tarixiy ildizlariga, o‘z siyosiy-huquqiy asoslariga ega muqaddas qadriyati, ulkan ma’naviy yutug‘idir. Bugungi taraqqiyotiga qadar shonli va sharaflil yo‘llarni bosib, keskin va shiddatli to‘fonlarni yengib kelayotgan milliy tilimiz davlat maqomida yanada ulug‘vor va ustuvorligini namoyon qilmoqda. Turli darajadagi ijtimoiy munosabatlari, xalqaro aloqalar, fan-texnika taraqqiyoti, globallashtirish jarayonlari milliy til qiyofasiga ham muayyan darajada o‘z ta’sirini o‘tkazmoqda, ichki va tashqi tahdidlar xavfini oshirmoqda. Shulardan biri yaqin kunlar oralig‘ida munosabat-munozara maydonini egallab, keng jamoatchilikning tanqid-u e’tiroziga uchrayotgan – rus tilini ikkinchi rasmiy davlat tili sifatida e’lon qilish tashabbusini ilgari surgan ayrim ziyolilarga ham tegishlidir. Shu bilan bir qatorida g‘arb ta’sirida bevosita hamda bilvosita ingliz tilining kirib kelishini ham aytish darkordir, bu til millatga shu qadar singib bormoqdaki, uni shunchaki, tasvirlab berish oddiy hol bo‘lib qoladi, atrofga nazar tashlash orqali yaqqol namoyon bo‘layotganini ko‘rish mumkin va bu achinarli holat.

Mamlakatda o'zbek tili rasmiy davlat maqomiga ega yagona til sifatida Konstitutsiya va qonunlar orqali huquqiy mustahkamlab qo'yilganligiga ham e'tibor qaratmasdan, ikkinchi tilni rasman tan olish jamiyatni ikkiga bo'lish, millat ajratishga olib kelishini, turli ko'rinishdagi noroziliklar sodir bo'lishini inobatga ham olmasdan bunday ko'r-ko'rona taklifni ilgari surish talab qilinayotgan ikkinchi tilni, shu til vakillarini o'z milliy tili, milliy qadriyatlari, milliy ahamiyatidan ustun qo'yish, ustuvor ko'rishni anglatadi. Amaldagi davlat tiliga nisbatan bepisandlik, hurmatsizlikni ko'rsatadi. Ushbu o'rinsiz va asossiz vayronkor g'oyani bugun barcha millatsevar, vatanparvar jamoatchilik, ma'rifat ahli keskin qoralab, o'z milliy tiliga, o'zbek tilining asriy va azaliy maqom-martabasiga muhabbat-ehtiromini ommaviy axborot vositalari hamda ijtimoiy tarmoq sahifalari orqali turli ko'rinishlarda namoyish qilmoqda. Darhaqiqat, inson har qancha bilim egallamasin, iqtidorli bo'lmasin, shon-shuhrat qozonib, mansab pog'onalaridan ko'tarilmasin, uning qalbida o'z milliy qadriyatlariga nisbatan ehtirom-e'zoz bo'lmasa, ma'naviy-ma'rifiy ulug'vorlik etagidan tutmasa, bir kun kelib oqsashi, qoqilishi, yiqilishi, millat taqdiri, jamiyat taraqqiyotiga xavf tug'dirishi ham turgan gap. Tajribalardan ayonki, ko'p til bilish – rivojlanishning ilg'or qonuniyati, muvaffaqiyat garovi. Ammo o'z milliy tilingni unutish, o'zga tillar bilan chog'ishtirish, qorishtirish evaziga emas! O'zga tillarni o'rganish orqali taraqqiyotga erishishni yoqlab chiqqan ma'rifatparvar jadidlar ham bu borada ehtiyotkor va mas'uliyatli bo'lishgan. Xususan, Abdulla Avloniy o'z qayg'usini: „Milliy tilni yo'qotmak millat ruhini yo'qotmakdur. Hayhot! Biz turkistonlilar milliy tilni saqlamak bir tarafda tursun, kundan kun unutmak va yo'qotmakdadurmiz. Tilimizning yarmiga arab, forsiy ulangani kamlik qilub, bir chetiga rusiy tilini ham yopishdurmakdadurmiz... Zig'ir yog'i solub moshkichiri kabi qilub, aralash-quralash qilmak tilning ruhini buzadur“, - degan o'tli fikrlarida ta'sirchan oshkor qilgan. Bu fikrlar ayni kunda yana ham dolzarblashmoqda. Milliy tilga e'tibor va ehtirom millatsevarlik, vatanparvarlik, oliyjanoblikning yorqin ifodasi. Milliy til – milliy urf-odat, qadriyatlarni, milliy ma'naviy meros-manbalarni bilish, o'zlashtirish, yetkazib berish, targ'ib etishda, o'zlikni anglash, anglatishda birlamchi vosita. O'z milliy tiliga muhabbati yo'q, o'zga tillarga ehtiromi yuksak insonni millat vakili, vatanparvar shaxs deb atash mumkinmi? Til millatga, jamiyatga, Vatanga daxldor oliy tushuncha. Shu boisdan bu borada ehtiyotkor bo'lish, ajdodlardan meros buyuk ne'mat ildiziga bolta urmaslik talab qilinadi. Masalaga munosib yechim izlab olib borilgan tahliliy kuzatishlar o'zbek tilining davlat tili maqomidagi rutbasini yanada mustahkamlash, qonuniy asoslarni kengaytirish, qat'iylashtirish zarurati mavjudligini ko'rsatadi. Nafaqat ayni shu kunlarda, balki o'tgan yillar davomida ham millatsevar tilshunoslar, ma'rifat ziyolilarini o'zbek tilining rasmiy talablarini kuchaytirish, milliy martabasini oshirish, barcha soha vakillarining adabiy til me'yorlariga amal qilishiga erishish kabi dolzarb muammolar hamisha o'ylandirib, munozaraga chorlab kelgan. Shu asoslarga tayanib, quyidagi vazifalarni kechiktirmasdan hal qilib borish talab etiladi:

– davlat tili to‘g‘risidagi qonunni tahririy ko‘rib chiqish va unda milliy rasmiy tilga munosabatni, adabiy me‘yor talablarini kuchaytirish;

– davlat tili barqarorligiga to‘siq bo‘luvchi o‘zbek alifbosi bilan bog‘liq ikkilanish muammolariga qonuniy chek qo‘yish, yozuv birligi, aholining savodxonlik darajasini oshirishga erishish;

– O‘zbekiston taraqqiyotining yangi bosqichida milliy g‘oyani rivojlantirish konsepsiyasiga tayanib, o‘zbek tilining rasmiy maqomini mustahkamlash;

– mamlakatning har bir fuqarosida rasmiy davlat tiliga nisbatan hurmat va ehtirom tuyg‘ulari barqarorligini ta‘minlash ishlarini tizimli olib borish. O‘zbek tilining nufuzi bugungi kunda xalqaro maydonda ham ortib borishiga qaratilgan qat‘iy chora-tadbirlar ko‘rilmoqda. Bir qator xorij mamlakatlaridan kelib, yurtimizda o‘zbek tilini o‘rganib ketayotganlar ham ko‘payib bormoqda. Turli mamlakatlardagi o‘quv yurtlarida o‘zbek tili o‘rganilmoqda. Keyingi yillarda davlat tili borasida erishilgan eng katta yutuqlarimizdan yana biri, bu hududlarda atoqli alloma va adiblarimiz nomlari bilan atalgan ijod maktablarining barpo etilayotganidir.

Til – millat ko‘zgusi, ma‘naviyat sarchashmasidir. Shu bois ona tilimizni hurmat qilish, uning boy imkoniyatlarini o‘rganish barchamizning asosiy burchimiz bo‘lishi lozim. O‘zbek tilining rivoji, taraqqiyoti, teran tadqiqi va tashviqi borasida hali ko‘p ishlarni qilishimiz zarur. Borlig‘imiz, davlatimiz ramzi bo‘lgan bebaho boyligimizga mas‘ullik hissi hech birimizni hech qachon tark etmasin. Millatni millat sifatida shakllantiruvchi asosiy vosita bu – til. Millatimizni ko‘klarga ko‘tarish ham, uni oyoq osti qilish ham, o‘z qo‘limizda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta‘lim to‘g‘risida”gi Qonuni – 1997-yil, 29- avgust.
2. Ibrohim Haqqul. Mushohada yog‘dusi – T. 2009.

Tilshunos olimlar nazarida yaxshi va yomon konsepsiyasi asosida baholash mexanizmlarini shakllantirilishi

Utambetova Arzayim,
Toshkent tibbiyot akademiyasi.
arzay8898@gmail.com

Annotatsiya. Maqola zamonaviy tilshunoslikning yangilanishi bo‘yicha chog‘ishtirma tilshunoslikning eng qiyin muammolaridan biri “Baholash” kategoriyasining o‘xshash va o‘ziga xos xususiyatlarini ochib berishga bag‘ishlangan. Tadqiqot lingvistik tavsif, kontekstual va kontseptual tekshirishlar, kognitiv modellashtirish va lug‘at ta‘riflarini olib borish kabi kompleks usullardan foydalanishda

“Baholash” kategoriyasining kognitiv asoslari tilshunos olimlar nazarida qiyosiy ta’kidlangan.

Kalit soʻzlar: Baholash, turkumlashtirish, yaxshi va yomon tushunchalar, aniq, yashirin, komponentlar, leksikologiya, stilistika, tilshunoslik.

Ushbu maqola baholovchi kontseptualizatsiya va baholovchi turkumlashtirishning til ifodalarini oʻrganishga, ya’ni baholovchi tushunchalarning tilda baholovchi ma’nolarni shakllantirish mexanizmlari asosida ifodalanishining oʻziga xos xususiyatlarini oʻrganishga bagʻishlangan. Ikkinchi toifa soʻzlar faqat ob’ektni, shu jumladan uning tavsiflovchi xususiyatlarini baholashni nazarda tutadi. Bu sinfga yaxshi, yomon, zoʻr kabi sifatlar kiradi. Shu bilan birga, E.M.Volf tildagi gaplarning baholovchi xususiyati, avvalo, yaxshi, yomon (yaxshi, yomon) belgilari bilan bogʻliqligini ta’kidlaydi, ya’ni umumiy baholovchi sifatlar sinfi bilan [Wolf 1985]. Yaxshi va yomonning umumiy qadriyatlari tabiatan tavsifiy emas. R. Searlning fikricha, ular makon va vaqtda oʻz-oʻzidan mavjud emas, balki shaxsdan kelib chiqadi. Ularni daraxtlar va hayvonlar kabi mustaqil voqelik deb tasniflash mumkin emas, aks holda ular tashqi dunyoning bir qismi edi [Searle 1970:175]. Shubhasiz, bu sinf soʻz birliklari koʻproq baholovchi semantik xususiyatlarning mavjudligi bilan tavsiflanadi.

Baholash nazariyasi uzoq tarixga ega. Tilshunoslikning muayyan bosqichlarida tadqiqotchilarni qadr-qimmatni baholashning turli jihatlari oʻziga tortdi, yangi usullar paydo boʻldi, baholovchi kategoriyalarni tahlil qilishda yondashuvlar, ularning tabiati, tuzilishi va tashkil etish tamoyillari haqidagi bilimlar toʻplandi. Baholashni oʻrganish nafaqat til fanlari tomonidan hal qilingan, balki falsafa, etika, mantiq, psixologiya va aksiologiya doirasida ham tadqiq qilingan bir qator muammolar bilan chambarchas bogʻliq. Eng muhim muammolar baholashning turli kontseptsiyalarini ishlab chiqish, kontekst va taxminiy qiymatning oʻzaro ta’siri masalalari va boshqalar bilan bogʻliq. Baholash keng tavsiflangan kategoriya boʻlishiga qaramay, u hali ham mulohaza yuritish va tahlil qilish uchun murakkab hodisadir.

Baholash tushunchasi tilshunoslik sohasiga baholash mantiqidan kirdi, bunda umumiy ma’noda baholash qadriyatlar haqidagi bayonot sifatida ta’riflanadi. [Ivin 1970: 12;]. Shu bilan birga, qiymat deganda har qanday qiziqish, istak, intilish va hokazolarning har qanday obyektini tushuniladi, bunda ijobiy va salbiy qiymatlar farqlanadi. Boshqacha qilib aytganda, baholash deganda obyektning ijobiy / salbiy ma’nosi ochiladigan obyektning shunday ta’rifi tushuniladi [Ivin 1970: 62]. Baholash tushunchasini mantiqdan meros qilib olgan tilshunos olimlar asosiy e’tiborni baho qadriyatlari muammosiga va ularning tilda ifodalanishiga qaratgan.

An’anaviy tilshunoslikda baholashni koʻrib chiqishda asosiy vazifalar qatori semantikaning umumiy masalalari va baholash tuzilishini tahlil qilish, baholash strukturasining asosiy elementlarining oʻziga xos xususiyatlarini oʻrganish, baholash

bayonotlarining funksional xususiyatlarini aniqlashdan iborat edi. Umumiy belgilangan vazifalar strukturalizm va funksional grammatika vakillari tomonidan amalga oshirilgan baholovchi ma'nolarning semantik, pragmatik va funksional xususiyatlarini o'rganishga turtki bo'ldi. Baholashning semantik xususiyatlarini ko'rib chiqayotganda, bir qator mualliflar nisbati kabi muammolarni o'rganish zarurligi va muhimligini ta'kidlaydilar.

Shu munosabat bilan, baholovchi va tavsiflovchi qiymatlar o'rtasidagi munosabat masalasi lingvistik ma'noda baholash semantikasini aniqlash uchun asosiy masala ekanligi qayd etiladi. Biroq, ushbu sohadagi ko'plab tadqiqotlar ushbu qadriyatlarni farqlash uchun aniq va yagona yondashuvni ishlab chiqa olmadi. Baholashda baholovchi va tavsiflovchi o'rtasidagi bog'liqlik masalasi juda munozarali bo'lib qolmoqda. Eng ishonarlisi, bizning fikrimizcha, N.D.Arutyunovanning fikri bo'lib, u ikki turdagi ma'no o'rtasidagi asosiy farqni tavsiflovchi ma'nolar til va tashqi dunyo o'rtasidagi munosabatni aniqlaydi va taxminiy qiymatlar tashqi dunyo o'rtasidagi munosabatni tavsiflaydi. Dunyo va uning ideallashtirilgan modeli: bu dunyolar o'rtasidagi yozishmalarning mavjudligi va yo'qligi [Arutyunova 1999: 182].

Baholashda subyektiv va obyektiv omillar, ma'noning baholovchi va tavsiflovchi komponentlarini farqlash [Ivin 1970; Kolshanskiy 1975; Bo'ri 1978, 1985; Arutyunova 1988, 1999; Merkulova 1995 va boshqalar]. Baholash semantikasiga bunday qiziqish, birinchi navbatda, baholashning semantik xususiyatlarini oydinlashtirish uning pragmatik dolzarbligini aniqlashning zaruriy sharti ekanligi bilan izohlanadi.

Lingvistik adabiyotda baholash ko'pincha subyektiv kategoriya sifatida qaraladi [Xobbess 1964; Lokk 1960; Arutyunova 1999; Hudson 1980]. Shunday qilib, ND Arutyunova ta'kidlaydiki, baholash atrofdagi dunyo hodisalariga subyektiv munosabatni ifodalaydi va ularning obyektiv xususiyatlarini aks ettirmaydi. Baholash toifasining subyektiv xarakterini baholashning ma'lum bir voqelik nomzodiga, uning qadriyatlar tizimiga va dunyoga munosabatiga bog'liqligi bilan izohlash mumkin [Arutyunova 1999]. Ushbu qoida taxminiy qadriyatlarni, xususan, yaxshi va yomonni inson bilan yaqin aloqada o'rganish zarurligini belgilaydi. Ta'kidlash joizki, bu masala noaniq tarzda hal qilinmoqda. Baholash, birinchi navbatda, obyektning tegishli xususiyatlarini, ya'ni obyektiv komponentni o'z ichiga oladi, degan fikr mavjud. E.M.Volfning fikricha, subyekt hodisalarni baholar ekan, nafaqat baholash obyektiga shaxsiy munosabatiga, balki obyekt haqidagi stereotipik g'oyalarga ham tayanadi [Wolf 1985: 23]. Xarakterni baholashni o'rganishda tilshunoslarning qiziqishi tilning semantik jihatiga qaratiladi [Vasileva 1975; Gibatova 1995; 1996 yil; Markelova 1996]. Baholovchi tuzilmalarning semantik tahlili baholashning semantik tarkibida taqdim etilgan subyektiv va obyektiv omillar bir-biri bilan uzviy bog'liqligini va o'zaro bog'liqligini aniqlash imkonini beradi. Shu bilan birga, baholashda subyektiv va obyektiv omillarni hisobga olish ma'noning baholovchi va tavsiflovchi komponentlarini farqlashni o'z ichiga oladi.

Dunyoni bilishda, xususan, narsa-hodisalarni baholashda ularning real xossalarida emas, balki til predmetining lisoniy-milliy taassurotlari, hissiy-aqliy kechinmalarning asosi ko'p. Shuni ham ta'kidlash kerakki, baholash "yaxshi – yomon" ikkilik qarama-qarshiligidagi ikkita tushuncha o'rtasidagi baholash o'lchovi (shkalasi) bu vaziyatni qayd etgan mavjudligini talab qiladi. F. Serebrennikova muxolifatni "yuqori - shuningdek, muxolifat bilan bog'liqligini ta'kidladi. Ya'ni "yuqori" bilan "yaxshi" va "past" tushunchasi "yomon" bilan bog'liq. Tadqiqotchi, shuningdek, muvozanatni aytdi. "yomon" va "yuqori-past" qarama-qarshi juftliklar o'rtasidagi barcha til madaniyatlarida bir xil bo'ladi. Shuningdek, ularning bir xil emasligi, turli xil xususiyatlar mavjudligiga e'tibor qaratadi. Ayrim tushunchalar, me'yor va o'lchovlarga munosabat. Ularning baholanishi xalqdan xalqqa, shuning uchun ham tildan boshqasiga sezilarli darajada farq qiladi. Masalan, "hol" o'zbeklarda ayol go'zalligining eng muhim belgilaridan biri bo'lsa, sharqda umuman olganda bitta, ayollarning go'zalligi, Sharq Kengashi hech qachon yuz chegarasidagi bu kichik nuqtadan o'tmagan, bu nozik nuqta xarajat bobida bo'rttirilgan shoshqaloqlik yaratgan.

Xulosa qiladigan bo'lsak, ishning nazariy ahamiyati shundan iboratki, birinchi bobda qilingan xulosalar baholash kategoriyasining lingvistik jihatini o'rganishga qo'shilgan aniq hissadir. Baholovchi so'z va gaplarning semantik tuzilishi xususiyatlarini tavsiflash, baholashni ifodalashning turli usullarining o'zaro ta'siri gap semantikasining ayrim muammolarini hal qilishga, tilda sathlararo munosabatlarni o'rnatishga yordam beradi. Biz baholashni ijobiy yoki salbiy deb tushunamiz. Ona tilida so'zlashuvchining tildan tashqari obyektga bo'lgan munosabati, chunki u subyekt-obyekt munosabatini ifodalaydi, unga lingvistik vositalar orqali baho berish subyekt qiyamat yoki anti-qiyamat beradi. Baholangan qiyamat turli til birliklari orqali ifodalanadi, ular fonetik, leksik, grammatik, grafik darajalar bo'lib, o'zaro bog'liq bo'lib, yagona qiyamat mulohazasini tashkil qiladi. Tahlil qilish jarayonida har bir darajadagi baholashni hisobga olish kerak.

Yuqoridagilarni hisobga olib, biz kategoriyaning quyidagi ta'rifini taklif qilishimiz mumkin, u o'zining bilimning maxsus formati sifatidagi o'ziga xosligini ochib beradigan ko'rinadi: kategoriya - bu obyektlarning konseptual birlashmasi yoki umumiy tushunchaga asoslangan obyektlar birlashmasi. Boshqacha qilib aytganda, bu obyektlar sinfini ham, ushbu obyektlarni bitta toifaga birlashtirish uchun asos bo'lib xizmat qiladigan umumiy tushunchani bilishdir. Shaxs tomonidan o'rnatilgan obyektlarning kontseptual o'xshashligi toifaning universal mulki bo'lib, uni bir tomondan bilimning boshqa formatlaridan ajratib turadi, ikkinchi tomondan, tabiiy va lingvistik kategoriyalarning xilma-xilligini ta'minlaydi.

Obyektdagi o'xshash xususiyatlarni aniqlash uchun u yoki bu kontseptual asosni tanlash ularni birlashtirishning tegishli tamoyillari va mexanizmlarini tanlashni belgilaydi. Ushbu tamoyillar va mexanizmlarni bilish ham kategorik format haqidagi umumiy bilimning ajralmas qismi hisoblanadi, chunki u bilimning maxsus formati haqida

gapirish mumkin, agar u nafaqat mazmunli, balki o'ziga xos farqlarni ham ochib bersa. Uning tarkibiy tuzilishidagi o'ziga xoslik, ya'ni o'zining mazmunli va tarkibiy tipologiyasi. Shunday qilib, dinamik aspektda toifalash jarayoni (ma'lum bir toifa bilan bog'liqlik), u mavzu fikrlari va ma'lum bir toifa o'rtasidagi o'rnatilgan kontseptual aloqalarni takrorlaydimi yoki yangilarini o'rnatadimi, har doim ma'lum xususiyatlarga yoki o'ziga xos tasvirga tayanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Crystal D. The Cambridge Encyclopedia of Language – Discours – Cambridge University Press – D. Crystal. – 1997. – P. 4231.
2. Dominick J. The Dynamics of Mass Communications. – 3th Ed. McGraw – Hill, Inc. /– J. Dominick. – 1990. – P.85.P. 608.
3. G'ulomov A. Xojiyev A. Modal yoki subyektiv baho formalari haqida – O'zbek tili va adabiyoti. – 1978, – 3-6 bet.
4. Ibragimova E. Lingvistik baho-aksiologik tadqiqot obyekti sifatida. – 2011.
5. Ibragimova E. O'zbek tilida ironiya va ironik mazmun ifodalashning usul hamda vositalari. Avtoreferat. – T. 2002.
6. Iskandarova Sh. O'zbek tili leksikasining mazmuniy maydoni sifatida o'rganish. Avtoreferat. – T. 1999.
7. Ivin A.A. Osnovaniya logiki otsenok – A.A.Ivin M.; Izdatelstvo Moskovskogo univeristeta. – 1970.
8. Lakoff, J Metafori kotorimi mi jivem, – 2004 – page 256.
9. Lebedko. M. Culture bumps : overcoming misunderstandings in cross-cultural communication – Misunderstanding emerging from the differences in values – M. Lebedko. – Vladivostok : Far Eastern State University Press, 1999. – P.380.
10. Longman Dictionary of Contemporary English ed. Della Summers. – 4th edition. – Harlow : Pearson Education Limited, 2015. – 1950 p.
11. Longman Dictionary of English language and culture/ – Longman, 2012 – 1528 p. 1. Austen J. Emma – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.loyalbooks.com/download/pdf/Emma-by-Jane-Austen.pdf> Qambarov.G.S. Baho munosabati va uning o'zbek tilida ifodalanishi. Fil.Fanlari nomzodi.dis.avtoreferati, – T., 2008.
12. Qungurov R.Subyektiv baho formalarining semantik va stilisitik xususiyatlari.-T.,1980
13. Rasulov.R. Ijobiy munosobat ifodalovchi ruhiy holat fe'llari haqida. – Til va adabiyot ta'limi. – 2003. 27-31-betlar.

Tilshunoslikda kompyuter texnologiyasining o‘rni

Turobov Akbarshoh,

Jizzax politexnika instituti talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada tilshunoslikning eng dolzarb, murakkab, nazariy va amaliy ahamiyatga ega yo‘nalishlaridan biri bo‘lgan terminologiyaning rivojlanishi, shakllanishi, albatta, tilning rivojida, uning o‘qitilishida kompyuter texnologiyalarining o‘rni va ahamiyati haqida so‘z yuritilgan.

Kalit so‘zlar: tilshunoslik, termin, terminologiya, texnologiya, taraqqiyot.

O‘zbekistonning ochiqlik siyosati, dunyo bozoriga faol kirib borayotgani, barcha sohalarda xalqaro hamkorlik kengayayotgani xorijiy tillarni bilishga ehtiyojni oshirmoqda. Mamlakatimizda xorijiy tillarni o‘rgatish bo‘yicha kelajak uchun mustahkam poydevor bo‘ladigan yangi tizimni yo‘lga qo‘yish jadal rivojlanmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning bu boradagi e‘tiroflari biz yoshlar uchun xorijiy tillarni chuqurroq tadbiq qilish uchun g‘oyat ulkan turtki bo‘ldi desak mubolag‘a bo‘lmaydi.

So‘nggi yillarda eng yangi texnologiyalardan foydalangan holda yangidan yangi terminlarni qiyoslash bo‘yicha tadqiqotlarda ulkan o‘sinh kuzatilmoqda. Ushbu yangi texnologiyalar bizga axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalangan holda lug‘at boyligini oshirish yo‘lida eng so‘nggi konseptual tahlillarni olib borish lozimligini taqazo etadi.

Bugungi kunda, ilm, fan va texnika taraqqiyoti jadallik bilan rivojlanib borar ekan, insonlarni turli sohalarni mustahkam bilib olishga undabgina qolmay, tilshunoslikning leksik qatlamini boyitadi, shuningdek, nutqda qo‘llanilayotgan qator lisoniy birliklarni jamlab tobora kengaytiradi, kundalik hayotga hamohang bo‘lishini talab etadi.

Tilshunoslikning eng dolzarb, murakkab, nazariy va amaliy ahamiyatga ega yo‘nalishlaridan bo‘lgan terminologiyaning rivojlanishi, shakllanishi, albatta, o‘ziga xos qonuniyatlar asosida paydo bo‘ladi, umumxalq tilining leksikasi negizida rivojlanadi hamda boyishi uchun xizmat qiladi.

Ma‘lumki, “terminologiya” lotincha “terminus” va grekcha “logos” so‘zlaridan olingan bo‘lib, “terminlar haqidagi fan” ma‘nosini bildiradi. A.D.Xayutin [2:125] ingliz tilining etimologik lug‘atiga asoslanib, terminologiya so‘zi ilk bor nemis olimi S. Shyutz tomonidan qo‘llanilganini ta’kidlaydi. Uning aniqlashicha, ushbu so‘z ingliz, fransuz tillarida XVIII asr oxirlarida, rus tilida esa XIX asr boshlarida muomalaga kirgan.

Olim Oygen Vyuster texnikaga oid terminlarni o‘rganib, o‘z monografik tadqiqoti orqali terminshunoslik maktabiga asos solgan. X.Felber dunyodagi birinchi terminologiya bo‘yicha xalqaro o‘quv qo‘llanmasini chop ettiradi (Fransiyaning poytaxti

Parijda, 1984 yil). O.S.Axmanova “Lingvistik terminologiya boshqa har qanday terminologiya kabi terminlarning oddiy majmui emas, balki o‘ziga xos semiologik tizim” ekanligini ta’kidlaydi [2:509].

Termin (lot. terminus – chek, chegara) – ilm-fan, texnikaning biror sohasiga xos muayyan bir tushunchaning aniq va barqaror ifodasi bo‘lgan so‘z èki so‘z birikmasidir [2; 590].

V.N.Shevchuk terminga quyidagicha ta’rifni beradi: “Termin” – bu so‘z bo‘lib, o‘rta asrlarda “aniqlash”, “ifodalash” degan ma’nolarni bildirgan, qadimiy fransuz tilida mavjud bo‘lgan “terme” leksemasi “so‘z” degan ma’noni ifodalagan” . Darhaqiqat, “terminologiya” so‘zi ko‘p ma’noli bo‘lib, u terminlarni o‘rganadigan fan bo‘lishi bilan birga, ma’lum bir soha terminlarining majmuini o‘rganadi [7:6]. N.Marchuk “termin va terminlarni o‘rganadigan fan degan ta’rifga ko‘proq “terminshunoslik” so‘zi ham mos kelishini, “terminografiya” esa leksikografiyaning bir qismi bo‘lib, terminshunoslik bilan uzviy bog‘langan holda terminologik lug‘atlar tuzish to‘g‘risidagi fan ekanligini asoslaydi [6: 317]. D.Xodjaeva “... termin va atama so‘zlari birbiriga yaqin tushuncha ifodalashiga qaramay, ular aynan bir xil so‘zlar emas va ularni almashtirib qo‘llab bo‘lmaydi. Shu nuqtai nazardan kelib chiqib, termin so‘zini qo‘llash maqsadga muvofiq” deb ta’kidlaydi.

Haqiqatan ham, termin so‘zi o‘rnida ba’zan atama so‘zini qo‘llash hollari uchraydi. Bizning nazarimizda ham bu to‘g‘ri emas, chunki “termin” va “atama” tushunchalari o‘zaro yaqin ma’noni ifodalagandek tuyulsa-da, “atama” “termin” so‘ziga nisbatan tor semani ifodalaydi, “termin” bo‘lsa muayyan tushunchaning aniq va batafsil qoidasini beradi [9:19]. Shu o‘rinda tilshunoslikda ko‘plab olimlar tomonidan “termin” va “kategoriya”ga bo‘lgan munosabatning turlicha ekanligini aytish mumkin va mazkur masala bo‘yicha tilshunoslar aniq bir fikrga kelishi muammo bo‘lib qolmoqda. Zamonaviy terminologiyada sistematik èndashuv èki tizimli tahlil orqali atamalar o‘rganiladi.

Ushbu yo‘nalish vakillari tizimni bir butun sifatida o‘zaro bog‘liq qismlardan tashkil topgan obyekt deb sharhlashadi, chunki yaxlitlik tizimning asosiy xususiyati hisoblanadi [8: 14]. Tizimning yaxlitligi bilan bir qatorda unga kiritilgan elementlarning o‘zaro aloqalari. V.M.Sergevnina tomonidan quyidagicha ifodalanadi: “terminologik tizim” deganda uning funksional yaxlitligi tushuniladi va bu lingvistik atamalar bilan chambarchas bog‘liq bo‘ladi [3:63].

Terminologiya fanining rivojlanishining hozirgi bosqichida yangi tendensiya paydo bo‘ldi, bu esa “terminosfera” atamasining kirib kelishiga hamda, mazkur atamaning lingvistik tushunchasiga oid turli kuzatish va tahlillariga asos bo‘lmoqda. Qolaversa, “terminosfera” tushunchasi Rossiya ilmiy adabiètlari va ba’zi MDH mamlakatlarining ilmiy tillarida xususan o‘zbek va qozoq tillarida faol ishlatilmoqda [2:21]. Mazkur tahlillar va izlanishlar chet tillari, xususan ingliz tiliga yangi kirib kelgan

terminlarni o'zbek tili bilan qièslash orqali lug'at boyligini yanada oshirish uchun xizmat qiladi.

Sinxron va diaxron tilshunoslikning metod va tamoyillari haqida gapirib, Sossyur bu ikki yo'nalishni til va nutq doirasida o'zaro zid qo'yadi. Uningcha, tilshunoslik tadqiqotlarining yagona obyekti – til.

Tilning nutqqa qarshi qo'yib o'rganilishida sinxroniya tilning haqiqiy voqeligi sifatida qaraladi: “Aniq ravshanki, sinxron aspekt diaxroniyadan muhimroq, chunki so'zlovchi omma uchun faqat u haqiqiy va yagona voqelikdir. Bu tilshunos uchun ham haqiqatdir; agar u diaxronik yo'nalishni tanlasa, tilni emas, faqat unda ayrim o'garuvchan hodisalarni ko'radi”.

F. de Sossyur tildagi o'zgarishlarni inkor qila olmaydi; u ularni diaxronik ko'rinishdagi nutqqa xos deb hisoblaydi. Til sistemasi ta'limotining asoschisi Sossyur ongli ravishda til sistemasi joylashgan “hududdan” vaqt faktorini chiqarib tashlaydi. Natijada, undagi “sinxroniya, til tizimining ontologik belgisiga aylanib qoladi, chunki tizim o'zgaras hodiadir” (4: 18).

Tilshunoslikdagi Boduen yo'nalishi, Praga maktabining vakillari va ularning izdoshlari (R.Yakobson, A.Martine, A.Ordikur, B.Pote, B.Trinka, Y.Vaxek va boshqalar) ishlarida aks etgan diaxronik tadqiqotlardir.

I.A.Boduen de Kurtene tadqiqotning metod va obyektini, tilning taraqqiyot tavsifi va rivojlanish tarixini aniq chegaralab bergan.

Insonlar o'rtasidagi munosabat vositasi bo'lishi uchun til o'z qismlarining uzviyligi, birliklarning ma'lum miqyosdagi turg'unligiga ega bo'lishi lozim. Aks holda, til muloqot vositasi emas, balki tarqoqlik namunasiga aylanib qoladi. Bu esa, so'zsiz, o'z navbatida, jamiyatda o'zaro anglashilmovchilikka sabab bo'ladi.

Umuman, til tizimida yuzaga keladigan har qanday o'zgarish – siljishlar ma'lum qonuniyatlarga bo'ysunadi. Bu qonuniyatlar turli ichki va tashqi sabablarga ega bo'ladi.

E.D.Polivanovning bu boradagi kuzatishlarida qiziq ma'lumotlar keltirilgan. E.D.Polivanovdan tilda o'zgarishlar yuz berishini eshitgan bir yapon ziyolisi hayron qoldi: “Til o'zgarishi mumkinmi? Axir biz gapirishni o'rganayotganimizda faqatgina ota-onamiz so'zlashayotgan tilni o'zlashtiramiz, ularga ham bu til ota-onasidan meros. Bolalikda bizning til o'rganayotgandagi vazifamiz, xuddi kattalardek so'zlashishga o'rganish bo'lgan, o'zga yo'sinda tilda hech qanday o'zgarish bo'lishini tasavvur qila olmayman”.

Til sohiblari o'zlarining aynan ajdodlari so'zlashgan tildan hech o'zgarishsiz foydalanayotganliklariga ikkilanmas-liklari haqida tilshunoslar ko'plab misollar keltirishadi. Aytish joizki, til tuzilishini immanent – turg'un holatda o'rganish maqsadini ko'zlagan ilmiy yo'nalishlar vakillari (masalan, strukturalistlar) til taraqqiyotiga tarixiy yondashuvdan ongli ravishda (maqsadli) voz kechadilar hamda shu yo'sinda ular

yuqorida E.D.Polivanov eslatgan “til sohiblari bilan fikrdosh bo‘lib qolganliklarini unchalik sezmaydilar ham”.

Til tizimi ma’lum vaqt oralig‘ida o‘zgarib boradi, ammo shuning bilan birgalikda bu tizim o‘zligini saqlaydi, aynan shu paradoks (ziddiyatlilik) moddiy shaklli hodisalardan biri bo‘lmish tilning tabiatini tushunish “kaliti”ni beradi.

Til uzviyliklari va birliklari yaxlit turg‘unlikdagi tizim sifatida tasavvur qilinsa, til birliklari faollashuvini taqozo etuvchi nutq esa jarayon talqinini oladi. Ammo til va nutqning bu yo‘sinda farqlanishi, birinchidan, statik va dinamik holatlar haqidagi tasavvurning nisbiy ekanligini inobatga olmasa, ikkinchidan esa, til va nutqning yagona bir lisoniy hodisaning o‘zaro bir-birini taqozo etuvchi tomonlari ekanligini inkor qiladi. Holbuki, bu ikki hodisa yagona bir faoliyat asosida mavjud bo‘ladi va o‘zaro bir-birini taqozo etadi. N. S.Trubetskoy : “Nutq va til yagona bir hodisaning, ya’ni nutqiy faoliyatning ikki qirrasidir”.

Demak, statistika va dinamika tushunchalari bir-birini inkor qiluvchi, zid xarakterdagi tushunchalar mazmuniga ega. Ayni paytda, ular nisbiy tushunchalar bo‘lgani sababli o‘zaro o‘xshashlikka ham egadirlar.

Qiyosiy-tarixiy metodning F.de Sossyur va uning izdoshlari fikricha, qiyosiy-tarixiy uslub sistem tilshunoslik uchun tamoman yot. Holbuki, Sossyurning o‘zi sistem tilshunoslik ham ma’lum sharoitlarda hodisalar mohiyati o‘zgarishini ma’lum vaqt oralig‘ida kuzatishi mumkinligini e’tirof etgan.

Til tizimini sinxron tadqiq qilish g‘oyasi hozirgi zamon tillarini o‘rganishda keng miqyosda qo‘llanilib kelmoqda.

Sinxron tilshunoslikda ham, xuddi tarixiy-qiyosiy yo‘nalishda bo‘lgani singari, tadqiqotlar asosan u yoki bu turdagi faktlar mavjudligini qayd qilishdan nariga o‘tish sezilmadi. Natijada tilning mohiyatini bilish yo‘li berkligicha qolaverdi.

Til taraqqiyoti jarayonida tadrijiy tahlilda murojaat qilinadigan dinamika (harakatdagi) va statika (turg‘un) tushunchalari sinxroniya va diaxroniya hodisalari bilan bog‘liq qo‘llaniladi. Boshqacha qilib aytganda, dinamik va statik tushunchalari til tizimi xususiyatlari tavsifiga oid bo‘lib, keyingi tushunchalar esa (sinxroniya va diaxroniya) ushbu tavsifni berish uchun qo‘llaniladigan metodga qarashlidir.

Tilning sinxron tadqiqi tilshunoslik fani uchun hech qanday yangilik bo‘lmaganlini V.M.Jirmunskiy e’tirof etadi: “Qiyosiy – tarixiy metod paydo bo‘lgan XIX asrga qadar ham tilshunoslik fani asrlar davomida G‘arbda va Sharqda sinxron xususiyatga ega edi...”

Boduenning tildagi statik va dinamik o‘zgarishlar haqidagi fikrlari ham ta’kidga arziydi: “Tilda xuddi tabiatdagi kabi hamma narsa tirik, hamma narsa harakatda, hamma narsa o‘zgarishda. Xotirjamlik, to‘xtash, butunlay qotib qolish – “aldamchi” holatlardir; bular minimal o‘zgarishlar sharoitidagi harakatning tasodifiy holatlaridir. Tilning statik

ko‘rinishi uning dinamikasidagi, aniqrog‘i, kinematikasidagi xususiy holatdir” (Boduen de Kurtene 1963, T. I: 349).

Praga lingvistik to‘garagining ta’kidlashicha, “sinxron” tasvirlash evolyusiya haqidagi tushunchani butunlay inkor qila olmaydi. Chunki hatto sinxronik jihatdan tadqiq qilinayotgan holatda ham boshlang‘ich bosqich endigina shakllanib kelayotgan bosqich bilan almashib turishi ko‘zga tashlanib turadi. Birinchidan, arxaizmlar sifatida qabul qilinadigan sinxron elementlar, ikkinchidan, mahsuldor va kammahsul shakllar orasidagi farqlar diaxronik hodisalardir va ularni sinxronik tahlil doirasidan chiqarib tashlanishi mumkin emas.

Har qanday tadqiqot o‘z maqsadiga ega – bu til holatini tasvirlash yoki uning taraqqiyotini o‘rganishdir. Faqat tilning mohiyatini aniqlashga oid masalalarning echimida statik va dinamik ziddiyat tushunchasi prinsipial ahamiyatga ega bo‘lishi mumkin. Lingvistik hodisalarning sinxronik va diaxronik tahlilini ajratish esa metodologik usul xolos va u tilning tabiatini, ijtimoiy va tarixiy mohiyatini tushunmaslikdan dalolat bermaydi.

Shuningdek, zamonaviy jahon tilshunosligidan muhim o‘rin olayotgan kompyuter terminlarining o‘zbek tiliga tarjima qilish jarayonida kontekstual tahlil jarayoni neologizmlarning ma’no mazmunini to‘g‘ri tushunish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning "Chet tillarini o‘qitish tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari" yuzasidan videoselektor yig‘ilishi – 2021.
2. A.D.Xayutin Termin, terminologiya, nomenklatura – Samarkand: 1971.
3. Axmanova O.S. Terminologiya lingvisticheskaya. Lingvisticheskii ensiklopedicheskii slovar. – M., 1990. – C. 509.
4. Abdullayeva Sh. Banking business. TFI. Tashkent-Finance, – T., 2003.
5. V.M.Sergevnina. Principles of systems analysis terms. – Term and word. – Gomel: Publishing house GGU – 1978.
6. Marchuk Yu.N. Kompyuternaya lingvistika. – M.: Vostok-Zapad, 2007. – C.317.
7. Шевчук В.Н. Производные военные термины в английском языке. – M., 1983. – C. 6
8. Shemakin Y.I. Thesaurus in automated control systems and information processing. – Moscow Voenizdat, 1974. – P.14.
9. Xodjayeva D.I. Tilshunoslik terminlarining leksikografik tahlili (ingliz, rus va o‘zbek tillari izohli lug‘atlari materiallari misolida), diss.filol. fan. falsafa doktori. – T., 2018.

Tilning jamiyat taraqqiyoti va shaxs ma'naviy kamolotidagi o'rni

Turobova Kumush,

Jizzax davlat pedagogika universiteti talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek tilshunosliginig dolzarb masalalari va ta'limi sohasida olib borilayotgan ishlarda ham, shaxsning ma'naviy kamoloti ham uning o'rni muhim ekanligi haqida, shuningdek uning rivoji uchun yurtimizda sezilarli darajada amal oshirilayotgan ishlarning samarasi xususidagi fikrlar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: til, ma'naviyat, jamiyat, tilshunoslik, madaniyat.

Shaxsning ma'naviy yuksalishida tilning o'rni beqiyos. Shuning uchun til tadqiqi va ta'limi sohasida olib borilayotgan ishlarda ham shaxsning ma'naviy kamoloti masalasi yuqori o'rinlarda turishi ayni haqiqat. Zero, davr globallashuv sharoitida tilshunoslikning ham o'z o'rganish obyektiga millat va shaxs ma'naviyati nuqtai nazaridan yondashuvini yanada dolzarb tus olmoqda. Shu ma'noda, bugungi kunda tilshunoslik tadqiqotlarining davr talablari asosida yangi o'zanlarga tushayotgani e'tiborga molik.

Har qanday tadqiqot bevosita yoki bilvosita o'rganish obyektni yoxud undan foydalanishni takomillashtirish bilan shug'ullanadi. Shu ma'noda, lug'atshunoslik bilan bevosita bog'liq ishlar, garchi sanoqli bo'lsa-da, tahsinga loyiq, albatta. Tilshunoslik o'tgan asrda shaxs savodxonligi uchun lingvistik baza tayyorlash maqsadida ta'limiy yo'nalishda rivojlangan bo'lsa, XXI asrda uning kompyuter "savodxonligi", ya'ni kompyuterni "egallashi" uchun tabiiy tilni matematik modellashirishga xizmat qiladigan zamin hozirlashi juda zarur [3:24].

Tilning millat, davlat, jamiyat taraqqiyotidagi o'rni juda muhim, o'ta zaruriy va dolzarb deb izohlagan bo'lar edim. Zero, bu tushunchalar o'zaro dialektik bog'liq va o'zaro aloqador tushunchalardir. Millat, davlat, jamiyat taraqqiy qilar ekan, uning tili va tilshunosligi taraqqiy qilib boradi. Davlat, jamiyatdagi o'zgarishlar birinchi navbatda tilda, xususan, uning leksikasida – lug'at boyligida o'z aksini topadi. Modomiki, til ijtimoiy xarakterga ega ekan, ijtimoiy hayotdagi taraqqiyot tildagi taraqqiyotni belgilab beradi [2:73]. Va o'z navbatida til va tilshunoslikning taraqqiyoti jamiyat, davlat taraqqiyotiga o'z ta'sirini ko'rsatadi... Buning isbotini bugungi kundagi dunyo manzarasidan topish mumkin – qaysi mamlakatda – jamiyatda tinchlik, farovonlik hukm surayotgan bo'lsa, shu yerda til va tilshunoslik taraqqiy qilyapti va buning aksi bo'lgan mamlakatlarda til va tilshunoslik rivoji haqida fikr yuritish amrimahol.

Qolaversa, til, avvalo, millatni millat qiluvchi vosita, u millatning ko'zgusidir. Zero, tilimizda bizning qiyofamiz, ma'naviyatimiz aks etadi, til millat vakilining ma'naviyatini namoyon qiladi. Mustaqillik davrining eng ulug' imkoniyat va ne'matlaridan biri bu o'zbek tilining o'z davlatida obro', e'tibor topishi, Davlat tili

maqomini olishidir. Bugungi kunda o'zbek tili milliy mafkuramizning tarkibiy qismlaridan va mustaqilligimizning bosh belgilaridan biri bo'lib qolmoqda.

Mamlakatimizda shiddat bilan rivojlanayotgan bozor munosabatlari maqsadli yo'naltirilgan, iste'molchi talabi asosida bajariladigan iqtisodiy va ijtimoiy samarador tilshunoslik yo'nalishlarining rivojlanishini talab etmoqda. Buning uchun, tegishli soha vazirlik va davlat qo'mitalari, korxona va tashkilotlari lingvistik tadqiqot yo'li bilan hal qilinadigan masalalarni aniqlab, muammolar bankini yaratishi, ularni fan yo'nalishlari bo'yicha tasniflashi va ilmiy ish bajaruvchi tashkilot va korxonalarga yuborishi zarur; muayyan fan yo'nalishlari bo'yicha faoliyat yuritadigan ilmiy va o'quv-ilmiy muassasalar ularga ko'maklashishi lozim; tilshunoslik fan yo'nalishlari bo'yicha faoliyat yuritadigan ilmiy va o'quv-ilmiy muassasalar o'zlarining ichki imkoniyatlaridan kelib chiqib, ishlab chiqarish sohalari bo'yicha fundamental, innovatsion va amaliy tadqiqotlarni ichiga oladigan xizmat tizimi va strukturasini ishlab chiqishi zarur; tegishli fan yo'nalishlari bo'yicha faoliyat yuritadigan ilmiy va o'quv-ilmiy muassasalar ishlab chiqarish sohalari bo'yicha fundamental, innovatsion va amaliy tadqiqotlarni ichiga oladigan xizmatlarni taklif etishi kerak; yuridik shaxslarning ushbu fan yo'nalishlariga homiylik xizmatini joriy qilish va buning uchun ularga imtiyoz va qulayliklar yaratish kerak.

Shaxs ma'naviyati global masalalar qatorida markaziy o'rinni egallaydi. Zero, juda ko'p muammolar dialektik nuqtai nazardan oqibat xarakteriga ega bo'lib, ularning aksariyati uchun shaxs ma'naviyati masalasi sabab bulmokda.

O'zbekiston mustaqillikka erishgandan so'ng ma'naviyat masalasi milliy muammo, xalqimizning taraqqiyot sharti sifatida kun tartibiga qo'yildi. Ikki jild o'zbek tilining izohli lug'atida ma'naviyat istilohi yo'qligiga ko'ra ushbu masalaning istiqlolgacha qay holatda bo'lganini tasavvur etish qiyin emas. Bu lug'atda ma'naviy so'zi berilgani (1-jild, 454-sahifa) uning ijtimoiy ongda faqat belgi sifatida mavjud bo'lganidan, alohida borliq hodisasi maqomiga ega bo'lmaganidan dalolat beradi. Balki bunga ma'naviyat so'zining rus va boshqa yevropa tillarida muqobili yo'qligi ham sabab bo'lgandir. Mustaqillik yillarida ma'naviyat alohida o'quv predmeti sifatida o'qitila boshlandi. Ko'plab o'quv adabiyotlari, qomus va lug'atlar chop etildi, ta'lim yo'nalishlari yo'lga qo'yildi. Bu borada misli ko'rilmagan yutuqlar qo'lga kiritildi.

Til – ma'naviyatning ifodalovchisi va saqlovchisi, boyituvchisi va uzatuvchisi. “Ona tili – millatning ruhi” g'oyasi e'tirof etildi [1:8]. Bugungi kunda jadal globallashuv ma'naviyat muammosini yanada o'tkirlashtirib, boshqa tegishli fanlar qatori tilshunoslik zimmasiga ham katta mas'uliyat yuklamoqda. Bu esa til va ma'naviyat muammosini o'rganadigan alohida soha - tilshunoslik va ma'naviyat yo'nalishi shakllanishini talab etadi.

Til va ma'naviyat mushtarakligi muammosining tilshunoslikda echiladigan xususiy va boshqa fanlar bilan hamkorlikda tizimli hal etiladigan umumiy tomonlari

mavjud. Ta'lim yo'nalishi esa, bir tomondan, "ma'naviyat" lisoniy kategoriyasi unsurlari mohiyatini o'quvchilarga singdirish, ikkinchi tomondan, ushbu tizimga kiruvchi til ifodalarining ma'naviy mohiyati ta'limi orqali ular shaxsiy ma'naviyatini yuksaltirish mexanizmini takomillashtirish vazifalarini o'z zimmasiga oladi.

Har bir davr fan yoki uning yo'nalishlari oldiga muayyan maqsad va vazifalarni qo'yadi. Ijtimoiy yoki davlat buyurtmasidan kelib chiqib belgilangan aniq maqsad va vazifalar fan yoki uning yo'nalishi faoliyatining samaradorligini ta'minlaydi. Tilshunoslik va ma'naviyat yo'nalishining bosh maqsadi - yuksak ma'naviyatli shaxs tarbiyasiga xizmat qiladigan ilmiy-amaliy mexanizm uchun muayyan lingvistik ta'minotni vujudga keltirish.

O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti Islom Karimovning til, ma'naviyat va madaniyat mushtarakligi masalasiga doir qarashlari, xususan, "Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch" asarida e'tirof etilgan tilning akkumulyativ (saqlovchi) vazifasini "ma'naviyat" lisoniy kategoriyasi birliklari misolida yoritish, ularda til va ma'naviyat mushtarakligini ko'rsatish, tilshunoslik va ma'naviyat tahlili natijalarini ta'limda amaliy foydalanish samaradorligini oshirishga yo'naltirish uchun tayanch vazifasini o'taydi.

Yer yuzida 7000 ga yaqin til mavjud bo'lib, har birining o'z-o'ziga tegishli bo'lgan huquqiy maqomi, jahon miqiyosida tutgan o'rni va qo'llanish doirasi bor. O'zbek tili ham xalqimizning ko'p asrlik madaniy, ma'naviy-ma'rifiy va badiiy tafakkurini, ilmiy salohiyati mahsuli bo'lib, eng qadimiy tillardan biridir. Betakror badiiy va ilmiy asarlari ila ona tilimiz mavqeini ko'targan va uni nechog'lik latif va rangin, lug'at boyligi miqdori jihatidan ham, ifoda jihatidan ham benihoya qudratli ekanini isbotlab bera olgan buyuk mutaffakir bobomiz Alisher Navoiy tilimizni nozik gavharga mengzaydi. Darhaqiqat, ona tilimiz o'zbek xalqining ming yillik tafakkuri va tasavvurining bepayon va sarhadsiz ekanidan darak beradi.

Tilning muqarrar yashashi, uning sofliги shu tildan foydalanuvchi xalqning taffakuriga va milliy o'zligiga bog'lik ekani hech kim uchun sir emas. Jamiyat hayotidagi turli evrilishlar, dunyo xalqlarining moddiy, mafkuraviy va madaniy aloqalari tilning o'zgarishiga yoki uning yo'q bo'lib ketishiga sabab bo'ladigan omillardan biridir.

Ona tilimiz hozirgi kunga qadar bir qator baland-u pastliklarni ko'rgan, kezi kelganda cho'qqilarni zabt etgan, kezi kelganda jarlik ostonasida zaif va baxtsiz titragan tildir. Mustabid tizim davrida millatning madaniyatini, san'ati va tilini asrab qolish uchun kurashgan ma'rifatparvar ziyolilar-jadidlar buni teran anglab etganlar. Zero, millatni asrash-uning dinu diyonati, imon-e'tiqodi, ahloq odob, urf-odat, an'analari va tilini asrash demakdir.

Yurtimizda 1989-yil 21-oktabrda millatparvar insonlarning jiddiy sa'y-harakatlari natijasi o'laroq, xalqimiz asrlar davomida orziqib kutgan va kurashib kelgan ona tilimizga Davlat tili maqomi berildi. Bu esa milliy ozodligimiz, mamlakatimiz mustaqilligi uchun qo'yilgan ilk qadam edi. "Davlat tili haqida"gi qonun, shuningdek, o'zbek tilining davlat

tili maqomini mustahkam belgilab qo'yilgan O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi asosida til siyosatida o'ta muhim jarayonlarni boshlab berdi.

O'tgan davr mobaynida ona tilimizning keng imkoniyatlarini ochib berish, uning millat hayoti va ma'naviy-mafkuraviy qarashlaridagi ta'sirini yanada kuchaytirish maqsadida juda ko'plab ishlar amalga oshirildi. Natijada ona tilimiz tom ma'noda davlat tiliga aylanib, siyosiy-xuquqiy, ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy-ma'rifiy jabhalarda faol qo'llanib, xalqaro minbarlarda baralla yangramoqda.

Shuningdek, O'zbek tilining xalqimiz ijtimoiy hayotida va xalqaro miqyosdagi nufuzini oshirish, o'sib kelayotgan yosh avlod ongida millat boyligi xisoblanmish ona tilimizga, xalqimizning ming yillik tarixi, urf-odatlar va an'alariga xurmat xissida tarbiyalash maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning muhim –“O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi Farmoni qabul qilinishi hamda o'zbek tiliga davlat tili maqomi berilgan kun – 21-oktabr sanasini ”O'zbek tili bayrami kuni” deb e'lon qilinishi mamlakatimizda davlat tilining to'laqonli joriy etilishini ta'minlashga qaratilgan yana bir jiddiy qadamdir. Unga ko'ra, davlat tili to'g'risidagi Qonun hujjatlariga rioya etilishi ustidan davlat nazorati tashkil qilinib, uni rivojlantirish va mavjud muammolarni bartaraf etishga qaratilgan yagona davlat siyosatini yuritilishi kabi bir qator amaliy ishlar ko'zda tutilgan.

Lingvistik xarakterdagi lison, me'yori, nutqning yaxlitligi va alohidaligi haqidagi ta'limot mazkur kategoriyaga mulohaza, munosabat va faoliyat sistemasi ko'zgusida qarab, bu sistemaning shakllanishida lisoniy va nolisoniy omillar hamkorligini o'rganishda nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Tilshunoslik va ma'naviyat tadqiqotlarida, sof lingvistik tadqiq usullaridan tashqari, kulturologik va sotsiologik metodlar – konsept tahlili, freymal, narrativ analiz, tasnif va tavsif, lingvistik rekonstruksiya usullari, ma'noning makrokomponent va mikrokomponent modeli, psixosotsiokulturologik eksperimentlar, matnlarning lingvoma'naviy tahlili – germeneytik metod kabilar qo'yilgan muammolarning samarali echimi uchun muhim vositalar bo'lib xizmat qiladi. Tilshunoslik va ma'naviyat tadqiqotlari ta'lim-tarbiya uchun xizmat qiluvchi, aniq samarani ko'zlab ishlaydigan yaxlit sistemaning lingvoma'naviy bazasini shakllantiradi.

Kun sayin chuqurlashib, o'tkirlashib borayotgan shaxs ma'naviyati muammosini hal etish, kelajak yaratuvchilari bo'lgan yuksak ma'naviyatli yosh avlodni voyaga etkazishning ilmiy va amaliy asoslarini vujudga keltiradi. Aslida, insonshunoslik fani bo'lgan lingvistikaning shaxs tarbiyasiga o'zining munosib va tabiiy hissasini qo'shishini ta'minlaydi. Tilshunoslikning shunchaki “tadqiqotlar – tadqiqotlar uchun” tamoyili [2:78] asosida ish ko'rishidan shaxs ma'naviyati rivojiga, yosh avlodning shaxsiy takomillashuviga ko'maklashadigan, kerak bo'lsa, bunga daxldor sohalar oqimida etakchi o'ringa ko'tarilishiga olib keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirziyoyev Sh.M. Adabiyot va san'at, madaniyatni rivojlantirish – xalqimiz ma'naviy olamini yuksaltirishning mustahkam poydevoridir – Xalq so'zi, 2017-yil 4-avgust.
2. Аракин В.Д. Сравнительная типология английского и русского языков. – М.: Просвещение, 1990.
3. Абдуазизов А.А. Элементы общей и сравнительно-типологической фонологии. – Т.: Фан, 1981.
4. Salomov G'., Otajonov N. Tarjima mahorati. – Toshkent., 1989.
5. Bo'ronov J. Ingliz va o'zbek tillari qiyosiy grammatikasi. – T.: O'qituvchi, 1973.
6. Ziyaeva M. Xotin - qizlar sportini rivojlantirish istiqbollari. –Buxoro. 2020.

Folklorizmlar uslubiylati xususida ayrim mulohazalar

Tursunova Dilshoda,

Sharof Rashidov nomidagi SamDU magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada “O'zbek tilining izohli lug'ati”da berilgan folklorizmlarning uslubiy xoslanishi haqida ba'zi mulohazalar berilgan. Folklorizmlarning badiiy uslubda emotsionallik kasb etishi, ularning uslubiy bo'yoqdorlikka ega ekanligi to'g'risida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: uslubiyat, badiiy uslub, so'zlashuv uslubi, uslubiy bo'yoqdorlik, folklorizm.

Ma'lumki, badiiy adabiyotning yuzaga kelishi bilan birga stilistika (uslubshunoslik), xususan, badiiy stilistika ham maydonga keldi. Boshqacha qilib aytganda, stilistika bilan, xususan, badiiy asar tilini o'rganish bilan olimlar qadim zamonlardan buyon shug'ullanib kelganlar.[1:52]

Keyingi yigirma-yigirma besh yil ichida yaratilgan stilistik tadqiqotlar, asosan, badiiy asar tilining qonun-qoidalarini aniqlash, so'z san'ati olamida badiiylik komponentlarini belgilash, nutqning obrazli – emotsional funksiyasi bilan badiiy (poetik) nutq o'rtasidagi munosabatni, badiiy adabiyotdagi til jarayonlarini o'rganish singari masalalarga bag'ishlanadi.

Xalq og'zaki ijodi hamda adabiyotning hosilasi hisoblangan folklorizm xususida so'z yuritar ekanmiz, folklorizm o'ziga xos badiiy hodisa sifatida muhim estetik ahamiyat kasb etadi. U folklor ta'sirida yozma adabiyot namunasiga folklorga xos hodisalarning badiiy mahorat bilan singdirilishidan, qayta talqin etilishidan yuzaga keladi.

Quyida dostonlarda uchraydigan oddiy folklorizmlarning uslubiyati to'g'risida fikr yuritamiz:

Jamoli chillaning qoriday tinjirab, yaltirab o'tirur. (Ravshan)

Tinjiramoq folklorizmi yarqiramoq, jimirlamoq, jilvalanmoq kabi ma'nolarda qo'llaniladi va badiiy matnda uslubiy bo'yoqdorlik uchun xizmat qiladi. Ma'noni yana ham kuchliroq ifodalaydi.

Bedov otlar chuv deganda xezlaydi. (Xushkeldi)

Ushbu gapda berilgan xez folklorizmi fors-tojik tilidan o'zlashgan bo'lib, tez harakat bilan oldinga yurmoq, hamla qilmoq, sakramoq kabi ma'nolarni bildiradi. Yuqoridagi gapda o'z ma'nosida kelayotgan bo'lsa, quyidagi o'rinda biroz ma'noning bo'rttirilganligini ko'ramiz:

Maydon ko'rsa kiyikdek bo'b xezlaydi,

Dushmanga tishini doim tezlaydi. (Ravshan)

Hasanxon yo'lbarsday bo'lib chirpinib, sherday bo'lib ingranib, qoplonday xezlandi. (Ravshan)

Bu folklorizmni xezlamoq variantidan tashqari xez variant ham eposlarda uchraydi: chinorda poylab turgan burgut Yunus pariga xez qildi. (Malikayi ayyor)

Yig'ladi, qaytayin, xunoba yutdi,

Esonlik bandaga bir g'animatdi. (Huroyim)

Fors-tojik tilidan o'zlashgan xunoba folklorizmi azob tortmoq, qiynalmoq kabi ma'nolarda qo'llaniladi. Baytda so'zlashuv uslubida ishlatiladigan oddiy so'zlardan foydalanmaslik, o'quvchiga estetik zavq bag'ishlaydi hamda emotsionallikni oshiradi.

Qoshing chitib, qovog'ingni uyasan,

Mendayin shunqorning ko'nglin bo'lasan. (Avazxon)

Chitmoq folklorizmini o'qigan kishida uning ma'nosi to'g'risida savol tug'iladi. Chitmoqning chimirmoq ma'nosi bor bo'lib, bu folklorizm badiiy asarlardagina ishlatiladi. So'zlashuv uslubi yoki boshqa uslublarda qo'llanganligini hozircha ko'rmadik. Chitmoq folklorizmni badiiy uslubda stilistik ma'no kasb etadi.

Achchiqlansam otga qamchi chotarman,

Qilichimga qirmizi qon qotarman. (Alpomish)

Ushbu baytda kelgan chotmoq folklorizmi savalamoq, urmoq kabi ma'no ifodalayapti. Savalamoq, urmoq kabi so'zlarning badiiy uslubda chotmoq tarzida qo'llanilishi mumkin. Bu so'z, asosan, eposlarga xosdir.

Tozilar yugurtsam, har yon boqardim,

Shunqor chuysam, tilla tablim qoqardim. (Alpomish)

Badiiy uslubda shahzodalarning sevimli mashg'uloti bo'lgan ov qilish chuymoq tarzida qo'llaniladi. Chuymoq folklorizmining lug'atlarda ovga qush solmoq, ovlanadigan qush yoki mayda hayvonga ov qushini yo'llamoq kabi ma'nolari borligini ko'rishimiz mumkin. Chuymoq fe'li baytda kelganida uslubiy bo'yoqdorlik kasb etadi.

O'n ming uyli qo'ng'irot elning sop – degan boyvachchalari bilan yig'ilib, bir yerga jam bo'lib, bir baxmal o'tovni tikib, shul o'tovning ichida hamma boyvachchalar bilan qimiz ichib, shag'al mast bo'lib, o'z kayfu safosi bilan o'tirib edi. (Alpomish)

Jumlani o'qib bo'lgach, shag'al folklorizmining ozgina, salgina kabi ma'no ifodalayotganligini sezamiz. Ammo uning butunlay teskari ma'no, ya'ni, butkul, mutloq, g'irt mast, kayfi baland kabi ma'nosi borligini lug'atlar orqali aniqlaymiz.

Mahramlar aytdi: - Hayit-arafada o'zbakning kuyovini ko'rar edik. Shiydam bo'lib yurar edi. (Alpomish)

Ushbu gapda kelgan folklorizm (shiydam) so'zlashuvda ship-shiydam tarzida kelib, hech vaqosi yo'q, yalang'och ma'nolarini ifodalaydi. Ammo "O'zbek tilining izohli lug'ati"da yaxshi kiyingan, yasangan, bashang kabi ma'nolari borligi keltirilgan. Jumlaning mazmuniga e'tibor qaratadigan bo'lsak ham Hayit kunlarda chiroyli kiyinib yurish odat tusiga aylanganini ko'rishimiz mumkin.

Ilohim, qurisin podshoning ishi,

Ko'p bo'ldi-ku, menday sho'rning koyishi. (Shirin bilan Shakar)

Toleyi past, baxtsiz, bechora; sho'rlik kabi ma'nolarni ifodalab kelayotgan folklorizm, nafaqat badiiy adabiyotda, balki shevalarda ham faol qo'llaniladi. Bu so'z insonlarga achinish, kuyinish holatlarida ko'proq ishlatiladi. Sho'r folklorizmining eposlarda uchrashi baxshilar tomonidan kuylangan variantlar orqali ko'chgan bo'lishi mumkin: Qozi, mufti – bari boyning chokari, Kambag'al sho'r azaldan xizmatkori. Ergash Jumanbulbul o'g'li.

Hali bu bola yosh bo'lsa ham, yomon o'r bola ekan. O'zbek o'r bo'ladi-da, deyishayotirlar. (Ravshan)

Kishining xarakteriga nisbat berayotgan o'r folklorizmining o'jar, johil kabi ma'nolari bor. Yana ayrim lug'atlarda qaysar, bir so'zli, gapga kirmaydigan kabi ma'nolari mavjudligini ko'rishimiz mumkin. Ushbu folklorizm nafaqat badiiy uslubda balki so'zlashuv nutqida ham ko'p qo'llaniladi.

Otangning eliga bora ko'rmagin,

Bizlarni o'ldirar otang g'azabdor. (Erali va Sherali)

Ushbu baytda qo'llangan g'azabdor folklorizmi jahldor degan ma'no ifodalab, inson xarakterini salbiy jihatdan bo'rttirib ifodalab kelyapti. G'azabdor, g'azabkor folklorizmlari so'zlashuv uslubida faol hisoblanmaydi.

Xulosa o'rnida shuni aytishimiz kerakki, folklorizmlar bir o'rinda lingvistik jihatdan o'rganilayotgan bo'lsa, boshqa o'rinlarda adabiyotshunos olimlar tomonidan tadqiq etilmoqda. Keyingi tadqiqotlarimizda folklorizmlarning leksik-semantik, morfologik-sintaktik xususiyatlarini, badiiy nutqda qo'llangan ifoda-tasvir vositalari, so'zlashuv nutqi elementlarining stilistik funksiyalarini tadqiq etamiz. Shuni unutmaslik lozimki, folklorizmlar vositasida ijodkorning individual badiiy mahorati, o'ziga xos uslubi namoyon bo'ladi va yaratilayotgan asarning g'oyaviy-badiiy ta'sirchanligi ortadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Античные теории языка и стиля. М. – Л., 1936.
2. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 томлик. Учинчи жилд. (Н-Тартибли) – Т.: ЎзМЭ Давлат илмий нашриёти, 2020. – 687 б.
3. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 томлик. Тўртинчи жилд. (Тартибот – Шукр) – Т.: ЎзМЭ Давлат илмий нашриёти, 2020. – 606 б.
4. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 томлик. Бешинчи жилд. (Тартибот – Шукр) – Т.: ЎзМЭ Давлат илмий нашриёти, 2020. – 591 б.
5. Алпомиш. Фозил Йўлдош ўғли. – Т.: “Шарқ” нашриёт-матбаа концерни, 1998.
6. Равшан. – Т.: Фан, 1954.
7. Рустамхон. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1985.

Ergashtiruvchi bog‘lovchilarning funksional-stilistik xususiyatlari

Usmonov Aslam,

Sh.Rashidov nomidagi SamDU doktoranti,

aslamusmonov9@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada ergashtiruvchi bog‘lovchilarning nazariy jihatlarini yoritilgan va funksional-stilistik xususiyatlari badiiy asarlardan olingan misollar orqali ilmiy tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: Bog‘lovchi, uslub, ergashtiruvchi bog‘lovchi, sof bog‘lovchilar, stilistik xususiyat, grammatik sinonim.

Ergashtiruvchi bog‘lovchilar qo‘shma gaplar tarkibidagi ergash gaplarni bosh gapga bog‘lash uchun xizmat qiladi. Shuning uchun ular bog‘lagan qo‘shma gaplar ergashgan qo‘shma gaplar deb tavsiflanadi. Ergashtiruvchi bog‘lovchi vazifalari va turlari haqida M.Asqarova quyidagilarni bayon etadi: “Ergashtiruvchi bog‘lovchilar ba‘zan sodda gapdagi so‘zlar yoki birikmali bo‘laklarni bog‘lash uchun xizmat qilsa, qo‘shma gapda ergash gaplarni bosh gapga bog‘laydi. Ergashtiruvchi bog‘lovchilarni ularning funksiyasiga ko‘ra, asosan, uch guruhga ajratish mumkin:

1. Sof bog‘lovchilar.
2. Bog‘lovchi-yuklamalar.
3. Bog‘lovchi so‘zlar.

Sof bog‘lovchilar hokim, tobe elementlarni bir-biriga bog‘lash uchun xizmat qiladi. Bunday bog‘lovchilarga -ki, chunki, shuning uchun, negaki, sababki, shekilli, bo‘lmasa kabi so‘zlar kiradi.”[1.44] Keltirilgan fikrlar aytilganiga yarim asrdan oshgan. Olim ergashtiruvchi bog‘lovchilarning vazifasiga ko‘ra 3 guruhga ajratishda chalkashliklar

mavjud. Bizningcha, ergashtiruvchi bog‘lovchilarning turlari emas, balki, ergashtiruvchi vositalar turlari deyish maqsadga muvofiq. Keyingi paytlarda ko‘plab darsliklarda [2.431;4.180;5.217;6.391], ilmiy adabiyotlarda [7.362;8.572.] ergashtiruvchi bog‘lovchilar sirasiga *chunki, shuning uchun, agar, agarda, basharti, agarchi, go‘yo, go‘yoki, -ki, -kim, ya‘ni* singari bog‘lovchilar kiritib kelinmoqda. Biroq bugungi kunda ergashtiruvchi bog‘lovchilar sifatida belgilanishi mumkin bo‘lgan ko‘plab yordamchi vositalar mavjudligi ta‘kidlanmoqda. Jumladan, *negaki, sababki, mabodo, bordi-yu, toki, xuddi, deb* singari ergashtiruvchi bog‘lovchi vazifasini bajaruvchi so‘zlar hamda bular bilan grammatik sinonim bo‘lgan *-r, -ar ekan, -gandan so‘ng, -gandan keyin, - masdan avval, -masdan burun, -b,-ib, -gach, -kach, -qach, -guncha, -kuncha, quncha, -gunga qadar, -ganda edi, -sa, sa ham, sa-da, -may, -may turib, - masa, -masdan turib, -mas ekan, -mi* singari fe‘lning sifatdash, ravishdash, shart mayli shakllari yordamida ergash gaplarni bosh gapga biriktirish vazifasini bajaradi.

A.Berdialiyev ergash gapli qo‘shma gaplarni o‘rganishda bog‘lovchi vositalarning semantik-sintaktik xususiyatlarini belgilab olish katta ahamiyatga ega ekanligini ta‘kidlab, rus tili ergash gapli qo‘shma gaplar qamrovidagi bog‘lovchilarni sintaktik va semantik turlarga ajratilish yuzasidan bildirilgan fikrlarni ma‘qullaydi. Semantik bog‘lovchilarda forma va mazmun simmetriyasi mavjud bo‘ladi deb: *chunki, shuning uchun, shekilli, negaki, uchun, sababki, toki, go‘yo* kabi analitik; *-gani uchun, ganligi sababli, -gan vaqtda, -gan chog‘da* kabi birliklarni bog‘lovchi hisoblab, ular hamma vaqt sabab, maqsad ma‘nolari bilan bog‘liq qo‘shma gaplarni hosil qilishini aytadi.

Darhaqiqat, ergashtiruvchi bog‘lovchi vositalar nafaqat qo‘shma gap tarkibidagi tobe munosabatli sodda gaplarni bog‘laydi, balki so‘zlovchining subyektiv munosabatlari bilan bog‘liq qo‘shimcha turli xil modal ma‘nolarni ham ifodalaydiki, bu ularning stilistik-pragmatik xususiyatlari hisoblanadi.

«O‘zbek tili stilistikasi»ning «Bog‘lovchilarning uslubiy vazifasi, ular orasidagi sinonimiya» bo‘limida bu vositalarning uslubiy xususiyatlarini ko‘rsatish uchun qo‘yidagi misollar keltiriladi: *Ko‘nglimni zavq asir etdi-yu, yosh boladay har yon yugurdim. (H.O.); Ko‘nglimni zavq asir etdi va yosh boladay har yon yugurdim; Ko‘nglimni zavq asir etqach, yosh boladay har yon yugurdim; Ko‘nglimni zavq asir etib, yosh boladay har yon yugurdim; Ko‘nglimni zavq asir etgani uchun, yosh boladay har yon yugurdim; Ko‘nglimni zavq asir etganda, yosh boladai har yon yugurdim.*

Garchi yuqoridagi misollarda qo‘shma gap tarkibidagi sodda gaplarni bog‘lovchi vositalar o‘zaro muvaffaqiyatli o‘rin almashinayotgan bo‘lsalar-da, biroq ifodalanayotgan mazmunga ko‘ra bu gaplar bir-biridan keskin farq qiladi. Ya‘ni biri semantik jihatdan sababni bildirsa, boshqa biri natijani, birida payt mazmuni tushunilsa, birida holat ma‘nosi anglashilmoqda. Shu sababli biz bu bog‘lovchilarni to‘liq sinonimlar sirasiga qo‘shishga haqqimiz yo‘q. Demak, biz bu birliklarning sinonimiyasini tahlil qilishimizda, albatta, qo‘shma gap tarkibida yuzaga keladigan semantika bilan

hisoblashishimiz zarur ekan. Ya'ni bu ma'nodoshliklar faqatgina qo'shma gap qismlari orasidagi bog'lanishni mazmuniy-shakliy tomonlarini qamrab olgandagina to'g'ri bo'ladi. Shuning uchun ergashtiruvchi bog'lovchi vositalar sinonimiyasi qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplar munosabatining sabab, payt, maqsad, natija, o'rin, to'siqsiz, chog'ishtirish-o'xshatish kabi ma'nolarga ko'ra tahlil qilinishi maqsadga muvofiq.

Ya'ni ergashtiruvchi bog'lovchilarni stilistik tahlil qilishda bu birliklarning semantik-stilistik xususiyatlari va ergashtiruvchi bog'lovchi vositalarning sinonimiyasi, ergashtiruvchi bog'lovchilar bilan bog'liq bo'lgan badiiy vositalar, ergashtiruvchi bog'lovchilar orqali ifodalangan ekspressiv-emotsional ma'nolar kabi xususiyatlarini e'tiborga olish lozim. Biz bu o'rinda sintaktik butunlik qismlari o'rtasidagi tobe munosabatni yuzaga keltiruvchi ergashtiruvchi bog'lovchi vositalarning, xususan, ergashtiruvchi bog'lovchilarning stilistik xususiyatlarini ushbu semantik munosabatlarga ko'ra tahlil qilishni maqsad qildik.

-ki/-kim. Tilshunosligimizda bu bog'lovchi xususida ko'plab bahsli mulohazalar bildirilgan. Bu bog'lovchi ergash gapli qo'shma gaplar tarkibida eng ko'p qo'llanuvchi vositalar sirasiga kiradi. Chunki bu bog'lovchi ergash gapli qo'shma gapning bir necha turlarini yuzaga keltiruvchi vosita bo'lib xizmat qiladi. Masalan: 1. Ega ergash gapli qo'shma gap tarkibida keladi. 2. To'ldiruvchi ergash gapli qo'shma gap tarkibida. Tushundimki, shoir millat taqdiri uchun eng mas'ul shaxs ekan. (Iqbol Mirzo) 3. Kesim ergash gapli qo'shma gap tarkibida. 4. Aniqllovchi ergash gapli qo'shma gap tarkibida. 5. O'xshatish ergash gapli qo'shma gap tarkibida. 6. Natija ergash gapli qo'shma gap tarkibida qo'llanishi mumkin.

Nazmiy matnlarda -ki bog'lovchisining arxaiklashgan -kim shakli tez-tez uchraydi. Masalan: Asrlardan qolib kelgan oqibat shulkim, / Quloq solmas unga ba'zan oshno ijroqo'm... (A.Oripov); Toileim shulkim, vatanda bir guliston tanladim, (H.Olimjon); Bir vatankim, bunda yo'qdir dard va hasratdan nishon, / Bir vatankim, yer va osmonida odam topdi shon. (H.Olimjon); Shuni bilkim, jon uchun jon olamiz, / Shuni bilkim, to'kamiz qon uchun qon. (H.Olimjon)

-ki bog'lovchisining bu shakli (-kim) hozirgi o'zbek adabiy tilida tarixiy-an'anaviylik tamoyili asosida yozilgan ayrim she'riy asarlarda qo'llanishi kuzatish mumkin. Masalan: Yig'lama, ey ko'z, nedin sohilga chiqmas kema deb, / Kim yoshing daryosidur har sorikim el ko'z solur. («Navoiy g'azaliga muxammas» E. Vohidov). Men ersam, vah, ne g'urbatkim, / Vatanda bevatan bo'ldim. («Shukurkim, keldi istiqlo'l» E. Vohidov).

-ki bog'lovchisi ba'zi o'rinlarda ko'p vazifali vosita bo'lib kelishi mumkin. Masalan: Baxtlimanki, yoniq nafas-yor (Zulfiya). Bu o'rinda -ki aniqllov bog'lovchisi: chunki bog'lovchisining ma'nosini ifoda yetmoqda; ergashgan gap tarkibiga qo'shilgan; kuchli ta'kid ma'nosini ham ifoda etmoqda.

Matnda –ki yordamchisi ham bilan qo‘shilgan holda ta’kidni ko‘chaytirib keladi: Meni kutgil va men qaytarmen, / Bo‘lsa hamki, ranging za’faron. (H.Olimjon); Ko‘zlaringga to‘lsa hamki, yosh /Faqat sen kut va ayla bardosh. (H.Olimjon) kabi.

Ba’zi o‘rinlarda –ki va –kim bog‘lovchilari bemalol o‘rin almasha oladi:

Vatandan ayri ko‘ngilni bilingki, yayratib bo‘lmas.(A.Oripov). Qiyoslang: Vatandan ayri ko‘ngilni bilingkim, yayratib bo‘lmas... Yoki: Tush bilib, ta’bir etingkim, O‘ngda bir gulshan topay.(E.Vohidov) Qiyoslang: Tush bilib, ta’bir etingki... Biroq poetik ohangdorlik –ki ga nisbatan –kim da boy. She’riy matnlarda ko‘proq –kim shaklini uchrashining sababi ham shu bo‘lsa kerak.

Ergashtiruvchi bog‘lovchisining yana biri – *ya’ni* bog‘lovchisidir. Bu bog‘lovchi ilmiy, publitsistik, badiiy uslublarda faol qo‘llanilib, ba’zi-ba’zi o‘rinlarda rasmiy uslubda ham ishlatiladi. Umuman, *ya’ni* ergashtiruvchi bog‘lovchisida rasmiylik ottenkasi kuchli. Masalan: Demak, siz qotillik ro‘y bergan deb tasdiqlaysizmi?

— Men hech nima deganim yo‘q, kollega. Ilintirishga urinmay qo‘ya qoling.

— Yo‘q, men boshqa ma’noda... *Ya’ni*... birontasidan gumoningiz bo‘lsa...

— Gumonmi? Gumonim - hammadan! Eshitdingizmi? Ham-madan! Sizga ham shuni maslahat beraman! Yuz foiz hammadan, hatto o‘zining xotinidan, bolasidan gumon qilmaydigan odamdan haqiqiy chekist chiqmaydi! Avvalo, Shomatovning o‘zidan gumon qilish kerak!

— *Ya’ni*... Qaysi ma’noda?

— Baloniyam bilmaysanlar! Hayronman, institutlaringda nimani o‘rgatadi senlarga?

Poetik matnda ba’zan *ya’nikim* shaklida ham qo‘llaniladi. Masalan: Ko‘z-u og‘zingdin ketarga bor-u yo‘q oshub-u ranj, / Sabr-u, ishqim sadqa, *ya’nikim* yo‘q-u borim fido. (A.Navoiy)

Bugungi kundagi matnlarda *ya’ni* bog‘lovchisining qo‘llanishi bu bog‘lovchining semantikasidagi rasmiylik ottenkasini biroz kamaytirish, so‘zlashuvga yaqinlashtirish va tabiiyligini oshirish maqsadida qo‘llaniladi. Ba’zan misra tarkibida kelib qofiya vazifasini bajarib, misralarning o‘zaro qofiyalanishini ta’minlaydi.

Masalan: Har kimda xalqining g‘ururi, sha’ni,

Yov kiftida ari yurgandek bo‘lsin.

Senga qarab, sherni ko‘rgandek, *ya’ni* –

Hazrat Boburbekni ko‘rgandek bo‘lsin! (Iqbol Mirzo. Agar jannat ko‘kda bo‘lsa...).

Umuman, o‘zbek tilshunosligida alohida yordamchi so‘z turkumi sifatida o‘rganib kelingan bog‘lovchilarning bir turi bo‘lgan ergashtiruvchi bog‘lovchilarning semantik-stilistik yo‘nalishdagi tahlillarimizdan shu narsa ayon bo‘ldiki, ushbu leksik-grammatik birliklar nafaqat grammatika doirasida, balki nutqiy muloqot jarayonida ham turli-tuman semantik-stilistik ma’no buyoqdorligini vujudga keltiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Асқарова М. Ўзбек тилида эргашиш формалари ва эргаш гаплар. – Т.:Фан , 1966. 44-бет.
2. Ҳозирги замон ўзбек тили. Ф.Камол таҳр. – Т, “Фан”, 1957, 431- бет
3. Шоабдурахмонов Ш., Асқарова М. ва бошқ. Ҳозирги ўзбек адабий тили. I қисм, –Т.: “Ўқитувчи”, 1980, 431-бет
4. Турсунов У. ва бошқ. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Т.: “Ўқитувчи”, 1965, 180-бет
5. Rahimov S., Umurqulov B. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Т.: “O‘qituvchi”, 2003, 217-bet
6. Sayfullayeva R.R., Mengliyev B.R. va boshqa. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. –Т.: 2010, 391-bet.
7. Ҳозирги ўзбек адабий тили. 1-т, – Т.: “Фан”, 1966, 362 бет;
8. Ўзбек тили грамматикаси. 1-т, – Т.: “Фан”, 1975, 572-бет.
9. Бердиалиев А.Ўзбек тилида омоним модели эргашиш гапли қўшма гаплар.- Т.: Фан , 1990. 16-17-бетлар.

Til leksikasini boyitish va me'yorlashtirish masalalari

To'ychiyeva Zulayho,

Guliston davlat universiteti o'qituvchisi,

zulayxot775@gmail.com

Annotatsiya. Tilda har doim ma'lum turg'un lug'at fondi, grammatik kategoriyalar, so'z yasalish vositalari, turg'un talaffuz an'anasi mavjud saqlangan. Shu sababli ham biror til atrofiga uyushgan odamlar bir-birini oson tushungan. Bugungi kunda esa ona tilimizning nufuzini oshirishda me'yorlashtirishning ayrim masalalari, uni hal etish muammosi muhim ahamiyatga ega. Quyida aynan shu me'yor va me'yorlashtirish xususida so'z boradi. Tilning turg'unligi, ma'lum darajada, madaniy–ma'rifiy, ruhiy talablar tufayli ham davom etgan. Chunki tilda atrof muhitga xos tabiiy narsa-hodisalarning nomlari madaniy-ma'rifiy, falsafiy – diniy, etnik va etikaviy, estetik, siyosiy–ijtimoiy tushuncha va tasavvurning nomlari mujassamlashgan.

Kalit so'zlar: milliy til, leksema, lingvopoetik, sinonim, ekzotik so'zlar, ekzotizmlar, me'yor, me'yorlashtirish.

O'zbek tili boy o'tmishi, tarixiy-madaniy merosi bilan boshqa xalqlardan alohida ajralib turadi. Dunyo tillari orasida o'zbek tilining nufuzi ajdodlarimiz yaratgan boy adabiy merosi orqali namoyon bo'ladi. XIV-XV asrlarda – Amir Temur va temuriylar davrida rivojlanishning yangi, yuksak davrga ko'tarildi. Buyuk shoir va mutafakkir Alisher Navoiy umumbashariyat madaniy xazinasidan munosib o'rin olgan o'lmas

asarlarini aynan ona tilimizda yaratib, uning shuhratini butun dunyoga tarannum etdi. Zahiriddin Muhammad Bobur, Muhammadrizo Ogahiy, Boborahim Mashrab, Muqimiy, Furqat kabi o'nlab mumtoz adib va allomalarimizning ijodida ona tilimizning lug'at boyligi, badiiy imkoniyatlari, uning go'zalligi va nafosati yanada namoyon bo'lganini ta'kidlash lozim. Millatimizning faxri sanalgan Mir Alisher Navoiyda shunday satrlat bor:

Yomon so'z kim kelib jong'a urg'ay,
Ki jondin o'tib imong'a urg'ay...[1: 114]

Bu so'zlar el, xalq dardi bilan yashagan, o'z ona tilini milliy qadriyatlarning boshiga qo'yib, uni osmonlar qadar ko'targan buyuk Insonning yurak dardlari, qalb iztiroblari edi. Navoiyning qalbini tug'yonga keltirgan bu tuyg'u bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotganicha yo'q. Sababi ona tili va uning taqdiri muammosi hech qachon eskirmaydi. Har bir xalq barcha zamonlarda o'z ona tilining kelajagi, uning sha'ni, sharafi uchun astoydil kurashib kelgan.

Bugungi kunda mamlakatimizda olib borilayotgan islohotlar har bir sohada jadal rivojlanish, xalq farovonligi va yurtimizning siyosiy va iqtisodiy taraqqiyotini mustahkamlashga qaratilgan bo'lsa, xalqning ma'naviy birligi va jipsligini ta'minlashda beqiyos ahamiyatga ega bo'lgan ona tiliga hurmat va e'tibor masalasi aslo nazardan chetda qolgan emas. Dunyo davlatlari ichida o'z mustaqilligiga ega bo'lgan yurtimizning eng bebaho ma'naviy xazinasi bu, shubhasiz, ona tilimizdir.

Har bir millatni millat, xalqni xalq qilib birlashtirib turgan uch muhim belgi mavjud: ona tili, tarixi va milliy qadriyatlaridir. O'zbekiston istiqlolni qo'lga kiritdi va O'zbek tili mustaqil O'zbekiston Respublikasining davlat tiliga aylandi.

Davlatimiz rahbari Sh.M.Mirziyoyev o'zbek tiliga davlat tili maqomi berilganligining o'ttiz yilligiga bag'ishlangan tantanali nutqida bu borada kelgusida qilinadigan keng ko'lamli ishlar to'g'risida batafsil gapirdilar: "Muxtasar aytganda, har birimiz davlat tiliga bo'lgan e'tiborni mustaqillikka bo'lgan e'tibor deb, davlat tiliga ehtirom va sadoqatni ona Vatanga ehtirom va sadoqat deb bilishimiz, shunday qarashni hayotimiz qoidasiga aylantirishimiz lozim". Prezidentimizning 2019-yil 21-oktabrda qabul qilgan "O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmonlari butun yurtimizda ko'tarinkilik bilan kutib olindi. Har bir rahbar va fuqaroning ongu shuurida ana shu qoidaning mavjudligi yurt yuksalishi hamda mamlakat mustaqilligining garovidir.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, o'tmishning turli tarixiy bosqichlarida til muayyan turg'unlikka ega bo'lgan. Hadeb toblanib o'zgara bermagan yoki favqulodda yangi sifatlarga o'tib ketmagan. Tilda har doim ma'lum turg'un lug'at fondi, grammatik kategoriyalar, so'z yasaliish vositalari, turg'un talaffuz an'anasi mavjud saqlangan. Shu sababli ham biror til atrofiga uyushgan odamlar bir-birini oson tushungan. Tilning turg'unligi, ma'lum darajada, madaniy-ma'rifiy, ruhiy talablar tufayli ham davom etgan.

Chunki tilda atrof muhitga xos tabiiy narsa-hodisalarning nomlari madaniy-ma'rifiy, falsafiy-diniy, etnik va etikaviy, estetik, siyosiy-ijtimoiy tushuncha va tasavvurning nomlari mujassamlashgan. Tilda bunday tushunchalarni ifoda etadigan semema va semalar, ularda ifodalangan borliq haqida tushunchalar, ma'lumotlar, bilimlar, xabarlar avloddan avlodga o'tib turgan. Shuning uchun til tarixiy meros, madaniy va ma'naviy yodgorlik sifatida ham qadrlanadi.

Til tizimida har qanday davrda ham muayyan turg'un holatning mavjud bo'lishi lisoniy qonuniyatdir. Chunki tilning mana shu xususiyati tufayli bir til egalari bo'lgan kishilar o'zaro muloqotda bo'la oladi hamda bir-birini osonlikcha tushunadi.

Til tizimi vositalarining turg'unligi ma'lum darajada nisbiydir, u dinamik xarakterga ega. Chunki tilga:

- tabiat va jamiyatda yuz beradigan iqtisodiy, maishiy-moddiy o'zgarishlar;
- jamiyatning madaniy – ma'naviy hayotidagi siyosiy-falsafiy qarashlaridagi o'zgarishlar;
- diniy yangilanish bilan bog'liq yangiliklar;
- qo'shni xalqlar o'zaro hamkorligi, ikitillilik xususiyatlari.

Tildan foydalanishdagi an'anaviy me'yorlarning davrlar o'tishi bilan o'zgarib, yangilanib turishi ham tarixiy jarayondir. Tadqiqotchilarning aytishicha rasmiy muomalada tildan foydalanish tilning me'yorlashuvini, adabiy tilning shakllanishini tezlashtirgan. Shuningdek davlat olib borgan ijtimoiy siyosatning ham til rivoji va me'yorlashuviga ta'siri katta. Til birliklarini me'yorlashtirish, hamma uchun umumiy bo'lgan bir qolipga keltirish tilshunoslikning muhim vazifasi hisoblanadi. Dunyodagi ko'pgina milliy tillarning taraqqiyot tajribalari hamda bu yuzasidan tilshunoslar, sotsiologlar olib borgan kuzatishlar shuni ko'rsatganki, jamiyat hayotida va siyosiy tizimda bo'ladigan o'zgarish va yangilanishlar millatning ona tili mavqeini, nufuzini, ijtimoiy-funksional qonuniy huquqini himoya qilishga qaratilgan harakatlar bois ham yuz beradi. Bunday harakat adabiy til lisoniy me'yor (norma) lariga o'zgarishlar va yangilanishlar olib keladi.

“O'zbekiston Respublikasining Davlat tili haqida” qonunini qabul qilishi arafasida o'zbek tilining qonuniy huquqlarini tiklash uyzasidan muhokamalar kuchaydi. Matbuotda e'lon qilingan maqolalarda o'zbek ziyololari o'zbek tilining asoslari kamsitilganini, buning ko'rinishlarini tilga olishar edi. Ammo hammaning maqsadi bitta o'zbek tili (ona tili)ning ijtimoiy mavqei, qo'llanish sohalarini kengaytirish, nutq madaniyati sohasi nuqtai nazaridan himoya qilish edi.

Mustaqillikdan keyin tilimizga bifing – briefing, injenereng – engineering, imej – image, visual – visual, organayzer – organizer kabi inglizcha o'zlashma so'zlarning kirib kelishi qanchalik tezlashgan bo'lsa, ministr, komitet, oblast, rayon kabi ko'pgina so'zlarning tilimiz qatlamidan chiqib ketishi han shunchalik tezlashdi. Kundalik so'zlashuvda ishlatilayotgan va qo'llanilishi faol bo'lgan ayrim leksemalarning “O'zbek

tilining izohli lug‘ati” dan joy olmaganini kuzatish mumkin. Masalan, imij, koka-kola, minimarket, gipermarket, chizburger, xot-dog, chipsi, netbuk, blutus, sensor, flesh xotira, vay-fay, planshet, intranet kabi ko‘plab leksemalar ham izohli lug‘atimizdan joy olishi zarur. Umuman olganda, tilimizdagi o‘zlashma so‘zlar haqida fikr yuritilganda tilshunos olim N.Mahmudov ta’kidlaganidek, o‘zbek tilidagi xorijiy o‘zlashmalarning me’yori va milliyligi masalasi ma’naviy-madaniy sohalar doirasida favqulodda ahamiyatga molik ekanligini hamisha yodda tutish lozim. O‘zbek tili leksikasiga o‘zlashishi sezilarli darajada ta’sir qilgan 20 dan ortiq til o‘zlashmalari mavjud, shuningdek, tilimizda o‘zlashishi faol bo‘lmagan bir qancha tillarning o‘zlashmalari ham uchrab turadi.

Mustaqillikkacha bo‘lgan davrda o‘zlashgan ayrim leksemalar rus tilining tabiatiga moslashgan holda tilimizga o‘zlashgan. Masalan, chempionat, trenirovka, tanketka va h.k. kabi leksemalar so‘ngida -at, -ka singari elementlarning kelish hollari inglizcha leksemalarning tabiatidan yiroq hisoblanadi. Shuningdek, bu kabi hodisani xaker, xuligan va xoll kabi leksemalarda h fonemasi o‘rniga x fonemasi ishlatilganidan ham sezish mumkin. O‘zbek tili leksikasining katta qismini o‘z qatlam leksemalari tashkil etadi. Lug‘at boyligimizdagi forsha-arabcha, shuningdek, ruscha o‘zlashma leksemalarning ham miqdori boshqa til o‘zlashmalariga qaraganda katta miqdorda bo‘lib, hozirda ularning qatoriga inglizcha o‘zlashmalarni ham kiritish mumkin.

Til haqidagi qonunni qabul qilish arafasida, qonunning muhokamasida u qabul qilingandan keyingi paytda kishilar ko‘pgina takliflar izhor qilindi. Bularning orasida eng muhimlaridan biri ***o‘zbek tiliga rus tilidan kirib kelgan leksemalar, jumladan ilmiy terminlarga munosabat masalasi***. Bu muammo o‘zbek tili leksikasini adabiy me’yorlarga solish, takomillashtirish muammosuning eng dolzarb tomoni edi.

Bu masalada uch xil qarash yorqin namoyon bo‘ldi: 1) rus tilidan va u orqali boshqa tillardan kirgan so‘zlarni o‘zbek tilidan tamoman chiqarish kerak, degan qarash; 2) bunday o‘zlashmalarning zarurlarini olib qolib (agar o‘zbek tilida ularning muqobili bo‘lmasa) qolganlarini o‘zbek tilidan chiqarish; 3) olib qolinayotgan so‘zlarni talaffuzi va imlosiga ko‘ra o‘zbek tili talablariga moslash. Har uchala talab ham aslida to‘g‘ri ammo bu shunchaki amalga oshadigan ish emas, balki tilning lisoniy qonuniyatlarini, kommunikativ ehtiyojlarini hisobga olishni talab qilardi.

Avvalo leksemalarning bir tildan ikkinchi tilga nega va qachon qabul qilinishi sabablarini ko‘raylik.

1. Biror qardosh va qardosh bo‘lmagan tilda obyektiv moddiy borliq haqidagi tushunchalarni ifoda etadigan leksema mavjud bo‘ladi. Bu leksema qabul qiluvchi tilda muloqot uchun zarur bo‘ladi, tilda yo‘q bo‘lgani uchun unga muhtojlik seziladi. Chunki bu leksema fan-texnikaning yangi yutuqlarini yoki fanning tushunchalarini, shunchaki moddiy turmushda zarur bo‘lgan narsa va qurollar nomini ifodalaydi. Ona tilida bu tushunchani, uning nomini anglatadigan leksema (lisoniy ifoda) mavjud emas. Mana shunday hollarda o‘sha leksema, nom ona tiliga kiritiladi va asta-sekin qabul qilgan

tilning zaruriy nutqiy vositasiga aylanadi. O‘zbek tiliga avvallar qabul qilingan: *gazeta, jurnal, kostpyul, samovar, shkaf*; hozirgi paytlarda kirib kelgan: *kompyuter, birja, supermarket, minimarket* va boshqa leksemalar mana shu zaruriyat natijasidir. Demak, o‘zga tildan so‘z olishning birinchi sababi bunday tushunchani ifoda etadigan leksemaning unga muhtoj tilda mavjud emasligidir.

2. Tilda shunday so‘zlar bo‘ladiki, u o‘sha til egasining o‘ziga xos milliy urf-odatlar, turmush tarzi, milliy madaniyati, dini, falsafasi, tabiatidagi jo‘g‘rofiy, madaniy-maishiy xususiyatlarini ifodalaydi. Bundaylarni anglatuvchi ifodalar ona tilidan topilmaydi. Mana shunday hollarda o‘sha leksemalarning o‘zi qabul qilinadi. Keyinchalik bu so‘z qo‘llanish jarayonida barchaga tushunarli bo‘lib ketadi. Tilshunoslikda bunday so‘zlarni *ekzotik so‘zlar, ekzotizmlar* deb yuritiladi. Ekzotizmlar uzoq mamlakatlarda yashovchi xalqlar tilidagi bu xalqlarning tabiati, urf-odatlari haqidagi tushunchalarni anglatuvchi, o‘zgalar uchun g‘alati tuyuluvchi so‘zlardir. Ekzotizmlarning bir qismi tarjima matnlarda qolib ketishi, bir qismi qabul qilingan til leksemasining lug‘aviy – me‘yoriy mulkiga aylanishi mumkin: savana, begemot, kivi (o‘simlik va uning mevasi), baton, bikon (ovqat), shaurma (ovqat), xotdog (ovqat) yoki hindlarga xos ekzotik so‘zlar: vina (musiqa asbobi), shilnor (dorivor yanchilgan tosh), piring, beta (oshga solinadigan o‘t turlari) va boshqalar.

3. Leksemalar bir tildan ikkinchi tilga istilo qilib, g‘olib xalqning siyosiy-mafkuraviy zug‘umi, majburlashi tufayli ham qabul qilinadi. Masalan, arablar va mo‘g‘ullar hozirgi O‘zbekiston hududini bosib olgach, keyinchalik esa Chor Rossiyasi Markaziy Osiyoni bosib olgach, ular olib borgan va sho‘rolar zamonida davom ettirilgan mahalliy tillarga munosabat, mahalliy tillarni chelkash, bu tillarning rivojiga to‘sqinlik qilish bunga yaqqol misol bo‘la oladi. Birinchi holatda o‘zbek tiliga ko‘plab arabcha so‘zlar kirgan bo‘lsa, ikkinchi holatda o‘zbek tili leksikasiga ruscha va u orqali baynalmilal so‘z va terminlar kirib keldi.

4. Ba‘zan ona tilida biror tushunchani bemalol ifoda eta oladigan so‘z bo‘lgani holda o‘zga tillardan o‘sha tushuncha uchun so‘z olinadi. Bunday olinmalar uslubiy (badiiy-uslubiy) talab tufaylidir. Bunga ko‘ra so‘z ma‘nosining turli qirralarini kengroq, aniqroq tavsiflash, uning etikaviy–estetik tomonlarini chuqurroq ochish, uslubiy, lingvopoetik talablar, omillar sababchi bo‘ladi. Mana shu xususiyatlar, ayniqsa, bir sinonimik uyani tashkil qiladigan leksemalar semantikasidagi farqlarda o‘z ifodasini topadi. Masalan, akademik A.Hojiyev o‘zaro sinonim bo‘lgan *ayriliq, judolik, hijron, hajr, firoq* sinonimlarini shunday izohlaydi: Ayrilish natijasida uchrasha olmaydigan, ko‘rish olmaydigan holat (sevgi-muhabbat yoki boshqa munosabat bilan bog‘langan shaxslar haqida). **Judolik** ma‘noni kuchliroq ottenkada ifodalaydi, bunda ayriliqli holat masofa, vaqt jihatidan uzoq bo‘ladi. Hijron, hajr, firoq kitobiy [3: 22].

Sevgi, muhabbat, ishq leksemalari izohi: biror shaxs yoki narsaga kuchli darajada moyillik (bog‘lanish, berilish), his sezgisi. Muhabbat – so‘zida belgi darajasi sevgi

soʻzidagiga nisbatan kuchli [3, 173]. *Chiroyli, goʻzal, husndor, husnli, xushroʻy, koʻhlik, koʻrkam, barno, suluv, zebo, latofatli, sohibjamol* leksemalari izohi: “Husni odatdagidan ortiq, xunukning aksi. **Chiroyli** uslubiy jihatdan neytral. Bu soʻz odamga boshqa jonli narsalarga, shuningdek, jonsiz narsalarga nisbatan ham qoʻllanaveradi. **Goʻzal** odamga va jonsiz narsalarga nisbatan ham qoʻllanadi. Bu soʻzda belgi darajasi kuchli. **Husndor, husnli** soʻzlari nisbatan kam qoʻllaniladi. **Xushroʻy, koʻhlik** faqat odamga nisbatan qoʻllanadi va yoqimlilik ottenkasi bor. *Barno, suluv, zebo* soʻzlari ham odamga nisbatan qoʻllanadi. *Suluv* kam qoʻllanadi. Bu soʻzda belgi darajasi kuchli. *Husndor, husnli* soʻzlari nisbatan kam qoʻllaniladi. *Xushroʻy, koʻhlik* faqat odamga nisbatan qoʻllanadi va yoqimlilik ottenkasi bor. **Barno, suluv, zebo** soʻzlari ham odamga nisbatan qoʻllanadi. **Suluv** kam qoʻllanadi. **Zebo** – kitobiy. **Koʻrkam** asosan jonsiz narsalarga kam darajada odamga nisbatan qoʻllanadi” [3: 223]. Keltirilgan sinonimik qatorda *ayriliq, sevgi, chiroyli, koʻrkam, suluv* oʻzbekcha leksema, boshqalari arab va fors-tojik tilidan olingan. Bu leksemalar, asosan, badiiy tilning lugʻaviy meʼyori boʻlib, uslubiy va lingvopoetik vazifa oʻtaydi.

5. Chet tiliga xos baʼzi soʻzlar millatning nufuzli yozuvchilari, siyosatchilari, davlatning yetakchi rahbarlari, olimlari oʻz nutqlarida, asarlarida qoʻllaydi. Bunday soʻzlar boshqalar nutqiga ham oʻtadi, adabiy tilning lugʻaviy meʼyori qatoriga kirishga muvaffaq boʻladi. Adabiy meʼyor nazariyasida bu xususiyat soʻzning nufuzli mansablarda uchrashi deb yuritiladi [3: 223].

6. Ilmiy terminologiyaga xususiylik bilan bir qatorda xalqaroликka ham xosdir. Chunki ilmiy sohada, umuman fan-texnika sohasida faqatgina oʻziniki boʻlgan leksemalarga tayanib ish tutish mumkin emas. Chunki olingan koʻpgina tushunchalar umumxalqiy xususiyatga ega. Bu tushunchalarni har kim, har bir xalq oʻzicha tushunish va talqin qilishi mumkin emas. Bordi-yu, bunga amal qilinmasa, ilmiy tushuncha va kategoriyalar umumtushunarlikdan mahrum boʻladi. Bunga yoʻl qoʻyib boʻlmaydi. Shuning uchun bu kabi leksema va terminlar dastlab qaysi tilda yaratilgan boʻlsa oʻz holicha maʼno va shakli bilan birgalikda olinadi.

Umuman olganda, har bir tilda meʼyor tushunchasi bor. Demak, har qanday tilning leksikasida xalqaro, tillararo mushtarak qoʻllanuvchi leksemalar (terminlar) mavjud boʻladi. Yuqoridagi tahlillardan xulosa shuki, chet tillardan soʻz olinganida bunday olinmalarga munosabatda keltirilgan omillarni hisobga olish foydadan holi boʻlmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy. Ibratli hikoyalar va xislatli hikmatlar. – Toshkent. Sano-standart. 2016. – 114-bet.

2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони – Халқ сўзи, 2019, 22 октябрь – № 218 (7448).

3. Hojiyev A. O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati. – Toshkent: O'qituvchi, 1974.

Til muomala vositasi va ijtimoiy hodisa sifatida

Ziyayeva Maxbuba,

Jizzax politexnika instituti katta o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek tilshunosligining dolzarb masalalari va shu yo'nalishda olib borilayotgan izlanishlar, shuningdek tarjima nazariyasi va tanqidi muammolari, tilshunoslikning ilmiy-nazariy muammolari bo'yicha amalga oshirilayotgan ishlarning samarasi xususidagi fikrlar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: tilshunoslik, tarjima, millat, tanqid, madaniyat.

O'tmishda yashab ilm-fan olamiga munosib hissa qo'shgan buyuk allomalarimizning hayoti va ibratli faoliyatlari jahon tarixida eng hayratomuz, eng ajoyib beqiyos bisotlarning biridir. Butun tarix davomida ularning bebaho asarlari, insoniyatning hamrohi bo'ldi. U ozodlik uchun kurashga undadi, jasoratga chorladi, inson his-tuyg'ulari go'zalligini madh etdi, baxtsizlik kunlarida dalda berdi, g'ayrat bilan ishlashga ilhomlantirdi, qalbida faxr, g'urur tuyg'usini shakllantirdi.

Mustaqillik davri o'zbek adabiyotida barcha tur va janrlar qatori badiiy tarjima amaliyotida ham o'sish-o'zgarishlar yaqqol ko'zga tashlanmoqda. Ayniqsa, asl tildan tarjima izga tushayotgani quvonarli hol. Bu borada yoshlarning o'z iqtidorini sinovdan o'tkazayotgani, Sharq va G'arb xalqlari adabiyoti namunalarini bevosita ona tilimizga o'girishga dadil kirishayotgani katta umid uyg'otadi.

Ayni paytda o'zbek adabiyoti durdonalarini xorijiy tillarga tarjima qilish bobida ham yoshlar yaxshigina tashabbus ko'rsatmoqda. Zero, o'zbek adabiyoti namunalarini chet tillariga, jahon adabiyoti sara asarlarini ona tilimizga munosib tarzda tarjima qilib taqdim etishdek sharaflı vazifa bugungi navqiron avlodning iqtidori, g'ayrat-shijoatiga bog'liqligi sir emas.

Shu ma'noda, ibrat tarbiyasi insoniyatni qadimdan qiziqtirib kelgan. Bu ayniqsa, Yunonistonlik mashhur mutafakkirlar Aflotun va Arastularning asarlaridan keng o'rin olgan Sharq mamlakatlarida Aflotunning Arastuga, Arastuning Iskandarga nasihat va vasiyatlari yaxlit asar sifatida keng tarqalgan.

Arastuning aytishicha, tarbiyachning o'zi tarbiya ko'rgan, insoniy fazilatlarini egallagan bo'lishi darkor. "Shuni bilginki – deydi Arastu, - ta'lim tarbiya bilan shug'ullanuvchi odam o'zi tarbiya ko'rmagan bo'lsa, boshqalarni tarbiya qila olmaydi. Agar sen o'zgalarni tarbiyalamoqchi bo'lsang, avval o'z ruhingni yaxshilashdan boshla. Mabodo o'zgalar aybini bartaraf etmoqni ixtiyor etsang, bundan oldin o'z nafsingni nuqson va illatlardan tozalashing zarur. Axir, ko'zi ojiz bo'lgan kishi qanday qilib ko'rga

yo‘l ko‘rsata oladi? Xor va tuban kishi boshqalarga obro‘ va qadr-qimmat ato qila oladimi?”[3:74]

XX asrga qadar “tarjima” so‘zi faqat tarixiy, falsafiy, adabiy va badiiy asarlar o‘girmasiga nisbatan qo‘llanib kelingan. Og‘zaki tarjimonga nisbatan esa turkiy xalqlarda “tilmoch”, nemis tilida “dolmetechen”, ingliz va fransuz tillarida “interpret” atamaları qo‘llanilgan [4:37]. Tarjima nazariyasi xususida aytilgan fikrlar ham shu yo‘sinda umumiy ma‘no kasb etgan. Tarjima nazariyasiga bag‘ishlangan ilk tadqiqotlar o‘tgan asrning 20-30 yillarida yuzaga kela boshladi.

Keyinchalik jahon olimlarining tarjima nazariyasi va tarjima tanqidi muammolariga bag‘ishlangan tadqiqotlari birin-ketin bosilib chiqdi. Bu esa olimlarning ilmiy izlanishlari ravnaqini belgilab berdi. O‘tgan asrning 70-yillariga kelib jahon filologiya ilmida tarjimashunoslik deb nom olgan mustaqil fan shakllandi.

O‘zbekistonda tarjimashunoslik ilmining rivojida Jumaniyoz Sharipov, Ninel Vladimirova, G‘aybulla Salomov, Najmiddin Komilov, Qudrat Musaev kabi olimlarning xizmati katta bo‘ldi. Bugungi kunga kelib o‘zbek tarjima maktabi jahon tarjimashunoslik ilmida tan olindi.

O‘zbekiston o‘z mustaqilligini qo‘lga kiritgandan so‘ng o‘tgan yigirma ikki yil davomida badiiy ijodning barcha sohalarida bo‘lgani kabi tarjima nazariyasi va amaliyotida ham o‘zgarish va yangilanishlar ro‘y berdi. Ayni paytda “Jahon adabiyoti” jurnalida tarjima nazariyasi va tanqidiga doir mazmunli maqola hamda suhbatlarning bosilayotgani ijod va ilm ahliga manzur bo‘lmoqda.

Hozirgi zamonda tarjima amaliyoti (tarjima turidan qat‘i nazar) ilmga asoslanadi. Albatta, ijod jarayonida intuitsiyaning o‘z o‘rni hamda salmog‘i yo‘q emas. Ilm tarjimaning to‘laqonli va ishonchli chiqishiga yo‘l ochadi. Tarjimashunoslik va uning tarkibiy qismiga aylanib borayotgan, ammo hali o‘zini to‘la namoyon qilib ulgurmagan tarjima tanqidi ilm turidir. Bu ilm tilshunoslik, grammatika, stilistika, semantika, belgishunoslik (semiotika) kabilar bilan yaqin aloqa bog‘lab, mustahkam hamkorlik qiladi.

Arastu va uning izdoshlarining axloq va ta‘lim-tarbiyaga oid asarlari o‘rta asrlarda arab tiliga tarjima qilingach, ularning ta‘limotlari Farobiy, Beruniy, Ibn Sino, Umar Xayyom, Nasriddin Tusiy, Jomiy, Navoiy va boshqa Sharq faylasuflari tomonidan chuqur o‘rganiladi va rivojlantiriladi.

Tarixiy taraqqiyot davomida va bugungi kunda o‘zbek hamda jahon adabiyotini tebratib kelayotgan minglab yozuvchi, ijodkorlar o‘z davriga munosib yoshlar tarbiyasi, aql va zakovatning g‘alabasi, insoniyatning buyuk orzu intilishlarini madh etuvchi asarlar yaratganlar va yaratmoqdalar.

Yaxshi tarjimonlarni, tarjima asarlarni chuqur tahlil qilib beradigan mutaxassislarni tayyorlashning ham nazariy, ham amaliy tomonlari bor. Bu borada yurtimizda keng ko‘lamli ishlar amalga oshirilmoqda. Chunonchi, O‘zbekiston davlat

jahon tillari universitetining tarjima fakultetida, O'zbekiston milliy universitetining xorijiy filologiya fakulteti tarjima bo'limi magistraturasida hamda Samarqand chet tillar institutida tarjimon kadrlarni tayyorlashga katta ahamiyat berilmoqda. Tarjimonlar tayyorlashning ilmiy-nazariy tomoni bevosita sohaga oid darslik, o'quv qo'llanmalari va turli lug'atlarni taqozo etadi. Afsuski, hali zamon ruhiga mos, bugungi kun talabiga javob beradigan tarjima nazariyasiga doir darslik yo'q. Hozircha foydalanib kelinayotgan o'quv qo'llanmalarda tarjimashunoslikning barcha jihatlarini qamrab olinmagan. Tarjima nazariyasiga doir o'quv adabiyotlarini yaratishda faollik ko'rsatayotgan olimlarimizning xizmatini e'tirof etgan holda, ta'kidlash joizki, ayni paytda tarjima tanqidiga ilmiy asos bo'ladigan, uning rivojiga turtki bo'ladigan tadqiqotlar juda kam. Bu esa bevosita tarjima tanqidida sustkashlikni keltirib chiqarayotgan sabablardan biri. Vaholanki, tarjima sohasi gurkirib rivojlanayotgan bugungi kunda tarjima tanqidi har jihatdan faol, hozirjavob, adabiy jarayonning eng qizg'in jabhalaridan biriga aylanishi darkor.

Tarjima tanqididagi sustkashlik oqibatida bugungi kunda xorijiy tillardan o'girilayotgan ko'plab tarjima asarlar o'zining bahosini olayotgani yo'q. Kitob holida chop etilayotganlarida hatto qaysi tildan tarjima qilingani ham ba'zan ko'rsatilmaydi. Bundan shunday fikrga kelish mumkinki, aksariyat tarjima asarlarga uning rus tiliga qilingan tarjimasi asos qilib olinadi. Jahon adabiyotining ayrim namunalari tarjimasini o'qib mashhur adibning na uslubini, na mahoratini ko'rasiz. Bunday tarjima asarlar o'z vaqtida tahlil etilib, tegishli bahosini olishi lozim [2:19]. Aks holda tarjimachilikni kosiblikka aylantirib olganlar safi kengayib ketaveradi.

Zamon talabi darajasidagi tarjimonlarni tayyorlash uchun nafaqat tarjima nazariyasi va amaliyoti bo'yicha mukammal darslik, shuningdek, badiiy, ilmiy-texnik, idora ish uslubiga mos o'quv qo'llanmalari, ikki, uch va ko'p tilli lug'atlar yaratish talab etiladi. Hozircha chop etilgan inglizcha-o'zbekcha, nemischa-o'zbekcha, fransuzcha-o'zbekcha lug'atlarning foydali jihatlarini kamsitmagan holda aytish joizki, bu lug'atlar hali tarjimonlarning talabini qoniqtirmaydi. Endilikda katta izohli sinonimik va qomusiy lug'atlar kerak, hatto tarjima nazariyasi amaliyotiga doir izohli lug'at tayyorlashni ham o'ylash zarur. Negaki, tarjima nazariyasi va amaliyoti bilan bog'liq ko'pgina masalalar etarlicha aniq hal etilgan emas. Xususan, tarjimada so'zlarning tartibini o'zgartirish yoki o'rnini almashtirish, so'z qo'shish yoki tushirib qoldirish nima uchun va qay holatda ro'y berishi va ularning barchasini umumiy nom bilan tarjimada transformatsiya (leksik, grammatik va stilistik) deb atalishi yaxshi o'rganilmagan.

Tarjimaning qiyosiy tilshunoslik bilan "egizak"ligi ma'lum. Biroq tarjimaning grammatik, leksik va stilistik muammolarini mustaqil ilmiy tadqiq etmasdan turib, uning pragmatika, kognitiv tilshunoslik, psixolingvistika va semiotika bilan aloqalarini o'rganib bo'lmaydi. Mashhur tilshunos, tarjimashunos Roman Yakobsonning yozishicha, bir tildagi belgini boshqa tildagi belgi bilan bera bilishning uch turi mavjud: birinchisi, tarjima qilinayotgan asar tilidagi belgini boshqa belgi yordamida tarjima qilish yoki unga

boshqa nom berish; ikkinchisi, semiotik belgilarni bir tildan boshqa tilga tarjima qilish; uchinchisi, semiotik tizimlararo tarjima: til belgilarini musiqa, raqs, kino, rasm bilan bera bilish [5:86]. Hali biz bunday tarjima muammolarini o'rganishdan ancha yiroqmiz. Xorijdagi tarjimashunoslikka doir tadqiqotlarni chuqurroq o'rganish bo'lg'usi tarjimonlar uchun juda foydalidir.

Taniqli olimlar Jon Ketfordning yoki Yudjin Naydaning tarjima nazariyasiga bag'ishlangan kitoblari hanuz o'z ilmiy ahamiyatini yo'qotgani yo'q. Bunday asarlarni talabalarga seminar mashg'ulotlarida tahlil qilishni o'rgatish zarur. Chunonchi, tarjima nazariyasini chuqur o'rganmay turib tarjima asarning tahlili haqida gapirish ortiqcha.

Tarjimondan nafaqat til bilimdoni, balki adabiyotshunos va elshunos bo'lish ham talab etiladi. Chunki muayyan xalqning madaniyati, assotsiativ tafakkurini chuqur bilmay, til boyligini yaxshi egallamay turib tarjimon badiiy til vositalarini to'g'ri tanlay olmaydi, tilning poetik jihatlarini his etmay, oqibatda tarjima to'g'ri va ta'sirchan chiqmaydi. Shu ma'noda yosh tarjimonlarga sohaning yetuk mutaxassislari, tajribali sharqshunos-tarjimonlar yordamida mahorat darslari tashkil etib, tarjimada milliy koloritning berilishi, so'z tanlash mahorati, davr ruhining til birliklari vositasida to'g'ri aks ettirilishi, nihoyat, asar muallifining g'oya-maqsadini aniq yetkazib berishga o'rgatish zarur deb o'ylayman.

O'zbek tili ijtimoiy funksiyalarining o'zbek xalqining asosiy ijtimoiy-iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy, madaniy va ilmiy hayot sohalarida kengayishi uning ikkita adabiy shakl - og'zaki va yozma shaklida hamma joyda keng tarqalishi bilan bir vaqtda sodir bo'ldi.

Mustaqillik yillarida til, madaniy soha va milliy qurilish sohasidagi asosiy muammolardan biri uningsiz adabiy til mavjud bo'la olmagan, madaniyat gurkirashga erisholmagan yozuv muammosidir. Qadimiy yozuvli, kam yozuvli va yozuvsiz tillar birbirlaridan asosiy funksiyalariga ko'ra farq qiladi. Unda gapiruvchilarning sonidan qat'i nazar, tillar hammasi odamlarning o'zaro muomala vositasi sifatida xizmat qiladi. Muomala vositasi va fikrlar almashinuvi uchun xizmat qiluvchi til o'zida ijtimoiy hodisani namoyon etadi.

Kommunikativ funksiyani bajarib til kollektiv a'zolariga o'zaro muomala qilish imkoniyatini bergan holda jamiyat rivojlanishiga ta'sir ko'rsatadi. Odamlar muomalasi jarayonida til o'zi taraqqiy etdi, jamiyat va ijtimoiy ong kategoriyasi rivojlanishi bilan tilning grammatik va logik kategoriyalari shakllandi, rivojlandi. Jamiyat tilga muhtoj. Normal tashkil topgan va rivojlanayotgan jamiyat o'z a'zolarining o'zaro aloqa vositasisiz, ya'ni tilsiz mavjud bo'lolmaydi. Kommunikativ funksiya tilning qolgan boshqa hamma funksiyalari: ijtimoiy, ekspressiv, estetik, gnoseologik funksiyalarda aks ztadi. Tilning istalgan bitta funksiyasini metodologik tavsiflash va o'lchash ma'lum ma'noda uning kommunikativ funksiyasini aniq ifodalashni xarakterlash va o'lchashdir (Desheriyev Y.U). Jamiyat, uning a'zolari hayotida, odamlar faolliyatining turli sohalarida turli tillar rolini solishtira turib tilning vazifasi bir xil ekanligiga amin bo'ldik.

Hamma davrlarda tarjima tekstini yaratish – bosh masala bo‘lib turaveradi. Asliyat namunasini tanlash, tushunish, ichiga kirish, uning tarixi, yuzaga chiqargan muhit, sharoitni o‘rganish, yangi muhitga uning qanday qabul qilinishini o‘ylash va bu haqda iloji boricha aniq tasavvurga ega bo‘lish, tarjima usuli, strategiyasini aniqlash singarilar barcha tarjima jarayonlari uchun muhim holatlar va bular oxir-oqibatda asliyatga muvofiq tarjima tekstini yaratishga xizmat qiladi. Mutaxassis tarjimon va tarjimashunos tadqiqotchi hech qachon bularga befarq, hafsalasiz qaramaydi. Loqaydlik bu yerda ixtisosga mensimay qarash bilan barobar.

Tarjimonning butun o‘y-xayoli bilish va qidirishda bo‘ladi. Asosiy maqsadi esa, madaniyat fenomenlarini yaqinlashtirish, tarjima tili vositasida tushunarli qilishdan iborat.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Muminov O., Turg‘unov R. Yozma tarjima. – T., 2008. – 86 bet
2. Musayev K. Стилистические вопросы художественного перевода с английского языка на узбекский язык. Avtoref. diss.kand. filol. nauk.– Samarkand, 1967. – 31 s. 15.
3. Musayev K. M. Tarjima nazariyasi asoslari. – T., 2005. - 352 b. 16.
4. Raximov F. Zamonaviy sotsiologiyistiklikning dolzarb masalalari. – Samarqand: SamDCHTI nashri, 2007. – 108 b
5. G‘afurov I. Tarjimonlik mutaxassisligiga kirish. O‘quv qo‘llanma. –T.: Mexridaryo, 2008. – 118 b.

Joy nomlari imlosidagi muammolar

Ro‘ziyeva Nasiba,

Qamashi tuman hokimining ma’naviy-ma’rifiy
ishlar samaradorligini oshirish, davlat tili
to‘g‘risidagi qonun hujjatlariga rioya etilishini
ta’minlash masalalari bo‘yicha maslahatchisi,
t.qamashi@exat.uz

Annotatsiya. Maqolada davlat tilida ish yuritish bilan shug‘ullanayotgan xodimlar uchun takomillashgan imlo qoidalarini o‘zlashtirishi oson kechaganligi, imlo lug‘atlari yaratilishidan maqsad so‘zlarning har ikki alifboda to‘g‘ri yozilishini ko‘rsatish va o‘zbek tilida xatosiz yozishni o‘rganishga ko‘maklashishdan iboratligi aytilgan.

Mazkur maqolada joy nomlarining imlosida uchraydigan ayrim xato va kamchiliklarni bartaraf etish choralari haqida fikr bildiriladi.

Kalit so‘zlar: davlat tili, lotin yozuvi asosidagi o‘zbek alifbosi, imlo qoidalari, imlo lug‘ati, joy nomlari imlosi, atoqli otlar, mahalla va qishloq nomlari.

Hayotda insonlar amal qilishi lozim bo'lgan ko'plab qoidalar mavjud. Masalan, ovqatlanish qoidasiga amal qilmaganlar kasallikka, yo'l qoidasiga amal qilmaganlar halokatga, tarbiya qoidalariga amal qilmagan jaholatga chalinishini bilamiz. Til qoidalariga amal qilmaganlarni nima kutadi? Til qoidalariga amal qilmaganlar bilimsizlikka, millatning yo'qlikka yuz tutishiga sabab bo'ladi. Imlo qoidalari butun mamlakat bo'yicha hamma bir xil amal qiladigan milliy til qoidalaridir. Insonning salomatligi va xavfsiz yashashi qanchalik muhim bo'lsa, millat tilini asrab qolish ham eng dolzarb vazifalarimizdan biridir.

Tilshunoslik ham ilm-fanda katta soha hisoblanadi. Uning o'z yutuqlari va shu bilan birga muammolari ham doimo mavjud bo'ladi. Insoniyat taraqqiyoti yuksalib borgan sari, tilning qurilishi, lug'at boyligi ham oshib boraveradi.

O'zbek tilining asosiy imlo qoidalarida "Harflar imlosi", "Asos va qo'shimchalar imlosi" va so'zlarning yozilish imlosi mavjud. So'zlarning yozilish imlosida alohida so'zlarning bosh harflar bilan yozilishi haqida 9 ta qoida keltirilgan. Tilshunoslik qoidalarida asosan atab qo'yilgan nomlar, ya'ni atoqli otlar bosh harflar bilan yoziladi. Ular kishilarning ism shariflari, joy nomlari, planetalar, osmon jismlari, sanoat va oziq-ovqat mahsulotlari, adabiyot va san'at asrlari, tarixiy sanalar, davlatlar, unvonlar, xalqaro tashkilotlar va mansablar nomlari bo'lishi mumkin. Ushbu atoqli otlar qatorida biz uchun muhim bo'lgan joy nomlari imlosida uchrab kelayotgan muammolar ayrim paytlarda ko'plab mulohazalarga sabab bo'ladi.

Atoqli otlar ichida joy nomlarining tarixi uzoq o'tmishlarga borib taqaladi. Shu sababli ularning ma'no-mazmuni haqida fikr yuritishda ilmiy asoslarga tayanib ish ko'rishni taqozo qiladi. Barcha davrlarda ham til haqida fikr bildirilganda ehtiyotkorlikni talab qilgan. Joy nomlari haqida hamda ularning yozilishi haqida ham xuddi shunday, deb bilaman. Aslida, xalqimizning o'tmishi, tarixi joy nomlarining qadimiyligi bilan asoslanadi. Shu bilan birgalikda hozirgi zamongacha saqlanib qolgan bu nomlar xalqimizning milliy mulki sanaladi.

Tumanlarda faoliyat ko'rsatayotgan ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish, davlat tili to'g'risidagi qonun hujjatlariga rioya etilishini ta'minlash masalalari bo'yicha hokim maslahatchilarining funksional vazifalarining bir qismini joylarga nom berish, joy nomlarini tartibga solish va ularning imlo me'yorlariga muvofiq yozilishini ta'minlashdan iborat. Faoliyatim davomida hududdagi barcha joy nomlari – tuman, shahar, shaharcha, mahalla, aholi punkti, qishloq, massiv, mavze, ko'cha, qabriston kabi joy nomlari va shu bilan birgalikda tabiiy obyektlarning (daryo, ko'l, ariq, tog', dovon, dara) hamda muhandislik-infratuzilmalarning (yo'l, suv ombori, ko'priq, avtostansiya, temir yo'l) nomlarining yozilishini o'zbek tilining imlo qoidalariga muvofiq bo'lishi uchun ko'plab ishlar amalga oshirilmoqda. O'zbekiston Respublikasining "Geografik obyektlari nomlari Davlat reyestri"da Qamashi tumaniga tegishli mingdan ziyod nomlar

mavjud. Bu nomlarning yozilishi yillar davomida tilimizning orfografik va orfoepik qoidalarining buzilishi sabab qiyinchiliklar keltirib chiqargan.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 20-oktabrdagi “Mamlakatimizda o‘zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” Farmoniga asosan “2020-2030-yillarda o‘zbek tilini rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish konsepsiyasi” ishlab chiqildi. Ushbu konsepsiyaning “Yo‘l xaritasi”da berilgan rejaga muvofiq hozirgi kunda Vazirlar Mahkamasining Ma’naviyat va davlat tilini rivojlantirish departamenti Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti huzuridagi Davlat tilida ish yuritish asoslarini o‘qitish va malaka oshirish markazi bilan hamkorlikda bu muammolarning yechimini topish maqsadida “O‘zbekiston joy nomlarining izohli lug‘ati”ni hamda Iqtisodiyot va moliya vazirligi huzuridagi Kadastr agentligi bilan hamkorlikda “Geografik obyektlar nomlari katalogi” ni tayyorlab maslahatchilarga yetkazib berdi. Mazkur izohli lug‘atda atab qo‘yilgan joy nomlari alifbo tartibida mazmuni, tarixi, kelib chiqishi va yozilishi haqida ma’lumot beradi. Katalogda esa respublikamizdagi 12 ta viloyat, Toshkent shahri va Qoraqalpog‘iston Avtonom Respublikasidagi joy nomlari ham krill, ham lotin yozuvida yozilishi hamda geografik obyektning turi, joylashgan hududi alifbo tartibida berilgan. Har ikki qo‘llanma ham bizga ko‘plab joy nomlarining qo‘llanilishida va imlo me’yorlariga muvofiq yozilishida ancha qulayliklarni yaratdi.

Xizmat vazifamiz bizni ko‘plab joylarga borishni, aholi bilan muloqot qilishni taqozo qiladi. Kuzatishlar davomida shunga amin bo‘ldimki, xalqimiz o‘z yashab turgan manzillarining nomlariga hech qachon befarq emas. Aksincha, ular bu joy nomlarini o‘zlarining qadrdon ajdodlaridan qolgan buyuk merosi, mulki deb bilishiga guvoh bo‘lganman. Masalan, tumanimizda Bolg‘ali, Beldovtepa, Qo‘shnamg‘ali, Kaltatoy, Nagahon, Savsan, Boybo‘ri, Esaboy, Changak, Olma, Supa, Xontushdi, Mirzadala, Qo‘tonboy, Qozoq, Sarkach, Tayoqli, Loyqasoy kabi joy nomlari borki, buni ilk eshitgan kishilar taajjublanishi rost. Aslida bu nomlar shu yerda yashovchi mahalliy aholi uchun quloqlariga singib, o‘zgacha jarangdor bo‘lib eshutiladigan so‘zlardir. Va yana Qarong‘iko‘l, Ravot, Sarkach, Oqdahana, Qug‘a, Chit, Sangreza, Bahrin, Qamay, Eyrisuv kabi qishloq nomlarining va Luxliko‘l, Maydanak, Qapchig‘ay kabi tabiiy obyektlar hamda Alagushota, Eshonshayit, Kepakchi bobo, Jayrato‘p, Xonaqa, Xavar, Qizil mechit, To‘dana kabi qabriston nomlarining yozilishini imlo qoidalar bilan normallashtirish ancha qiyinchiliklarni keltirib chiqardi. Bugunga kelib Davlat reyestrda Qarong‘iqo‘l-Qarong‘iko‘l, Xavar-Xovar, Sarkach-Sarkash, Maydanak-Maydonak, Eyrisuv-Egrisuv deb yoziladigan bo‘ldi.

O‘zbekiston Respublikasining “Geografik obyektlarning nomlari to‘g‘risida”gi Qonuni O‘zbekiston xalqining tarixiy-madaniy qadriyatlari hamda merosi bilan bog‘liq joy nomlarini muhofaza qilish, asossiz o‘zgartirish, milliy an‘analarimizga yot bo‘lgan

nomlar berilishining oldini olishni ta'minlaydi. Demak, joy nomlari qonun bilan qo'rqilgan, til qoidalari orqali meyorlashtirilgan hujjatlar hisoblanadi. Geografik obyektlarning davlat reyestriga Qashqadaryo viloyatining Qamashi tumani bazasiga 116 ta aholi punktlari nomlari kiritilgan. Ushbu nomlarning ayrimlari jamiyat tarixida bo'lib o'tgan xilma-xil voqea-hodisalar, ayrimlari urug' nomlari, ayrimlari shu hududda yashovchi aholining xo'jalik faoliyati va ayrimlari shu joyning tabiiy sharoiti (relyefi, o'simlik va hayvonot dunyosi)dan kelib chiqib nomlangan. Bu nomlarning ayrimlari asrlar osha turli orfoepik va orfografik jihatdan o'zgarib, shevalarda o'z shaklicha saqlanib qolgan.

Masalan, Qamashi nomi bilan tuman, shahar va ko'cha nomlari ataladi. Aslida bu nom – qamaychi bo'lgan. Chunki, hududda Qamay degan qishloq nomi bo'lib, u "Qolmay" so'zidan yasalgan bo'lib, qadimda har joydagi bozorlarga savdo qilish uchun har safar qolmay borishgan. Keyinchalik bu nom urug' nomiga ko'chgan. Demak, etnonimdan qishloq nomi yaralgan. Bu hududda hunarmandchilik, dehqonchilik va chorvachilik rivojlangan. Hozirgi kunda ham bu yerda yashovchilar o'tov tikadi, Qamay kashta va quroqlari, Qamay qovunlari bilan butun vohaga nom taratgan. Qamaychi, qamaylik so'zlari yillar davomida Qamashi bo'lib o'zgargan.

Jombo'z – qishloq nomi, o'zlashmagan, haydalmagan bo'z tuproqli yerdagi saroy nomidan kelib chiqqan. Jom – qadimda yom (13-17-asrlarda, xususan, mo'g'ullar hukmronligi va undan keyingi davrlarda bekat, saroy) bo'lib, qishloq shevasida (jilovchi qipchoq) jom shaklida talaffuz qilingan va Jombo'z so'zi joy nomiga qo'yilgan. Oqdahana-qishloq nomi esa, oqdaxna - (oq-oqmoq, daxna-tor dara, daryo) tog' bag'ridan boshlanib qor suvlari erib oqadigan dara, daryo ma'nosini bildirgan. Yillar davomida oqdahana deb talaffuz qilinishi orqali, shevada joy nomi Oqdahana bo'lib saqlangan. Changak – qishloq nomi bo'lib, tojik tilida sangoh(toshli maydon, toshli joy) o'zbeklar talaffuzida Changak joy nomi bo'lib ketgan. Qarangqul – qishloq nomi xalq afsonalarida turlicha ta'riflanadi. Bog'obod mahallasi hududida qadimda ko'l bo'lib, unga quyosh nurini baland tog' to'sib turganligi sababli yorug'lik tushmagan, shuning uchun uni xalq Qorong'iko'l degan deyishsa, ayrim manbalarda qoraqo'lli dev yashagan deb, Qoranko'l deb talaffuz qilishadi. Bu nom Qashqadaryo toponimlarida Qarangqul-(g'alang-yirik toshli, qul-yaylov) G'arang qul birikmasi shevada Qarangqul deb talaffuz qilingani va joy nomiga ko'chganligi bayon qilinadi. Hozir ushbu nom davlat reyestrda Qoranko'l deb normallashtirilgan va hujjatlarda ham shunday yuritiladi.

Qadimda o'zbeklar qabrison so'zini "aziztepa" deb atashgan ekan. Qamashidagi Azlartepa qishlog'i nomi ham "azizlar tepaligi" so'zidan qisqarib xalq tilida Azlartepa shaklida talaffuz qilingani ma'lum. Jo'ybeknazar nomi esa Jo'y – tojik tilida ariq, soy ma'nosini bildirib, jo'yi Beknazar (Beknazar qurgan ariq ma'nosida)so'zi Jo'ybeknazar, ayrim manbalarda Joybeknazar (Beknazarning joyi) deb yuritilgan va u joy nomiga aylangan. Yortepa hududi Qamashi tumanining katta qismini tashkil etadi. Bu hudud

asosan tepaliklardan tashkil topgan va shu bilan birgalikda hozirgi kunda ham katta jarlik hududni kesib o'tadi. Bu jarlik qadimdan kuchli sel toshqinlari kelishi natijasida paydo bo'lgan. Shu sababli aholi deyarli tepaliklardan imoratlar qurishgan. Joy nomini aholi hanuzgacha o'z shevasida Jar tepa deb aytishadi, biroq keyinchalik hujjatlarda Yortepa shakli yozilgani uchun joy nomi shunday atab kelinmoqda. Qadimda cho'ponlar sovuq tushishi bilan tog'lardan qaytib, adirlarda, cho'l joylarda o'tovlar tikishgan va qishlaydigan manzillarini Qishliq (qish faslida yashaydigan joy)deb nomlashgan. Keyinchalik bu joylarda aholi yashay boshlagan hamda qishloqlariga Qishliq deb nom berganlar. Va yana ayrim manbalarda o'zbek urug'lari orasida Kishliq nomi bo'lib, urug' nomi shevada Qishliq deb talaffuz qilingan va shunday yozilganligi aytilgan. Qipchoq lahjasida haligacha odamlar sariq rangini "sori" deb talaffuz qilishadi. Saritepa qishloq nomi esa sariq va tepa so'zlarining qo'shilishidan yasalgan. Ayrim kishilar Saritepa – kattatepa ma'nosida atalgan deyishadi. Egrisuv qishloq nomini aholi hanuzgacha Iyrisuv deb talaffuz qilishadi. Daryo irmoqlari egri-bugri bo'lgani uchun iyrisuv deb atalgan. Biroq hujjatda geografik obyektlarning o'zbek tilida yozilish qoidalari asosida normallashtirilgani uchun Egrisuv deb yoziladi. Oqqishloq, Oqrabot, Oqguzar kabi qishloq nomlari oq rangga ishora emas, balki keng, ochiq joy, maydon ma'nolariga nisbat berilib, shunday nomlangan. Chit qishlog'i nomi aslida chet, chekka ma'nosida (tog'li qishloqlarning chetidagi yaylovlarga aholi chorvachilik qilish uchun ko'chib chiqqan) nomlangan, biroq u yerda tojik millati qo'shni yashagani uchun Chit deb talaffuz qilingan va shunday yozilib qolgan.

O'zbek tilining asosiy imlo qoidalarida "Joy nomlari bosh harflar bilan boshlanadi: Andijon, Yangiyo'l (shaharlar), Naymancha, Buloqboshi (qishloqlar), Bodomzor, Chig'atoy (mahallalar), Zavraq(dara), Yorqoq (yaylov), Qoratog', Pomir (tog'lar), O'zbekiston, Turkiya (davlatlar) kabi. Bunday atoqli otlar tarkibidagi sifatlovchi ham bosh harf bilan yoziladi: Shimoliy Kavkaz, Markaziy Qizilqum kabi" deyilgan. Hozirgi kunda xodimlar ish yuritish jarayonida ushbu kabi joy nomlarini O'zbekiston, Qashqadaryo, Qamashi kabi nomlarni to'g'ri yozishadi, biroq mahalla, qishloq, ko'cha nomlarini qo'shtirnoqqa olib yozish holatlari ko'p uchraydi. "Qiziltepa" mahallasi, "Bodomzor" ko'chasi kabi.Shuningdek, joy nomlarining ham qo'shib yozish, ajratib yozish, chiziqcha bilan yozish qoidalari buzilish holatlariga duch kelmoqdamiz. Yoki A.Temur, A.Navoiy, Z.M.Bobur kabi shaxs nomlari bilan atalgan joy nomlarining qisqartirib yozilgan holatlari bo'ladi. Bularning barchasi tilimizning imlo m'eyorlarining buzilishiga sabab bo'lmoqda. Ayniqsa, mana shu kabi joy nomlari ko'chalarda, yo'l yoqalarida katta yozuvlar bilan yozib qo'yiladi. Bu kabi kamchiliklarni o'z vaqtida bartaraf qilmas ekanmiz, xalqimizning savodxonlik darajasini yuqoriga ko'tara olmaymiz. Ko'pincha, inson tabiati ko'z bilan ko'rgan narsani yaxshi eslab qoladi va bu yozuvlarni to'g'ri degan xulosaga keladi.

Buning uchun maktab ta'limida mana shu kabi o'zbek tilining imlo qoidalarini o'sib kelayotgan yosh avlodga mukammal o'rgatish va shu bilan birgalikda joy nomlarini asl holida avlodlarga yetkazish, ularning tarixini o'rganish, bilish hamda hech qachon o'zi yashab turgan joy nomidan or qilmaslik, aslida undan faxrlanish tuyg'usini shakllantirish masalalariga e'tibor qaratish har birimizning muhim vazifalarimizdan biri ekanligini unutmasligimiz lozim. Zero, vatanparvarlik o'z uyimizdan, o'z qishloq va mahallamizdan, uning nomidan faxrlanishdan boshlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasining "Davlat tili to'g'risida" Qonuni. – 1995-yil, 21. 12
2. O'zbekiston Respublikasining "Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risida" Qonuni. –1995-yil, 6.05
3. "O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida" O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, PF-5850-son, 2019-yil. 21.10
4. "Mamlakatimizda o'zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. PF-6084-son. 2020.20.10.
5. "O'zbek tilining asosiy imlo qoidalarini tasdiqlash haqida" O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 339-son qarori. 1995-yil, 24.08.
6. T.Tog'ayev va boshqalar. "O'zbek tilining krill va lotin alifbolaridagi imlo lug'ati" "Sharq" nashriyoti. Toshkent-2004-yil. 3-25-betlar.
7. "Joy nomlarining izohli lug'ati". O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Ma'naviyat va davlat tilini rivojlantirish masalalari departamenti. Toshkent 2022-yil. 3-5, 203-209-betlar.
8. "Geografik obyektlar nomlari katalogi" O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Ma'naviyat va davlat tilini rivojlantirish masalalari departamenti. Toshkent 2022-yil. 173-233-betlar.

O'zbek xalq maqollarida antroponimlar

Xolova Munisa,

Buxoro davlat universiteti talabasi

MunisaXolova@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek xalq maqollarining inson hayotida tutgan o'rni va ahamiyati, xalq maqollarida antroponimlarning qo'llanilishi haqida so'z yuritilgan.

Kalit soʻzlar: Maqol, antroponim, ism, familiya, Mahmud Koshgʻariy, “Devonu lugʻotut turk”.

Maqollar xalqimizning ijtimoiy turmush tarzini koʻrsatib beruvchi koʻzgudir. Zero, maqollarda xalqimizning turmush tarzi, ijtimoiy va madaniy hayoti, urf-odatlar yorqin aks etadi. Maqollar insoniyat aqlini, zehni oʻtkirlashtiradi, nutqini aniq va taʼsirchan qiladi, hayotda toʻgʻri yoʻlni tanlay bilishga, hayotiy jumboqlar va muammolarni toʻgʻri yechishga oʻrgatadi. Shuningdek, maqollar oʻz ijodkori boʻlmish xalqning dunyoqarashini, madaniy, maishiy hayotini, tafakkur xazinasini jamlovchi eng kichik ogʻzaki ijod namunalari sifatida juda qadimiydir. “Maqol” atamasi arabcha *qavlun – aytmoq, gapirmoq* soʻzidan olingan. Maqollar mavzu jihatdan turli xil va rang-barangdir. Ular yaratilish jihatdan juda qadimiy zamonlarda yashagan buyuk ajdodlarimiz ijodini tashkil etadi. Bu oʻrinda adabiyotimiz tarixida maqollar asosida yaratilgan asarlar ham mavjudligini alohida taʼkidlab oʻtishimiz lozim. Masalan, ulugʻ ajdodimiz boʻlmish Mahmud Koshgʻariyning “Devonu lugʻotit turk” asarida muallif kitobni “hikmatli soʻzlar, sajʼlar, maqollar, rajaz va nasr deb atalgan adabiy parchalar” bilan bezaganligini aytadi. Ushbu asarda turkiy xalqlar orasida juda keng tarqalgan 275 ga yaqin maqol va matallar keltirilgan. Muhammad Sharif Gulxaniyning beqiyos xazina boʻlmish “Zarbulmasal” asari tarkibida 300 dan ortiq maqollar mavjud. Maqollarning ijtimoiy-siyosiy va tarbiyaviy ahamiyati juda kattadir. Xalqimiz tomonidan qoʻllanadigan har bir maqol hayot tajribasidan oʻtgan, zamonlar sinoviga bardosh bergan soʻz sanʼati namunasi hisoblanadi. Yurtimiz boy maʼnaviy merosining ajralmas qismi sifatida yashab kelayotgan maqol, matal va iboralarni oʻrganish, ularda aks etgan xalq turmush tarzini, insoniy fazilatlar tasvirini tadqiq etish har doim dolzarblik kasb etib kelgan. Maqollar kishilar ongini, maʼnaviyatini oʻstiradi va insonni toʻgʻri harakatlanishga undaydi. Inson hayotida xalq maqollarining oʻrni beqiyosdir.

Xalqimiz juda qadimdan farzandga ism qoʻyishni katta masʼuliyat deb hisoblagan. Farzandga nom qoʻyish, shak-shubhasiz, milliylik, shaxsning orzu-istaklari, dunyoqarashi va tasavvurlari bilan bogʻliqdir. Har bir ism bejiz vujudga kelmagan. Ularning yaratilish tarixi va alohida maʼnosi boʻladi. Insonning nomi uni boshqa kishilardan farqlashga xizmat qiladi va butun hayoti davomida unga har jihatdan taʼsir qilishi mumkin. Oʻzbek tili lugʻat boyligining kattagina qismini kishilarga qoʻyiluvchi maxsus nomlar tashkil qiladi. Kishilarning atoqli otlari fanda antroponimlar deb yuritiladi. Antroponim (lotincha: antropos – odam, onima – ism, nom) kishi nomi demakdir. Kishi nomlariga xos xususiyatlarni oʻrganuvchi onomastikaning bir boʻlimi antroponimikadir. Antroponimika (yunoncha: antropos – odam, onima – ism, nom)da kishining ismi, ota ismi, familiyasi, taxallusi, laqablari oʻrganiladi. Atoqli otlar sistemasiga kiruvchi antroponimlar ham, oʻz navbatida, boshqa kichik sistemalarga boʻlinadi. Bular quyidagilar:

1. Ismlar.
2. Familiyalar.
3. Ota ismlari.
4. Taxalluslar.
5. Laqablar.

Xalq og‘zaki ijodining yorqin namunasi bo‘lmish maqollarda quyidagi singari antroponimlarning qo‘llanishi ko‘zga tashlanadi:

Ayoz, ko‘rgan kuningni unutma, ko‘n chorig‘ing quritma.

Ali jinni, Ali jinnining bari jinni.

Alixo‘ja - Xo‘jali.

Bir tangamning borida, Xolmat farang dedilar,

Bir tangamning yo‘g‘ida, Xolmat garang dedilar.

Ishni Eshmat qiladi,

Toshmat lof uradi.

Ma sanga, ma sanga, Nima qoldi Hasanga.

Ishni qilar Mahammadsharip, Go‘ishtini yer terib-terib.

Noz-noz – kal Niyoz.

Boyag‘i-boyag‘i, Xidirning tayog‘i,

Boyag‘i-boyag‘i, Hasan buvaning tayog‘i.

“Bo‘g‘” degani bo‘ji yo‘q,

Qo‘rqitgani Jo‘ji yo‘q.

Suvdan kechguncha echkiga “Rustam-doston” derlar.

Suvdan o‘tguncha yo Bahovuddin,

Suvdan o‘tgach, qoch Bahovuddin.

Ish buyurdim Alitozga, Alitoz qo‘ydi yozga.

Qiyomat yaqinlashsa, echkinning oti “mulla Abdukarim” bo‘ladi.

Zamona oxir bo‘lsa, uloqning otini “Abdukarim” qo‘yadilar.

Iso ham o‘z yo‘liga,

Muso ham o‘z yo‘liga.

Abdulkhakim ovga chiqdi,

Orqasidan g‘avg‘o chiqdi.

Suv tilasang,

Sulaymondan tila.

Yettining biri – ayyor,

Yettining biri – Xizr.

Sulaymon o‘ldi,

Devlar qutuldi.

Ko‘rib turganimizdek, ushbu maqollarning barchasida kishi nomlari turli xil ma’nolarda qo‘llangan. Masalan, “Ayoz, ko‘rgan kuningni unutma, ko‘n chorig‘ing

quritma”, mazkur maqolning ma’nosiga e’tibor qarataylik. Qadimda Ayozi ismli oddiygina bir cho’pon bo’lgan ekan. U donoligi va zukkoligi tufayli xon vaziri bo’ladi. Ayozi cho’ponlikda kechirgan mushkul damlarini unutmaslik uchun o’z chorig’ini doimo xonasining eshigi tepasiga osib qo’ygan ekan. Har gal chorig’iga ko’zi tushganida o’ziga-o’zi: “Ayozi, ko’rgan kuningni unutma, ko’n chorig’ing quritma”, derkan. Ushbu maqol biror-bir yuqori mansabga erishgach yoki katta boylikka ega bo’lgach, o’zining o’tmishini unutib, o’zidan past mansabda bo’lganlarni mensimay qo’ygan insonlar uchun aytilgan. Bu maqolda kibrli bo’lmaslik va hozir qay darajada bo’lishidan qat’i nazar inson hech qachon o’z o’tmishini unutmasligi kerakligi g’oyasi ilgari surilgan. Zero, xalqimizda shunday maqol bor: “Kamtarlik ko’kka ko’tarar, manmanlik yerga kiritar”. Darhaqiqat, kibrli kishilar o’zlarini barchadan doim ustun qo’yadilar va bu eng yomon illatdir. Har bir maqol negizida ana shunday chuqur ma’no yotadi. O’zbek xalq maqollari millatimizning urf-odatlarini, qadriyatlarini aks ettiruvchi ko’zgudir. Xalq maqollari garchi qisqa bo’lsa-da, unda pur ma’no, mazmun bo’ladi. Maqollar qaysi tilda va qanday mavzuda bo’lishidan qat’i nazar, insonlarni ezgulikka undaydi.

Xulosa o’rnida shuni ta’kidlash mumkinki, maqollar inson hayotida muhim ahamiyat kasb etadi. Maqollarda o’sha xalqning an’analari, urf-odatlari va o’z qarashlari namoyon bo’ladi. Xalqimiz tomonidan qo’llangan har bir maqol zamirida ibratli ma’no aks etadi. Maqollar insoniyatni to’g’ri yo’lga boshlaydi. Maqollarni kuzatar ekanmiz, ijtimoiy sharoit taqozosi bilan har bir davrdagi siyosiy, maishiy, diniy o’zgarishlar maqollar tarkibidan turli xildagi antroponimlarning o’rin olishiga zamin yaratgan. Bu kabi holatlarni tadqiq qilish kelgusidagi vazifalardandir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirzayev T., Musoqulov A., Sarimsoqov B. O’zbek xalq maqollari. –T.: Sharq, 2005. 257 bet.
2. Shomaqsudov Sh., Shorahmedov Sh. Ma’nolar maxzani. –T.: O’zbek milliy ensiklopediyasi, 2001. 448 bet.

Paremalarda “vatan” tushunchasini ifodalovchi leksemalarning semantik tahlili

Sharipova Ozoda,

Buxoro davlat universiteti doktoranti,
Ozodaxon925@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada xalq donoligi mahsuli bo’lgan paremalarda aks etgan “vatan” semasiga ega leksik birliklar diaxronik va sinxronik aspektida o’rganilgan. O’zbek xalqining lisoniy manzarasida bu so’z qanday mazmun-mohiyat kasb etishi

boshqa tillar bilan qiyoslangan holda tadqiq qilinib, ulardagi umumiy va faqat o'zbek xalqi uchungina xos bo'lgan jihatlar ochib berilgan. Bu mavzudagi bir qator paremlar tadqiqot obyekti sifatida olinib, "vatan" tushunchasini ifodalash uchun qo'llangan leksemalar semantik tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: til, madaniyat, parema, vatan, yurt, el, diaxronik tahlil, sinxronik tahlil.

Vatan deganda ko'pgina insonlar tasavvurida, dastlab, o'z tug'ilgan yeri, kindik qoni to'kilgan tuproq, bag'rida kamolga yetgan, hayotiga ma'no-mazmun baxsh etgan maskani, o'sib-ulg'aygan yurti gavdalanadi. Biroq aslida bu tushuncha bundanda kengroq, o'zgacha mazmun-mohiyat ifodalaydi. "Vatan" konsepti ko'p qirrali bo'lib, unda xalqning o'tmishi, buguni, kelajagi mujassamdir. Inson ulg'aygan sari uning Vatan haqidagi tushunchasi ham kengayib boraveradi.

Paremalarda vatan va u bilan bir paradigmatic qatorda turuvchi leksemalar takror-takror qo'llanadi. Garchi bu so'z kundalik turmushda faol iste'molda bo'lsa-da, barcha ham uning asl mazmun-mohiyatini to'laligicha tushunavermaydi. Vatan semasiga ega leksik birliklarning ma'nosini yaxshi anglash nafaqat tadqiqotimiz obyekti bo'lgan paremalarning mohiyatini mufassal tushunishga, balki ularning yaratuvchisi bo'lgan xalqning asriy madaniy qarashlarini mukammalroq ochib berishga xizmat qiladi. Zeroki, paremlar xalq madaniy hayotini, undagi yutuq va kamchiliklarni, shuningdek, insoniyat umri davomida mavhum saqlaydigan sir-sinoatlardan eng muhimi, ya'ni ma'lum bir xalqqagina tegishli bo'lgan abstrakt tushunchalarni ochib berishda ham muhim ahamiyatga ega. Uni ochish yoki javobini topish orqali millatning asrlar davomida bajargan amallari hamda erishgan yutuqlari va hatto boshqa xalqlardan ajralib turuvchi o'zigagina xos jihatlarini-da bilib olish mumkin. Paremlar uchun tanlangan rang-barang mavzular barcha xalqlar uchun umumiy bo'lsa-da, ular ichki mazmuni, muayyan holat yoki tushunchaga turli xalqlarning ijtimoiy holati va dunyoqarashlaridan kelib chiqqan holda bergan bahosi nuqtayi nazaridan bir-biridan farq qiladi. "Vatan" shunday mavzulardan biridir. Ushbu tadqiqotdan bizning maqsadimiz barcha xalqlarga xos bo'lgan, qadriyat darajasiga ko'tarilgan "vatan" tushunchasining ichki va madaniy xususiyatlarni paremlar vositasida yanada teranroq ochib berishdir.

Bugunga qadar paremlarni yig'ish va o'rganish borasida bir qator tadqiqot ishlari olib borilgan. O'zbek tilshunosligida Hodi Zarif, Buyuk Karimov, G'ozi Olim Yunusov, Mansur Afzalov, To'ra Mirzayev, Bahodir Sarimsoqov, Asqar Musaqulov kabi olimlar paremlarni to'plash, nashrga tayyorlash va tadqiq qilish ishlariga o'zlarining munosib hissalarini qo'shganlar. Bu olimlarning ishlarida paremalarning turli tomonlama mukammal tadqiqi amalga oshirilgan bo'lsa-da, paremlarni tashkil etgan leksik komponentlar ichki mazmun-mohiyati bilan batafsil yoritib berilmagan. Biz ushbu tadqiqotimizda vatan va vatanparvarlik ruhidagi paremalarda qo'llangan vatan semasiga

ega leksik birliklarning semantik, lingvomadaniy jihatlarini yoritib berishga harakat qildik. Mazkur paremalarni tahlil qilish jarayonida ilmiy bilishning mantiqiylik, tarixiylik, izchillik va obyektivlik usullaridan keng foydalanildi.

“Vatan” tushunchasi barcha tillarda mavjud bo‘lgani holda, u turli so‘zlar bilan ifodalanadi. Masalan, nemis tilida “Heimat”, “Heimlich”, “Vaterland” so‘zlari shu mazmunga ega leksik birliklar sifatida qo‘llanadi. “Heimat” so‘zini etimologik tahlil qiladigan bo‘lsak, bu so‘zning paydo bo‘lishi nemis adabiyotlarida 1050–1350-yillarga borib taqalishi va «joy», «makon», «inson tug‘ilgan joy», «o‘zini o‘z uyidek his qiladigan hudud» ma’nosini anglatishi aytiladi. “Heimlich” sifati ham XVIII asrdan boshlab olmon tilida «Vatanga taalluqli», «tug‘ilib o‘sgan joyga taalluqli» ma’nosida qo‘llana boshlangan. Nemis tilida vatan ma’nosini ifodalovchi “Vaterland” so‘zi esa nisbatan keyin paydo bo‘lgani manbalarda qayd etilgan.

Ingliz tili lug‘atlarida “homeland”, “motherland”, “fatherland”, “mother country” kabi so‘zlar “vatan” semasiga ega leksemalar sifatida ko‘rsatiladi. Qayd qilib o‘tish kerakki, o‘zbek tili bilan taqqoslaganda ingliz paremalarida vatan mavzusiga murojaat qilingan o‘rinlar miqdor jihatdan sezilarli darajada kam. Lug‘atlarda bu tushunchani ifodalovchi leksema quyidacha ta’riflangan: “Oxford English Dictionary” elektron lug‘atida “motherland”, ya’ni ona yurt “biror bir insonning tug‘ilgan yurtidir” deb ta’riflanadi. “Collins” lug‘atida esa yanada kengroq ta’rif keltirilgan: “Ona vatan bu avlodlar tug‘ilgan zamin bo‘lib, garchi undan uzoqda bo‘lsa-da, qalban bog‘langan maskan”. “Macmillan Dictionary” lug‘atida esa bu ta’riflarga qo‘shimcha ravishda “...unga nisbatan sodiqlik va sevgi his qilinuvchi yurt” ta’rifi ham kiritilgan.

O‘zbek tilida ham vatan bir qator: *yurt, ona zamin, ona yer, ota mamlakat, ona tuproq, jonajon o‘lka, tug‘ilgan diyor* kabi nomlar bilan ataladi.

Vatan tushunchasiga ulug‘ mutaffakkirlar turli sifatlar berishgan. Jumladan, Abdulla Avloniy: “Har bir kishining tug‘ilib o‘sgan shahar va mamlakati shul kishining vatani deyilur” deb vatanga ta’rif beradi. Taniqli yozuvchimiz Tohir Malikning quyidagi fikrlarida esa bundan birmuncha farqli qarashlar bildirilgan: “Agar tug‘ilgan yer to‘la ma’noda Vatan bo‘lganida edi, biz tomonlarda tug‘ilib o‘sgan nemislar, yunonlar, yahudiylar, Qrim tatarlari va yana boshqa millatning vakillari ota-bobolari yurtiga ko‘chib ketmas edi”. Bu qarama-qarshi qarashlardan yakdil xulosaga kelish uchun lingvistik lug‘atlarga murojaat qildik. Paremalar tarkibida vatan tushunchasi vatan so‘zidan tashqari yana bir qator so‘zlar bilan voqelanganligi sababli bu mavzudagi paremalar mazmun-mohiyatini yanada teranroq ochish maqsadida Vatan semasiga egalik umumiy belgisi asosida bir paradigmatic qatorni tashkil etuvchi bir guruh leksemalarning semantik tahlilini amalga oshirdik.

Azim Hojiyevning “O‘zbek tilining sinonimlar lug‘ati” kitobida vatan tushunchasini ifodalovchi so‘zlar sifatida quyidagi sinonimik qator keltirilib, ularning har birining izohiga qisqacha to‘xtalib o‘tilgan (Ma’lumot o‘rnida ushbu kitobga faqat leksik

sinonimlargina kiritilgan bo‘lib, sinonimik qatordagi har bir so‘zga qarata aytilgan fikr-mulohaza shu so‘zni qo‘llashda amal qilinadigan qat’iy hukm deb emas, balki tavsiyalar deb qaralishi lozimligi muallif tomonidan ta’kidlab o‘tilgan.):

VATAN, MAMLAKAT, YURT, DIYOR, EL, MULK. Kishi tug‘ilib o‘sgan, o‘zi uning grajdani bo‘lgan joy, territoriya. Vatan so‘zida grajdan, xalq tushunchasi u mansub bo‘lgan joy tushunchasi bilan birlashgan, shuningdek, unda joy (territoriya)ning grajdan, xalqqa mansubligi, uning yashash joyi ottenkasi aks etib turadi. Mamlakat ko‘proq adabiy nutqqa xos bo‘lib, unda «yashash joy» ottenkasi juda kuchsiz, hatto yo‘q darajada bo‘ladi. Bu so‘z umuman biror xalq yoki xalqlar uchun umumiy (birlashtiruvchi) territoriyanı bildiradi. Yurt ko‘proq oddiy nutqqa xos va u ma’lum joy (territoriya) bilan shu joyga mansub xalqni ham qo‘shib ifodalay oladi. El nisbatan eskirgan, hozir ko‘proq poetik asarlarda uchraydi. Diyor poetik uslubga xos. Bu so‘z umuman ma’lum bir joy ma’nosida (ma’lum bir xalqqa mansublik tushunchasisiz) ham qo‘llanadi.

Ushbu ta’rifda so‘zlarning asosan uslubiy farqlanishi keltirib o‘tilganligi bois ularning mazmun doirasini yanada ayonlashtirish maqsadida boshqa lug‘at paremalarga ham murojaat qildik. Ularning har biriga alohida-alohida to‘xtaldik.

“Vatan” so‘zi arabcha وطن - tug‘ilib o‘sgan joy, yurt ma’nosini anglatadi. Bu so‘zning kelib chiqishi – etimologiyasi haqida Sh. Rahmatullayev shunday deydi: “Bu arabcha so‘z vatan(un) shakliga ega. Bu so‘z “yashadi”, “hayot kechirdi” ma’nosini anglatuvchi “vatana” fe’lining I bob masdari bo‘lib, kishining tug‘ilib-o‘sib yashayotgan joyi (mamlakat, o‘lka, shahar, qishloq) ma’nosini anglatadi”.

“O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da esa bu so‘zga quyidagicha ta’rif beriladi:

1. Kishining tug‘ilib o‘sgan o‘lkasi, shahri yoki qishlog‘i; yurt, diyor.
2. Kishi tug‘ilib o‘sgan va o‘zini uning fuqarosi hisoblagan mamlakat; ona yurt.
3. Turar-joy, boshpana, maskan, uy.
4. O‘simlik va shu kabilarning asli kelib chiqqan yerini bildiradi.

O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasida ham shunga yaqin izoh keltirilgan: Vatan — 1) kishilarning tug‘ilib o‘sgan joyi, yurti, mamlakati; tarixan muayyan xalqqa tegishli hudud hamda uning tabiati, aholisi, o‘ziga xos taraqqiyoti, tili, madaniyati, turmushi va urf-odatları majmuyi. Vatan ona kabi yagona, muqaddas. Vatan oldidagi qarzdorlik tuyg‘usi, mas’uliyati har bir yetuk insonga xos xususiyatdir. Vatanni sevish vatanparvarlikda namoyon bo‘ladi;

- 2) biror narsaning, masalan, o‘simlikning yuzaga kelgan joyi.

Parema:

Vatanning tinch – sen tinch;

Kim onasin emmagan, kim vatanin sevmagan?!

Bulbul chamanni sevar, odam – vatanni;

Onaga bo‘lgan muhabbat – vatanga bo‘lgan muhabbatning kurtagi;

“Yurt” so‘zi “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da quyidagicha ifodalangan:

1. Ma'lum xalq, aholi yashab turgan joy; o'lka, mamlakat, vatan.

2. Biror mamlakat yoki o'lkada yashovchi xalq; el; aholi.

Etimologiyasi: bu ot qadimgi turkiy tilda "bir joydan ikkinchi bir joyga harakatlan" ma'nosini anglatuvchi "yori" fe'lining "yuri" shaklidan (Devon, III, 96) -t qo'shimchasi bilan yasalgan bo'lib, qo'shimcha qo'shilganidan keyin ikkinchi bo'g'indagi tor unli talaffuz qilinmay qo'ygan:

yuri- + t > yurīt > yurt.

Bu so'z asli "ko'chmanchi qabilaga qarashli yerlar" ma'nosini anglatgan bo'lib, "aholi yashaydigan joy" ma'nosi o'troq hayot kechirish boshlanganidan keyin yuzaga kelgan (O'zbek tilining etimologik lug'ati (I-jild) ma'lumotlaridan foydalanilgan).

Parema:

O'z yurtning – o'lan to'shaging, o'zga yurt bo'lmas beshiging;

Kishi yurtida shoh bo'lguncha, o'z yurtningda gado bo'l;

Bir yaxshining qadrin bilmas, bir yomonga tushmaguncha,

Shohlar yurtning qadrin bilmas, yurtdan-yurtga oshmaguncha;

Yurt puflasa, shamol turadi.

El

Ma'nosi: 1. Bir joyning odamlari, aholisi, xalqi; umuman, ko'pchilik odam, xaloyiq, hamma.

2. Bir yurtga, qabilaga mansub odamlar; millat, xalq.

3. Yurt, diyor, mamlakat.

Etimologiyasi: "ma'lum yurtda birgalikda yashovchi aholi", "yurt". Yer to'ymaguncha el to'ymas (Parema). Qadimgi turkiy tilda ham shunday ma'noni anglatgan bu ot asli "i:l" tarzida talaffuz qilingan, o'sha davrlardayoq i: unlisining cho'ziqlik belgisi yo'qolgan va bu unli e unlisiga almashgan (Devon, I, 83):

i:l > il > el.

Parema:

Har kimning o'z elati o'ziga shirin;

O'zbek iskab bo'lsa ham, elini topar;

Otang – el, onang – el;

Eldan ayrilgan – ozar, elga qo'shilgan – o'zar;

Eldan ayrilguncha, jondan ayril.

Xulosa qilib aytganda, paremalarni lingvistik nuqtayi nazardan tadqiq etish ularning leksik-semantik ahamiyatini ochib berishni taqozo etadi. Muayyan millatning lingvokulturologik jihatlarini tahlil qilish jarayonida vatan va ona diyor guruhiga oid so'zlarning semantikasi, etimologiyasini bilish o'sha xalqning boy tarixiy o'tmishiga asoslangan turli tushunchalarini o'z ichiga qamrab oluvchi, ularning madaniyati, mentaliteti, urf-odatlar bilan yaqindan tanishishga xizmat qiluvchi paremalarning asl mazmun-mohiyatini anglashga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Karamatova K.M., Karamatov H.S. Proverbs – Maqollar– Пословицы. – T.: Mehnat, 2000.
2. Mirzayev T., Musoqulov A., Sarimsoqov B. O‘zbek xalq paremalari. – T.: Sharq, 2005.
3. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. “V” harfi. “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” ilmiy nashriyoti. Toshkent.
4. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. “Yu” harfi. “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” ilmiy nashriyoti. Toshkent.
5. T.Mirzayev. O‘zbek xalq paremalari. – T.: Sharq, 2012.
6. Алибекова К. Е. Обучение трюкоязычных студентов медицинской лексике и пословицам русского языка с базовыми концептами “здоровье”, “гигиена”. –Ташкент, 2006.
7. Арутюнова Н. Д. Воля и свобода / Н. Д. Арутюнова // Логический анализ языка. Космос и хаос. Концептуальные поля порядка и беспорядка. - М.:Индрик, 2003. С. 73-100.
8. Аскольдов С. Концепты слова Русская Словесность. –М., 1997, - С. 269
9. Игнатова. Е. М. Концерт Родина в социально-культурном контексте Германии. Вопросы филологии-2006-No C-8
10. Кухарева Е. В. Типологически-универсальное и национально-специфическое в арабских пословицах и поговорках. Ч.2.- М.: РУДН,2003.
11. Пермяков Г.Л. Основы структурной паремиология. – Москва, 1988
12. Пименова М. В. Концепт сердце : Образ. Понятие. Символ: монография / М. В 7. Das Psychologie - Lexikon. - Deutschland, 2008

Til ijtimoiy funksiyalarining nazariy talqini

Mardanov Rahim,

Jizzax politexnika instituti, assistent

Annotatsiya. Ushbu maqolada til ijtimoiy funksiyalarga ega ekanligi, til muammosining respublikamizda muvaffaqiyatli hal qilingani, ko‘p millatli mamlakatimizda o‘zbek tilining ijtimoiy-iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy, madaniy va ilmiy hayot sohalarida kengayishi haqida fikrlar bayon etilgan.

Kalit so‘zlar: til, xalq, ijtimoiy, muloqot, funksiya.

O‘zbek tilining funksiyalari o‘zbeklar ijtimoiy hayotidagi shart-sharoitlarning o‘zgarishi bilan bog‘liq bo‘ldi. Til ijtimoiy funksiyalariga davlat mustaqillikni qo‘lga kiritgani katta ta’sir o‘tkazdi. Til muammosini muvaffaqiyatli hal

qilish bizning respublikamizga o'xshagan ko'p millatli mamlakatda mustaqillik yillarida ro'y berdi.

O'zbek tili ijtimoiy funksiyalarining o'zbek xalqining asosiy ijtimoiy-iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy, madaniy va ilmiy hayot sohalarida kengayishi uning ikkita adabiy shakl - og'zaki va yozma shaklda hamma joyda keng tarqalishi bilan bir vaqtda sodir bo'ldi.

Ona tilimizga davlat tili maqomi berilishi o'zbek xalqi tarixida unutilmas bir voqea bo'lish barobarida mustaqillikdan keyin uning mavqeyi yanada oshdi. Mana ko'p yildan buyon ona tilimizning qo'llanish doirasi kengayib, ilmiy va rasmiy til sifatida ishlatilmoqda hamda ma'lum bir me'yorga solinmoqda.

O'zbek tilshunosligida bu borada ko'plab ishlar qilindi. Chunonchi, terminologiya bo'yicha bir qator monografik tadqiqotlar yaratildi. Umumiy o'rta ta'lim, o'rta maxsus hamda oliy o'quv yurtlari o'quvchi va talabalari uchun ona tili darsliklari yozildi. Sakson mingdan ortiq so'zni o'z ichiga olgan besh jildlik «O'zbek tilining izohli lug'ati» nashr etildi. Tilimizda mavjud bo'lgan chet (ruscha-baynalmilal) so'z va terminlarning o'rniga o'zbekcha muqobillari bilan almashtirish ishlari ham sinchkovlik bilan olib borilmoqda. Sho'rolar davrida eskirgan deb iste'moldan chiqarilgan ba'zi so'z va terminlar qaytadan muomalaga kiritilmoqda. Bu sohada tilshunos olimlarimizdan tortib oddiy fuqarolargacha faol qatnashmoqdalar. Mazkur xayrli ishni amalga oshirishda matbuot, radio va televideniye xodimlarining baholi qudrat olib borayotgan ishlarini ham qayd etish lozim.

Aslida, tilda so'zlarning qo'llanishi erkin holda bo'ladi, majburiylikni xalq qabul qila olmaydi. Singib keta bilmagan so'zlar sekinlik bilan muomaladan chiqadi. Jamiyatdagi o'zgarishlar birinchi o'rinda tilda aks etgani bois, tilda ularni ifodalash uchun ehtiyoj tug'iladi. Muqobili izlab topilmasa, u haqida qayg'urilmasa, ya'ni nazorat qilinmasa, terminning ma'no-mohiyatini tushunishda anglashilmovchilik va yanglishliklar yuz berishi mumkin. Ijtimoiy tilshunoslikning bir necha namoyandalari o'z asarlarida ta'kidlab o'tganlaridek, til ijtimoiy funksiyasi yorqin ifodalangan ijtimoiy xarakterga ega bo'la turib o'ta turlichadir. Bu funksiyalarni o'rganish nazariy va amaliy jihatdan katta ahamiyat kasb etadi. Ba'zi ziyolilarning adabiy tilda mavjud yoki avval qabul qilingan arabcha va forscha so'z hamda terminlarni iste'moldan chiqarishning iloji yo'q degan ro'kach keltirishlarini ham oqlash noo'rin. Buning ustiga, ism-shariflarimizning aksariyati arab va fors-tojik tillardan olinganligini ham ta'kidlab o'tish lozim. Albatta, bularni inkor qilmagan holda baynalmilal so'z va terminlarning muqobili mavjud bo'lmaganlarini qoldirib, qolganlarini imkoni boricha o'zbekchalashtirish yo'llarini qidirishimiz kerak.

Ushbu masalada o'tgan asrlarning birinchi choragida jadidlar tomonidan olib borilgan islohotlar tahsinga loyiqdir. Bu haqida Abdurauf Fitratning «Tilimiz» maqolasida shunday deyilgan: «Yer yuzida bizdan boshqa urug' yo'qmi? Qaysi bir urug' o'z tilini adabiy qilmoq uchun yot tillardan tilamchilik qiladi? Adabiy degan so'z, torroq

bir ma'noda aytganda, tilning qoidalaridan chiqmay yozilgan onglashurliq so'zdir. Arabcha va forschaning bu o'rtadoshlari yo'qsir.

Deydilarkim, tilimizdagi yot so'zlar bilan «ilmiy istiloh»larning turkchalari yo'qsir. Buning javobi ko'bdan berildi. Yot so'zlar va ilmiy istilohlarning turkchalarini tirishsak toparmiz, topa olmaganlarimizni turkcha buyrug'ina yozdira olarmiz. Siz tilimizdagi yot so'zlar, ilmiy istilohlarni o'zgartmak teyishlig'ini qabul eting, ularning turkchalarini so'ngra topilar. Yo'q, siz bu yo'lda tirishsangiz, amringiz boshqa yo'l ekan. Buni men bajaraman! Menim tushuncham shudir; turk ulusining ilmiy, ijtimoiy ko'b dardlari, ko'b yuksak o'rinlari bordir. Shul dardlarni bilmagan, shul yuksak turumlarni to'ldirmoq qamug'larimizg'a teyishdir» (Fitrat).

Tilning ijtimoiy funksiyalari haqida to'xtalsak, bu holda ijtimoiy tilshunoslikka doir bo'lgan ilmiy adabiyotlarda har xil fikrlar bayon qilingan. Dastlab funksiya o'zi nima degan savol ustida to'xtalamiz. Funksiyaning turli tiplarini tavsiflar ekan, E.Nagel «funksiya» so'zi o'ta ko'p ma'noli ekani va ma'nolarining to'liq ro'yxati juda uzun bo'lishini ta'kidlab o'tadi.

O'z ilmiy qarashlari, ilmiy tadqiqotlari natijasida tilshunos Y.S.Stepanov quyidagi funksiyalarini ajratadi: 1) kommunikativ; 2) voqelikni aks ettiruvchi; 3) nominativ; 4) estetik; 5) magik (ishonchlar, diniy marosimlar); 6) emotsional-ekspressiv; 7) apelyativ. Bular ichida Y.S.Stepanov kommunikativ funksiyani asosiy deb bilgan. Ba'zi sotsiolingvist olimlar tilning funksiyalarini quyidagilariga ajratadi: 1) kommunikativ funksiya; 2) ijtimoiy funksiya; 3) ekspressiv funksiya; 4) estetik funksiya; 5) gnoseologik funksiya.

R.O. Yakobsonning tasniflashiga ko'ra esa oltita funksiya sanaladi:

1) emotiv funksiya (jo'natuvchiga mo'ljallanish, uning emotsiyalarini uzatish); 2) kognyutiv funksiya (adresatga mo'ljallanish, unda muayyan holat uyg'onishga intilish); 3) poetik funksiya (axborot shakli uchun); 4) metatil funksiyasi (til sistemasi uchun); 5) fatik funksiya (muloqot uchun); 6) referentiv funksiya (voqelik uchun).

Kommunikativ funksiya yoki muomala qilish tilning muhim funksiyasidir. Bu funksiya qolgan boshqa hamma funksiyalarda namoyon bo'ladi. Aynan shu funksiya orqali til tabiati «insoniy ahamiyatli muomala vositasi» [1:432] fikr ifodasi sifatida shartlangan. Qadimiy yozuvli, kam yozuvli va yozuvsiz tillar bir-birlaridan asosiy funksiyalariga ko'ra farq qiladi. Unda gapiruvchilarning sonidan qat'i nazar, tillar hammasi odamlarning o'zaro muomala vositasi sifatida xizmat qiladi. Muomala vositasi va fikrlar almashinuvi uchun xizmat qiluvchi til o'zida ijtimoiy hodisani namoyon etadi.

Kommunikativ funksiyani bajarib til kollektiv a'zolariga o'zaro muomala qilish imkoniyatini bergan holda jamiyat rivojlanishiga ta'sir ko'rsatadi. Odamlar muomalasi jarayonida til o'zi taraqqiy etdi, jamiyat va ijtimoiy ong kategoriyasi rivojlanishi bilan tilning grammatik va logik kategoriyalari shakllandi, rivojlandi.

Jamiyat tilga muhtoj. Normal tashkil topgan va rivojlanayotgan jamiyat o'z a'zolarining o'zaro aloqa vositasiz, ya'ni tilsiz mavjud bo'la olmaydi. Kommunikativ funksiya tilning qolgan boshqa hamma funksiyalari: ijtimoiy, ekspressiv, estetik, gnoseologik funksiyalarda aks etadi. Tilning istalgan bitta funksiyasini metodologik tavsiflash va o'lchash ma'lum ma'noda uning kommunikativ funksiyasini aniq ifodalashni xarakterlash va o'lchashdir [1:432] Jamiyat, uning a'zolari hayotida, odamlar faolligining turli sohalarida turli tillar rolini solishtira turib tilning vazifasi bir xil ekanligiga amin bo'ldik.

Bugun tilshunoslikda kompyuter lingvistikasi degan alohida ilmiy yo'nalish paydo bo'ldi. Shakllanishi va rivojlanishi to'la ma'noda milliy mustaqilligimiz bilan bog'liq bo'lgan o'zbek substansial tilshunosligi borasida muayyan yutuqlar qo'lga kiritilmoqda. Mutaxassislar fikricha, bu tilshunoslik yutuqlarini ilmga joriy etish dunyo miqyosida tom ma'nodagi yangi milliy o'zbek tilshunosligi shakllanishi uchun zamin yaratadi. Bundan tashqari, tilshunoslik va sotsiologiya kesishuvida yuzaga kelgan sotsiolingvistika, psixologiya va tilshunoslik sintezida maydonga chiqayotgan psixolingvistika tobora rivojlanayotir [4:455]. Bu yo'nalishlar alohida fan sifatida bakalavriat va magistratura o'quv rejalariga kiritilgani hamda ularni o'qitishda muayyan yutuqlarga erishilayotganini zamon taqozosi, ehtiyoj samarasi, deb bilmoq zarur.

Tilshunoslik va tabiiy fanlar degan alohida ilmiy yo'nalish shakllandi va u fan sifatida o'qitilmoqda. Tilshunoslik va meditsina, jumladan, psixoterapiya va notiqlik san'ati, shuningdek, tilshunoslik va psixiatriya, ya'ni turli ruhiy kasallik holatidagi nutqiy xususiyatlar masalalarini tadqiq qilish; matematik metodlarning tilshunoslikka o'tishi, boshqacha aytganda, ehtimollik nazariyasi va statistik metoddan foydalanish muammolarini ana shu fan o'rganadi. Bundan tashqari, lingvogeografiya, ya'ni tilshunoslik va kartografiya, shevashunoslik hamda areal lingvistika masalalari ham shular jumlasidandir.

Bugungi kunda jahon miqyosida kechayotgan integratsiya va globallashuv jarayonida o'zbek tilini dunyoviy tillar darajasiga olib chiqish hayotiy zaruriyatdir. Mazkur katta, mas'uliyatli, o'ta muhim maqsadni amalga oshirishda kompyuter texnologiyalariga, xususan, kompyuter lingvistikasiga bo'lgan ehtiyoj yana ham oshadi. Chunki aynan kompyuter lingvistikasi o'zbek tilining jahon miqyosiga chiqishida, ona-tilimizning dunyoviy tillardan biriga aylanishida, uni o'rganish va o'rgatish ishlari optimallashtirishda hal qiluvchi o'rin tutadi.

Shu o'rinda tabiiy bir savol tug'iladi. Xo'sh, kompyuter lingvistikasining o'zi nima? Mutaxassislar fikricha, kompyuter lingvistikasining asosiy maqsadi tilshunoslikka oid masalalarni yechishning kompyuter dasturlarini yaratishdir. U amaliy tilshunoslikning bo'limi bo'lib, matnga kompyuter yordamida ishlov berish bilan bog'liq vazifalarni bajaradi. Uning asosiy vazifalari quyidagilardir:

- tillarga o'qitish;

- bilimlarni tekshirish (baholash);
- matnlarni turli jihatdan avtomatik tahrirlash;
- mashina tarjimasini uchun mo'ljallangan dasturlarni ishlab chiqish;
- lug'atlarni va kompyuterdagi matnni statistik tahlil qilish va h.k.

Agar ushbu yo'nalishlarning mohiyatiga chuqurroq e'tibor berilsa, ularning har biri o'zbek amaliy tilshunosligi uchun naqadar hayotiy, zaruriy ahamiyat kasb etishi ayon bo'ladi. Shunga ko'ra, kompyuter lingvistikasining ayni vazifalari asosida bugungi kunda o'zbek tilshunosligining kompyuter bilan bog'liq holda hal etish lozim bo'lgan quyidagi masalalarini ta'kidlab ko'rsatish mumkin:

- o'zbek tilining axborot (kompyuter) uslubini yaratish;
- axborot matnlaridagi qoliplilik, qisqalik, aniqlik mezonlarini ishlab chiqish;
- internet saytlarini yaratish me'yorlarini belgilash;
- kompyuter izohli va tarjima lug'atlarini ishlab chiqish;
- o'zbek tili va adabiyoti bo'yicha elektron darsliklar yaratish;
- kompyuterda inglizcha-o'zbekcha va o'zbekcha-inglizcha tarjima dasturlarini tuzish;

- yozma matnlarni tahrirlash dasturini yaratish.

Ta'kidlash joizki, ushbu muammolarning eng ahamiyatlisi – o'zbek tilining axborot (kompyuter) uslubini yaratish. Chunki sanalgan barcha muammolarning yechimi shunga bog'liq. Zero, jahon andozalari talablariga javob beruvchi, har tomonlama mukammal, qulay va ommabop axborot (kompyuter) uslubi yaratilganidan so'nggina yuqoridagi muammolarni hal qilish mumkin bo'ladi.

Adabiyot – tilning badiiy voqelanishi. Tilning butun sehr-u jozibasi, latofati, hatto, nutqi ham shu tilda yaratilgan badiiy asarda namoyon bo'ladi. Ijod ahli zimmasidagi vazifa shuning uchun ham behad og'ir. Qo'liga qalam olgan odam bitiklari buyuk bir millat adabiyotiga munosib bo'lishiga intilmog'i zarur. Milliy til yuksalishi, ravnaq topishi uchun bu tilda yaratilgan adabiyotning saviyasi baland bo'lmog'i shart.

Jahonning mashhur adiblaridan birining diqqatga sazovor e'tirofi bor: "Matematika, fizika, umuman tabiiy fanlar bir ilm odamini yetishtirmog'i mumkin. Chinakam vatanparvarni esa adabiyot tarbiyalaydi". Shunday ekan, millatning va milliy adabiyotning mavjudlik sharti bo'lgan ona tilimiz taqdiri uchun kuyinish, uning ravnaqi uchun barcha imkoniyatlarni safarbar etish har birimizning burchimizdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Дешериев Ю.Д. Закономерности развития литературных языков народов СССР в советскую эпоху (Развитие общественных функций литературных языков). – М.: Наука, 1976. – С. 432.

2. Филин Ф.П. Проблема социальной обусловленности языка // Язык и общество. Тезисы докладов. - М.,1966.
3. Якобсон Р.О. Избранные работы. – М.: Прогресс, 1985. –С .455.
4. Буранов Ж. Сравнительная типология английского и тюркских языков. – М.: Высшая школа, 1983.
5. Бўронов Ж. Инглиз ва ўзбек тиллари қиёсий грамматикаси. – Т.: Ўқитувчи, 1973.

О‘zbek tili ish yuritish terminlarida antonimiya va omonimiya hodisalari

Saidov O‘lmas,
Chirchiq davlat pedagogika
universiteti tayanch doktoranti,
saidov75@umail.uz

Annotatsiya. Fan-texnika va madaniyatning rivoj topishi, ijtimoiy-siyosiy aloqalarning tobora o‘sib borishi o‘zbek tili ish yuritish terminlari tizimida ijobiy o‘zgarishlarga sabab bo‘ldi. Ayni paytda, terminlarning turli jihatlarini aniqlashtirish masalasini yaqqol namoyon etmoqda. Terminologik tizimlarda antonimiya va omonimiya mavjud hodisa sanalib, ko‘pgina tadqiqot mavzusi bo‘lib kelgan. Terminologik birliklardagi ushbu hodisalarni to‘g‘ri tahlil qilish terminlarning lug‘atlardagi izohlarining mukammallashishiga yordam beradi.

Kalit so‘zlar: ish yuritish terminlari, izohli lug‘at, terminologiya, terminosistema, antonimiya, omonimiya, lesik ma’no, lisoniy tizim, leksikografiya.

Ish yuritish terminlari antonimiyasi. Sohalar terminologiyasida qarama-qarshi ma’noli birliklar – antonimlarni aniqlash, ma’nolarni izohlash orqali soha tushunchalarini tizimlashtirish va ularning tizimdagi o‘rnini belgilash mumkin bo‘ladi. Antonimlarni belgilashdagi asosiy o‘lchov – leksik ma’no, ya’ni so‘zlarning zid ma’no bildirishidir. Til birliklarining o‘zaro zid munosabatdagi ma’nolari asosida guruhlanishiga antonimiya deyiladi. Bu hodisa ikkita til birligi orasidagi munosabatga ko‘ra yuzaga chiqadi.[1: 120]

Har qanday leksema antonimlik munosabatiga kirishavermaydi, chunki antonimlik munosabat biri ikkinchisining aksi bo‘lgan voqelikni ifodalaydigan til birliklari o‘rtasida mavjud bo‘ladi.

O‘zbek tilining izohli lug‘atlarida berilgan ish yuritish terminlarida antonimlik hodisasida, asosan, affiksial, ba’zan leksik antonomlik holatlari ham kuzatiladi. Masalan, leksik antonimlar: *lavozimga tayinlamoq – lavozimidan ozod etmoq, tasdiqlamoq – rad etmoq, ixtilof – kelishuv, demokratik tuzum – totalitar tuzum, rioya qilish – rioya qilmaslik, taraqqiyot – inqiroz* kabilar. Izohli lug‘atdagi ish yuritish terminlari

ma'nosidagi zid munosabat ko'proq yasovchi vositalar yordamida yuzaga chiqariladi. Ma'lumki, o'zbek tilida *-siz, -no, -be, aksil-, g'ayri-* affikslari inkor ma'noli so'zlarni yasaydi. Ushbu affikslar qo'shilgan so'z va shunday affikssiz asos o'zaro antonimlik munosabatida bo'ladi. Masalan: *tenglik – tengsizlik, qonuniy – noqonuniy, qonuniy – g'ayriqonuniy, rasmiy – norasmiy, rasmiy – g'ayrirasmiy, legal – nolegal, davlat tashkiloti – nodavlat tashkilot, tijorat tashkiloti – notijorat tashkilot* va boshqalar. Shunindek, antonimik munosabatdagi *(-viy; -siz), (-bar; -be), (-li(k); -siz)* affikslari orqali ham antonim juftliklar yuzaga keladi: *partiyaviy – partiyasiz, barqarorlik – beqarorlik, vasiqali – vasiqasiz, ishli – ishsiz, hujjatli – hujjatsiz, layoqatli – layoqatsiz, malakali – malakasiz* kabilar. Ish yuritish terminosistemasida antonimiya hodisasini o'rganish davomida ish yuritishda foydalaniladigan hujjat nomlarida o'zaro bir-biriga zid, qarama-qarshi ma'noli hujjatlar uchramasligi kuzatiladi.

Ish yuritish terminlari tizimida omonimiya. Ma'lumki, sohalar terminologiyasida omonimiya hodisasi ham kuzatiladi. Ilmiy manbalarda qayd etilganidek, omonimlar shaklan teng, ya'ni talaffuzi va yozilishi bir xil bo'lgan alohida leksik birliklar sifatida tan olinadi. Masalan: *bog'* (turli meva, gul va boshqalardan iborat maydon) – *bog'* (bog'laydigan narsa); *ot* (ism) – *ot* (ish hayvoni) va hokazo. [2: 75]

Terminshunos olimlar terminologiyadagi omonimlik umumadabiy omonimlikdan quyidagi jihatdan farqlanishini aytadilar:

- terminologiyadagi omonimlik omonimlarning bir ko'rinishidan, ya'ni so'zning ma'no taraqqiyoti, uning ko'p ma'noliligi natijasi sifatida yuzaga kelgan omonimlardan farqlanadi;

- terminologiyaga nisbatan omonimlik sistemalararo hodisa sifatida xarakterlanishi mumkin: ular yo turli terminologik sistemalarga oid terminlar bo'ladi yoki leksik-semantik usulda hosil bo'lgan, umumadabiy tildagi o'zlariga asos bo'lgan so'zlarga nisbatan omonimga aylangan terminlar bo'ladi. [3: 72]

O'zbek tilining izohli lug'atlarida ish yuritish sohasi doirasidagi terminlar ichida ko'p bo'lmasa-da, omonimlik hodisasi kuzatiladi. Jumladan:

AKSIYA I [*fr.* action – qimmatbaho qog'oz] Aksiyadorlik jamiyati chiqargan qimmatbaho qog'oz...

AKSIYA II [*lot.* actio – harakat] Biror maqsadga erishish uchun qilinadigan ish, harakat. *Diplomatik aksiya*. [4: 65]

YIG'IM I Biror maqsad uchun xalqdan (xonadon boshiga yoki jon boshiga) olinadigan haq, pul yoki buyum; soliq...

YIG'IM II Bank va uning tarmoqlarida mijozlarga ko'rsatiladigan pul muomalasi xizmati uchun olinadigan haq. [5: 272]

KAPITAL I [*nem.* kapital < *lot.* capitalis – bosh, asosiy] **1 iqt.** O'zini o'zi ko'paytirish uchun foydalaniladigan, o'z egasiga foyda, daromad keltiradigan boylik

(qimmatli qog'ozlar, pul mablag'lari, moddiy mol-mulk va sh.k.). *Sanoat kapitali. Savdo kapitali. Kapital bozori.*

KAPITAL II Asosli ravishdagi, tubdan bo'ladigan; katta; ko'p mehnat va mablag' talab qiladigan. *Kapital mablag'lar. Kapital va joriy ta'mir.* [5: 316]

KREDIT I [lot. credit – u ishonadi] *buxg.* Kirim-chiqim daftarlarining chiqimlar, unadigan pullar yoziladigan o'ng tomoni; *zid. debet.*

KREDIT II [lot. creditum – qarz < credere – ishonmoq] Foyda qaytarish sharti bilan, vaqtincha foydalanish uchun pul yoki moddiy mablag'lar berish jarayonida yuzaga keladigan iqtisodiy munosabatlar tizimi; shaxs yoki muassasaning o'ziga tegishli pullarni hisoblab qo'yiladigan schyoti; qarz, nasiya, kredit; mablag', chiqarilgan pul. [5: 415]

NOMINAL I [lot. nominalis – nomi yozilgan] Qog'oz va tanga pullar, qimmatbaho qog'ozlar, mol va sh.k. ning belgilangan, ustiga yozilgan bahosi. *Nominal bilan sotmoq.*

NOMINAL II Belgilangan, yozib ko'rsatilgan (narx, baho, o'lcham va sh.k. haqida). *Nominal baho. Nominal o'lcham. Nominal ish haqi - pul shaklidagi ish haqi.* [6:55]

NORMATIV I [lot. normatio – me'yorlash, tartibga solish] Biron-bir ishni bajarish, dasturni amalga oshirishning iqtisodiy, texnik va b. norma ko'rsatkichlari majmui.

NORMATIV II 1 Normalar yoki normativlar (q. **normativ I**) bilan belgilanadigan. **2** Normalarni belgilaydigan. *Normativ grammatika. Normativ lug'at. Normativ hisob.* [6: 60]

SUVEREN I [fr. souverain – oliy] Xalqaro huquqda: mustaqil oliy hokimiyat egasi.

SUVEREN II 1 Suverenitetga, mustaqillikka ega bo'lgan; erkin, hur; mustaqil. *Suveren davlat. 2* Oliy hokimiyatni amalga oshiruvchi. [6: 578]

SUD I [qad. r. sud – ish; hukm] **1** Muayyan fuqaroviy (ayrim shaxslar yoki muassasa va tashkilotlar o'rtasidagi, shaxslar bilan muassasa va tashkilotlar o'rtasidagi) nizolarni hal qiluvchi hamda jinoiy ishlarni ko'rib chiquvchi – odil sudlovni amalga oshiruvchi davlat organi... **2** Shunday organ joylashgan bino, xona, joy. **3** Shunday organ xodimlari yoki sudyalarning hay'ati. **4** Fuqaroviy yoki jinoiy ishning shunday organda ko'rilishi.

SUD II [f. – foyda, daromad; foiz] **1** esk. Foyda, naf. **2** Sudxo'rlar tomonidan qarzga berilgan pul evaziga olinadigan foiz. [6: 581]

ETIKET I [fr.] Biror jamiyatda, ijtimoiy guruh va sh.k.da qabul qilingan o'zaro muomala qoidalari majmui. *Saroy ahliga xos etiket. Diplomatik etiket.*

ETIKET II [r. – etiketka] *kam. qo'll. ayn. etiketka.* [7: 61]

Sharhlarga e'tibor qaratilsa, yuqoridagi omonim ish yuritish terminlari so'z turkumi nuqtayi nazaridan bir so'z turkumi doirasida va turli turkum doirasida omonimlik

hosil qilmoqda. Masalan, *Aksiya I – Aksiya II; Yig‘im I – Yig‘im II; Kredit I – Kredit II; Sud I – Sud II; Etiket I – Etiket II* kabi omonim leksema-terminlar bir so‘z turkumi (ot so‘z turkumi) doirasida hosil bo‘lgan. *Kapital I – Kapital II; Nominal I – Nominal II; Normativ I – Normativ II; Suveren I – Suveren II* kabi omonim leksema-terminlar esa turli turkum doirasida (ot so‘z turkumi va sifat so‘z turkumi o‘rtasidagi omononimlik) hosil bo‘lgan.

O‘zbek tilining izohli lug‘atlaridagi ish yuritish terminlarining umumiste’ moldagi so‘zlar va boshqa sohaviy terminlar bilan shakldoshligi hodisasi ko‘proq kuzatiladi. Xususan, *Akkord I* (musiqaga oid termin) – *Akkord II* (ish haqi ma’nosida); *Nota I* (musiq notasi) – *Nota II* (xalqaro hujjat); *Arz I* (yozma, og‘zaki shikoyat, murojaat) – *Arz II* (yer shari yoki uning bir qismi); *Band I* (umumiste’ moldagi sop, tutqich, dasta ma’nosida) – *Band II* (modda, paragraf ma’nosida) – *Band III* (umumiste’ modagi bog‘lam, to‘siq, g‘ov ma’nosida) – *Band IV* (band qilmoq ma’nosida); *Bank I* (kredit-moliya muassasasi nomi) – *Bank II* (so‘zlashuv tilida qimorda o‘rtaga tikilgan pul ma’nosida); *Bitik I* (yozuv ma’nosida) – *Bitik II* (so‘zlashuv tilida birikib bitib ketish ma’nosida); *Davlat I* (mustaqil mamlakat) – *Davlat II* (mol-mulk ma’nosida); *Modda I* (kimyoviy sohaga oid) – *Modda II* (rasmiy hujjatning bir bo‘limi) kabilar.

Sohalararo omonimiya ish-faoliyatning turli sohalaridagi hodisa bo‘lgani sababli jiddiy muammoni yuzaga keltirmaydi. Ularni oson bartaraf etish, ya’ni ularga aniqlovchi elementni qo‘shish bilan omonimlikka barham berish mumkin: *diplomatik nota – musiqiy nota; mustaqil davlat – mol-davlatli; kimyoviy modda – konstitutsiyadagi birinchi modda; akkord ish haqi – musiqiy akkord; hujjat bandi – belkurak bandi – ariqqa band qo‘yish – o‘rinni band qilish* kabilar.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Tursunov U. va boshq. Hozirgi o‘zbek adabiy tili: Oliy o‘quv yurtlari filologiya fakulteti talabalari uchun darslik. – Toshkent: O‘zbekiston, 1992.
2. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopedyasi, 2022.
3. Даниленко В.П. Русская терминология: опыт лингвистического описания. – Москва: Наука, 1977.
4. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 jildli. – Toshkent: “O‘zbekiston nashriyoti” Davlat unitar korxonasi, 2020. 1-jild. – 680 bet.
5. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 jildli. 2-jild. – Toshkent: “O‘zbekiston nashriyoti” Davlat unitar korxonasi, 2020. – 672 bet.
6. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 jildli. – Toshkent: “O‘zbekiston nashriyoti” Davlat unitar korxonasi, 2020. 3-jild. – 688 bet.
7. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 jildli. – Toshkent: “O‘zbekiston nashriyoti” Davlat unitar korxonasi, 2020. 5-jild. – 608 bet.

Pedagogik faoliyatda nutq madaniyati va imijning uyg'unligi

Yusufova Dilrabo,

Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti

universiteti tayanch doktoranti

dilsururi@mail.ru

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'qituvchilik faoliyatida unga yordamchi vositalar, xususan, nutq madaniyati: so'z qo'llash mahorati, undan to'g'ri foydalanish yo'l-yo'riqlari haqida fikrlar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: pedagog, nutq madaniyati, imij, notiqlik, madaniyat.

Ta'lim jarayonining sifatini oshirish, bugungi davr talabiga mos, jahon bozorida raqabatbardosh kadrlar tayyorlash tizimini yo'lga qo'yish uchun keng qamrovli ishlarni amalga oshirish taqozo etiladi. Ta'lim muassasasi o'qituvchisi zamondan bir qadam oldinda yurishi, ertangi kunning talablarini oldindan his qilishi va shogirdlarni ham orqasidan ergashtira olishi lozim. Professor-o'qituvchilar bor kuch-qudrati, imkoniyati va vaqtini o'z ustida ishlashga, bilim, malaka va ko'nikmalarini oshirishga yo'naltira olsagina zamon talabiga mos kadrlar tayyorlashga erisha oladi. Qachonki pedagogning jamiyatdagi mavqeyi ko'tarilsa, u moddiy farovonlikka erishsa butun borlig'ini kasbiga baxshida qila oladi.

Mashaqqatli kasb egalari bo'lgan o'qituvchilar ham o'quvchilar bilan munosabatga kirishar ekan, avvalo bolalarni bilim olishga ishontirishi, undashi lozim. O'quvchini ishontirish uchun, avvalo, pedagogda o'ziga nisbatan ishonch bo'lishi darkor. Mashhur yunon notiqi Sitseron ham o'zining "Notiqlik san'ati" kitobida "*O'ziga bo'lgan ishonchning mavjudligi ulkan boylikdir*"[1:60], deya e'tirof etgan. Pedagogning ishonchli gapirishi, nutqi ravon, tushunarli, chiroyli dalillangan, puxta asoslangan bo'lishi, shuningdek, bu so'zlarga albatta o'zi ham rioya qilishi uning imijiga ijobiy ta'sir ko'rsata boshlaydi. Sababi pedagogik faoliyatdagi nutqiy muloqot – o'qituvchi va o'quvchi orasidagi axborot almashuv jarayoni bo'lib, u nafaqat lisoniy, balki ruhiyat bilan ham bog'liq hodisadir. Pedagogik muloqot oddiy axborot almashish hodisasi emas, balki ma'rifiy-didaktik ruhda shakllantirilgan, nafosat va nazokatga yo'g'rilgan muomala ko'rinishidir.

O'qituvchi imiji haqida fikr yuritar ekanmiz, ko'pchiligimiz bu soha vakilining yuksak fuqarolik mas'uliyati va ijtimoiy faolligi, ma'naviy-ma'rifiy jihatdan bilimdonligi, ilmiy va ijodiy dunyoqarashining kengligi, yoshlarga, atrofidagi insonlarga nisbatan muhabbati, pedagogik jihatdan o'z-o'zini rivojlantirishga intilishning mavjudligi, shaxsiga va boshqalarga nisbatan talabchanligi, qat'iyatlilik, umumiy pedagogik madaniyati va etikasi yuqori bo'lgan hamda yuqori kasb mahorat egasi bo'lishi

lozim, deb tushunamiz. Mana shu jihatlarni barchasini o‘zida mujassam eta olishi uchun pedagogda, albatta nutq madaniyati va notiqlik san’ati shakllangan va rivojlangan bo‘lishi lozim.

Ayrim manbalarda quyidagicha fikr-mulohazalar keltirilgan: “imij yaratish bosqichlarida nutq madaniyati tashqi ko‘rinishdan keyingi o‘rinda turadi. Biroq tashqi ko‘rinish orqali yaratilgan imij vaqtinchalik, shu bilan birgalikda ba’zan aldamchi bo‘lishi ham mumkin. Inson haqidagi tasavvurlar asosan verbal usulda, ya’ni nutq va muloqot yordamida shakllanadi. Ayniqsa, pedagogik faoliyat jarayonida verbal vosita muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki o‘quvchiga ta’lim berish va tarbiyaviy ta’sir o‘tkazishning birdan-bir vositasi nutqdir. Bo‘lajak pedagoglar uchun muomala madaniyatini, nutq madaniyatini egallash, ayniqsa zarur bo‘lib hisoblanadi[2:5].

Darhaqiqat, o‘qituvchi o‘zini “taqdim etish” vazifasini o‘zi to‘g‘risidagi ilk taassurot shakllantirayotgan paytda amalga oshirishi maqsadga muvofiq. “Noverbal” deb nomlanadigan imij o‘qituvchi imo-ishoralari, yuz-qarashlari, savlatini nazarda tutadigan yoqimli sifatlarini qay darajada ishlata olishi bilan bog‘liq. Yaxshi sifatlar turli vaziyatlarga tezkor o‘rganishga, odamlar bilan kommunikativ aloqalar o‘rnatishga yordam beradi. Pedagog imijining muhim tomoni esa – “verbal” imij, ya’ni uning so‘z boyligidir. Chunki o‘qituvchining asosiy quroli yuqorida ta’kidlaganimizdek bu - uning nutqidir.

Qadimgi donishmandlarning ta’kidlashicha, notiqlik san’ati – bu so‘z bilan ishontirish qobiliyatidir. G‘arb donishmandi B.Emirson ham buni tasdiqlab o‘tgan: “Nutq qudratli kuch: u ishontiradi, undaydi, majbur etadi”[4] degan fikrlarni bildirgan. Demak nutq kishilarni ishontirish san’atidir. Ayni damda imijeologiya insonlarga yoqish san’ati va fani bo‘lib, u ming yilliklar davomida rivojlanib kelmoqda. Imijeologiya deb yuritiladigan ushbu yo‘nalish har bir insonni yoqimli, jozibador bo‘lish va boshqalarga xush kayfiyat ulashish, yaxshi ko‘rinish va aql mutanosibligi orqali yorug‘lik ulashishni o‘rgatish bilan shug‘ullanadi. Demak, imij insonlarni, ya’ni: odam-odamga, odam-tabiat, odam-texnika, odam-badiiy tasvir obrazi kabi ta’sir ko‘rsatish texnologiyasi bilan o‘z vazifalarini amalga oshirib boradi[3:16].

Fizik olim B.Paskalning fikricha, insonlarga ta’sir ko‘rsatishning ikki xil usuli mavjud bo‘lib, birinchisi – “ishontirish usuli”, ikkinchisi – “yoqish usuli”dir. Ishontirish usuli notiqlik bo‘lsa, yoqish usuli bu imij yaratishdir. Ulardan qay biri ahamiyatliroq va ishonchliroq, degan savolga har ikkalasining ham inson hayotida muhim o‘rni bor, deb ishonch bilan aytishimiz mumkin. Boshqacharoq qilib aytganda, odamlar o‘zi yoqtirgan odamga ishonishadi yoki o‘zlari ishongan odamlarni yoqtirishadi. Demak, o‘zgalarga ta’sir o‘tkazishda ishontirish vositasi bo‘lgan nutq va imij yaratuvchi vosita bo‘lgan yoqtirish biri-birini taqozo etadi. O‘qituvchi o‘quvchilarni ishontirishi va ularga yoqimli bo‘lib ko‘rinishi orqali ta’limiy va tarbiyaviy ta’sir o‘tkaza oladi.

Pedagogning asosiy quroli bo'lgan nutqdan o'qituvchi unumli foydalanadi. O'quvchilarga voqea hodisalar, shaxslar haqida ma'lumot berishda bu katta ahamiyat kasb etadi. O'qituvchilik kasbi bevosita ovoz xususiyatlari bilan bog'liq, yoqimli va jarangdor ovozga ega bo'lgan pedagog o'z o'quvchilariga ovozinining shiradorligi bilan ham ta'sir etadi. Bunday muvaffaqiyatga erishish uchun o'qituvchi o'z ovozini kuchini, yoqimlilikini bilishi zarur.

Masalan, asarlarning ayrim parchalari darsda hikoya qilib beriladi. Hikoya qilib berishda voqealar batafsil yoki ma'lum qisqartirishlar bilan bayon etilishi mumkin. Mana shu vaziyatda ovozning yuqoridagi xususiyatlari muhim ahamiyat kasb etadi.

Nutq jarayonida o'qituvchining ovozi, talaffuzi, diksiyasi³, umuman, tirik nutqi hamisha o'quvchilar, ayniqsa, kichik sinflardagi o'quvchilar uchun o'ziga xos etalon, namuna vazifasini bajaradi. O'qituvchining tirik nutqidagi katta yoki kichik, xullas, har qanday nuqson o'quvchi nazaridan chetda qolmaydi, darhol uning diqqatini tortadi. Bunday nuqson o'qituvchi nutqida muntazam kuzatilsa, o'quvchi pedagogdan nohaq bo'lsa-da, ranjigan hollarida mazkur nuqson asosida uni sirtidan kalaka, mazax qilishgacha borishi mumkin. Masalan, o'quvchilar o'zaro ana shunday o'qituvchi haqida gaplashganda, uni mazkur nuqsonli ovoz, talaffuz yoki diktsiya bilan eslashadiki, bu umumiy tarbiya jarayoni uchun ham ijobiy holat hisoblanmaydi[5:46].

Kasbga sadoqatli pedagog o'z o'quvchisi ko'zi o'ngida qusursiz va qadrli ustoz imijini yaratish, uni saqlash uchun hamisha nutqining fonetik rasoligi haqida qayg'urishi zarur. To'g'ri, chiyildoqlik kabi ovozni yoqimsiz qiladigan jihatlardan tamoman qutulishning iloji yo'q. Ammo nutq texnikasini yetarli darajada bilmaslik oqibatida yuzaga keladigan nuqsonlardan ovozni yo'lga qo'yish, aniq talaffuz qilish, nutq jarayonida to'g'ri nafas olish bo'yicha turli mashqlar yordamida imkon qadar xalos bo'lish mumkin.

So'zimiz yakunida har bir inson qaysi sohaning egasi ekanligidan qat'iy nazar chiroyli va ma'noli so'zlash qobiliyatiga ega bo'lishi lozim. Buning uchun tilning boy imkoniyatlaridan unumli foydalangan holda o'z nutqini go'zal, ravon, ifodali, ta'sirchan yetkazishga harakat qilishi kerak. Zero, so'zlash qobiliyatiga ega ekanligi tufayli ham insoniyat koinot gultojiga aylangan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Sitseron. Notqlik san'ati. – Toshkent, 2018. 60-b
2. Suyunov O.J., Tashmatov Sh.O'. Notqlik san'ati va nutq madaniyati. Samarqand, 2010. 5-b.
3. Xalq ta'limi ilmiy-metodik jurnali. 2014. № 2. 16-b
4. <http://www.arxiv.uz>
5. O'qituvchi nutqi madaniyati ma'ruzalar matni. – Termiz, 2013. 46-b

³ Diksiya (lot.dictio-talaffuz qilish) – nutq, qo'shiq va so'zning bo'g'in va tovushlarini talaffuz etishning darajasi

Peshona somatizmi ishtirok etgan maqollarning leksik-semantik xususiyatlari

Sobirova Muxlisa,

Buxoro davlat universiteti magistranti,

muxlisasobirova24@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada peshona somatizmi ishtirok etgan maqollarga xos leksik-semantik xususiyatlar tahlil qilingan, maqollarning o‘z va ko‘chma ma‘nolari izohlangan.

Kalit so‘zlar: maqol, somatizm, peshona, leksik ma‘no, semantik ma‘no, ko‘chma ma‘no.

Somatik birliklar jahon tilshunosligida keng aspektda o‘rganilgan til birliklaridir. “Somatizm” atamasi fanga tilshunos olim F. Vakk tomonidan olib kirilgan bo‘lib, grekchadan tarjima qilinganda *soma*, ya‘ni *tana* degan ma‘noni anglatadi. Somatizm komponentlari yoxud somatik birliklar deganda nafaqat insonning tashqi tana a‘zolarini, balki ichki a‘zolarini ham ifodalovchi leksik birliklar, ya‘ni so‘zlar tushuniladi. Somatizmlar ko‘proq ot guruhiga mansub so‘zlardir.

Somatizmlarni fanga olib kirgan olim F.Vakk ularga quyidagilarni kiritadi: inson va hayvon tana a‘zolarining nomlari, tanadagi suyuqliklar (*qon, limfa*) va tan bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan *jon, suyak, asab* va boshqa shu kabi uzvlar. Vakk fikricha, somatizmlar 3 ga bo‘linadi:

- 1) inson bilan bo‘g‘liq somatizmlar;
- 2) hayvonlarga aloqador somatizmlar;
- 3) aralash somatizmlar (ham insonga, ham hayvonga aloqador).

Shuningdek, somatizmlarni joylashuviga ko‘ra quyidagicha 2 guruhga ajratish mumkin a) tashqi a‘zolar (*qo‘l, oyoq, bosh, quloq va b.*) b) ichki a‘zolar (*jigar, yurak, buyrak, qorin ...*) [F.O.Vakk, 1964].

Somatizmlarni tasniflash borasida ham har xilliklar ko‘zga tashlanadi. Chunonchi, tilshunos olim N.A.Vlasova tasnifiga ko‘ra, *quloq, ko‘z, burun* singari tana a‘zolari axborotni tashqaridan qabul qiluvchilar bo‘lsa, *til*, aksincha, axborotni uzatish vazifasini bajaradi.

Har bir tilda somatizmlar faol bo‘lgan leksik birlik sanaladi hamda ulardan metaforik universallar sifatida keng foydalaniladi. Chunki yangi obyektни nomlashda inson, eng avvalo, unga yaxshi tanish bo‘lgan va doimo o‘zida mavjud bo‘lgan narsa bilan bog‘liqlik hosil qiladi (T.Z.Cherdintseva).

Shu kunga qadar somatizmlar tilshunoslikning frazeologiya sohasida ko‘proq o‘rganilgan. Somatik frazeologizmlar atamasi esa E.M. Mordkovich tomonidan “Семантико-тематические группы соматических фразеологизм” maqolasida

qoʻllangan. Ilk marta somatik frazeologizmlarning komponent tarkibi semantik-funksional yoʻnalishda 1977-yilda M.V.Oryol tomonidan tadqiq etilgan. 1980-yilda esa tilshunos olim V.M.Mokiyenko oʻzining “Славянское фразеология” asarida slavyan tilidagi frazeologizmlarni oʻrganib, somatik frazeologik birliklarga ham toʻxtalib oʻtgan. V.M.Mokiyenko oʻz asarida frazeologik birliklarni ikki guruhga ajratgan:

1. Aynan maʼlum fiziologik harakatni, koʻchma maʼnoda qoʻllanganda esa nofiziologik harakatni ifodalovchi frazeologik birliklar.

2. Aynan bir fiziologik harakatni, koʻchma maʼnoda esa boshqa bir fiziologik harakatni anglatuvchi frazeologik birliklar.

Keyinchalik R.M Vayntraub slavyan tillarida, F.V.Sknar ingliz va ukrain tillaridagi somatizmlar frazeologiyasini qiyoslash asosida tadqiq etishgan. Bundan tashqari, O.Yespersion, G.Hoyer, D.J.Layonz singari olimlar ham aynan shu mavzu ustida ish olib borganlar.

Jahon tilshunosligida somatizmlar qatnashgan iboralarni oʻrganishda qiyosiy tahlil usuli rivoj topgan boʻlib, bu borada salmoqli ishlar amalga oshirilgan. Olib borilgan tadqiqotlarning aksariyatida rus tilidagi frazeologik somatizmlar dunyo tillarining frazeologizmlari bilan chogʻishtirilgan. Somatizmlar frazeologik birliklardan tashqari maqollar tarkibida ham koʻp uchraydi. Chunki har bir xalq vakili oʻz fikrini obrazli yoki his-hayajonli tarzda ifoda etish maqsadida barqaror birikmalar yaratarkan, oʻziga yaqin yoki tanish boʻlgan narsa-hodisalar nomlaridan foydalanishga harakat qiladi.

Bu oʻrinda *pehona* komponentli paremik birliklarning leksik-semantik xususiyatlariga toʻxtalib oʻtamiz.

Oʻzbek xalq maqollarida *pehona* somatizimli paremik birliklar 18 tani tashkil qiladi.

Pehona [forscha] 1. Yuzning qoshdan sochgacha boʻlgan qismi, manglay.

Shu maʼnoda ushbu somatik birlik bir qator maqollarda qoʻllangan. Jumladan:

Qoʻchqor boʻlar qoʻzining pehonasi doʻng boʻlar, ogʻa boʻlar yigitning pehonasi keng boʻlar. Xalqimiz azal-azaldan bola tarbiyasiga, odob-axloqiga alohida eʼtibor qaratib kelgan. Shuning uchun xalqqa bolani toʻgʻri tarbiyalash, uning yurish-turishiga, odobiga yoshligidan eʼtibor qaratish zarurligi shu kabi maqollar orqali uqtirilgan.

Koʻz boʻlmasa pehona nimani koʻradi. Ushbu paremik birlik *imkoniyati chegaralanganlik* semasini ifoda etadi. Biror kishi shundoq koʻrinib turgan narsani koʻrmasa, past-balandning farqiga bormasa, arzon narsani aldanib qimmat pulga sotib olsa, kinoya tarzida ushbu maqol ishlatilgan.

Pehonasini silasang, boʻyi oʻsadi. Ushbu maqolda yosh, voyaga yetmagan, gʻoʻr bolaga mehr berib, uni voyaga yetkazsang, kelajakda sogʻlom, baquvvat va barkamol boʻlib voyaga yetadi, senga olqish olib keladi maʼnosida qoʻllangan. Oʻzbek mentalitetida mehr-oqibat, mehr-shafqat, yetimga gʻamxoʻrlik qilish singari tushunchalar goʻzal

fazilat, savobli ish hisoblanadi. Bu kabi odatlar odamiylik belgilaridan biri sifatida qadrlanadi. Muqaddas dinimiz islomda ham yetimlarning boshini silash, ularning haqini yemaslik haqida bir necha hadislar keltiriladi. Tilimizdagi *peшонasini silamoq* frazeologik birligi xalqimiz tilida faol qo'llanilib, maqollar tarkibiga ham singib ketgan.

Barakalla, o'g'lim! Halol mehnat qilsang, hamisha baxting olchi-da! Hamisha peshonangni silayman (Hamza. Boy ila xizmatchi)

Peshona 2. (ko'chma ma'no). Diniy tasavvurlarga ko'ra qismat, taqdir.

Taqdir ma'nosida *peشona* somatizmi qo'llangan birliklar nisbatan ko'pchilikni tashkil etadi:

Kambag'al qiz qaltiraydi, peshonasi yaltiraydi.

Manglayimda bo'lsa ko'rarman, ayamda bo'lsa yalarman.

Rizqim – manglayim, oshnam – belbog'im.

Xalqimiz orasida insonning taqdiri hali tug'ilmasidanoq, ona qornidaligidayoq peshonasiga yozib qo'yilgan bo'ladi, degan gaplar yuradi. Bu kabi qarashlarning asosi ham din bilan bevosita bog'lanib ketadi. Sababi insonning qazoyi qadari Olloh tomonidan oldindan bitib qo'yilgani Qur'oni karimdagi bir nechta oyatlarda keltirib o'tilgan. Shuning uchun *peشona* so'zi o'zbek xalqining lisoniy ongida ko'proq qismat, taqdir ma'nolari bilan assotsiatsiya hosil qiladi.

Shuningdek, xalqimiz orasida **peшонasi sho'r, sho'rpeشana, peshonasi qora, manglayi qora** shaklidagi frazeologik birliklar ham mavjud bo'lib, *bebaxtlik, toleyi pastlik, omadsizlik* semalarini ifodalaydi:

Yo'l uzunmi, dard uzun? Darvish ashulasi uzun. Tun qorami, dard qora? Darvish *peшонasi qora*. (Xurshid Davron, Qaqnus)

G'ofirdek baxtsiz, onangdek *peшонasi sho'r* bo'lib tug'ilarmiding? (Hamza, Boy ila xizmatchi)

Men-men deganning manglayi qora.

Sog'ligim – boyligim, xastaligim – manglay qoraligim.

Yuqoridagi ma'noga qarama-qarshi ma'no ifodalovchi **peшонasi bir qarich, peshonasi yorug'** frazeologik birligi *omadi kulgan, baxti chopgan* ma'nosida qo'llanadi.

Peshona so'zining yana bir konnotativ ma'nosi sifatida "bor bud-shud, insonning bisoti" ko'rsatiladi. Masalan: *Peshonamda yozgani bitta o'g'il, yonimda yursin deb turib oldi*. Lekin aynan shu ma'nodagi *peشona* komponentli paremik birlik o'zbek tilida uchramaydi.

O'zbek xalqi azaldan mehnatkash va yaratuvchan, halollikni va halol mehnat evaziga topilgan molni qadrlaydigan xalq. Ayniqsa, ushbu ma'no halol mehnat va uning mahsuli – *peشona teri* ishtirok etgan o'zbek xalq maqollarida yaqqolroq va kuchliroq namoyon bo'ladi. ***Peshona teri*** birligi ostida **halollik** semasi yashirin. Sharqda, ayniqsa, o'zbeklarda halollik, birovning moliga ko'z olaytirmaslik, birovning haqini yemaslik, faqat o'z mehnati bilan halol non topib yeyish kerakligi insonlar ongiga, dunyoqarashiga

yoshligidan singdirib boriladi. Xalq donoligining mahsuli bo‘lmish maqollarda ham bu ma’no juda go‘zal tarzda o‘z ifodasini topgan:

Manglay tering bilan topilgan mol – taningga halol.

Manglay teringga olingan mol – joningga halol.

Hosilning zo‘ri manglay teri ostida.

Kambag‘alning puli – peshona teri.

Yuqoridagi maqollarda halol mehnat evaziga, peshona teri bilan topilgan non hamisha yoqimli bo‘lishi, tanga yuqishi, topilgan pul esa barakali bo‘lishi uqtirilgan.

Xulosa qilib aytganda, *peshona* somatizmi ishtirok etgan xalq maqollari tilimizda ko‘p uchraydi hamda turli-tuman leksik-semantik xususiyatlarni namoyon etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Бегматов Э. ва бошқалар. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 3-жилд. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси давлат илмий нашриёти, 2006. – 680 б.
2. Шомақсудов Ш., Шораҳмедов Ш. Ҳикматнома. – Т., 1990. – 528 б.
3. Шомақсудов Ш., Шораҳмедов Ш. Маънолар махзани (ўзбек мақолларининг изоҳли луғати). – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2001. – 448 б.

Antropotsentrizmning o‘ziga xos xususiyatlari

Kilichev Akram,

Buxoro davlat universiteti o‘qituvchisi

kilichev.78@mail.ru

Annotatsiya. Maqolada insonning til doirasida har tomonlama o‘rganilishi sifatida tavsiflanadigan tilning antroposentrik tamoyili muammolari ko‘rib chiqilgan va uning bugungi kundagi dolzarbligi belgilangan. Mavzuga oid mahalliy va xorij tadqiqotlari keltirilgan.

Kalit so‘zlar: Antroposentrizm, sistemasentrizm, inson, paradigma, integral yondashuv.

Nutqni yaratish va idrok etish jarayonida insonning yetakchi rolini e’tirof etish natijasida tilshunoslar antroposentrizm g‘oyasiga duch kelishdi va bunda lisoniy shaxs omili birinchi o‘ringa olib chiqildi. I.G.Ruzin o‘zining “Lingvistik tadqiqotlarning falsafiy jihatlar” nomli asarida til tabiati haqida fikr yuritarkan: “Til hayotni atroflicha ifodalaydi, voqelikni butun bo‘y-basti bilan qamrab oladi.. Til tabiatini faqat inson va uning butun dunyosidan kelib chiqqan holda tushunish mumkinligi haqidagi fikr tobora mustahkamlanib bormoqda... Bularning barchasi zamonaviy tilshunoslikda yuzaga

kelgan eng muhim metodologik siljish – immanent tilshunoslikdan antropologik tilshunoslikka o'tishdan dalolat beradi», deb ta'kidlaydi [1,10].

Ma'lumki, ilm-fan taraqqiyoti tadqiqot paradigmalari o'zgartirish orqali amalga oshadi. XIX asr tilshunosligida qiyosiy-tarixiy yondashuv ustunlik qilgan bo'lsa, XX asrda sistem-struktur yondashuv shakllandi va XXI asrda esa antroposentrik yo'nalish birinchi planga chiqdi, paradigma ilmiy tasavvurlar tizimi sifatida tushunildi.

Har bir keyingi paradigma o'zidan avvalgisini inkor etmaydi. Aksincha, tizimlashtiradi, olingan bilimlarni umumlashtiradi va ular asosida yuksak tadqiqot natijalariga erishishga intiladi. Shunday qilib, paradigmalarning o'zgarishi, turli yondashuv va yo'nalishlarning izchil dolzarblashuvi ilmiy tafakkurning tabiiy va muqarrar jarayoni sifatida e'tirof etilmog'i lozim.

Y.S. Kubryakova, V.I. Shaxovskiy va boshqa tilshunoslar ta'kidlaganidek, tilshunoslik rivojlanishining hozirgi bosqichida poliparadigmatik vaziyat yuzaga kelgan. Ya'ni bir-birini inkor qilmasdan bir vaqtning o'zida antroposentrik, funksional, kommunikativ, texnosentrik kabi bir nechta paradigmalar paydo bo'ldi.

Tilshunoslikda antroposentrik paradigmaning shakllanishiga til faktlarini uning egasidan uzilgan holda tadqiq etish holati turtki bo'ldi. Bu to'g'rida A.V. Zveginsev shunday deydi: “Rostini aytganda, tilni insonga nisbatan yopiq holda ko'rib chiqish rasmiy tus oldi. Bu holda tadqiqotchi oldida faqat avtonom va avtoritar vazifa qoladi, xolos. Ya'ni tilni “o'z ichida va o'zi uchun” o'rganishga to'g'ri keladi. Inson esa “til chegarasidan tashqarida qolib ketdi” [17: 164].

N.V. Bugorskaya “Antroposentrizm zamonaviy tilshunoslikning mezoni sifatida” nomli maqolasida yagona nomlanishning yo'qligiga e'tibor qaratadi: “Yagona nominatsiyaning yo'qligi, ya'ni antroposentrik tilshunoslik, antropologik tilshunoslik, tilshunoslikdagi antrop tamoyil, tildagi inson omili bir g'oyaning turli variantlari sifatida qaraladi va falsafiy hamda umumilmiiy kontekst doirasida yangi yondashuvning tub mohiyatini aniqlash imkonini bermaydi. Zero, falsafada va tabiatshunoslikda uchraydigan ilk uchta tushuncha (antroposentrizm, antropologizm va antrop tamoyil) hamma vaqt ham o'xshash bo'lavermaydi. Biroq tushunish borasida yaxlitlik yo'qligi tilshunoslarning umumiy asos (antropo-) atrofida birlashishiga to'siqlik qilmaydi. Qolaversa, olamni madaniyat va tarix yaratuvchisi, “umuman hayot”ning noyob ko'rinishi bo'lgan Hazrati inson tushuntirishiga ko'maklashadi” [3: 18].

E.D. Suleymenova va N.J. Shaymerdenovalar tomonidan bu borada quyidagi ta'rif o'rtaga tashlanadi: antropologik tilshunoslik – “antropologik tamoyil” (til insonning bir qismi sifatida)ni metodologik asos sifatida ilgari suradigan lingvistik tadqiqotlar yo'nalishining shartli nomlanishi bo'lib, til hodisalarini “til-odam” munosabati doirasida o'rganadi. Masalan, tilni o'zlashtirish, bilib olish va undan foydalanishni ta'minlovchi miyaning murakkab infratuzilmasini tahlil qilish asosida til qobiliyatini o'rganish; til tashuvchisi va tilshunos intuitsiyasiga murojaat qilish (introspeksiya); olamni idrok etish

shakli sifatida tilning kognitiv vazifasini o'rganish; til, shaxs va jamiyat o'rtasidagi munosabatlarni tadqiq etish; til, xalqning ma'naviy madaniyati, milliy mentalitet, xalq ijodi va boshqalar munosabatlarini tahlilga tortish; tilga inson xususiyatlari jihatdan yondashish, shu orqali til-organizm, til-tizim, til-mexanizm va boshqalar obrazini yaratish; insonni til va boshqa tavsiflar orqali o'rganish va h.k. [11: 20].

Ontologik nuqtayi nazardan antroposentrizm bevosita "insonga xoslik" namoyon bo'ladigan ayrim lisoniy birliklarning xususiyati sifatida tushuniladi. Buning ostida statik holatga qarshi dinamik, obyektiv tizimga qarshi subyektiv, hissiy xususiyatga qarshi ratsionallik turadi. Bu turdagi tadqiqotlar inson omilining an'anaviy tizimli muammolarga integratsiyalashuvidan, shu asosda yangi paradigmaning paydo bo'lishidan dalolat beradi. Yondashuvning yangiligi shundaki, tilning turli birliklarida maxsus xususiyatlar aniqlanib, inson omiliga bo'ysundirilgan holda ular tahlilga tortiladi. Tilning ayrim elementlari obyektiv voqelikni aks ettiradi va shuning uchun ham "insoniylik o'lchovi" xususiyatiga ega emas, boshqa elementlari esa subyektiv voqelikni aks ettiradi va shu bois antroposentrik hisoblanadi.

Antroposentrizmni tadqiqot metodi sifatida ham tushunish mumkin. Antroposentrizm va sistemasentrizm muammosiga bag'ishlangan dastlabki ishlardan biri V.M. Alpatovning maqolasidir. Olim antroposentrizm va sistemasentrizmni gnoseologik predikatlar sifatida talqin qiladi. Ularning qarama-qarshiligi "til tadqiqotchisining o'z obyektiga nisbatan ikki xildagi yondashuvi va ma'lum darajada obyektlarning o'zaro farqlari", muallif uchun esa "antroposentrik yondashuv tarixan birlamchi" ekanligini bildiradi [1: 15].

Tilning antroposentrikligi haqidagi g'oya ayni paytda umum e'tirof qilingan: aksariyat til qurilmalari uchun inson haqidagi tasavvurlar tayanch nuqta vazifasini bajarmoqda. Antroposentrik yondashuv inson faoliyatining shaxsiy va ijtimoiy jihatlariga qiziqishni yanada kuchaytirdi. "Antroposentrizmning maxsus tadqiqot tamoyili sifatidagi jihati shundan iboratki, unda ilmiy obyektlar, avvalo, inson uchun bajaradigan roliga ko'ra, uning hayotidagi maqsadiga ko'ra, inson shaxsini rivojlantirish va uni takomillashtirish vazifalariga ko'ra o'rganiladi" [1: 212]. Inson individual va ijtimoiy tajribaga, dunyo haqidagi bilimlar tizimiga ega bo'lgan, atrofdagi voqelik manzarasi uning ongida aks etgan faol bilim subyekti sifatida namoyon bo'ladi.

Antroposentrizm haqidagi dastlabki g'oyalar Uyg'onish davrida paydo bo'lgan. Biroq ko'pchilik tadqiqotchilar antroposentrizm ildizlari antik davrdan boshlanganini ta'kidlashgan. Bu dunyoqarash inson bilishining subyektli-obyektli sxemasi boshlanishini belgilab bergan. Uyg'onish davrining butun madaniyati va falsafasi insonning shaxs sifatidagi qadr-qimmatini tan olish, uning erkin rivojlanish huquqi va qobiliyatlarining namoyon bo'lishi bilan to'ldirilgan. Jamoatchilik munosabatlarini baholashning yangi mezoni – insoniylik mezoni tasdiqlangan.

Antroposentrizmda tashqi va ichki olam voqeligini aks ettirish, o'lchash va talqin qilish inson ongi va tafakkuri, uning dunyoga munosabati bilan bog'liq bo'lib qoladi. Umuman olganda, buni subyektiv voqelikning antroposentrizmi deb atash mumkin.

Til antroposentrik bo'lganligi va inson uchun mo'ljallanganligi bois tashqi dunyo obyektlari va hodisalarining butun lisoniy toifalanishi inson individualligiga qaratilgan. Til bilish qobiliyati individual xarakterga ega ekanligi haqidagi g'oyalar V.fon Gumboldt asarlarida paydo kelgan. Nemis faylasufi va tilshunosi V.Gumboldt tilni inson va uning atrofidagi dunyo o'rtasida bo'lgan bilvosita bo'g'in deb hisoblagan. Uning fikricha, til o'rganish "insonning o'zini anglash maqsadi va atrofida ko'ringan hamda yashiringan hamma narsaga bo'lgan munosabati"ga bo'ysundirilgan [8: 383]. V.Gumboldt qarashlarida til atrofidagi olamni ruhiyat mulkiga aylantiruvchi faoliyat turi sifatida namoyon bo'ladi.

Insonni til doirasida o'rganuvchi tilshunoslik matn tahliliga integral tomondan yondashib, insonni, uning tashqi va ichki dunyosini o'rganuvchi turli fanlardagi ma'lumotlarni lingvistik tadqiq etish uchun foydalanishni nazarda tutadi. Ushbu yo'nalishda dolzarb qilib belgilangan muammolarni ishlab chiqishda I.S.Kon, A.N. Leontyevlarning shaxs muammosiga bag'ishlangan izlanishlari katta ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, M.Xaydeggerning falsafiy asarlarida insonning maqsadi va uning dunyoga bo'lgan munosabati muammolari ko'rib chiqilgan. M.Xaydegger falsafa til bilan shug'ullanishi kerakligini ta'kidlab o'tgan, chunki uni inson qiziqtiradi, inson esa – tildir. Aynan tilda atrofidagi voqelikni, o'zni va boshqalarni anglash amalga oshadi.

Zamonaviy tilshunoslikning ko'plab g'oya va tushunchalarini ishlab chiqish V.V. Vinogradov tomonidan ilgari surilgan bo'lib, u doimo inson omilining til ichidagi ko'rinishlari bilan bog'liq hodisalarga e'tibor qaratgan. Olim tilshunoslikka "lisoniy shaxs" tushunchasini kiritib, uning tadqiq etilishini badiiy adabiyot tilini o'rganishdan boshlagan.

Ayni paytda til tizimining turli xususiyatlarini aniqlash lingvistik tahlilning birgina va oddiy maqsadi hisoblanmaydi. Til hodisalarini inson, uning tafakkuri bilan chambarchas bog'liq holda o'rganish muhim ahamiyat kasb etib bormoqda, zero inson olamni o'zi va undagi ma'naviy-amaliy faoliyatni anglash orqali o'rganadi. Antroposentrizمنى "insonni til ichida"gi muammo sifatida har tomonlama o'rganuvchi paradigma sifatida ko'rib chiqish va "har bir matn ortida til tizimiga egalik qiluvchi lisoniy shaxs mavjud", – deb ta'kidlash mumkin. Inson muayyan lisoniy hodisalar tadqiqida boshlang'ich nuqtaga aylanib, tahlilga jalb qilinadi, uning istiqboli va yakuniy maqsadlari aniqlanadi.

Zamonaviy tilshunoslikda lisoniy shaxs nazariyasi D.N. Shmelev, Y.S.Stepanov va G.A. Zolotovalarning tadqiqotlarida atroflicha ko'rib chiqilgan. G.A. Zolotova o'zining "Rus sintaksisining kommunikativ jihatlari" nomli monografiyasida ta'kidlashicha, "tilga antroposentrik nuqtayi nazardan qarash narsalarning haqiqiy holatiga eng tabiiy va

adekvat munosabatni belgilaydi. U lisoniy hodisalarning tizimli bog‘lanishlarini shaklan va mazmunan ajratgan holda emas, balki sintezda, ularning muloqot ehtiyojlariga xizmat qilishidan kelib chiqqan holda anglash imkonini beradi”, – degan xulosani beradi [18].

Tilning antroposentrik tamoyilini rivojlantirar ekan, Y.S. Stepanov shunday yozadi: “Til – semiotik tizim bo‘lib, uning asosiy differensial belgilari so‘zlayotgan individ bilan bevosita bog‘liq”, “til insonning o‘lchovi bo‘yicha yaratilgan va bu masshtab tilning tashkil topishida muhrlab qo‘yilgan; til shunga muvofiq o‘rganilishi, tadqiq etilishi lozim” [14]. Inson shaxsi tilda va til orqali aks etadi. Y.S. Stepanovning lingvokulturologik konsepsiyasida inson eng muhim madaniy konseptlardan biri hisoblanadi. Inson shaxsi faqatgina boshqa shaxslar bilan muloqotda o‘zini o‘zi to‘liq namoyon eta oladigan murakkab integral tizimdir.

Olimning fikricha, “inson” tushunchasi olam lisoniy manzarasining o‘ziga xos xususiyatlarini belgilovchi madaniy konseptlar turkumiga mansub bo‘lib, uning mazmuni ijtimoiy-tarixiy tajriba, universal va o‘ziga xos milliy qadriyat yo‘nalishlariga asoslanadi. Tilning murakkab tabiatini aks ettirish uchun Y.S. Stepanov uni bir nechta obrazlar shaklida taqdim etadi. Zero, bulardan hech biri tilning barcha jabhalarini to‘liq aks ettira olmaydi: 1) individning tili sifatida; 2) tillar oilasining qismi sifatida; 3) tuzilma sifatida; 4) tizim sifatida; 5) muayyan tur va xarakter sifatida; 6) kompyuter tili sifatida; 7) fikr maydoni va “ruhiyat makoni” sifatida (M. Xaydegger), ya’ni til insonning murakkab bilish faoliyati natijasidir [14].

Shunday qilib, antroposentrik paradigma nuqtayi nazaridan inson o‘zini anglashi, undagi o‘z faoliyati orqali dunyoni anglashi mumkin. Antroposentrik paradigma tadqiqotchining manfaatlarini bilish obyektlaridan subyektga o‘tkazadi, boshqacha aytganda, inson til ichida va til inson ichida tahlil qilinadi. Paradigma atamasi o‘rganilayotgan muayyan hodisa doirasida ilmiy tasavvurlar majmuyi sifatida tushuniladi.

Antroposentrik paradigma birinchi o‘ringa insonni qo‘yadi, til esa insonning asosiy xususiyati, uning eng muhim tarkibiy qismi sanaladi. Insonni tildan tashqarida va matnni yaratish hamda qabul qilishning lingvistik qobiliyatidan ayri holda tasavvur qilib bo‘lmaydi. Inson tomonidan yaratilgan matn individualdir va shuning uchun egosentrik xarakterga ega, chunki har qanday so‘z ortida o‘z hayotiy tajribasi, munosabati va madaniyati bilan ajralib turadigan ma’lum bir inson turadi. Til va inson ajralmasdir. Tilni insondan tashqari va insonni tildan tashqarida tasavvur etib bo‘lmaydi. Demak, insonni tildan ajratgan holda va tilni insondan ajratib o‘rganishning ham iloji yo‘q.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Алпатов В.М. Об антропоцентричном и системоцентричном подходе к языку. // Вопросы языкознания. № 3. – М., 1993. Стр. 15– 26.
2. Апресян Ю.Д. Избранные труды: В 2-х томах. Том 2. – М., 1995.

3. Бугорская Н.В. Антропоцентризм как категория современного языкознания. // Вопросы языкознания. № 2. – М., 1993.
4. Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию. – М., 1997.
5. Березин Ф.М. История лингвистических учений. – М., 1975.
6. Бердяев Н.А. Проблема человека. // Пут. – М., 1993.
7. Философский словарь / Под общей ред. д.ф.н. профессора В.Е.Кемерова. – 2-е изд., испр. и доп. – Лондон, Франкфурт-на-Майне, Париж, Люксембург, Москва, Минск ПАНПРИНТ, 1998. – 1064 стр.
8. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 2000.
9. Кубрякова Е.С. Эволюция лингвистических идей во второй половине XX в. // Язык и наука конца XX века: Сборник статей./ Под ред. Акад. Ю.С. Степанова. – М., 1995.
10. Рузин И.Г. Философские аспекты лингвистического исследования. // ВМУ. Сер. 7. Философия. 1993. – № 3.
11. Сулейменова Э.Д., Шаймерденова Н.Ж., Смагулова Ж.С., Аканова Д.Х. Словарь социолингвистических терминов. – Алмаати, 2020.
12. Серебренникова Б.А. Роль человеческого фактора в языке. Язык и мышление. – М.: Наука, 1998.
13. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии./ Переводы с английского / Отв. ред. Кибрика А.Е. – М.: Университет, 1993.
14. Степанов Ю.С. Основы общего языкознания. – М., 2020.
16. Степанов Ю.С. Словарь русской культуры: Опыт исследования. – М.: Школа «Языки русской культуры», –М., 1997, - 823 стр.
17. Звегинцев В.А. Язык и лингвистическая теория. – М., 1960 г, стр 15.
18. Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. – М.: Наука, 1982, стр 368

O‘zbek xalq maqollarida “muhabbat” konseptini atab keluvchi nomlarning lingvistik tahlili

Sa’dullayeva Madina,
Buxoro davlat universiteti magistranti,
m.q.sadullayeva@buxdu.uz

Annotatsiya. “Muhabbat” konseptida muhabbat ko‘rinishlarini nomlash uning terminologik o‘ziga xosliklarini ochishga imkon beradi. “Muhabbat” konseptining madaniyatdagi o‘rni va tuzilishi haqidagi savolga javob berish uchun uni madaniy va shaxsiy qadriyatlar tizimida tavsiflash, ya’ni muhabbatning turli xil elementlar bilan

qanday bog‘liqligini aniqlash lozim. Bu munosabatlar lingvistik shaxsga antroposentrik qarashni shakllantirib, uning muhabbat ifodasidagi ko‘rinishlarining o‘ziga xosligini tahlil qilish uchun kalit bo‘lib xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: parema, leksema, xarakter-xususiyat, muhabbat, obraz, tuyg‘u, fenomen, konsept.

Olamdagi narsa, voqea-hodisa, harakat – hammasi inson ongida tushuncha sifatida aks etadi. Tushuncha esa ma’no yaxlitligidan iborat so‘z shaklida namoyon bo‘ladi. Til borliqni ifodalaydi. Shunday ekan, til bilan borliq uzviy aloqadadir. Til va borliq munosabatiga yondashuv bo‘yicha bir qator yo‘nalishlar vujudga keldi. Ularning bir guruhi til va borliqning o‘zaro munosabati masalasida ular uzviy aloqador, til bevosita obyektiv olamni ifodalaydi, degan tezisni bayon qilsa, boshqa faylasuflar tilning borliq bilan bo‘lgan munosabatini rad etadilar. Maqollar ko‘p asrlar davomida sayqallanib, hayotimizdan mustahkam o‘rin olgan birliklar hisoblanadi. Madaniyatni o‘rganish jarayonida ona tilida so‘zlashuvchilarning xatti-harakatlaridagi o‘ziga xos xususiyatlarni ham o‘rganish lozim, chunki madaniyat va urf-odatlarni bilmaslik insonning qiyin vaziyatlarga tushib qolishiga sabab bo‘ladi. So‘nggi o‘n yilliklarda tilshunoslikda til hodisalarini o‘rganishda antroposentrik yondashuvga asoslangan yangi tadqiqot yo‘nalishlari jadal rivojlanmoqda. Milliy ongning xususiyatlari uzoq vaqtlar davomida shakllangan xalq og‘zaki ijodida yaqqol namoyon bo‘ladi. Aynan maqollar xalq madaniyati, millatning urf-odatlari, xulq-atvor me’yorlari va mentalitetining o‘ziga xosligini aks ettiruvchi maxsus qatlam hisoblanadi. Jamiyatda muhabbat kuzatish qiyin bo‘lgan eng chuqur shaxsiy tuyg‘u sifatida namoyon bo‘ladi. Muhabbat fenomenining madaniyatdagi o‘rni va tuzilishi haqidagi savolga javob berish uchun uni madaniy va shaxsiy qadriyatlar tizimida tavsiflash, ya’ni sevgining turli xil elementlar bilan qanday bog‘liqligini aniqlash kerak bo‘ladi. Bu munosabatlar lingvistik shaxsga antroposentrik qarashni shakllantirib, uning muhabbat munosabatining o‘ziga xosligini tahlil qilish uchun kalit bo‘lib xizmat qiladi. “Muhabbat” konseptini lingvokulturologik nuqtayi nazardan tahlil qilish jarayonida muhabbatni atab keluvchi lingvistik birliklar sifatida maqollarda “muhabbat”, “sevgi”, “ishq” atamalarining qo‘llanilishiga guvoh bo‘ldik: *Muhabbat* – bir so‘z, *Ma’nosi* – dunyo.

Muhabbat – dil mevasi.

Muhabbat bitta, *Ko‘z* – to‘rtta

Muhabbat – yosh tanlamas.

Ko‘ngil gulini *sevgi* suvi sug‘orar.

Po‘lat – olovda, *Sevgi* hijronda sinalar.

Dardi yo‘q – kesak, *Ishqi* yo‘q – eshak.

Bilamizki, manbalarda “sevgi”, “muhabbat”, “ishq” tushunchalari bir xil talqin qilinmaydi. Bu lingvistik birliklar muhabbat semantik maydonida uni atab keluvchi birlik

sifatida bir nuqtada kesishi mumkin, ammo jamiyat hayotidagi o'rni, ularga bo'lgan munosabat, qo'llanilish darajasiga ko'ra turlicha tahlil qilinadi. O'zbek tilining izohli lug'atida "muhabbat", "sevgi", "ishq" leksemalariga quyidagicha izoh beriladi. Muhabbat – [sevgi, ishq; bog'lanish] 1. Kimsalarning kimsalarga qalbdan berilish hissi; sevgi ishq. Muhabbat chiroy tanlamas, Uyqu – o'rin. – Qiz Yo'lchini chuqur sevar, uning yolg'iz ismini eshitishi bilan yuragi to'lqinlanar edi. Bu muhabbat qizning ko'ngliga yoz chog'i... saraton quyoshi bilan kirgan edi. Oybek, Tanlangan asarlar. Hammasi joyida, faqat o'rtaydi Visolni qo'msagan otash muhabbat. G. Jo'rayeva, Iqbol.

2. Birovga, biron narsa yoki ishga berilish, moyillik tuyg'usi, mehr. Musiqaga muhabbat qo'ymoq. – Polvonlarning biriga muhabbat, ikkinchisiga nafrat bilan qarab turgan xalq ko'zida, uning hayajonli yuzida ikki dunyo ko'rinishi aks etgan edi. M.Ismoilyli, Farg'ona t.o. Otam bo'lmasangiz ham, meni otalik muhabbati bilan sevgan sodiq va mehribon kishimsiz, ya'ni ma'naviy otam. A.Qodiriy, O'tgan kunlar.

3. Muhabbat (xotin-qizlar) ismi.

Ishq [a – sevgi, muhabbat; oshiqlik, xushtorlik] 1. Boshqa shaxsdagi jinsga berilish, intilish (moyillik) his-sezgisi. Majnunning Layliga ishq. Ishq savdosi. Yor ishqida yonmoq. Ishqi yo'q – eshak, dardi yo'q – kesak. Maqol. – Bir vaqtlar ishq mojarolarini yolg'iz ertaklardan tinglagan Gulnor... Endi o'zi ishqning olov ko'ylagida yashar edi. Oybek. Tanlangan asarlar.

2. Ko'chma. Zo'r ichki intilish; ishtiyoq. Odatda, navbahor kelishi bilan qalbi yaratish ishq bilan tug'yon uruvchi saxiy bog'bonlar, paxtakorlar va ishchilar yil bo'yi qilinishi lozim bo'lgan ishlarni xomcho't qilib oladilar. Gazetadan. Ajabo, ustozning inson qalbiga solgan ijod ishq shogirdlarning matonati bilan qo'shilsa, mo'jiza tug'ular ekan. "Guldasta".

Ishqi tushmoq. Ishq – mehr uyg'onmoq. Ishq – mehri bog'lanmoq; sevib qolmoq. Dehqonning ishq yerga tushgan. U yerni e'zozlaydi. Gazetadan. Birovga ishqingiz tushsa, qiz boladan beshbattar uyatchan bo'lib qolar ekansiz... P.Tursun, O'qituvchi.

Sevgi. 1 Sevgi qarama-qarshi jinsdagi odamlarning (er va xotin, yigit va qizning) bir-biriga nisbatan chuqur intim, chin qalbdan va fidokorona iliq munosabat; tuyg'usi, ishq-muhabbat. Sevgi pulga sotilmas, ko'ngil pulga topilmas. Maqol. Muhabbat uning, ya'ni [Gulorning] yuragini har kun yana chuqurroq egallab, dardini kuchaytirgach, sevgining chin ma'nosini tushuna boshlagan edi. Oybek. Tanlangan asarlar.

Sevgi odamning yuragiga tiniqlik, nur, ko'nglida ezgu orzular soldi deyishadi. S.Ahmad. Sud. Sevgini toptib bo'larmu Tosh-u tarozu bilan. E.Vohidov. Muhabbat.

2. Biror yaqin kimsaga yoki narsaga nisbatan mehr-sadoqat, mehr-muhabbat tuyg'usi. Vaqtim chog' etgan – Vatan sevgisi! Ko'ksim tog' etgan – Vatan sevgisi! I.Mirzo.

Sevgili. 1. Kishining ko'ngil qozongan dildori; yor, mashuq(a), mahbub(a) [Temirjon]. Qanday bo'lmasin, sevgilisining qo'ng'iroqday tovushini eshitish dardida iztirob chekar yuragi dam-badam hapqirib turadi. J.Abdullaxonov. Oriyat.

Sevgilim, seni deb kuydim qanchalar, Sevgilim, yurakda dardim limo-lim "Yoshlik"

2. sft. Sevikli, sevimli, yaxshi ko'rgan, sevimli yor, – Hayot quloqlari yonida sevgili ohangi birdan yangrab ketgandan, shodlik hayajoni bilan talpindi. M. Ismoilov, "Farg'ona t.o."

Sevguvchi ayn. Sevuvcchi. Ikki sevguvchi qalbning orzulari, o'ylari, qarashlari har masalada g'oyat mos kelar edi. Oybek. Tanlangan asarlar.

2. Eng qadrlil, sevimli. Sevikli o'rtoq. Sevikli o'qituvchi sevikli ustoz.

Sevikli ayn. Sevgili. Shu kelishgan, xushbichim, bashang kiyingan yigit, nazarida, xuddi sevikli Xoldorbekka o'xshab ketdi. K.Yashin, Hamza. Kutilmagandagi buyrug'i Zulfiqorning hafsalasini pir qildi. Mirmuhsin, Me'mor **Sevimli.ayn.** Sevgili Akramxon shu sevimli qizning seviklisi bo'lishni istar, ammo bunday baxtga erishish oson emasligini bilardi. I.Rahim. Tinimsiz shahar. U [Zebo] sevib sevimli bo'lganidan baxtiyor edi, mamnun edi. Shuhrat. Shinelli yillar.

2. Yoqtiradigan, yaxshi ko'radigan, suyuqli. Sevimli kasb. Sevimli musiqa. Anvar har kim uchun sevimli va xushmuomalasi barchaga baravar edi. A.Qodiriy. Mehrobdan chayon. Choy millionlab kishilarning sevimli ichimligidir. Gazetadan.

Sevimsiz. Yaxshi ko'rmaydigan, sevmaydigan. Oftob oyim uchun go'yo... Kumush endi eriga sevimsiz, ishdan chiqqan va burchakka tiqilgan uvadadek bo'lib ko'rina boshlagan edi. A.Qodiriy. O'tgan kunlar [9: 470]. Muhabbatni oshiqlar umr mazmuni deb biladilar. Ayrimlar uchun u – azob, biroq totli azob. Vafo ko'rmaganlar: "Muhabbat yo'q narsa ekan", "Muhabbatga ishonmayman", – deb yozg'irib ham qo'yishadi. Bundan ko'rinadiki, muhabbatga turli taqdir sohiblari har xil ta'rif berishar ekan. Biroq adabiyot sahifalarini varaqlar ekanmiz, bir narsaga amin bo'lamiz: oshiq uchun muhabbat mangu bor, ba'zan yor bevafo yoki berahm bo'lishi mumkin, xolos. Muhabbatni "Sevib qoldim", "Ko'nglimda muhabbat uyg'ondi", "Ishqim tushdi" kabi jumlar bilan izhor qiladilar. Muhabbatning boshqa davlatlarda turlicha nomlanishiga guvoh bo'lamiz. Masalan, ingliz tilida "Love", nemischada "Liebe", lotinchada "Amor", ruschada "Любовь" deb nomlanadigan tuyg'uga nisbatan o'zbek tilida *sevgi, muhabbat, ishq* so'zlari qo'llanadi. Biroq bu so'zlar ayrim jihatlari bilan o'zaro farqlanadi. Adib va adabiyotshunos Pirimqul Qodirov mavzuga doir maqolasida sevgi bir qallda bo'lsa, muhabbat ikki qalb o'rtasida bo'lishini ta'kidlaydi. Uning fikricha, siz kimnidir sevsangiz-u, lekin u sizni sevmasa ham sevgi haqida gapirish mumkin, biroq muhabbat so'zi ikki qalb bir-birini sevgan holatda ishlatiladi. Adibning ushbu fikrlarini maqollardagi: *Tegirmon ikki toshdan, Muhabbat ikki yoshdan* ifodasi ham isbotlaydi.

2. “Sevgi” soʻzi oʻzbekcha (turkiy) boʻlsa, “muhabbat” arab tilidan oʻzlashgan. Manbalarda “muhabbat” soʻzi “hubb”, yaʼni *xum* soʻzidan olingani aytiladi. Xum toʻlsa, uning ichiga boshqa narsa solib boʻlmaganidek, qalbdagi muhabbat boʻlsa, boshqa kishiga joy qolmaydi. “Sharq yulduzi”da bosilgan maqolada shunday yoziladi: “Yana boshqa baʼzilar “muhabbat” soʻzining “habb” (*don*) soʻzidan kelib chiqqani toʻgʻrisida fikr bildirishadi. Jumladan, “habb” soʻzi toʻgʻrisida har bir magʻizli narsaning doni bor, deyдилar. Shundan kelib chiqib, yurakning oʻrtasini “habbat ul-qalb” (*yurak doni*) deyдилar va doʻst (*sevgili, suyukli, mahbub, maʼshuq*) oʻsha joydan oʻtsa, shuni “muhabbat” deb atayдилar”.

“Muhabbat” sevgidan koʻra kengroq va yukli tushunchadek tuyulaveradi. Buni u ifodalab kelayotgan maʼnolar bilan ham isbotlash mumkin. Muhabbat – keng tushuncha boʻlib, har qanday mehr-muhabbatni ifodalovchi tuygʻularda oʻzini namoyon qila oladi. Bu har qanday tuygʻu boʻla oladi.

3. Endi *oshiq, maʼshuq, ushshoq* soʻzlarining asosi boʻlmish *ishq* haqida toʻxtalamiz. “Ishq” soʻzi “ashaqa” – “*chirmovuy oʻt*”dan olingan. Chirmovuy daraxtga chirmashib unga ziyon yetkazadi, oxir-oqibat quritadi. Ishq bir dard boʻlib, u odamning fikri-yu yodini, oʻy-u xayolini “chirmab” oladi, kuni kelib kasal qiladi. Bu maʼlumotlarni oʻqiy turib bexos Majnunni eslagan boʻlsangiz, ajab emas. Binoyidek Qays ishq domiga tushib majnunga aylandi-qoldi. Laylini har koʻrganida hushidan ketib qolishlari, “Layli, Layli”dan boshqa narsa aytmasligi, sahroda hayvonlar bilan doʻst tutinishi – bularning hammasi ishqning sevgi-muhabbatdan yuqori darajada ekanini anglatadi [9: 345]. Ishq oshiqlarning muhabbat fenomenida ular his-tuygʻularining eng oliy nuqtasini eʼtirof etishi mumkin, ammo muhabbat kabi har qanday tushunchaning asosi boʻla olmaydi. Shu maʼnoda muhabbat sevgi va ishqdan qoʻllanish darajasiga nisbatan ancha keng tushunchalar majmuidir. “Muhabbat” konseptini ifodalovchi nominalistik birliklarda “ishq” va “sevgi” tushunchalari ayol va erkakning iliq munosabatlarini ochib beruvchi mikromaydonni tashkil qilsa, “muhabbat” tushunchasi muhabbat – nafrat, muhabbat – xiyonat, muhabbat – dushman, muhabbat – alam, muhabbat – tushkunlik, muhabbat – azob, muhabbat – istirob, muhabbat – magʻlubiyat va boshqalar jamiyat hayotidagi barcha tuygʻular bilan bogʻlanuvchi makromaydonni hosil qilgan.

Xulosa oʻrnida shuni aytish mumkinki, *muhabbat, sevgi, ishq* leksemalari oshiqlarning hissiy belgilarini ifodalash jarayonida *sevgi* va *ishq muhabbatdan* yuqori turishi mumkin, lekin qoʻllanish doirasi jihatidan *muhabbat* ulardan ustun turadi va uning semantik maydoni mehrni ifodalovchi barcha oʻrinlarda keng qoʻllaniladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mamatov E. Zamonaviy tilshunoslik – T.: 2019. – 105 b.
2. Mirzayev T. Oʻzbek xalq maqollari –T.: “Sharq” nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi Bosh tahririyati, 2005. – 257 b.

3. Mengliyev Baxtiyor, Shohrux Abdurahim, Klaraxon Mavlonova, Mansur Siddiqov, Saodat Atoyeva Ona tili (darslik) – T., 2022. 6-7- b.
4. Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. – Жиззах: Сангзор, 2006. – Б. 100.
5. Sultonsaidova S., Sharipova O'. O'zbek tili stilistikasi – T., 2009. – 70 b.
6. Usmonova Sh. Lingvokulturologiya (darslik) – T., 2019 – B.13.
7. Шомақсудов Ш., Шораҳмедов Ш. Маънолар махзани. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2001. – Б. 600.
8. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”, Беш жилдлик. – 3-жилд. Н-Т.: 2020. — Б. 470

“Hasharot” LMG asosida shakllangan paremalarning ayrim xususiyatlari

Samandarova Gulnoz,

BuxDU O'zbek tilshunosligi va
jurnalistika kafedrası katta o'qituvchisi
gulnozsamandarovna1102@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada qo'shma gap ko'rinishli xalq maqollari o'zining birinchi navbatda ta'sirchanligi bilan ajralib turishi qayd etilgan. “Hasharot” nomlari bilan shakllangan maqollarning leksik tarkibidan ba'zi bir so'zlar tushib qolishi, bir maqolning variantlari bir-biridan turli zamon shakllarida kelishi, tuzilishi qo'shma gapga teng keluvchi maqollarning qismlari o'zaro o'rin almashishi, qo'shma gap tuzilishli xalq maqollarining qismlarini bog'lovchi vositalar ham turlicha ekanligi haqida ma'lumot berilgan. Ularning qismlarini, asosan, teng, ergashtiruvchi bog'lovchilar bog'lashi misollar orqali izohlangan. Qo'shma gap tuzilishli maqollar tarkibi o'zigi xos leksik, morfologik jihatlariga ega ekanligi yoritilgan.

Kalit so'zlar: qo'shma gap, paremalar, hasharot, maqol, matal, qadriyat, bog'lovchi, bo'lishli fe'l, bo'lishsiz fe'l.

Maqollar millat ko'zgusidir. Ushbu ko'zguda maqollarni yaratgan xalqning milliy, ma'naviy qadriyatlari, g'oyaviy-siyosiy, axloqiy, badiy-estetik, ekologik, iqtisodiy, diniy qarashlari aks etib turadi. Shu boisular vositasida ma'lum bir millatning milliy xarakter xususiyatlarini ochib berish mumkin. O'zbek tilida ko'pgina maqollar lug'atlari mavjud. Ammo hozirgacha nashr etilgan to'plamlar ichida T.Mirzayev, A.Musaqulov va B.Sarimsoqovlar tomonidan tuzilgan “O'zbek xalq maqollari” va Sh.Shomaqsudov, Sh.Shorahmedovlar tomonidan nashr etilgan “Ma'nolar maxzani” nomli to'plamlar o'zida maqollarni nisbatan to'laroq qamrab olgandir.

Movarounnahrda XI asrdan keyingi adabiyotda pand-nasihat, ta'lim-tarbiyaga oid xususiyatlar yetakchilik qilgan. Shuning uchun ham O'rta asrlarda yaratilgan ko'plab asarlar, asosan, pandnoma janrida yaratilgan va ularning deyarli barchasida insonlardagi yuksak axloqiy fazilat hisoblangan saxiylik e'zozlanib, baxillik esa qoralangan. Shunday asarlar sirasiga Ahmad Yugnakiyning "Hibat ul-haqoyiq" ("Haqiqatlar tuhfasi"), Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" ("Saodatga yo'llovchi bilim"), Alisher Navoiyning "Mahbub ul-qulub" asarlari kiradi. Bag'rikenglik, saxovatpeshalik, odamiylik fazilatlarini asrlar davomida ajdodlarimizning eng ezgu amali hisoblanib, qadriyatga aylangan. Ushbu qadriyatlar momolarimiz, bobolarimiz tomonidan avloddanavlodga o'tib kelmoqda.

Maqollar shunday kitobki, u hech qachon o'qib tugatilmaydi, shunday musiqa asariki, uni oxirigacha ijro etib bo'lmaydi. Ularning har biri zamirida shu xalqqa xos va mos bo'lgan, tarixan shakllangan madaniyat jihatlari bor va ular shu xalqning ruhiyatini, mentalitetini, xarakterini aniqlab beradi. O'zbek xalq maqollarida ham xalqimizning shunday odat, an'ana va fazilatlarini aks etganki, ular boshqa xalqlarda yo'qligidan insoniyat ma'naviyatining nodir jihatlari sifatida boshqalarda hayrat uyg'ota oladi.

Qo'shma gap sodda gaplar bilan mustahkam bog'langan, biroq undan ham struktur, ham uzatilayotgan axborot nuqtayi nazaridan farqlanuvchi sintaktik qurilma hisoblanadi. Shu bois qo'shma gapning umumiy lisoniy mohiyati uning sodda gaplar bilan o'zaro munosabatida ochiladi. Lisoniy struktura jihatidan qo'shma gapning sodda gapdan farqi ma'lum darajada ravshan. Aniqrog'i, sodda gapda shakllangan kesim bitta bo'lsa, qo'shma gapda u birdan ortiq bo'ladi va birdan ortiq sodda gaplarning mazmun hamda grammatik jihatdan birikuvidan tashkil topadi.

Qo'shma gap grammatik shakllangan va birdan ortiq axborotni tashish uchun mo'ljallangan sodda gaplarning grammatik, semantik, intonatsion va kommunikativ jihatlardan yaxlitlangan butunligidir. O'zbektilshunosligida qo'shma gaplarga oid ilk ma'lumot 1941-yilda H.G'oziyev tomonidan berilgan. Olimning "Hozirgi zamon o'zbek tilida ergash gaplarning sostavi" nomli ishida qo'shma gaplarning tuzilishi haqidagi fikrlar bayon qilingan.

1955-yilda F.Kamolning qo'shma gaplarning maqomi, tasnifi masalasiga oid ishi e'lon qilindi. 1960-yillarda qo'shma gapning sintaktik tuzilishi, uning turlari masalasi haqida G'.Abdurahmonov va M.Asqarovalarning tadqiqotlari yuzaga keldi.

Qo'shma gaplarga semantik-sintaktik hamda shakliy-vazifaviy yondashishga bo'lgan qiziqish qizg'in kuchaymoqda. N.Mahmudov, A.Berdialiyev, S.Solixo'jayeva, R.Sayfullayeva, M.Qurbonova kabi olimlarning tadqiq ishlari bunga misol bo'la oladi.

Qo'shma gap ko'rinishli xalq maqollari o'zining birinchi navbatda ta'sirchanligi bilan ajralib turadi. Ularda ohangdorlik, yuqori ko'tarinkilik ko'rinib turadi va bu holat tilning turli vositalaridan foydalangan holda amalga oshiriladi. Jumladan, maqolning leksik tarkibidan ba'zi bir so'zlar tushib qoladi. Leksik tashlash bilan yuzaga keladigan bunday elliptik variant o'ziga xos bo'lgan variantdan izohlanish darajasiga ko'ra

farqlanadi: bunday elliptik variantlarda izohlanish imkoniyati kamayadi, ma'noni shartli qabul qilish kuchayadi. Leksik qo'shishga nisbatan leksik tashlash maqollarda ko'pchilikni tashkil etadi. Chunki til hamisha ixchamlikka, qisqalikka intiladi, ayniqsa, bu og'zaki nutqda, personajlarning dialoglarida yaqqol namoyon bo'ladi. Kuzatishlarimizdan shu narsa ayon bo'ldiki, qo'shma gap tuzilishiga ega bo'lgan maqollarda quyidagi elliptik holatlar sodir bo'lishi mumkin:

1) ikkinchi sodda gapning egasi tushib qoladi:

Arining uyasiga tegsang, arilar o'rtaga olib tashlaydi.

Arining uyasiga tegsang, o'rtaga olib tashlaydi.

2) qo'shma gap tuzilishiga ega bo'lgan maqollarda barcha sodda gaplarningning kesimi tushib qoladi:

Bit – g'amdan, burga – namdan, pashsha – dimdan, kana – go'ngdan.

3) qo'shma gap tuzilishli maqollarda ikkala sodda gapning kesimi ham bir xil so'z bilan ifodalangan bo'lsa, birinchi sodda gapning kesimi tushib qoladi, uning vazifasi ikkinchi sodda gapning kesimiga yuklatiladi:

It achchig'ini turnadan, bit achchig'ini burgadan oladi.

4) qo'shma gap tuzilishli maqollarda ikkala sodda gapning kesimi ham bir xil so'z bilan ifodalangan bo'lsa, ikkinchi sodda gapning kesimi tushib qoladi. Bunday hodisa maqollarda juda ko'p uchraydi:

Tirishqoqlikni chumolidan o'rgan, dangasalikni qurbaqadan.

It dan yo'rug'lik chiqmas, bit dan – chorug'lik.

5) qo'shma gap tuzilishli maqollarning ikkinchi qismi to'laligicha tushib qoladi:

Chayonning kasbi – nish urmoq, Xoh dushman-u, xoh o'rtoq.

Chayonning kasbi – nish urmoq.

Yomon arida bol bo'lmas, suvsiz yerda – tol.

Yomon arida bol bo'lmas.

Manbalarda aytilishicha, tarkibi grammatik jihatdan o'zgaradigan maqollarning umumiy miqdori tarkibi leksik jihatdan o'zgaradigan maqollardan ko'pdir. Qo'shma gap shaklidagi maqollarda grammatik ko'rsatkichlarni almashtirish natijasida hosil bo'ladigan variantlar boshqa tur variantlarga nisbatan ancha ko'proq uchraydi. Bular quyidagilar:

1. Bir maqolning variantlari bir-biridan turli zamon shakllarida kelishi bilan farqlanadi:

Chumchuqqa qo'ysam ko'zanak, ilindi unga so'zanak.

Chumchuqqa qo'ysam ko'zanak, ilinar unga so'zanak.

2. Grammatik variantlar bir zamonning turli shakllarida kelishi bilan ham o'zaro farqlanadi:

Arining zahrini chekmagan – bolning qadrini bilmas.

Arining zahrini chekmagan – bolning qadrini bilmaydi.

Chivinningchechani axlatga qo'radi.
Chivinningchechani axlatga qo'rar.
Mitani qomonite girmidan butunchiqadi.
Mitani qomonite girmidan butunchiqar.
Birtomchisuvchumoligadaryoko'rar.
Birtomchisuvchumoligadaryoko'radi.

3. Bir maqolning variantlari o'zaro shaxs-son qo'shimchalarida farq qiladi:

Nima qilsin, bossang chuvalchang ham qimirlaydi.
Chuvalchangni bossa qimirlar.
Chuvalchangni bossangiz qimirlaydi, men-ku odamman.

5. Tuzilishi qo'shma gapga teng keluvchi maqollarning qismlari o'zaro o'rin almashadi:

Barimtadan qo'rqqan mol yig'mas, chigirtkadan qo'rqqan ekin ekmas.
Chigirtkadan qo'rqqan ekin ekmas, Barimtadan qo'rqqan mol yig'mas.

O'zbek tili xazinasida tuzilishi jihatdan farq qiladigan quyidagi maqol turlari uchraydi:

1. Teng tarkibli qo'shma gap tuzilishli maqollar.

Bit – g'andan, burga – namdan, pashsha – dimdan, kana – go'ngdan.
It achchig'ini turnadan oladi, bit achchig'ini burgadan oladi.
It dan yo'rug'lik chiqmas, bit dan – chorug'lik chiqmas.
Barimtadan qo'rqqan mol yig'mas, chigirtkadan qo'rqqan ekin ekmas.

2. Tobe tarkibli qo'shma gap tuzilishli maqollar.

Dushmaning chumoli bo'lsa, fil hisobla.
Chumoli birlashsa, chayonni yiqar.
Ikki nor urishsa, o'rtada chivin o'lar.
Uying toza bo'lsa, pashsha qo'nmas.

Qo'shma gap tuzilishli xalq maqollarining qismlarini bog'lovchi vositalar ham turlichadir. Bunday turdagi maqollarda qo'llangan sodda gap qismlari, ko'pincha, ohang orqali bog'lanadi. Chunonchi,

Yetim o'g'lon it bo'lar,
Yoqasi to'la bit bo'lar.
Yetimning topganini it yer,
Orqasini – bit.

Burga sakraydi, bit yo'rg'alaydi.

Maqollarda rang-barang ma'nolar voqelanadi. Kuzatishlardan ko'rinadiki, ziddlik, sabab, shart, payt munosabatlari bog'lovchisiz, bog'langan va ergash gapli qo'shma gaplar bilan ham ifodalanishi mumkin, shunga ko'ra ular bir-biriga ma'nodosh bo'la oladi. Bu holni xalq maqollarida ham uchratish mumkin. Masalan:

It achchig'ini turnadan olar, bit achchig'ini – burgadan – bog'lovchisiz qo'shma gap.

It achchig'ini turnadan oladi, ammo bit achchig'ini burgadan oladi – bog'langan qo'shma gap.

It achchig'ini turnadan olsa, bit achchig'ini burgadan oladi – ergashgan qo'shma gap.

Mazkur maqollar tarkibini kuzatar ekanmiz, qismlarda bo'lishsiz-bo'lishsiz, bo'lishli-bo'lishsiz shakldagi fe'llarning parallel qo'llanib, ohangdorlik hamda ta'sirchanlik kasb etganligining guvohi bo'lamiz. Masalan:

a)bo'lishsiz-bo'lishsiz shaklda:

It dan yo 'rug 'lik chiqmas, bit dan – chorug 'lik chiqmas.

Barimtadan qo 'rqqa mol yig 'mas, chigirtkadan qo 'rqqa ekin ekmas.

O 'rgimchakdek o 'rmalama, bedanadek yo 'rg 'alama.

Yomon arida bol bo 'lmas, suvsiz yerda – tol bo 'lmas.

b)bo'lishli-bo'lishsiz shaklda:

Ari chaqdi deb arazlama, boli bor.

Qo'shma gap tuzilishli maqollarni o'rganish barobarida biz quyidagi xulosalarga keldik:

Nutqimizda qo'shma gap tuzilishli maqollar ham ancha keng tarqalgan. O'zbek tili xazinasida tuzilishi jihatdan farq qiladigan teng tarkibli, tobe tarkibli, mutanosib tarkibli qo'shma gap shaklli maqol turlari uchraydi. Qo'shma gap tuzilishli xalq maqollarining qismlarini bog'lovchi vositalar ham turlichadir. Ularning qismlarini, asosan, teng, ergashtiruvchi bog'lovchilar bog'laydi. Qo'shma gap tuzilishli maqollar tarkibi o'zigi xos leksik, morfologik jihatlariga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Абдурахмонов Х. Ўзбек халқ оғзаки ижоди асарларининг синтактик хусусиятлари бўйича кузатишлар. – Т.: Фан, 1977.
2. Бердиалиев А. Семантико-сигнификативная парадигматика и синтагматические отношения в конструкциях сложноподчинённого предложения узбекского литературного языка//Автореф. дисс..док. филол. наук. –Т., 1989.
3. Жўраева Б. Мақолнинг ёндош ҳодисаларга муносабати ва маъновий хусусиятлари. – Т.: Фан, 2007. – 66 б.
4. Камол Ф. Қўшма гапларга доир масалалар. – Т.: 1955.
5. Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. – Т.: Ўзбекистон, 2002. –Б. 207.
6. Нурмонов А., Шаҳобиддинова Ш.,Искандарова Ш.,Набиева Д. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Морфология. –Т.: Янги аср авлоди, 2001, -164 б.
7. Нурмонов А. ва бошқалар. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. –Т.: Фан, 1992. – 292 б.

8. Сайфуллаева Р. Ҳозирги ўзбек тилида қўшма гапларнинг шакл-функционал талқини. – Т.: Фан, 1994. - 57 б.

9. Шомақсудов Ш., Шорахмедов Ш. Маънолар маҳзани (Ўзбек мақолларининг изоҳли луғати). – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2001. – Б. 212

10. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Икки жилдлик. 1-жилд. А-Р. – М.: Рус тили, 1981. – 631 бет.

Xurshid Davron she'riyatining til xususiyatlari

Qurbonova Muharram,

Samarqand davlat universiteti magistranti

muharramqurbonova2@gmail.com

Annotatsiya. Bu maqola o'zbek tilshunosligida til unsurlari, sintaktik figuralar va bular orqali adabiyotda ularning ahamiyatini izohlaydi. Badiiy asarda ijodkor o'z individual qarashlarini ochib berish uchun turli xil o'xshatishlar, til unsurlaridan foydalanadi. Shoir Xurshid Davron ijodini o'rganar ekanmiz, xalqona ruh bilan birga tarixiylik yetakchi o'rinni egallaganining guvohi bo'lamiz. Shoir bu tarixiy, ijtimoiy, milliy qarashlarini ifodalash uchun ko'pgina til unsurlaridan foydalangan hisoblanadi. Shuning uchun ham uning leksikasi boy va rang-barangdir. Uning ijodi orqali til va adabiyotning aloqasi uzviyligi ham tahlil etiladi.

Kalit so'zlar: omonim, sinonim, antonim, paronim, ko'k(osmon), til, lingvopoetika, uslub, emotsional, frazema.

Xurshid Davron o'zbek tili boyliklaridan juda keng foydalanadi. Shuning uchun ham uning leksikasi boy va rang-barangdir. Shoir doim original, yangi tashbehlar topib, ularni lirikaning badiiy-estetik quvvatini oshirishga xizmat qildiradi.

Shoir ijodiga nazar tashlar ekanmiz, xalqona ruh bilan birga tarixiylik yetakchi o'rinni egallaganining guvohi bo'lamiz. Shoir bu tarixiy, ijtimoiy, milliy qarashlarini ifodalash uchun ko'pgina til unsurlaridan foydalangan hisoblanadi. Albatta shoir yashayotgan davr ham uning ijodi mavzusiga turtki bo'ladi desak, mubolag'a bo'lmaydi. Yozuvchi Ulug'bek Hamdam ta'kidlaganidek: “She'r, umuman, har qanday san'at asari ana shu muhit kayfiyatdan o'sib chiqadi...”[2: 20]. Darhaqiqat, shoir ijodi shundayki, uning asarlari davrlar osha yashaydigan kuchga ega.

Shoir ijodi bo'yicha ilmiy ishlar Nusratilloeva D. “Xurshid Davron she'rlarida tildan foydalanish mahorati”(2021), Quronov S. “Xurshid Davron ijodida lisoniy vizual tasvir”(2021), Husainova F. “Xurshid Davron she'rlarida vatanparvarlik va ozodlik

ohanglarining ayrim xalqona lingvopoetik talqini”(2021), Tojiboyeva D. “Xurshid Davron she’riyatida poetik timsol”(2009) kabi maqolalarida xulosalangan hisoblanadi.

E’tirof etmoqchi bo’lganim shuki, shoir ijodi til xususiyatlarini o’rganishdan avval, uning nechog’lik ona tiliga bo’lgan ehtiromini so’zga olmog’imiz lozim deya o’yladim. “Umuman, X.Davronning barcha she’riy asarlari katta badiiy qimmatga ega. Shoir o’z she’riy satrlarida xalqning asriy orzusi bo’lgan ozodlik, erk, vatanparvarlik ohanglarini kuylaydi va ularga qanday erishish, asrab-avaylash yo’llarini ko’rsatib o’tadi. Bu yo’lda u so’zni topib-topib, o’z o’rnida qo’llaydi, so’zga, ijodga katta mas’uliyat bilan qaraydi. O’zbek xalqining katta boyligi bo’lgan ma’nodosh, shakldosh, o’zakdosh so’zlardan, xalq maqol va frazemalaridan ustalik bilan foydalanadi. Bular esa misrada xalqona ohang, ta’sirchanlik, badiiylik bag’ishlaydi”[4: 90] – deydi F.Husainova o’zining maqolasida. Ijodkor tilimizga xos bo’lgan so’zlarning shakl va ma’no munosabatiga ko’ra turlari – omonim, sinonim, antonim va paronim so’zlarni o’z o’rnida va o’ziga xos tarzda qo’llagan. Sinonimlar yozuvchining so’z qo’llashdagi individual xususiyatlarini namoyon etuvchi muhim lug’aviy birliklardir. Sinonimlarning badiiy nutq jarayonidagi o’rni tushunchani turli darajalarda ifodalashi bilan belgilanadi. Chunki sinonimik qatordagi so’zlar tushunchaning belgisini turli daraja bilan ifodalanishi, emotsional bo’yoqdorligiga ko’ra o’zaro farqlanishi mumkin[3: 4]. Bu xususiyatlar esa badiiy asarda fikrni rang-barang ifodalash imkonini beradi.

Har qanday badiiy asar, avvalo, sinonimlarga boyligi bilan xarakterlanadi. Chunki sinonim so’zlarning har birida o’ziga xos ma’no nozikliklari bo’lib, ular muayyan vaziyatda, nutqning yo’nalishiga mos holda qo’llaniladi. Shunday matnlar bo’ladiki, unda qo’llanilgan so’zning boshqa sinonimi bilan mutlaqo almashtirib bo’lmaydi. Bu holat so’zlarga xos umumiy xususiyatlardan bo’lib sinonimlarda esa yanada yorqinroq gavdalanadi.

Masalan, “Bahordan bir kun oldin” she’riy to’plamidan o’rin olgan she’rlaridan shu aniqlandiki, shoir **sinonim** so’zlardan turli o’rinlarda mahorat bilan foydalangan hisoblanadi. Birgina *osmon* so’zining *ko’k*, *samo*, *falak*, *gumbaz* kabi variantlarini qo’llaydi. Masalan, “Orzu haqida rivoyat” she’rida *osmon* so’zining *ko’k*, *samo* kabi ma’nodoshlari qo’llangan:

Bir odam yashardi g’arib, xokisor,

Ko’zin yerdan uzmay yashardi...

Ammo

Har bir odamzotning o’z taqdiri bor:

Uni asir etdi bir kuni *samo*.

Ko’rinadiki, bu misralarda avvalo ohangdorlikni ta’minlash va qofiyani to’g’irlash maqsadida shoir avvalgi misradagi *ammo* so’ziga qofiyadosh bo’lgan *osmonning* sinonimi – *samoni* tanlaydi.

Xuddi shu she’rning keyingi bandiga e’tiborimizni qaratsak:

U qanot yasadi,
Dil to‘la orzu,
Yuksak qoyalardan talpindi *ko‘kka*.
Biroq qulayverdi qora yerga u
Xuddi qush duch kelib qolgandek o‘qqa.

Bu bandda esa *osmonning* sinonimi *ko‘k* qo‘llanilgan. Shoir bu so‘zni qo‘llashishining bir necha sabablari bo‘lib, avvalo, qofiya talabi bilan *o‘q* so‘ziga monad keladi. Qolaversa, X.Davron ijodida tarixiylik yuqori darajada ekanligini hisobga olsak, turkiy xalqlar osmonni *ko‘k* deb atashgan.

Shoirning ushbu misralariga e‘tibor qarataylik. She‘r matniga osmon, samo, *ko‘k* sinonimik so‘zlarini qo‘yib ko‘raylik.

Kechir, asrim,
Senga inonmay
Sen toptagan dilga inondim.
Sen *falakka* quyosh o‘rnida
Olib chiqqan zotlardan tondim.

Osmonni qo‘yib ko‘rsak: Sen *osmonga* quyosh o‘rnida Olib chiqqan zotlardan tondim – qandaydir salbiy munosabat, ya‘ni *osmonga* olib chiqmoq iborasini eslatadi.

Samoni qo‘yib ko‘rsak: Sen *samoga* quyosh o‘rnida Olib chiqqan zotlardan tondim – samoga chiqarmoq uslubiy tomonlama g‘alizlik keltirib chiqarmoqda.

Ko‘kni qo‘yib ko‘rsak: Sen *ko‘kka* quyosh o‘rnida Olib chiqqan zotlardan tondim – bunda esa ritm buziladi, ya‘ni misralardagi hijolar soniga qaraydigan bo‘lsak, oxirgi ikki misra 9 hijodan tashkil topgan.

Shoir uchun eng maqbul so‘z haqiqatan ham *falak* bo‘lib, ham semantik, ham uslubiy, ham shakliy tomondan mos kelgan.

Shoir she‘rlarida nafaqat til uchun xos bo‘lgan sinonimlarni, balki kontekst bilan bog‘liq sinonimlarni ham qo‘llaydi. Kontekstual sinonimlarni yaratish shoir tafakkur olami bilan chambarchas bog‘liq. Matniy sinonimlarda so‘zning asl ma‘nosidan uzoqlashilmagan holda ko‘chma ma‘noda ishlatilishi natijasida erishilgan. Fikrimizni osmon semasini ifodalovchi *gumbaz* haqida davom ettiramiz. Gumbazning lug‘aviy ma‘nosiga e‘tibor qaratsak, qubba shaklidagi tom ma‘nosini ifodalaydi va odatda bizning ko‘z oldimizga tarixiy binolarning, madrasa-yu maqbaralarning rovoqi keladi, ular asosan ko‘k rangga bo‘yalgan bo‘ladi. Ana shu xususiyatiga ko‘ra *gumbaz* osmon semasiga yaqinlashadi. Shoirning “Bibixonim” she‘rida aynan shu manzara tasvirlanadi, ajratilgan bo‘lak tarzida, ya‘ni *niliy osmonga* – *ko‘k gumbazga* deb qo‘llagan:

Bola har kun kelar oqshomda,
tut tagiga borib o‘tirar
Va sarhadsiz niliy osmonga –
ko‘k gumbazga boqib o‘y surar.

Shoir she'rlarini kuzatar ekanmiz, ayrim fonetik hodisalardan ham foydalangan.
Podshohlarga shoirmas, qullar –
Qullar kerak, jallodlar kerak,
Shoir eksa dillarga gullar,
Majaqlovchi **sallotlar** kerak.

She'ning so'nggi misrasida kelgan *sallot* so'zi aslida soldat bo'lib, xalq tilida shunday ishlatiladi. Shoir ikkinchi misrada qo'llangan *jallod* so'ziga qofiyani ta'minlash maqsadida *sollat* shaklidan foydalangan. Agar *soldat* shaklini qo'llanganda she'ning ohangdorligi buzilardi. Demak, ijodkor so'zning sheva variantini qo'llab, ham xalqonalikka, ham badiiylikka erisha olgan.

She'ning keyingi bandida qo'llangan *sollot* ham xuddi shu maqsadda tanlangan:
Shoirlarni otgan jallodlar
Bugun yashar nafaqasin yeb.
O'lgan shohga sodiq **sollotlar**
Xat bitishar: "Biz tayyormiz" deb.

Xurshid Davron she'riyati matnida o'z uslubiga xos tarzda "o'q", "osmon", "qo'rquv", "tog'", "hurlik", "xanjar", "quyosh", "bolalik", "qon", "vatan", "qul", "bog'", "qushlar", "dengiz", "so'z", "dushman", "ozodlik" kabi umumiste'moldagi so'zlar tez-tez ishlatiladi. Shoir tarixiy asarlarida ham turkiy, arabiy, forsiy so'zlarni ko'p ham ishlatavermaydi. Shoir leksik qatlamidagi so'zlar goh o'z ma'nosida, goh ma'nosini o'zgartirib ko'p ma'noli so'z ko'rinishida ifoda etiladi.

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, O'zbekiston xalq shoiri Xurshid Davron she'rlarini o'rganar ekanmiz, til vositalaridan o'ziga xos tarzda foydalanib, ularga yangi ma'nolar yuklaganining guvohi bo'lamiz. Umuman olganda, badiiy asarning mutolaasi jarayonida, bu jarayonda tahlilida adabiyot va tilning bevosita bog'liqligini, ularning go'yo qush muvozanatini saqlovchi ikki qanotga o'xshash ekanligini anglaymiz. Tilimizda mavjud bo'lgan har bir element she'riyatda badiiy asarning ruhini, nafasini yoritib turishi tadqiqotlarimizdan ma'lum bo'ladi. Shoir Xurshid Davron ijodi ham rang-baranglikka boy, u tilning har bir unsuridan o'ziga xos tarzda, mohirona foydalanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Davron X. Bahordan bir kun oldin. –Toshkent: Sharq, 1997. –B 223.
2. Hamdamov U. Davr ruhining she'riyatda aks etishi. /O'TA.2001.№20-22-b.
3. Hojiev A. O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati. – Toshkent: O'qituvchi, 1974.
4. Husainova F. Xurshid Davron she'rlarida vatanparvarlik va ozodlik ohanglarining ayrim halqona lingvopoetik talqini./Xurshid Davron ijodining ma'naviy-ma'rifiy ahamiyati respublika ilmiy konferensiyasi.–Toshkent, 2021. 90-95-b.

5. Nusratilloeva D. Xurshid Davron she'rlarida tildan foydalanish mahorati. Xurshid Davron ijodining ma'naviy-ma'rifiy ahamiyati respublika ilmiy konferensiyasi. –Toshkent, 2021.80-86-b.

6. Tojiboeva D. Xurshid Davron she'riyatida poetik timsol. / O'TA. 2009. №6. 69-71-b.

Abdulla Qodiriy – so‘z zargari

Xudoyqulova Shoxistaxon,

Guliston davlat universiteti,

O'zbek tilshunosligi kafedrasida katta o'qituvchisi

shoxista_xudoyqulova@mail.ru

Annotatsiya. Ushbu maqolada Abdulla Qodiriyning “O'tkan kunlar” asarida so‘z qo‘llashdagi o‘ziga xoslik va bunda uyushiq bo‘laklardan foydalanganligi bu asarning qimmatini yanada oshirganligi haqida gap ketadi. A.Qodiriy asarlarida gap bo‘laklarini turli xil vositalardan foydalangan holda uyushtirish asosida badiiylilikni oshirishga alohida e'tibor qaratilganligi, shu vositani o‘zining individual uslubining asosi qilib olganligini aniq kuzatish mumkin. Ayniqsa, sifatlashlarni uyushtirish asosida voqea-hodisa, shaxslarni tasvirlashning o‘ziga xos ko‘rinishini yaratgan.

Kalit so‘zlar: so‘z, ohang, badiiy matn, matn, sifatlash, ekspressivlik, grammatik vositalar, uyushiq bo‘lak, bog‘lovchili, bog‘lovchisiz, sheva, so‘z turkumlari, affiks, to‘xtam, daraja.

A.Qodiriyning badiiy asarlarida, ayniqsa, shaxs, voqea-hodisa, holat kabilarni tasvirlashda uyushiq bo‘laklardan foydalanishga alohida e'tibor qaratganligi kuzatishimiz mumkin. Adibning matn yaratishdagi o‘ziga xos uslubini ana shu xususiyatga ko‘ra ham aniq belgilash mumkin. Berilgan tasvir A.Qodiriyniki ekanligini har kim ham ajrata oladi: *“Bu hujra egasi ham boshqacha yaratilishda: og‘ir tabiatli, ulug‘ gavgdali, ko‘rkam va oq yuzli, kelishgan qora ko‘zli, mutanosib qora qoshli va endigina murti sabza urgan bir yigit”*. [4: 3].

Uyushiq bo‘laklarning ikkitasi o‘z sifatlashlari bilan qo‘shilib birikma holida o‘zaro ohang bilan bog‘langan, keyingi uyushiqlikda *ko‘rkam* so‘zi alohida olinib, u sifatlovchi birikma holida *oq yuzli* bo‘lagi bilan va bog‘lovchisi orqali bog‘langan va ohang, ko‘ryapsizki, o‘zgartirilgan, keyingi bo‘lak murakkab birikma holida *kelishgan qora ko‘zli* tarzida shakllantirilib, unga mos ravishda keyingi bog‘lanuvchi uyushiq bo‘lak ham uch so‘zli qilib murakkab shaklda tanlangan(*mutanosib qora qoshli*) va bu ham ohang yordamida bog‘langan. Nihoyat, oxirgi uyushiq bo‘lak olti so‘zdan iborat qilib tuzilgan(endigina murti sabza urgan bir yigit-murakkab birikma)hamda u endi yana **va** bog‘lovchisi orqali bog‘langan: a)uyushiq bo‘laklar tuzilishiga ko‘ra ikki so‘zli, bir

so‘zli, uch so‘zli, olti so‘zli ko‘rinishda; b)oldingi ikkitasi bog‘lovchisiz bog‘langan, keyingi ikkitasi va bog‘lovchisi orqali bog‘langan; yana ikkita murakkab uyushiq bo‘laklar bog‘lovchisiz holda; undan keyingisi esa bog‘lovchili holda bog‘langan. Uyushiq bo‘laklikning o‘zi san‘atkorona tuzilgan, shakllantirilgan. Uyushiqlikda oddiy sanashdan tashqari, ta’kid va musiqiylik, rang-baranglik ko‘zga tashlanadi(Otabek tasviri).

Bu ikki kishining bittasi: gavgdaga kichik, yuzga to‘la, ozroqqina soqol, murtli, yigirma besh yoshlar chamalik bir yigit...(Rahmat tasviri); ikkinchisi: uzun bo‘yli, qora cho‘tir yuzli, chog‘ir ko‘zli, chuvoq soqol, o‘ttiz besh yoshlarda bo‘lgan ko‘rimsiz bir kishi edi. (Homid tasviri)”. [4: 4].

Keltirilgan uyushiqlikda boshqa bir, alohida shakllantirish kuzatiladi: gavgdaga kichik; yuzga to‘la. Muallif bu o‘rinda, bemalol, kichik gavgdali, to‘la yuzli birikmalarini qo‘llashi mumkin edi. Shunda ham, asosiy holat jiddiy o‘zgarib qolmas edi. Biroq yozuvchi asar tili rang-barangligini keltirib chiqarish, kitobxonni qiziqtirish, o‘qimishlilikni ta’minlash, ta’sirchanlikni oshirish maqsadini ko‘zda tutib jonli tildagi qo‘llanishni tanlagan va maqsadga erishgan. *Ozroqqina soqol, murtli* uyushiqliklarida xuddi shu maqsadlarda *soqol* so‘zi tarkibida qo‘llanilishi lozim bo‘lgan –li qo‘shimchasi tushirilgan bo‘lsa, murtli so‘z shaklida aynan shu –li qo‘shimchasining “ega ekanlik” ma’nosini ifodalashidan o‘rinli foydalangan. *Yigirma besh yoshlar chamalik bir yigit* birikmasida ham yozuvchi xalq tiliga oid qo‘llanishni ma’qul ko‘rgan. Buni *yigirma besh yoshlardagi bir yigit* yoki *yigirma besh yoshlar bir yigit; yigirma besh yosh chamalik bir yigit* kabi shakllarda ham berish mumkin edi. Biroq bunday holatlarda taxmin ma’nosini bo‘rttirish o‘z ifodasini topmas edi. Matnda: “*besh yoshlar va chamalik*” birliklari birga qo‘llangan va bu narsa taxmin ma’nosini yanada bo‘rttirishga xizmat qildirilgan.

Mana shu keyingi holatdagi uyushiqlikka monand holda yozuvchi Hasanali qiyofasini ham tasvirlaydi: “*Bu chol Hasanali otlik bo‘lib, oltmish yoshlar chamasida, cho‘ziq yuzli, do‘ngroq peshonali, sariqqa moyil to‘garak qora ko‘zli, oppoq uzun soqolli edi*”. [4: 12].

Matnda *chamalik* so‘zi o‘rnida *chamasida* so‘z shakli qo‘llangan. Barcha uyushiq bo‘laklar oxirida –li affiksini o‘ziga xos ishlatgan. E’tibor bering: bir bo‘lakda ishlatadi, boshqa bo‘lakda bu qo‘shimchani ishlatmaydi (*chog‘ir ko‘zli, chuvoq soqol*); hamma bo‘laklarda bu qo‘shimchani ishlatadi (*cho‘ziq yuzli do‘ngroq peshonali; qora ko‘zli, oppoq uzun soqolli*). Bu gapni, masalan, ...Oltmish yoshlar chamali, cho‘ziq yuz, do‘ng peshona(li), sariqqa moyil to‘garak qora ko‘zli, oppoq uzun soqolli edi” tarzida tuzish mumkin edi. Biroq yozuvchi tanlagan shakllar asar matni uchun o‘ta mutanosibdir.

Muallif ega ekanlik ma’nosini ifodalovchi –li qo‘shimchasini bir holatdagi uyushiqliklarda har bir bo‘lakka alohida-alohida qo‘shgan holda qo‘llasa, boshqa bir holatda ayrim uyushiq bo‘laklarga qo‘shib, ayrimlariga qo‘shmagan holda yoki faqat oxirgi bo‘lakka qo‘shgan holatda qo‘llaydi. Ba’zi holatlarda esa bu qo‘shimchani

umumiy qo‘llamagan holda uyushqlikni shakllantiradi: “*Mirzakarim ismlik* (Hasanali tasvirlanganda, unga nisbatan *otlik* so‘zi qo‘llangan edi. Rahmatga nisbatan ham *otlik* so‘zi ishlatilgan. Endi esa, Mirzakarim qutidorga nisbatan *otlik* so‘z shakli o‘rnida *ismlik* so‘z shakli qo‘llanilayotganini ko‘ramiz) “*Qirq besh-ellik yoshlar chamasida, qora qosh, qora ko‘z, ko‘rkam yuz, yaxshigina kiyingan bir kishi bo‘lib, Akram hoji ellik besh yoshlar orasidagi bir keksa edi*”. [4:16-17.]. Avvalo, aytish kerakki, taxmin-chama ma‘nosi bu o‘rinda uchta vosita orqali o‘ta bo‘rttirib berilgan (*qirq besh-ellik; yoshlar; chamasida*) ; ikkinchidan, *qora qosh, qora ko‘z, ko‘rkam yuz* birliklari –li qo‘shimchasi tushirilgan holda berilib, belgining doimiylik holatiga, muayyanligiga diqqat qilingan; uchinchidan, *Akram hoji* so‘zi borligi uchun *otlik* va *ismlik* so‘zlarini qo‘llash ehtiyoji yo‘q, shuningdek, taxmin ma‘nosi ham bo‘rttirilmagan hamda chamasidagi so‘zi (chamali ko‘rinishda ham bo‘lishi mumkin) orasidagi so‘zi bilan almashtirilib betaraflik munosabatini ifodalashga xizmat qildirilgan. Ko‘rinadiki, Abdulla Qodiriy shaxs belgilarini tasvirlashda uyushtirish shakllarining turli ko‘rinishlarini qo‘llash orqali asar tilining jozibadorligini orttirgan: *chamasida, chamasidagi, chamali; otlik-ismlik, qora qosh-qora ko‘z* kabi qo‘llanishlar ham ana shu maqsadni amalga oshirish uchun xizmat qildirgan. Yozuvchi asarda tilga olingan deyarli har bir personajni o‘ziga xos tarzda tasvirlaydi. Tasvirlashda uning yoshiga alohida e‘tibor qaratadi: *qirq besh-ellik yoshda; yigirma besh yoshda; oltmish yoshlar; o‘ttiz besh yoshlarda; ellik besh yoshlar; yetmishlardan o‘tgan kabilar*. Bular ham uyushqlikni shakllantirishda o‘ziga xos o‘rin egallaydi. Adib kishilarning yoshlarini, haqiqatan ham, taxminan belgilaydi. Chunki ularning yoshlari noaniqdir. Real holat - shu. Kishining yoshini taxminan bo‘lsa-da belgilamaslik esa shu o‘rinlarda mumkin emas edi.

Albatta, Abdulla Qodiriyning uyushliq bo‘lakli gaplardan foydalanishdagi o‘ziga xos mahorati alohida, jiddiy tadqiqotlarni talab etadi. Bu o‘rganilishi o‘ta dolzarb bo‘lgan muammo. Ammo yuqorida keltirilgan uyushqli shakllarning o‘ziyoq yozuvchining, haqiqatdan ham, uyushliq bo‘laklardan foydalanishga alohida diqqat qilinganligini ko‘rsatib turibdi. Shunga qaramay, bu fikrni qat‘iyroq tasdiq etish uchun, uyushqlikni shakllantirishning, u orqali badiiylikni orttirishning, bizningcha, yuksak namunasi bo‘lgan bir necha uyushliq bo‘lakli birikma-jumla namunasini keltirib o‘tish maqsadga muvofiqdir: “...*Uyning to‘riga solingan atlas ko‘rpa, par yostiqli quchog‘ida, sovuqdan erinibmi va yo boshqa bir sabab bilanmi, uyg‘oqli yotgan bir qizni ko‘ramiz. Uning qora zulfi par yostiqlining turli tomoniga tartibsiz suratda to‘zg‘ib, quyuqli jingila kiprik ostidagi tim qora ko‘zlari bir nuqtaga tikilganda, nimadir bir narsani ko‘rgan kabi...qop-qora kamon, o‘tib ketgan nafis, qiyqli qoshlari chimirilgan-da, nimadir bir narsadan cho‘chigan kabi.... to‘lgan oydek g‘uborsiz oqli yuzi bir oz qizillikka aylangan-da, kimdandir uyalgan kabi...*”. [4: 26].

Jumlalardagi *atlas ko‘rpa, par yostiqli; erinibmi va yo boshqa bir sababdanmi; tartibsiz suratda to‘zg‘ib; quyuqli jingila kiprik; tim qora ko‘zlar; bir nuqtaga tikilgan-da,*

chimirilgan-da, qizillikka aylangan-da; ko'rgan kabi- cho'chigan kabi- uyalgan kabi; qop-qora kamon; o'tib ketgan nafis; qiyiq qoshlar; to'lgan oydek g'uborsiz oq yuz uyushiq shakllari o'z til imkoniyatlaridan mohirona foydalanishning yuksak namunalari, poetik ifodasi emasmi? Jumlada to'xtamning (uch nuqta) uyushtirilishi hayratlanarli holdir. Har bir to'xtamda tasvirlovchining o'zi nafasini rostlab, entikib turib keyin tasvirni davom ettiryapti. Ana shu entiktirgan belgilar yashirin holda, sukut orqali ifodalangan. Yozuvchi bu tasvir uchun alohida tayyorgarlik ko'rgan bo'lishi mumkin. "O'tkan kunlar" asari tilidagi joziba, o'zbek milliy adabiy tilining shakllanishini ta'minlagan asosiy omil, til boyligini namoyish etish va undan foydalanishning yuksak namunasi yuqorida keltirilgan parchadagi tasvirlashda ochiq ko'rinadi. "O'tkan kunlar" tilidagi hamma birdek tan olgan joziba – ana shu!!! Jumladagi –gan-da shaklining; -gan kabi shaklining, birikmalarni birikmalar uchun sifatlovchi tarzida tarkib toptirib turgan, shu vazifa uchun qo'llangan; *quyuq jingila kiprik; kiprik ostidagi tim qora ko'zlar; qop-qora kamon, qiyiq qoshlar; o'tib ketgan nafis, qiyiq qoshlar; to'lgan oydek g'uborsiz; g'uborsiz oq yuz* kabi. Yoki: *nimadir bir narsadan*; (takror- uyushiqlik) ;*kimdandir* olmoshlari takror-uyushiqqlari ham ma'lum bir maqsad uchun-ta'kidlash, ta'sirchanlikni oshirish, musiqiylikni ta'minlash-poetika uchun qo'llanilgan. Belgining kamlik- ortiqlik darajasini ko'rsatish uchun bir o'rinda *qora, quyuq, tartibsiz, qiyiq, g'uborsiz, oq* kabi oddiy darajadagi sifatlardan foydalangan bo'lsa, ikkinchi bir o'rinda *qop-qora* tarzidagi shakldan, uchinchi holatda *tim qora* tarzidagi shakldan, (uchinchi holatda *tim qora* shaklidan), to'rtinchi holatda *o'tib ketgan* shaklidan, beshinchi o'rinda *to'lgan oydek* yoki *bir oz qizillikka aylangan* kabi shakllardan foydalanadiki, bu ham yozuvchining o'zbek tili ifoda imkoniyatlarini mukammal bilganligidan darak beradi.

Matndagi –gan kabi, -ganda (tikilgan-da, chimirilgan-da, aylangan-da) tarzida berilan takrorlar badiiylikni yuksak darajada bo'lishini ta'minlagan. Bundan tashqari, tasvirda bir narsaning turli jihatlari zanjirsimon bog'lanishda, bir-birini to'ldirib turib izohlangan: *qop-qora kamon, o'tib ketgan nafis, qiyiq qoshlari* (qosh tasviri); *quyuq jingila kiprik ostidagi tim qora ko'zlari* (ko'z tasviri-qora; *tim qora; kiprik ostidagi; jingila kiprik ostidagi; quyuq jingila kiprik ostidagi*); *to'lgan oydek g'uborsiz oq yuzi* (yuz tasviri *to'lgan oydek (oydek); g'uborsiz oq*). Matn go'yo o'zbek tilining boy ifoda imkoniyatlarini ataylab namoyish etish uchun yaratilgandek. Bunday tasvirlarni A.Qodiriy asarlaridan ko'plab keltirish mumkin.

Xullas A.Qodiriy asarlarida gap bo'laklarini turli xil vositalardan foydalangan holda uyushtirish asosida badiiylikni oshirishga alohida e'tibor qaratilganligi, shu vositani o'zining individual uslubining asosi qilib olganligini aniq kuzatish mumkin. Ayniqsa, sifatlashlarni uyushtirish asosida voqea-hodisa, shaxslarni tasvirlashning o'ziga xos ko'rinishini yaratgan. Bu usulda tasvirlash boshqa yozuvchilar asarlarida, A.Qodiriy kabi shakllantirilgan holda, uchramaydi. Demak, A.Qodiriy gap bo'laklarini uyushtirgan holda fikr yuritish borasida, shu tarzda badiiylikni oshirishga

erishish borasida ham yuksak mahorat ko'rsatganki, bu yuqorida ta'kidlaganimizdek, alohida tadqiqotni ta'lab qiladi. Quyida yana ayrim misollar tahlilini berib o'tamiz.

Bunday tasvirning davomi ham shu fikr, shu holatni alohida ta'kidlaydi: *"-Shu choqda bizga Otabek kerak edi! Nega desangiz, u kelsin edi-da, sevganini bir ko'rsin edi: hammom bilan u... faqat jongina so'raydir, majruh ko'kslarga o'qqina otadir... boshdagi oq shoyi ro'mol, ichdagi oq shoyi ko'ylak, ustidagi oq kumush zarrin sirilgan po'stin, baq-baqalarini o'rab o'pib turgan yoqa qunduzlarining kelishgani, solinib tushgan qora jingalak sochlarning bo'yin tevaragiga chirmashgani, nuqra yuzlarning bo'g'riqqani..."* [4: 53].

Sal oldinroqda *"Qizlar majlisi-gullar, lolalar, to'tilar, qumrilar majlisi! Uyda Kumushbibining tog'asining uyida, qizlar majlisi, gullar majlisi!"* "...bir turli, bir ohangli nafis, musiqaviy tovushlar kishining borliq vujudiga qon tomirlariga ajoyib bir o'zgarish bergan edilar;

Qarichga keladigan uzun soqollar, boshdagi xun olud siyrak sochlar, bo'zargan yuzlar, qonga belanib yarim ochiq holda qorachiq o'rnida qo'rqinch bir oqlik bosgan ko'zlar dunyoga va shu haytga la'nat o'qigandek qaraydilar ayniqsa, bir bosh, ehtimolki, hali yigirma yilni ham ko'rmagandir, murti ham chiqmagan! Xun olud quyuq qoshlari ostidagi yarim ochiq ko'zlari kimnidir izlagandek qaraydir..." Uning orqasidan qora otga o'tlanib, zangori movutdan uqalik to'n kiygan, kumush kamarning o'ng tomoniga qilich, so'liga to'pponcha qistirgan, boshiga barra popoq kiyib, jin yalagan deganlaridek, qoshsiz, qoramtir yuzli, tuki chakagining ustida bir oz, iyangida bir oz siyrak, ko'rimsiz qora soqolli, ko'zlari ichiga botig'roq, ammo qon quyilgansimon bir kishi kelar edi". [4: 27].

Bunday uyushiq bo'lakli qurilmalarni A.Qodiriyning turli asarlaridan yana ko'plab keltirish mumkin. Ayniqsa, "O'tkan kunlar" romanining har sahifasida uchratish mumkinligi, hayratlanarlidir. Hatto boshqa asarlarida, asarlar sarlavhalarida ham bu holat kuzatiladi".

"Kelinni kelganda ko'r, sepini yoyganda ko'r"(sarlavha), *"Osh tegsa-to'y, tegmasa tafarruj..."*-deb otalar to'yga boradilar... *"Qoramol egasiga o'xshamasa harom o'ladir"*, *"Avatiga chavati, misqozonga loy tuvoq"*, eng oxirida: *"Eshagiga yarasha tushovi"...* Ya'ni iboralar, maqollar ham uyushtirib tashlangan.

-Ko'chaga tashlab qo'ygan pul, tekin oftobga chiqqan mushuk, yuk tashiyman degan shaloq arava... ana shunday o'ngi ters so'zlarga har kim ishonsa, ebdir noma'qul buzoqning go'shtini, ichibdir ibono'v boyning chiroylik qobog'iga kirib, bir dujina pivasini" kabi qo'llanishlar xalq tilidan foydalanishning yorqin namunasidirki, bu A.Qodiriy yaratgan uslub, uning ifodalash usuli o'zgacha ekanliginiyana bir bor tasdiqlaydi.

Mana shu o'zgachalik o'zbek adabiy tilining o'ziga xos tarzda sayqal topishini, umumxalq o'zbek tilining eng oliy shakli bo'lgan o'zbek adabiy tilining to'la, hozirgi

kundagi holatida shakllanishini ta'minlagan, bu tilning boy, ta'sirchan, tushunarli, mantiqli, aniq nutq, jo'yali nutq tuzish uchun to'la yaroqli ekanligini isbotlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbek tili grammatikasi. 1-jild-Toshkent, 1975.
2. Rahmatullaev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: Universitet, 2006. – 476 b.
3. Begmatov E. Hozirgi o'zbek adabiy tilining leksik qatlamlari, –Toshkent, 1985, 121- bet.
4. A.Qodiriy. "O'tkan kunlar". Yoshlar nashriyot uyi. –Toshkent, 2018.

Chingiz Aytmatov ijodini interaktiv metodlar asosida o'rganish

Tursunova Shaxzoda,

Chirchiq davlat pedagogika universiteti talabasi
shaxzodatusunova76@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada 9-sinf adabiyot darslarida Qirg'iziston xalq yozuvchisi Chingiz Aytmatov ijodini o'rganish va o'rgatish borasida metodik tavsiyalar beriladi. O'quvchilarda vatanga muhabbat va sadoqat, millatlararo hamdo'stlik g'oyalari adibning asarlari timsolida shakllantiriladi. Shuningdek, qardosh xalqlarning adabiyotini o'rganish jarayonida „Muammoli vaziyat“, „Omadli raqam“, „Davom ettir“, „Qiziqarli savol-javob“ metodlaridan foydalangan holda olingan bilimlarni amaliyotga tatbiq etish borasida fikr yuritiladi.

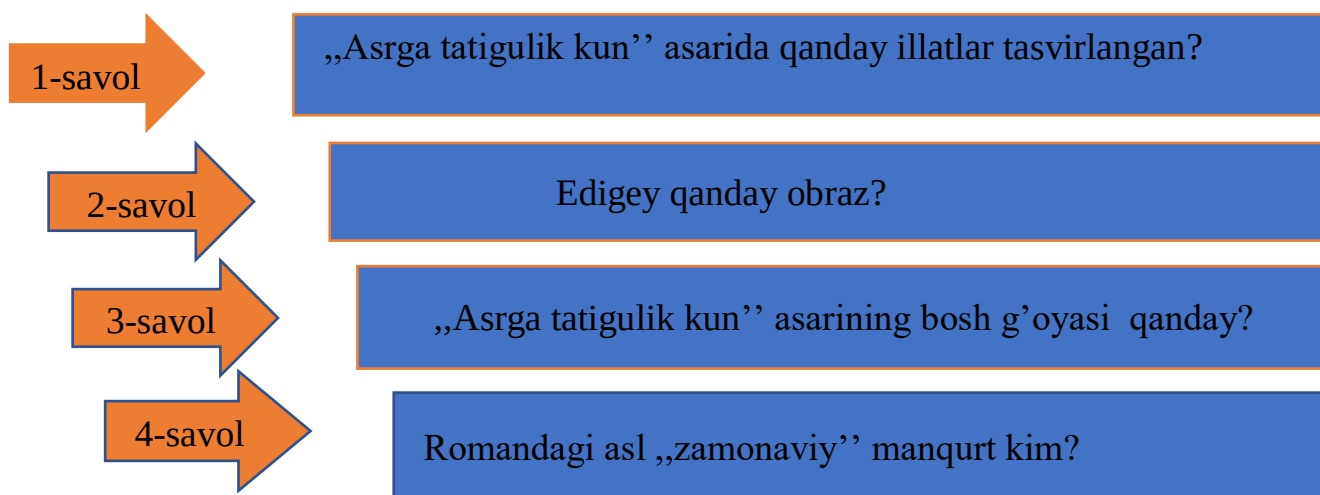
Kalit so'zlar: millatlararo hamdo'stlik, vatanga muhabbat, sadoqat, qissa, roman, adabiy asar janri, metod, malaka

Bugungi rivojlanib borayotgan zamonda ta'lim jarayonini innovatsion uslubda tashkil qilish davrning eng asosiy talablaridan biri bo'lib qolmoqda. Tabiiyki, bu jarayon o'qituvchidan sohadagi bilimlar bilan birga ularni amaliyotda qo'llay bilish qobiliyatini talab qiladi. Olingan bilimlarni amaliyotda ko'rsatib beruvchi omil sifatida turli xil metodlarni ko'rishimiz mumkin. Ana shunday metodlarning eng samaralilari integrativ metodlar ekanligi bir necha marta amaliyotda o'z isbotini topib kelmoqda. Sababi ushbu jarayonda nafaqat o'quvchidan balki o'qituvchidan ham faollik talab qilinib, dars „o'qituvchi- o'quvchining jonli muloqoti“ shaklida olib boriladi. Eng muhimi, integrativ metodlar o'sib kelayotgan yosh avlodga sohadagi yangi bilimlarni berish bilan birga ularning aqliy qobiliyatlarini rivojlantirib, tanqidiy, tahliliy va qiyosiy fikrlash imkoniyatlarining oshishiga yordam beradi. Jarayonning qay tarzda amalga oshishi va o'quvchilar to'g'ri yo'nalish ola olishlari, metodlarning ta'sir ko'lamiga esa o'qituvchining pedagogik mahoratiga bog'liq bo'ladi.

Ma'lumki, 9-sinf adabiyot darsligida Chingiz aytmatovning „Asrga tatigulik kun” romani berilgan. Mavzuni o'rgatish jarayonida yosh nuqtai nazaridan kelib chiqqan holda turli xil qiziqarli o'yinlardan foydalanish tavsiya qilinadi. Sababi bu uslub o'quvchilarning diqqatini qaratish va ularda fanga nisbatan qiziqishning oshishiga yordam beradi. Chingiz Aytmatov asarlaridagi turli xil muammoli masalalar, holatlar, qarama-qarshiliklar esa mavzuning o'quvchilarga tushunarli bo'lishi uchun samarali metodlardan foydalanishni talab qiladi.

Chingiz Aytmatov asarlaridagi obrazlar oddiy kishilar bo'lishiga qaramay ular timsolida butun boshli jamiyatning haqiqiy a'zolari yoritib beriladi. Davriy muammolar va ijtimoiy masalalarga, inson shaxsiga e'tibor qaratib ularni o'quvchilarga tushunarli tilda bayon qilib bera olish bugungi kun o'qituvchisining eng katta vazifasidir. Ta'lim jarayonida „Muammoli vaziyat”, „Omadli raqam”, „Davom ettir”, „Qiziqarli savol-javob” metodlaridan foydalanish ko'zlangan natijaga erishishga yordam beradi.

“Muammoli vaziyat” metodi. Ushbu metod o'quvchilarni to'g'ri fikrlashga va adabiy matnlarni tahlil qila olishga o'rgatadi.

O'quvchilar topshiriqni quyidagicha bajarishlari mumkin:

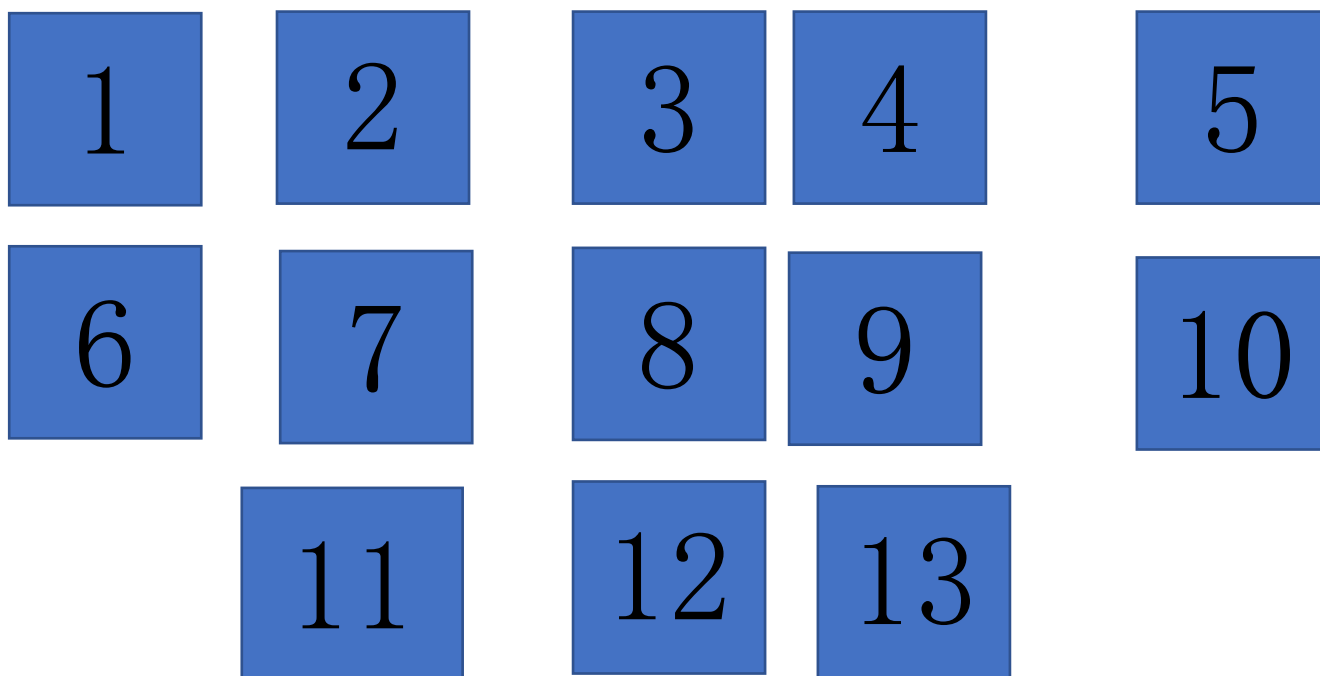
1. Jahon adabiyotshunosligida keng e'tirof qilingan ushbu asar inson shaxsini tarixiy ildizlaridan, g'ururi, tili, qadrdonlari-yu qadriyatlaridan mahrum qilib qatldan ham ayanchliroq jazoga mahkum qilish ilinjidagi o'z manfaatlari yo'lida hech kimni ayamaydigan kishilardagi vahshiyona illatlar yoritib berilgan.

2. Edigey kishilar o'zligini unutayotgan bir zamonada, ota-bobolarining yodi bilan yashay olgan, ularning avlodi ekanligini, qadriyatlarini unutmagan haqiqiy qahramon, mushkul vaziyatda yordam qo'lini cho'zishdan qochmaydigan mard va ezgu kishilar timsoli.

3.Asarning bosh g‘oyasi insonlarni ,eng avvalo, ularning inson ekanliklarini va o‘zlarining kimligini bildiruvchi, ko‘rsatib turuvchi qarashlarini, qadriyatlarini , tarixini unutmaslikka da’vat qilishdir.

4. Romanni o‘qish jarayonida ma’lumotli kishilardan bo‘lsa ham insoniylik tushunchasini, kishilarning tuyg‘ularini, xotirasini hurmat qilishni, ota-bobolar yodini unutgan haqiqiy manqurt sifatida Sobitjonni ko‘rishimiz mumkin.

„Omadli raqam” metodi. Ushbu metodda raqamlarning orasiga adibning kasbi yoki asarlari yozilgan bo‘ladi .Yanada qiziqarliroq o‘tkazish maqsadida esa yozuv emas rasm ko‘rinishida bo‘lishi ham mumkin. O‘quvchi esa birorta raqam tanlaydi va uning ortida yashiringan so‘z nima haqida ekanligini topadi.

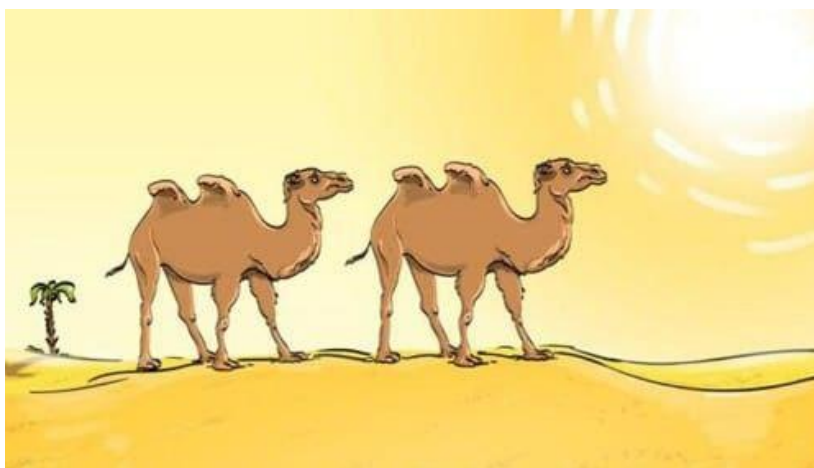
Masalan: 7 raqami tanlandi. Raqam ortidan „Jamila” degan yozuv chiqadi. Bunda o‘quvchidan talab qilinadigan narsa ziyraklik bilan ushbu so‘zning nima haqida ekanligini anglab olishdir.

Chingiz Aytmatov (Qissa)

Mirmuhsin(Qissa)

Bunda o‘quvchi dars mavzusi hisoblangan adib Chingiz Aytmatovning asari nomini topish bilan birga uni boshqa asarlarga ham qiyoslab tahlil qiladi. Bu esa o‘quvchida qiyosiy tahlil qilish qobiliyatini takomillashtirishga yordam beradi. Raqamlar orasidagi so‘zlar rasmlarga yashiringan bo‘lsa, javob quyidagicha tartibda bo‘lishi mumkin:

Masalan 12-raqam tanlandi. Raqamning ortiga tuyalar rasmi tushirilgan bo‘ladi:

O‘quvchi zukkolik bilan „Asrga tatigulik kun” asarini yodga oladi va asarda keltirilgan Oqmoya, Qoranor Bo‘ron kabi tuyalarni eslab, tuyalarning nomlarini egalari nomlari bilan bog‘lab tahlil qiladi. Ular haqida aytilgan fikrlar va ta’riflarni xotirlaydi. Bu esa o‘tilgan mavzuning o‘quvchi yodida „ko‘z xotirasi” vositasida yanada yaxshiroq saqlanib qolishiga yordam beradi.

“Davom ettir” metodi. „Davom ettir” nomli inovatsion metod orqali o‘qituvchi o‘quvchilarni hushyorlikka chaqiradi. Sinf oralab yurib istalgan o‘quvchiga yuzlanib unga qarata bir jumla aytadi. O‘quvchi esa shunga aloqador boshqa bir so‘z yoki so‘zlar birikmasi aytadi. Boshqa bir o‘quvchi esa undan oldin nechta so‘z aytilgan bo‘lsa, barchasini ketma-ketlikda sanab, oxirida o‘zi ham yangi so‘z qo‘shib davom ettirib boraveradi. Masalan:

O‘qituvchi Chingiz Aytmatovning bir romani nomini aytib: „ Tog‘lar qulaganda” desa,

1-o‘quvchi: „Kassandra tamg‘asi”, „Qiyomat”

3-o‘quvchi: „Tog‘lar qulaganda”, „Kassandra tamg‘asi”, „Qiyomat”, „Asrga tatigulik kun”

4-o‘quvchi esa asarlarning ketma-ketligini „Kassandra tamg‘asi”, „Qiyomat”, „Asrga tatigulik kun”. Yuqorida sanab o‘tilgan ushbu asarlar Chingiz Aytmatovning roman janridagi asarlaridir”,--- deydi.

Ushbu metodning afzalligi shundaki, u o‘quvchilarda mavzuga oid tushunchalarni „eshitish xotirasi” orqali yaxshi eslab qolish va uni nutqda bayon qilishni shakllantirishi bilan birga, ularda bir-birini tinglash, o‘zgalarning fikrlariga hurmat bilan qarash kabi xususiyatlarni ham takomillashishiga yordam beradi. Yana bir muhim tomoni ,darsda o‘zlashtirishi nisbatan sust bo‘lgan o‘quvchilar ajralib qolmaydi, barcha qatori ular ham faol ishtirok etishadi. Shu sababdan buni nafaqat Chingiz Aytmatovning, balki boshqa yozuvchining asarlariga nisbatan yoki shoirlarning she’rlarini yodlash jarayonida ham qo‘llash mumkin. Bunda dars zerikarli emas, aksincha jonli va faol muloqot shaklida o‘tadi.

„Qiziqarli savol-javob’’metodi. Bunda o‘quvchilarga tarqatma material yoki ekranda test shaklidagi savollar beriladi. Odatdagi testlardan farqli va qiziqarli jihati shundaki, ushbu usulda savollar alohida qatorda ketma-ket beriladi. O‘quvchilar avvaliga qaysi savol qaysi variantlarga tegishli ekanligini topishi va so‘ngra to‘g‘ri javobni aytishlari lozim bo‘ladi. Bunda doimgiga nisbatan ko‘roq sezgirlik va diqqatlilik talab qilinadi. Masalan:

Quyidagi tartibda avval javoblarni beramiz:

A. Sobitjon.

B. Chingiz Aytmatov.

D. Qoronor.

E. Edigey .

Tr	Savollar:	Javob	Ball
1	Oqmoya tuyaning naslidan	D	1
2	Qiziqqonroq bo‘lgani uchun uni „Bo‘ron’’ deb atashadi	E	1
3	„O‘ladigan odamning o‘lgani yaxshi, ketadigan odamning ketgani yaxshi’’,--- deydi	A	1
4	Bolaligida haydovchi bo‘lishni orzu qilgan adib?	B	1

O‘quvchi javoblar bilan tanishar ekan mantiqan fikrlaydi va qaysi javob qaysi savolga mos, to‘g‘ri kelishini aniqlaydi. Jarayonni yanada qiziqarliroq tashkil etish maqsadida o‘qituvchi tomonidan har bir to‘g‘ri javobga guruhlar kesimida ball beriladi. Dars so‘nggida natijalar hisoblanganda eng ko‘p to‘g‘ri javob bergan guruh g‘olib guruh deb topiladi.

Yuqorida aytib o‘tilgan har 4 usuldan foydalangan holda darsni qiziqarli va samarali tashkil qilish mumkin. Bu jarayonni qay tartibda amalga oshirish esa har bir o‘qituvchining pedagogik mahoratiga bog‘liq.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Adabiyot. 9-sinf uchun darslik, – Toshkent, 2019.
2. Tursunova, Sh. Alfons Dodening „So‘nggi saboq’’ hikoyasida ilgari surilgan g‘oya va qarashlar. Science and innovation. .(2022)
3. Tursunova Sh. Abdulla Qahhorning “Bemor” hikoyasida davr muammolari. Science and innovation. .(2022).
4. Tursunova, Sh.. Muhammad Yusuf ijodida xalqona obrazlar tasnifi. –Toshkent, (2022)

5. Tursunova, Sh. Ona tili darslarida integrativ yondashuvning ahamiyati. – Samarqand. (2023)

6. Uz.m.wikipedia.org sayti

O'zbek tilining kommunikativ va informatsion ahamiyati

Abduvaxobova Dildora,

Jizzax politexnika instituti katta o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada xalqaro maydonda yangrayotgan o'zbek xalqining tili haqida fikr bildirilib, jamiyatimizni ma'naviy qadriyatlari va millatlararo birligini saqlab qolishga chaqiradi, bu boradagi tadqiqotlarning umumiy ilmiy va lingvistik prinsiplari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: til, tadqiqot, qiymat, millat, jamiyat.

O'zbek adabiyoti boy va juda xilma-xildir. Buyuk Navoiy, Aybek, G'afur G'ulom va boshqa dunyoga mashhur mualliflarning asarlari nafaqat milliy, balki jahon madaniyatining ham boyligidir. O'zbek tili va adabiyoti Mahmud Al-Qashgari, Abdulla Qodiriy, Cho'lpan va, albatta, Alisher Navoiy kabi taniqli shaxslarning ijodlari orqali rivojlanib, boyib bordi. O'zbek adabiyoti boy va juda xilma-xildir. Buyuk Navoiy, Aybek, G'afur G'ulom va boshqa dunyoga mashhur mualliflarning asarlari nafaqat milliy, balki jahon madaniyatining ham boyligidir. O'zbek tili va adabiyoti Mahmud Al-Qashgari, Abdulla Qodiriy, Chulpan va, albatta, Alisher Navoiy kabi taniqli shaxslarning ijodlari orqali rivojlanib, boyib bordi.

Turkiy yozuv milliy she'riyat ijodining eng yaxshi shakllari va namunalarini kengaytirish va tarqatishda katta rol o'ynadi, adabiyotshunoslik sohasida shoirlar, yozuvchilar, ilmiy arboblarning bir qator avlodlarini tarbiyalashga katta hissa qo'shdi. Alisher Navoiyning jahon adabiyotiga qo'shgan hissasi madaniyatlararo hamkorlikning yorqin namunasidir. Taniqli jamoat arbobi, shoir va yozuvchi asarlarida milliy qadriyatlar va adabiy an'analar muvaffaqiyatli birlashtirilgan. Ushbu buyuk meros sizning mamlakatingizda qanchalik chuqur qadrlanishini va hurmat qilinishini ko'rish quvonarli.

O'zbek tilini ommalashtirish ham davlat siyosatining bir qismidir va buning uchun ko'rilayotgan chora-tadbirlar o'z samarasini beradi. Masalan, o'zbek mualliflarining asarlarini chet tillarga tarjima qilish buyuk madaniy merosni xorijdagi keng omma orasida tarqatishga yordam beradi. Olimlar bu masalaga munosib e'tibor qaratmoqdalar va butun dunyo asta-sekin o'zbek adabiyotining bebaho boyliklari bilan tanishadi [2:114].

Milliy til-bu millatning rivojlanish jarayonida shakllangan tili; tilning mavjud bo'lishining bir necha shakllari tizimi: adabiy til (og'zaki va yozma shakllar), tilning xalq og'zaki navlari va lahjalari. Milliy til-bu millatning aloqa vositasi bo'lgan va

ikki shaklda: ogʻzaki va yozma ravishda gapiradigan tilni anglatuvchi ijtimoiy-tarixiy kategoriya.

Milliy til davlat hududiga tarqaladi va butun xalqning yagona tili boʻlishga intiladi. Milliy til bilan bir qatorda mahalliy va ijtimoiy dialektlar ham saqlanib qolgan. Millatning haqiqiy tili yagona umummilliy adabiy tilning mintaqaviy oʻzgarishlari toʻplami shaklida mavjud. Milliy adabiy til, uning oʻzgarishi va lahjalari oʻrtasida oraliq shakllar mavjud. Milliy til va dialektlar turli yoʻllar bilan rivojlanadi.

Millatning asosiy birlashtiruvchi xususiyati aynan tildir, chunki muloqotda ishlatiladigan ogʻzaki belgilarni yagona tushunmasdan hech qanday umumiy gʻoyalar, madaniy qadriyatlar va qoʻshma iqtisodiyot mavjud boʻlmaydi. Til millat bilan bir vaqtda paydo boʻladi, uning yaratilishi, shuningdek, millatning asl tafakkurining organi hisoblanadi. Tilshunoslik asoschisi V. Gumbold yozganidek, "til-bu nafas, millatning ruhi". Millat hayoti bilan bogʻliq boʻlgan aksariyat holatlar-yashash joylari, iqlim, din, davlat tuzilishi, qonunlar va urf - odatlar-maʼlum darajada millatning oʻzidan ajralib turishi mumkin. Va faqat til tirik, ona tili sifatida faqat millat ongida mavjud. Aynan tilda butun milliy xarakter aks ettirilgan, unda maʼlum bir xalqning aloqa vositasi sifatida individuallik yoʻqoladi va umumiylik namoyon boʻladi.

Yagona milliy tilning mavjudligi jamiyat uchun turli xil faoliyat sohalarida - maishiy sohadan ishlab chiqarishgacha boʻlgan aloqa qulayligini taʼminlaydi. Milliy til, birinchi navbatda, har bir insonning kundalik hayoti uchun qulaylik yaratadi. Biror kishi qaysi shaharda boʻlishidan qatʼi nazar, u boshqa tillarni bilishga murojaat qilmasdan, soʻzlarning talaffuzi yoki maʼnosidagi farqlar tufayli qiyinchiliklarga duch kelmasdan, har qanday savolni osongina berishi va javobni tushunishi mumkin, bu lahjada muloqot qilishi muqarrar boʻladi.

Soʻnggi yillarda Oʻzbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yoʻnalishi boʻyicha harakatlar strategiyasiga muvofiq amalga oshirilayotgan oʻzgarishlarda maʼnaviy - maʼrifiy sohada oʻzbek tilini rivojlantirish va ommalashtirishga qaratilgan chora-tadbirlar alohida oʻrin tutmoqda. Jumladan, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent Davlat oʻzbek tili va adabiyoti universitetining tashkil etilishi ona tili tarixini chuqur oʻrganish, uni ilmiy asosda har tomonlama rivojlantirish, filologik kadrlar tayyorlash boʻyicha ishlarni yangi bosqichga olib chiqdi.

Oʻzbek tiliga davlat tili maqomini berish maʼnaviy va huquqiy sohalarini isloh qilishda oʻziga xos asos boʻldi. Oʻzbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi davlat tilida nashr etilgan, qonunlar, normativ-huquqiy hujjatlar eʼlon qilingan. Shuni ham taʼkidlash kerakki, yosh avlodga ona tili bilan faxrlanish tuygʻusini singdirishga ham katta eʼtibor qaratilmoqda. Oʻzbek tilining shakllanishi va rivojlanishining muhim tarixiga bagʻishlangan koʻplab tadqiqotlar olib borilmoqda, bir qator terminologik, tarjima, etimologik, izohli lugʻatlar, entsiklopediyalar nashr etildi. Bularning barchasi jamiyatda

yuksak ma'naviyatni shakllantirish va ilmiy sohadagi salohiyatni ro'yobga chiqarishda katta rol o'ynaydi.

Til nafaqat aloqa vositasi, balki butun xalqning ko'zgusidir. Shu sababli, yosh avlodga ona tiliga, shuningdek boy adabiy merosga chuqur hurmat va qiziqish uyg'otish butun jamiyatning muhim vazifasidir. Til siyosati xalqaro gumanitar aloqalarni rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlaridan biri bo'lib, dunyoning ko'plab mamlakatlarining tashqi siyosatida muhim o'rin tutadi. O'zbekiston xalqaro maydondagi mavqeini ta'kidlab, o'zbek tili va o'zbek madaniyatini xorijda targ'ib qilish bo'yicha izchil va aniq siyosat olib bormoqda. Til deganda odamlar uchun aloqa vositasi bo'lib xizmat qiladigan ijtimoiy hodisalar tushuniladi. Bu shuni anglatadiki, yangi g'oyalar ta'siri ostida zamonaviy jamiyatda yangi ong shakllanadi, bu esa o'z navbatida mamlakat taraqqiyoti va O'zbekiston xalqlarining farovonligi uchun zamin yaratadigan yangi axborot iqtisodiyotining paydo bo'lishi uchun sharoit yaratadi.

Zamonaviy dunyoda o'zbek tilining o'rni quyidagicha belgilanadi: bu o'zbek xalqining milliy tili bo'lib, u turli xil leksik va grammatik vositalarni o'z ichiga oladi [2:114].

Bu ulkan leksikonga ega bo'lgan eng rivojlangan va boy tillardan biridir. O'zbek tili tarkibida turlicha: adabiy til, dialektlar, so'zlashuvlar va jargonlarni o'z ichiga oladi. Avvalo, o'zbek millatiga mansub odamlar o'zbek tilida muloqot qilishadi. Shuning uchun o'zbek tilining asosiy vazifasi milliy aloqa tili, ya'ni milliy til bo'lishdir. Masalan, o'zbek tilini rivojlantirishda buyuk mutafakkir Alisher Navoiy asarlari beqiyos ahamiyatga ega edi.

Bizning buyuk ajdodimiz o'zbek tilining o'ziga xos imkoniyatlari va jozibasini ochib berdi va o'zining ilmiy ishlarida yirik tilshunos sifatida uning rivojlanish yo'llarini tahlil qildi. Uning "Muhakamat al-lug'atayn" ("ikki til o'rtasidagi bahs") risolasi bizning ajdodimiz nafaqat buyuk shoir va mutafakkir, balki buyuk bilimdon, ona tilining targ'ibotchisi bo'lganligini tasdiqlaydi. O'z asarida u shunday deb yozgan edi: "menimcha, men turkiy xalqning munosib odamlari oldida buyuk haqiqatni tasdiqlaganman va ular o'zlarining nutqlari va iboralarining asl kuchini, tillari va so'zlarining ajoyib fazilatlarini bilib, fors tilida she'rlar tuzuvchilarning tili va nutqiga tashqi hujumlardan xalos bo'lishdi" (Shcherbak 1962).

Tarjima qilingan asarlarni chuqur tahlil qilishni ta'minlaydigan yaxshi tarjimonlar va mutaxassislarni tayyorlashning nazariy va amaliy jihatlar mavjud. Shu munosabat bilan mamlakatimizda keng ko'lamli ishlar amalga oshirilmoqda. Masalan, O'zbekiston Davlat jahon tillari universitetining tarjimashunoslik kafedrasida, O'zbekiston Milliy universitetining xorijiy filologiya fakulteti tarjimashunoslik kafedراسi va magistraturasida hamda Samarqand chet tillar institutida tarjimonlar tayyorlashga katta ahamiyat berilmoqda.

Tarjimonlarni tayyorlashning ilmiy va nazariy tomoni to'g'ridan-to'g'ri darsliklar, o'quv qo'llanmalari va turli lug'atlarni talab qiladi. Afsuski, tarjima nazariyasi bo'yicha zamonaviy talablarga javob beradigan zamonaviy darslik hali ham mavjud emas.

Hozirda qo'llanilayotgan darsliklar tarjimashunoslikning barcha jihatlarini qamrab olmaydi. Tarjima tanqidining sustligi natijasida chet tillaridan tarjima qilingan ko'plab asarlar etarlicha e'tiborga olinmaydi. Kitob shaklida nashr etilganda, ba'zida u qaysi tildan tarjima qilinganligi ham ko'rsatilmaydi. Bundan xulosa qilishimiz mumkinki, tarjima qilingan asarlarning aksariyati uning rus tiliga tarjimasiga asoslangan. Jahon adabiyotining ba'zi namunalarining tarjimasini o'qiyotganda siz taniqli yozuvchining uslubini yoki mahoratini ko'rmaysiz. Bunday tarjima qilingan asarlar o'z vaqtida tahlil qilinishi va tegishli baholanishi kerak. Aks holda, tarjimani kasbga aylantiradiganlar soni ko'payadi.

Tarjimonlarni zamonaviy talab darajasida tayyorlash uchun nafaqat tarjima nazariyasi va amaliyoti bo'yicha mukammal o'quv qo'llanmasini, balki badiiy, ilmiy, texnik, ish yuritish usullari, ikki tilli, uch tilli va ko'p tilli lug'atlar. Hozirgi kunga qadar nashr etilgan ingliz-o'zbek, nemis-o'zbek, fransuz-o'zbek lug'atlarining foydali tomonlarini kamaytirmasdan aytish kerakki, ushbu lug'atlar hali ham tarjimonlarning ehtiyojlarini qondirmaydi. Endi katta izohli tezauruslar va entsiklopediyalar zarur va hatto tarjima nazariyasi amaliyotining izohli lug'atini ko'rib chiqish kerak. Chunki tarjima nazariyasi va amaliyoti bilan bog'liq ko'plab masalalar etarlicha aniq hal qilinmagan.

O'zbek tilida siz turli xil ilmiy ma'lumotlarni uzatishingiz, his-tuyg'ularingizni va his-tuyg'ularingizni ifoda etishingiz, badiiy adabiyotning she'riy va nasriy asarlarini yaratishingiz mumkin. O'zbek tili o'z mavzusi, janrlari va uslublari bo'yicha yuqori madaniyatga ega bo'lgan eng boy yozuvga ega. Bularning barchasi o'zbek tilining ulkan kommunikativ va informatsion ahamiyatini ta'minlaydi. Tarixdan ma'lumki, o'zbek xalqi qadim zamonlardan buyon sivilizatsiya rivojiga katta hissa qo'shgan va hissa qo'shgan.

Adabiy tilda odamlarning og'zaki va yozma aloqasi bir-birini tezda tushunishga yordam beradi, nutqning jozibadorligi va go'zalligini oshiradi. [3-114] O'zbek mentaliteti donolik, zukkolik, xushmuomalalik kabi fazilatlarini o'zida mujassam etgan.

Mustaqillikning dastlabki yillarida O'zbekiston turk taraqqiyot modelini asos qilib oldi va lotin alifbosiga o'tish birlikning asosi sifatida qaraldi. Suveren O'zbekistonning shakllanishi yana o'zbek yozuvini isloh qilish masalasini ko'tardi. Mamlakatimiz mustaqillikka erishgunga qadar Prezidentimiz Islom Karimov tashabbusi bilan o'zbek tili nufuzini oshirish yo'lida muhim qadam qo'yildi: 1989-yil 21-oktabrda "O'zbekiston Respublikasining davlat tili to'g'risida"gi qonun qabul qilindi. 1993-yil 2-sentabrda "Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risida"gi qonun qabul qilindi.

Lotin alifbosiga o'tish yangi o'zbek hukumati uchun ham milliy o'ziga xoslik va mustaqillik ramziga aylandi. O'zbek lotin tili tarafdorlari bu til o'zbeklarni tarixiy jihatdan lotin grafikasi hukmronlik qiladigan dunyo axborot va madaniy makoniga jalb qiladi, deb hisoblashadi.

Chet tillarini o'rganish osonroq bo'ladi. O'zbek tili O'zbekiston hududidagi eng rivojlangan tillardan biridir. U boy lug'at va grammatikaga, funksional uslublar tizimiga ega. O'zbekiston-ko'p millatli davlat uning tarkibiga 130 millat va etnik guruhlar kirgan), o'zbek tili ko'plab sabablarga ko'ra o'z hududida yashovchi turli millat va elat vakillari o'rtasida aloqa vositasi bo'lib xizmat qiladi: birinchi navbatda bu lingvistik sabablar. Va eng muhimi, yangi alifbo orqali bizning tilimiz uni alohida gosud tili sifatida tan olishning muhim belgisiga ega bo'ladi

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirziyoyev G. M. adabiyot va san'at, madaniy taraqqiyot-narodimiz yuksaltirishning ma'naviy dunyosi noridir poydevori bilan mustahkamlanadi // Narodnoe slovo, 2017-yil 4-avgust.
2. Buranov G. ingliz va turkiy tillarning dolzarb tipologiyasi. – M.: Oliy Maktab, 1983.
3. Inqiroz Zh. Izchil grammatika. – T.: O'zbekiston, – 1973.
4. Abduvaxobova D., Ergashev U. O'quv ishida ko'nikma va innovatsiyalarni shakllantirish. Yosh olim. 2014. –762-769 bet.

Ona tili (o'zbek tilshunosligi)ni o'qitish hamda til ta'limi jarayonida ta'limiy didaktik o'yinlar va pedagogik metodlarni tatbiq etish

O'razov Alisher,

Guliston davlat universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada ona tili darslarini o'qitish va ilg'or pedagogik texnologiyalardan foydalanish, shuningdek, o'qituvchi mahoratini oshirishda metod, usul, shakl, vosita va boshqalarning roli xususidagi ma'lumotlar bilan tanishasiz.

Kalit so'zlar: davlat tili, metod, tilshunoslik, zamonaviy ta'lim, o'zbek tilini o'qitish, ta'limiy o'yinlar, sifatli dars, pedagogik texnologiyalar.

Ma'lumki, o'zbek tili dunyoning eng qadimiy va boy tillaridan biri hisoblanadi. Bu tilning keng imkoniyatlari qadimgi toshbitiklarda, Mahmud Koshg'ariyning, Yusuf Xos Hojibning, Ahmad Yassaviyning, Alisher Navoiyning, Boburning asarlarida, shuningdek, undan keyingi davrlar o'zbek adabiyoti namoyondalari Boborahim Mashrab, Ogahiy, Uvaysiy, Nodira kabi mumtoz shoirlarimiz va XX asrdagi adiblarimiz ijodida jilolanib turibdi. Va bugungi kunda ham sayqallanib bormoqda.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning til, ma’naviyat va madaniyat mushtarakligi muammosiga doir nutqlari va chiqishlari, xususan, til imkoniyatlaridan oqilona va samarali foydalanish muammolarini hal qilishga oid fikrlarini bayon etish, ona tili ta’limida til va ma’naviyat mushtarakligini ko‘rsatish, ona tilidan (o‘zbek tilidan) amaliy foydalanish samaradorligini oshirish maqsadiga yo‘naltirishda asos bo‘lib xizmat qiladi. “Davlat tili haqida”gi qonun esa o‘zbek tilining taraqqiysi, erkin rivojlanishi, davlat va jamoat organlarida asosiy ish yuritish tiliga aylanishi va tilimiz muhofazasi yo‘lida qilingan huquqiy harakat bo‘lib, tilimizni davlat tili maqomi bilan mustahkamladi. Bu qonun o‘zbek xalqi milliy ongining taraqqiysida, mamlakat mustaqilligi mustahkamlanishida, madaniy merosimizning tiklanishida muhim rol o‘ynashi barchamizga ma’lum[8]. O‘zbek tili – davlat tili. Til – millatning asosiy belgilaridan, davlat mustaqilligining asosiy ramzlaridan biri hisoblanadi. Til mavjud ekan, millat mangu yashaydi. Tilning tirikligi, aytish mumkinki, millatning, xalqning mavjudligidir. Demakki, o‘zbek tilining tirikligi, hayot ekanligi – o‘zbek millatining mavjudligi, davlat tili esa o‘zbek davlatchiligining borligidan dalolatdir. Shuning uchun bugungi kunda Respublikamizda hukumat tomonidan til siyosatiga alohida ahamiyat berib kelinmoqda.

O‘zbekiston Respublikasi fuqarolariga davlat tilini o‘qitish bepul amalga oshiriladi. O‘zbekiston Respublikasi davlat tilida, shuningdek, boshqa tillarda ham umumiy, hunar-texnika, o‘rta maxsus va oliy ma’lumot olishni ta’minlaydi–deya davlat qonunlarida mustahkamlab qo‘yilgan.

Davlatimiz tomonidan barcha davlat va nodavlat ta’lim muassasalarida O‘zbekiston Respublikasi fuqarolari hamda chet el fuqorolari uchun zamonaviy ta’lim olishlariga hamma shart-sharoitlar yaratib berilgan. Shuning bilan birgalikda, ta’lim jarayoni hozirgi zamon talablariga mos bo‘ishi uchun davlat tomonidan turli islohatlar olib borilmoqda.

Dars jarayonlari yanada sifatli bo‘lishi uchun turli metodlar ishlab chiqilib, amaliyotga tatbiq etilmoqda. Ona tili (o‘zbek tilshunosligi) ta’limida zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalari ta’lim oluvchilarning egallayotgan bilimlari mustahkam bo‘lishiga, ularning qo‘shimcha adabiyot o‘qib, mustaqil izlanishlariga, lingvistik materialni o‘zlari qiyosiy tahlil qila olishlari va ular asosida xulosa chiqarishga o‘rgatadi. Shunday ekan, zamonaviy ta’lim metodlariga jiddiy e’tibor berish hozirgi kunning talab-istaklariga aylanib bormoqda.

Tilshunoslik ilmini o‘zlashtirish jamiyatning har bir ongli kishisi uchun zaruriy hisoblanadi, chunki kishilik jamiyatining uzluksiz faoliyat-jarayonlarini tartibga solib turadi. Shuning uchun har bir jamiyat a’zosi quyidagi zamonaviy o‘zbek tilshunoslik bilimlarini o‘zlashtirishi lozim:

- leksika
- grammatika va imlo

- fonetika va orfoepiya
- tinglab tushunish
- og‘zaki nutq
- o‘qish
- yozma me‘yoriy matn yarata olish

Ona tili ta’limi jarayonida o‘quvchilarning har tomonlama mustahkam va nutq faoliyatini o‘stirish ularni mustaqil fikrlashga o‘rgatish borasida pedagogik texnologiyaning ahamiyati kattadir[7]. Darsning faol va maxsuldor, ta’sirchan va samarali bo‘lishida darsning yangi shakllari, o‘qitish metodlari, ko‘rsatmali qo‘llanmalar va texnika vositalaridan unumli foydalanish alohida ahamiyatga ega.

Ta’lim jarayonida yangi pedagogik texnologiyalarning interfaol metodlarini o‘quv jarayoniga tadbiq qilish lozim. O‘qitishning bunday faol usullari o‘quvchilarni mehnat qilishga, diqqatini tortishga, o‘z usida musaqil ishlashga, fikrlashga, izlanishga chorlaydi, darslarga qiziqishi ortib, qatnashishi faollashadi. Zamonaviy pedagogik texnologiyani qo‘llashda norasmiy dars usullaridan foydalanish orqali iqtidorli o‘quvchilarni aniqlash, passiv o‘quvchilarning o‘z kuchlariga ishonch hosil qilishlari uchun sharoit yaratish, sinfdagi o‘quvchilar o‘rtasida do‘stlik, o‘zaro hamkorlik tuyg‘ularini shakllantirishga erishish nazrda tutiladi[9]. Bugungi kun til ta’limi o‘qituvchisi o‘z kasbining bilimdoni bo‘lgani holda, dars mashg‘uloti davomida vaziyatga qarab, bir necha metodlardan foydalanish, pirovardida, til ilmini ta’limiy metodlarga singdirib, o‘quvchi va talabalarga oson usullarda yetkazishi talabi qo‘yilgan. Chunonchi, darsning ta’limiy maqsadiga mos ravishda ta’lim oluvchilarda erkin fikr yurita olish, turli muammoli vaziyatlarda mustaqil fikrini ifodalay olish ko‘nikmasini shakllantirishga oid metodlarni tanlashi mumkin. Ushbu metodlar ularda fikrlash qobiliyatining o‘sishiga xizmat qiladi.

Odatda, darsning ta’limiy maqsadiga bir emas, bir necha metodlardan foydalanish evaziga erishiladi. Buning uchun o‘qituvchi o‘zi tanlagan metodining avval darsda berilishi ko‘zda tutilgan bilimlar, o‘quvchi va talabalar egallashi kerak bo‘lgan malakalarga qanchalik mosligini, so‘ngra kuzatishlar asosida ushbu metodning dars jarayonidagi samaradorlik darajasini aniqlaydi. Agar samaradorlik darajasi pasaysa yoki o‘sish kuzatilmasa, darrov metodni o‘zgartirish lozim bo‘ladi. Xususan, yangi mavzu bayoni bosqichida muammoli vaziyat hosil qilish uchun zamonaviy metodlardan, zaruriyat tug‘ilganda an’anaviy tushuntirish metodidan ham foydalanish mumkin bo‘ladi[9].

Har bir darsni turli va eng yaxshi saralangan o‘qitish metodlarini qo‘llagan holda tashkil etish, o‘quvchi-talabalarning mustaqil aqliy faoliyatini faollashtirishga, talabalarning nazariy bilimlarni to‘liq o‘zlashtirishlariga yordam beradi, o‘z kasbiga qiziqishi ortib borishiga olib keladi. Bu darslarda berilayotgan ilmiy-nazariy bilimlar yordamida talabada mustaqil fikr hosil bo‘lishiga sharoit yaratiladi. Aksincha, bir xil

metodning qo'llanaverishi yoki metodning noto'g'ri tanlanishi esa ta'lim oluvchidagi qiziqishni so'ndiradi, uning aqliy faoliyatini susaytiradi. Bu o'rinda shuni alohida qayd qilib o'tish kerakki, o'qituvchi interfaol usullarni qancha ko'p bilsa, o'z faoliyatida faqat yagona bir metodning o'zi bilan chegaralanib qolmaydi, pedagogda ularni bir-biriga qiyoslab, darsning ta'limiy maqsadlariga muvofiq'ini tanlab dars o'tish imkoniyati paydo bo'ladi.

Demak, o'qituvchi bir emas, bir necha pedagogik usullarni yaxshi bilishi va zaruriyat tug'ilanda ularni o'zaro qiyoslab, darsning turli bosqichlarida almashtirib qo'llashi maqsadga muvofiqdir. Xususan, quyi sinflarda ta'limiy didaktik o'yinlardan foydalanish muhim o'rin tutadi. O'quvchilarning yosh va psixologik xususiyatidan kelib chiqadigan bo'lsak, ta'limiy o'yinlar dunyoni va o'zlikni anglashda, qiziqishlarini qondirishda o'quvchilarning ijodiy tafakkurini o'stirishda asosiy vosita hisoblanadi. Ta'limiy o'yinlar bilimlarni o'zlashtirish jarayonini yengillatishga, o'quvchilarni darsga to'liq jalb etishga yordam beradi[8].

Yuqorida bildirilgan fikrlardan xulosa chiqarib aytganda, davlat tilini o'rganish, unga amal qilish tabiiy ehtiyoj va zaruratga, hatto anglangan majburiyatga aylanib borishi kerak. O'zbek tilida to'g'ri, ifodali so'zlash va yozish, ona tilimizning sofligi va boyligi to'g'risida tinmay g'amxo'rlik qilish, uning iste'mol doirasini kengaytirib borish davlatimiz fuqarolarining eng oliy burchlaridan biri sanaladi. Xususan, har bir yosh o'quvchi va talaba o'z ona tilidagi so'z boyligini oshirish hamda til imqoniyatlaridan o'rinli foydalanishga doimo harakat qilishi lozim. So'z fikr qurolidir, kishi qanchalik so'z bilsa, uning fikrlash doirasi, dunyoqarashi ham shunchalik keng bo'ladi.

Zamonaviy metodlardan foydalangan holda o'tilgan ona tili (o'zbek tilshunosligi) darslarida o'quvchilar va talabalarning faol ishtirok etishi, uning yozma va og'zaki nutqini rivojlantirishga, mustaqil fikrlashga, o'ylashga va xulosa chiqarishga o'rgatadi. Bunday darslarda o'quvchi zerikmaydi, faol qatnashadi, dars qiziqarli bo'lganligi uchun ham o'tilgan mavzu hamda dars ularning xotirasida uzoq vaqt saqlanib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Doniyorovich.O.R.A. (2022). Tog'ay Murod asarlarida evfemizmlar. International journal of science and education, 1(4), 38-42.
2. R.Sayfullayeva. Hozirgi o'zbek adabiy tili. 2010.
3. Khamrokulovna, T. Z. (2022). Literature is a source that reveals the truth of life. World Bulletin of Social Sciences, 10, 86-87.
4. T.Qudratov. Lingvistik tahlil. –1981.
5. Mahkamov, N., & Ermatov, I. (2013). Tilshunoslik terminlarining izohli lugati. –Toshkent: Fan Nashriyoti.
6. Mamaraximov, S. (2022). Maqsad ma'nosini ifodalovchi dastlabki vositalar. Academic research in educational sciences, 3(7), 376-385.

7. B.Hodiyev. Mustaqil o'quv faoliyatini tashkil etish. 2010.
8. A.G'ulomov va boshqalar. Ona tili o'qitish metodikasi. –2012.
9. J.Yo'ldoshev. Pedagogik texnologiyalar. 2009.
10. Sharipov,F.G., Mamatqulov.A.R. (2021). O'zbek ilmiy tilshunosligi holati. Academic research in educational sciences, 2(2), 168-174.
11. Xudoyqulova Sh, Dehqonova L. (2021). Abdulla Qodiriyning So'z qo'llash mahorati. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 1(4), 589-595.

Sport-sog'lomlashtirish bilan bog'liq ayrim nomlar haqida mulohazalar

Sidiqov Jahongir,
Andijon davlat chet tillar
instituti katta o'qituvchisi
Soflro'tpshk1707@ mail.ru

Annotatsiya. Maqolada sport-sog'lomlashtirish bilan bog'liq nomlar, ularning mavzuiy guruhlari, o'zlashish qonuniyatlari, ma'nolari haqida so'z yuritilgan.

Kalit so'zlar: so'z, termin, atama, sport-sog'lomlashtirish atamaları, o'zlashma so'z, leksik-semantik guruh.

Mustaqillik yillarida aholining sog'lom turmush tarzi va sport sohasiga jahon talablari asosida e'tibor berila boshlandi. O'zbek sportining dunyoga chiqishi ortidan sport bilan bog'liq terminologik qatlam yangi sifat bosqichiga ko'tarildi, tilimizga *libero*, *pleymeyker*, *travers*, *karrilero*, *boks-tu-boks*, *trekvartista*, *patli koptok*, *volan*, *bobsley*, *fristayl*, *bodibilding*, *vaterpolo*, *baydarka*, *kanoe* kabi son-sanoqsiz xorijiy terminlar kirib keldi. Mazkur terminlarning har biri asos tilda o'z ma'nosiga ega va o'zbek tiliga shu ma'nosi bilan o'zlashdi. Masalan, *armrestling* [inglizcha *arm* – qo'l, *restling* – kurash] – *qo'l bilan kurashish* ma'nosini beradi. Uning turlari sanalgan *ristrestling* – *tik turgan holda qo'l bilan kurashish*, *xendrestling* *yotgan holda qo'l bilan kurashish* ma'nolarini bildiradi [1].

Yoki *“tentpegging”* (*tentpegging*) atamasini olaylik U inglizcha *tent* + *peg* – *chodir* + *qoziq* (*belgi*) so'zlaridan olingan bo'lib, ot sport turi nomini anglatadi [2].

E'tiborlisi sohaga oid lingvistik tadqiqotlar yuzaga keldi [3] va ularda ichki imkoniyat asosida yasalgan terminlariga katta o'rin qaratildi. *“O'rta”*, *“ta'zim”*, *“kurash”*, *“halol”*, *“yonbosh”*, *“chala”*, *“dakki”*, *“tanbeh”*, *“g'irrom”*, *“bekor”*, *“teng”*, *“to'xta”*, *“vaqt”* atamalarining tilimizda va chet tillarda qo'llanila boshlashi haqida yangi tadqiqotlar yuzaga keldi. Lekin, shunga qaramasdan sport inshootlariga nom qo'yishda ko'plab kamchiliklar kuzatiladi. Tadqiqotga Andijon viloyatidagi 31 ta sport-

sogʻlomlashtirish maskanlari nomi kiritildi, ulardan 6 tasi oʻzbekcha, 19 tasi ruscha-baynalmilal, 6 tasi aralash nomlar sanaladi. Ularni quyidagi leksik-semantik guruhlariga ajratish mumkin.

a) sport komplekslari nomi: «Bobur arena», “Sogʻlom avlod” sport kompleksi, Qoʻl jangi markazi, Qilichbozlik kompleksi, Hasanboy ota sport kompleksi va h.k.;

b) sport zallari nomi: Yoshlar sport saroyi, shaxmat-shashka saroyi; «Ice Rink» va h.k.;

v) stadion (oʻyingoh) nomlari: «Yoshlik», «Naʼvroz», «Xalqlar doʻstligi», “Shedevr”, Shaydo, Savay, Arena Komron 777, Futbol arena, Ges arena va h.k.;

g) sport klublari nomi: “Sherzod”, “Barkamol avlod”, Roller klub, Maxsus ogir atletika zali va h.k.;

d) suzish havzalari nomi: Delʼfin, Bogi Eram; Marvarid va h.k.;

e) fitnes klublar nomi: Elit, Fride fitness, Fitness+5, Pulse fitness, Hard gum and fitness, Women fitness, Hulk va h.k.;

yo) aralash sport maskanlari (sport klublari, mashq oʻtkazish zallari, fitnes klublar) nomi: Boss gum, Life gum, Massa, Fride, Fit max, Miss fitness, Alpomish fitness, Texnogum, Bad Boy va h.k.;

Sport-sogʻlomlashtirish terminlari ichida Roller klub, Hulk; Boss gum, Life gum, Massa, Fride, Fit max, Miss fitness, Texnogum, Bad Boy kabi nomlar chet tillardan olingan va xorijga taqlid qilish, ularga koʻr-koʻrona ergashish holatlari koʻzga tashlanadi. Masalan, Hulk fitnes klub nomi amerikalik Marvel Komiks tomonidan oʻylab topilgan, koʻplab badiiy filmlar, mulʼtfilmlarning super qahramoni, ijtimoiy tarmoqlarda keng targʻib qilinadigan qudratli kuch egasi Xalk (Hulk) [4] nomidan olingan boʻlib, u milliyligimizni, qadriyatlarimizni ifodalay olmaydi.

Ularning oʻrniga Alpomish, Pahlavon, Bahodir, Polvon, Jasurlar, CHaqqon, CHinor kabi nomlarni qoʻyish mumkin.

Alpomish va Xalk (Hulk) nomlarining qiyosiy jadvali (1-rasmga qarang).

T.b.№	Sifatlari	Alpomish	Xalk (Hulk)
1	Milliy qahramon	+	-
2	Super qahramon	-	+
3	Tarixiy shaxs	+	-
4	Toʻqima	-	+
5	Kuchli	+	+
6	Badiiy filmlar personaji	+	+
7	Mulʼtfilmlar qahramoni	-	+
8	Ijtimoiy tarmoqlarda keng tarqalgan	-	+

9	Rangi (yashil)	-	+
10	Ayol sherikga ega	-	+

Bad Boy fitnes klub nomi ham qadriyatlarimizga sira mos kelmaydi. Bu nom tarjima qilinganda, *Yomon bola* degan ma’noni bildiradi [5]. Uning ko‘rinishi ko‘chada yuradigan, bezori bolalarga o‘xshaydi (2-rasmga qarang).

Fitnes klubga nom qo‘yayotgan mutasaddilar buni e’tiborga olishmagan. Uning o‘rniga *Botir bola*, *Kichkina pahlavon*, *Jasur yigit*, *Epchil bola* kabi nomlarni qo‘yish maqsadga muvofiq.

1-rasm. ALPOMISH VA XALK (HULK) TASVIRI

2-rasm. BAD BOY (YOMON BOLA) TASVIRLARI

Sport-sog‘lomlashtiroish bilan bog‘liq nomlar nominatsiyasi murakkab jarayon. Ularning qiyosiy-statistik tahlillari bizga soha terminologiyasining ochilmagan jihatlari haqida yangi ma’lumotlarni berishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. <https://otherreferats.allbest.ru>.
2. <https://sputniknews-uz.co>.
3. Boboyorov M. H. Mustaqillik davri sport atamalarining shakllanishi: Filol. fan. nomz. diss. ... avtoref. – Samarqand, 2009. – 27 b. ; Sarimsokov X.A. Ingliz va o‘zbek tillarida sport terminlarining chog‘ishtirma tadqiqi: Filol. fan. b. falsafa d-ri (PhD) ... diss. avtoref. – Toshkent, 2020. – 50 b.; Kuldashova N.B. Frantsuz va o‘zbek tillarida sport terminologiyasining milliy-madaniy xususiyatlari: Filol. fan. b. falsafa d-ri (PhD) ... diss. avtoref. – Samarqand, 2020. – 56 b.; Shokirova M. N.O‘zbek tilidagi “sport” sememali

birliklarning struktur-semantik tadqiqi: Filol. fan. b. falsafa d-ri (PhD) ... diss. avtoref. – Toshkent, 2020. – 56 b.

4. <https://uz.wikipedia.org>.

5. <https://translate.yandex.uz>.

Jahon folklorshunosligida ertaklarning yaratilishi

Z.Rahmonova,

Andijon davlat universiteti katta o'qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada hozirgi kunda ertak janrining yashash shakllariga e'tibor qaratilgan bo'lib, unda jahon ertakchi adiblarining olib borgan ishlari tahlilga tortilgan.

Kalit so'zlar: ertak janri, ertak poetikasi, an'anaviy ertaklar, adabiy ertaklar.

Ertak janri shakliy imkoniyatlari, obrazlar tizimi, hayratomuz fantastikasi, an'anaviy epik makon va zamon qamrovi, barqaror formulaviy badiiy tili bilan hozirgi davr kishilarining dunyoqarashini, ularning ruhiy dunyosini, orzu-istaklarini butun murakkabligi hamda serqirraligi, rang-barangligida aks ettira olmasligi barchaga ma'lum. Chunki bugungi hayot va inson munosabati muammolari ertaklar poetikasi qamroviga sig'maydi. Demak, an'anaviy ertaklarning hozirgi holati haqida fikr yuritganda ikkita masalani aniq farqlagan holda so'z yuritish to'g'ri bo'ladi. Bular a) ertaklarning yangidan yaratilishi; b) an'anaviy ertaklarning jonli yashashi masalalaridan iborat.

An'anaviy ertaklarning jonli yashashi masalasi folklorshunosligimizda mutlaqo o'rganilgan emas. Demak, ushbu masala endilikda bor ziddiyati, butun murakkabligi bilan ertakshunosligimiz diqqat markazida bo'lishi muqarrardir.

Agar ertak janrining jonli yashashini yaxlit bir jarayon desak, ushbu jarayonni tashkil etuvchi tarkibiy qismlari, ularni harakatga keltiruvchi komponentlar haqida ham muayyan tasavvurlarga ega bo'lishimiz zarur. Bizningcha, ertakning jonli yashashida birinchi navbatda ertakchi shaxsiyati muhim o'rin tutadi. U o'z iqtidori, hayratomuz xotirasi bilan ertak materialini yaratadi, uni o'ziga xos mahorat bilan so'zlab beradi. Bu o'rinda so'zlab beradi, deyishning o'zi kamlik qiladi. Chunki haqiqiy ma'noda professional ertakchi ijrosi so'zamollik, xatti-harakat, mimika, imo-ishora hamda o'ziga xos intonatsion tovlanishlarga boy bo'ladiki, bunday ijro ertak syujetini shunchaki bayon etishdan keskin farq qiladi. Bundan tashqari, mohir ertakchi ertak janri badiiy-mazmuniy kanonlarini buzmagani holda badihago'ylik bilan ijroning uzluksizligini ta'minlaydi va shu orqali tinglovchilar diqqatini ertak voqealariga butunlay bog'lab qo'yadi. Ana shu ma'noda hozirgi paytda mohir ijodkor ertakchilar juda oz qoldi.

Adabiy ertak yaratish an'anasi ancha qadimiy bo'lib, ularning ildizlari an'anaviy ertaklar yaratilishi ilgariroq so'ngan xalqlar adabiyotida yuzaga kelgan. Masalan, daniyalik adib Xans Kristian Andersen (1805-1875), nemis filolog olimlari, aka-uka

Yakob (1785-1863) va Vilʼgelʼm (1796-1859) Grimm lar xalq ertaklarini adabiy jihatdan qayta ishlab, oʻzlari ham xalq ertaklari shaklida juda koʻp adabiy ertaklar ijod qilganlar. Ular yaratgan adabiy ertaklar esa hozirga qadar koʻpchilik tomonidan sevilib oʻqiladi.

Xans Kristian Andersen ijod qilgan adabiy ertaklar, bir tomondan, anʼanaviy xalq ertaklaridagi uydirmadan farqli holda qahramonlarni real voqelikka yaqinlashtirib, ularga reallik baxsh etishi bilan, ikkinchi tomondan, real hayotiy narsa va hodisalarga fantastik tus berib, ularni jonlantirishi bilan anʼanaviy ertaklardan farqlanib turadi.

Aka-uka Grimm lar yaratgan adabiy ertaklarning qahramonlari oddiy xalq ichidan chiqqan dehqon, kosib-hunarmandlar, kambagʻal mehnatkashlarning farzandlari boʻlib, ular oʻzlarining mehnatsevarligi, ziyrakligi, sinchkovligi, hushyor va insoniyligi bilan diqqatga sazovor.

Dunyo adabiy ertaklari xazinasiga ulkan hissa qoʻshgan ijodkorlardan biri frantsuz shoiri va tanqidchisi Sharl Perro (1623-1703) boʻlib, u yaratgan “Qizil shapkacha”, “Uyqudagi goʻzal”, “Shumshuk qiz”, “Etik kiygan mushuk” ertaklari hozirda jahon xalqlarining sevimli adabiy ertaklariga aylangan. U xalq ijodiga xos zavqli yumordan, istehzoli kulgudan oʻrinli foydalanib, oʻz ertaklarining oʻqimishlilikini oshirishga erishgan.

Rus adabiyotida adabiy ertak janrida N.M.Karamzin, V.A.Jukovskiy, A.S.Pushkin, P.P.Ershov, V.F.Odoyevskiy, S.T.Aksakov, V.I.Dal, K.D.Ushinskiy, D.N.Mamin-Sibiryak, L.N.Tolstoy, A.M.Gorkiy, A.N.Tolstoy, V-V.Bianki, Y.L.Shvarts, K.G.Paustovskiy, A.P.Gaydar, M.E.Saltoʻkov-Hedrin, K.Chukovskiy kabi juda koʻp shoir va adiblar barakali ijod qilganlar.

Oʻzbek adabiyotida esa H.Olimjon, Z.Diyor, S.Joʻra, Sh.Saʼdulla, A.Rahmat, P.Moʻmin, M.Aʼzam, T.Adashboev singari adib-u shoirlar tomonidan adabiy ertakning goʻzal namunalari yaratilgan.

Adabiy ertakning janr xususiyatlari haqida talaygina fikr-mulohazalar bildirilgan. Jumladan, rus olimi L.Yu.Braude adabiy ertaklarning, bir tomondan, anʼanaviy xalq ertaklariga xos fantastikaga, ikkinchi tomondan, alohida ijodkorning badiiy toʻqimasiga asoslangan alohida janr ekanligini taʼkidlaydi[2: 234].

S.Y.Serov adabiy ertaklarning folklor va yozma adabiyot bilan aloqadorligini alohida taʼkidlaydi. Uning haqli eʼtirof etishicha, adabiy ertak, asosan, bolalar va oʻsmirlarga moʻljallanganligi bilan diqqatga sazovor[6: 3-116]. Shu sababli adabiy ertak bolalar adabiyotining namoyandalari ijodida koʻp uchraydi. Chunki ertakka xos fantastika, gʻayritabiiy uydirma syujet katta yoshdagi kishilardan koʻra bolalar va oʻsmirlar uchun maroqlidir. Bundan tashqari aksariyat adabiy ertaklar oʻgʻitnamo mazmunga ega boʻlib, ular bolalarning maʼnaviy-ahloqiy jihatdan kamol topishlari uchun muhim ahamiyatga ega.

Taniqli rus folklorshunosi V.P.Anikin ham adabiy ertakning folklor va yozma adabiyot oʻrtasida turuvchi, ularni oʻzaro bogʻlovchi adabiy hodisa ekanligini qayd etgan

holda adabiy ertakda adib yoki shoirning ijodiy erkinligi nisbatan kuchli ekanligi real hayotdagi har bir voqea yoki hodisa, shaxs va narsa adabiy ertak uchun mavzu bo'la olishligini to'g'ri ko'rsatadi [3: 3-22].

O'zbek adabiy ertaklari folklorshunos S.Alimov tomonidan maxsus o'rganilgan. Uning fikricha, adabiy ertak yozma adabiyot janri hisoblanadi [2].

Taniqli rus adabiyotshunosi V.I.Novikov hamda rus folklorshunosi E.V.Pomerantsevalar ham xalq ertaklari mavzui, syujeti, motivlari uslubi bilan uzviy bog'liqlikda biror shoir yoki adib tomonidan yozma holda yaratilgan ertaklarni adabiy ertaklar deb yuritish lozimligini, ular folklorning emas, balki adabiyotning mulki ekanligini to'g'ri qayd etadilar [5: 298-304].

Biz ham yuqorida nomlari zikr etilgan olimlarning fikrlariga to'la qo'shilamiz. Chunki adabiy ertak bayon uslubini, fantastikani, formulaviylikni hamda badiiy shartlilikni an'anaviy xalq ertaklaridan olsa ham, ammo o'zida yozma adabiyotga xos individuallikni saqlaydi. Shuning uchun adabiy ertakni xalq ijodiga emas, balki yozma adabiyotga taalluqli hodisa sifatida qarash va baholash to'g'riroq bo'ladi. Bundan tashqari, folklorshunos va adabiyotshunos M.A.Azadovskiy haqli qayd etganidek, adabiy ertakka qo'l urgan har qanday adib yoki shoir o'zga materialni o'z qarashiga moslab qayta ishlaydi, unga yangicha mazmun va mohiyat baxsh etadi. Mana shu tariqa adabiy ertak ijodkorning o'z asariga, agar ertak asosida yotgan material boshqa millatga taalluqli bo'lsa, sof milliy asarga aylanadi [1. 56].

Bunday xususiyat faqat rus adabiy ertaklari uchungina emas, balki barcha xalqlar adabiy ertaklariga ham birdek taalluqlidir.

Yozma adabiyot xalq og'zaki ijodining ko'pgina epik janrlari asosida taraqqiy etdi. Shuning uchun yozma adabiyotda ertak-doston, ertak-hikoya, ertak qissa, ertak-masal, ertak-roman kabi rang-barang asarlar yuzaga keldi. V.P.Anikin ularning barchasini umumlashtirib, ertakona adabiyot deb nomlaydi [3. 20]. Bizningcha, bu fikrga qo'shilib bo'lmaydi. Chunki ertak og'zaki an'anada bo'ladimi, yozma adabiyotda bo'ladimi, baribir, o'zigagina xos xususiyatini muayyan darajada saqlaydi. Shu bois biz uni og'zaki va adabiy ertak sifatida baholaymiz. Ammo ertak shakliga solingan rivoyat, afsona, masal, hikoya, qissa va romanni ertakning boshqa janrlar bilan chatishgan shakli deb ayta olmaymiz. Chunki ushbu janrlarning o'ziga xos mezonlari mavjud. Masalan, roman janri uchun romanga xos tafakkur qamrovi, hayotiy-mazmuniy ko'lam borki, ertakka xos shakliy xususiyat bunday mezonni to'la qamrab ololmaydi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, an'anaviy ertak namunalarini yozib olish, uning go'zal namunalarini ko'plab nusxalarda, alohida to'plamlar shaklida chop etish ana shunday vositalardan biri hisoblanadi. Bu borada o'zbek folklorshunosligida talaygina ishlar amalga oshirildi. Xalq ertaklaridan iborat alohida to'plamlar "O'zbek xalq og'zaki ijodi" seriyasida nashr etilgan o'nlab kitoblar buning yorqin dalili bo'la oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Азадовский М.А. Литература и фолклор. –Л.: 1938.
2. Алимов С. Становление и развитие жанра литературной сказки в узбекской советской литературы. Автореферат на соиск. канд.филол.наук. –Т., 1984.
3. Аникин В.П. Русские писатели и сказка // Сказки русских писателей. –М.: “Детская литература”. 1984.
4. Брауде Л.Ю. К Истории понятия “литературная сказка” // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. т. 36. 1977, №3.
5. Померантсева Э.В. Сказка // Словарь литературоведческих терминов. Редакторы-составители Л.И.Тимофеев и С.В.Тураев. –М.: “Просвещение”. 1974. с.356-357; Новиков В.И. Сказка // Энциклопедический словарь юного литературоведа. –М.: “Педагогика” 1988.
6. Серов С.Я. Русская литературная сказка // Городок ва табакерке. Сказки русских писателей. –М.; 1989.

O‘zbek tilshunosligidagi muammolar

Baysariyev Nosir,

Jizzax politexnika instituti katta o‘qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada tilning kelib chiqishi, rivojlanishi kabi mavzular yoritilgan bo‘lib, tilning rivojiga o‘z hissasini qo‘shgan olimlar va allomalarning buyuk hizmatlari keltirilgan.

Kalit so‘zlar: til, ta’rif, zamon, jamiyat, tilshunoslik.

Har bir til vaqt o‘tishi bilan taraqqiy etib boradi. Bu jarayonda ba’zan muvaffaqiyatlar, bazan keskin burilishlar va muammolar yuzaga kelishi mumkin. Til millatning ko‘zgusi demakdir. Ayni millat istiqboli, kelajagi uchun ham tildagi vujudga kelayotgan muammolar barcha uchun muhim va birinchi darajadagi omil bo‘lmog‘i kerak.

O‘zbek tilining taraqqiy jarayonlariga alohida to‘xtaladigan bo‘lsak, XX asr boshlarigacha Lutfiy, Atoyi, Alisher Navoiy, Bobur, Mashrab, Ogahiy, Feruz, Muqumiy, Furqat kabi mumtoz shoirlarimizning shoh asarlari yozilgan eski o‘zbek tili hozirgi o‘zbek tilining shakllanishi va rivojlanishi uchun asos bo‘lgan. O‘zbek tilining takomillashuvida Atoyi, Sakkokiy, Lutfiy singari o‘nlab, yuzlab so‘z ustalari xizmat qilgan bo‘lsalar, Alisher Navoiy uning obro‘yini dunyoga tanitdi. XII asrdan to bugunga qadar tilimizda ulkan o‘zgarishlar yuz berdi; ko‘p so‘z iste’moldan chiqdi, qanchadan qancha yangi so‘zlar paydo bo‘ldi va ularning o‘rnini egalladi. Shuningdek bugun ham tilimizda bir qancha o‘zgarishlar yuzaga kelmoqda. Bu o‘zgarishlar, ayniqsa, tarjimashunoslik sohasida o‘z aksini topmoqda.

Ma'lumki, til so'zga qo'shimchalar qo'shish orqali so'z hosil bo'lishi, yangi ixtirolarni nomlash, so'zni boshqa tillardan o'z xolicha o'zlashtirish va tarjima amaliyoti jarayonida boyib boradi. Til boyishining tarjima amaliyotidagi jarayoni murakkab va o'ta mas'uliyatli jarayondir. Sababi shundaki, tildagi bitta notog'ri tarjima ko'plab muammolarga sabab bo'lishi mumkin. Mavzu davomida ayni mana shu tarjima, uning ahamiyati, tarjimashunoslikdagi muammolar va, albatta, yechimlar va istiqbollar haqida batafsil fikr yuritamiz.

Til – kishilar o'rtasidagi munosabatda eng muhim qurol hisoblanadi. U jamiyat taraqqiyot bosqichlarida shakllanib, umuminsoniy manfaatlarga xizmat qilgan. Tilining paydo bo'lishi va rivojlanishi bevosita jamiyat taraqqiyoti bilan uzviy bog'liqdir. Shuningdek, inson kamoloti haqida fikr yurutuvchi barcha fanlarning o'rganish manbai aynan tilga aloqador hisoblanadi.

Tilga turli davrlarda turlicha ta'riflar berilgan, ammo hozirga qadar aniq va yagona ta'rif mavjud emas. Shu sababdan, ko'plab olimlar va ilmiy tadqiqotchilar orasida bu masala qizg'in bahslarga sabab bo'lmoqda. Bundan tashqari, tilshunoslik fanining predmeti, obyekti va vazifalari kabi masalalar qaysidir ma'noda tilni qanday tushunishga bog'liq.

Yuqorida aytilganidek, turlicha ta'riflar tufayli tilshunoslik fanining predmetini ham turlicha idrok qilishga sabab bo'ldi. Shu vaqtdan boshlab, tilshunoslik fanini tubdan tadqiq qilina boshlandi. XX asrdan boshlab esa tilshunoslik fanining predmetini aniqlashda yangicha davr boshlandi.

Xususan, hozirgi zamon tilshunoslik fanining asoschisi bo'lgan shveysariyalik olim tilshunoslik fanining predmeti masalasida o'ziga xos burilish yasadi. Bu olimning fanga qo'shgan hissasi - birinchi bo'lib tilning murakkab hodisa ekanligini aniqladi va yangi mukammal, aniq shakllangan umumiy tilshunoslik nazariyasini yaratib berganligi bilan ahamiyatlidir. U til haqida quyidagi fikrlarni bildiradi "til kishilik jamiyatida bajaradigan vazifasiga ko'ra aloqa quroli, fikr ifodalash vositasidir, ijtimoiy tabiati jihatidan til madaniy - tarixiy va ijtimoiy hodisa ichki tuzilishiga ko'ra sof belgi - ishoralar tizimidir".

Shu asnoda aytish joizki, tilning shakllanishida o'zbek olim-u mutafakkirlar ham alohida o'rin egallaydi. Xususan, XV asrning ikkinchi yarmida ijod etgan mumtoz adibimiz Alisher Navoiy turkiy tilda asarlar yozib, bu tilning taraqqiyotda muhim o'rin tutgan. Bunga Zahiriddin Muhammad Bobur quyidagicha ta'rif bergan : "Alisherbek tengi yo'q kishi edi. Turkiy til bila to she'rlar aytupturlar, hech kim oncha ko'p va xo'p aytqon emas".

Navoiydan so'ng bir qancha mutafakkirlarimiz o'zbek tilining rivojiga hissa qo'shgan bo'lsalarda, ammo baribir Alisher Navoiy turkiy tilda takrorlanmas qalam sohibi bo'lib qolaverdi. Sababi, o'sha zamonda ulug' siymolar, shoirlar, yozuvchilar va hattoki podshohlar turkiy tilga nisbatan noto'g'ri munosabatda bo'lib, bu tilda ma'noli va

mazmunli asar yarata olishga ishonmaganlar. Alisher Navoiy esa “Xamsa” singari bebaho asarni turkiy tilda yozib, o‘zidan oldin yozilgan "Xamsa" larni ortda qoldiradi. Shu yo‘l bilan turkiy tilni “dag‘al til” deb kamsituvchilarga bu tilning qiymati, ahamiyati va cheksiz imkoniyatlarga ega ekanligini isbotlab berdi. Bundan tashqari, Navoiy lirik she‘rlarining jami sakkiz devonga jamlangan bo‘lib, shulardan yettitasi turkiy lirikadan iboratdir.

Mana shunday hodisadan so‘ng, ko‘plab ijodkorlar turkiy tilning so‘zga, badiiy, go‘zal ifodalarga naqadar boy ekanligiga ishonch hosil qilishadi va bir qator olimlardan Munis, Ogahiy, Xorazmiy, Homid Balxiy, Amiriy, Mashrab singari adiblar turkiy tilda betakror ijod namunalarini yaratishdi. O‘z navbatida, ularning asarlari o‘zbek tilining mukammal shakllanishida aniq bir me‘yorlari va tartiblarining vujudga kelishida bosh omil bo‘lib xizmat qiladi. Shuning bilan birga Alisher Navoiy tilshunos olim sifatida "Muhokamat ul - lug‘atayn" asarini yozdi. Bu kitobda o‘zbek adabiy tilini shakllantirish, til borasida olib borgan tajribalar, chuqur ilmiy-nazariy qarashlari aks etgan.

Hozirgi kunda esa, biz tilshunoslikda yoki o‘zbek mumtoz adabiyotida biron bir izlanish, ilmiy tadqiqot olib bormoqchi bo‘lsak, albatta, Alisher Navoiy va boshqa mutafakkirlarimiz ijodiga murojaat qilamiz. Ularning tilshunoslikka bag‘ishlangan durdona asarlari nafaqat o‘lkamiz hududida, balki Yevropa mamlakatlarida ham yuksak o‘ringa ega. Shuni alohida ta’kidlash joizki, hozirgi kunda xorijiy davlatlarda o‘zbek tiliga qiziqish kun sayin ortib bormoqda. Bu jarayon, albatta, o‘z o‘zidan yuzaga kelmaydi.

Tabiat va jamiyat mahsuli bo‘lgan inson, ayni paytda, ularning oliy namunasi ham sanalib, olamni narsa va predmet shaklida, voqyea va hodisa tarzida miyasida aks ettiradi, idrok qiladi, fikrlaydi. Bu jarayonda muhim vosita hisoblangan tilning ahamiyati g‘oyatda muhimdir. Shuning uchun ham til va tafakkurni bir-biridan alohida tarzda tasavvur qilib bo‘lmaydi. “Til bilan tafakkur bir-birini taqozo etadigan ajralmas hodisadir. Tilsiz tafakkur bo‘lmaganidek, til ham tafakkursiz bo‘lmaydi”.

Tilning inson uchun fikrlash vositasi bo‘lishi, moddiy asos sifatida xizmat qilishi uning amalda bo‘lishidagi birinchi bosqich hisoblanib, ikkinchi bosqichda fikr, tafakkur mahsuli reallashadi, ya’ni u miyadan tashqariga chiqadi. Shunday qilib, ikkinchi bosqichda til kommunikativ – aloqa vazifasini bajarishga kirishadi.

Til insonlar o‘rtasida aloqa vositasi bo‘lishi, tabiat va jamiyatdagi narsa va hodisalar to‘g‘risida xabar berishdan tashqari suhbatdosh yoki tinglovchiga ma’lum ta’sir o‘tkazish, hissiyotini qo‘zg‘atish kuchiga ham ega. Yurtimiz sarhadlarida o‘zbek tilimizning shunday jonkuyarlari borki, ular chet davlatlarda yashasalarda, ona tilimizga bo‘lgan hurmatni unutmay, bu tilni xorijiy davlatlarda ham targ‘ib qilishmoqda. O‘zbek tilimizning dovrug‘i butun dunyoga doston bo‘lsada, biroq tilimiz bilan bog‘liq bo‘lgan muammolar ham yo‘q emas. Zamonaviy texnologiya vositalarining yaratilishi hayotimizning barcha jabhalarini osonlashtirishga xizmat qilayotgan bo‘lsada, bugun aynan shu texnologiya O‘zbek tilidagi dolzarb muammolarga sabab bo‘lmoqda.

Avvallari, insonlar bir - birlari bilan xat orqali muloqot qilishardi. Ayni vaqtda esa mobil telefonlardagi sms xizmati barchaning "beminnat yordamchi" siga aylangan. Mana shunday texnologiya vositalari tufayli tilimizdagi me'yoriy qoidalarni tobora unutib boryapmiz. Mobil aloqa vositasi yordamida xabar jo'natayotganizmizda, imloviy xatolar va tinish belgilariga deyarli rioya etmaymiz. Juda ko'p so'zlar va harflar noto'g'ri yoziladi.

Misol uchun, mobil aloqa vositasi xabarlarida "sh" harfi o'rniga "w" harfini, o' harfini o'ringa esa 6 sonini, "bilan" so'zi "bn" shaklida, "kerak" so'zi bo'lsa "k\k" shaklida qo'llanishi yoshlar orasida juda ham ommalashib bormoqda. Bu holatga chek qo'ymaydigan bo'lsak, o'zbek tilida to'g'ri yozishni unutib qo'yishimiz mumkin. Vaholanki, mobil vositalarining barchasida tinish belgilarining hammasi mavjud. Bu holat juda ko'p marotaba bahs-munozara markaziga aylandi. Ammo u hali ham muammo sifatida o'z yechimini topganicha yo'q.

O'zining boy tarixi va o'tmishi, havas qilsa va namuna olsa arzigulik ma'naviy-madaniy merosiga ega bo'lgan o'zbek xalqining muloqot an'analari nafaqat mazmunan, balki shaklan ham rang-barangdir. Sharq ma'naviyatining tarkibiy qismi bo'lgan bu muloqot o'zbeklar bilan yonma-yon yashab kelayotgan boshqa xalqlar madaniyati bilan uyg'un, ayni paytda, o'ziga xosdir. Kishilarning yoshiga qarab hurmat bildirish va shunga yarasha muomalada bo'lish, suhbat jarayonidagi samimiyatga, suhbatdoshga yon berishga harakat qilish, yoshlarning qariyalarga, ayollarning erlariga yoki erlarning ayollariga, farzandlarning ota-onalariga, obro'li kishilarga, rahbarlarga bo'lgan izzat-hurmatning, mezbonning mehmonga bo'lgan ehtiromining avvalo muloqot jarayonida aks etishi ana shu o'ziga xosliklar sanaladi.

Hozirgi taraqqiy etayotgan zamon holati nuqtai nazaridan kelib chiqib aytishimiz mumkinki, yosh avlod, umuman olganda, barcha insonlar qog'oz shaklidagi hujjatlardan ko'ra texnologiya vositalaridan kompyuterlar, mobil telefonlari, faks va cho'ntak kompyuterlaridan ko'proq foydalanishadi.

Zamon bilan hamqadam bo'lishni inkor eta olmaymiz, albatta. Lekin butun dunyo hayrat ko'zi bilan qarayotgan O'zbek tili qoidalariga nisbatan bee'tibor bo'la olmaymiz. O'zbek tilimiz bizning iftixorimiz, millatimizning mavjudlik belgisidir. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, yuqorida ta'kidlangan masalalar yechimiga butun diqqat e'tiborimizni qaratishimiz lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Xolmanova Z. T. Tilshunoslikka kirish. –Toshkent - 2007.
2. N. Turniyozov. Tilshunoslikka kirish. Maruzalar matni. –Samarqand - 2005.
3. Azizov O. "Tilshunoslikka kirish" –T., 1996
4. Abduazizov A.A. Tilshunoslikka kirish. –T.,1999

5. Акшина А.А. Пособие по курсу «Введение в языкознание». – М.,1969. 6. Амирова Т.А., Ольховиков Б.А., Рождественский Ю.В. Очерки по истории лингвистики. –М.,1975.
7. Baskakov N.A., Sodiqov A.S. “Umumiy tilshunoslik”. –T., 1979

Termin va uning o‘ziga xos lisoniy xususiyatlari

Ashurov Bekzod,

Namangan davlat universiteti o‘qituvchisi

bekzod.ashurov.1994@mail.ru

Annotatsiya. Ushbu maqolada termin va atama tushunchalariga farqlab yondashilgan holda tuzilishi, terminlarning o‘ziga xos xususiyatlari, misollar yordamida tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: termin, atama, terminologiya, nom, xususiyat, iste‘mol doirasi chegaralangan leksika, muqobilsiz leksika.

Ijtimoiy hayotning rivojlanishi tilning rivojlanishiga hamisha turtki berib turgan, bu – tilning rivojlanishidagi yetakchi qonuniyat. Har bir milliy tilning leksikasi doim harakatda, o‘zgarishda bo‘ladi. Tilda yangi so‘zlar paydo bo‘lib, ular leksikani to‘ldiradi, boyitadi. Yangi so‘z hayotning talabi bilan tug‘iladi. Ayniqsa, terminologiyada bu jarayon ko‘zga yaqqol tashlanadi. Jamiyatda muhim ahamiyatga ega bo‘lgan termin va terminologiya masalalariga davlat miqyosida e‘tibor qaratib kelingan. Jumladan o‘zbek tili terminologiyasi sohasidagi ishlarni o‘tgan asrning 50-yillarida Til va terminologiya komiteti boshqargan, keyinchalik bu vazifani O‘zbekiston FA Til va adabiyot instituti qoshidagi terminologiya bo‘limi (1964-yildan) olib bordi. Keyinchalik O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Respublika atamashunoslik qo‘mitasi o‘zbek tili terminologiyasini tartibga solish va takomillashtirish bilan shug‘ullanib keldi. 2004-yil yanvardan O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Respublika davlat boshqaruvi organlari tizimini takomillashtirish to‘g‘risida”gi 2003-yil 9-dekabrda PF-3358-son Farmoniga va Vazirlar Mahkamasi qaroriga muvofiq mazkur qo‘mita faoliyati to‘xtatilib, atamashunoslikka oid ishlarni tartibga solishni muvofiqlashtirish va ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqish vazifasi “Davlat tili haqida”gi Qonunni joriy etish komissiyasi zimmasiga yuklatildi.

2019-yil 21-oktabrda e‘lon qilingan O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning “O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5850-sonli farmonlaridan so‘ng terminologiya sohasi muammolariga e‘tibor yanada oshishi shubhasizdir. Zero shunday ekan termin

muammolarini hal qilish va ularni qo'llash masalalarini o'rganish tilshunoslar oldidagi dolzarb vazifalardan biridir.

O'zbek tilshunosligida termin va uning lisoniy belgi-xususiyatlarini o'rganishga doir ko'pgina tadqiqotlar amalga oshirilgan[1: 148]. Shunga qaramay bu sohada hali o'z tadqiqini kutib yotgan muammolar talaygina. Chunonchi, gidrotexnik terminlarning lisoniy xususiyatlari muammosi ham shular jumlasidan.

Tilshunoslikda termin tushunchasi hozirgacha turlicha talqin qilib kelinmoqda. Ba'zi tilshunoslar terminga ilm va fan-texnikaga oid so'z va iboralarnigina emas, balki barcha uy-ro'zg'or asboblari nomlari, ishlab chiqarishning vositalaridagi nomlari, shuningdek, o'tmishdagi ibtidoiy qurollarning barcha nomlarini, ya'ni kasb-hunarga oid so'zlarni ham kiritadilar[2: 214].

“O'zbek tilining izohli lug'ati”da terminga quyidagicha izoh beriladi: “Termin (lot. terminus – chek, chegara) fan, texnika, kasb-hunarning biror sohasiga xos muayyan bir tushunchaning aniq va barqaror ifodasi bo'lgan so'z yoki so'z birikmasi; atama”[3: 73].

Bizga ma'lumki, termin so'z, ibora singari tilning lug'aviy birligi hisoblanadi. Termin deb atalgan maxsus lug'aviy birlikni oddiy ko'pma'nolilik xususiyatiga ega lug'aviy birlik hisoblangan so'zga qarama-qarshi qo'yish orqali uning o'ziga xos belgi-xususiyatlari o'rganib kelinmoqda.

Hozirgi kunda *termin* so'zi bilan bir qatorda *atama*, *istiloh* so'zlari ham ayni ma'noda qo'llanmoqda. Lekin ular *termin* so'zining hozirgi ma'nosini to'liq ifoda eta olmaydi. *Atama* terminning xususiyatlarini aniq ifodalay olmaydi. *Termin* atamaga nisbatan torroq tushuncha hisoblanadi. Yanada aniqroq aytadigan bo'lsak, termin bugungi kunda ilmiy tushunchalarga nisbatan qo'llaniladi.

Bizningcha termin va atama tushunchalarini bir-biridan ajratgan holda qo'llash maqsadga muvofiq bo'lar edi. Binobarin, *termin* so'zini tor doirada ilmiy-texnikaviy, ilm-fan, san'at va adabiyotga oid ilmiy tushunchalarni ifodalovchi so'z va so'z birikmalarga nisbatangina qo'llab, boshqa turli nomlarga nisbatan atama so'zini qo'llash o'rinli bo'lar edi. Masalan: *kasb-hunar* atamasi, *Namangan* atamasi kabi.

Atama so'zi keng ma'noda bo'lib, geografik obyektlarning atqqli nomlariga nisbatan ham qo'llanadi. *Istiloh* so'zini esa termin ma'nosida tarixiy mavzulardagi matnlar (masalan, adabiyot tarixi, Sharq falsafasi va boshqalar)da bimalol qo'llash mumkin.

Terminni faqat leksikografik sathda tekshirish yetarli emas, deb o'ylaymiz, chunki termin ham keng ma'noda lug'aviy birlik hisoblanar ekan, u leksik va grammatik sathda ham ko'rib chiqilishi zarur. Shunga ko'ra termin bir qator lisoniy belgi-xususiyatlarga ega:

1. Terminlar fan va texnika, san'at, qishloq xo'jaligi, qo'yingki, ma'lum soha va fanga xoslangan bo'ladi. Masalan, *gidrotexnik terminlar*, *lingvistik terminlar*,

adabiyotshunoslik terminlari, siyosiy terminlar, geografik terminlar, yuridik terminlar, harbiy terminlar va hokazo.

Termin tushunchalarni aniq, konkret va lo'nda ifodalaydi, chunki uning aniq izohi, ta'rifi bor. Masalan, **gidrolokatsiya** (gidro... va lot. locatio – tarqalish) – suv osti obyektlari (suvga cho'kkan kema) vaziyatini obyektlarning o'zi tarqatayotgan (sust lokatsiya) yoki sun'iy hosil qilingan akustik signallarning suv obyektlaridan qaytishi natijasida yuzaga keladigan (faol lokatsiya) akustik signallar vositasida aniqlash. Gidrolokatsiya kemalar harakatida ko'rinmaydigan suv osti to'siqlarini oshkor qilishda, baliq to'dalarini aniqlashda, okeanning fizik xossalarini tadqiq qilishda, cho'kkan kemalarni izlash va boshqalarda katta ahamiyatga ega[4: 218].

2. Terminlar monosemantik xarakterga ega, lekin bu qat'iy emas, chunki bunday qoidaning buzilish hollari ham uchraydi. Umumxalq tilidagi so'zlarning ma'nosini maxsuslashtirish orqali hosil qilingan terminlarda bunday holni kuzatish mumkin. Shuningdek, terminlar etimologiyasida sinekdoxa va metonimiya hodisalarini kuzatish mumkin. Lekin terminologik leksika ko'p ma'nolilikning barcha ko'rinishlarini qabul qilmaydi, hamda terminlar bir ma'noli bo'lishi shart.

3. Ayrim terminlar, jumladan, gidrotexnik terminlar tarixiy-etimologik jihatdan asosan o'zlashma bo'ladi. Masalan, lotin tilidan: *gidrolokator*, *gidrolokatsiya*, *gidromodul*; yunon tilidan: *gidrostat*, *gidrosiklon* kabi; rus tili va u orqali boshqa tillardan: *teatr*, *drama*, *muzika*, *roman*, *dialog* kabi terminlar o'zbek tiliga o'zlashgani kabi.

4. Terminlar ilmiy uslubda keng qo'llaniladi, ya'ni ular ilmiylik uslubga xoslangan. Masalan, *monolog-yakka shaxsning ayni paytda javob berilishini talab qilmaydigan, o'zgalar replikalari bilan bo'linmagan nutqi*.

5. Terminlar iste'mol doirasi chegaralangan leksika sirasiga kiradi, chunki ular termin sifatida ma'lum sohadagina ishlatiladi.

6. Terminlar faqat nomlash vazifasini bajaradi. Ular emotsional-ekspressiv vazifada qo'llanish xususiyatiga ega emas.

7. Terminlar tuzilishiga ko'ra sodda, qo'shma, juft, so'z birikma tarzida bo'lishi mumkin: masalan, sodda shaklidagi terminlar: *leksema*, *morfema* va boshqalar; qo'shma shaklidagi terminlar: *radioaloqa*, *radiostansiya*, *radioto'lqin* kabi. Bundan tashqari prepozitiv terminelementlar ham uchraydi [5: 40]: *gidrotexnika*, *gidrolokatsiya*, *gidrolokator*, *gidrostat*, *gidrofon*, *gidrosiklon*, *gidroterapiya*, *gidromonitor*, *gidromodul*, *gidrografiya*, *gidroakustika*, *gidrouzel* va hokazo (bu terminlar tarkibidagi *gidro* so'zi yunon tilida mustaqil ma'noli so'z hisoblanib, bizning tilimizda esa *gidro* so'ziga qo'shilayotgan so'z bilan birgalikda sodda so'z hisoblanadi); birikma shaklidagi terminlar: *gidravlik transport*, *gidravlik taran*, *gidravlik zulfın*, *gidrotexnik zulfın*, *gidrologik stansiya*, *gidrologik rejim*, *gidroakkumulyatsiyalovchi elektr stansiya (GAES)*, *gidroelektr stansiya (GES)*, *gidrotexnika betoni*, *gidravlik turbina* va boshqalar.

8. Terminlar yasash xususiyatiga ega. Masalan, *adabiyot + shunos + lik = adabiyotshunoslik, navoiy+shunos= navoiyshunos* kabi.

9. Bir termin bir necha sohaga mansub bo'lishi mumkin. Unda u har bir sohada alohida tushunchani ifodalaydi. U nomlagan obyekt turlicha bo'ladi. Masalan, *morfologiya* termini tilshunoslik sohasida *so'zlarning o'zgarish shakllari tizimi, grammatikaning so'z shakllarining yasash usullari hamda so'z yasash qoidalari haqidagi bo'lim*, botanika sohasi termini sifatida esa *tuproqning tuzlishi va shaklini o'rganadigan fan*, biologiya sohasi termini sifatida esa *organizmlarning tuzlishi va shaklini o'rganadigan fan*. Lekin ko'ramizki, turli sohada turli tushuncha ifodalashiga qaramay umumiy semaga ega. Ana shu umumiy sema uni turli fan sohasida ham bir xilda qo'llash imkonini beradi.

11. Termin muqobilsiz leksika sirasiga kiradi. Bu fikr albatta, bir til doirasida lekin keyingi paytlarda terminning muqobil variantlari kuchayib ketdi. Terminologiyada bu hodisa salbiy hodisa hisoblanib, bir qancha muammolarni keltirib chiqaradi. Bu esa terminologiyada hal qilinishi lozim bo'lgan dolzarb vazifalardandir.

12. Terminlar aniq bir ma'no ifodalagani uchun ularda sinonimiya, omonimiya, polisemiya kabi hodisalar bo'lmasligi shart. Binobarin, tilimizda ko'p ma'nolilik, omonimiya, sinonimiya hodisalarini nutqning o'ziga xos ko'rinishlari, ko'rkamligi, jozibadorligi, nutqiy ta'sirchanlikni ta'minlovchi ijobiy hodisalar sifatida baholansa, terminlar masalasida bunday baho berib bo'lmaydi. Shunga qaramay terminologiyada ham uning shakllanish davrida, ayniqsa, bir tildagi terminologik tushunchalarni boshqa tilda ifodalash, tarjima qilish jarayonlari bilan bog'liq terminlarning sinonim va dublet variantlari paydo bo'lib qolgan. Shu bilan birga terminlarda sinonimiya va dubletlik holatlarini kuzatish mumkin. Masalan, birgina tushunchani ifodalash uchun o'zbek tilida *kitobiyot – bibliografiya; tilak – g'oya – ideya; hissiylik – sentimentalistik; ramzchi shoir – simvolist; mubolag'a – giperbola; majoz – trap; kinoya – allegoriya; uslub – stil; sufatlash – epitet; ajnabiylik – varvarizm; qabilachilik – provintsializm; burung'ulik – arxaizm; bitim – qofiya; kitobiyot – bibliografiya; mazmun – syujet; tuzilma – sistema; majmua – almanax; nido – undash – xitob; an 'ana – traditsiya* terminlari qo'llanmoqda. Bu o'z navbatida, o'qish-o'qitish va axborot almashish jarayonini qiyinlashtiradi. Shu sababli ham ma'lum darajada barqarorlashgan barcha tillarda terminlar doimiy tartibga solib turiladi. U yoki bu soha terminologik tizimining barqarorligini belgilovchi asosiy omil uning tartibga solinganligi va muntazamligidir. Tartibga solish ma'lum terminologik me'yorlar asosida amalga oshiriladi.

Terminologiya umumxalq tilining leksikasi negizida vujudga keladi, boyiydi. O'z navbatida, u umumxalq tilining boyishi uchun xizmat qiladi. Terminologiyaning rivojlanishi, boyishi yo'llari har xil: boshqa tillardan so'z olish, yangi so'z yasash, ayrim grammatik kategoriyalarning leksikalashuvi, so'z birikmasining semantik bir butun holga kelib qolishi va boshqalar. Terminologiya rivojida fan sohalariga oid maxsus lug'atlarni

nashr qilib turish ham muhim ahamiyatga ega. Terminologik leksika umumxalq tili leksikasining ajralmas qismi sifatida u bilan birga rivojlanadi, jamiyat va til taraqqiyotidagi barcha jarayonlarni boshdan kechiradi.

Ma'lum bir soha yoki fan yuqori darajada taraqqiy etgandagina o'sha tilda maxsus terminologiya vujudga keladi.

Har bir til terminologiyasining shakllanishi va rivojlanishi mazkur tilning so'z yasash qonuniyatlari asosida hamda uning leksikasi bilan mustahkam aloqada kechadi, chunki "har qanday fan xalq tafakkuri va nutqi erishgan natijalardan boshlanadi, keyingi rivojlanish jarayonida ham xalq tilidan ajralmaydi"[6: 165]. Shu bilan birga, terminologik leksika ham xalq tili leksik tarkibining boyishiga katta ta'sir etadi. Bu esa til bilan terminologiya o'rtasidagi aloqaning ikki tomonlama ekanligini bildiradi. Mazkur aloqa umumiste'moldagi leksikaning terminologik leksika bilan o'zaro munosabatida ayniqsa yaqqol ko'rinadi.

Bugungi kunda o'zbek terminologiyasining boyishi, asosan, boshqa tillardan so'z olish va ichki so'z yasash hisobiga ro'y bermoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Усмонов С. Ўзбек терминологиясининг баъзи масалалари. – Тошкент., 1968. – 148 б.
2. Хаютин А. Д. Термин, терминология и номенклатура. – Самарканд: 1971. – 214 с.
3. Ўзбек тилининг изоҳли луғати: – Тошкент, 2008 йил. – 73 б.
4. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Тошкент, 2000. – 218 б.
5. Мадвалиев А. Ўзбек терминологияси ва лексикографияси масалалари. – Тошкент, 2017. – 40 б.
6. Виноградов В.В. Избранные труды. Лексикология и лексикография. – М., 1997. – С. 165.

Abdulla Qodiriyning “Uloqda” va “Jinlar bazmi” hikoyalarida qo'llangan tub turkiy so'zlar

Cho'liyev Ruhillo,

BuxDU O'zbek tilshunosligi
kafedrasi mustaqil izlanuvchisi(PhD)

Annotatsiya. Ushbu maqolada Abdulla Qodiriyning “Uloqda” va “Jinlar bazmi” hikoyalarida qo'llangan tub turkiy so'zlar haqida ma'lumot berib o'tilgan

Kalit so'zlar: hikoya, tub turkiy so'zlar, leksik-semantik xususiyatlar, qadimgi turkiy til, eski turkiy til.

Abdulla Qodiriyning “Uloqda” hikoyasida 13tani, “Jinlar bazmi” hikoyasida esa turkiy soʻzlarga mansub boʻlgan tub shaxs otlari 8tani tashkil etadi(JB), shulardan ikkitasi tarixan yasama soʻz sanaladi.

“Uloqda” va “Jinlar bazmi” hikoyalari tarkibida qoʻllangan sof turkiy soʻzlarni leksik-semantik xususiyatlariga koʻra quyidagi guruhlariga ajratish mumkin:

*Qarindoshlik anglatuvchi soʻzlar: *dada, aka, oyi,uka va h.k (U); Ota, oyi, aka va h.k (JB);*

*Inson tana aʼzolari: *bosh, dum, koʻz, bel,chov, koʻkrak, bosh va h.k (U); yuz, qoʻl, qorin, yurak, ogʻiz, burun va h.k (JB);*

*zoonimlar: *uloq, toy, ot, qashqa, echki, qush, chovkar, koʻkchovkar, toʻriq, mishiqli (insonga nisbatan qoʻllangan),yoʻrgʻa, baytal, biya va h.k(U); chigirtka, qurbaqa, ot (JB);*

*vaqt ifodalovchi soʻzlar: *kun, qish, tong, yoz(U); kecha, qosh, kunduz, kun(JB);*

*faoliyat-jarayonni ifodalovchi soʻzlar: *toʻy, yigʻ, uloq, kulgi va h.k (U); yomgʻir, ish ,yel va h.k (JB);*

*maishiy leksemalar: *yugan, qorinbogʻ, ustun, shim ,kiyim, doʻppi,etak,egar, qashlogʻich, umildiriq, toʻn va h.k(U); koʻrpa, qozon, qoʻngʻiroq, istak, chiroq, ipak va h.k(JB);*

*shaxs bildiruvchi soʻzlar: *oʻgʻil, kishi, oshna, oʻrtoq va h.k(U); qoʻshni, kishi, bola,qiz va h,k(JB);*

*belgi-xususiyat bildiruvchi soʻzlar: *kelasi, yaxshi, yangi, oq, qora, ola, koʻk,yoʻrgʻa, yolgʻiz va h.k(U);*

* sonlar: *bir, ikki, uch, toʻrt va h.k(U);*

*harakat-holatni ifodalovchi feʼllar:*bormoq, yugurmoq, ichmoq, kulmoq, olmoq, qashlamoq, qilmoq, tepmoq, chopmoq va h.k(U);*

“Boshliq I.1.Idora, muassasa, tashkilot va sh.kga rahbarlik qiluvchi shaxs; rahbar.

2.Umuman, boshchilik, rahbarlik qiluvchi; rahnamo.Oila boshligʻi.

Boshliq II.Baʼzi sharq xalqlarining sovuq, qor-yomgʻir va oftobdan saqlanish uchun boshga kiyadigan jun yopinchigʻi.

2.Oyoq kiyimining yuzi va yonini qoplab turadigan qismi va qism uchun bichilgan teri. Etikning boshligʻi.

Boshliq III 1.Yuganning yuqori(ot boshida turadigan)qismi.

2.Mokining uchida uning ikki qovurgʻasini birlashtirib turgan ikkita temir qismi.(OʻTIL,342)” “Jinlar bazmi” hikoyasida ushbu soʻzning birinchi maʼnosi nazarda tutilgan. “Oradan kimdir, bilmadim, gʻolibo majlisning boshligʻi boʻlsa kerak:...(JB)”

“Qoʻshni “ yashash joyi yonma-yon kishilar bir-biriga nisbatan.Qadimgi turkiy tilda ham shunday maʼnoni anglatgan bu ot asli “maʼlum sathdan joy ol-“ maʼnosini anglatuvchi qon feʼlidan –ch- qoʻshimchasi bilan yasalgan, keyinchalik –ch- undoshi –sh- undoshiga almashgan(DS,460),soʻng –nsh- undoshlari oʻrin almashgan(DS,459);

o'zbek tilida *-bi-* undoshining qattqlik belgisi yo'qolgan: *qon+chbi=qonchbi>qonshbi>qoshnbi>qoshnbi*. M.Qoshg'ariy qadimgi turkiy tilda bu so'zning *qoshnbi* shakli ham, *qonshnbi* shakli ham qoidaga mos va to'g'ri deb ta'kidlaydi (Devon, I, 408), DSda keltirilgan misollardan dastlabki shakl *qonshbi* ekanligi sezilib turibdi (DLT, 591)".

Yuqorida har ikki so'z hozirgi kunda tub turkiy so'z sanaladi.

Ba'zi tub turkiy so'zlar tarixan ma'noli qismlarga ajralgan bo'lsa-da, hozirgi kunda ajralmas holga kelib qolgan."So'ngra, ichra, ichkari, tashqari" kabi so'zlarda jo'nalish kelishigi shakli ajralmas holga kelib qolgan bo'lsa, "baytal" so'zida qadimgi turkiy tilda orttirma nisbat shaklining qo'llangan- ligiga guvoh bo'lish mumkin.

"*Baytal "qisir qolgan urg'ochi ot".Qashqa baytalni go'shtga topshirib yubordik.Bu ot asli qadimgi turkiy tildagi "yoyil-" ma'nosini anglatgan baz- fe'lining bay- shakliga (RSTYA,II,35) -(bit) orttirma nisbat qo'shimchasini va kuchaytirish ma'nosini ifodalovchi -a qo'shimchasini qo'shib hosil qilingan shaklidan -l qo'shimchasi orqali yasalgan, keyinchalik ikkinchi bo'g'indagi tor unli talaffuz qilinmay qo'ygan; -a unlilari -a(nuqtalik) unlilariga almashgan:(((baz>bay)+bit=baybit)+a=baybita)+l=baybital> baytal>baytal(nuqtalik-a)))*. A.M.Sherbak baytal so'zining etimologiyasini noaniq ekanini aytib, bu so'z qavslar ichida bay-ta-l tarzida uch qismga ajratib, bay qismini ism, -ta fe'l yasovchi qo'shimcha, -l qismini ot yasovchi qo'shimcha deydi (IRLTYA, 89)(O'TEL)." Kichik prozaik asarlarda ham xuddi davr taraqqiyoti asosidagi ma'noda qo'llangan: *Ularining orqasidan Shokir ham baytalini yugurtirdi*(12).

Yuqoridagi tahlillardan ko'rish mumkinki, asarlarda qo'llanilgan turkiy so'zlarning salmoqli qismini tub turkiy so'zlar tashkil qilar ekan, ularning tarkibida tarixan ma'noli qismlarga ajralgan, hozirgi kunda ajralmas birlikka aylanib qolgan leksemalar ham mavjud ekan.

Turkiy so'zlarning qadimgi turkiy til va eski turkiy tilga munosabati.

Hikoyalarni tahlil va tadqiq qilish jarayonida qadimgi turkiy til, eski turkiy til va eski o'zbek adabiy tiliga oid leksik birliklarning qo'llanilganiga ham guvoh bo'ldik.Qarindoshlik bildiruvchi leksika tarkibiga kiruvchi *aka* so'ziga e'tibor qarataylik."AKA "oldin tug'ilgan o'g'il farzand" "Ularining ba'zilari akamning o'rtoqlari edilar"(U,8) .Bu ot qadimgi turkiy tildagi "yoshi katta bo'l-" ma'nosini anglatgan *aq* – fe'lidan *-a* qo'shimchasi bilan yasalgan (ESTYA, I, 122); o'zbek tilida *q* undoshi *k* undoshiga, *a* unlilar *a*(nuqtalik) unlilariga almashgan: *aq+a =aqa>aqa*(nuqtalik *a*)(O'TEL, 26).Qodiriy hikoyasida qo'llanilgan turkiycha *ot* va tojikcha *xona* qo'shimchasining qo'shilishidan hosil bo'lgan yasama so'z qadimgi turkiy tilda mavjud emas, bu so'z quyidagicha qo'llangan: "Aran-erlar, aran (cho'ziq *a* bilan) –otxona (It, 73-b)" (DLT, 21-b).

«Og'aynilar! Bola-chaqalarni chetga chiqaringlar, ot oyog'ida qolgudek bo'lmasin...»(U).Ushbu gapda qo'llangan oyoq so'zining qo'llanilishi qadimgi turkiy,

eski o'zbek adabiy tili va hozirgi o'zbek adabiy tilida fonetik va ma'no kengayishi nuqtayi nazaridan farq qiladi.

“So‘z aylanib kelib yana o‘sha jinlar, parilar, devlar to‘g‘risida to‘xtadi”(JB). *“Aylan-“doira shaklida, davomli ko‘p harakat qil-Oy Yer atrofida aylanadi.*Bu fe‘l qadimgi turkiy tilda mavjud bo‘lib, *“doira shaklida harakat qil”* ma‘nosini anglatgan ay-fe‘liga eski o‘zbek tilida *“takror”* ma‘nosini ifodalovchi –la qo‘shimchasini qo‘shib hosil qilingan(KPC,31);keyinchalik a unlisi a(nuqtalik) unlilariga almashgan(ay+la=ayla-)+n=aylan->aylan-(nuqtalik)(O‘TEL,23)”.
“Anchagina uzoqlashganimdan so‘ng orqamdagilarga qaragan edim, hammaning ko‘zida men ekanman”(U). “Ancha “ko‘pgina,talaygina”.Ketganiga ancha(<ancha vaqt bo‘ldi. Bu ravish qadimgi turkiy tilda ko‘rsatish olmoshining an shakliga “chama” ma‘nosini ifodalovchi –cha qo‘shimchasini qo‘shib hosil qilingan (DS,43,ancha 2); o‘zbek tilida a unlilari a(nuqtalik) unlilariga almashgan: an+cha=ancha>ancha(nuqtalik).Asli –cha qo‘shimchasi “me‘yoridan kichik” ma‘nosini anglatuvchi chag‘ so‘zidan o‘sib chiqqan(chag‘>cha:cha), shunga ko‘ra ancha(nuqtalik) ravish asli “u qadar ko‘p bo‘lmagan miqdordagi” ma‘nosini bildirgan(O‘TIL,29)”.
“Tomoshachilar to‘dadagi o‘z yaqinlariga: «Bukun g‘ayratlaringni ko‘ramiz-da!» — deb baqirishdilar(U)”. “Baqir-“ovozining boricha baqir, shang‘illa-“,“qichqir-”. Muncha baqirasan, qulog‘i kar emas-ku! Bu fe‘l qadimgi turkiy tilda kuchli tovushni bildiruvchi ba:g‘ taqlid so‘zidan (bu taqlid so‘z o‘zbek tilida bag‘-bug‘ shaklida mavjud) –(ы)r qo‘shimchasi bilanyasalgan:keyinroq g‘ undoshi q undoshiga almashgan,ы unlisining qattqlik belgisi yo‘qolgan: ba:g‘+ыр= ba:g‘ыр>baqir (O‘TEL)”.
Ot – yirik ish-ulov hayvoni. Qadimgi turkiy tilda at tarzida talaffuz qilingan va shu ma‘noni anglatgan.(PDP,361; DTS,65). Mahmud Qoshg‘ariy mazkur so‘zni “qattiq talaffuz qilinadigan alif bilan” (DLT,I,70) ifodalanishini aytadi. Keyin esa a unlisi â unlisiga o‘zgargan: at>ât (O‘TEL,I,258). “Uloqda” hikoyasida bu so‘z o‘z ma‘nosida qo‘llangan: *Valadning oti juda ham chopqir-da, — dedi To‘g‘on aka, — uloqchi bo‘lganingga yarasha shundaqangi oting bo‘lsa! (U).*
Leksemalarning tahlili asosida shu narsa aniqlandiki,asarda qo‘llangan tub turkiy so‘zlar geneologik nuqtayi nazaridan qadimgi, eski turkiy va eski o‘zbek tillariga borib taqaladi.
Turkiy so‘zlarning hozirgi o‘zbek adabiy tiliga munosabati. “Jinlar bazmi” va “Uloqda” hikoyalarida hikoyalarida so‘zlarning deyarli barchasi hozirgi o‘zbek adabiy tilida qo‘llanadi. “Jinlar bazmi” hikoyasidagi uchta so‘z “Ozbek tilining izohli lug‘ati”da keltirilmagan. *“Oxirpeshin vaqtiga istak tamom bo‘lib qoldi”*. *“Yosh-yalanglar kunduz kuni harakat qilganlar-da, xara-ko‘chalar, deb fikrimdan o‘tkazdim”*. *“Men bazm bo‘layotgan maydon orqali o‘tmoqchi bo‘lib, devor nahrasidan oshib tushdim...”* “Oxirpeshin, xara va nahra” so‘zlaridan faqatgina “nahra” so‘zining “O‘zbek xalq shevalari lug‘ati”da izohlangan:”nahra(Qorabuloq) devorning nuragan joyi(dira v

glinovitnoy stene) (O'XShL,193). Asarning o'zida qolgan ikki so'zning izohi ham keltirilgan.

1.Ikkita so'zda, ya'ni "*afandi* va *majlis*" so'zlarining qo'llanilish doirasi torayganligini kuzatish mumkin."Afandi 1.esk.Janob, janoblar (murojaatda). U a'yonlariga qaradi: -Ketdik, afandilar! Hokim to'ra kechki salqinda keladilar,-dedi. M.Ismoiliy.FTO.

2.esk.Kishi nomiga qo'shilib, hurmat bildiradi yoki kishi nomining tarkibiy qismini tashkil etadi. Fasih afandi so'riga emas, izvoshga chiqdi.M.Ism.FTO.

3.esk.O'qituvchi, muallim."Muallim o'zimizniki.Afandimning tuprog'i shu yerdan olingan" deganini esladi. P.Tursun.O'qituvchi.

4.Afandi(Xo'ja Nasriddinning epiteti)

5.s.t.hazil.Ishidan yanglishib, kulgili ishlar qilib yuradigan odam haqida. Afandi odam. Afandi ekansiz-ku.

6.s.t.Latifa, anekdot. U(Siddiqjon) endi...askiya va afandi aytishar, ishga doir gaplarga aralashib, birovning fikrini quvvatlar yoki rad qilar, o'z fikrini aytar edi. A.Qah.Qo'shchinor chiroqlari(O'TIL,117). "Jinlar bazmi" hikoyasida bu so'zning uchinchi ma'nosi qo'llangan: "*Men albatta juma kuni maktabga borib afandimizdan vahimning kishida paydo bo'lishini eshitaman.(JB)*".Hozirgi o'zbek tilida esa mazkur so'z 4,5,6-ma'nolarda qo'llanadi.Hozirgi kunda turkiy tillarning o'g'uz guruhiga kiruvchi turk va ozar tillarida A.Qodiriy qo'llagan ma'no saqlanib qolgan.

"Majlis[a-o'tirish joyi; yig'ilish, uyushma, kengash] 1.Tashkilot,korxona yoki idora a'zolarining biror masala muhokamasiga bag'ishlangan yig'ilishi va uning ishtirokchilari. Ochiq majlis.

2.esk. To'y, ziyofat yoki boshqa munosabat bilan uyushtirilgan o'tirish va shu o'tirish qatnashchilari...

3.Ba'zi sharq davlatlarida(mas.,O'zbekiston, Turkiya, Ozarbayjon va Eronda qonun chiqaruvchi organ(parlament), hukumat hay'ati(O'TIL,523)".Jinlar bazmi" hikoyasida bu so'zning ikkinchi ma'nosi qo'llangan: "*Odatda majlisga kirib o'ltirgandan keyin fотиha o'qilar edi.(JB)*" Hozirgi o'zbek tilida bu so'z birinchi va uchinchi izohlardagi ma'nolarni ifodalaydi.

Asarlar tarkibida qo'llanilgan barcha turkiy so'zlarning hozirgi o'zbek adabiy tilimiz tarkibida mavjudligi, hozirgi dabiyl til me'yorlariga mos kelishi adibning tilimiz taraqqiyotida buyuk xizmatlari bor ekanligidan dalolat beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.Қодирий А. Кичик асарлар. – Тошкент: Ғафур Ғулом, 1969. – 212 б.

2.Сайидов Ё. Фитрат бадий асарлари лексикаси. Филол. фан. номз. ... дисс. – Бухоро, 2001. – 203 б.

3.Сайидов Ё. Жадид бадий асарлари лексикаси. Филол. фан. д-ри (DSc). ... дисс. – Бухоро, 2018. – 282 б.

4.Эгамова Ш. Алишер Навоий асарлари тилидаги қадимги туркий лексика тадқиқи. Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2007. – Б. 24.

5.Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. I-III. – Тошкент: Фан, 1960-1963. Т. I. 1960. – 499 б.; Т. II. 1961. – 427 б.; Т. III. 1963. – 461 б.

6.Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати (туркий сўзлар). –Тошкент: Университет, 2000. –599 б.

7.Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I-V. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006-2008. Т. I. 2006. – 680 б.; Т. II. 2006. – 672 б.; Т. III. 2007. – 688 б.; Т. IV. 2008. – 608 б.; Т. V. 2008. – 592

8.Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек халқ шевалари луғати. – Тошкент: Фан, 1971. – 409 б.

Lab ishtirokidagi o‘zbekona paralingvistik vositalar tahlili

Barotova Muxiba,

Buxoro davlat universiteti

tayanch doktoranti

Muhiba.barotova.92@mail.ru

Annotatsiya. Maqolada o‘zbekona muloqot jarayonida qo‘llaniladigan lab ishtirokidagi paralingvizmlar tahlili keltiriladi. Paralingvizmlarning ma‘naviy xususiyatlari va nutqdagi ahamiyati, adresant va adresatlarning shaxsiy xarakter-xususiyatlariga ta’siri atroflicha tahlilga tortiladi. Tahlil jarayonida hozirgi o‘zbek adabiyotining nasriy asarlaridagi matnlardan foydalaniladi.

Kalit so‘zlar: paralingvizm, semantik ma‘no, o‘zbekona muloqot, genderologik xoslanish, lab ishtiroki, shaxsiy xususiyatlar.

Jahon tilshunosligida paralingvistika fani deyarli barcha tillarda o‘rganilgan bo‘lsa-da, ularda noverbal vositalar verbal vositalarga nisbatan asosan ikkilamchi kommunikativ vosita sifatida qarab kelinmoqda [8]. Buning natijasida nutqda verbal birliklarning imkoniyati cheklanganda, paralingvistik vositalarni birlamchi (mustaqil) muloqot birligi o‘rnida qo‘llash masalasi nazardan chetda qolib, noverbal vositalarning struktur tuzilishi tugal ishlab chiqilmagan, verbal va noverbal vositalarning o‘zaro munosabatlari bir tomonlama tadqiq qilinib, ularning milliy va internatsional, individual qirralari to‘la yechim topmagan. Shundan kelib chiqqan holda hozirgi zamon tilshunosligida madaniyatlararo farqlarning yuzaga kelishini o‘rganish mamlakatlarning iqtisodiy, ijtimoiy, diplomatik rivojlanishiga bevosita ta’sir qilishi nuqtayi nazaridan muhim vazifalardan sanalmoqda.

Muloqot jarayonida soʻzlovchi oʻz fikrini bayon qilayotganda uning oldida maʼlum maqsad turadi. Bu maqsad soʻzlovchining tinglovchini tushunishi, anglashidan iboratdir [5: 39]. Soʻzlovchi va tinglovchining bir-birini tushunishi va anglashi faqat ular uchun umumiy asos mavjud boʻlgandagina amalga oshishi mumkin. Lisoniy tizimda ayni bir xil mazmun va munosabatni ifodalashning yuzlab shakllari mavjud. Nutq egasi esa mana shu imkoniyatlar xazinasidan birini tanlash va qoʻllash imkoniyatiga ega. Muloqot jarayonida paralingvistik vositalar kommunikatsiyada ishtirok etuvchi qoʻshimcha vositalar sanaladi va ular aloqa- aralashuvda maʼlum axborotni uzatish, mazmunan toʻldirish, aniqlik kiritish hamda ichki maqsadni anglatish kabi vazifalarni bajaradi. Kishi jonli soʻzlashuv nutqida fikrning emotsionalligi hamda taʼsirchanligini oshirishda muhit va sharoitdan kelib chiqib tilga yondosh boʻlgan noverbal vositalardan foydalanadi. Maʼlum axborotni tinglovchiga yetkazish jarayonida qoʻl, bosh, yelka, gavda, yuz harakatlari, ovozning baland-past, choʻziq, toʻxtalib talaffuz qilinishi orqali ham maʼlum maʼno ifoda etiladi. Ayniqsa, tananing turli aʼzolari harakatisiz amalga oshirilgan nutq soxta va mazmunsiz tuyuladi. Shubhasizki, bosh, qoʻl, koʻz harakatlari va yuz ifodasi har qanday muloqot jarayonining uzvi sifatida xizmat qiladi. Ammo nutqiy muloqotni yaxlit va toʻla tadqiq etish uchun har bir tana uzvi ishtirokini oʻrganish paralingvistikaning dolzarb vazifalaridan sanaladi.

Bosh va undagi uzvlar orasida lab ishtiroki va u orqali bajariladigan mimik harakatlar alohida ahamiyatga ega. Quyida oʻzbekona muloqotda lab ishtirokida hosil boʻladigan paralingvizmlar va ularning semantik xususiyatlari tahlilga tortiladi.

Lab – (dudoq, chet, qirra) ogʻiz boʻshligʻining kirish qismini chegaralab turadigan harakatchan teri burmasi [1].

1) labini choʻchchaytirmoq.

Fikridan qaytmoq. Juvon Zaynabning erini eslatib, chimchilab, uzib oladigan bir gap aytmoqchi boʻldi-yu, kim bilan aytishayotganini unutmay “voy savil”, deb *labini choʻchchaytirish* bilan kifoyalandi... Onasi “odam taftini odam olar” deb shularni nazarda tutgan [3: 126].

2) labini pirpiratmoq.

Yigʻlamsiramoq. – Nima deysan? – Alimardon keskin burilib qaradi-yu, xotining *lablari pirpiray boshlaganidan*, qoʻpol gapirib yuborganini sezdi [7: 48].

3) labi titramoq.

Xafa boʻlmoq. – E, shunaqa qingʻir-qiyshiq bolalar koʻradigan boʻlsam, koʻrmadim-e! Oyim tarsaki yegandek birdan seskanib ketdi. Bir zum Dalavoyga tikilib turdiyu arqonni qoʻyib yubordi. *Qalin lablari titray boshladi.* – Ol! – dedi ovozi qaltirab. Oʻsha zahoti koʻzlari jiqqa yoshga toʻldi. – Oʻzimni soʻksang soʻk, bolalarimni nimaga haqorat qilasan, imonsiz! [6: 98]

4) labini burmoq.

a) *rad etmoq*. – G‘ingshima. Sen bekorga ming‘irlamaysan. Nima, senam Leningradga bormoqchimisan? – Fu! – Xotin shunday deb *labini burdi*. – Sto raz borganman o‘sha Leningradingizga [4, 91].

b) *mensimaslik*. Qo‘shni sinfda o‘qiydigan oltinsoch qiz uning o‘smirlik yuragida muhabbat deb atalmish tuyg‘uni uyg‘otganida hali onasiga nisbatan nafrati to‘lib toshmagandi. Maktabni bitirish kechasi yurak yutib muhabbat izhor etganida oltinsoch malak *labini burib* “meni onangga sherik qilib olasanmi?” degach, aqlini tamom yo‘qotdi [4, 21].

5) *labini yalamoq*.

Mazza qilmoq. Qozi sovg‘otmagan bo‘lsa ham, xojasining bu marhamatidan mamnun bo‘lgan holda piyolani bir ko‘tarishda bo‘shatdi-da, *labini yalab qo‘yib*, egasiga termulgan it kabi qarab turdi. – Xumkallani ko‘rdingmi? – deb so‘radi Kesakpolvon. Qozi bu tagdor savol zahirida qanday ma‘no yashiringanini anglamay “Ha” deb qo‘ydi [4: 13].

6) *pastki labini tishlamoq*.

a) *taajjublanmoq*. Manzura qo‘rquv aralash taajjubini astagina “voy” deb, *pastki labini tishlash* bilan ifoda etdi-yu, boshqa sado chiqarmadi. “Voy adasi, u yoqda nima gap bo‘ldi, nega sochingiz oqarib ketdi?” deb so‘ragisi keldi-yu, mehmonlar, ayniqsa hadiksiragan qushday salomga shay turgan kelinlari oldida erining zaharli gaplari otilib chiqishidan qo‘rqdi [4: 113].

b) *hayron qolmoq*. Manzura Abdusamadni boshlab kelayotganida yo‘l-yo‘lakay “adanglar to‘y kunini belgilamoqchilar, tortinmay gapiingni aytaver”, deb shipshib qo‘ygan edi. Shu sababli o‘g‘il otasining savolidan ajablanib, onasiga qarab qo‘ydi. Manzura “qaydam, o‘zim ham hayronman, bu kechagi gap edi...” deganday *pastki labini asta tishlab*, nigohini olib qochdi [4: 172].

7) *labini qimtib qo‘ymoq*.

Buyruq bermoq. Maraka oshiga kelayotganlar orasida qotillarning otalari, akalarini ko‘rib avval hayratdan dong qotdi. So‘ng dod deb yuboray dedi. Dadasiga qaragan edi, u “jim bo‘l, o‘zingni bos”, degan ma‘noda *labini qimtib qo‘ydi* [4:155].

8) *labini tishlab bosh chayqamoq*.

Uyalmoq. – Oyi-i, non! – dedim yalinib. Oyim yarq etib qaradi-yu, *labini tishlab bosh chayqadi*. Bildimki, onam uyalyapti. Endi Habiba buviga tarmashdim. Bilaman, dunyoda Habiba buvidan saxiy odam yo‘q [6: 32].

9) *labining bir cheti bilan kulmoq*.

Istehzo qilmoq. Oyim bir zum ko‘zlarini pirpiratib turdi-da, sekin, entikib so‘radi. – Nimani, opovsi? – Anovi govmish sigirni! – Dalavoy *labining bir cheti bilan istehzoli kuldi*. – Qo‘tir echkidan boshqa nimangiz bor o‘zi? [6: 97]

10) *labini tili bilan yalamoq*.

Ezmalanmoq. Xolidiy O‘lmasning yelkasiga qo‘lini tashlab, Anvarga yaqinlashdi. – Iye, mulla Anvarjon, bormisiz, sog‘-salomatmisiz? – u shunday deb *labini tili bilan*

yalaganday bo'ldi-da, Anvarga qo'lini uzatdi. Anvar uning basharasiga qaramay qo'l uzatdi [2, 128].

11) **labi uchmoq.**

G'azablanmoq. – Unda qizni tabarruk qilib beraman. Keyin uylanaveradi. Ha, uylanganidan keyin ham kelinposhsha u-bu xizmatlarni qilib yuradi. Rozimisiz?

Elchinning g'azabi qo'zg'ab, *labi uchdi.* – Toshni yaxshi tashlamayapsiz, boy, – dedi u nardiga ishora qilib [3: 90].

Tahlil qilingan birliklar shundan dalolat beradiki, lab ishtirokida hosil bo'ladigan paralingvizmlar nutq vaziyati, so'zlovchi va tinglovchilarning shaxsiy xarakteri va muloqot maqsadidan kelib chiqqan holda xafa bo'lmoq, rad etmoq, mensimaslik, g'azablanmoq kabi bir-biriga o'xshamagan semantik ma'nolarni anglatishga xizmat qiladi. Shuningdek, **labini burmoq, pastki labini tishlamoq** paralingvizmlari kontekst talabiga ko'ra birdan ortiq ma'noni bildirib kelishi oydinlashadi.

Xulosa qilib aytganda, muloqot jarayonida odob-axloq, so'zlashish, turli rasm-rusumlar, urf-odatlar, nutqning muayyan ehtiyojlari, so'zlovchi va tinglovchining yoshi, saviyasi, madaniylik darajasi, millati va boshqa barcha omillar nutq ta'sirchanligi va ichki maqsadi uchun ahamiyatlidir. Umuman, ijtimoiy muhit nutqda va unga yondosh noverbal birliklarda o'zining aniq ta'sirini va xarakterini namoyon etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Бегматов Э. ва бошқалар. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2 жилд. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси давлат илмий нашриёти, 2006. – 671 б.
2. Malik Tohir. Shaytanat (1-kitob). – T., 2007. – 210 b.
3. Малик Тоҳир. Шайтанат (2-китоб). – Т.: 2008. – 216 б.
4. Malik Tohir. Shaytanat (4-kitob). – T., 2007. – 283 b.
5. Muratova N.B. Muloqot jarayonida paralingvistik vositalarning o'rni// Central Asian academic journal of scientific research. Volume 2, issue 1, 2022. – B. 39-43.
6. Hoshimov O'. Dunyoning ishlari. – T.: Sharq, 1996. – 210 b.
7. Hoshimov O'. Bahor qaytmaydi, – T.: Sharq, 2005. – 128 b.
8. <https://fayllar.org/>

Xohish-istak kategoriyasini ifodalovchi leksik-semantik birliklar

Umarov Kamoldin,

Andijon davlat universiteti,

O'zbek tilshunosligi

kafedrasi o'qituvchisi ukamoliddin21127@gmail.com

Tel.: +998990854107

Annotatsiya: Maqolada xohish-istak kategoriyasining leksik-morfologik, leksik-semantik birliklar orqali ifodalanishi hamda istash va istamaslik oppozitsiyasini ifodalovchi leksik birliklar tahlilga tortilgan.

Kalit so'zlar: kategoriya, xohish-istak kategoriyasi, istalganlik-istalmaganlik, istak modal ma'nosi, leksik-semantik birlik.

Istak kategoriyasi psixolingvistik hodisa bo'lib, uning shakllanishiga xizmat qiluvchi lisoniy birliklar til qurilishining barcha sathlari doirasida uchraydi. Tabiiyki, istak modal ma'nosining voqelanish usuli, nutqiy vositalari har bir sathda o'ziga xos xususiyatga ega bo'ladi va muayyan kontekstdagi sintetik qurshovda oydinlashadi. Aytish mumkinki, istak ma'nosining voqelanishi leksik-morfologik, leksik-semantik, stilistik-semantik, sintaktik, ekstralingvistik usullar orqali hosil bo'ladi va *istak-xohish kategoriyasini* vujudga keltiradi.

Shu kunga qadar o'zbek tilshunosligida istak ma'nosi alohida kategoriya sifatida o'rganilmagan. Ayrim tilshunoslarning ishlarida jumladan, Sh.Rahmatullaev, M.Sodiqova, shuningdek, "O'zbek tili grammatikasi", "Hozirgi o'zbek adabiy tili"ga oid darslik va qo'llanmalarda *buyruq-istak mayli, darak gap, buyruq-istak gap, istak gap* mavzulari doirasida istak ma'nosi ifodalanishiga to'xtalib o'tilgan [1.2.3.4].

E.E.Kordi gapda ifodalanadigan istalganlik ma'nosining quyidagi semantik doiralarini farqlab ko'rsatadi:

1) istalgan harakatning istiqbolli va faraziy amalga oshirilishi bilan tavsiflangan istakning o'zi;

2) undash bilan qorishiq istak; bu ma'no, odatda, agar istak suhbatdoshga ta'sir qilish bilan bog'liq bo'lsa, illokutiv omillarning ta'siri natijasida paydo bo'ladi;

3) o'tmish bilan bog'liq amalga oshirib bo'lmaydigan istak; bu holda istak gap o'tmishda bajarilmagan harakatdan afsuslanishning hissiy bo'yoqdorligiga ega bo'ladi;

4) boshqa gaplarning semantik-sintaktik majmuida ifodalanadigan ma'lum bir shart, maqsad, qiyos ma'nolari bilan bog'liq istak ma'nosi; bu qiymat istalganlik periferiyasida bo'ladi;

5) yuqoridagilardan tashqari, tilaklar (sogʻlik va boshqalar) maʼnosini leksik vositalar bilan ifodalash mumkin. Bu qiymat ham istalganlik sohasida periferik pozitsiyada boʻladi [5:176].

M.I.Sherbakovanning «Leksiko-grammatichekaya spetsifika optativnosti v sovremennom russkom yazike» («Zamonaviy rus tilida istalganlikning leksik va grammatik xususiyatlari») mavzusidagi dissertatsiyasi istak kategoriyasining tildagi oʻrni, istak mazmunidagi ifodalarning oʻziga xos strukturasi semantik, leksik-grammatik va kommunikativ aspektida tadqiq etilgan. Tadqiqotchi E.E.Kordi tasnifiga tayanganini eʼtirof etadi va turli grammatik va leksik vositalar orqali ifodalanadigan quyidagi istak maʼnolarini belgilaydi:

- 1) istak,
- 2) undash bilan qorishiq istak,
- 3) oʻtmish bilan bogʻliq irreal istak,
- 4) murakkab gap tarkibidagi boshqa maʼnolar bilan bogʻlangan istak gap,
- 5) yaxshi tilaklar,
- 6) yomon niyatlar [6:21].

Bizningcha, yaxshi tilak ham, yomon tilak ham mantiqiy jihatdan bitta pozitsiyada turishini, faqat ijobiy/salbiy baholash nuqtai nazaridan farqlanishini hisobga olib, E.E.Kordi tasnifini maʼqullash maqsadga muvofiq.

“Oʻzbek tili sinonimlarining izohli lugʻati”da istakka oid tushunchalarni ifodalovchi soʻzlar quyidagicha bayon qilingan: “**Istak, xohish, orzu, havas, ishtiyoq, hafsala, mayl, raʼy, koʻngil, armon, ragʻbat, tilak.** Biror narsa qilishga, biror narsaga erishishga boʻlgan ichki intilish, ichki hissiyot. *Orzu* koʻpincha, muhimroq narsaga erishishga boʻlgan istakni bildiradi. *Havas* soʻzida istak maʼnosiga qoʻshimcha ravishda “qiziqish” ottenkasi ham bor. *Ishtiyoq* soʻzi istakni juda kuchli ottenkada ifodalaydi. *Mayl, raʼy, koʻngil, ragʻbat, talab, tilak* soʻzlari bu maʼnoda kam qoʻllanadi.” [7:109].

- *Mumkin boʻlsa, Bursada Ahmad Lutfiy Qozonchi bilan **uchrashish niyatimiz bor edi**, u kishi bizning muallifimiz, - deb **istak bildirdim** men.* (Nurulloh Muhammad Raufxon)

*Xalqimizning “Ota rozi, xudo rozi”, degan naqliga amal qilib, padari buzrukvorining **raʼyiga** qarshi borolmadi. Umr oqar daryo ekan, ana-mana deguncha ikki nafar farzand koʻrishdi. Ammo eri Vohidning koʻngli boshqasida ekan, Naima shuncha harakat qilsa ham, uning yuragidan joy ololmadi.* (<https://sangzor.uz>)

*Bolalarni yoqtirishi, ular bilan ishlashga **mayli borligi**, boshqalar bilan muloqot qila olishi, xushmuomalaliligi, kuzatuvchanligi, keng fikrlay olishi, oʻziga va boshqalarga nisbatan talabchanligi ham kishining pedagogik ishga yaroqliligini koʻrsatadi.* (Oʻquv qoʻllanmadan)

*Shu suhbatdan keyin menda bosh vrachni ko‘rish **ishtiyogi** paydo bo‘ldi va ertasi kechki mahal kabineti oldida turib, chiqib ketayotganda uchratib qoldim. (Nusrat Rahmat)*

Rag‘bat [arabcha - xohish; yaxshi niyat, istak]

1. Biror ishga bo‘lgan xohish, istak, mayl, ra‘y. *Mening bu ishga rag‘batim yo‘q.*

2. Qiziqtiruvchi, qo‘zg‘atuvchi omil, sabab; manfaat keltiruvchi (beruvchi) narsa. *Qonunchilikda bu borada ko‘zda tutilgan rag‘bat va imtiyozlarning amalga oshirilishini ta‘minlash zarur (Gazetadan).*

3 psxl. Inson his-tuyg‘ulari, ruhiy holatlarini rivojlantiruvchi, uni faollikka undovchi ruhiy (psixik) ta‘sir. [10:362].

*U (Faxruddin ar-Rayg‘iy) taqvosi va zuhdi bilan tanilib, u haqidagi gaplar Misr shohining qulog‘igacha yetib borgan. Ittifoqo, o‘sha kunlarda Iskandariyaning qozisi vafot etib qoladi, uning o‘rniga faqih va olimlardan ko‘pchiligi da‘vogar edilar. Ular orasida faqat uninggina bu lavozimga **rag‘bati** yo‘q edi. Shunda Misr podshohi unga elchi yuborib, qozilikka tayinlabdi. (Ibn Battuta, “Sayohatnoma”)*

*Umar xalifalikni xato qilib (qasddan, mansabparastlik qilib), zo‘rluk bilan qo‘lda saqlaganda edi, og‘ir va dag‘al namatdan tikilgan kiyimda yurmas edi. Hech vaqt yangi libos kiymas, jun xirqasini o‘zi yamab olardi. Shohligi mana shunday faqirona bo‘lgan odamni xalifalikka **maylu rag‘bati** bor deb aytish mumkinmi? (Farididdin Attor, “Mantiqut-tayr”)*

Rag‘bat so‘zi, asosan, hozirgi o‘zbek adabiy tilining publitsistik uslubida ikkinchi va uchinchi izohlardagi “*mukofotlamoq*”, “*ruhlantirmoq*”, “*motivatsiya*” ma’nolarida qo‘llanadi. *Rag‘bat* so‘zining yuqorida qayd etilgan xohish, istak ma’nosi arxaik sema sifatida, asosan, tarixiy-badiiy asarlarda yoki tarixiy asarlarning tarjima va tabdil variantlarida faol qo‘llanadi, so‘zlashuv uslubida bu ma’noda deyarli uchramaydi.

Ushbu semantik kategoriyaning ifodalashda esa, tabiiyki, gap mazmunida xohish-istakni ifodalovchi fe‘llar muhim o‘rin tutadi. Istakni ifodalovchi fe‘llar, bir tomondan, his qilish, sezish fe‘llariga yaqin bo‘lsa, ikkinchi tomondan, ular xohishni anglatuvchi fe‘llarga yaqindir: *istak* qandaydir ichki ruhiyat talablarini his qilish, tushunib yetish, shuningdek, ularni qondirishga intilish bilan bog‘langan. [8]

A.Hojievning «O‘zbek tili sinonimlarining izohli lug‘ati»da istak ma’nosini ifodalovchi fe‘llar quyidagicha izohlangan: «**Istamoq, xohlamoq, tusamoq, orzulamoq, orzu qilmoq, tilamoq, ixtiyor qilmoq, sog‘inmoq.** Talab-istak his etmoq. Shu ma’noda *istamoq, xohlamoq* so‘zlari keng qo‘llanadi. *Tusamoq* so‘zi deyarli hamma vaqt «ko‘ngil» so‘zi bilan qo‘llanadi. *Orzulamoq, orzu qilmoq* so‘zida belgi darajasi kuchli. *Tilamoq, ixtiyor qilmoq* kam qo‘llanadi. *Sog‘inmoq* bu ma’nosida kam qo‘llanadi. Kimgadir biror narsani istashni bildiradi.» [9:109]

«O‘zbek tilining izohli lug‘ati»da **sog‘inmoq** - *ravo ko‘rmoq, istamoq* tarzida izoh berilgan xolos. [10:563]

Nekbin inson doimo hayotga muhabbat bilan qaraydi, zavq tuyadi, kishilarga **yaxshilik sog'inadi**. (<https://uza.uz/>)

- Shunday-ku, adasi, astoydil yig'lasa Alloh so'qir ko'zga-da yosh berar deydilar,
- dedi bonu yalinch ohangida.- Bizga shuncha **yaxshiliklar sog'ingan** kishiga qolganda nahot biron tadbir topilmasa? (Murod Mansur)

Biroq, negadir ushbu sinonimlar lug'atida istak ma'nosini ifodalovchi **kusamoq** fe'li qayd etilmagan. "Qisasi Rabg'uziy"da "**kusamoq**" fe'li "**kusar erdim**", "**men kusayur**", "**kusadi**", "**kusayurmen**" shakllarida qo'llangan.

1) Odam ul nurning yoruqluqin ko'rub, bu nurni man bir ko'rsam teb **kusadi** ersa izi azza va jalla yorliqi birla ul nur Odamning olnidin o'ng yangoqing'a indi. (Odam ul nurning ravshanligini ko'rib, "**bu nurni bir ko'rsam**", deb **istak bildirdi**. Ollohning farmoni bilan u nur Odamning o'ng yanog'iga, undan yelkasiga, undan qo'liga indi.) [11].

2) Farishtalardan biri Idrisni ko'rarga **kusar erdi**... Idris bildi odam ermas, aydi: «Odammusen, yo farishtamu?» Aydi: «Farishtaman, seni **kusar erdim**. Izi azza va jalladin sani ko'rgali dastur qo'ldum», tedi.

3) Ko'rkunguzni **kusayurmen** erta goh bir kun bo'lur,
Emgakim yavloq telim bor emgagan oxir emaz.

4) Ko'rkunga munglug' bo'lubon ko'rkini **men kusayur**,
O'rtanur bag'rim yoqildi yoshginam yultek oqar.

Ey Alband, podsho seni kelsin, dedi, aning mehmonlarining ko'ngli soz-suhbat **kusabdi**, dedi, xabarchi. ("Oshiq Najab" dostonidan)

"**Kusamoq**" fe'li hozirda ham nutqimizda qo'llanadi, biroq kam uchraydi. Ko'ngli achchiq narsa **kusaganida** qo'shilishib qalampir chaynadim.(O'.Hoshimov)

Turkiyada yana qaerlarni va kimlarni ziyorat qilishni **istasalaring**, aytinglar, sizlarning xohishlaringni inobatga olib, to'ldiramiz, - dedi nihoyatda mehmonnavozlik ila.

- Chanoqqal'ani borib ko'rsak, - dedilar Tohir aka. (Nurulloh Muhammad Raufxon)

Manzura «nishon to'yi» nima ekanini tushunmasa ham, mezbonlarning ra'yini qaytarmaslik uchun bosh irg'ab qo'ydi. Tasdiq ishorasini olgan mezbon chehrasi yanada yorishdi.

- Xonim afandim nimani **ixtiyor etiyurlar**: nishon to'yi villada bo'lgani ma'qulmi, yoinki restorandami? (Tohir Malik, "Shaytanat")

It egasi atrofga xavotir bilan alanglab qo'yib, «Chempion»ni - endi sobiq chempionni yetaklab davradan chiqdi. Shu chiqish asnosida bir-ikki musht, orqasiga bir-ikki tepki yesa-da, boshini xam qilganicha jim ketaverdi. Katta tikkanlar o'yinga kim aralashganini anglab indamadilar. Bo'lmasa it egasi bir-ikki tepki bilan qutulmas edi.

Kesakpolvon **ixtiyor qilgan edi**, bu yerning qoidalarini ham o'zgartirib yubordi. Agar **uning xohishi bilan** bahaybat it o'rniga laycha qo'yilganida ham «Chempion»ni yutardi. «Chempion»ning orqasida turgan katta kuchlar shunda ham damlarini ichlariga yutib qolaverar edilar. Kesakpolvon bu holatdan mamnun bo'ldi. Bir necha soat ilgari ko'nglini bosgan g'ubor bir oz tarqadi. (Tohir Malik, "Shaytanat")

Xonimchaning qilg'i yoqmaganidan yoki ruschani yaxshi bilmaganidan emas, balki xayol ipining bir uchi erida, qizida, bir uchi hademay uchrashishi lozim bo'lgan o'g'illarida bo'lgani sababli ham unga jim ketish **ma'qulroq edi**. (Tohir Malik, "Shaytanat")

Badiiy uslub talabi bilan ba'zan tilak so'zi ham istak ma'nosini ifodalay olishi mumkinligi kuzatildi. "O'zbek tilining izohli lug'ati"da "tilamoq" fe'li "xohlamoq", "istamoq" ma'nosida ham qo'llanishi ko'rsatilgan.

Tilamoq 1. Biror istak, tilak, niyat bildiruvchi so'z, gap aytmoq.

3. Xohlamoq, istamoq. Sihat tilasang, ko'p yema, Izzat tilasang, ko'p dema. Maqol. Anvar aka...ertaga chahorshanba kechqurun, tilasangiz - ochiqcha, tilamasangiz, yashirincha bo'lsa ham, biznikiga keling... A.Qodiriy, Mehrobdan chayon. [12:94].

Anda kezin qorning'a keldi ersa, qorni ta'om **tiladi**. (Rabg'uziy)

Havvo aydi: «Mani **tilar ersang**, san kelgil» tedi. (Rabg'uziy)

Demak, bu izoh tila+k yasama leksemasi "niyat bildiruvchi" ma'nosidan tashqari arxaik variantda "istak, xohish" ma'nosini ham ifodalashini asoslashi mumkin. Quyidagi misollar fikrimizni dalillaydi.

Ew alma**ı** **tiläsän** ayit ıoşnısın, yer alma**ı** **tiläsän** ayıtyıl suwın (Yusuf Xos Hojib, "Qutadg'u bilig")

...xohla o'z padaringni qatl et, xohla Movaraunnahr sarhadidan haydab, darbadar qil... Lekin yolg'iz **tilagim**: ilm yo'lida otang kilgan ishlarga, uning shogird va ustozlariga tegmagaysen. Tegsang.....ota qarg'ishiga uchrab toabad badnom bo'lursen!. (O.Yoqubov, «Ulug'bek xazinası»)

"Mirzo Ulug'bekday koinot sirlarini ochmoqni **tilagan**, fozillikni da'vo etgan mavlono, hayxot, oxir-oqibat... barcha taxt soqiblariday saltanatni deb o'z pushti kamaridan bo'lgan farzandi ila taxtu toj talashibdi-da, degan nom qoldirishdan qo'rqamen. (O.Yoqubov, «Ulug'bek xazinası»)

Ushbu misollarda tilak so'zi «istak», tilagan so'zi «xohlagan» ma'nosini ifodalab kelgan.

Nutqimizda xohish-istak ma'nosidagi til birliklari doirasida ma'no ko'chish hollari ham kuzatiladi.

- Men bilan ko'rishish **xohishing o'lmadimi?**

- Mening xohishim o'lmaydi, ammo sen o'lasan! - Akmal jahl ustida shunday deb yubordi-yu, o'sha zahoti gapiga pushaymon bo'lib, Soli Murodovga xavotir bilan qarab qo'ydi. (T.Malik, «Talvasa»)

O‘lmoq 1. Hayoti tugamoq, yashashdan to‘xtamoq, qazo qilmoq.

2. Yo‘q bo‘lmoq, barham topmoq. *Havasi o‘lmoq*. [13:151].

O‘lmoq fe’li aslida tirik mavjudot, ya’ni odam va hayvonlarga nisbatan qo‘llanadi. *Yo‘q bo‘lmoq, barham topmoq* tarzidagi ko‘chma ma’no esa jonsiz predmetlar va mavhum otlarga nisbatan ham ishlatilishi mumkin. Keltirilgan jumalardagi *xohishing o‘lmadimi, xohishim o‘lmaydi* birliklarida xuddi shu ma’no ifodalangan.

Istamaslikni bildiruvchi birliklar. O‘zbek tilida istamaslik ma’nosining kommunikativ-semiotik hamda formal jihatdan tadqiq qilish zarurati mavjud.

Mantiqiy mazmun nuqtai nazaridan istamaslik tushunchasini ikki xil talqin qilish mumkin: 1) biror narsaga, harakatga istak yo‘qligi; 2) noxush, qiyin yoki o‘ziga yoqmagan narsani qilmaslik, (ya’ni qadriyatlarga qarshi bormaslik istagi).

1) *Qishloq guzariga yetmay, u o‘ngga – tor ko‘chaga burildi; odamlarga ko‘rinishni istamadi. Eski tegirmon tomondan yurib, deyarli hech kimni uchratmadi.* (O‘.Usmonov, “Qismat”)

2) *Uch yil davomida u deyarli uyidan chiqmadi, hech kimni ko‘rishni xohlamadi, faqat tinmay yig‘ladi. 16 yil o‘tgachgina nihoyat o‘ziga keldi va hayotdan zavqlana boshladi.* (Internetdan)

Birinchi va ikkinchi misolda shaxsning kayfiyati yo‘q edi, shuning uchun odamlarga ko‘rinishni istamadi. Bunda harakatga istak yo‘qligi, istamaslik kayfiyati ifodalanmoqda.

3) *Axir, sizning oilangiz bor. Ulardan kecholmaysiz. Men esa, nikohsiz birovga turmushga chiqolmayman. Shuning uchun, taklifim munosabatlarimiz avvalgidek, do‘stona qolaversin. Men birovga zararim tegishini istamayman. Birovning baxtsizligi evaziga baxtli bo‘lolasligimni yaxshi bilaman.* (Dilbar Barotova, “Buni hayot deyдилar”)

Ayolning o‘z istagiga qarshi borib, birovning baxtsizligi evaziga oila qurishni istamasligi uning qadriyatlarni aziz bilishini, olijanobligini ko‘rsatadi.

4) *Qoplon yig‘lay berdi-yig‘lay berdi. Qizimish badani sovidi, to‘lmish o‘pkasi bo‘shadi. Otni xiyol yo‘lgacha yetaklab bordi. Ko‘zlarini jelagi o‘ngiri bilan artди. Xo‘rsina-xo‘rsina, otlandi. CHayqala-chayqala, yoqasiga tufladi.*

Muxbir so‘ramish, kotib aytmish o‘sha bandai mo‘minlar ko‘z o‘ngidan bir-bir o‘tdi: Xolliiev, Saidov, To‘raeva...Bu bandayi mo‘minlar... bu bandayi mo‘minlar bundan besh-olti yil muqaddam... rahmatlik bo‘lib edi...

SHu-shu, Qoplon kotib yuzini ko‘rmadi. Ko‘rishni-da xohlamadi. Kotibni esladi - seskandi, eti jimirladi. Kotibni esladi - bosh chayqadi, yoqasiga tufladi. Ko‘rmish-kechirmishlarini elga joriy etmoqchi-da bo‘ldi. Yana tag‘in shashtidan qaytdi. (Tog‘ay Murod, «Oydinda yurgan odamlar»).

Kotibning jirkanch qilmishi - vafot etib ketgan kishilarning nafaqalarini olib yurganligiga beixtiyor guvoh bo‘lib qolgani sababli uni ko‘rishni ham, u bilan gaplashishni ham mutlaqo istamaydi, undan qattiq jirkanadi, iztirob chekadi.

O‘zbek tilida istamaslik mazmuni *istamadi*, *xohlamaydi* kabi bo‘lishsiz fe‘llar, shuningdek, *xushi yo‘q*, *tobi yo‘q*, *tobi toqati yo‘q* (*tobu toqati yo‘q*), *rayi bo‘lmadi* kabi birikmalar bilan ifodalanadi.

Xush [*forscha* - yoqimli, yaxshi, ajoyib; shod, quvnoq] 1 Yaxshi, yoqimli.

Xushi yo‘q Xohlamaslik, yoqtirmaslik; xohishi yo‘q. [12.430].

Kuyib ketdi bag‘ir, ammo, yo‘q taskin,

Xushim yo‘q yig‘i-yu azalarga. (Muslimbek Musallam)

Ustaning ovqatga unchalik xushi yo‘q ekan. Orastaxon olib kelgan jarkopga qayrilib ham qaramadi. (Said Ahmad, «G‘ildirak»)

O‘g‘li xushiga kelsa ikki enlik xat yozadi, bo‘lmasa u ham yo‘q.

Toqati yo‘q Sabr-chidam yetishmasligini, chiday olmaslikni bildiradi. *Ochig‘ini aytsam, kitob o‘qishga toqat yo‘q.* (S.Ahmad, Qadrdon dalalar). *Bunga qolganda, sizni bilmasam-da, ammo mening bunday judolikka sira toqatim yo‘q.* A.Qodiriy, O‘tgan kunlar. [4.163].

«O‘zbek tilining izohli lug‘ati»da *toqati yo‘q* iborasiga berilgan yuqoridagi ta‘rif shu lug‘atda keltirilgan ikkinchi *Bunga qolganda, sizni bilmasam-da, ammo mening bunday judolikka sira toqatim yo‘q* jumlasidagi mazmunga to‘la mos keladi. Biroq, bizningcha, *Ochig‘ini aytsam, kitob o‘qishga toqat yo‘q* jumlasidagi *toqati yo‘q* iborasi «sabr-chidam yetishmasligi, chiday olmaslik»ni anglatmaydi, balki bu o‘rinda so‘zlovchining illokutiv maqsadidan kelib chiqadigan ma‘no “kitob o‘qishga xohishi yo‘qligi”ni anglatadi. Demak, *toqati yo‘q* iborasining ikkinchi ma‘nosida “xohlamaslik”, “istamaslik” semasi yotadi. Iboraning har ikki ma‘nosi kontekstda anglashiladi. *Sira toqati yo‘q, tobi-toqati yo‘q, tobu toqatim yo‘q* variantlari esa uslubiy bo‘yoqdorlikka ega bo‘lib, “istamaslik”ning kuchli darajasini ifodalaydi.

Burni, og‘zidan buralib chiqqan achchiq tutun hushini o‘ziga keltirganday bir oz yengillashdimi, sekingina entikib qo‘ydi. Uning ko‘ziga yana burni tagidagi ikkita tishini ko‘rsatib iljaygan bashara ko‘rinib ketdi. Uning bag‘ri butunligini shafqatsizlik bilan tortib olgan bu ayolni ko‘rishga Nizomning toqati yo‘q edi. (S.Zunnunova, “O‘shanda ham kuz edi”)

Musurmon tog‘a qanchalar ko‘ngilchan va mehribon odam bo‘lmasin, ikkovimizning uyimiz ro‘parasida o‘sgan, oti ham, zoti ham notayin, ana o‘sha bechoravash daraxtni yoqtirmas, unga sira tobi-toqati yo‘q edi. (Erkin Usmon, “Txarad”)

Jalil qaytib, tanchaga omonat o‘tirdi. Keyin o‘rnidan turib qo‘shni xonaga kirdida, elektr pechi olib chiqib qo‘ygach:

- Ahmoqlik ham evi bilan-da. Sen ahmoqqa qo‘shilib shamollashga **tobu toqatim yo‘q**, - deb yana tashqariga chiqdi. Uch-to‘rt daqiqadan so‘ng xokandoz to‘la cho‘g‘ ko‘tarib kirib tanchaga soldi. Chap panjasida siqimlab turgan isiriqni cho‘g‘ ustiga tashlab, joyiga o‘tirgach, «gaping bo‘lsa, ana endi gapir» deganday oshnasiga qarab oldi. (T.Malik, “Shaytanat”)

*Bola tushmagurning somsapazlikka **sirayam toqati yo‘q-da**. Mendan bemaslahat avtobazaga borib ishga joylashib olibdi. Bir shalaq aravani berib qo‘yishgan, bir kun yursa o‘n kun qora moyga belanib tuzatadi. SHunda ham shashtidan qaytmayapti. Juda o‘jar-da.* (T.Malik, “Shaytanat”)

*Ichkilikni yoqtirmasdi. Chunki ichkilik ichuvchilarning qanday sharmandali ahvolga tushganlariga ko‘p guvoh bo‘lgan. Bunday qabohat ishlarga **sira ham toqati yo‘q**, viqor va odob egasi edi.* (L.Qozonchi, “Saodat asri qissalari”)

*Zokirjon aka tibetlik shifokorlar ko‘magida mahalliy sharoitda, o‘zimizda o‘sadigan giyoh-o‘simliklardan dori tayyorlashni yo‘lga qo‘yishni maqsad qilgan edi. Tibetliklarning bu taklifga **uncha rayi bo‘lmadi**. Ular o‘zlari dori-darmon olib kelishlari shartligini aytishdi.* (Q.Kenja, “Boburiylardan biri”)

*Habib Sattorov bu yakunga qarshi bir gap aytmadi. Sohib Po‘latovning fikrini ma‘qullaganidan emas, aksincha, aytilgan gapning naqadar tuban, naqadar puch ekani sababli unga javob qaytarishni **lozim topmadi**.* (Tohir Malik, “Shaytanat”).

Xulosa qilib aytganda o‘zbek tilida istak kategoriyasi: **fe’l** (xohlamoq, istamoq, ixtiyor etmoq, intiq bo‘lmoq, harakat qilmoq, istak bildirmoq); **ot** (istak, xohish, intilish, ishtiyoq); **sifat** (yaxshi, yaxshisi, ma‘qul, afzal, o‘rinli); **ravish** (istar-istamas, xoh-noxoh); **kirish so‘z** (Xudo xohlasa); va **noverbal vositalar** (kontekstda anglashiladi) orqali ifodalanadi.

Istakka qarama-qarshi oppozitsiyada **istamaslik** tushunchasi ham mavjud bo‘lib, mantiqiy mazmun nuqtai nazaridan uni ikki xil talqin qilish mumkin: 1) biror narsaga, harakatga istak yo‘qligi; 2) noxush, qiyin yoki o‘ziga yoqmagan narsani qilmaslik (ya’ni qadriyatlariga qarshi bormaslik istagi). O‘zbek tilida istamaslik mazmuni yuqoridagi misollar tarkibida kelgan *istamadi, xohlamaydi* kabi bo‘lishsiz fe’llar, shuningdek, *xushi yo‘q, tobi yo‘q, tobi toqati yo‘q (tobu toqati yo‘q), rayi bo‘lmadi* kabi birikmalar bilan ifodalanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbek tili grammatikasi. 1-tom. Morfologiya. – T.: Fan, 1975.;
2. Sodiqova M. Fe’l stilistikasi. –T.: O‘zbekiston, 1975.;
3. Rahmatullaev Sh. Hozirgi adabiy o‘zbek tili. Darslik. –T.: Universitet, 2006.;
4. Sayfullaeva R.R., Mengliev B.R., Boqieva G.H., Qurbonova M.M., Yunusova Z.Q., Abuzalova M.Q. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. O‘quv qo‘llanma. – Toshkent, 2006.
5. Корди Е.Е. Оптативности //Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность. Ленинград: Наука, 1990. – С.176
6. Щербакова М.И. «Лексико-грамматическая специфика оптативности в современном русском языке: дисс.канд.филол.наук. Москва, 2016. – С. 21
7. Hojiyev A. O‘zbek tili sinonimlarining izohli lug‘ati. –Toshkent: O‘qituvchi, 1974. – B.109

8. Yakubov J.A. Modallik kategoriyasining mantiq va tilda ifodalanish xususiyatlari. NDA, –T.:2006.

9. Hojiev A. O‘zbek tili sinonimlarining izohli lug‘ati. –Toshkent: O‘qituvchi, 1974. – B.109.

10. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. “O‘zbekiston milliy entsiklopediyasi” –Toshkent. 2008. 3-jild, – B. 563.

11. Rabg‘uziyning “Qissasi Rabg‘uziy” asaridan keltirilgan misollar [‘tps://n.ziyouz.com/books/uzbek_mumtoz_adabiyoti](https://n.ziyouz.com/books/uzbek_mumtoz_adabiyoti) va [‘tps://www.buk'ari.uz/wp-content/uploads/2019/05/](https://www.buk'ari.uz/wp-content/uploads/2019/05/) saytlaridagi matn va tabdil variantidan olindi.

12. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. “O‘zbekiston milliy entsiklopediyasi” –Toshkent. 2008. 4-jild, – B. 94.

O‘zbek tilining izohli lug‘ati. “O‘zbekiston milliy entsiklopediyasi” –Toshkent. 2008. 5-jild, – B.

Insondagi ijobiy xarakter-xususiyatni baholovchi maqollarning semantik guruhlari

Aminova Amira,

Qashqadaryo viloyati Nishon tumani

32-umumiy o‘rta ta’lim maktabi

ona tili va adabiyot fani o‘qituvchisi

aminovaamira24@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada shaxsga ijobiy baho ifodalovchi maqollar semantik jihatdan guruhlarga bo‘lingan. O‘zbek xalq maqollarida ijobiy baho ifodalash turli ma’nolar bilan bog‘liq. Aynan shu ma’nolar maqolaning asosiy mazmun-mohiyatini tashkil etadi. Jumladan, yaxshilik, ilmlilik, donolik, g‘ayratlilik, vatanparvarlik, hayolilik, do‘stlik, saxiylik, hunarlilik, to‘g‘riso‘zlik, to‘g‘riko‘ngillik, olimlik, ahillik, chaqqonlik, uddaburonlik, sabrlilik, kamtarlik, mehnatsevarlik, erta ish boshlash, mehrlilik, hushyorlik kabilar bunga misol bo‘la oladi.

Kalit so‘zlar: maqollar, baho munosabati, ijobiy baho ifodalovchi maqollar, salbiy baho ifodalovchi maqollar, semantik guruh.

Maqollar aksiologik leksikani aks ettiruvchi asosiy maydon hisoblanadi, chunki ular xalq hayotining barcha jabhalarini qamrab oladi. Zero, paremiolog V.P.Anikin aytganidek: “Xalq tajribasida bo‘lmagan narsa maqollarda ham aks etmaydi”. Milliy madaniy o‘ziga xoslik aynan xalq maqollarida ko‘zga tashlanadi. Maqollar aksiologik leksikani aks ettiruvchi asosiy maydon hisoblanadi, chunki ular xalq hayotining barcha jabhalarini qamrab oladi.

Baho munosabati tilning deyarli barcha sathlarida namoyon bo‘la oladi. Bu borada asosiy sathlar yetakchi o‘rinni egallaydi. Oraliq sath maqomidagi “fonetika”da baho ifodalash ko‘zga tashlanmaydi. Morfologik sathda boshqa turkumlarga nisbatan sifat so‘z turkumida baholash munosabati imkoniyatlari keng ekanligi namoyon bo‘ladi. Sifat leksemalarning baho munosabatini ifodalashi, bir tomondan, ayrim sifatlarda ijobiy yoki salbiy ma‘noning to‘g‘ridan-to‘g‘ri bo‘rtib turishi bilan bog‘liq bo‘lsa, ikkinchi tomondan, matn bilan aloqador bo‘ladi. Ijobiy yoki salbiy bahoni kuchliroq ifodalash uchun, avvalo, neytral (betaraf) baho berishdan uzoqlashish zarur. Baho ifodalashda darajalanish faqatgina ijobiy yoki salbiy baho berishda ko‘zga tashlanadi. Bunday xususiyat neytral baholashda mavjud emas.

Baho berish ikki xil shaklda namoyon bo‘ladi. Birinchisi, aniq baho berish bo‘lib, bunda tildagi leksemalar orqali ijobiy, salbiy yoki neytral baho ifodalanadi. Baholashning so‘zda o‘z ifodasini topishi xususida olim Zafar Pardayev quyidagicha yozadi: “Tildagi mavjud lingvostilistik birliklar, voqelik obyektlarining bahosi tilda, xususan, so‘zda o‘z ifodasini topadi” [5:108]. N.D.Arutyunova to‘g‘ri ta’kidlaganidek, so‘z leksik ma‘nosining baholovchi yoki leksik-semantik variant baholovchi komponenti ijobiy yoki salbiy baho ifodalovchi qism sifatida qabul qilinadi [1:148]. Lekin shuni alohida qayd etish lozimki, qiyoslashning yuzaga kelishini ta’minlovchi asosiy komponentlar sifatida ishtirok etuvchi yaxshi yoki yomon baholar har safar bir-biri bilan qiyoslashda emas, balki baholash xususiyatiga ega bo‘lmagan biror narsa bilan qiyoslanganda qabul qilinadi” [5:105-108].

Maqol orqali shaxsga beriluvchi baho so‘zlovchining biror inson yurish-turishi, o‘zini tutishi, xarakteri, ijtimoiy kelib chiqishi, yashash tarzi, oilaviy ahvoli, yoshi, jismoniy holati va boshqalarga maqol orqali bergan ijobiy, salbiy yoki neytral subyektiv munosabati mahsuli hisoblanadi. O‘zbek xalq maqollarida ijobiy baho ifodalash turli ma’nolar bilan bog‘liq. Tinglovchida o‘z fikrini uyg‘otish, unda ijobiy munosabatni yuzaga keltirish uchun murojaatda insonni sharafllovchi, maqtov, olqish ifodalovchi birliklardan foydalaniladi. O‘zbek xalq maqollari tarkibida yaxshi insonga ishora qiluvchi maqollar borki, ular tinglovchiga xush yoqadi.

1. Yaxshilik. Yaxshi inson hammaga xush yoqadi. Uning yurish-turishi, o‘zini tutishi, gap-so‘zlari, atrofdagilarga bo‘lgan munosabati hammani o‘ziga jalb etadi. Yaxshi insonning tashqi ko‘rinishi hech narsani o‘zgartirmaydi. Yaxshi insonlarga nisbatan ijobiy baho munosabatining ifodalanishi quyidagi maqollarda ko‘zga tashlanadi: “Yaxshi odam qarisa ham so‘zi aynimas, Yaxshi ot qarisa ham, yurishi aynimas”, “Echkining yog‘i bo‘lmas, Yaxshining – dog‘i”, “Yaxshi otga qamchi kerakmas, Yaxshi qizga – sovchi”, “Yaxshi xunuk libos bilan ham yaxshi”, “Yaxshi yurgan yerida, Tinchlik solar eliga”.

2. Ilmlilik. Ilmli inson har yerda va har qachon ilmi ortidan o‘zi va atrofdagilariga foyda keltiradi. Ilmli odam ilikli suyakka qiyoslanadi. Bunday insonlarning har bir so‘zi

tanga orom baxsh etadi. “Ilmli odam – ilikli suyak”, “Ilmlining so‘zi – o‘q” maqollarida ham ilm egalari ulug‘langan, sharaflangan.

3. Donolik. Donolik – ulug‘ fazilat. Dono kishi doimo faqat zarur, foydali gapni aytadi. Quyidagi maqollarda dono kishining shaxsiyati, yoqimli suhbat, g‘amxo‘rligi, nasihatgo‘yligi, og‘ir-bosiqqligiga nisbatan ijobiy baho munosabati ifodalangan: “Buloqning suvi tiniq, Dononing – suhbat”, “Dono aytsa, el aytgani, Elning g‘amin yeb aytgani”, “Dono durdan a‘lo”, “Dono naqli – hayot aqli”, “Dono qarisa ham, donoligi qarimas”, “Ma‘rakaga dono aralashsa, Tuzilmay qolmas”, “Ma‘rakada topib gapirgan – dono, O‘zini tutib o‘tirgan ham – dono”.

4. G‘ayratlilik. G‘ayratli odamning xususiyatini ko‘rsatuvchi “G‘ayratlidan ilon qochib qutulmas”, “G‘ayratlidan quyon qochib qutulmas” maqollarida ijobiy baho munosabatini badiiyoq, kuchliroq aks ettirishga xizmat qiladi. Shuningdek, muloqotning samarali kechishi uchun ijobiy baho ifodalovchi maqollardan ko‘proq foydalanish lozim.

5. Vatanparvarlik. Vatanparvarlik ruhidagi xalq maqollarida ham ijobiy baho munosabati aks etib turadi: “Vatanga kelgan – imonga kelar”, “Vatani borning baxti bor, Mehnati borning – taxti”.

6. Hayolilik. Hayoli, iboli qizlar oilaning, ota-onaning obro‘-e‘tiborini ko‘taradi. O‘z hayosi ortidan maqtovlar eshitadi, olqishlar oladi. Hayoli qiz parilardan ham ustun qo‘yiladi: “Pardali qiz – pariga tengsiz”.

7. Do‘stlik. Har bir odamning do‘st bilan tirikligi, do‘sti bor odam hech qachon yengilmasligi ”Do‘st do‘stga qalqon”, “Daraxtni tomir saqlar, Odamni – do‘sti” maqollarida, ko‘p do‘st orttirishning foydasi “Aqli ko‘pni dov olmas, Do‘sti ko‘pni yov olmas”, “Bilakli alp birni yiqar, Do‘sti ko‘p – mingni” maqollarida, chin do‘stning qavm-qarindosh bilan barobarligi, hatto kezi kelganda ulardan-da ustun turishi “Chin do‘st tug‘ishganing bilan teng”, “Chin do‘st yuz xizmatchidan yaxshi”, “Yaxshi do‘st yuz qarindoshdan yaxshi”, “Qalin o‘rtoq qarindoshdan ortiq” maqollarida o‘z aksini topgan.

8. Saxiylik. Saxiy, ochiqqo‘l odam birovga bir narsa bersa hech minnat qilmaydi, go‘yo o‘zini bermagandek tutadi. Qallob, o‘z manfaati yo‘lida turli nayranglar ishlatuvchining shirin so‘zi, xushomadidan saxiy odamning jahli, g‘azabi afzal. Saxiy minnat qilmaydi, berganini el orasida aytib yurmaydi. Qo‘li ochiq inson shu xislati orqasidan yaxshilikka erishadi. Shu va shu kabilar “Saxiyning o‘ng qo‘li berar, Chap qo‘li bilmas”, “Qallobning bolidan saxiyning zahri yaxshi”, “Saxiy berganini aytmas, Er aytganidan qaytmas”, “Saxiyning qo‘li ochiq, Qo‘li ochiqning yo‘li ochiq”, “Qo‘li ochiqning yo‘li ochiq” o‘zbek xalq maqollarida aks etgan.

9. Hunarlilik. Biror hunarning egasi bo‘lish bilan inson o‘zi moddiy daromad manbaiga ega bo‘la oladi, shuningdek, hunarli kishi xor-u zorlik ko‘rmaydi. “Hunarli insonlarga ijobiy baho berishda “Hunarli er xor bo‘lmas, Do‘st-dushmanga zor bo‘lmas”, “Hunarli yigit – mevali daraxt”, “Hunarli kishi och qolmas”, “Hunari borning oltin bilagi bor”, “Hunarmandning noni – butun” maqollarini qo‘llaydilar. Ko‘rinib turibdiki, bu

turdagi maqollar, asosan, erkak jinsiga mansub kishilarga nisbatan qoʻllaniladi. Toʻgʻrilik maʼnosi bilan bogʻliq barcha maqollarda ijobiy baho ifodalanadi.

10. Toʻgʻri soʻzlik. Toʻgʻri soʻzlik insonni insonga yaqinlashtiradi. Shuning uchun toʻgʻri soʻz odam tugʻishgandan afzal qoʻyiladi: “Toʻgʻri soʻzlagan odam tugʻishganingdan afzal”.

11. Toʻgʻri koʻngillilik. Toʻgʻri koʻngil kishi haqidagi “Dili toʻgʻrining yoʻli toʻgʻri” maqolida koʻngil poklik oqlanadi.

12. Olimlik. Olimlik xususiyatiga baho beruvchi maqollarda koʻproq olim odamning dono soʻzlashi, kamgapligi bilan bogʻliq fikr mavjud: “Olim soʻzi oz, Oz boʻlsa ham soz”, “Olim aytgani – olam aytgani”.

13. Ahillik. Ahillik, inoqlik, totuvlik tushunchalarini ifodalovchi “Ogʻa-ini totuv boʻlsa, ot koʻp, Opa-singil totuv boʻlsa, osh koʻp”, “Ogʻa-ini totuv boʻlsa, Togʻni talqon qilar”, “Opa-singil totuv boʻlsa, Uyni boʻston qilar”, “Egachi-singil inoqligi – oilaning quvnoqligi”, “Koʻpning qoʻli koʻkka yetar” maqollarida ham ijobiy baho ifodalanadi.

14. Chaqqonlik. “Chaqqon chora topar, Beparvo – bahona”, “Daryo chopar, Chaqqon topar”, “Choʻponning chaqqoni takadan sut sogʻadi” maqollarida chaqqon odam qanday qilib boʻlsa-da, bajarish kerak boʻlgan ishning chorasini topib bajarishi, chaqqon kishi har narsaning ilojini topishi aks etgan.

15. Uddaburonlik. Uddaburon” pragmemali “Uddaburon oʻrgimchakka shoyi toʻqitadi”, “Uddaburon qurbaqaga taqa qoqadi”, “Uddaburon maymunga boʻyra toʻqitadi”, “Uddaburon ajdarga yer haydatadi”, “Epini topgan elak bilan suv ichar”, “Epini topgan ikki oshar”, “Yetuk kishi qoʻli bilan quyon tutadi” kabi maqollarda maqtov, olqish, oʻzgalaridan ustun qoʻyish kabi ijobiy maʼnolar reallashadi.

16. Sabrlilik. “Sabrli kishining ishi soz”, “Sabrli qul murodiga yetar”, “Oʻttiziga chidagan oʻttiz biriga ham chidar” maqollarida sabrli insonning ishi yurishishi, istaganiga erishishi va chidamliligi uning uchun zarur ekanligi haqidagi fikrlar mavjud.

17. Kamtarlik. “Kamtar boʻlding – gavhar boʻlding”, “Kamtar kerilmaydi, Mol-dunyoga berilmaydi” maqollarida kamtar kishining xarakter-xususiyati yoritilgan va ijobiy baho munosabati aks etgan.

18. Mehnatsevarlik. Mehnat insonni ulugʻlaydi, uni koʻklarga koʻtaradi. Mehnat qilgan inson bir kun, albatta, rohatini ham koʻradi. Ishlagan kishi xor boʻlmaydi, zor qolmaydi. Shu kabi fikrlar quyidagi maqollarda aks etgan: “Ishlagan xor boʻlmas”, “Ishsevarni el sevar”, “Mol boqqanning barmogʻidan moy tomar”.

19. Erta ish boshlash. “Erta ekan erta yigʻar” maqolida soʻzlovchining maʼlum shaxs bajarayotgan harakatiga qoʻshimcha baho berishda qoʻllanilib, barvaqt boshlangan ishning samarasi haqida gap ketganda ham ishlatiladi.

20. Mehrlilik. Mehr insonni bir-biriga yaqinlashtiradi, qalbni yoritadi. Mehr koʻrsatgan kishi hammaga xush yoqadi. “Mehri borning sehri bor”, “Mehrli odam – sevimli” maqollarida samimiy ijobiy baho sezilib turadi.

21. Hushyorlik. Har yerda, har joyda biror ishni amalga oshirishda inson ehtiyotkor bo'lishi lozim. Ehtiyotkorlik bilan birgalikda hushyorlik ham zarur. Har ishda hushyor bo'lgan kishini aldash, chuv tushirish juda qiyin. Xalq orasida hushyorlikka chaqiruvchi quyidagi maqollar mavjud: "Hushyorni yov bosmas, Yov bossa ham dov bosmas".

22. Odillik. Odil, adolatli insonning yuzi, husni oyga qiyoslanadi. Hattoki oqib turgan tiniq soyga qiyos etiladi. Buning sababi esa, albatta, adolatlikdadir. "Odil kishi oyday, oqib turgan soyday" maqolida odil insonga nisbatan ijobiy baho berilgan.

23. Intizomlilik. Intizom g'alaba qurolidir. Tartib-intizom bor joyda rivojlanish, o'sish bo'ladi. Janglarda ham intizomli qo'shin hech qachon yengilmaydi. "Intizomli lashkar yengilmas" maqoli orqali faqatgina lashkarga emas, balki intizomli bo'lgan har qanday kishiga nisbatan ijobiy baho munosabati mavjud.

24. Intiluvchanlik. Intilgan inson murodiga yetadi, maqsadiga erishadi. Intilgan kishi hech qachon yengilmaydi: "Intilgan – yengilmas".

25. Izlanuvchanlik. Bir qator o'zbek xalq maqollarida izlanuvchan insonlarga ijobiy baho ifodalash aks etgan: "Izlaganga tole yor", "Izlagan topar", "Qidirgan gavhar topar", "Qidirganga toshdan tulki topilar", "Izlaganga – ezid yor".

26. Chidamlilik. "Chidamli er lochin tutar" maqolida er yigitlarning chidamli bo'lishi kerakligi, chidamli kishi ko'zlagan maqsadiga erishishi kabilar yoritilgan.

27. So'zamollik. Ko'p so'zlash, so'zamollik kabilarga nisbatan ko'p hollarda salbiy baho ifodalanadi, ammo "So'gat tolga qush qo'nar, So'zamolga so'z ko'nar" maqolida ijobiy baho ifodalash ko'zga tashlanadi.

28. Tavakkalchilik. "Tavakkalchining kemasi botmas" maqolida tavakkalchi insonlarga ijobiy baho berish mavjud va bu orqali tavakkalchilikning foydali tomonlarining borligi ham ko'rinadi.

29. Tilni tiyish. Har bir kishi kerak o'rinda tilini tiyishi, keraksiz gapni aytmasligi lozim. Tilini tiygan kishi o'zini har xil balolardan asraydi, oqibati yomon hodisalardan yiroq bo'ladi. "Tilini tiygan boshini qutqarar", "Indamagan uyday balodan qutiladi" maqollarida tilini tiya bilgan kishiga nisbatan ijobiy baho munosabati ifodalangan.

30. Til bilish. Inson qancha ko'p tilni bilsa shuncha muvaffaqiyatga erishadi, dunyo ko'radi, fikrlash doirasi kengayadi, dunyoqarashi o'sadi. Xalq maqollarida ham til bilgan kishining yo'lda qolib ketmasligi bilan bog'liq fikrlar aks etgan: "Til bilgan yo'lda qolmas".

31. Aybini bilish. "Aybini bilgan – avliyo", "O'z aybini bilgan – mard" maqollarida har bir inson o'z qilgan aybini bilsa, uni kechirish mumkinligi, aybini tan olib, uni sezish ham bir xislat ekanligi, bunday odamlar mard bo'lishi borasidagi fikrlar bayon etilgan.

32. Erta uyg'onish. "Uch kun barvaqt turgan – bir kun yutar", "Erta turgan erkakning bir rizqi ortiq, Erta turgan ayolning ikki rizqi ortiq" maqollari kishilarni vaqtli

uygʻonishga undasa, ikkinchi tomondan barvaqt turadigan kishilarning boshqalardan farqini koʻrsatishga xizmat qiladi.

33. Shoshmaslik. Kishilar “Oshiqmagan aravali quyonga yetibdi”, “Oshiqmagan ovchi humo ovlar”, “Shoshmagan er oqqush tutar” maqollarini qoʻllaganda oʻzlarini hali koʻp ishlar qilishga qodirliklarini, ehtiyotkorliklari ketidan katta narslarga ega chiqishlarini taʼkidlamochi boʻladilar.

34. Ehtiyotkorlik. Ehtiyotkorlik bilan bogʻliq yana quyidagi maqollar ham borki, bularda bir nojoʻya ishni bajarib undan zarar koʻrgach boshqa ishni oʻylab, fikr qilib, ehtiyot boʻlib bajaruvchi kishilar xususiyatiga nisbatan baho beriladi: “Ogʻzi kuygan qatqniyam puflab ichadi”, “Sutdan ogʻzi kuygan sovuq suvniyam puflab ichadi”, “Ogʻzi kuygan oshini puflab ichadi”, “Tikan bosgan qadamini bilib bosar”, “Ilondan qoʻrqqan oladan xatlamas”.

35. Mardlik. Mardlik tushunchasi bilan bogʻliq xalq maqollari gender jihatdan xoslangan boʻlib, erkaklarga nisbatan qoʻllaniladi. Bunday maqollarda tantanavorlik sezilib turadi va mard oʻgʻlonlarga ijobiy baho munosabati ifodalanadi: “Mard omadli boʻladi”, “Botirga oʻt ham teng, suv ham teng”, “Er yigit oʻlar yeriga kulib boradi”, “Botir elin yovga bermas, chechan soʻzin dovga bermas”, “Maydonda sinalgan – elda aziz”, “Mardning har yerda manzili bor”, “Mard oʻlar, nomi qolar”.

Oʻzbek xalq paremalarida shaxs xarakterini tavsiflovchi ijobiy baho insonlarning yaxshi xususiyatlarini ifodalashga xizmat qiladi. Shaxs xarakterini tavsiflovchi ijobiy bahoga yaxshilik, ilmlilik, donolik, gʻayratlilik, vatanparvarlik, hayolilik, doʻstlik, saxiylik, hunarlilik, toʻgʻrisoʻzlik, toʻgʻri koʻngillik, olimlik, ahillik, chaqqonlik, uddaburonlik, sabrlilik, kamtarlik, mehnatsevarlik, erta ish boshlash, mehrlilik, hushyorlik, odillik, intizomlilik, intiluvchanlik, izlanuvchanlik, chidamlilik, soʻzamollik, tavakkalchilik, tilni tiyish, til bilish, aybini bilish, erta uygʻonish, shoshmaslik, ehtiyotkorlik, mardlik kabilar kiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений. Оценка. Событие. Факт. – М., 1988.
2. Aminova A.Oʻ. Oʻzbek xalq maqollarida “baho” konsepti / Namangan davlat universiteti ilmiy axborotnomasi. – Namangan, 2021. – № 2 – B. 203–207.
3. Жўраева Б. Ўзбек халқ мақоллари шаклланишининг лингвистик асослари ва прагматик хусусиятлари: Филол. фан. док. дис. автореф. – Самарқанд, 2019.
4. Joʻrayeva B., Aminova A. Oʻzbek xalq paremalarida shaxs xarakterini tavsiflovchi salbiy baho Oʻzbek halk paremasında kişi karakterinin olumsuz değ erlendirilmesi Uluslararası Türk dünyası Yunus Emre sempozyumu 24–27-mayis. 2021. – B. 497–501.
5. Пардаев З. Нутқ инновацияси ва уларда баҳо муносабатининг ифодаланиши (сифат лексемалар асосида)// Ўзбек тили ва адабиёти. – Т., 2009.

6. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006.

7. Шомақсудов Ш., Шораҳмедов Ш. Ҳикматнома. – Т., 1990.

Tarjima motivlarini shakllantirishda zamonaviy informatsion texnologiyalarning oʻrni

Davronova Gulnigor,

Jizzax davlat pedagogika universiteti magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada oʻzbek tilining taʼlim sohasida tutgan oʻrni, tarjima motivlarini shakllantirishda zamonaviy informatsion texnologiyalarning ahamiyati, bu borada olib borilayotgan ishlar xususida fikrlar bayon etilgan.

Kalit soʻzlar: til, taʼlim, tarjima, jamiyat, texnologiya.

Oʻqitish ilmiy bilimlar sistemasini bayon qilish bilan birga oʻquvchilarni bilish va amaliy xarakterdagi bir qator koʻnikma hamda malakalar bilan ham qurollantirishi kerak. Shuning uchun, oʻqitish jarayonini takomillashtirish yoʻllarini qidirish haqida gapirilganda oʻquvchilarga faqat yangi bilimlarni bayon etish metodlarini takomillashtirishni koʻzda tutmay, balki oʻquv jarayonida oʻquvchilarda koʻnikma va malakalarni shakllantirish metodikasini takomillashtirishni ham koʻzda tutadi. Maktab oʻquvchilarining oʻqishdagi muvaffaqiyatlari, bolalar oʻqishining surʼati ular mahoratining shakllanish darajasiga bogʻliq. Bilimlarni egallash jarayoni intellektual mahoratlarining (tahlil, taqqoslash, sintez, abstraktlash va boshqalar) rivojlanishi bilan uzluksiz bogʻliq.

Oʻqitish muvaffaqiyatli boʻlishi uchun bilish koʻnikmalari – bilimlarni mustaqil egallash koʻnikmasi birinchi darajali ahamiyatga ega boʻladi. Ular oʻquvchilarning oʻquv yurtini tamomlagandan keyin bilimlarni toʻldirish va boyitishga tayyorlashda (uzluksiz mustaqil oʻqib bilim orttirish) muhim ahamiyatga ega. Maktab oʻquvchilarini bilish koʻnikmalari bilan qurollantirish- oʻquvchilarni ortiqcha band qilib qoʻyishga qarshi kurashda muhim vosita va darsning oʻquv-tarbiyaviy samaradorligini oshirishning zaruriy sharti hisoblanadi.

Bilish koʻnikmasining tarkibiy qismini aniqlashda hammadan avval hozirgi zamon kishisining asosiy bilim manbalarini tahlil qilishdan boshlash kerak. Maktab oʻquvchilari uchun asosiy bilim manbai boʻlib darsliklar hisoblanadi. Demak, oʻquvchilarni darsliklar va internet bilan ishlashga oʻrgatish kerak.

Taʼlim jarayonida informatsion texnologiyalardan foydalanish hozirgi davr talabidir. Oʻqitishning yangicha usullaridan hamda informatsion texnologiyalardan foydalanmasdan turib, oʻqituvchi oʻz kasbiy faoliyatida muvaffaqiyatli natijalarni qoʻlga

kirita olmaydi. Lekin bunda ta'limning maqsad va mazmuni, usul va vositalari hamda tashkiliy shakllarini aniq belgilab olish muhimdir. Axborotlar oqimining ko'payib borishi va ta'lim metodlarining rivojlanishi bilan ta'limni asosan an'anaviy usulda tashkil etish tobora qiyinchiliklar tug'dirmoqda. Informatsion texnologiyalar vositalari o'quv jarayonida muhim bo'lgan harakatlantiruvchi kuchga ega bo'lib, ta'lim sohasi uchun nihoyatda keng imkoniyatlar eshigini ochadi:

- differensial va individual o'qitish jarayonini tashkil qilishi;
- teskari aloqa bog'lashi: o'quvchilarning o'zini-o'zi nazorat qilganlari holda xato va kamchiliklarini tuzatib borishi;
- animatsiya, grafika, multiplikatsiya, ovoz kabi kompyuter va informatsion texnologiyalardan foydalangan holda dars jarayonini tashkil etish;
- o'quvchilarga axborotlarni o'zlashtirishlari uchun ularda ko'nikmalar hosil qilishi va hokazo [4:132].

Shu o'rinda informatsion texnologiyalar motivlarni yuzaga keltiruvchi eng muhim omillardan biridir. Negaki, ma'lumotlarning ko'rgazmaliligi, ya'ni turli xil shakllarda uzatish imkoniyatlarining borligi, animatsiyalardan foydalanish, axborot oluvchilarning yoshi va fiziologik xususiyatlariga mos axborotlarni berib borish o'quvchilarda bilim olishga bo'lgan qiziqishni va ichki harakatlantiruvchi kuchlarning paydo bo'lishini ta'minlaydi. Bu borada qilinadigan ishlar mazmuni esa motivni o'stirishga, uni qo'ya bilishni o'rgatishdan iborat.

Axborotlashtirish axborot jarayonlarini ravnaq toptirish vosita va sharoitlarining umumiy jamlanmasi bo'lib, tegishli texnik bazani yaratish, tashkiliy, iqtisodiy, madaniy-ma'rifiy islohotlar bajarishni o'z ichiga oluvchi jarayon bo'lib, u ta'lim tizimini texnologiyalashtirishga keng imkoniyatlar eshigini ochadi. Insoniyatning axborot ishlab chiqarish bo'yicha salohiyatini kuchaytiruvchi zamonaviy texnologiyalar, axborotlashgan jamiyatning intellektual kuch sifatini ham belgilab beradi. Bunday jarayonlar axborotlashtirish sanoatini muntazam ravnaq topib borishini ham ta'minlaydi.

Informatsion texnologiyalardan foydalangan holda ta'lim jarayonini olib borish foydalanuvchilarning tafakkur ko'nikmalarini va murakkab topshiriqlarning yechimini topish ko'nikmalarini rivojlantirishning yangi yo'llarini ochib beradi, ta'limni faollashtirish uchun prinsipial yangi imkoniyatlarni taqdim qiladi. Informatsion texnologiyalar sinfdagi va darsdan tashqari mustaqil mashg'ulotlarning yanada qiziqarli bo'lish, o'rganiladigan ma'lumotlarning katta oqimini oson o'zlashtiriladigan qilish imkonini beradi. Informatsion texnologiyalar ta'limning boshqa texnik vositalari bilan solishtirganimizda uning nozikligi, ta'limning turli modellariga sozlash, shuningdek, har bir ta'lim oluvchining xatti-harakatlariga nisbatan yakka tartibda reaksiya qilish imkoniyati kabi ustun jihatlari mavjud sanaladi.

Bunday vositalardan foydalanish o'quv jarayonini yanada takomillashtirish, unga tadqiqotchilik va izlanuvchanlik sifatlarini bag'ishlash imkonini yaratadi. Informatsion

texnologiyalar o'quvchining xatti-harakatiga darhol javob berish, turli toifadagi o'quvchilar uchun materialni takrorlash, tushuntirish, puxtarok tayyorgarlikka ega bo'lgan o'quvchilar uchun esa yanada qiyinroq va o'ta qiyin materialga o'tish imkoniyatini beradi. Bunda yakka tartibda o'qitishni oson va tabiiy tarzda amalga oshirish imkoniyati tug'iladi.

Ta'lim berish (mustaqil o'qishdan farqli o'laroq) muloqotli hisoblanadi [4:132]. Zamonaviy informatsion texnologiyalar muhitida didaktika, zamonaviy axborot texnologiyalaridan faol foydalanish yo'li bilan axborotlarni samarali o'zlashtirishga yo'naltirilgan o'quv faoliyatining salohiyati, ma'lumotni qabul qilish va o'zlashtirish qobiliyatlariga chambarchas bog'liq bo'lmoqda. Uzlüksiz o'quv jarayonlariga informatsion texnologiyalarni tatbiq etishda asosiy vazifalar sifatida quyidagilarni qayd etish mumkin:

- yangi informatsion texnologiyalarni o'quv jarayoniga tatbiq etishning zaruriy moddiy-texnika bazasini yaratish;
- o'quv jarayoni uchun zamonaviy informatsion texnologiyalarni loyihalash va qo'llash;
- foydalanuvchilarning zamonaviy informatsion texnologiyalar sohasidagi bilim va ko'nikmalarini shakllantirish;
- zamonaviy texnologiyalar negizida ta'lim va tarbiya jarayonlaridagi muvaffaqiyatlarni kafolatlash.

Axborot ta'lim muhitining maqsadi: shaxsning ijodiy tashabbuskorlik qobiliyatini rivojlantirish asosida ta'lim oluvchilarga bilimlarni mustaqil egallash va ularni sifatli o'zlashtirish uchun shart – sharoit yaratish hamda o'qitish natijalarini tahlil qilishni avtomatlashtirishni ta'minlash.

O'qitish jarayoni pedagog, ta'lim oluvchi va o'qitish vositalarining o'zaro ta'siridan iborat [1:135]. Hozirgi zamon kompyuter vositalari va axborot texnologiyalari imkoniyatlari o'qitish vositalariga o'qituvchi va ta'lim oluvchi vazifalarining bir qismini yuklash imkonini beradi. Darslarni informatsion texnologiyalar asosida o'qitish o'qituvchi va ta'lim oluvchilar ishini ancha yengillashtiradi. Xususan, darsda fanlarni kompyuter vositalari asosida o'qitish quyidagi imkoniyatlarni yaratadi:

- o'qituvchini takrorlanuvchi mehnatdan xalos etadi va uning vaqtini tejaydi;
- yaqqol tasvirlar natijasida o'quvchilarda fazoviy tasavvurlar shakllanadi;
- o'quvchilarning ish tartibini tez o'zlashtirishini ta'minlaydi;
- fanga oid nazariy ma'lumotlar ko'rgazmali vositalar (rangli tasvirlar, ularning fazoviy ko'rinishlari) yordamida tushuntiriladi va natijada talabalarda ilmiy bilishga ehtiyoj ortadi;

Monitorda sodir bo'layotgan hodisalarni o'quvchi ko'rib, eshitib hamda his qilgan holda idrok qilish orqali bilishga intiladi. O'quvchi sezgi organlari yordamida monitorda sodir bo'layotgan voqea va hodisalarni idrok etib, to'liq tushunchaga ega bo'la boshlaydi.

Chunki monitorda ularning aniq xususiyatlari aks ettiriladi. U avvalo hissiy bilish yordamida monitordagi hodisa va voqealarni kuzatgan holda bir – biridan alohida holda o‘z ongida aks ettiradi. Shu sababli narsa va hodisalar o‘rtasidagi bog‘lanishni nazardan chetda qoldiradi. Masalan monitorda biror predmetning yoki hodisaning namoyish etilishi bilan o‘quvchi ushbu tasvirlarning mohiyatiga etibor qaratmasligi mumkin. Boshqa hodisalarning yuzaga kelish jarayonlari, kechishi, boshqa predmetlar bilan aloqadorligi kabilar bilan tushuntirilganda, va bir necha bor kuzatilganidan so‘ng, hissiy bilishdan aqliy bilishga o‘tib, masalaning mohiyatiga e’tibor bera boshlaydi. O‘quvchining monitorda sodir bo‘layotgan voqea, hodisalarni analiz va sintez qilishi juda ham muhimdir.

Analiz va sintez o‘quvchining bilish jarayonini tezlatadi. Analiz – sintez murakkab obyektlarni oddiy elementlarga, muhim va nomuhimlarga, voqea va hodisalarni turkumlarga ajratish shartlaridan biridir. Shuni alohida ta’kidlab o‘tish lozimki, namoyish qilinayotgan material qanchalik oson, tushunarli bo‘lmasin, hayot bilan uzviy bog‘lab tushuntirilmagan ekan, materialni esda saqlab qolish va o‘quvchilarning bilishga bo‘lgan ehtiyojini oshirishga xizmat qilmasligi mumkin.

Hozirgi vaqtda umumlashgan harakterdagi ko‘nikmalarni o‘quvchilarda shakllantirish vazifasi qo‘yilmoqda. Keng ko‘chirish xossasiga ega bo‘lgan ko‘nikmalarni umumlashgan ko‘nikmalar deb ataladi. Bu xossada o‘quvchilar faqat bitta predmet chegarasida emas, balki boshqa predmet darslarida ham katta mashtabdagi masalalarni hal etishda foydalanishlar mumkin.

Ko‘nikma va malakalarni shakllantirishga umumiy yondashishni ishlab chiqish hamda uni maktab o‘qitish tarjibasini qo‘llanish ko‘nikmalarining shakllanish jarayonini bir qancha tezlashtirish va ko‘proq o‘quv vaqtini murakkabroq, ijodiy masalalarni hal etishga tejab qolish imkonini beradi. U yoki bu ishni bajarish mahoratini muvaffaqiyatli shakllantirish uchun hammadan avval o‘qituvchining o‘zi ish strukturasi tahlil qilishi, uni bajarishi qanday elementlardan (operatsiyalardan) tashkil etilishini aniq ko‘z oldiga keltirishi (masalan, kuzatishlar, o‘lchashlar, tajribalarni qo‘yish va boshqa faoliyatlar qanday operatsiyalardan tashkil topishini aniq ko‘z oldiga keltirishi) zarur.

Turli predmetlarni o‘qitishda mahoratlarni shakllantirishga umumiy yondashishni amalga oshirish mahoratlarini egallash jarayonini va ularni malakaga aylantirishni tezlashtiradi, murakkab ishlarning tarkibiy qismi bo‘lib kiradigan ayrim operatsiyalarni bajarishning ratsional bo‘lmagan usullari o‘quvchilarda hosil bo‘lishining oldini oladi, o‘quv mehnatining ortiqcha vazifalarini kamaytiradi, ijodiy harakterdagi masalalarni hal etishga diqqatni kuchaytirishga imkon beradi.

Ta’lim berishda zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish, samarali yondashuvlarni ishlab chiqish, ta’lim berishning ilg‘or uslublarini joriy etish orqali o‘sib kelayotgan yosh avlodni jahon sivilizatsiyasi yutuqlari bilan yaqindan tanishtirish, salohiyatli mutaxassislarni tayyorlash tizimini tubdan takomillashtirish, hamda dunyo

axborot resurslaridan keng ko‘lamda foydalanishlarini ta’minlash bugungi kundagi dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Axborot Texnologiyalari dasturi, diplomga ega talabalarga, turli xil tashkilotlarda ish hayotini boshlash uchun kuchli poydevor yaratib beradi. Har bir talaba mustaqil fikrga ega, o‘ziga ishonchi kuchli, biznes va boshqaruv haqida batafsil ma’lumotga ega, o‘zgartirish kiritish uchun moslashuvchan ko‘nikmalarni hosil qila olishi kerak.

Asrlar davomida yig‘ilgan ilm-fan xazinasini bugungi yosh avlodga o‘rgatish, ularni dunyodagi ilg‘or va zamonaviy pedagogik texnologiya va axborot tizimlari yordamida jahon standartlariga to‘g‘ri keladigan mutaxassis kadrlar qilib tayyorlash bugungi davrning dolzarb vazifalaridan biriga aylandi.

Hozirgi kunning asosiy talablaridan yana biri, o‘quv jarayonini to‘liq kompyuter tarmoqlaridan foydalangan holda olib borishdir. Buning uchun kompyuter tarmoqlari, uni tashkil etuvchilari, fandagi o‘rni nimalardan iborat, internet tizimi nima va o‘qitishda xamda o‘quv jarayonida foydalanishda nimalarga e’tibor bermoq kerak degan savollarga javob berish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Hasanboyev J., To‘raqulov X., Haydarov M., Hasanboyeva O. Pedagogika fanidan izohli lug‘at. –T.: “Fan va texnologiya” nashriyoti, 2008-yil. 136 b.
2. Bo‘ronov J. Ingliz va o‘zbek tillari qiyosiy grammatikasi. – T.: 1973.
3. Mavlonova R.A., Arabova M., Salohiddinova G‘. Pedagogik texnologiya. –T: “Fan” nashriyoti. 2008 yil., 123 b.
4. Yo‘ldosheva J.R. Usmonova S.A., Zamonaviy pedagogik texnologiyalarni amaliyotga joriy qilish. –T: “Fan va texnologiya” nashriyoti. 2008-yil. 132 b.

Farg‘ona viloyati etnotoponimlari tarkibida uchrovchi etnonimik indikatorlar

Asadillo Tursunov,
Farg‘ona davlat universiteti

Annotatsiya. Maqolada bir-biriga qarindosh bo‘lgan o‘zbek va qoraqalpoq tillaridagi lingvokulturologik birliklar tarkibiga mansub ayrim etnomadaniy stereotiplar qiyosiy holda o‘rganilgan. Bunda har qaysi xalq milliy-madaniyatini ta’riflashga xoslangan stereotip o‘sha millat xarakterini ifodalovchi ko‘zgu sifatida baholashga loyiqligi ko‘rsatilgan.

Kalit so‘zlar: stereotip, milliy-madaniy qadriyat, lingvokulturologiya, etnomadaniyat, lison, urf-odat, an’ana, rasm-rusum, milliy nigoh, mentalitet.

Toponimlar, jumladan, etnotoponimlar bugungi kunda o'zbek tilshunosligida keng o'rganilayotgan birliklardan biridir. Etnonim yunoncha "etnos" – xalq va "onim" – nom so'zlaridan tarkib topgan. Etnonimlar majmuyi etnonimiya deb ataladi (*Бегматов Э., Улуқов Н. Ўзбек ономастикаси терминларининг изоҳли луғати. – Наманган 2006. – Б. 60*). Tilshunoslikning ushbu sohasi bo'yicha tadqiqotlar olib borish xalqimizning boy madaniy merosi va etnogenezi haqida chuqur bilimlarga ega bo'lishimizga va ularni tahlil qilishga yordam beradi.

Etnotoponimlarning yasalishi va shakllanish jarayonida toponimik aniqlagichlar (toponimik indikatorlar, indikator lotincha – **indikator** – "aniqlagich", "ko'rsatkich" ma'nolarida ifodalanadi (*Ko'rsatilgan adabiyot, 34-78-95-betlar*). muhim ahamiyatga ega.

Etnotoponimlar muayyan obyektning tur-belgisini bildiruvchi qishloq, ovul, mahalla, guzar, qo'rg'on kabi maxsus onomastik elementlar bilan ham qo'llanadi. Shunday qo'llanish Farg'ona viloyati etnotoponimlariga ham xos hodisa hisoblanadi. Bunday onomastik elementlar bilan birga qo'llanuvchi etnotoponimlar ma'lum bir guruhni tashkil qiladi. Masalan, Arabmazor, O'zbek mahalla, Qozoqqo'rg'on, Qashqarqishloq, Arabqo'rg'oncha, Qirg'iz mahalla.

Indikatorlar etnotoponimlar tarkibida juda muhim o'rin tutadi. Chunki etnonim toponimik indikator asosida joy nomini anglatadi, indikatorsiz esa, joy nomi tarzida ifodalanmaydi. Indikatorlar toponim yasashda faol ishtirok etadi, lekin ayrim nomlar hech qanday oykonimik indikatorsiz etnotoponimga aylangan bo'lib, hozirda bu nomlar urug' nomini emas, joy nomini anglatayotgani uchun ularning zamirida etnotoponimik indikator yo'q bo'lsa-da, toponim sifatida tushuniladi. Bunga asosiy sabab, hozirda shu nomdagi etnoslarning yo'qligi va faqatgina joy nomida saqlanib qolganligidir. Masalan, Sulduz, Uyshin, Mang'it, Suzoq, Qipchoq, Arab, Yuz va hokazo (*Эргашев А. Андижон вилояти этнотопонимларининг ареал-ономастик тадқиқи: Филол. фанлари номзоди ... дисс. – Тошкент, 2012. – 110 б.*).

Farg'ona viloyati hududidagi etnotoponimlarining aksariyat qismi indikatorlar vositasida hosil bo'lgan. Bunday oykonimik indikatorlar, ya'ni indikatorli nomlar xalq uchun ham qulay nom hisoblanadi. Shuning uchun ham bugungi kunda faol qo'llanmoqda. Bunday etnonimik indikatorlarning muhim xususiyatlaridan yana biri shundan iboratki, hozirda saqlanib qolgan va tarkibida etnotoponimik indikator mavjud bo'lgan nomlarning ikkinchi tarkibiy qismi ifodalanmasa, toponimning etnonim ma'nosini anglatishi yoki tushunarsiz ma'noda qo'llanilishiga olib keladi.

Etnotoponim tarkibida keluvchi indikatorlar o'zining ma'no anglatish xususiyatlariga ko'ra turlicha bo'lib, kishilar guruhi hamda ifodalaydigan obyektning xarakteri va belgisiga ko'ra quyidagi guruhlariga bo'linadi:

1. Etnonimik indikatorlar: bu tipga mansub indikatorlar etnik guruh, el, qavm, odamlar to'pi, ko'pligi kabi ma'nolarni anglatadi. Bularga urug', qabila, elat, joy, qavm,

o‘ram, to‘p, bov (bog‘) kabi indikatorlar kiradi. Ular doim etnik nomlar bilan birga qo‘llanib, etnonimlarning toponimga aylanishiga yordam beradi.

To‘p (*Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2008. IV том. – Б. 241*) **etnoindikator**. To‘p – qishloqning bir bo‘lagi ma‘nosini ifodalaydi. Qadimda qishloqlarning ko‘pchiligi to‘plarga bo‘linib, ularning tarkibi qarindosh hisoblangan bir qancha oilalardan iborat bo‘lgan. To‘p etnoindikator bilan bog‘liq etnotoponimlar Farg‘ona viloyati hududida ham uchraydi. Masalan: *Eshonto‘pi, To‘rato‘pi* (Qo‘sh tepa tumani) etnotoponimlari shular jumlasidandir. Bunday nomlar shu urug‘ga mansub bo‘lgan kishilarning bir joyda yig‘ilib, to‘p bo‘lib yashagan joyini bildiradi. Lekin ular orasida bir-biri bilan qarindosh bo‘lmagan oilalar ham bo‘lib, keyin ko‘chib kelgan aholi ham shu nom bilan atalavergan.

2. Oykonomik indikatorlar. Bu tipdagi indikatorlar o‘rin-joy va makon ma‘nosini ifodalaydi. Bularga qishloq, mahalla, ovul, guzar, qo‘rg‘on, uchastka, ko‘cha kabi indikatorlar kiradi.

Qishloq (*Ko‘rsatilgan lug‘at, 315-bet*) **oykoindikator**: Qishloq so‘ziga bugungi kundagi manbalarda quyidagicha izoh beriladi, Qishloq - aholisi ko‘pincha qishloq xo‘jaligi ishlari bilan shug‘ullanuvchi punkt deya ta‘rif berilgan. Hozirda, bu atama mahalliy boshqaruv tizimida ham qo‘llanib, qishloq fuqarolar yig‘ini (QFY) tarzida bir muncha keng ma’noda, bir necha mahallalardan iborat joy obyekti sifatida qo‘llanilmoqda.

Bu indikator vositasida hosil bo‘lgan etnotoponimlar ko‘p bo‘lmasa-da, hududi va aholisining miqdori jihatidan katta joylarni atashi bilan boshqa indikatorlardan farq qiladi. Masalan; *Qashqarqishloq, Ko‘saqishloq, Tojik qishloq, Qashqari qishloq* (Toshloq tumani), *Arabqishloq, Eshonqishloq, Xo‘ja qishloq* (Bog‘dod tumani), *Qashqarqishloq* (Quva tumani) kabilarni misol qilishimiz mumkin. Viloyatimiz hududida uchrovchi bunday nomlar o‘sha etnosga mansub kishilar yashagan yoki yashayotgan joylarni ko‘rsatadi. Shuningdek, viloyat hududida tojik, arab, qashqar, qirg‘iz, qozoq, xitoy, turk nomlari bilan atalgan toponimlarni ko‘plab uchratamiz. Ba’zi hollarda bu indikator etnik nom bilan qo‘llanmasa-da, uning borligi nazarda tutiladi va etnos nomi asosida o‘sha etnos yashovchi joy nomi tushuniladi. Masalan, *Qirg‘iz, Tojik, Qashg‘ar* (Quva tumani), *O‘zbek, Qirg‘iz* (Uchko‘prik tumani).

Mahalla (*Ko‘rsatilgan lug‘at, 572-bet*) **oykoindikator**. Mahalla (arabcha) shaharning (hozirda qishloqning ham) bir necha ko‘chasini o‘z ichiga olgan bir bo‘lagini anglatadi. Bu indikator orqali yasalgan toponimlar viloyat etnotoponimlari tarkibida kam sonini tashkil qiladi. Masalan, *O‘zbek mahalla, Qirg‘iz mahalla* (O‘zbekiston tumani) *O‘zbek mahalla* (Qo‘sh tepa tumani), *Qirg‘iz mahalla* (Rishton tumani) kabi.

Ovul (*Ko‘rsatilgan lug‘at, 81-bet*) **oykoindikator**. Ovul so‘zi mo‘g‘ulcha “ail” – o‘tov, o‘tovlar so‘zidan kelib chiqqan. Keyinchalik esa bu so‘z qishloq aholisi yashaydigan joy ma‘nosida qo‘llanadigan bo‘ldi. Hozirda ko‘chmanchi chorvadorlar

oʻrnashgan joyga nisbatan ishlatiladi. Fargʻona viloyati etnotoponimlari orasida ham ovul indikatorli joy nomlari uchraydi. Masalan, *Beshovul*, *Ovul*, *Tumanovul*, *Qozoqovul*, (Beshariq tumani), *Ovul* (Dangʻara tumani),

Qoʻrgʻon (*Koʻrsatilgan lugʻat*, 416-bet) **oykoindikator**. Qoʻrgʻon - dushman hujumidan saqlanish uchun uzoq muddatli istehkomlar, devorlar bilan mustahkamlangan joy, shahar, qalʼa yoki dala joyda va, umuman, shahardan tashqarida atrofi devor bilan oʻralgan joy maʼnolarini anglatadi. Bu indikator vositasida hosil boʻlgan etnotoponimlar viloyatimiz hududida juda kam uchraydi. Masalan, *Qozoqqoʻrgʻon* (Beshariq tumani), *Arabqoʻrgʻoncha* (Uchkoʻprik tumani), *Qaxat qoʻrgʻoncha* (Bogdod tumani), *Qirgʻizqoʻrgʻoncha*, *Eshon qoʻrgʻon* (Buvayda tumani),

Guzar (*Koʻrsatilgan lugʻat*, 516-bet) **oykoindikator**. Guzar (fors-tojikcha) – qishloq yoki mahallalarda odatda koʻchalarning kesishgan yerida, chorrahalarida joylashgan, choyxonalari, qassob, baqqollik kabi doʻkonlari boʻlgan obod, gavjum va serqatnov joy maʼnosini ifodalaydi. Bugungi kunda har bir mahallada guzarlar tashkil qilingan. Viloyatimiz hududida guzar indikatorli boshqa turdagi toponimlar ancha keng tarqalgan, lekin tarkibida shu indikator boʻlgan birgina etnotoponim uchraydi: *Qoʻshkechik guzari* (Quva tumani), *Eshonguzar* (Qoʻshtepa tumani)

Katta (*Koʻrsatilgan lugʻat*, 333-bet) **indikator**: Katta soʻzi hajm oʻlcham jihatidan nisbatan ortiqlikni bildirsada, mahallaga nisbatan asosiylikni anglatadi. Negaki, kichik keyinchalik kattaning tarkibidan ajralib chiqqan holatlar koʻp uchraydi. Bu indikator asosida quyidagi etnotoponimlar yuzaga kelgan: *Katta Qashgʻar* (Quva tumani), *Katta Qashqar*, *Katta Kenagas* (Uchkoʻprik tumani), *Katta Turk shaharcha*, *Katta Aravon*, *Katta Minglar* (Dangʻara tumani), *Katta Xitoy* (Bogʻdod tumani) kabi.

Kichik (*Koʻrsatilgan lugʻat*, 378-bet) **indikator**: Kichik soʻzi hajmi, oʻlchami nisbatan katta boʻlmagan, yoki katta ahamiyatga ega boʻlmagan maʼnolarida qoʻllaniladi. Koʻpincha kichik yangi maʼnosida boʻlishi ham mumkin, yaʼni keyin paydo boʻlgan. Bu indikator asosida quyidagi etnotoponimlar yuzaga kelgan: *Kichik Qashqar*, *Kichik Kenagas*, *Kichik Jaloyir*, *Kichik Bahrin*, (Uchkoʻprik tumani), *Kichik turk*, *Kichik Aravon*, *Kichik Minglar* (Dangʻara tumani), *Kichik Xitoy* (Bogʻdod tumani).

Yuqori (*Koʻrsatilgan lugʻat*, 97-bet) **indikator**: Yuqori soʻzi biror narsaning eng ustki qismida joylashgan; tepadagi, balanddagi, ustki maʼnolarini anglatgan holda joyga nisbatan kirishdan keyingi qismida joylashgan maʼnosini anglatadi.

Bu indikator asosida quyidagi etnotoponimlar yuzaga kelgan: *Yuqori Xoʻja* (Quva tumani), *Yuqori Oʻqchi* (Qoʻshtepa tumani), *Yuqori Nayman* (Buvayda tumani), *Yuqori Mangʻit*, *Yuqori Jaloyer* (Buvayda tumani) kabi.

Pastki (*Koʻrsatilgan lugʻat*, 233-bet) **indikator**: Pastki soʻzi biror narsaning nisbatan quyi qismida joylashganligini anglatadi; joyga nisbatan kirish qismida joylashgan maʼnosini anglatadi. Bu indikator asosida quyidagi etnotoponim yuzaga kelgan: *Pastki Oʻqchi* (Qoʻshtepa tumani).

O'rta (*Ko'rsatilgan lug'at, 170-bet*) **indikator:** O'rta so'zi - o'lchov, miqdor, vazn va shu kabilarda o'rta, oraliq vaziyatni egallaydi. Toponimlarda qishloq yoki mahala o'rtasi markazi tarzida ifodalagani holda quyidagi etnotoponimlar yuzaga kelgan: *O'rta O'qchi* (Qo'shtepa tumani), *O'rta Qong'iroq* (Buvayda tumani) kabi.

Chek (*Ko'rsatilgan lug'at, 473-bet*) **indikator:** Farg'ona viloyati uchun hos bo'lgan indikatorlardan yana biri chek so'zi "bo'lib berilgan xususiy yer maydoni" demakdir. Indikatorlar ham o'ziga xos lisoniy xususiyatlarga ega bo'lib, Farg'ona etnotoponimlarining shakllanishida alohida o'rin tutadi. Masalan, *Chek-Beshkapa*, *Chek-Jalayer* (Rishton tumani), *Chek-Xitoy*, *Cheksaroy*, *Chektuvadoq* (Bog'dod tumani) kabi.

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, toponimlar har bir xalqning boy madaniy merosi va ma'naviyatini yorqin aks ettiruvchi bir ko'zgudir. Xususan, Farg'ona viloyati etnonimlari va etnotoponimlari yasalishi va grammatik tuzilishi jihatidan o'ziga xos xususiyatlarga ega. Mana shu o'ziga xos jihatlarni o'rganish orqali viloyatimiz hududida bugungi kunda ham yashab kelayotgan xalq, millat, qabila va elatlarning qanday qilib bu yerlarga kelib qolganidan tortib to bugungi kungacha bo'lgan o'tmishi haqida aniq tasavvur va dalillarga ega bo'lishimizga yordam beradi. Shuningdek, toponimlar, xususan, etnos nomi asosida paydo bo'lgan joy nomlari ham til negizida shakllangan. Shuning uchun ham nomlarda shu hududda yashovchi xalq tilining o'ziga xos xususiyatlari to'la aks etadi. Bu esa toponimika sohasi bevosita tilshunoslikka daxldorligini hamda uning tarkibiy qismi sifatida tadqiq etiladigan ilmiy yo'nalishlardan biri ekanligini ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Бегматов Э., Улуқов Н. Ўзбек ономастикаси терминларининг изоҳли луғати. – Наманган 2006. – Б. 103
- 2.Эргашев А. Андижон вилояти этнотопонимларининг ареал-ономастик тадқиқи: Филол. фанлари номзоди ... дисс. – Тошкент, 2012. – 135 б.
3. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 2006. I том. – Б. 679.
4. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2006. II том. – Б.672.
5. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2006. III том. – Б. 688.

Bobur asarlarida forscha old qo'shimchalarning qo'llanilishi

Ergasheva Shahina,

Chirchiq davlat pedagogika universiteti talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada buyuk davlat arbobi, shoh va shoir Zahiriddin Muhammad Bobur asarlarida forscha old qo'shimchalarning qo'llanilishi haqida so'z boradi. Bobur XVI asr adabiy til davri uchun forscha qo'shimchalarning ta'siri haqida ma'lumot beriladi. Bobur asarlarining mumtoz mantlaridagi qimmatli topilmalar haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: affiks, izofa, qo'lyozma, fe'llar, qo'shma so'zlar, so'z birikmasi, kelishik, predlog, ko'makchi.

Bizning o'lkamizdan bugunga qadar juda ko'p jahonga mashhur buyuk zotlar yetishib chiqqan. Ming yillar o'tsa hamki, ularning dovrug'lari olamni birdek o'ziga rom etmoqda. O'rta asrlarda butun Hindiston o'lkasini o'z hukmiga olgan adolatli shoh Zahiriddin Muhammad Bobur bizning ajdodimiz ekanligidan behad faxrlanamiz. Mirzo Bobur nafaqat adolatli shoh, balki she'riyat bo'stonida benazir shoir bo'lganligini nazmiy olam namoyondalari o'zlarining mumtoz asarlarida zikr etib o'tishgan. Mirzo Bobur yetuk shoir bo'lishi bilan birgalikda dunyoviy ilmlarni ham birdek egallagan. Ayniqsa, Boburning tilshunoslikka oid fikrlari bugungi davr o'quvchisi uchun juda ahamiyatlidir.

Zahiriddin Muhammad Boburning "Boburnoma" asarini yoki qo'lyozmasini o'qib, uni tushunish biroz mushkuldir. Sababi asarda ayrim o'zbekcha, arabcha va forscha so'zlarni ma'nosini bilishda o'quv lug'atlardan foydalanishga to'g'ri keladi. Asarda forscha so'zlar bilan birgalikda o'zbek tilida kelishik ma'nolarini anglatuvchi predloglar (old ko'makchilar) ham qo'llangan. O'zbek tilidagi qaratqich ma'nosini anglatuvchi – ning qo'shimchasi o'rnida "Boburnoma" da fors izofasi "–i(–yi)" dan foydalanilgan. Bu qo'shimcha, asosan, aniqlovchi – aniqlanmish, qaratqich – qaralmish o'rtasiga qo'yilgan. O'zbek tilidan farqi shuki, fors izofasi yordamida kelgan birikmalarda aniqlanmish va qaralmish birinchi o'rinda, aniqlovchi va qaratqichlar ikkinchi o'rinda keladi. Masalan, asardagi aniqlovchili birikmalar tarkibida ot+sifat, ot+sifatdosh, ot+ravishdosh kabi so'z turkumlari kelishi mumkin: qo'rg'oni baland – baland qo'rg'on (9 – bet), dunyoyi foni – foni dunyo (13 – bet), Darvozayi Ohanin – Temirli Darvoza (75 – bet), Ko'yi poyon – Pastki tog', Bog'i Nav – Yangi bog' (172 – bet), Bog'i Safid – Oq bog' (172 – bet), Bog'i Jahonora – Jahonoro bog'i (172 – bet), Chirki dunyo – dumyo kiri (186 – bet) va boshqalar. Berilgan izofali birikmalar tarkibida ot, sifat, sifatdoshlardan tarkib topgan so'zlardan foydalanilgan va bu bilan birga – i qo'shimchasi bilan qaratqichli birikmalar ham yonma-yon ishlatilgan. Bunday birikmalarda ot+ot, olmosh+ot, ya'ni forscha+ forscha, forscha+o'zbekcha, o'zbekcha+forscha va arabcha+forscha qolipidagi so'z

birikmalari ishtirok etgan. Bu soʻz birikmalari quyidagilardir: sebi Samarqand – Samarqandning olmasi (7 – bet), anori Xoʻjand – Xoʻjandning anori (7 – bet), obi dara – daraning suvi (139 – bet), Bogʻi Bihisht – Jannatning bogʻi (178 – bet), dehi Afgʻon – Afgʻon qishlogʻi (217 – bet) va boshqalar. Bundan tashqari asarda qaratqich – qaralmish maʼnolarida qoʻllangan joy nomlari ham mavjud. Masalan, Domani koʻh – togʻ etagi (220 – bet), Joʻyi Shohiy – Shoh arigʻi (223 – bet), Dehi Yaʻqub – Yaʻqub qishlogʻi (228 – bet), Pushtagi Koʻhi – togʻ orqasi kabi joy nomlarini anglatuvchi soʻz birikmalari ham qoʻllangan.

“Boburnoma” da oʻrin -payt kelishigi maʼnosida qoʻllangan forscha “dar” yoki ayrim hollarda gʻazallar tarkibida qoʻllanadigan “andar” predloglari yordamida yasalgan soʻz va soʻz birikmalari ham ishlatilgan.”dar” predlogi ot, olmosh kabi forscha soʻzlar yoki arabiy soʻzlar tarkibida kelsa, oʻzbekcha oʻrin – payt kelishigi maʼnosida keladi. Baʼzi oʻrinlarda “dar” predlogi oʻzbekcha yoʻnalish kelishigi maʼnosida qoʻllangan.

– “Bu daraxtlarning orasida bir dahi dardah choha buyurib edim”.

“dahi dardah” – oʻnga oʻn tarzida tarjima qilinadi. Ayrim jumlalarda bo–, to–, be– kabi old koʻmakchilaridan iborat jumlar keltirilgan. “bo” – koʻmakchisi soʻzlarga qoʻshilib kelganda sifat yasovchi – li qoʻshimchasi maʼnosida, agar soʻzdan oldin kelib, alohida talaffuz qilinsa, “bilan” koʻmakchisi maʼnolarida qoʻllanilishi mumkin. Masalan, boodob – odobli, bo odob – odob bilan, buvujudi – vujudli, bo vujudi – vujudi bilan “to” koʻmakchisi esa oʻzbek tilida – gacha tarzida tarjima qilinadi. Lekin “to” koʻmakchisi oʻz maʼnosida “to” shaklida tarjimasiz holatda qoʻllaniladi:

“Bu fasil sar – tosar emas, obrid maslahatigʻa bu fasilni igirgandurlar”.(314)

“sar – tosar” birikmasini -gacha oʻrniga -ga shaklida, yaʼni “boshdan boshga” holatida tarjima qilinishi mumkin.

Zahiriddin Muhammad Bobur oʻz asarlarida forscha soʻzlardan tashqari, old koʻmakchilar va izofali birikmalardan ham foydalangan. Ayrim jumlalarda forscha qoidalariga, ayrim gaplarda esa oʻzbekcha qoidalarga amal qilgan holda foydalanganligini koʻramiz. Bu yozuvchining har ikki tilni mukammal bilganligidan dalolat beradi. Asarda, shuningdek, yuzdan ortiq soʻzlar va qoʻshma soʻzlar tarkibida koʻmakchilarni koʻrishimiz mumkin. Shuning uchun ham “Boburnoma”ni mukammal bilish uchun har ikki tilga doir lugʻatlardan foydalanish joizdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- 1.Abdusamatov M. “Fors tili”, –Toshkent. “Oʻqituvchi”, 2007-yil.
- 2.Xalilov L. “Fors tili”, –Toshkent. “Oʻqituvchi”, 2007-yil.
- 3.Shamsiyev P. “Boburnoma”, –Toshkent: “Yulduzcha”, 1989-yil.
- 4.Abdurahmonov Gʻ.A., Shoabdurahmonov Sh.Sh., Hojiyev A. “Oʻzbek tili grammatikasi”, –Toshkent. “Fan” nashriyoti, 1975-yil.

Abdulla Qahhor – satirik hikoyalar ustasi

Toshpo‘latova Nilufar,

Chirchiq davlat pedagogika universiteti talabasi

Bobojonovanigora916@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada “so‘z san’atkori” Abdulla Qahhorning hayot va ijodi, hikoyanavislik borasida amalga oshirilgan ishlari haqida ma’lumot berib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: Hikoya, ma’naviy yuksalish, ijodkor, nasriy asar, badiiy adabiyot, novella, adabiy me’ros, janr.

Hikoya janri — badiiy adabiyotda kichik epik janrlardan biri bo‘lib, hayot hodisalari, voqeliklarni ixcham ko‘rinishda ifoda etilishi bilan boshqa adabiy turlardan farq qiladi. Hikoya janri nafaqat jahon adabiyotida, balki milliy adabiyotimiz bo‘stonida ham qadim an’ana va uslublarga ega hisoblanadi. O‘tmishda hikoya janri folklor asarlar tarkibida bayon etish shaklida uchragan. Mustaqil janr sifatida esa faqat yozma adabiyotda shakllanish jarayonlarini bosib o‘tgan. Yevropa adabiyotida hikoyachilikning rivojlanishiga italyan yozuvchisi Bokachcho “Dekameron” asari bilan katta hissa qo‘shgan bo‘lib, asarda 7 qiz va 3 yigitning 10 kun davomida aytgan 100 ta hikoyasi berilgan. Gi de Mopassan (Fransuz), Ogenri (Amerika), A.P.Chexov (rus), A.Qodiriy, Cho‘lpon, A.Qahhor (o‘zbek) hikoya janrining asoschilari hisoblanadi. Yevropa adabiyotida hikoya novella deb ham nomlanadi.

Har bir xalqning ma’naviy yuksalishi, kamol topishida o‘sha xalqning “so‘z ustalari”, ijodkorlari yaratgan madaniy meros katta rol o‘ynab, muhim ahamiyat kasb etadi. Aytishimiz mumkinki, ulkan so‘z san’atkori Abdulla Qahhorning adabiy merosi xalqimiz ma’naviy tafakkurini komillikka yetaklovchi cho‘qqilardan biri bo‘lib, betakror ijodkor sifatida ham, ulug‘vor fazilatlarga ega bo‘lgan shaxs sifatida ham xalqimiz ma’naviy hayotida manguликka aylangan siymo sifatida dahldordir.

Abdulla Qahhor xilma-xil janrdagi asarlari bilan ona Yurtimizning yaqin o‘tmishining tarixi va o‘z davrining to‘laqonli manzarasini aks ettirib, zamondoshlarimizning yuksak fazilatlarini faqat o‘zigagina xos bo‘lgan ijodiy uslubda tasvirlab adabiyotimizda hikoyanavislik maktabiga tamal toshini qo‘ydi.

Adabiyotshunoslik yo‘nalishida A.Qahhor ijodini o‘rganishga taniqli adabiyotshunos O.Sharafiddinov [1], M.Qo‘shchonov [2] larning tadqiqotlarida e’tibor qaratilgan. Adabiyot o‘qitish metodikasi sohasida esa F.Egamberdiyevaning “Abdulla Qahhor ijodini pedagogik texnologiya asosida o‘rgatish”; O.Usmonovning “Yozuvchi hayoti va ijodini adabiy tahlil va talqin usullariga tayanib o‘rgatish”; mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyalari yaratilgan.

M.Ziyodullayeva o'zining nomzodlik ishida yozuvchini maktabda o'rganish bo'yicha ish olib borgan (2008- yil) bo'lsa, S.Ismatov ham o'z qo'llanmasida (1978-yil) Qahhorni maktabda o'rganish yuzasidan fikrlarini bayon etgan. Metodik qo'llanma sifatida nashr etib boriladigan "Til va adabiyot ta'limi" jurnalida M.Mirzarahimova, G.Nurmatova, Q.Husanboyevalarning Abdulla Qahhor ijodini o'rganish bo'yicha berilgan uslubiy maqolalar adabiy manbaa sifatida foydalaniladi.

Abdulla Qahhor o'zbek adabiyotiga ajoyib hikoyasi va ushbu janrning tengsiz ustasi bo'lib kirib kelgan va o'zining hikoyalarida o'zbek xalqining eng yaxshi milliy ko'rinishlari — teran aqli, hajviylikka yo'g'rilgan hayotiy donoligini adabiy ko'rinishda tasvirlab bergan.

A.Qahhor o'ziga xos uslubi bilan chinakam milliy rassom, milliy urf-odatlarimizni o'z asarlarida tarannum etgan ijodkor hisoblanib, mavzu va voqeyilikni u o'zbekchilikdan, xalqimiz tilidan olib ijod etgan. Uning badiiy qahramonlari issiqqina tandirga suyangan ro'zg'or, milliylikni o'ziga jo aylagan marosimlar, odatlar bilan chambarchas bog'liqdir [3]. O'zbek nasrnafisligi rivojida uning "Sarob", "Qo'shchinor chiroqlari" romanlari, shuningdek, "Sinchalak" va "O'tmishdan ertaklar" qissalari alohida o'rin tutadi. "O'tmishdan ertaklar" da muallif xotirasida chuqur iz qoldirgan odamlar haqida so'zlaydi. Abdulla Qahhorning o'zi: "Men yoshligimda guvoh bo'lganlarimni yozdim. Haqiqatni, faqat haqiqatni yozdim. Agar bu haqiqat siz - zamonaviy yoshlarga dahshatli ko'rinsa, demak, men bu achchiq haqiqatimni oxirigacha haqiqat hikoyasi - ertak deb nomlayman!" [4], deganlari bugungi kun yoshlariga ibrat sifatida jaranglamoqda.

Abdulla Qahhor o'zbek adabiyotida o'zgacha fusunkor hikoyalari va ushbu janrning tengsiz ustasi sifatida o'chmas iz qoldirib, o'zbek Chexovi degan ulug'vor maqomga ham erishgan. Uning hikoyalarining tili qisqa, naqlarga boy bo'lib, tili sodda va tabiiy bolajondir. Adib o'z hikoyalarida badiiy tasvir vositalaridan unumli foydalanish evaziga xalqimiz o'zgacha bir o'zbekona soddaligi, bolajonligi, mehmondo'stligini tasvirlab, xalqimizning purma'no maqollari va hikmatlarini ham, turli ideomatik birikmalaridan ham keng foydalanadi.

Abdulla Qahhorning hikoyalarida hajviylik, satirik uslubdagi jihatlar ham yetakchi o'rinni egallab, hikoyalarida insonning qadr-qimmatini pastga uradigan turli-tuman nuqsonlar har xil illatlar badiiy jihatdan teranlik bilan atroflicha tadqiq qilinganligini ko'rishimiz mumkin. Masalan "Bek", "Og'aynilar", "Ikki yorti bir butun", "Munofiqlik" kabi hikoyalarda Abdulla Qahhor laganbardorlik, xushomadgo'ylik munofiqlik kabi illatlarni qattiq qoralab, ushbu unsurlar hamisha jamiyatga zararli odamlarning o'zaro munosabatlariga rahna soluvchi illatlar bo'lib kelgan, ammo muayyan sharoitda bu illatlar ayniqsa munofiqlik odamlar boshiga son-sanoqsiz kulfatlar keltirishini mohirona tasvirlab bergan [5].

Mohir qalam ustasi Abdulla Qahhor satirik hikoyalarida turli-tuman ijtimoiy illatlarni ishonarli satirik tiplarda mujassamlashtirar ekan, shu illatlarni qoralash cheklanib qolmay, uning oqibatlari, keltirishi mumkin bo'lgan sabablarini ham voqealar rivoji orqali tasvirlash orqali bayon qiladi. U ayni chog'da yangi hayotning qudratli qadamini ham tasvirlab, hayotda turli shakllarda, turlicha ko'rinishlarda namoyon bo'lishini o'z hikoyalarida shunday bir omil qilib oladiki, uning yordamida salbiy kuchlarning zamiridagi kulgi to'la-to'kis ifodalanadi. Lekin, hech qaysi hikoyada qahramon xarakterini to'laligicha ko'rsatmaydi, uning rivojlanish jarayoni bilan tanishtirmaydi. Shuningdek, qahramonlar psixologiyasini chizganda, aniqrog'i, ularning xatti-xarakatini psixologik jihatdan badiiy tasvirlaganda muallif biror o'rinda ortiqcha tafsilot, noo'rin cheklanishlarga yo'l qo'ymay, asosan biror aniq chizgilar yordamida yoxud bir necha harakat orqali xarakterlarni tasvirlaydi. Abdulla Qahhor kamdan kam xollardagina (masalan "Bek" hikoyasida) qahramon xarakterini bayon qilish ta'rif – tavsif yordamida ifodalaydi [6].

Abdulla Qahhor badiiy ijodning hamma yo'nalishlarida qalam tebratib ko'rgan – she'rlar ham yozgan, dramatik asarlar ham yaratgan. Lekin hayot, ozmi –ko'pmi qilib ko'rilgan tajribalar unga nasr yo'nalishi yaqin ekanligin ko'rsatdi. Uning iste'dodi xususiyatlariga, badiiy tafakkur tarziga aynan shu yo'nalishdagi izlanishlari mos kelishi adabiy jarayonda o'z isbotini topa boshladi. Adabiyotimiz rivojida o'z o'rni va salmog'iga ega bo'lgan qator roman va qissalar yaratdi. Bu asarlardan ayrimlari turli darajadagi mukofotlarga ham sazovor bo'lib, katta yozuvchilik shuhratiga, yuksak e'tiroflarga muyassar bo'ldi.

Xulosa sifatida aytadigan bo'lsak, 1968-yilning 25-may kuni Abdulla Qahhorga "O'zbekiston xalq yozuvchisi" unvoni berilgan, o'limidan so'ng "Buyuk xizmatlari uchun" ordeni bilan taqdirlangan. 2007-yil O'zbekiston jamiyati tomonidan Abdulla Qahhor tavalludining 100-yilligi keng nishonlangan. Toshkentda o'zbek adabiyoti rivojiga bebaho hissa qo'shgan chinakam xalq yozuvchisiga aylangan ijodkorning haykali o'rnatilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- 1.Sharafiddinov O. Abdulla Qahhor. – Toshkent, 1988.
- 2.Qo'shjonov M. Abdulla Qahhor mahorati. –T.: "Adabiyot va San'at",1988.
3. H.Abdusamatov. "Abdulla Qahhor". – T.: Badiiy adabiyot nashriyoti.1960.
4. A.Qahhor zamondoshlari xotirasida. –T.: G'.G'ulom nashriyoti. 1987-yil.
5. Umarali Normatov. Mahorat sirlari. –T.: G'.G'ulom nomidagi badiiy adabiyot nashriyoti, 1968.
6. Sodiq S. So'z san'ati jozibasi. –T., "O'zbekiston", 1996-y

Abdurauf Fitratning tilshunoslikka oid qarashlari

Rajabboyeva Go‘zal,

Chirchiq davlat pedagogika universiteti talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada jadidchilik davrining yirik namoyondalaridan biri bo‘lgan Abdurauf Fitratning o‘zbek tilshunosligiga oid qarashlari haqida so‘z yuritiladi. Fitratning turkologiya taraqqiyotiga qo‘shgan hissasi haqida ma’lumotlar beriladi. “Sarf” asaridagi fonetik va morfologik masalalar yoritiladi.

Kalit so‘zlar: alifbo, fonema, tamoyil, “to‘ldirg‘ichlar”, morfologiya, lug‘at, tizim, xususiyat, darslik, grammatika

Fitrat XX asr o‘zbek madaniyati tarixidagi yorqin siymolardan biridir. Fitrat - uning adabiy taxallusi. Fitrat so‘zining lug‘aviy ma’nosi Navoiy asarlari lug‘atida “tabiat, tug‘ma tabiat, yaratilish” ma’nolari izohlangan. Fitrat tilshunos sifatida tilning barcha bo‘limlari haqida o‘z munosabatlarini bayon etadi. U o‘zbek tilining o‘ziga xos xususiyatlarini ochib berishga, o‘zbek tilining turkiy tillar tizimidagi o‘rnini belgilab berishga harakat qiladi.

Fitratning o‘zbek tilining turli masalalariga bag‘ishlangan asari “O‘zbek tili qoidalari to‘g‘risida bir tajriba” deb nomlanadi. Bu asar o‘zbek tilining fonetikasi, morfologiyasi va sintaksisini izchil ravishda berilgan birinchi grammatikadir. Fitratning fonetik qarashlari o‘zbek imlosiga bag‘ishlangan bir qator maqolalarida va “O‘zbek tili qoidalari to‘g‘risida bir tajriba” - “Sarf” asarida ham o‘z aksini topgan. Unlilarni ikkiga bo‘lib: sof undan iborat bo‘lgan fonemalar unlilar, ovozga ega bo‘lmagan fonemalarni unsizlarga bo‘ladi. O‘zbek adabiy tilida 23 ta unsiz fonema mavjudligini ko‘rsatib, ulardan x, h, f fonemalari asl turkcha so‘zlarda kam uchrashini ta’kidlaydi. Fitrat o‘zbek tilida mavjud bo‘lgan singarmonizm qonuniyatini aks ettirishini, bu holat esa shahar shevalarida fors tilining ta’sirida bo‘lganini, shuning uchun ham umumturkiy fonetik xususiyatni ko‘proq saqlab qolgan qishloq shevalariga tayanish kerakligini alohida ta’kidlaydi. Shu asosda unlilarni ikkiga yo‘g‘onlik va ingichkalik belgisi bilan belgilaydi. Yo‘g‘on (orqa qator) ingichka (oldi qator) a, o‘, u, i, e, o, y. Yo‘g‘onlik-ingichkalik belgisiga ko‘ra farqlanishga ega bo‘lmagan “e” unlisi ham mavjud ekanligi, jami 9 ta unli fonema borligini ko‘rsatadi. Fitrat “Sarf” asarida so‘z turkumlari haqida ma’lumot beradi. So‘z turkumlarini 4 ga bo‘ladi: ot, sifat, fe‘l, ko‘makchi. Asarda olmosh, son haqida ham so‘z yuritadi, biroq ularni alohida so‘z turkumi sifatida ajratmaydi. Otlarni tub va yasama otlarga bo‘ladi. Yasama otlarni: o‘run oti, qurol oti, ish oti, kichiklagan ot, qo‘shma otlar kabi mayda bo‘laklarga bo‘lib, ularga alohida-alohida izoh beradi. Masalan, ish oti atamasi hozirgi tilshunoslikdagi funksional fe‘l shakllaridan harakat nomiga to‘g‘ri keladi. Ular quyidagi qo‘shimchalar orqali yasaliishini ko‘rsatadi: -moq, -ish, (bilish), -im, -uv, -nch (ishonch) kabi. Sifatni ham ikkiga bo‘ladi. Tub va yasama

sifatlarga. -li, -siz, -gi, -ki, -gʻi, -imtil, -ma, -lik. Yasama sifatlar maʼnosiga koʻra quyidagi turlarga boʻlinadi: 1) nisbat sifati -gʻiy, -viy. 2) oʻrtoqlik sifati -dosh/dash 3) jins sifati kumush qoshiq, oltin uzuk. 4) oʻxshatish sifati kabi, oʻxshash, -dek/day, yangligʻ, singari. Sonlarni alohida soʻz turkumi sifatida bermaydi. Sifat tarkibida aytib oʻtadi. Yasama sonlar maʼnosi va yasovchi qoʻshimchalariga koʻra: sira son: -i(nchi), ulush son (-ar), (-tadan), chama son -(lab), sanalmishsiz son (-ov), oʻrtoqlik son (-ala), oshirma son (-larcha), oʻlchov sonlari (numerativ) qadaq, yutum kabi. Fitratning fikricha, “ot oʻrnida almashtirilib” qoʻllaniladigan soʻzlarga “ot olmoshlari” yoki “olmosh” deyiladi. Olmoshlar uch turga boʻlinadi:

- 1) Ot olmoshlari - u, men, sen, ular, biz-bizlar, siz-sizlar.
- 2) Koʻrsatish olmoshlari – bu-bul, shu-shul, bular-bunlar, shular.
- 3) Soʻrash olmoshi – kim, nima, qanday, nega, nuchuk, nechun kabi.

Feʼl soʻz turkumi ancha mukammal yozilgan. Fitrat feʼlning shaxs, son, boʻlishli-boʻlishsiz va zamon kategoriyalariga ega ekanligi haqida maʼlumot beradi. Fitrat koʻmakchi soʻzlar haqida ham alohida toʻxtaladi. Hozirgi tilshunoslikda yuklama, bogʻlovchi, koʻmakchilar hamda modal, undov soʻzlar tarkibida oʻrganilayotgan lisoniy birliklarning hammasi koʻmakchi soʻzlar atamasi ostida beriladi. Fitratning sintaktik qarashlari uning “Oʻzbek tili qoidalari toʻgʻrisida bir tajriba. “Nahv” asarida oʻz aksini topgan. Bu asar haqida muallif: “Oʻzbek nahvi toʻgʻrisida mening bir tajribamdir” – deb yozadi. Hali oʻzbek tili sintaksisining mundarjasi belgilanmagan, sintaktik tushunchalarni ifodalovchi atamalar tizimi izga solinmagan bir davrda mazkur asarning vujudga kelishi oʻzbek tilshunosligi tarixi uchun katta voqea edi. Muallif punktuatsion belgilarni “turush belgilar” atamasi bilan nomlaydi. Fitrat 12 ta tinish belgisi va ularning vazifalari haqida maʼlumot beradi. Gap boʻlaklari haqida gap ketganda, Fitrat ega va kesimni bosh soʻzlar tarkibiga kiritadi. Bosh soʻzlardan boshqa barcha boʻlaklarni “toʻldirgʻichlar” atamasi bilan nomlaydi. Toʻldirgʻichlar quyidagi turlarga boʻlinadi: 1) tushum, 2) borish, 3) chiqish, 4) oʻrun, 5) birgalik, 6) chogʻ, 7) nechunlilik, 8) nechuklik toʻldiruvchilari. Asarda toʻldirgʻichlarning har bir haqida alohida-alohida toʻxtalib oʻtadi. Fitrat kirish soʻz, kirish gap va kiritmalar haqida ham maʼlumot beradi. Fitrat koʻrsatib oʻtgan sintaksis haqidagi fikrlar bugungi kunda ham mavjudligini darsliklarda koʻrishimiz mumkin. Oʻzbek tili morfologiyasi va sintaksisining fan sifatida shakllanishida Fitratning xizmatlari katta.

Fitrat oʻzbek mumtoz va zamonaviy adabiyotining tarixi hamda nazariyasiga oid bir qancha tadqiqotlar yaratdi. U “Adabiyot qoidalari” (1926), “Oʻzbek klassik musiqasi va uning tarixi” (1927), “Eng qadimgi turk adabiyoti” (1927), “Oʻzbek klassik adabiyotidan namunalar” (1928), “Aruz” (1936) kabi kitoblarning muallifi hamdir. Fitrat tilshunos sifatida oʻzbek tilshunosligining shakllanishiga munosib hissa qoʻshib “Oʻzbek tili toʻgʻrisida bir tajriba”: “Sarf”, “Nahv”, “Tojik tili grammatikasi” kabi darsliklar, “Adabiyot qoidalari”, “Tilimiz” kabi asarlar va lugʻatlar yaratgan. Abdurauf Fitrat

o'zining darsliklarida grammatika atamasi ikki ma'noda ishlatilishini ta'kildaydi. Birinchidan, til qurilishining tarkibiy qismi bo'lgan grammatik tuzilishini; ikkinchidan, shu grammatik qurilishga xos qonuniyatlarni o'rganadigan fanni bildirishini ko'rsatadi. O'zbek tilida tinish belgilarining miqdori va qo'llanish usuli, tinish belgilarining qo'llanish o'rniga, usuliga, tuzilishiga, vazifasiga ko'ra tasnifini berishga harakat qiladi.

Fitratning tilshunoslikka oid asarlari o'zbek tilining taraqqiyotida katta o'rin egallaydi. Fitratning fonetika, morfologiya va sintaksis to'g'risidagi fikrlari bugungi kun o'quvchisi uchun katta ahamiyatlidir. Bunga qo'shimcha tarzda bugungi kun tilshunosligi rivojlanishida tayanch vazifasini ham o'taydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Faxri Kamol. Imlomiz takomili uchun. O'zbekiston madaniyati, 1962, 8-avgust.
2. O'rinboyev B. Tilshunoslik tarixi. –Jizzax, 1994.
3. O'rinboyev B., O'rinboyeva D. O'n uch qaldirg'ochdan biri. Samarqand, 1995.
4. Fitrat. Chin sevis. –T., 1996.
5. Fitrat. Adabiyot qoidalar. –T., 1993.
6. Nurmonov A. O'zbek tilshunosligi tarixi. –T., 2002.

Ashurali Zohiriyning fonetikaga oid mulohazalari

Sharabidinova Malikaxon,

Chirchiq davlat pedagogika universiteti talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'tgan asr boshlarida yashab ijod etgan millat fidoiyisi, o'zbek tilining adabiy me'yorlarini ishlab chiqish, milliy tilimizga xos xususiyatlarni tadqiq qilish borasida faoliyat olib borgan tilshunos olim Ashurali Zohiriy haqida so'z boradi. Jadidlar millatning taraqqiy etishida ma'lum qonun-qoidalar asosida tizimlashtirilgan, ma'lum me'yorga keltirilgan adabiy til zarurligini anglab yetganlar. Jadid namoyandalarining taniqli vakili Ashurali Zohiriyning singarmonizm qonuniyatiga munosabati, singarmonizmning lab ohangi ko'rinishi xususidagi bahsli munozaralari, o'zbek tilida unlilar miqdorining singarmonizm qonuniyati asosida belgilanishi kabi qarashlari yoritilgan.

Kalit so'zlar: jadid, fonetika, fonema, sheva, singarmonizm, unlilar, lab ohangi, vokalizm, alifbo.

Jadidlar millatning millat sifatida shakllanishi, tanilishida ma'lum qonun-qoidalarga solingan, ma'lum me'yorga keltirilgan adabiy til zarurligini anglab yetganlar. Bu haqda Elbek shunday yozadi: "Til ochundag'i bo'lg'on har turli ellarning har biri uchun tangri tomonidan yuborilg'on bir quroldir. Ochundag'i butun ellarning sog'

yashamog‘i yolg‘uz shu tilning ko‘lagasidaginadur. Negakim, yer yuzida yashag‘on har bir til o‘z tili orqasidag‘ina dong‘in chiqarmoqda va yuksalmoqdadur. Buning teskarisin tutkan ellar yuksalmaklari tursun Ashurali Zohiriyning milliy fonetika xususidagi qarashlari o‘zlarin ham yo‘qota yozmoqda va yo‘qotmishlar”. Shuning uchun ham o‘zbek ziyolilari oldida turgan eng katta vazifa — o‘zbek tilining qonun-qoidalarini ishlab chiqish, ilmiy tadqiqotlar olib borish edi. Abdurauf Fitrat ta’biri bilan aytganda, “ilmiy axtarishlar bo‘lmag‘uncha bunlarning birtasi ham bo‘lajaq emasdir”. Buning uchun xalqimizning og‘zaki va yozma manbalarini chuqur tahlil qilish, ularni o‘zaro solishtirib, xulosalar chiqarish orqali o‘zbek adabiy tili qoidalarini yaratish zarur edi. Albatta, bu ish o‘ta murakkab, tinimsiz ilmiy izlanishlar natijasida yuzaga chiqishi, o‘sha davrda mavjud bo‘lgan qarama-qarshiliklarni yengib o‘tish orqaligina amalga oshishi mumkinligini tushunganlar. Buning uchun, birinchi navbatda, xalq og‘zaki ijodi namunalarini, mumtoz adiblarimiz asarlarini ilmiy asosda tekshirish, ilmiy xulosalar chiqarish lozimligi aytiladi. Ular, avvalo, milliy til fonetikasi qanday bo‘lishi kerak, degan savolni o‘rtaga qo‘ydilar, chunki o‘zbek tili boshqa turkiy tillar kabi uzoq asrlar davomida singarmonizm qonuniyati asosida rivojlanib kelgan edi. Singarmonizm so‘zdagi unlilarning ma’lum nuqtayi nazardan bir xillashishi bo‘lib, turkiy tillarning barchasiga tegishli qonuniyat ekanligi mutaxassislar tomonidan aytib o‘tilgan .

Singarmonizmga munosabat masalasida jadidlar o‘rtasida ham turlicha qarashlar mavjud edi. Fitrat, Qayum Ramazonlar qoida tuzishda, bir tomondan, turkiy tillar ta’siriga berilgan bo‘lsa, ikkinchi tomondan, ular ko‘proq mumtoz asarlar tilini e’tiborga oldilar. Buyuk mutafakkir Alisher Navoiy ijodini o‘zlariga dasturilamal qilgan holda o‘zbek tilida hozirda ham singarmonizm qonuniyati to‘la amal qiladi, unlilar yo‘g‘on-ingichkalik xususiyatiga ko‘ra farqlanadi va unlilar soni 8-9 ta degan fikrni ilgari suradilar. Ashurali Zohiriy esa bu qonuniyatga boshqacharoq munosabatda bo‘ladi. Ashurali Zohiriy bu haqda shunday yozadi: “Singarmo‘nizm turk-totor tilining tabiiy tilidur. Lekin zomonning o‘tishi, jo‘g‘rofi(y) ahvollarning o‘zgarishi, bir qavmning boshqalar bilan aralashishi va ularning tillarining ta’siri orqasida bu xususiyat turk lahjalarining bir xillarida yo‘qola borg‘on (ozorboyjon, anqara turklarida). Bu xususiyatni saqlab qolg‘onlar: qozoq, qirg‘iz, nug‘oy, boshqirt, totor, turkmon va o‘zbaklardur”. Olim o‘zbek tilida singarmonizm hodisasi borligini shunday ta’kidlaydi: “Bizda singarmunizm yuz foiz bo‘lg‘usidur. Tilimizga aralashg‘on ajnabiy so‘zlarni ham o‘z qoidamiz (singarmunizmga) bo‘yin tovlaydurg‘onlari o‘rnig‘a o‘z tilimizdan so‘zlar topishga harakat qilamiz”. O‘zbek tilidagi o‘zlashgan so‘zlarni ham singarmonizm qoidalariga bo‘ysundirish, ushbu qoidaga bo‘ysunmaydigan o‘zlashma so‘zlar o‘rniga tilimizdan so‘zlar topish lozimligini aytadi. Lekin ba’zi o‘rinlarda o‘z fikridan chekinish holatlari ham ko‘rinadi: “G‘ijjak, g‘altak, g‘ildirak, pildiroq, yo‘lak singari o‘zlashgan forsiy so‘zlari (yoki forsiycha qo‘shimcha qo‘shilgan so‘zlar)ni o‘zgartmasdan singarmo‘nizm qoidasidan mustasno qilamiz. Bu so‘zlarning “yo‘lak”dan Ashurali Zohiriyning milliy

fonetika xususidagi qarashlari boshqasi o‘zbekcha bilan forsiycha o‘rtasida o‘rtoq so‘zlar bo‘lib, “yo‘lak” va ularning ham oxirlardagi “ak”, “oq” qo‘shimchalari tom forsiychadur. Bularni singarmo‘nizmg‘a tobe qilsaq, “g‘ijjaq, g‘altaq, pildirak, g‘ildiroq, yo‘loq” bo‘lib xalq anglamaydurg‘on nusxag‘a kirib ketish ehtimoli bor. Shuning uchun bundoqlarni mustasno qilamiz. Bundoq mustasno bo‘lg‘uchilar tilimizda ko‘pchilikni tashkil etmaydurlar.

Ashurali Zohiriyning “Qizil O‘zbekiston” gazetasining 1929- yil 29-, 3-mart sonlarida e‘lon qilingan “Til va imlo masalasi” maqolasida adabiy til, imlo, atama, singarmonizm va o‘zbek tilining boshqa masalalari to‘g‘risida bahs yuritilgan. Mazkur maqolada olim unlilar masalasiga ham alohida to‘xtalib o‘tadi. Bu haqda tilshunos olim A.Nurmonov shunday yozadi: “Ashurali Zohiriy o‘zbek adabiy tilida oltitamas, to‘qqizta unli mavjudligini, lotin alifbosida ham ana shu to‘qqizta unli uchun harf olish kerakligini aytadi. Garchi muallif bu fikrini dalillar asosida isbotlamasa ham, Farg‘ona (Andijon, Marg‘ilon, Qo‘qon kabi) shevalarida ma‘no farqlash uchun xizmat qiladigan to‘qqizta fonema borligini his qiladi. Darhaqiqat, unlilarning palatal belgisi Farg‘onaning bir qator shevalarida bugungi kunda ham farqlovchi belgi bo‘lib xizmat qiladi va fonologik qimmatga ega. Shu bilan birga, Ashurali Zohiriy ayrim mualliflarning to‘qqiztadan ortiq unli fonemalarga egaligi haqidagi fikrlarining yetarli isbotlanmaganini tanqid qiladi”. Adib merosini tadqiq qilgan T.Tog‘ayev ham yuqoridagi fikrlarni tasdiqlaydi: “Ashurali Zohiriy o‘zbek tilida unlilar haqida to‘xtalar ekan, ularning sonini to‘qqizta deb belgilaydi. Bunda olim “sof o‘zbek tilida singarmonizm borligi”ga asoslangan. Uning fikricha, “singarmonizm bilan cho‘zg‘ining to‘qqiztalig‘i bir-birig‘a qattiq bog‘lang‘on”. A.Zohiriy unlilar masalasida o‘zbek shevalarida ma‘no farqlash uchun xizmat qiladigan 9 ta unli fonema borligini nazarda tutgan. U unlilar 6 ta deb qarovchilarga qarshi chiqib, “uni qisqartirish kerakligi to‘g‘risida so‘z ochish mantiqsizlik va to‘qqizta bo‘lishining asosini tushunmaslikdir” deb ta‘kidlaydi. Shu bilan bir qatorda, unlilar sonini 9 tadan ko‘p deb qarovchilarni ham tanqid qiladi. Ularning o‘z fikrlarini isbotlab bera olmaganini yozadi. A.Zohiriy unlilar soni 9 ta degan fikrda qat‘iy turadi: “Demak, hozirgi 9 cho‘zgi shu topdag‘i ilmiy asosg‘a qurilg‘on, uni orttirmaymiz ham, kamaytirmaymiz ham”

Millat uchun, milliy til sofliigi, uning qonun-qoidalarini ishlab chiqish yo‘lida jonini tikkan Ashurali Zohiriyning zahmatli mehnati zoye ketmadi. Fikrlar xilma-xilligiga qaramay, millat taqdiri uchun qayg‘urgan, kerak bo‘lsa jonini bag‘ishlagan millat fidoiylarining sa’y-harakatlari tufayli o‘zbek adabiy tili me‘yorlari bosqichma-bosqich shakllanib bordi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- 1.Faxri Kamol. Imlomiz takomili uchun. O‘zbekiston madaniyati, 1962, 8 – avgust.
- 2.O‘rinboyev B. Tilshunoslik tarixi. Jizzax, 1994.
- 3.O‘rinboyev B., O‘rinboyeva D. O‘n uch qaldirg‘ochdan biri. Samarqand, 1995.
- 4.Fitrat. Adabiyot qoidolari. T., 1993.

Joy nomlari – milliy-madaniy belgilarni aks ettiruvchi lingvokulturemalardir

Akmal Abdullayev,

Chirchiq davlat pedagogika universiteti

O‘zbek tilshunosligi kafedrası tayanch doktoranti

akmalabdullayev713@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada joy nomlarining lisoniy tadqiqiga antroposentrik nuqtayi nazardan lingvomadaniy aspektda yondashuvning zarurati haqidagi fikrlar yoritilgan. Toponimik tadqiqotlarda atoqli otlarning mazmun kampusidagi ekstralingvistik jihatlariga e’tibor qaratish orqali til va madaniyat o’rtasidagi bog‘liq jihatlarini yoritish haqidagi nazariy mulohazalar Toshkent viloyati toponimlari misolida bayon qilingan.

Kalit so‘zlar: onomastik birliklar, antroposentrik yondashuv, toponimika, topomakon, etnotoponim, antroponim, pozitivlik, lingvokulturema.

Jahon tilshunosligi, shu qatorda, o‘zbek tilshunosligida ham bugungi kunda onomastik birliklarining lingvomadaniy jihatlarini tadqiq etish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. E’tirof etish lozimki, dunyo tilshunosligida XX asr oxiridan boshlab tilni antroposentrik yondashuv asosida tadqiq etish alohida ahamiyat kasb etib, til birliklari sanalmish toponimlar atoqli joy nomlari sifatida nafaqat onomastik ko‘lamda, balki til va madaniyat o’rtasidagi bog‘liqlikni kuzatish imkonini beruvchi tilshunoslikning ancha yangi va dolzarb yo‘nalishi bo‘lgan lingvomadaniyatshunoslikning ham tadqiqot obyektlaridan biriga aylanmoqda.

Joy nomlari – lingvistik va ekstralingvistik xususiyatlarni birlashtirgan, murakkab ma’no tuzilishiga ega bo‘lgan geografik obyektlarning atoqli nomlaridir. Respublikamizning boshqa hududlari singari Toshkent viloyati ham o‘z toponimik tizimida bu yerda asrlar davomida yashab kelgan va hozir ham yashab kelayotgan etnik guruhlarining lingvomadaniyatini qamrab olgan.

O‘zbek tilshunosligida o‘tgan asrda ham Toshkent viloyati toponimikasini tadqiq qilish bo‘yicha muayyan ishlar amalga oshirilgan. Hududning toponimlari tadqiqiga bag‘ishlangan dissertatsiyalar yoqlangan, monografiya, lug‘atlar yaratilgan. Ushbu ishlarning amalga oshirilishida zahmatkash olimlarimizdan T. Enazarov [1], S. Qorayev [2], M. Ramazonova [3], T. Nafasov [4], Sh.Qodirova [5], A. Muhammadjonov [6], K. Shoniyozovlar [7] munosib hissa qo‘shganligini e’tirof etmog‘imiz kerak. Biroq, antroposentrik nuqtayi nazardan Toshkent viloyati toponimlari lingvomadaniy aspektda maxsus ilmiy tadqiq qilinmagan.

Atoqli otlar tizimini toponimika materiallari asosida o‘rganish o‘zbek tili tarixi, tarixiy leksikologiyasi va grammatikasining ba’zi muhim masalalarini hal qilishda, shuningdek, o‘zbek xalqining etnik kelib chiqishi, urug‘-qabila silsilasi, urf-odatlar va

uning boshqa xalqlar bilan bo'lgan madaniy-iqtisodiy munosabatlarini yoritishda ham katta ahamiyat kasb etadi [8, 2].

Har bir xalq, har bir etnik guruh har qaysi davrda o'z onomastik birliklariga, ya'ni atoqli otlar ro'yxatiga ega bo'ladi. Toponimlar ana shu ro'yxatdan mustahkam o'rin olgan onimalardan biri hisoblanadi. Toponimlar, ya'ni joy nomlari o'zida ma'lum bir lingvomadaniyatga xos tarixiy va ijtimoiy hodisalar, madaniy, tabiiy-davriy genezislar, diniy-mifologik qarashlar bilan bog'liq bo'lgan axborotni o'zida mujassamlashtiradi. Ushbu faktorlar joy nomlariga nisbatan faqatgina geografik obyekt nomini bildiruvchi toponimik atama sifatida emas, balki unga tegishli bo'lgan onomastikonda istiqomat qiluvchi xalqning turli davrlarga xos bo'lgan tarixiy-madaniy etnogenezisini aks ettiruvchi madaniy axborot "kodi" sifatida qarash lozimligini anglatadi. Zero, har bir hudud xalq mentaliteti va madaniyatining o'ziga xos, qaysidir ma'noda, "berkinib yotgan" xususiyatlarini saqlaydigan o'ziga xos topomakondir [9, 5].

Lingvomadaniyatshunoslik obyekti sifatida toponimlar – milliy-madaniy jihatdan markerlangan til birliklari hisoblanadi.

Lingvomadaniyatshunoslik va olamning milliy manzarasi nazariyasi nuqtayi nazaridan toponim o'ziga xos lingvokulturemani, ya'ni "shakl va mazmun (lisoniy ma'no va madaniy fon, oreol)ni birlashtirib turuvchi darajalararo birlik bo'lib, lisoniy va nolisoniy mazmunning dialektik yaxlitligini o'zida namoyon etadi" [10, 34-45]. Antroposentrik nuqtayi nazaridan lingvokulturemaning lisoniy va nolisoniy semantik mundarijasida u yoki bu til sohibining milliy madaniyati, o'ziga xos dunyoqarashini o'z ichiga olgan madaniy axborot majmui mujassamlashgan bo'ladi. Tadqiqotchi olim S.Anorqulov toponimlarni tadqiq qilishning lingvomadaniy jihatlarini "Joy nomlarining mazkur xalq madaniy semantikasi, madaniy kodi bilan o'zaro ta'sir mexanizmlarini tadqiq qilish va tavsiflashdan iborat. Toponimlar muayyan lingvokulturologik jamiyatning stereotiplarini ochib berishga yordam beradi, chunonchi shaffof etimologiyaga ega bo'lgan istalgan geografik nom nafaqat etnosning hududiy, tabiiy-geografik, tarixiy o'ziga xosligini, balki uning psixik xususiyatlarini, tafakkuri va boshqalarni ham aks ettiradi [11, 14], - deya izohlaydi. Rus toponimisti V.Nikonov ta'kidlaganidek, "toponimlar til va madaniyat sohiblari fonli bilimlarining ajralmas qismi va ularda xalq tarixi, mazkur hududga joylashishi va uni o'zlashtirishi ko'zgudagidek aks etadi" [12, 14]. Toponimik tizim esa, unga integratsiyalashgan etnosning tarixiy, ijtimoiy, lingvistik va etnik-madaniy xususiyatlarini verbal shaklda aks ettiradi. Shu nuqtayi nazardan, Toshkent arealidagi toponimlar ham ushbu hududda tarixan shakllangan xalqlarning o'ziga xos "shifrlangan madaniy kodi"dir.

Toponimika tarixidan ma'lumki, qadimdan odamlarning joylarga nom berishidan ko'zlagan maqsadi uni boshqa shu kabi geografik hududdan ajratib, alohidalash va shu orqali oriyentirlash bo'lgan. Insoniyat tarixining ma'lum davrlarida insonlar jamoasining tabiat hodisalari oldidagi oqizligi unda diniy-mifologik tasavvurlarning paydo bo'lishiga

olib kelgan va mazkur tuyg‘u hamda dastlabki diniy e‘tiqod shakllari natijasi o‘laroq, bu kechinmalar ularning joy nomlarini nomlashida ham aks eta boshlagan.

Ushbu hududning toponimik manzarasiga ko‘z tashlaganda ham aholining diniy-mifologik qarashlarini aks ettiruvchi ko‘plab joy nomlari borligini ko‘rish mumkin. Masalan, Xo‘jakent, Nanay, Burchmulla, Shahidon, Shayx Umar Valiy Bog‘istoniylar ziyoratgohi, Ko‘k to‘nli ota qabri (Bo‘stonliq tumani); Farkat, Parpata ota ziyoratgohi, Hazrati Ali buva ziyoratgohi (Parkent tumani); Troitsk (xristian dinida ota, o‘g‘il va muqaddas ruh uchligi – “Troitsa”ni anglatuvchi atamaning fonetik o‘zgargan shakli, Chirchiq shahar); Oqqovoq ota ziyoratgohi (Qibray tumani) v.h.k. Mazkur agiotoponimlar diniy e‘tiqod (animistik, totemistik, monoteistik), ibodatxona inshootlari (masjid, xonaqoh, cherkov), ruhoniylar va diniy ulamolar mavqei, muqaddas joylar to‘g‘risida lingvomadaniy axborotni o‘zida aks ettiradi va avloddan avlodga uzatadi.

O‘zbek tilida muqaddas joylar, ziyorat maskanlarini belgilash lisoniy markeri sifatida *avliyo*, *ota*, *hazrat* leksemalari, ibodat joylarini belgilovchi lisoniy markerlar sifatida esa *machit*, *masjid* leksemalari qatnashadi.

Hududda diniy markerlangan toponimlarning mavjudligi quyidagi faktorlar bilan belgilangan: a) ijtimoiy-siyosiy faktorlar bilan bog‘liq holda O‘rta Osiyoda zardo‘shiylik, islom va xristianlik dinining tarqalishi; b) dindorlar, avliyolar va mahalliy aholi tomonidan turli ob‘ektlar (qo‘rg‘on va tepaliklar, tog‘ va toshlar, o‘rmon va alohida daraxtlar, daryolar, soylar va buloqlar, avliyo zotlar va ruhoniylar, mashhur insonlarning qabrlari)ni muqaddas bilish va ziyorat etish; v) bevosita diniy marosimlar o‘tkaziladigan, islom dinini targ‘ib qilishga mo‘ljallangan ob‘ekt nomlari.

Hududdagi agiotoponimlar va ekklezionimlar jamiyatning ma‘lum bir davrdagi diniy-mifologik hayoti, e‘tiqodlari, din va konfessiyalar almashinuvini, zardo‘shiylik, xristianlik va islomning tarqalishi haqidagi ma‘lumotlarni o‘zida aks ettiradi.

Toshkent arealidagi ko‘plab toponimlar o‘z semantikasida tarixiy xarakterga ega bo‘lgan lingvomadaniy konseptosferani aks ettiradi. Hududning tarixiy xarakterga ega bilim tuzilmalarni aks ettiruvchi toponimlarini, shartli ravishda, ikki guruhga ajratish mumkin:

1) antropotoponimlar, ya‘ni antroponimlardan hosil bo‘lgan joy nomlari. Bo‘stonliq tumanida Aflotun, Iskandar, Yusufxona kabi qishloqlarning nomlarida antroponimlar *transpozitsiyaga uchrab* [13, 29] antropotoponimlarga ko‘chgan.

2) etnotoponimlar, etnik birlashmalar (urug‘lar, qabilalar, elatlar,) nomlaridan hosil bo‘lgan toponimlar. Masalan, tuman nomi sifatida istilohda bo‘lgan Qibray toponimi tarixiy etimologiyasiga ko‘ra qozoqlarning dulat qabilasining Bir urug‘i *qibiray* deb atalgan. Bu urug‘ vakillari afsonaviy Qibiray botirdan tarqagan ekan (qozoq etnografi Sadir Sadirbekovning 1994-yilda “O‘zbekiston” nashriyotida qozoq tilida bosilgan “Qozoq shajarasi” kitobida shu haqda gap boradi). Ohangaron tumanidagi Qodiriya qishlog‘i toponimi islom tariqati ilmi asoschilaridan biri shayx Abdulqodir Giloniy (XI—

XII asrlar) nomi bilan bog'liq. U asos solgan tasavvuf tariqati **al-qodiriya**, shu tariqat muxlisi esa **qodirlik** deyilgan. Qodiriya qishlog'i Qodirliq deb ham ataladi [14: 148].

Tarixiy-madaniy axborot manbaini o'zida jamlagan toponim turlaridan yana biri bu – etnotoponimlardir. Toshkent areali etnomadaniy qiyofasining shakllanishi bevosita mazkur hududda istiqomat qilib kelayotgan aholining etnomadaniy shakllanishi bilan bog'liqdir. Toshkent viloyati toponimiyasining xarakterli xususiyati shundaki, bu mintaqada etnotoponimlar ko'plab uchraydi. Bu mintaqada yashagan etnik guruhlarining aksariyati vaqt o'tishi bilan turg'unlashib, etnik nomlarini unutganlar. Lekin ularning nomlari joy nomlari – etnotoponimlar sifatida bizgacha saqlanib qolgan [14: 126]. Appaq, Arg'in, Ag'anay, Aranchi, Bo'ka, Jaloyir, Duret, Kerovchi, Kuchak, Ko'kmo'yin, Ko'ksaroy, Mamut, Muratali, Mo'g'o'l, Nayman, Oqqovoq, Parchayuz, Ramadon, Sazbaqa, Saritang'ali, Telov, Teyit, To'qboy, Uvoq, Ungut, Uchbov, Uyuvli, Chaldar, Chanoq, Chuvalachi, Chuvulloq, Yuzuruq, O'ymovut, O'rtabo'z, O'choqli, O'yuvli, Qoraxitoy, Qoraqo'yli va boshqalar shular jumlasidandir.

Elshunos olim, professor K. Shoniyozov qora, qizil, ko'k, sariq, oq kabi etnik nomlarning tasodifan yuzaga kelmaganligini aytib, quyidagilarni yozadi: “Qadimgi davrlarda Oltoy va Janubiy Sibirda yashagan turkiy qabilalar shimol, janub, sharq, g'arbni ranglar nomi bilan ataganlar. Qora rang shimolni, qizil rang janubni, ko'k rang sharqni, oq rang g'arbni, sariq rang markazni ifodalagan. Ma'lum bir qabila ittifoqida bo'lgan kishilarning tomonlarga qarab joylashishi odat tusiga kirib, vaqt o'tishi bilan tomon nomlari (rang nomlari) etnonim bo'lib qolgan [15: 145-146].

Etnotoponimlar o'z semantik keysida qabila va elatlar ko'chishi va o'troqlashishi, migratsiyalar yo'nalishi hamda qabilalarning etniklararo aloqalari haqidagi qimmatli tarixiy-etnogenetik axborotlarni saqlashi bilan alohida lingvomadaniy xarakterga ega.

Semantik mazmun kampusidagi ekstralingvistik tabiatiga ko'ra, toponimlarning ko'pchiligi o'zida ma'lum hududlar haqidagi tabiiy-geografik bilimlar strukturasi aks ettiradi. Tabiiy-geografik bilimlar strukturasi aks ettiruvchi toponimlar ushbu hudud florasini va faunasini, relyef va landshaft, tuproq va qazilmalar boyligini, shuningdek, tabiat hodisalarini ifodalovchi semantik belgilarga ega bo'ladi. Mazkur belgilarga ega toponimlar o'tmishda aholi tog'li hududlarda (insonlar dastlab tog'li hududlarda yashaganligi tarixiy-arxeologik manbalar orqali bizga ma'lum – A.A.) u yoki bu hududning relyefini, landshaftini, o'simlik va hayvonot olamini nomlab mo'ljallanganidan dalolat beradi.

Masalan, mazkur hududdagi ko'plab toponimlar quyidagilar haqida axborot beradi:

a) hududda o'sadigan mevali daraxtlar, butalar, sabzavotlar, xushbuy o'simliklar haqidagi: Archali, Terakli, Yakkapista, Yakkatut, Archazor, Chinorqishloq, Guliston, Bodomzor, Qo'shyong'oq, G'ijol, Chimyon, Chorbog', Uzumzor, O'rikbel, Gulbog', Kovardon, Maydontol.

b) tuproq va foydali qazilmalar: Zarkent, Kumushkon, Oltinbel, Sijjak, Qiziltog‘, Biskom (Pskom). Toshkent areali tomonimlarida “tepa”, “soy”, “kent” komponentli toponimlar keng tarqalgan: Bo‘zg‘ontepa, To‘qaytepa, Yalang‘ochtepa, Dovultepa, Oltintepa, Eskiyo‘rg‘ontepa, Tovkattepa, Sho‘rtepa, Quloqchintepa, Yelakdatitepa, Bo‘ritepa, Ko‘ktepa, Oltinbelsoy, Oqbuloqsoy, Xorliqsoy, Qo‘chqaqsoy, Changisoy, Sariqmaydonsoy, Shavkatsoy, Sumchasoy, Zarkentsoy, Sanganaksoy, Ahmansoy, Ugamsoy, Oqtoshsoy, Kulpoksoy, Gauxansoy, Kuraksoy, Qumsaraksoy, Chavlisoy, So‘qoqsoy, G‘azalkent, Piskent, Parkent, Xo‘jakent, Zarkent, Kumushkent.

v) hayvonot olami va qushlar: Laylak, Takali, Qo‘yliqota, Qo‘ng‘irbuqa, Qoraqushxona.

g) obyektlarning hajmi, shakli, rangi va joylashuvi haqida ma‘lumot beruvchi toponimlar. Ushbu hodisa ham Toshkent vohasida ko‘proq tarqalgan: Yettikent, Qoramozor, Qorabuloq, Qoratutlioshi, Tovoqsoy, Qoramanas, Boshqizilsoy, Oqbuloq, Oqtosh, Oqtepa, Oqqo‘rg‘on, Krasnogorsk (Qiziltog‘), Yuqori Chirchiq, O‘rta Chirchiq, Quyi Chirchiq, Chuqursoy.

Toponimlarning nomlanish tamoyillari orasida pozitivlik tamoyili ham o‘ziga xos o‘ringa ega. “Pozitivlik bu toponimlarda geografik reallikning aks etishi” [16: 35] bo‘lib, bu tip toponimlar obyektning fizik-geografik xususiyatlari to‘g‘risida, ya‘ni shu yerning relyefi, o‘simliklar dunyosi, tuprog‘i va uning xususiyati kabilar haqida muhim ma‘lumot beradi. Ko‘chmanchilik bilan kun ko‘rgan chorvador xalq, albatta, shu joylarning o‘simlik dunyosi bilan qiziqqan va bu belgi joylarni farqlashda birlamchi o‘rinda bo‘lgan. Dehqonchilik bilan shug‘ullanuvchi xalq, shubhasiz, o‘zi yashaydigan joyning tuprog‘i, uning o‘ziga xos tomonlari bilan qiziqqan. Bu omillar mazkur obyektning nomlash uchun asos bo‘lgan. Bundan tashqari, toponimlar nominatsiyasida pozitivlik nafaqat obyektning geomorfologik xususiyati, obyektning shakli, ko‘lami; obyektning o‘simliklar dunyosiga, balki nomga asos bo‘lgan differensial belgining son-sanog‘i, obyektga bog‘liq biror voqea-hodisa, shu hududda yashovchi xalqning mashg‘uloti va kasb-hunari, toponimik indikatorlarning asos bo‘lishi kabi iqtisodiy-ijtimoiy omillarga ham asoslanadi [13: 29].

Lingvomadaniy prizmadan nazar solganda, tilda madaniy qadriyatlar o‘z ifodasini topganligi namoyon bo‘ladi. Bundan tashqari, tilda millatning o‘z–o‘zini anglashi, milliy tarixi va madaniyati hamda dunyoning milliy manzarasi mujassamlashadi. Toponimlar semantikasining milliy-madaniy komponenti alohida mintaqaviy vakillik, madaniy va tarixiy birlashmalarning boyligi bilan ajralib turadi [17: 5]. Shu jihatdan qaraganda, toponimlar o‘zining semantik doirasida nafaqat geografik, balki madaniy-tarixiy, milliy-etnik ma‘no-mazmunni saqlovchi va tarqatuvchi axborot vositasi hisoblanadi.

Toshkent vohasi toponimlarini to‘plash, uni tizimli tahlil va tadqiq etish o‘zbek tilidagi atoqli otlar tizimining shakllanish bosqichlari xususida qimmatli ma‘lumotlar beribgina qolmay, xalqimiz tarixi, etnogenezi, urf-odatlar, turmush tarzi, mazkur areal jo‘g‘rofiyasi va arxeologiyasi, shuningdek, ma‘naviyatimiz sarchashmalari haqida keng

qamrovli izlanishlar olib borishga asos bo'la oladi. Xalqimiz tarixi, taqdiri va turmush tarzining o'ziga xos indikatori hisoblangan joy nomlari ajdodlarimiz tafakkurining bebaho yodgorligi, o'zbek ma'naviyati xazinasini asrlar davomida boyitib kelayotgan lingvokulturema sanaladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Эназаров Т. Ўзбекистон топонимлари: луғавий асослари ва этимологик тадқиқи йўллари. Фил.фан. док. ... дисс. – Тошкент, 2006. –Б. 246.
2. С.Қораев. Тошкент топонимлари: Тошкент, Шопайзикулоқ, Бўржар, Дархонарик, Арпапоя, Эскижўва, Чақар, Соғбон. «Меҳнат ва турмуш», 1972, №9, 23 б.; С.Қораев. Тошкент топонимлари. – Тошкент: «Фан», 1991.; С.К.Қараев. Топонимы Ташкента. «Звезда Востока», – Ташкент, 1985, №10, 155-159 б.
3. Рамазонова М.Н. Развитие ойконимии Ташкентской области в советский период: диссертация... кандидата филологических наук: 10.02.02. – Ташкент, 1986. - 283 с.; М.Н.Рамазонова. О словаре топонимов Ташкентской области. Сборник научных трудов Ташкентского университета. 1980, №629, 90-93 б.
4. Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. – Тошкент, 1988.
5. Ш.М.Қодирова. Тошкент микротопонимиясининг этимологик характеристикаси. – Тошкент: «Ўзбек тили ва адабиёти», 1969, №3, 56-59 б.; Ш.М.Қадирова. Микротопонимии Ташкента. АКД (Институт языка и литературы им. А.С.Пушкина). – Ташкент, 1970.
6. А.Муҳаммаджонов. Тошкентнинг қадимий номлари. «Фан ва турмуш», 1982, №12, 7 б.
7. К.Ш.Шаниязов. Об историческом топониме Ташкента. Общественные науки в Узбекистане. – Ташкент, 1982, №7, 34-40 б.
8. Атажонова А.Ж. Хоразм воҳасидаги этнотопонимларнинг аталиш мотивларига кўра турлари. // Фан, таълим ва амалиёт интеграцияси электрон журнали. 2021,. №5, 2-жилд. 98 б.
9. Давлеткулова Л.Н. Топонимы в лингвокультурологическом аспекте (на примере географических названий графства Оксфордшир и Челябинской области). кан. дисс. фил. наук. Челябинск 2014. –С. 220.
10. Воробьёв В. В. Лингвокультурология. (теория и методы) – М.: Академия, 2008. – С.34; - С.45
11. Аноркулов С.И. Немис ва ўзбек тилларида топонимларнинг лингвокогнитив аспекти: филол. фан. бўй. фал. док. (PhD) дисс. автореферати. – Самарқанд – 2021. –Б.60.
12. Никонов В. А. Введение в топонимику. Изд. 2-е. - М.: ЛКИ, 2011.- С.184; Томахин Г.Д. Топонимы как реалии языка и культуры // Вопросы языкознания, 1984. №4. – С.84.

13. Юлдашев Д.Т. Атоқли отларнинг антропоцентрик тадқиқи. Фил. фанлари докт. (DSc) дисс.автореферати. – Тошкент. 2021. –Б.75.
14. Qorayev S. Toponimika. T.: “O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti”, 2006. – 318 b.
15. Шониёзов К. Қанғ давлати ва қанғлилар. –Т.: Фан, 1990. –Б 197.
16. Мурзаев, Э. М. География в названиях [Текст] / Э. М. Мурзаев. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Наука, 1982. – 176 с., ил. – (серия «Планета Земля и Вселенная»).
17. Молчановский В.В. Лингвострановедческий потенциал топонимической лексики русского языка и его учебно-лексикографическая интерпретация. Дисс.канд.педагог.наук.– М., 1984. – 201 с.

So‘z birikmalarida assotsiativ munosabat

Yuldasheva Nozima,

erkin tadqiqotchi,

Toshkent davlat yuridik universiteti,

nozima.yuldasheva.91@mail.ru

Annotatsiya. Ushbu maqolada so‘z birikmasini hosil qilishda leksik, grammatik va sintaktik jihatdan valentlikni assotsiativ jihatdan yuzaga keltiruvchi omillar haqida tahliliy munosabat o‘z ifodasini topgan.

Kalit so‘zlar: birikma, valentlik, hokim komponent, nominativ ma’no, assotsiativ munosabat.

So‘z birikmasi borliqdagi murakkab hodisalarni nomlash uchun xizmat qiladigan ikki va undan ortiq mustaqil so‘zlarning tobe bog‘lanishi asosida yuzaga keladigan nopredikativ sintaktik qurilmadir. *Sadoqatli do‘st, ota-onani e‘zozlamoq, uyga bormoq, hayot sinovi va hk.* So‘z birikmasi gapning potensial birligi sanaladi. Gap so‘z birikmalardan tashkil topadi. So‘z birikmalarning hosil bo‘lishi bo‘yicha ko‘pgina tilshunoslar fikr bildirishgan. So‘z birikmasini boshqacha tushunishni V. V. Vinogradov asarlarida uchratamiz. Uning bu sohadagi konsepsiyasiga A. A. Shahmatovning so‘z birikmasi to‘g‘risidagi ta’limotining o‘ziga xos nazariy yo‘nalishi asos bo‘ldi. V. V. Vinogradov so‘z birikmasining so‘z bilan yaqinligi haqidagi fikrini davom ettirib, so‘z birikmasi shaklini uning hokim komponenti shakli sifatida o‘ziga xos tushunish g‘oyasini oldinga suradi[1: 37].

So‘zlar birikma hosil qilishi uchun ularning grammatik bog‘lanishi yetarli emas. Ma’lum so‘z birikmasi hokim so‘zning birikish imkoniyati asosida yuzaga keladi. Aksariyat hollarda so‘z birikmasi hokim so‘zga assotsiativ ravishda ergashib keluvchi

soʻzlardan tashkil topadi. Bu holat shuni koʻrsatadiki, soʻz birikmasi doim ham nutq birligi sifatida namoyon boʻlmasdan ongning oʻziga xos zahirasida tayyor turgan soʻz birliklarini til birligi sifatida ham namoyon qilishi mumkin. Soʻz birikmasi nutqda maʼlum bir vaziyatda yuzaga chiqayotgan, birikayotgan boʻlsa ham, baʼzi holatlarda toʻgʻridan-toʻgʻri assotsiativ ravishda birga qoʻllaniluvchi, bir-birini taqozo etuvchi soʻzlarning birikuvidan hosili boʻlishini ham koʻrishimiz mumkin. Tildagi leksik birliklar inson xotirasida nafaqat shakliy ifodasi –moddiy qobigʻi, Grammatik shakli; semantik, uslubiy-funksional, pragmatik, akustik kabi til egasi tomonidan eʼtirof etilgan barcha belgilari bilan birga yaxlit holda muhrlanadi. Mazkur belgilardan semantik mohiyat ustuvor boʻlganda, maʼnodagi yaqinlik, aloqadorlik, zidlik kabilarga koʻra oʻzaro munosabatda boʻlgan assotsiativ birliklar hosil boʻladi [4: 59].

Soʻzlarning bir-biri bilan munosabatga kirishuvida qismlar maʼnosi va grammatik shaklining ahamiyati muhim. Bu jarayonni valentlik sifatida eʼtirof etamiz. Lekin shu valentlikning asosiy “sinchi” sifatida assotsiativ munosabatni ham aytib oʻtish lozim. Masalan, *yemoq* soʻzi hokim soʻz vazifasida kelib, oʻziga *ovqat*, *non* kabi soʻzlarni chaqiradi. *Tosh*, *suv* kabi soʻzlar esa tobe soʻz sifatida qoʻllanila olmaydi. Chunki bu soʻzlar *chaynab*, *oshqozonga tushirish* semasini oʻzida ifodalay olmaydi. Valentlik hodisasi soʻzlarning birikish imkoniyati boʻlib, soʻz birikmasining til sathidagi ifodasidir (shakliy, mazmuniy qoliplar). Soʻz birikmasida soʻzlarning birikishida valentlik tushunchasi muhim ahamiyat kasb etadi. Bunda valentlikning quyidagi turlari vazifa bajaradi:

Sintaktik valentlik hokim soʻzning grammatik shakli talab etgan valentlikdir. Yaʼni bunda soʻzlar hokim va tobe munosabatga maʼlum bir grammatik kategoriyalar – qoʻshimcha, ohang kabilar yodamida birikadi. Masalan, feʼl soʻz turkumidagi soʻzlar ot soʻz turkumidagi soʻzlar bilan –**ning** qaratqich kelishigi qoʻshimchasi yordamida birikmaydi.

Semantik valentlik esa soʻzlarning mazmuniy bogʻlanish imkoniyatidir. Ushbu valentlik ham soʻzlarning assotsiatsiyasini tashkil qilib beradi. Chunki soʻz birikmasida birlamchi semalar xayolga keladi. Masalan, *sayramoq* soʻzi *qush* soʻzini chaqiradi. Chunki *sayrash* degan tushuncha degan inson xayoliga birinchi boʻlib *qush* soʻzni keltiradi. *Odam* soʻzi esa ikkilamchi sema boʻlib, maʼno kengayishi natijasida *odam* soʻzi ham birikish imkoniyatini yuzaga keltirgan. Odamning sayrash (masalan, Karimning sayrash) birikmasi salbiy munosabatni ifodalagan holda nutq jarayonida hosil boʻlishi mumkin, lekin qushning sayrash bu ongning avtomatik tarzda tayyor holda uzatib beruvchi birligi hisoblanib, asosida assotsiativ munosabat yotadi.

Bundan tashqari leksik valentlik ham mavjud boʻlib, bir xil nominativ maʼnoga ega boʻlgan soʻzlarning boshqa soʻzlarga bogʻlanishida tanlash imkoniyatiga ega boʻlishidir. Bunda aynan tilning assotsiativ jihatini aniq koʻrish mumkin. Chunki sinonimik qatorda turgan aynan bir soʻzni tanlayapmiz deb hisoblaymiz-u, biroq aslida ong, miya allaqachon

u soʻzlarni bir-biri bilan biriktirib tayyor holda belgilab qoʻyadi. Masalan, sinonimik qatorga mansub soʻzlar bir xil –yuz, chehra, aft, turq leksik nomlash nominativga ega (bir xil lugʻaviy maʼnoga ega). Ushbu lugʻaviy maʼnoli soʻzlar *goʻzal* yoki *xunuk* soʻzi bilan sintaktik jihatdan ham, semantik jihatdan ham birikishi mumkin. Lekin ongli inson oʻzining borliq haqidagi, soʻz maʼnolari haqidagi bilimlari, ijobiy yoki salbiy qarashlari tufayli bu sinonimik qatorda *goʻzal* soʻzi uchun *yuz*, *chehra* soʻzlarini tanlab bersa, *xunuk* soʻzi uchun *aft bashara*, *turq* soʻzlarini tanlaydi. Demak, soʻz birikmasi nutq birligi boʻlishi bilan birga, til hodisasi sifatida ham oʻz imkoniyatlarini namoyon qila oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Vinogradov V. V. Грамматика русского языка. – М, 1966. – С. 37.
2. Nurmonov A., Mahmudov H. Oʻzbek tilining mazmuniy sintaksisi – Тошкент: Фан, 1991. – Б.18.
3. D. Lutfullayeva . Assotsiativ tilshunoslik. –Toshkent: Fan, 2017. – Б. 59.

“Koʻhna dunyo” imlo xatolari bilan yoziladigan asarmi?

Xoljurayev Toʻlqin,

Oliy toifali ona tili va adabiyot fani oʻqituvchisi
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat oʻzbek tili va
adabiyoti universiteti huzuridagi Davlat tilida ish yuritish
asoslarini oʻqitish va malaka oshirish markazi
Jizzax viloyat hududiy boʻlinmasi

Annotatsiya. Odil Yoqubovning “Koʻhna dunyo” romani 1995-yil 24-avgust kuni Oʻzbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 339-sonli “Oʻzbek tilining imlo qoidalarini tasdiqlash haqida”gi qarorga muvofiq yozilmaganligi toʻgʻrisida fikr yuritilgan va dalillar keltirilgan.

Kalit soʻzlar: harflar imlosi, asos va qoʻshimchalar imlosi, qoʻshib yozish imlosi, chiziqcha bilan yozish imlosi, ajratib yozish imlosi, bosh harflar imlosi.

Davlat tilini oʻrganishning ahamiyati ortib borayotgan, shuningdek, oʻzbek lotin alifbosiga oʻtilayotgan hozirgi kunda imlo lugʻatlari juda zarur va foydalanish uchun har jihatdan qulaydir. Xususan, yangi oʻzbek alifbosi va takomillashgan imloda dastlab savod chiqarayotgan, ayniqsa, yangi alifbo tartibini, unda oʻqish-yozishni hali puxta oʻzlashtirmagan kishilarning oʻzlariga maʼlum oʻzbek kirill lotin alifbosidagi zarur soʻzlarni tezroq topishlari oson kechadi [1:26].

Hammamizga maʼlumki, 1995-yil 24-avgust kuni Oʻzbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 339-sonli “Oʻzbek tilining imlo qoidalarini tasdiqlash haqida”gi qarori chiqqan. Mana, oradan 28 yil oʻtibdiki, alifbo, yozuv va imlo masalalarida

yechimini topmagan muammolar ko‘p va bu muammolarni bartaraf etish uchun ko‘plab maqolalar yozilmoqda, konferensiyalar o‘tkazilmoqda, izlanishlar olib borilmoqda.

Bilamizki, “O‘zbek tilining asosiy imlo qoidalari” 7 bo‘lim, 82 moddadan iborat. Unda harflar imlosi, asos va qo‘shimchalar imlosi, qo‘shib yozish imlosi, chiziqcha bilan yozish imlosi, ajratib yozish imlosi, bosh harflar imlosi va ko‘chirish qoidalari bo‘limlari mavjud. Ularning har birida esa moddalar keltirilgan. Ana shu muddaolarga tayangan holda darsliklar, maqolalar, badiiy asarlar yoziladi.

Men joriy yilda qomusiy olim Abu Rayhon Beruniy tavalludining 1050 yilligini nishonlash uchun berilgan xat asosida olimning hayotiy faoliyati aks ettirilgan sahna ko‘rinish tayyorlash va o‘quvchilar o‘rtasida “Zakovat” intellektual o‘yinini o‘tkazish maqsadida O‘zbekiston xalq yozuvchisi Odil Yoqubovning 2013-yil “Sharq” nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati tomonidan nashr etilgan “Ko‘hna dunyo” romanini o‘qib chiqdim va bu jarayonda imlo qoidalari bilan bog‘liq juda ko‘p kamchiliklarga duch keldim. Bugun shu romanda yo‘l qo‘yilgan kamchiliklarni “O‘zbek tilining asosiy imlo qoidalari” 7 bo‘lim, 82 moddasi asosida yozishni qasd qildim.

“O‘zbek tilining asosiy imlo qoidalari” ning “Chiziqcha bilan yozish” bo‘limi 51-bandi 3-eslatmasida **“juft so‘zlar qismlari orasida -u, (-yu) bog‘lovchisi kelsa, undan oldin chiziqcha qo‘yiladi va juft so‘z qismlari ajratib yoziladi**[1:42] deb quyidagi so‘zlar keltirilgan: **do‘st-u dushman, kecha-yu kunduz**. Lekin “Ko‘hna dunyo” romanining boshidan to oxirigacha bunga amal qilinmagan. Masalan: Birov shoirga **hamdu sanolar** o‘qib, “Shohnoma”ni ko‘klarga ko‘tarib maqtasa, ...[2:8] Bu bandning buzilishiga quyidagilarni ham misol qilib keltirish mumkin: **lutfu ehson, tiyrak ko‘zlariyu o‘tkir so‘zlari** [2:9], **g‘aribu g‘urabo, yaxshi shonu yomon shohlar** [2:10], **insofu adolat** [2:11], **mayu sharbatxona** [2:18] va hokazo. Shu kitobning 46-betida **ho‘l-u quruq** juft so‘zi **“ho‘li-quruq”** tarzida xato yozilgan: “Rost, o‘rmonga o‘t ketsa **ho‘li-quruq** barobar yonadur, deganlaridek, yurishlar talofatsiz bo‘lmag‘on, lekin bunday qatlu qirg‘inlar...”[2:46] Hattoki ayrim o‘rinlarda, ya‘ni 52-betda juft so‘zlar orasiga **vergul** (“,”) tinish belgisi ham qo‘yilgan: “Tingan zahoti yo‘lakning ikki yonidagi behisob eshiklar sharaq-shuruq qilib ochiladi, yo‘lakda **vahimali shivir-shivirlaru, tap-tap oyoq tovushlari** eshitildi” [2:52].

“Chiziqcha bilan yozish” bo‘limining 51-bandida “Juft so‘z va takror so‘z qismlari chiziqcha bilan yoziladi”, deyilgan, lekin “Ko‘hna dunyo” romanining 58-betida bunga amal qilinmay yozilgan: “– Barcha ahli mo‘‘minning piri buzrukvori, saltanatimizning **shon shuhrati**, toju taxtimizning **baxti saodati**, fотиhi muzaffarlar, amiralmuslimin sulton Mahmud ibn Sabuqtegin G‘aznaviy hazrat oliylari!..” [2:58]

“Harflar imlosi” bo‘limining **“Undoshlar imlosi” 32-bandida** tutuq belgisining qo‘yilishi izohlangan. Unda **mo‘jiza, mo‘tadil, mo‘tabar** kabi so‘zlarda **o‘** unlisi cho‘ziqroq aytilsa ham, tutuq belgisi qo‘yilmaydi[1:36] deyilgan. Lekin Abu Rayhon Beruniy va Ibn Sino faoliyati aks ettirilgan “Ko‘hna dunyo” romanida bu bandga amal

qilinmay yozilgan o‘rinlar uchraydi. Misollar: “...Ammo qayerga bormasinlar, ahli **mo‘min** bu zoti muborakni boshlariga ko‘tarib izzatladilar. [2:21] “...O‘z poshshosiga yaxshilik qilish niyatida unga **mo‘jiza** nihol in‘om etib, ...”[2:62]

“**Ajratib yozish**” bo‘limi **65-bandida** “Izofali birikmalar ajratib yoziladi. Bunda izofa undosh bilan tugagan so‘zlarga **i** shaklida, unli bilan tugagan so‘zlarga **yi** shaklida qo‘shiladi, deb **dardi bedavo, nuqtayi nazar, tarjimayi hol** so‘zlari berilgan[1:44]. “Ko‘hna dunyo” romanida esa bu qoidaga ham rioya qilinmagan. Misollar: “... Bu daraxtning mevasini tanovul qilgan **xastai notavon** tanasidagi barcha dardlaridan forig‘ bo‘lur, chol bo‘lsa, qirchillama yigit, kampir bo‘lsa... yosh malakka aylanar emush” [2:29] Yana boshqa misollar: **mevai badhazm, bandai ojiz, kubai vayronalar...** Shu romanning 45-betida esa **dardi bedavo** izofali birikmasi qo‘shib yozilgan: Mana, bu **dardibedavoga** giriftor bo‘lganiga bir necha oy bo‘ldi, shundan beri ko‘ngli notinch, joni behalovat, kechalari yomon tushlar ko‘rib, vahima bosadi[2:45].

“**O‘zbek tilining asosiy imlo qoidalari**” ning “Ajratib yozish bo‘limi” 64-bandida “Belgining ortiq darajasini bildiruvchi **ko‘pdan ko‘p, tekandan tekin, ochiqdan ochiq** kabilar ajratib yoziladi”, deyilgan. Lekin “Ko‘hna dunyo” romanining 55-betida uzundan uzoq so‘zi chiziqcha bilan yozilgan: “...Ko‘prik ro‘parasida **uzundan – uzoq** otxona binosi bo‘lib, bino oldida hammasi birday qizil chakmon va qizil etik kiygan yosh g‘ulomlar saf tortgan, ...”[2:55]

“**O‘zbek tilining asosiy imlo qoidalari**” ning “Asos va qo‘shimchalar” bo‘limining 37-bandi uchinchi qismida “...sifatdosh shaklini yasovchi -gan qo‘shimchasi uch xil aytiladi va shunday yoziladi:

a) qolgan barcha hollarda so‘z qanday tovush bilan tugashidan va bu qo‘shimchalarning bosh tovushi **k** yoki **q** aytilishidan qat‘i nazar, **g** yoziladi”, deb **og‘gan** so‘zi namuna qilib berilgan[1:39-40]. “Ko‘hna dunyo” romanining 93-betida bu bandga ha rioya qilib yozilmagan: “Keyin bilsa... mashvarat vaqtida qovoqlaridan **qor yoqqan** G‘azna ulamolari ularni sotqinlikda ayblashgan,...” [2:93]

“**O‘zbek tilining asosiy imlo qoidalari**” ning “Ajratib yozish bo‘limi 60-bandida “**Hamma, har, hech, bir, qay, u, bu, shu, o‘sha** so‘zlari **o‘zidan keyingi yoki oldingi** so‘zdan ajratib yoziladi”, deb hamma vaqt, har kim, hech qaysi, qay kuni, u yerda, shu yoqdan, o‘sha yoqqa misollari keltirilgan[1:44]. Ammo “Ko‘hna dunyo” romanining 257-betida bu bandga rioya qilinmay yozilgan: “... tasbeh o‘g‘irgan ulamolar va yana allaqanday qora ko‘lagalar **uyoqdan-buyoqqa** izg‘ib yurar...”[2:257]

“**O‘zbek tilining asosiy imlo qoidalari**” ning “**Chiziqcha bilan yozish**” bo‘limi 55-bandida **-chi, a(-ya), -ku, -u(-yu, -da, -e, -ey, (-yey)** yuklamalari chiziqcha bilan yoziladi, deb quyidagi misollar keltirilgan: **sen-chi, sen-a, bola-ya, keldi-ku, yaxshi-yu, yaxshi-da, yashang-e**[1:43], kabi. Biroq romanning juda ko‘p o‘rinlarida bu bandga rioya qilib yozilmagan: Nechun **qochdingu**, nechun endi o‘z oyog‘ing bilan yurib

kelding? [2:264] O, bolalik! Beg‘ubor, betashvish bolalik! Kechasi uchgan yulduz yanglig‘ “yalt” etib, bir **chaqnadingu** o‘tding-ketding! [2:172]

“**O‘zbek tilining asosiy imlo qoidalari**” ning “Asos va qo‘shimchalar imlosi” bo‘limi 37-bandining 1-qismida taqlid so‘zlardan fe‘l yasovchi -illa qo‘shimchasi so‘z tarkibida **v** yoki **u** tovushi bo‘lganda **-ulla** aytiladi va shunday yoziladi”[1:39], deyilgan. “Ko‘hna dunyo” romanining 274-betida bu bandga amal qilinmay yozilgan: “Osmon malikasiga to‘satdan jon kirib, ari uyasiday **g‘uvillab qoldi**” [2:274].

“Ko‘hna dunyo” romanini o‘qir ekanman, juda ko‘p so‘zlarning imlo qoidalariga, ya‘ni harflar imlosiga rioya qilinmay yozilganligining guvohi bo‘ldim. Nahotki shunday buyuk yozuvchining nodir durdonasi imlo xatolari bilan kitobxon hukmiga havola qilinsa! Keling, misollar bilan tanishaylik: 7-betda “Alloh” so‘zi kichik harf bilan (buni boshqa betlarda ham kuzatish mumkin) “**ollo**”, “**xudo urgan**” iborasi “**xo‘do urgan**” shaklida, 47-betda “durkun” so‘zi “**durkkun**”, 56-betda “to‘rda so‘zi “**turda**”, 68-betda “boloxona” so‘zi “**bolaxona**”, “quloq solib turishibdi” iborasi “**qo‘loq solib turishibdi**”, 69-betda “ko‘shk” so‘zi “**ko‘shik**”, 75-betda “jimjit” so‘zi “**jim-jit**”, 77-betda “to‘g‘risida” so‘zi “**to‘g‘rrisida**”, 78-betda “kulgi” yozilgan bo‘lsa, 80-betda “**kulgu**”, 92-betda qo‘shib yozilishi kerak bo‘lgan “yalangoyoq” so‘zi “**yalang oyoq**” deb ajratib, 162-betda “tonggi shudring” birikmasi “**to‘ngi shudring**”, 281-betda “chiroq” so‘zi “chirog”³⁵⁸-betda olmoshni takrorlash orqali yasalgan “manman” so‘zi “**man-man**” shaklida yozilgan.

Bilamizki, jarangli harf bilan tugovchi harfdan so‘ng jarangli harf bilan boshlanuvchi qo‘shimcha qo‘shilganda asosning oxiridagi va qo‘shimchaning boshidagi jarangli harflar jarangsiz aytiladi, biroq morfologik yozuv tamoyiliga muvofiq asli holicha yoziladi. Masalan, kelipti – kelibdi. Lekin musahhih bu qoidaga ham amal qilmay yozgan. Misollar: “... bu qal‘aning metin devorlariga “tishi” o‘tmay **turipti** [2:92], “... taqir qirilgan ulkan boshini baland ko‘tarib, ko‘krak kerib **turipti** [2:95], “... og‘zi to‘la oltin oshash o‘rniga uni inkor etib **turipti**” [2:99].

Romanni o‘qir ekanman, musahhihning tinish belgilari bilan bog‘liq ko‘plab xatolarga yo‘l qo‘yganligining guvohi bo‘ldim: “Malikul sharob qizargan ko‘zlarini katta ochib, bir zum angrayib qoldi, **so‘ng**, patak soqolini silab mastona kuldi” [2:15] gapida so‘ng ravishidan keyin vergul qo‘yilmaydi.

Hammamizga ma‘lumki, bog‘lovchisiz qo‘shma gap qismlari bir-birini izohlasa, ular orasiga tire(–) qo‘yiladi. “Ko‘hna dunyo” romanining juda ko‘p o‘rnida bunga amal qilinmagan. Masalan, “Esida bor, o‘sha uchrashuv chog‘ida Beruniyning so‘zlaridan tasalli topgan sulton birdan chehrasi yorishib, undan o‘z ishlarini, xususan, Hindiston to‘g‘risidagi asarini so‘rab-surishtirgan edi” [2:55].

Kirish so‘zlar va kirish birikmalar gapning o‘rtasida kelsa, uning ikki tomoniga vergul (,) qo‘yiladi. Romanda bu bilan bog‘lik xatolik ham mavjud: “...So‘nggi paytlarda, ayniqsa amiralmo‘minning ahvoli og‘irlashib, dardiga duchor bo‘lganidan

buyon...”[2:69] “Yo‘q, nafsilamrini aytganda Abu Shilqim ibn Shahvoniy hazrat inb Sino bo‘lish uchun qilmadi bu ishni”.

Agar umumlashtiruvchi so‘z uyushiq bo‘lakdan oldin kelsa, undan so‘ng ikki nuqta qo‘yiladi. Romanda bu qoidaga ham amal qilinmagan. Masalan, “...bu shamol ostida yo‘l bo‘yidagi daraxtlar: azim chinorlar, quloch yetmas oq teraklar, sadalar, arg‘uvonlar asov daryoday shovullar...” [2:74].

Bilamizki, ergashgan qo‘shma gaplarda ergash gapni bosh gapdan ajratish uchun vergul (,) qo‘yiladi. Roman musahhihi juda ko‘p o‘rinda bunga ham amal qilmagan. Masalan, 85-betda “Ular endi yo‘lga chiqsa, eng badavlat tijorat ahli bilan, katta karvonlar bilan birga chiqishar...” [2:85].

Ko‘rsatish olmoshlari ayrim o‘rinlarda o‘z ma‘no xususiyatini yo‘qotib, modal so‘z vazifasini bajaradi. Bunday hollarda, agar u gapning boshida kelsa, undan so‘ng vergul (,) qo‘yiladi. Romanda bu bilan bog‘liq xatolar ham uchraydi: “Mana Beruniyning o‘zi ham esini tanibdiki, haqiqat izlaydi[2:97].

Musahhih romanning juda ko‘p o‘rnida ammo, lekin, biroq, chunki bog‘lovchilaridan so‘ng vergul (,) qo‘ygan. Bu ham xato. Masalan, Toki, amiralmo‘minin Ibn Sino hazratlariga bo‘yi barobar oltin in‘om etmoq azmida emish!” [2:90]. “Go‘yoki, o‘sha betavfiq shoir Malikul sharob musofirxonasida ikki sirli sayyoh paydo bo‘lgan emish” [2:70].

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbek tilining kirill va lotin alifbolaridagi imlo lug‘ati: 14 mingdan ortiq so‘z// Tuzuvchilar: T.Tog‘ayev, G.Tavaldiyeva, M.Akromova; Maxsus moharrir: K.Nazarov/: “Sharq”, 2015. –432 b.

2. Yoqubov, Odil. Ko‘hna dunyo. Roman. / “Asr oshgan asarlar” turkumi. –T.: “Sharq”, 2013. 8-bet.

3. Ona tili: Umumiy o‘rta ta‘lim maktablarining 9-sinfi uchun darslik /N.M. Mahmudov, A. Nurmonov, A.Sh. Sobirov. – Toshkent: MCHJ «Tasvir», 2010. – 128-b.

4. Onatili: 8 –sinf uchun darslik / M.Qodirov, H.Ne‘matov, M.Abduraimova, R.Sayfullayeva. — T.: Cho‘lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2010. —144b

O‘zbek lotin alifbosi va imlosi muammolariga doir ayrim fikr-mulohazalar

Qudratov G‘ayratjon,
Termiz davlat universiteti,
kudratov@mail.ru

Annotatsiya. O‘zbek tilining qo‘llanish doirasini kengaytirish, har bir sohada uning amal qilishini ta‘minlash uchun alifbo, imlo, lug‘atlar masalasi muhim ahamiyat kasb etadi. Bu jarayonda joriy alifbo va imloni takomillashtirish masalasi birinchi o‘ringa chiqadi.

Kalit soʻzlar: oʻzbek tili, alifbo, imlo, takomillashtirish, isloh qilish, oʻzgarsihlarni qabul qilish, nufuzini oshirish.

Oʻzbekiston Prezidentining 2019-yil 21-oktabrdagi “Oʻzbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari toʻgʻrisida”gi, 2020-yil 20-oktabrdagi “Mamlakatimizda oʻzbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari toʻgʻrisida”gi farmonlari xalqimiz hayotida tub burilish yasab, til borasidagi islohotlarning yangi bosqichini boshlab berdi. [1].

Oʻzbek tilining qoʻllanish doirasini kengaytirish, har bir sohada uning amal qilishini taʼminlash uchun alifbo, imlo, lugʻatlar masalasi muhim ahamiyat kasb etadi. Bu jarayonda joriy alifbo va imloni takomillashtirish masalasi birinchi oʻringa chiqadi. Zero, alifboni tartibga solmay turib, imloni takomillashtirish mantiqqa zid.

Alifbo va imlo masalasi XX asrning boshlariga kelib jiddiy tarzda kun tartibiga qoʻyilgan. 1921-yilda Toshkentda boʻlib oʻtgan til-imlo anjumanida milliy alifbo va imlo qoidalari ilk marta maxsus koʻrib chiqilgan. 1923-yilda Buxoroda oʻtkazilgan shunday anjumanda esa birinchi marta oʻzbek tilining imlo qoidalari qabul qilingan hamda Maorif komissarligi tomonidan rasman tasdiqlangan. Lekin ijtimoiy oʻzgarishlar, jumladan, siyosiy ahvol, savodxonlikka talabning oshib borishi, maktab-maorif ishining rivojlanishi tufayli arab yozuvi zamon talablariga javob berolmasligi maʼlum boʻldi. Shu bois, 1926-yili Bokuda oʻtkazilgan Birinchi turkologiya qurultoyi turkiy tilli respublikalar uchun lotin yozuviga asoslangan alifboga oʻtish toʻgʻrisida qaror qabul qildi.

1929-yili Samarqandda boʻlib oʻtgan til-imlo anjumanida lotin yozuviga asoslangan oʻzbek alifbosi qabul qilindi va mazkur alifbo asosidagi imlo qoidalari tasdiqlandi. Ayni shu jarayon oʻzbek adabiy tili tarixida muhim qadam boʻldi: xalqning yozma savodxonligi keskin oshdi, oʻzbek tilining tabiatiga mos ishlab chiqilgan imlo qoidalari umummilliy birlikni taʼminlashga xizmat qildi. Chunki unda oʻzbek tilining asrlar mobaynida shakllangan tovush xususiyatlari hisobga olinib, alifboda 9 ta unli tovushni ifodalash uchun belgilar olingan edi. Lekin bu hodisa 1930-yillarning boshlarida turli qarashlarni vujudga keltirdi. Natijada 1934-yilda Toshkentda oʻtkazilgan til-imlo anjumanida unli tovushlar soni 6 ta etib belgilandi va shu asosda yangi imlo qoidalari tasdiqlandi. Mazkur imlo qoidalari, ayrim kamchiliklariga qaramay, oʻzbek adabiy tilining shakllanishi va taraqqiyotida muhim rol oʻynadi. Binobarin, oʻzbek tilining tovushlarini nisbatan toʻgʻri aks ettiradigan alifbo yuzaga keldi. Xalqning savodxonlik darajasi koʻtarildi. Ogʻzaki nutq va yozuv orasida yaqinlik paydo boʻldi. Bu esa mustabid tuzum mafkurasiga, “qizil imperiya” manfaatlariga mos kelmas edi. Shu sababli ham oʻzbek lotin alifbosining “kamchiliklari”, jumladan, SSSR xalqlarining jipsligiga xizmat qilmasligi, rus tilini oʻrganishda qiyinchilik keltirib chiqarayotgani kabilar haqida bahs-munozaralar avj oldi. Qisqasi, barcha turkiy tilli respublikalarni rus alifbosiga koʻchirish uchun zamin hozirlandi.

1940-yil 8-mayda “O‘zbek yozuvini lotinlashtirilgan alifbodan rus grafikasi asosidagi yangi o‘zbek alifbosiga ko‘chirish to‘g‘risida”gi qonun qabul qilindi. 1940-yil 4-iyulda esa “Birlashgan o‘zbek orfografiyasining asosiy qoidalar”i tasdiqlandi. Shunday qilib, 33 harf va 2 belgidan iborat o‘zbek kirill alifbosi amal qila boshladi. 1956-yilda esa “O‘zbek orfografiyasining asosiy qoidalar”i tasdiqlandi. Biz hozirga qadar kirillcha yozuvimizda mazkur imlo qoidalariga amal qilamiz.

Xalqimizning ona tilimizni rivojlantirish kabi asriy ezgu niyatini amalga oshirish, dunyodagi boshqa xalqlar, millatlardan orqada qolmasligi va ular bilan taraqqiyot sari qadamba-qadam odimlashini ta‘minlash maqsadida 1993-yilning 2-sentyabr kuni O‘zbekiston Respublikasining “Lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosini joriy etish to‘g‘risida”gi qonuni qabul qilindi. U tom ma‘nodagi lisoniy mustaqillik nishonasi edi. Shunday qilib, o‘zbek lotin alifbosi 26 harf va 3 harf birikmasidan iborat bo‘ldi.

Biroq til amaliyotidan kelib chiqqan holda 1995-yil 6-mayda mazkur alifboga ayrim tuzatishlar kiritildi. 1995-yil 24-avgustda mazkur alifboga asoslangan “O‘zbek tilining asosiy imlo qoidalar”i tasdiqlandi. 1996-yildan boshlab barcha ta‘lim muassasalarida ta‘lim-tarbiya jarayoni o‘zbek lotin alifbosida olib borildi. O‘qitish jarayoni uchun barcha darslik va qo‘llanmalar, ko‘rgazmali vositalar lotincha imloda nashr qilindi, ko‘plab badiiy adabiyotlar lotin yozuvida chop etildi.

Bu alifboning o‘ziga xos yutug‘i, birinchidan, alifbo tartibi ixchamlashdi, lotin tilidan meros qolgan harflardan 24 tasi (**c** va **w** dan tashqari) o‘z tartibida saqlab qolindi. Bu esa lotin yozuviga asoslangan boshqa alifbolar (ingliz, fransuz, nemis) bilan umumiylikni ta‘minladi. Ikkinchidan, bo‘g‘iz undoshi **[h]** va qattiq tanglayda hosil bo‘ladigan **[x]** tovushlari uchun bir-biridan shakl jihatidan keskin farqlanadigan shakllar: **H(h)** va **X(x)** ning qabul qilinishi juda katta qulaylik yaratdi. Demak, talaffuzda unchalik farqlay olmaydigan yurtdoshlarimiz ham endi ularni yozuv orqali farqlay olish imkoniga ega bo‘ldi. Ya‘ni **xush** (xush) va **hush** (hush), **xam** (xam) va **ham** (ham) shakl jihatidan yaqqol farqlanadi.

Ikkinchidan, qo‘shaloq harflar: **Ss – Sh sh, Cc – Ch ch, Nn – Ng ng** kabi harf birikmalarining yuzaga kelishi ingliz tilini o‘rganishda muayyan darajada qulaylik yaratdi. Ammo vaqt o‘tgan sari alifboning kamchiliklari ham bilinib qoldi.

Lotin yozuviga asoslangan joriy alifboning kamchiligi shuki, **O‘o‘** va **G‘g‘** harflarining bosma shaklini yozish murakkablashdi, ya‘ni **o** va **g** harflarining yoniga maxsus diakritik belgi (‘) qo‘yiladigan bo‘ldi. Bu esa lotin yozuvidagi matnlarning kengayib ketishiga sabab bo‘ldi. Masalan, **o‘g‘il** - **o‘g‘il** kabi. Ayni paytda lotin yozuvidan foydalanishda tutuq (‘) va diakritik (‘) belgilarni chalkashtirish holatlari ko‘p. Hozirga qadar ham ko‘p o‘rinlarda **O‘zbekiston** so‘zini **O‘zbekiston** shaklida yozish holatlari uchraydi. Shuningdek, **[sh]**, **[ch]**, **[ng]** tovushlarini ifodalashda ham murakkablik yuzaga keldi. Bir tovushni ikkita harf bilan – harflar birikmasi orqali ifodalash yozuv amaliyotida ko‘p harf ishlatishga, ko‘p vaqt sarflashga olib keldi. [5].

Lotin alifbosidan foydalanayotgan ilg'or xalqlar tajribasiga qaraydigan bo'lsak, ular alifbodagi asosiy harflar yoniga o'ziga xos tovushlarni ifodalash uchun qo'shimcha belgili harflarni qabul qilganini ko'ramiz. Xususan, nemislar Ä Ö Ü ß, chexlar Á Ć Ď Ě Ň Ř Š Ť Ů, polyaklar Ą ć ę ł ń ó ś ź ż, litvaliklar Ą č ę ė į š ū ū ž, vengerlar Á É Ó Ö Ő Ú Ű, finlar Å Ä Ö Š Ž, ruminlar Ā Â Î Š Ţ, ispanlar Ñ kabi harflarni o'z alifbolariga qo'shib olishgan. Boshqa xalqlarning alifbolarida ham o'zlariga xos harflar mavjud. Ya'ni, ular bizga o'xshab ona tilini jonsiz klaviaturaga emas, klaviaturani ona tiliga moslashtirganlar.

Ma'lumki, til ijtimoiy hodisa. Yillar o'tishi bilan til ham rivojlanib boradi. Ilmiy-texnik taraqqiyot, xalqlar, davlatlar o'rtasidagi savdo-sotiqning, xalqaro aloqalarning rivojlanib borishi tufayli til ham rivojlanib boradi. Ya'ni, tilga boshqa xalqlar tillaridan yangi so'zlar kirib keladi va tilning so'z boyligi boyib boradi. Nafaqat, yangi so'zlar balkim til alfavitiga yangi harflar ham kirib kelishi mumkin.

Masalan, ba'zi manbalar yozilishicha hozirgi rus tili alfavitidagi ы harfi turkiy va mo'g'ul xalqlaridan rus tiliga kirib kelgan. Chunki, boshqa slavyan xalqlar tillarida bu harf uchramaydi. Bunday misollarni yana ko'plab keltirish mumkin.

Ingliz tilining dunyo tili sifatida keng miqyosda o'rganilayotganining sabablaridan biri inglizlarning o'z tilini boyitib va til qoidalarini soddalashtirib borayotganidadir.

Ko'pchilik xalqlarning alfavitlarida shu xalq tilini bildirib turadigan kalit harflari mavjud. Ushbu tilni bilmasdan turib ham kalit harflar orqali qaysi til ekanini fahmlasa bo'ladi. O'zbek tili alfavitiga ham o'zbek tili ekanligini bildirib turadigan kalit harflar zarur. Bular C c, Š š, Č č, Ň ŋ, Ö ö, Ğ ğ, J j harflari bo'lishi mumkin.

Biz ham o'zbek tilini boyishiga xizmat qiladigan harf va so'zlarni ikkilanmasdan qabul qilishimiz kerak. Shu tufayli, o'zbek tili alfavitiga C harfini (Ц kirillchada) qabul qilish maqsadga muvofiq bo'lardi. Chunki, xalqimiz bu harfni hazm qilib bo'lgan va talaffuz qilaoladi. Shuningdek, bu harf bilan yoziladigan bir qancha baynalmimal so'zlar ham tilimizga kirib kelgan. Ularni yozishdagi ba'zi noqulayliklar ham bartaraf etilgan bo'lar edi. [ts] ni C harfining o'qilishi (transkripciyasi) sifatida qabul qilish mumkin.

Masalan, turklar Cc harfini Jj harfi sifatida qabul qilishgan. Misol uchun, jahon – cihan, jumhuriyat – cumhuriyet, o'quvchi – öğrenci va boshq.

Agar C harfini kirillchadagi Ц sifatida qabul qilsak, ushbu harf ishtirok etgan so'zlar quyidagicha yozilgan bo'lar edi.

№	Kirillchada yozilishi	Amaldagi alfavitda yozilishi	Taklif etilayotgan alfavitda yozilishi	Ingliz tilida yozilishi
1.	Авиценна	Avitsenna	Avicenna	Avicenna
2.	медицина	meditsina	medicina	medicine
3.	Конституция	Konstitutsiya	Konstituciya	Constitution
4.	цемент	sement	cement	cement

5.	цирк	sirk	cirk	circus
6.	цех	sex	ceh	workshop
7.	цент	sent	cent	cent
8.	лицей	litsey	licey	liceum
9.	концерт	konsert	koncert	concert

Bizningcha, soʻzlarning bunday yozilishiga qoʻshilib boʻlmaydi. Hech qaysi oʻzbek bu soʻzlardagi ts birikmasini oʻzga til talaffuzi bilan s tarzida – yagona tovush sifatida aytmaydi, balki yozuvda koʻrganiga muvofiq (asosan) t ni alohida, s ni alohida oʻqishga majbur boʻladi: *antit-sik-lon*, *biot-sikl*, *bit-sikl*, *bitsilindr*, *geot-sentrik* kabi. Oqibatda bu kabi soʻzlarning gʻayritabiiy talaffuzi hosil boʻladi. Shunday ekan, oʻquvchini chalkashtiradigan, soʻzlarning oʻzbekcha talaffuz meʼyorlarini buzadigan, tilimiz tabiatiga yot boʻlgan tavsiyalarni yoqlab boʻlmaydi. Bu tavsiyalar mahsuli imlo lugʻatlaridan joy olgach, majburiylik maqomini daʼvo qiladiki, ular tufayli lugʻat tuzuvchilari tuzatmoqchi boʻlgan imlomizdagi “har xillik”, aksincha, yana koʻpayganini koʻramiz. Shuning uchun kirillchadagi u uchun c harfini qabul qilish va tegishli soʻzlarni ularga amal qilgan holda yozish toʻgʻri deb hisoblaymiz: *anticiklon*, *biocikl*, *bicikl*, *bicilindr*, *geocentrik* kabi.

Alifbo va imloni takomillashtirish boʻyicha bildirilayotgan fikrlar va mulohazalar orasida quyidagi qarashlar ustun:

a) sh, ch, ng harf birikmalarini bitta harflar bilan ifoda etish. Yaʼni: Sh sh oʻrniga Š š; Ch ch oʻrniga Č č; NG ng oʻrniga Ň ň harflarini olish (1993-yil 2- sentyabrda qabul qilingan variantdagi kabi);

b) harf belgisiga ega boʻlgan Oʻoʻ oʻrniga Ö ö; Gʻ gʻ oʻrniga Ğ ğ harflarini olish, bosma oʻ va gʻ harflarini ularning yozma shakli bilan birxillashtirish; [6].

d) rus tilidan va u orqali boshqa tillardan oʻzlashgan *sirk*, *sirkul*, *sex* kabi soʻzlar uchun c harfini qabul qilish.

e) sirgʻaluvchi j (jurnal soʻzi boshidagi undosh) va qorishiq j (joʻja soʻzi boʻgʻin boshidagi undoshlar) uchun ayrim harflar olish. Masalan, sirgʻaluvchi j uchun Ĵ harfini qabul qilish mumkin.

Ayni paytda Google, Microsoft, Huawei, Samsung, LG va boshqa qator yirik texnologik kompaniyalar oʻz dasturiy mahsulotlarini oʻzbekchallashtirayotganini hisobga olsak, alifboni kechiktirmasdan isloh qilishimiz ayni muddao boʻladi. Milliy alifbomiz isloh etilib, qulaylashsa, katta-kichik avlodlarga mansub hamyurtlarimiz, shuningdek, yaqin-olis mamlakatlarda yashovchi millatdoshlarimiz yagona yozuv atrofida jipslashadi. Nuqsonsiz, qulay alifbo xalqimizning birligiga, yakdilligiga xizmat qiladi. Turkiyzabon davlatlar va xalqlar oʻrtasida oʻzbek tilining nufuzi keskin koʻtariladi. Shuningdek, oʻzbek tilining internet va global axborot operatsion tizimlarida qoʻllanish imkoniyatlari oshadi. Loyihada almashtirish taklif qilinayotgan har belgining Yunikodda kodi mavjud

bo'lgani sababli bir harfni kompyuterda terish uchun bitta harakat bajariladi. Eng muhimi, alifbo qulay bo'lsa, lotin yozuviga to'liq o'tish ham tezlashadi, ikkiyozuvlilikka barham beriladi. Albatta, alifbomizdagi bu o'zgarishlar tilimizning boyishiga va nufuzining ortishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Prezidentining 2019-yil 21-oktabrdagi "O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmoni.
2. O'zbekiston Prezidentining 2020-yil 20-oktabrdagi "Mamlakatimizda o'zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmoni.
3. Rafiyev A. Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosi va imlosi. – Toshkent, 2003.
4. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining yangi alifbosi va imlosi. – T.: Universitet, 2002.
5. <http://til.gov.uz>
6. <http://library.navoiy-uni.uz>
7. <https://uz.wikipedia.org>

Yurtimizdagi qo'lyozma fondlarda saqlanayotgan XVI-XVII asrga oid qo'lyozmalar

Shirinova Nargiza,

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o'zbek tili va adabiyoti universiteti
Matnshunoslik va adabiy manbashunoslik
kafedrası tayanch doktoranti

Annotasiya. Ushbu maqolada yurtimizdagi qo'lyozmalar fondida saqlanayotgan XVI-XVII asrga oid ayrim manbalar haqida fikr mulohazalar keltirilgan.

Kalit so'zlar. Fuzuliy, Bayramxon, Shoh Ismoil Hatoiy, Bobur, Mahtumquli, Buxor Jirov, Voqif, Andalib, Huvaydo, Qurbonali Ma'rupiy, Sharq she'riyati, nasriy asarlar, yozma va og'zaki asarlar.

O'zbek adabiyoti deyilganda o'zbek xalqi ijodiy daholarining o'lmas ijodi, badiiy tarixi, erksevar intilishi, Vatanga muhabbatning eng yorqin timsoli ko'z oldimizda gavdalanadi. Uzoq vaqt davomida O'rta Osiyoda yashagan turkiy xalqlar adabiyoti birlashtirilib, turkiy til deb ataladigan tilda yoki mahalliy ilm-fanda ko'pchilik bilganidek, chig'atoy (eski o'zbek) tilida yozilgan. Binobarin, o'sha qadimiy turkiy adabiyot qadimgi turkiy yozuvning ilk yodgorliklaridan boshlab, shu bepoyon hududda yashovchi deyarli

barcha turkiy xalqlarga tegishli bo'lib, o'zbek tilining o'zida yozilmagan bo'lsa-da, o'zbek adabiyotining ajralmas qismi hisoblanadi. O'zbek adabiyoti xalq tarixiy o'tmishining hayotbaxsh yodgorligidir [1]. Uning sahifalarida, u yaratgan obrazlarda jamiyatning asrlar davomidagi ma'naviy taraqqiyoti aks ettirilgan, o'zbek xalqining milliy xarakteri gavdalanadi. O'zbek adabiyoti — o'zbek tilidagi yozma va og'zaki asarlar to'plamidir. Lutfiy, Alisher Navoiy, Bobur, Shayboniyxon, Ubaydullaxon, Mashrab, Ogahiy, Muqimiy, Munis Xorazmiy, Nodira, Fuzuliy, Furqat, Uvaysiy va boshqalar o'zbek adabiyoti namoyandalari bo'ldi. O'zbek adabiyotining mumtoz janri ruboiy, qasida, g'azaldan iborat [2]. O'zbek yozma adabiyotining butun tarixini taxminan bir necha bosqichlarga bo'lish mumkin. Bosqichlarga bo'lishda bir qancha nuqtai nazarlar mavjud bo'lsa-da, biz F.Hamroyevning o'zbek adabiyoti tarixini sxematik tarzda quyidagi bosqichlarga ajratgan fikriga amal qilamiz: Birinchi bosqich Bu ishqiy-falsafiy va axloqiy-ma'rifiy adabiyotning gullab-yashnashi bosqichi edi. Tarixiy jihatdan u 16-asrgacha bo'lgan davrni qamrab oladi. Bu bosqich, o'z navbatida, ikki tarixiy davrga bo'linadi: Qadim zamonlardan XIV asr boshlarigacha. Bu davrda o'zbek yozma adabiyoti shakllana boshladi, ularning eng ko'zga ko'ringan namoyandalari Yusuf Xos Hojib Balasag'uniy va Mahmud Koshg'ariydir. Aynan ularning asarlari keyingi davr dunyoviy adabiyotining shakllanishida hal qiluvchi rol o'ynadi. Bundan tashqari, bu davr jahon miqyosida shuhrat qozongan va tan olingan diniy va tasavvufiy adabiyotning rivojlanishi bilan tavsiflanadi.

XIV-XV asrlar adabiyoti. Bu davr o'zbek dunyoviy adabiyotining eng yuqori yuksalish davri bilan tavsiflanadi. Pahlavon Mahmud, Durbek, Lutfiy, Yusuf Amiriy, Gadoiy ijodi va boshqa ijodkorlik mahorati, she'riy tafakkurining o'ziga xosligi, o'zbek adabiyotining janr boyitish ko'rsatkichlari. Aynan shu davrda zabardast shoir va mutafakkir Alisher Navoiy yashab ijod qilgan. Ikkinchi bosqich: Bu bosqich realistik adabiyotga o'tish bilan tavsiflanadi. U, birinchi navbatda, voqelik suratlarining yanada haqqoniy va yaxlit aks ettirilishi bilan ajralib turadi.

XVI-XVII-asr boshlari adabiyoti: Bu davrning eng ko'zga ko'ringan namoyandalaridan Zahiriddin Muhammad Bobur, Muhammad Solih, Boborahim Mashrabni alohida ta'kidlash mumkin. Aynan ular o'sha davrning realistik suratlarini ilk bor tasvirlaganlar, bu esa keyingi klassik o'zbek adabiyotida realistik tendentsiyalarning rivojlanishiga katta hissa qo'shgan. XVIII asr – XIX asrning birinchi yarmi adabiyoti: Bu davr Uvaysiy, Nodira va Maxzuna kabi ajoyib shoirlarning paydo bo'lishi bilan ajralib turadi. Ular erkak shoirlar bilan birga o'zbek adabiyotida realistik tendentsiyalarni faol rivojlantira boshladilar. Shu bilan birga, birinchi marta ayol sevgi lirikasi paydo bo'ldi. O'sha davrning eng ko'zga ko'ringan shoirlari Muhammad Sharif Gulxaniy, Maxmur, Munis Xorazmiy, Ogahiy edi. XIX asrning ikkinchi yarmi adabiyoti – XX asr boshlari: Bu davrda ajoyib o'zbek adiblari ijod qildilar, ularning eng ko'zga ko'ringanlari

Muqimiy, Furqat, Zavqiy, Muhammadniyoz Komil, Avaz O'tar o'g'li edi. Ular yangi davrdagi barcha keyingi o'zbek adabiyotining shakllanishida beqiyos rol o'ynadi.

Bugunki kungacha umumiy o'zbek adabiyotini davrlashtirish uchun mushtarak fikr mavjuda emas. Lekin adabiy siymolarni baholashda bo'lmasa ham tanlash va kiritishda ma'lum mushtaraklikka erishildi. Chunonchi, ilk bosqich «X asrga qadar bo'lgan turkiy adabiyot» deb nomlandi va xalq og'zaki ijodi hamda kitobalarni qamrab oldi. Keyingi davr «X—XII asrlar»dan tasavvuf obzori va Yusuf Xos Hojib, Mahmud Qoshg'ariy, Ahmad Yugnakiy, Ahmad Yassaviy, Nizomiy Ganjaviy joy oldi [3].

«XII—XIV asrlar»ga Yunus Emro, Qozi Burhoniddin, Nosiriddin Rabg'uziy, Nasimiy, Sayfi Saroyi kiritildi.

«XV asr» Alisher Navoiy, Qayg'usiz Abdol, Sulaymon Chalabiy, Asan Qayg'i ijodidan tashkil topdi.

«XVI asr»ga Fuzuliy, Bayramxon, Shoh Ismoil Hatoiy, Bobur kiritildi.

«XVII asr»dan Nobiy, Qorachao'g'lon, Mashrab, Avliyo Chalabiy, Abulqozi joy oldilar.

«XVIII asr» Mahtumquli, Buxor Jirov, Voqif, Andalib, Huvaydo, Qurbonali Ma'rupiy asri deb kelishildi.

«XIX asr»ga Dadalo'g'lu, Molda Niyoz, Jambul, To'xtag'ul, Ogahiy, Nodira, Nomiq Kamol, Tavfiq Fikrat, Mirzo Fathali Oxundzoda, Ismoilbek Gasprali, Yusuf Oqchura, Abay, Kamina, Mulla Napas, Seyidiy kiritildi.

«XX asr adabiyoti» mamlakatlar prinsipi bilan hal qilindi. Chunonchi, Ozarbayjondan A.Sobir, J.Mamadqulizoda, Husayn Jovid, Samad Vurg'un, M.H.Shahriyor, B.Vahobzoda ijodi olindi. Qozog'istondan Shokarim, Mag'jon, M.Avezov, H.Sulaymon tanlandi. Qirg'izistondan B.Aliqulov, Q.Tinistiuli, A.To'qomboyev, A.Usmonov, Ch.Aytmatov ijodi olindi. O'zbekistondan A.Fitrat, A.Cho'lpon, A.Qodiriy, Oybek, A.Oripov kiritildi. Turkiyadan M.E.Yurdakul, U.Sayfiddin, Ziyo Ko'k Alp, M.A. Erso'y, Ya.K.Bayotli, R.N.Guntekin, F.N.Chamlibel, A.H.Tanpinar, O'rxon Vali, Arif Nihot Asiya, Tariq Bo'qro ijodlari olindi. Turkmanistondan B.Kerboboyev, X.Deryayev, O.Otajonov, K.Qurbonnepesov kiritildi [4]. Bu davrlashtirish butun O'rta Osiyo xalqlari ijodkorlari bo'yicha olib borilgan. Shu tariqa har bir asrning o'z mashhur ijodkorlari bo'lgan. Mashhur ijodkorlar bo'lganidek, bu davrlarda mashhur asarlar ham bo'lgan. Endi shu davrlar ichidan XVI-XVII asrda yozilgan o'zbek tilidagi ayrim manbalar tavsifi bilan tanishamiz.

1. “Shajarayi tarokima”-turkman xalqi va Turkmanistonning o'rta asrlardagi tarixini o'rganishda bosh manba bo'lib xizmat qiladi.

2. “Shajarayi turk va mo'g'ul”-1664-yilda yozilgan, lekin Abulg'ozixonning og'ir dardga chalinib qolishi va tez orada vafot etishi sababli tamomlanmay qolgan. Asar IX bobining davomi, ya'ni 1644-1663-yillar voqealari Anushaxonning topshirig'i bilan Mahmud ibn mulla Muhammad Urganjiy degan olim tomonidan yozilgan. Asarning I-V

boblari ham o'sha Mahmud ibn Muhammad Urganjiyning qalamiga mansubdir. "Shajarayi turk va mo'g'ul" asari qisqacha 9 bobdan iborat. Muqaddimada, asosan, asarning yozilish sabablari haqida gap boradi. I bobda Odam Atodan to Mo'g'ulxongacha, II bobda Mo'g'ulxondan Chingizxongacha, III bobda Chingizxonning tug'ilishidan to vafotigacha, IV bobda O'gaday qoon va uning Mo'g'ulistonda hukmronlik qilgan avlodi, V bobda Chig'atoyxon va uning Movaraunnahrda podshohlik qilgan vorislari, VI bobda Elxoniylar, ya'ni Eronda hukmronlik qilgan Chingiz avlodi, VII bobda Jo'jixon va uning dashti qipchoqda podshohlik qilgan avlodi, VIII bobda Shayboniyxon va uning Movaraunnahr, Qozog'iston, Sibir va Qirimda hukmronlik qilgan farzandlari va, nihoyat, IX bobda Shayboniyxonning 1511-yildan Xorazmda podshohlik qilgan avlodi bilan bog'liq voqealar bayon etilgan. Asarning I-VIII boblari umumlashtiruvchi xarakterga ega bo'lib, Rashiduddin "Jome ut-tavorix", Sharafuddin Ali Yazdiyning "Zafarnoma" va shuningdek yana 18 tarixiy asar asosida yaratilgandir. Kitobning 9-bobi yangi hisoblanadi va unda Xorazmning 1512-1663-yillar orasidagi ijtimoiy-siyosiy tarixi keng va atroflicha bayon etiladi. Bundan tashqari, asarda Abulg'oziy Bahodirxon zamonida obod bo'lgan Xorazmdagi Urganch, Vazir, Tirsak, Yangi shahar, Buldumsoz, Bog'dod, Durun, Qumkent, Mizdahkan, Dorug'an ota, Boqirg'on, Xos minora, Ism Mahmud ota, Chilik kabi shaharlar, Amudaryo va daryo o'zanining o'zgarishi, xivalik turkmanlarning og'ir ahvoli, XVI-XVII asrlarda Xiva xonligi bilan Buxoro o'rtasidagi siyosiy munosabatlar haqida ham qimmatli ma'lumotlar uchraydi.

Asarlarni o'rganish davomida ulardagi mazmundan tashqari, o'sha davr yozuvi, qog'oz turi, xattotlik mahorati va sahhoflikning o'ziga xos xususiyatlari bilan ham tanishamiz.

Xulosa qiladigan bo'lsak, Sharq she'riyati, nasri asrlar osha saqlanib kelajak avlodga bitmas-tuganmas boylik sifatida meros qoldi. Qancha yillar o'tsa ham avlodlar uchun o'zbek adabiy merosi ma'daniyat sarchashmasi bo'lib qolaveradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Xo'jayev N. Mumtoz o'zbek adabiyotining shakllanishi hamda zamonaviy o'zbek poeziyasida sharq klassik janrlari, Экономика и социум, 2021, 12-son
2. <https://ru.wikipedia.org/wiki>
3. Artistic Creativity as a Factor of Spiritual Revival of Society. Namazova Manzura Urakovna. International Journal for Research in Applied Science & Engineering Technology (IJRASET). ISSN: 2321-9653; IC Value: 45.98; SJ Impact Factor: 7.429 Volume 9 Issue X Oct 2021- Available at www.ijraset.com
4. Qosimov B. O'zbek adabiyoti va adabiy aloqalari tarixi. — T.: «Fan va texnologiya», 2008.

MUNDARIJA	
Soʻzboshi Azimov Inomjon	4
Nomlarni toʻgʻri yozish – savodxonlikning bosh mezon Sobirov Abdulhay	5
Ona tilini tiniqlashtirish – hammamizning burchimiz Sobirov Abdulhay, Azimov Inomjon	9
Alifbo va imlo muammolariga doir Baxtiyor Mengliyev	14
Lotin alifbosi asosida tuzilgan oʻzbek alifbolari xususida Azimov Inomjon	16
Tilimiz – ruhimiz Nabiyeva Dilara	22
Rasmiy uslubning oʻrganilishi tarixi xususida Abdiyev Murodqosim	24
Ergonimlarning hosil boʻlishida reklamaning oʻrni Saparniyazova Muyassar	30
Metaforaning tilshunoslikda namoyon boʻlishi va ilmiy ahamiyati Joʻrayeva Bibish, Sharipova Ozoda	33
XX asr boshlarida oʻzbek jamiyatida til va imlo muammolari Ermatov Ixtiyor	38
Bolalarga xos matnlarning tavsifi va tasnifi Murodova Nigora, Yarashova Nasiba	47
Xalq eposining badiiy tili Bahodir Rahmonov	53
Kompetentlik va pragmatika Rahimov Usmonjon	56
Lingvistik ekspertiza obyekti va aspektlari Bobojonov Farhod	61
Davlat tiliga amal qilish: mulohaza va takliflar Muzaffar Mamatqulov, Obidaxon Fayzullayeva	65
Sinonimik paradigmaning pragmatik tadqiqi Rahimov Usmonjon	70
Oʻquvchilarning imloviy savodxonligini oshirishda essening oʻrni Suyunov Husniddin, Sodiqova Nasiba	77
Til bor – millat yashaydi Ermatov Ixtiyor	82
Ish qogʻozlari uslubida olmoshlarning qoʻllanishi Sadinova Nafisa	86
Badiiy asarda til va uslub masalasi Toʻrayeva Dilnoza	89

Yangi alifbomiz va imlomiz muammolari haqida ayrim mulohazalar Jumanazar Abdullayev	94
Boshlang'ich ta'limda o'quvchilarning imloviy malakalarini shakllantirish Jumaniyozova Muhabbat	100
Stereotiplarda milliy qadriyatlar manzarasi Kazakov Ilhom	103
Ta'lim jarayonida yozma savodxonlikni oshirishning asosiy omillari Turakulova Okila	109
Imlo masalalariga psixolingvistik nazar Shirnova Yekaterina, Iskandarova Gulbahor	113
O'zbek tilining ilk yozma yodgorligi haqida Boynazarov Zokir	119
Reklama va targ'ibot matnlari til xususiyatlari Mamajonov Muhammadjon, Adhamov Yusufjon	126
Rasmiy nutqiy muloqotda rasmiy uslub birliklarining ifodalanishi Xurshida Narxodjayeva	129
O'zbek tilshunosligi tarixida omonimiya va sinkretizm masalasi Tojiyev Alimjon	134
Halima Ahmedova she'rlarida poetik metaforalarning uslubiy xususiyatlari Ernazarova Gulnoza, Jovunboyeva Zilola	139
O'zbek tilidagi nutq stillari va ularga xos til xususiyatlari Saidova Muhabbatxon, Babaxanova Dilorom, Bayxanova Shoir	142
O'zbek xalq maqollarida kontrast (“Qo'y” lug'aviy-ma'noviy guruhi asosida) Maftuna Sharipova	147
Tilshunoslikda termin tushunchasidagi qarashlar Sultonova Shahnoza	153
Tilshunoslik ijtimoiy taraqqiyot asosi sifatida Xamdamova Xanifaxon	157
Buyuk allomalar ijodi barkamol inson tarbiyasi maktabidir Soatova Dilbar	161
Til va madaniyat munosabati Muqimova Zohida	164
Til va individual shaxs nutqi haqida Abdurahmonov Shavkatjon	169
“Hibat ul-haqoyiq” asari tarkibidagi shaxsga qarindoshlik, yaqinlik tushunchasini ifodalovchi so'zlar semantikasi Sindorov Lutfulla	172
Erkin vohidovning “ruhlar isyoni” asaridagi fe'l metaforalarning uslubiy xususiyatlari Qozoqova Nozima, Turg'unova Xolida	175
Omon matjon ijodida okkazionalizmlar masalasiga bir nazar Matnazarov Javlanbek	180

Tarixiy asarlarda amir temur obraziga singdirilgan millatlararo tolerantlik Yaxshiyeva Zebo	183
Grammatik o'quv lug'atlarini ta'limiy korpus yaratishdagi o'rni Botirova Adiba	187
Ogahiy asarlaridagi ayrim shaxs tushunchasi bilan bog'liq mifonimlarning antroposentrik tadqiqi Raufjon Mahmudov, Nodira Alimova	194
Uyg'ur yozuvi mavzusini o'qitishda interfaol usullardan foydalanish Abduvaliyeva Dilnoza	199
Bobur shaxsi va tilshunoslikka doir qarashlari Qo'ldashev Nizomidin, Parizoda Kaxramonova	204
O'zbek tili ergonimlarining o'ziga xos xususiyatlari Rustamov Akbar, Jo'rayeva Bibish	207
Normativ-huquqiy hujjat loyihalari lingvistik ekspertizasida leksik xususiyatlarni baholash Abror Murtazayev	212
Ijodkorning individual uslubi Ubaydullayev Normuhammad	222
So'zning ma'no jilolari Bayxanova Shoiraxon	225
Mamlakatlararo muloqotning rivojlanishida ijtimoiy tilshunoslikning ahamiyati Bayxanova Shoir	228
Ijtimoiy tarmoqlar orqali so'z o'zlashishi va o'z qatlam boyishi Toshtemirov Farhod	234
O'zbek tilshunosligida zamonaviy morfologiya sohasining shakllanishiga doir Sharipov Fazliddin	238
Hayvonlar bilan bog'liq mifonimlarning antroposentrik tadqiqi Raufjon Mahmudov, Nodira Alimova	241
O'zbek tili imlosini takomillashtirish masalalari xususida Egamova Hukmoy	250
O'zbek tilida iqtisodiyot sohasiga doir yangi terminlarning imlo masalalari Abdullayev Oxunjon	255
XX asr boshlarida imlo masalalari Odilova Hamida	260
Huquqiy madaniyatni shakllantirishda rasmiy ish qog'ozlarining roli Nasiba Toshtemirova	264
Muloqot jarayonini amalga oshiruvchi axborot vositalarining stilistikasi Mahmudova Fotima, Mahmudova Zulayho	267
Antroponimlarning shakllanishida kosmonimlarning o'rni Saydazamova Munojot	270
Loyiha texnologiyasining xorijiy pedagogikada shakllanish tarixi Muhammadaziz Omonov	275

O'zbek tilida chorvachilikka oid terminlar O'rinova Olima	279
Detektiv fantastikasining tarixiga oid ba'zi ta'riflar Niyazova Gulnoraxon	282
Ingliz va o'zbek tillarida maqol va matallar Abduvaliyev Muhammadjon, Mamadaliyeva Gulruh, Yusupova Xabibaxon	285
Abdulla Qahhor hikoyalardagi xususiy-muallif (favqulodda) o'xshatishlar Almamatova Shahnoza	289
Muttasil va munfasil harflarning qo'llanish o'rni Muratova Nafisa	293
Yaratilishida diniy omil muhim bo'lgan maqollar (<i>"Tuya" lug'aviy-ma'noviy guruhi qatnashgan maqollar asosida</i>) Jumayeva Marjona	296
Metaforaning o'rganilishi Sharipova Ozoda	300
Tilshunoslikning zamonaviy yo'nalishlari Anorboyzoda Feruza	303
-da yuklamasining semantik-grammatik, pragmatik xususiyatlari haqida Hasanova Dilafruz	308
Amaliy frazeografiya sathida tub so'z va ko'chma ma'no takomili Abdullayev Davron	312
Xurshid Do'stmuhammadning "Bozor" romanida badiiy nutq va uslub Saymuratova Ijobat	316
Cho'lponning "Kecha va kunduz" romanida tarixiy so'zlarni qo'llash mahorati Qambarov Ma'rufjon	321
Buyruq va so'roq gaplarning publisistik matnlarda qo'llanilishi Shermamatova Nozanin	325
G'arb falsafasida qarama-qarshilik kategoriyasi Ubaydova Hulkarbegim	329
Asos va prefiksoidlar munosabati Shoniyozova Gulshoda	332
O'zbek xalq maqollari poetikasi Hamidova Zuhro	337
Aniqlovchi ergash gaplarni transformatsiyalashdagi semantik-sintaktik jarayonlar Ibragimova Latofat	341
Tilshunoslikning shakllanish bosqichlari Karimov Farhod	343
Odorik birliklar lingvopoetikasi Burxanova Mashhura	348

Tilimiz – boyligimiz Mahmudjonov Shohruxbek	350
Insonning tafakkur etishida tilning ahamiyati Baysariyev Nosir, Malikova Dildora	353
Qadimgi turkiy til davri va uning manbalari Mamasharipova Nurjahon	358
Maqollardagi o‘simlik nomlarining lingvokulturologik tasnifi: asoslari va tamoyillari Barnoyeva Samarabonu	361
Alisher Navoiy ijodida kitobat san’ati Dexkanova Lutfinisa	364
Adabiy manbalarda qo‘llangan ayrim turizm so‘z/terminlari xususida Boymanov Elyor	366
Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asarida kelishiklar tavsifi Ibragimova Xurshida	370
O‘quv lug‘atlarini o‘rganishda ortologiya va ortografiya masalalari Nabiyeva Sharifa	373
Arab tilida so‘z ma’nolarining semantik o‘zgarishi Maxmudova Diyora	378
Ijtimoiy-siyosiy leksikaning etimologik, funksional-semantik tahlili. Lavozim, mansab-martaba tizimiga oid leksik birliklar Narmatova Manzura	381
Til – ma’naviyat ko‘zgusi Pratova Gulshoda	389
Tilshunos olimlar nazarida yaxshi va yomon konsepsiyasi asosida baholash mexanizmlarini shakllantirilishi Utambetova Arzayim	391
Tilshunoslikda kompyuter texnologiyasining o‘rni Turobov Akbarshoh	396
Tilning jamiyat taraqqiyoti va shaxs ma’naviy kamolotidagi o‘rni Turobova Kumush	401
Folklorizmlar uslubiyati xususida ayrim mulohazalar Tursunova Dilshoda	405
Ergashtiruvchi bog‘lovchilarning funksional-stilistik xususiyatlari Usmonov Aslam	408
Til leksikasini boyitish va me’yorlashtirish masalalari To‘ychiyeva Zulayho	412
Til muomala vositasi va ijtimoiy hodisa sifatida Ziyayeva Maxbuba	418
Joy nomlari imlosidagi muammolar Ro‘ziyeva Nasiba	422

O'zbek xalq maqollarida antroponimlar Xolova Munisa	427
Paremalarda "vatan" tushunchasini ifodalovchi leksemalarning semantik tahlili Sharipova Ozoda	430
Til ijtimoiy funksiyalarining nazariy talqini Mardanov Rahim	435
O'zbek tili ish yuritish terminlarida antonimiya va omonimiya hodisalari Saidov O'lmas	440
Pedagogik faoliyatda nutq madaniyati va imijning uyg'unligi Yusufova Dilrabo	444
Peshona somatizmi ishtirok etgan maqollarning leksik-semantik xususiyatlari Sobirova Muxlisa	447
Antropotsentrizmning o'ziga xos xususiyatlari Kilichev Akram	450
O'zbek xalq maqollarida "muhabbat" konseptini atab keluvchi nomlarning lingvistik tahlili Sa'dullayeva Madina	455
"Hasharot" LMG asosida shakllangan paremalarning ayrim xususiyatlari Samandarova Gulnoz	460
Xurshid Davron she'riyatining til xususiyatlari Qurbonova Muharram	465
Abdulla Qodiriy – so'z zargari Xudoyqulova Shoxistaxon	469
Chingiz Aytmatov ijodini interaktiv metodlar asosida o'rganish Tursunova Shaxzoda	474
O'zbek tilining kommunikativ va informatsion ahamiyati Abduvaxobova Dildora	479
Ona tili (o'zbek tilshunosligi)ni o'qitish hamda til ta'limi jarayonida ta'limiy didaktik o'yinlar va pedagogik metodlarni tatbiq etish O'razov Alisher	483
Sport-sog'lomlashtirish bilan bog'liq ayrim nomlar haqida mulohazalar Sidiqov Jahongir	487
Jahon folklorshunosligida ertaklarning yaratilishi Rahmonova Zamira	490
O'zbek tilshunosligidagi muammolar Baysariyev Nosir	493
Termin va uning o'ziga xos lisoniy xususiyatlari Ashurov Bekzod	496
Abdulla Qodiriyning "Uloqda" va "Jinlar bazmi" hikoyalarida qo'llangan tub turkiy so'zlar Cho'liyev Ruhillo	501

Lab ishtirokidagi o‘zbekona paralingvistik vositalar tahlili Barotova Muxiba	506
Xohish-istak kategoriyasini ifodalovchi leksik-semantik birliklar Umarov Kamoldin	510
Insondagi ijobiy xarakter-xususiyatni baholovchi maqollarning semantik guruhlar Aminova Amira	518
Tarjima motivlarini shakllantirishda zamonaviy informatsion texnologiyalarning o‘rni Davronova Gulnigor	524
Farg‘ona viloyati etnotoponimlari tarkibida uchrovchi etnonimik indikatorlar Asadillo Tursunov	528
Bobur asarlarida forscha old qo‘shimchalarning qo‘llanilishi Ergasheva Shahina	533
Abdulla Qahhor – satirik hikoyalar ustasi Toshpo‘latova Nilufar	535
Abdurauf Fitratning tilshunoslikka oid qarashlari Rajabboyeva Go‘zal	538
Ashurali Zohiriyning fonetikaga oid mulohazalari Sharabidinova Malikaxon	540
Joy nomlari – milliy-madaniy belgilarni aks ettiruvchi lingvokulturemalardir Akmal Abdullayev	543
So‘z birikmalarida assotsiativ munosabat Yuldasheva Nozima	549
“Ko‘hna dunyo” imlo xatolari bilan yoziladigan asarmi? Xoljurayev To‘lqin	551
O‘zbek lotin alifbosi va imlosi muammolariga doir ayrim fikr-mulohazalar Qudratov G‘ayratjon	555
Yurtimizdagi qo‘lyozma fondlarda saqlanayotgan XVI-XVII asrga oid qo‘lyozmalar Shirinova Nargiza	560

“TIL VA IMLO MUAMMOLARI”

mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari

Adadi 100 nusxa. Hajmi 20,2 b/t. Bichimi 60x84 ¹/₁₆
«Times New Roman» garniturası. ofset usulida bosildi.
OOO “BOOKMANY PRINT” bosmaxonasida chop etildi.
Toshkent shahri, Uchtepa tumani, 22 mavze, 17-b.

E-mail: bookmany_print@mail.ru

 t.me/ Bookmanyprint +998 99 180 97 10